

เอกสารประกอบการสอน
รายวิชา วิปัสสนาภาวนา (Vipassanabhavana)

พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี)

ป.ธ.๘, พธ.บ.(เกียรตินิยมอันดับ ๑), พธ.ม.(วิปัสสนาภาวนา)

หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

เอกสารประกอบการสอน : วิปัสสนาภาวนา (Vipassanabhavana)

รหัสวิชา ๖๐๖ ๒๐๖ ๓ (๓-๐-๖)

ภาควิชา / คณะ / หมวด : บัณฑิตวิทยาลัย หมวดวิชาเอกวิปัสสนาภาวนา

หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

สำหรับนิสิตชั้นปีที่ ๑ ภาคเรียนที่ ๒

สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา ศูนย์บัณฑิตศึกษาวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
และผู้สนใจศึกษาวิชาวิปัสสนาภาวนาทั่วไป

ผู้รวบรวม/เรียบเรียง

พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี)

ป.ธ.๘, พธ.บ.(เกียรตินิยมอันดับ ๑), พธ.ม. (วิปัสสนาภาวนา)

ดร. บุญชญา วิวิชจร

คอมพิวเตอร์ / แบบปก / รูปเล่ม

พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ศูนย์บัณฑิตศึกษาวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

พ.ศ. ๒๕๕๘

คำนำ

หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา เป็นหลักสูตรที่มุ่งพัฒนาคุณลักษณะของมหาบัณฑิต ให้เป็นผู้มีปฏิปทาน่าเลื่อมใส ใฝ่รู้ ใฝ่คิด เป็นผู้นำด้านจิตใจ และปัญญา มีความสามารถในการแก้ไขปัญหา มีศรัทธาอุทิศตนเพื่อพระพุทธศาสนา และบริการด้านวิชาการแก่สังคม มีความรู้ ความเข้าใจในหลักการปฏิบัติที่จะนำพาตนเองและสรรพสัตว์ให้ก้าวล่วงความทุกข์ทั้งปวง พร้อมทั้งสามารถสอนธรรมนำปฏิบัติวิปัสสนาได้อย่างถูกต้อง ตามหลักพระสัทธรรมและมีประสิทธิภาพ

การศึกษาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา ดำเนินการตามตำราของหลวงพ่อดมเต็ญพระพุทธรชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสม มหาเถระ ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D.) ท่านต้องการให้มหาบัณฑิตมีความรู้ความสามารถทั้งภาคปริยัติและภาคปฏิบัติ ถึงขั้นเชี่ยวชาญในการเจริญวิปัสสนาภาวนา และการสอนวิปัสสนาภาวนา ซึ่งเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ซึ่งระบบความรู้นี้มีไม่เกิดขึ้นจากการคิดวิเคราะห์ หรืออ้างเหตุผลจากแหล่งความรู้อื่น แต่เกิดจากประสบการณ์ตรงของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเอง และถูกพิสูจน์อย่างประจักษ์แจ้งโดยประสบการณ์ตรงของพระภิกษุในพุทธศาสนาทุกยุคทุกสมัย จนถึงปัจจุบัน

พระพุทธศาสนามุ่งตอบปัญหาที่ว่า ทำอย่างไรเราจะเข้าถึงความพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิงได้ คนทั้งหลายมักมองข้ามเรื่องความพ้นทุกข์ แต่มุ่งความสนใจไปที่การแสวงหาความสุข เพราะไม่รู้ความจริงว่า ร่างกายจิตใจนี้เป็นกองทุกข์แท้ๆ ไม่มีทางทำให้เกิดความสุขถาวรได้จริง ยิ่งดิ้นรนแสวงหาความสุขหรือหนีความทุกข์มากเพียงใด จิตใจก็ยิ่งมีภาระและความทุกข์มากขึ้นเพียงนั้น เพราะไม่ว่าจะดิ้นรนเพียงใด ความสุขที่ได้มาก็ไม่เคยเต็มอิ่ม หรือมีจะนั้นก็จิตจางไปอย่างรวดเร็วเสมอ ความสุขเสมือนสิ่งที่รอการไขว่คว้าซึ่งอยู่ข้างหน้า เหมือนจะคว้าได้ แต่ก็หลุดมือไปรออยู่ข้างหน้า ต่อไปอีก เป็นเครื่องยั่วและเร่งเร้าให้เกิดการดิ้นรนอยู่ตลอดเวลา โดยหวังที่จะได้ครอบครองความสุขให้ถาวรให้ได้ แท้จริงความสุขที่พวกเราเที่ยวแสวงหา นั้นเป็นเพียงภาพลวงตาที่ไขว่คว้าไม่ถึง

พระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้แสวงหาความสุขชนิดที่เป็นภาพลวงตานั้น แต่สอนให้เรียนรู้ทุกข์ ซึ่งเป็นความจริงของชีวิต มีแต่พระพุทธศาสนาเท่านั้นที่ตอบปัญหาเรื่องทุกข์ไว้โดยตรง รวมทั้งบอกสาเหตุของความทุกข์ และบอกวิธีเจริญภาวนาเพื่อความพ้นทุกข์ เพราะเมื่อเราศึกษาเรื่องทุกข์จนแจ่มแจ้งก็จะเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง เมื่อนั้นจะได้พบกับความสุขอันเต็มบริบูรณ์ ปรากฏอยู่ต่อหน้าต่อตา ทันทีในปัจจุบันชาตินี้ ไม่ต้องรอชาติหน้า

เป้าหมายของพระพุทธศาสนา คือ ความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงโดยสิ้นเชิง ดับภพชาติหยุดการเวียนว่ายตายเกิด เพราะเมื่อไม่เกิดอีกเราก็ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย ไม่ต้องตกนรก และไม่ต้องทุกข์กายทุกข์ใจอีกต่อไป แต่ถ้ายังต้องเกิดอีก สิ่งที่จะตามมาด้วย คือ ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความทุกข์กายทุกข์ใจ และการตกนรก ดังพระจาลาภิกษุณีกล่าวไว้ว่า “ความตายย่อมมีแก่

ผู้ที่เกิดมาแล้ว ผู้ที่เกิดมาแล้วย่อมประสบทุกข์ เพราะเหตุนี้แล เราจึงไม่ชอบความเกิด”

กิเลสตัณหาเป็นเชื้อเหตุให้สัตว์ยังต้องถือกำเนิดในภพใหม่ ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับพระอานนท์ว่า”กรรมชื่อว่าเป็นไรณา วิญญาณชื่อว่าเป็นพีช ตัณหาชื่อว่ายางเหนียวในเมล็ดพีช วิญญาณดำรงอยู่ได้เพราะธาตุหยาบของสัตว์ มีความหลงไม่รู้ความจริงเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเชื้อเครื่องผูกเหนียวใจไว้ การเกิดใหม่จึงมีต่อไปอีก” และตรัสอีกว่า “ตัณหาทำให้สัตว์ต้องเกิดอีก จิตของสัตว์ย่อมแล่นไป สัตว์ที่ยังต้องเวียนว่ายในสังสารวัฏฏ์ย่อมไม่อาจหลุดพ้นจากทุกไปได้”

การเจริญวิปัสสนาภาวนานี้ สามารถกำจัดกิเลสตัณหาได้ เป็นการล้างบาปที่แท้จริง มิใช่เพียงแค่ปากพูดหรืออาบน้ำ บาปทั้งปวงสามารถล้างได้โดยการชำระล้างที่กิเลส อันเป็นเหตุให้เกิดบาปนั้นๆ ด้วย*มรรคญาณ* อันเกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพียงเท่านั้น

หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กำหนดให้นิสิตต้องศึกษาเชิงวิเคราะห์ความหมาย หลักธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา แนวทางปฏิบัติและผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จัดระบบหน่วยกิตการเรียน หมวดวิชาเอก เริ่มเปิดการเรียนการสอนหลักสูตรปริญญาโท สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา ในภาคเรียนที่ ๒ ปีการศึกษา ๒๕๔๘ และมีการปรับปรุงหลักสูตรอีกครั้งเมื่อปี ๒๕๕๕ จัดเป็นรายวิชา วิปัสสนาภาวนา (*Vipassanabhavana*) หนึ่งเนื้อหาวิชาที่มีมากและพิศดาร ไม่อาจทำได้ในเวลาอันจำกัดตามระบบหน่วยกิต ผู้บรรยายในฐานะอาจารย์ผู้รับผิดชอบ ประจำรายวิชา จึงได้จัดทำเอกสารประกอบการสอน ประจำรายวิชา สรุปใจความเป็น ๑๒ บท

เอกสารประกอบการสอนรายวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ แสดงความหมาย หลักธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา แนวทางปฏิบัติ และผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา แบ่งสาระสำคัญ ๖ ประการ หวังว่าเอกสารประกอบการสอนรายวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ จะเอื้อประโยชน์ในการศึกษา ค้นคว้าสำหรับ นิสิตมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา และผู้สนใจศึกษาวิปัสสนาภาวนาทั่วไป

กุศลที่เกิดขึ้นจากการเขียนเรียบเรียง ขออุทิศให้แก่ท่านพระครูปกาศิตพุทธศาสตร์ ผู้ให้โอกาสทางการศึกษาและปฏิบัติทางธรรมแก่ผู้เขียน และขออ้อมถวายเป็นอาจริยบูชา แต่พระพรหมมังคลาจารย์ (หลวงพ่อบุญญานันทะ) พระครูศรีศรัทธาภิรักษ์ อาจารย์ผู้สอนภาษาบาลี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าประคุณ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ผู้ก่อตั้งสถาบัน ภาพิศึกษาพุทธโฆส พระมหาเถระผู้ชวนชวนเพื่อให้วิชาวิปัสสนาภาวนากลับมาเฟื่องฟูในวงการ คณะสงฆ์อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งมีอุปการคุณต่อผู้เขียนอย่างหาประมาณมิได้ ที่ให้โอกาสแก่ผู้เขียนได้รู้วิปัสสนาที่ถูกต้องแท้จริงเป็นอย่างไร ขอกราบอภิวาทน้อมในพระคุณบูรพาจารย์ผู้รักษาสืบทอด พระพุทธศาสนา ให้ยืนยาวมาจนถึงปัจจุบัน ความผิดพลาดที่เกิดขึ้นในเอกสารนี้ ผู้เขียนขออ้อมรับ ขอเสนอแนะ และพร้อมจะนำไปแก้ไข ให้ถูกต้อง ในการจัดพิมพ์ครั้งต่อไป

ประมวลรายวิชา (Course Syllabus)

๑. ชื่อรายวิชา : วิปัสสนาภาวนา (Vipassanabhavana)
๒. รหัสวิชา : ๖๐๖ ๒๐๖ ๓ (๓-๐-๖)
ภาควิชา : บัณฑิตวิทยาลัย สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
จำนวนหน่วยกิต : ๓ หน่วยกิต
หมวดวิชา : หมวดวิชาเอก
ปีการศึกษา : ชั้นปีที่ ๑ ภาคการศึกษาที่ ๒
สภาพรายวิชา : เป็นวิชาเอก สำหรับนิสิตมหาบัณฑิต หลักสูตรสาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
เวลาศึกษา : จำนวน ๔๕ คาบเรียน โดยจัดชั่วโมงทฤษฎี ๓ คาบต่อสัปดาห์ ตลอดเวลา ๑๖ สัปดาห์ นอกจากนี้ นิสิตจะต้องใช้เวลาศึกษาค้นคว้าด้วยตัวเอง และทำงานที่ได้รับมอบหมาย สัปดาห์ละ ๖ ชั่วโมง ตลอดระยะเวลาศึกษา

๓. อาจารย์ประจำวิชา/ผู้บรรยาย : พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) และคณะ

๔. รายละเอียดประจำวิชา

ศึกษาเชิงวิเคราะห์ความหมาย หลักธรรมที่เป็นภูมิของ วิปัสสนาภาวนา แนวทางปฏิบัติ และผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๕. จุดประสงค์การเรียนรู้

๑. สามารถบอกความหมายและความสำคัญของพระพุทธศาสนาได้
๒. สามารถบอกความหมายและความสำคัญของคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้
๓. สามารถบอกความหมายและความสำคัญของวิปัสสนาภาวนาได้
๔. สามารถบอกความหมายและวิเคราะห์สภาวะธรรมของวิปัสสนาภูมิ ๖ ได้
๕. สามารถอธิบายแนวทางปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้
๖. สามารถบอกผลานิสงส์และประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้

๖. จุดประสงค์ย่อยเพื่อวัดผลหลังเรียน

๑. สามารถอธิบายความหมายและความสำคัญของพระพุทธศาสนาได้ถูกต้อง
๒. สามารถอธิบายความหมายและความสำคัญของคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้ถูกต้อง
๓. สามารถอธิบายความหมายและความสำคัญของวิปัสสนากาวนาได้ถูกต้อง
๔. สามารถอธิบายความหมายและวิเคราะห์สภาวะธรรมของวิปัสสนากุมิ ๖ ได้ถูกต้อง
๕. สามารถอธิบายแนวทางปฏิบัติวิปัสสนากาวนาได้ถูกต้อง
๖. สามารถบอกอานิสงส์และผลการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาได้ถูกต้อง

๗. จุดประสงค์เชิงคุณธรรม

๑. นิสิตมีความรู้เข้าใจ และเกิดศรัทธาเต็มเปี่ยมต่อการเจริญวิปัสสนากาวนาในพระพุทธศาสนา อันส่งผลให้อินทรีย์สมบูรณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาต่อไป
๒. นิสิตเห็นคุณค่าของการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา อันเป็นบ่อเกิดของสัมมาทิฐิ ที่ส่งผลให้เกิดวิปัสสนาญาณ บรรลุมรรค ผล นิพพาน ต่อไป

๘. ลำดับเนื้อหา

รายวิชาวิปัสสนากาวนา เป็นการศึกษาเชิงวิเคราะห์ความหมาย หลักธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนากาวนา แนวทางปฏิบัติ และผลของการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา มีเนื้อหาดังนี้

- บทที่ ๑. พระพุทธศาสนา ว่าด้วยความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา
- บทที่ ๒. วิปัสสนากาวนา ว่าด้วยความหมายและความสำคัญของวิปัสสนากาวนา
- บทที่ ๓. หลักการเจริญวิปัสสนากาวนา ว่าด้วยการพัฒนาปัญญา และองค์ประกอบสำคัญ
- บทที่ ๔. วิปัสสนากุมิ ว่าด้วยความหมายและความสำคัญของวิปัสสนากุมิ ๖ และสภาวะธรรมของรูปธรรม-นามธรรม
- บทที่ ๕. ชั้น ๕ ว่าด้วยความหมายและสภาวะธรรมของชั้น ๕
- บทที่ ๖. आयตนะ ๑๒ ว่าด้วยความหมายและสภาวะธรรมของอายตนะ ๑๒
- บทที่ ๗. ธาตุ ๑๘ ว่าด้วยความหมายและสภาวะธรรมของธาตุ ๑๘
- บทที่ ๘. อินทรีย์ ๒๒ ว่าด้วยความหมายและสภาวะธรรมของอินทรีย์ ๒๒
- บทที่ ๙. อริยสัจ ๔ ว่าด้วยความหมายและสภาวะธรรมของอริยสัจ ๔
- บทที่ ๑๐. ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ว่าด้วยความหมายและสภาวะธรรมของปฏิจจสมุปบาท ๑๒
- บทที่ ๑๑. การเจริญวิปัสสนากาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ว่าด้วยวิปัสสนากาวนา ๔ แบบ
- บทที่ ๑๒. การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ว่าด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา

คำนำ

พระพุทธศาสนามุ่งตอบปัญหาที่ว่า ทำอย่างไรเราจะเข้าถึงความพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิงได้ คนทั้งหลายมักมองข้ามเรื่องความพ้นทุกข์ แต่มุ่งความสนใจไปที่การแสวงหาความสุข เพราะไม่รู้ความจริงว่า ร่างกายจิตใจนี้เป็นกองทุกข์แท้ๆ ไม่มีทางทำให้เกิดความสุขถาวรได้จริง ยิ่งดิ้นรนหาความสุขหรือหนีความทุกข์มากเพียงใด จิตใจก็ยิ่งมีภาวะและความทุกข์มากขึ้นเพียงนั้น เพราะไม่ว่าจะดิ้นรนเพียงใด ความสุขที่ได้มาก็ไม่เคยเต็มอิ่ม หรือมีขณะนั้นก็จิตจางไปอย่างรวดเร็วเสมอ ความสุขเหมือนสิ่งที่ย่อยสลายไวกว่าช่วงซึ่งอยู่ข้างหน้า เหมือนจะคว้าได้ แต่ก็หลุดมือไปรออยู่ข้างหน้าต่อไปอีก เป็นเครื่องยั่วและเร่งเร้าให้เกิดการดิ้นรนอยู่ตลอดเวลา โดยหวังที่จะได้ครอบครองความสุขให้ถาวรให้ได้ แท้จริงความสุขที่พวกเราเที่ยวแสวงหานั้นเป็นเพียงภาพลวงตาที่ไขว่คว้าไม่ถึง พระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้แสวงหาความสุขชนิดที่เป็นภาพลวงตานั่น แต่สอนให้เรียนรู้ทุกข์ซึ่งเป็นความจริงของชีวิต มีแต่พระพุทธศาสนาเท่านั้นที่ตอบปัญหาเรื่องทุกข์ไว้โดยตรง รวมทั้งบอกสาเหตุของความทุกข์ และบอกวิธีเจริญภาวนาเพื่อความพ้นทุกข์ เพราะเมื่อเราศึกษาเรื่องทุกข์จนแจ่มแจ้งก็จะเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง เมื่อนั้นจะได้พบกับความสุขอันเต็มบริบูรณ์ ปรากฏอยู่ต่อหน้าต่อตา ทันทีในปัจจุบันชาตินี้ ไม่ต้องรอชาติหน้า

เป้าหมายของพระพุทธศาสนา คือ ความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงโดยสิ้นเชิง^๑ ดับภพชาติหยุดการเวียนว่ายตายเกิด เพราะเมื่อไม่เกิดอีกเราก็ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย ไม่ต้องตกนรก และไม่ต้องทุกข์กายทุกข์ใจอีกต่อไป ส่วนการให้ทานที่นิยมทำกันโดยทั่วไปในปัจจุบัน มีอานิสงส์สูงสุดเพียงแค่ว่าความสุขในเทวโลกเท่านั้น ไม่สามารถกำจัดกิเลสตัณหาพาสู่ความพ้นทุกข์ได้ เพราะแม้จะได้เกิดเป็นเทวดาแล้ว แต่เมื่อหมดบุญก็ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก^๒ คือ ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพทั้ง ๕ คือ เทพ มนุษย์ เดรัจฉานเปรต/อสุรกาย นรก อย่างไม่มีที่สิ้นสุด^๓ ฉะนั้น เมื่อเราจะต้องเกิดอีกสิ่งที่จะตามมาด้วย คือ ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความทุกข์กายทุกข์ใจ และการตกนรก ดังพระจาลาภิกษุณีกล่าวไว้ว่า “ความตายย่อมมีแก่ผู้ที่เกิดมาแล้ว ผู้ที่เกิดมาแล้วย่อมประสบทุกข์ เพราะเหตุนี้แลเราจึงไม่ชอบความเกิด”^๔ กิเลสตัณหาเป็นเชื้อเหตุให้สัตว์ยังต้องถือกำเนิดในภพใหม่^๕ ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับพระอานนท์ว่า “กรรมชื่อว่าเป็นไรณา วิญญาณชื่อว่าเป็นพีช ตัณหาชื่อว่ายางเหนียวในเมล็ดพีช วิญญาณดำรงอยู่ได้เพราะธาตุหยาบของสัตว์ มีความหลงไม่รู้ความจริงเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเชื้อเครื่องผูกเหนียวใจไว้ การเกิดใหม่จึงมีต่อไปอีก”^๖ และตรัสอีกว่า “ตัณหาทำให้สัตว์ต้องเกิดอีก จิตของสัตว์ย่อมแล่นไป สัตว์ที่ยังต้องเวียนว่ายในสังสารวัฏฏ์ย่อมไม่อาจหลุดพ้นจากทุกไปได้”^๗

วิธีที่จะรอดพ้นจากความทุกข์เหล่านี้ได้ก็มีอยู่เพียงวิธีเดียวเท่านั้นนั่นก็คือ “การไม่เกิดอีก” เพราะเมื่อไม่เกิดอีกเราก็ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย และไม่ต้องตกนรกอีกต่อไป^๘ การเจริญวิปัสสนาเท่านั้นที่สามารถกำจัดกิเลสตัณหาได้

^๑ คุรยลละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙ / ๑๗๗ / ๕๐๖.

^๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙ / ๑๑๗๘ / ๖๕๔ , อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑ / ๑๙๓ / ๑๒๕.

^๓ คุรยลละเอียดใน อง.สตตก. (ไทย) ๒๓ / ๔๔ / ๖๗.

^๔ ส.ส. (ไทย) ๑๕ / ๑๖๗ / ๒๒๓.

^๕ คุรยลละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐ / ๑๕๕ / ๙๙ , ที.ม.อ. (บาลี) ๑๕๕ / ๑๔๔.

^๖ คุรยลละเอียดใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐ / ๗๘ / ๓๐๑.

^๗ คุรยลละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕ / ๕๗ / ๗๐.

^๘ คุรยลละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐ / ๕๗ / ๓๑ , ส.นิ. (ไทย) ๑๖ / ๔ / ๑๐-๑๓.

ชาวพุทธหลายคนมีความเชื่อฝังใจว่า การล้างบาปไม่มีในศาสนาพุทธอย่างแน่นอน บุญและบาปนำมาลบล้างกันไม่ได้อย่างเด็ดขาดโดยยึดแนวคิดที่ว่า การล้างบาปก็คือการสารภาพความผิดแล้วบาปทั้งหมดก็จะหลุดหายไป แต่ความจริงแล้ว พระพุทธเจ้าหาได้ทรงปฏิเสธการล้างบาปไม่ พระองค์กลับทรงตรัสย้ำถึงวิธีการล้างบาปที่ถูกต้องมิใช่เพียงแค่ปากพูดหรืออาบน้ำ นั่นคือตรัสรับรองว่า บาปสามารถล้างได้โดยการชำระล้างที่*กิเลส* อันเป็นเหตุให้เกิดบาปนั้นๆ ด้วย*มรรคญาณ*อันเกิดจากการเจริญวิปัสสนาในพระพุทธศาสนาเพียงเท่านั้น

พระภิกษุวิมลเมธี (ประเสริฐ มนต์เสวี)

มกราคม ๒๕๖๓

เกียรติคุณประกาศ

บุญกุศลใด ๆ ที่เกิดจากการเขียนหนังสือเล่มนี้ ขออุทิศให้แก่ท่านพระครูปกาศิตพุทธศาสตร์ ผู้ให้ความรู้ทางธรรมและโอกาสทางการศึกษาแก่ผู้เขียน หลวงพ่อเจ้าพระคุณแจ่ม(พระศีลาจารย์พิพัฒน์) ผู้สร้างวัดมหาสวัสดิ์นาคพุฒาราม และคุณยายพุ่ม ตานาคผู้ถวายที่ดินสร้างวัดมหาสวัสดิ์นาคพุฒาราม

ข้อมูลใด ๆ ในหนังสือเล่มนี้จะมีไม่ได้เลย หากผู้เขียนไม่ได้รับการอบรมสั่งสอน และอุปถัมภ์การศึกษาจากพระมหาเถระ ๔ รูปนี้ คือ

- ๑.พระธรรมโกศาจารย์ (หลวงปู่ปัญญานันทะ)
- ๒.พระพรหมโมลี (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส)
- ๓.สยาดอกัททันตวิโรจนะ (วัดจตุรธาอุกัมมัญฐาน พม่า)
- ๔.พระครูศรีคณาภิรักษ์ (เจ้าคณะอำเภอรอนด)

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำนำ	ก
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฎ
บทที่ ๑ พระพุทธศาสนา	๑
๑.๑ พระรัตนตรัย	๑
๑.๒ พระพุทธเจ้าสอนอะไร	๒
๑.๓ พระพุทธศาสนา	๔
๑.๓.๑ จุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา	๔
๑.๓.๒ ความทุกข์คืออะไร	๕
๑.๓.๓ รู้จักกิเลส เห็นแจ้งทุกข์ เข้าถึงธรรม	๕
๑) อนุสัยกิเลส	๗
- การละกิเลสและอนุสัยด้วยมรรค	๘
๒) ปริยภูฐานกิเลส	๙
๓) วิตีกกมกิเลส	๑๐
๑.๓.๔ การระงับกิเลสในแต่ละระดับ	๑๑
บทที่ ๒ วิปัสสนาภาวนา	๑๓
๒.๑ ความหมาย	๑๓
๒.๒ ความสำคัญของการเจริญภาวนา	๑๓
๒.๓ การเจริญภาวนานอกพุทธศาสนา	๒๑
๒.๔ การเจริญภาวนาสัมมยพุทธกาล	๒๓
๒.๕ ความแตกต่างระหว่างสมณะและวิปัสสนา ๑๙ ประการ	๒๕
๒.๖ วิปัสสนาภาวนา	๓๐
๒.๖.๑ การเจริญวิปัสสนา ๔ แบบ	๓๒
๒.๖.๒ ระดับสมาธิของผู้เจริญวิปัสสนา	๓๔
๒.๖.๓ จริตของผู้เจริญวิปัสสนา	๓๖
๒.๖.๔ การเจริญวิปัสสนาของสมณยานิกบุคคล	๓๗
๒.๖.๕ การเจริญวิปัสสนาของวิปัสสนายานิกบุคคล	๓๘
๒.๖.๖ ประโยชน์จากการเจริญวิปัสสนา	๔๐
บทที่ ๓ คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๔๑
๓.๑ พระไตรปิฎกสำคัญอย่างไร?	๔๑
๓.๒ หลักการสำคัญในพระไตรปิฎก	๔๓
๓.๓ การสังคายนา และการพิมพ์พระไตรปิฎก	๔๘
๓.๔ พระไตรปิฎกเชื่อถือได้แค่ไหน?	๕๕

๕.๓.๒	วิปัสสนาปุพพังคมสมณะ	๒๐๐
๕.๓.๓	ยุคนัทธสมถวิปัสสนา	๒๐๑
๕.๓.๔	ธัมมทธีจจวิคคหิตมานัส	๒๐๓
๕.๔	ระดับสมาธิของผู้เจริญวิปัสสนา	๒๑๓
๕.๕	วิปัสสนาภูมิ ๖ ในสติปัฏฐาน ๔	๒๑๕
๕.๖	สุทธวิปัสสนา	๒๓๑
๕.๗	การเจริญสุทธวิปัสสนา	๒๓๕
๕.๘	ทฤษฎีวิสุทธิในการกำหนดรู้รูป-นาม	๒๓๖
๕.๙	การบริกรรมภาวนา	๒๓๘
๕.๑๐	การกำหนดรู้	๒๔๐
๕.๑๑	วิปัสสนาจารย์สอบอารมณ์	๒๔๒
บทที่ ๖	มรรค ผล นิพพาน	๒๕๑
๖.๑	วิสุทธิ ๗ และ ญาณ ๑๖	๒๕๑
๖.๑.๑	วิสุทธิ ๗	๒๕๑
๖.๑.๒	ญาณ ๑๖	๒๕๒
๖.๑.๓	ความสอดคล้องระหว่างวิสุทธิ ๗ ญาณ ๑๖	๒๕๔
๑)	ศีลวิสุทธิ	๒๕๔
๒)	จิตตวิสุทธิ	๒๕๕
๓)	ทฤษฎีวิสุทธิ	๒๕๖
ญาณที่ ๑	นามรูปปริจเฉทญาณ	๒๕๗
๔)	กัณหาวิตรณวิสุทธิ	๒๕๙
ญาณที่ ๒	ปัจจัยปริคคหญาณ	๒๖๒
๕)	มัคคามัคคญาณทัสสนาวิสุทธิ	๒๖๓
ญาณที่ ๓	สัมมสนญาณ	๒๖๕
ญาณที่ ๔	ตรุณอุท্থัพพญาณ	๒๖๖
- วิปัสสนูปกิเลส ๑๐		๒๖๘
- อธิบาย ปีติ		๒๗๓
๖)	ปฏิบัติพาญาณทัสสนวิสุทธิ	๒๗๗
ญาณที่ ๔	พลวอุท্থัพพญาณ	๒๗๙
ญาณที่ ๕	ภังคญาณ	๒๗๙
ญาณที่ ๖	ภยตูปัฏฐานญาณ	๒๘๐
ญาณที่ ๗	อาทีนวญาณ	๒๘๐
ญาณที่ ๘	นิพพิทาญาณ	๒๘๒
ญาณที่ ๙	มัญจิตุกัมยตาญาณ	๒๘๓
ญาณที่ ๑๐	ปฏิสังขยาญาณ	๒๘๔
ญาณที่ ๑๑	สังขารุเปกขาญาณ	๒๘๕
ญาณที่ ๑๒	อนุโลมญาณ	๒๙๗
	วุฏฐานคามินี	๓๐๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

หนังสือฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี. (บาลี) ๙/๓/๓๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎก ภาษาบาลี เล่มที่ ๙ ข้อที่ ๓ หน้า ๓๖, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๗๐/๕๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎก ภาษาไทย เล่มที่ ๙ ข้อที่ ๑๗๐ หน้า ๕๖

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ.	(บาลี)	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ. มหา.	(ไทย)	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ. ภิกขุณี	(บาลี)	วินัยปิฎก	ภิกขุณีวิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ. ภิกขุณี	(ไทย)	วินัยปิฎก	ภิกขุณีวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม.	(บาลี)	วินัยปิฎก	มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.	(ไทย)	วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.จ.	(บาลี)	วินัยปิฎก	จุฬวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.จ.	(ไทย)	วินัยปิฎก	จุฬวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.ป.	(บาลี)	วินัยปิฎก	ปริวารวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ป.	(ไทย)	วินัยปิฎก	ปริวารวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกายปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.สี. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
สั.ส. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย สคาถวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
สั.ส. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
สั.นิ. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย นิทานวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
สั.นิ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
สั.ข. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย ขนธวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
สั.ข. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย ขันธวรรค	(ภาษาไทย)
สั.สพ. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
สั.สพ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
สั.ม. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย มหาวรรคปาติ	(ภาษาบาลี)
สั.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	องคคตฺตนิกาเย อุกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)

ขุ.ชา.อสีติ. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อสีตินิปาต	ชาตกปาלי	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.อสีติ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อสีตินิปาต	ชาตก	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.ม. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิปาต	ชาตกปาלי	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิปาต	ชาตก	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศปาไล		(ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศ		(ภาษาไทย)
ขุ.จ. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิทเทศปาไล		(ภาษาบาลี)
ขุ.จ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิทเทศ		(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสมภิทามคคปาไล		(ภาษาบาลี)
ขุ.ป. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสัมภิทามรรค		(ภาษาไทย)
ขุ.อป. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทานปาไล		(ภาษาบาลี)
ขุ.อป. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน		(ภาษาไทย)
ขุ.พทุธ. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พทุธวีสปาไล		(ภาษาบาลี)
ขุ.พทุธ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พทุธวงศ์		(ภาษาไทย)
ขุ.จริยา. (บาลี)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จริยาปาไล		(ภาษาบาลี)
ขุ.จริยา. (ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จริยาปิฎก		(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (บาลี)	= อภิธมมปิฎก	ธมมสังคณีปาไล	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (บาลี)	= อภิธมมปิฎก	วิภังคปาไล	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	วิภังคปกรณ์	(ภาษาไทย)
อภิ.ปุ. (บาลี)	= อภิธมมปิฎก	ปุคคลปถยตติปาไล	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปุ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	ปุคคลปัญญาตีปกรณ์	(ภาษาไทย)
อภิ.ป. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก	มหาปฏิฐานปกรณ์	(ภาษาไทย)
อภิ.ป. (บาลี)	= อภิธรรมปิฎก	มหาปฏิฐานปาไล	(ภาษาบาลี)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

หนังสือฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการอ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้าหลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๔๑๔/๓๐๘ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี มหาวคคอกุฎกถา อรรถกถาภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ข้อที่ ๔๑๔ หน้า ๓๐๘

วิ.มหา.อ. (บาลี)	= วินยปิฎก	สมนตปาสาทิกา	มหาวิภังคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อ. (บาลี)	= ทีฆนิกาย	สุมงคลวิลาสินี	สีลกชนชวคคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (บาลี)	= ทีฆนิกาย	สุมงคลวิลาสินี	มหาวคคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (บาลี)	= มชฌิมนิกาย	ปปยจสุทนี	มูลปถณาสกอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (บาลี)	= มชฌิมนิกาย	มชฌิมปถณาสกอกุฎกถา		(ภาษาบาลี)
สั.ส.อ. (บาลี)	= สัยุตตนิกาย	สารตถูปกาสินี	สคาถวคคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
อง.ทก.อ. (บาลี)	= องคุตตรนิกาย	มโนรตปุรณี	เอกกนิปาตอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)

ขุ.ธ.อ. (บาลี) =	ขุททกนิกาย	ธมมปทฎกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.สุ.อ. (บาลี) =	ขุททกนิกาย	ปรมตถทีปนี สุตตนิปาตอฎกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.เอกก.อ. (บาลี) =	ขุททกนิกาย	เอกกนิปาตชาตกอฎกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม.อ. (บาลี) =	ขุททกนิกาย	สทธมมบปชโชติกา มหานิทเทสอฎกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.จุ.อ. (บาลี) =	ขุททกนิกาย	สทธมมบปชโชติกา จุฬนิทเทสอฎกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.อ. (บาลี) =	สุตตนต์ปิฎก	ขุททกนิกาย ปฎิสมภิทามคคอฎกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.อ (บาลี) =	อภิธมมปิฎก	ธมมสงคณิ อฎฐสาลีนีอฎกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ. (บาลี) =	อภิธมมปิฎก	วิภงค สมโหมวิโนทนีอฎกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) =	อภิธรรมปิฎก	ปญจปรณอฎกถา	(ภาษาบาลี)
สงคห. (บาลี) =	อภิธมมตถสงคห		(ภาษาบาลี)

ค. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา

หนังสือฉบับนี้ใช้ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิงโดยจะระบุเล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิมติ.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๔๑/๑๑๐ หมายถึง วิมติ- วิโนทนีฎีกา เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๒๔๑ หน้า ๑๑๐

วชิร.ฎีกา (บาลี) =	วชิรพุทธิฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตถ.ฎีกา (บาลี) =	สารตถทีปนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตถ.ฎีกา (ไทย) =	สารัตถทีปนีฎีกา	(ภาษาไทย)
วิมติ.ฎีกา (บาลี) =	วิมติวิโนทนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
กงขา.ฎีกา. (บาลี) =	กงขาวิตรณิปุราณฎีกา	(ภาษาบาลี)
มูล.ฎีกา. (บาลี) =	มูลสิกขาฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.ฎีกา (บาลี) =	ทีฆนิกาย สีนตถปฎกาสนี สีลกขณธวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.ฎีกา (บาลี) =	ทีฆนิกาย สีนตถปฎกาสนี มหาวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อภิณวฎีกา (บาลี) =	ทีฆนิกาย สารวุธสาลีนี สีลกขณธวคคอภิณวฎีกา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.ฎีกา (บาลี) =	ธมมปทมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.มูลฎีกา (บาลี) =	อภิธมมปิฎก ธมมสงคณิมูลฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.มูลฎีกา (บาลี) =	อภิธมมปิฎก วิภงคมูลฎีกา	(ภาษาบาลี)
ม.ฎีกา (บาลี) =	มณิทีปฎีกา	(ภาษาบาลี)

ง. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

หนังสือฉบับนี้ใช้ปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรค ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิสุทธิ (บาลี) ๒/๕๗๘/๑๗๐. ฉบับมหาจุฬา-ลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๕๗๘ หน้าที่ ๑๗๐

เนตติ.	(บาลี)	=	เนตติปกรณ์	(ภาษาบาลี)
มิลินท.	(บาลี)	=	มิลินทปณหปกรณ์	(ภาษาบาลี)
สงคห.	(บาลี)	=	อภิธมมตถสงคห	(ภาษาบาลี)
วิสุทธิ.	(บาลี)	=	วิสุทธิมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทธิ.มหาฎีกา	(บาลี)	=	ปรมตถมณชุสา วิสุทธิมคคมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิภาวินี.	(บาลี)	=	อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา	(ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

พระพุทธศาสนา

๑.๑. พระรัตนตรัย

พระรัตนตรัย แปลว่า แก้ว ๓ ประการ เป็นสิ่งประมาณค่ามิได้ อำนาจประโยชน์ ให้กับบุคคลที่เข้าถึงเป็นเอกประการ ซึ่งเทียบเคียงกับสมบัติอะไรในโลกไม่ได้เลย เพราะแม้บุคคลจะครอบครองสมบัติสักกี่หมื่นกี่แสนกี่ล้านก็ตาม ก็เป็นการครอบครองชั่วคราวระยะเวลาอันสั้น พร้อมกับความทุกข์นานาประการ แต่การเข้าถึงพระรัตนตรัยอย่างแท้จริงจะมีประโยชน์เกื้อกูลและความสุขโดยลำดับ บุคคลผู้เข้าถึงจะหลุดรอดปลอดภัยจากความทุกข์ทั้งปวง พระรัตนตรัย ๓ ประการ คือ

๑.๑.๑ พระพุทธเจ้า พระผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง^๑ พระองค์ตรัสรู้สัจธรรม คือความจริงสูงสุด ๔ ประการ คือ ทุกข์(ความทนสภาพเดิมอยู่ไม่ได้) สมุทัย(เหตุให้เกิดทุกข์) นิโรธ(ความพ้นทุกข์) มรรค(หลักปฏิบัติให้เข้าถึงความพ้นทุกข์) พระองค์ทรงรู้แจ้งเห็นจริงในธรรมชาติทั้งปวง ทรงเป็นพระศาสดาของพระพุทธศาสนาที่ไม่มีศาสนาใดยิ่งใหญ่กว่า ทรงสมบูรณ์ด้วยพระคุณ ๓ ประการ คือ

๑) พระปัญญาคุณ พระองค์ทรงตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ทรงรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง สิ่งที่ทรงรู้จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น ไม่ว่าจะยุคสมัยจะเปลี่ยนไปอย่างไรก็ตาม

๒) พระบริสุทธิคุณ ทรงมีพระทัยบริสุทธิ์หมดจด ปราศจากอาสวกิเลส พระองค์ไม่มีอารมณ์ยินดี หรือยินร้ายเกี่ยวกับสิ่งใดๆ

๓) พระมหากรุณาคุณ ทรงมีพระมหากรุณาเมตตาจะสอนพระสัทธรรม อันเป็นประโยชน์เกื้อกูล และอำนวยความสุขแก่ชาวโลก ทรงถือว่าเป็นภารกิจของพระองค์ที่จะต้องพากเพียร ช่วยเหลือชาวโลกทั้งปวงให้หลุดพ้นจากความทุกข์^๒

๑.๑.๒ พระธรรม พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน“พระธรรม”แก่เพื่อนผู้ร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย เพื่อให้ชาวโลกมีความสุข ความเจริญ มีความสงบ และรอดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง^๓

พระธรรม (อริยมรรคและนิพพาน^๔) ทรงไว้ซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้ได้บรรลุอริยมรรค ผู้ทำให้แจ้งซึ่งนิโรธแล้ว และผู้ปฏิบัติตามคำที่พระพุทธเจ้าทรงพร่ำสอนเป็นประจำ มิให้ตกไปในออบาย ๔ คือ เปรต อสุรกาย เดรัจฉาน นรก

๑.๑.๓ พระสงฆ์ คือ หมู่แห่งสาวกของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทาง ปฏิบัติสมควร หมายถึงพุทธบริษัท ทั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาผู้ปฏิบัติธรรมจนบรรลุมรรคผล นิพพานได้แล้ว ได้แก่อริยบุคคล ๘ บุคคล^๕ ได้แก่

- ๑) บุคคลผู้เป็นพระโสดาบัน ๒) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล
๓) บุคคลผู้เป็นพระสกทาคามี ๔) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล

^๑ วิมหา.อ.(บาลี) ๑/๑๐๓-๑๑๘, สารตถ.ฎีกา.(บาลี) ๑/๒๗๐

^๒ วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘) วิสุทธิ. (บาลี)๑/๒๖๕, วิมหา.อ. (บาลี)๑/๑๑๒-๑๑๓

^๓ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๗/๔๔๒

^๔ พระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ ๓๒๕

^๕ อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๒๐๗/๒๒๙) อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๒๐๗/๒๒๙)

- ๕) บุคคลผู้เป็นพระอนาคามี ๖) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอนาคามีผล
๗) บุคคลผู้เป็นพระอรหันต์ ๘) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอรหัตตผล

๑.๒ พระพุทธเจ้าสอนอะไร

พระพุทธเจ้าทรงเป็นมหาบุรุษของโลก เป็นอัครมหาบุรุษของมวลมนุษยชาติ อุบัติมาเพื่อบำเพ็ญประโยชน์สุขและแก้ทุกข์แก่มวลมนุษยชาติ เป็นแสงสว่าง เป็นดวงประทีปของจักรวาล ทรงชี้หนทางสว่างแก่ผู้ไม่รู้ ทรงประกาศสัจธรรมเพื่อความสงบร่มเย็นของโลก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่มวลมนุษยชาติ และความสุขสงบของเทวดาและมนุษย์^๖ พระพุทธองค์ทรงเพียรเผยแผ่พระสัทธรรมตลอด ๔๕ ปีเต็ม บางครั้งต้องดำเนินด้วยเท้าเปล่ากว่าร้อยกิโลเมตรเพื่อสอนคนเพียงคนเดียวทั้งที่ไม่ใช่ญาติ ไม่ใช่พี่น้อง โดยไม่มีค่าจ้าง ไม่มีรางวัล ไม่มีเงินเดือน ทรงเผยแผ่พระสัทธรรมวันละกว่า ๒๐ ชั่วโมง ทรงมีเวลาพักผ่อนนอนหลับเพียงวันละ ๔ ชั่วโมงเท่านั้น^๗

หลังจากทรงรู้แจ้งกฎธรรมชาตินี้แล้ว พระพุทธเจ้าตรัสบอกถึงสิ่งที่พระองค์ได้รู้มา พอสรุปใจความได้ว่า

“ สัตว์ทุกชีวิตเคยเวียนว่ายตายเกิดมาแล้วนับชาติไม่ถ้วน^๘ สรรพสัตว์ที่ไม่เคยเกิดเป็นพ่อแม่กันมาก่อนหาได้ยาก^๙ บางชาติเกิดเป็นเทพ(เทวดา-พรหม) บางชาติเป็นมนุษย์ บางชาติเป็นสัตว์เดรัจฉาน บางชาติเกิดเป็นเปรต/อสุรกาย บางชาติต้องตกนรก สรรพสัตว์ที่มีวิญญูญาณครองต้องเวียนว่ายตาย-เกิดอยู่อย่างนี้ไม่มีที่สิ้นสุด ตามอำนาจบุญและบาปที่ตนเองได้เคยทำไว้ เหตุการณ์ทุกอย่างที่เราประสบอยู่ทุกวันนี้ ไม่มีคำว่าโชคหรือบังเอิญ ทุกอย่างเป็นผลสืบเนื่องมาจากการกระทำของเราในอดีตทั้งสิ้น”^{๑๐}

คำสอนของพระพุทธเจ้ามีมากมายถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี บรรจุอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก จำนวน ๔๕ เล่ม เหตุที่พระพุทธศาสนามีคำสอนมากมายเช่นนี้ เพราะพระบรมศาสดาได้ทรงประกาศคำสั่งสอนเป็นเวลายาวนานถึง ๔๕ ปี แม้คำสอนของพระพุทธเจ้าจะมีมากมายเช่นนี้ แต่เมื่อประมวลคำสอนที่เป็นหลักใหญ่ เป็นหัวใจของพุทธศาสนาก็มีอยู่เพียง ๓ ประการเท่านั้น^{๑๑} คือ

๑. สัพพปาปสฺส อภินิ การไม่ทำบาปทั้งปวง ได้แก่ การไม่ทำบาปทุจริตทางกาย วาจา ใจ เช่น รักษาศีล ๕ ศีล ๘ เป็นต้น^{๑๒}

๒. กุสลสฺสุปสมพทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม ได้แก่ การสร้างสมบุญกุศล ประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ใจ มีเมตตากรุณา ประกอบสัมมาอาชีวะ มีความซื่อสัตย์ ขยันหมั่นเพียร เสียสละ อุตสาห ความไม่ประมาท เป็นต้น

๓. สติตตปริโยทปนํ การทำใจให้บริสุทธิ์^{๑๓} ได้แก่ การชำระจิตให้สะอาดปราศจากกิเลส มี ๒ วิธี คือ

^๖ พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต นาลกสูตร เล่มที่ ๒๕ หน้า ๖๖๙

^๗ พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สลขันธวรรค เล่มที่ ๙ หน้า ๘๔ , ที.ส.อ.(บาลี) หน้า ๒๐๓

^๘ ดูรายละเอียด ในพระไตรปิฎก. เล่มที่ ๑๖ หน้า ๒๒๓

^๙ ดูรายละเอียด ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๖ หน้า ๒๒๗

^{๑๐} ดูรายละเอียด ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๔ หน้า ๓๕๐-๓๖๕

^{๑๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐ ,ที.ม.อ. (บาลี) ๙๐/๗๖, วิ.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๙/๑๙๐-๑๙๒

^{๑๒} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ สมถกัมมัฏฐานที่ปณี** , พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์ ทิพยวิสุทธี), หน้า ๔๑.

^{๑๓} การทำจิตของตนให้ผ่องใสปราศจากนิวรณ์ ๕ ประการ ดูใน ขุ.ธ.อ.(บาลี)๖/๔/๙๕

๓.๑. สมถกรรมฐาน การทำจิตให้สงบด้วยการฝึกสมาธิ เช่น กำหนดลมหายใจ หรือ สวดมนต์ภาวนา เป็นต้น ผลการปฏิบัติสมถกรรมฐานนี้จะทำให้ได้บรรลุถึงฌานอภิญญาได้ แต่ยังไม่บรรลุธรรม ผู้ที่ปรารถนาบรรลุพระนิพพานจะต้องปฏิบัติวิปัสสนาต่ออีก

๓.๒. วิปัสสนากรรมฐาน การใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นแจ้งในอารมณ์ที่ปรากฏในขณะ ปัจจุบัน ผลการปฏิบัติวิปัสสนา จะทำให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุถึงมรรคผลนิพพาน ดับกิเลส ตัณหาได้

เป้าหมายของพระพุทธศาสนา คือความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงโดยสิ้นเชิง^{๑๔} ดับภพชาติ หยุดการเวียนว่ายตายเกิด เพราะเมื่อไม่เกิดอีกเราก็ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย และไม่ต้องทุกข์ ภัยทุกข์ใจอีกต่อไป ส่วนการทำบุญให้ทานที่นิยมทำกันโดยทั่วไปในปัจจุบันมีอันสูงสุดเพียงแค่ว่าความสุขในเทวโลกเท่านั้น ไม่สามารถกำจัดกิเลสตัณหาพาสู่ความพ้นทุกข์ได้ เพราะแม้จะได้เกิดเป็น เทวดาแล้ว แต่เมื่อหมดบุญก็ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก คือ ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพทั้ง ๕ คือ เทพ มนุษย์ เดรัจฉาน เปรต/อสุรกาย นรก อย่างไม่มีที่สิ้นสุด^{๑๕} มีหลักฐานปรากฏในพระไตรปิฎกว่า

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงใช้ปลายพระนขา(เล็บ)ช้อนฝุ่นขึ้นมาเล็กน้อย แล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอเข้าใจความข้อนี้อย่างไร ฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อน ขึ้นมากับแผ่นดินใหญ่นี้อย่างไหนจะมากกว่ากัน”

เหล่าภิกษุทูลตอบว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ แผ่นดินใหญ่นี้แลมากกว่า ฝุ่นที่ปลายพระนขามีเพียงเล็กน้อย เมื่อเทียบกับแผ่นดินใหญ่แล้ว คำนวนไม่ได้ เทียบกันไม่ได้ หรือไม่ถึงส่วนเสี้ยว”

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้ก็ฉันทันเหมือนกัน สัตว์ที่จุติจากเทวดามาเกิดในเทวดามีจำนวนน้อย ส่วนเทวดาที่เคลื่อนจากสวรรค์แล้วไปเกิดในนรก เป็นเปรต มีจำนวนมากกว่า พวกเทพชั้นเวฬุผลาที่ไม่ได้สดับพุทธธรรมมีอายุประมาณ ๕๐๐ กัป เมื่อสิ้นอายุให้ระยะเวลาที่เป็นกำหนดอายุหมดไป แล้วไปสู่นรกบ้าง ไปสู่แดนเปรตบ้าง^{๑๖}

ฉะนั้น เมื่อเราจะต้องเกิดอีกสิ่งที่จะตามมาด้วย คือ ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความทุกข์ ภัยทุกข์ใจ และการตกนรก ดังพระจาลาภิกษุณีกล่าวไว้ว่า “ความตายย่อมมีแก่ผู้ที่เกิดมาแล้ว ผู้ที่เกิดมาแล้วย่อมประสบทุกข์ เพราะเหตุนี้แล เราจึงไม่ชอบความเกิด”^{๑๗}

วิธีที่จะรอดพ้นจากความทุกข์ทรมานเหล่านี้ได้ก็มีอยู่เพียงวิธีเดียวเท่านั้นนั่นก็คือ “การไม่เกิดอีก” เพราะเมื่อไม่เกิดอีกเราก็ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย และไม่ต้องตกนรกอีกต่อไป^{๑๘} การเจริญวิปัสสนาจนบรรลุเข้าสู่มรรค ผล นิพพาน ตัดกระแสธรรมชาติให้ขาดสะบั้นลงได้อย่างเด็ดขาด สามารถกำจัดกิเลสตัณหา^{๑๙} อันสาเหตุที่ก่อให้เกิดการถือกำเนิดในภพใหม่ได้^{๒๐} เพราะกิเลสตัณหาเหล่านี้แหละเป็นเชื้อเหตุให้ต้องไปถือกำเนิดในภพใหม่ ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับพระอานนท์ว่า “กรรมชื่อว่า เป็นไร่นา วิญญาณชื่อว่าเป็นพืช ตัณหาชื่อว่า ยางเหนียวในเมล็ดพืช วิญญาณดำรงอยู่ได้เพราะธาตุหยาบของสัตว์ มีความหลงไม่รู้ความจริงเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเชื้อเครื่องผูกเหนียวใจไว้ การเกิด

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙ /๑๓๗/๕๐๖.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน อง.สตตก. (ไทย) ๒๓ /๔๔/ ๖๗.

^{๑๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๗๘/๖๕๔ , อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑ /๑๙๓/๑๒๕.

^{๑๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๖๗/๒๒๓.

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย)๑๐/๕๗/๓๑ , ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔/๑๐-๑๓.

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕/๖๘.

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๙๙ , ที.ม.อ. (บาลี) ๑๕๕/๑๔๔.

ใหม่จึงมีต่อไปอีก”^{๒๑} และตรัสอีกว่า “ตัณหาทำให้สัตว์ต้องเกิดอีก จิตของสัตว์ย่อมแล่นไป สัตว์ที่ยังต้องเวียนว่ายในสังสารวัฏฏ์ย่อมไม่อาจหลุดพ้นจากทุกไปได้”^{๒๒}

เมื่อมนุษย์เจริญวิปัสสนาจนเกิดมรรคจิตครบ ๔ ครั้ง ก็จะกำจัดกิเลสตัณหาในจิตของตนเองให้หมดสิ้นไปได้อย่างสิ้นเชิง^{๒๓} เขาจะไม่ต้องเกิดใหม่อีกต่อไป เปรียบเหมือนเมล็ดพันธุ์มะม่วงที่มียางเหนียวอยู่ภายในเมื่อนำไปปลูกจะงอกเป็นต้นมะม่วงได้อีก แต่ถ้านำไปต้มกำจัดยางเหนียวให้หมดไป หลังจากนั้นนำไปปลูกโดยวิธีใดก็ตามจะไม่งอกอีกแล้ว กิเลสตัณหาในดวงจิตของเราที่เช่นกัน แต่ถ้าไม่สามารถทำมรรคจิตให้เกิดครบ ๔ ครั้งได้ แม้สามารถทำมรรคจิตให้เกิดเพียงครั้งเดียวก็จัดว่าเข้าสู่กระแสพระนิพพานแล้วที่เรียกกันว่าบรรลู่โสดาบัน^{๒๔} เมื่อเจริญวิปัสสนาภาวนาจนวิปัสสนาญาณขึ้นถึงญาณที่ ๑๔ โสดาปัตติมรรคจะทำหน้าที่ประหารตัวมิชฌาภิภูฏี^{๒๕} ที่นอนเนื่องอยู่ในจิตสันดานได้อย่างเด็ดขาดสิ้นเชิง เมื่อบรรลู่โสดาบันได้แล้วไม่ว่าในอดีตชาติหรือชาติปัจจุบันได้เคยทำบาปอกุศลไว้มากมายเพียงใดก็ตาม ก็ไม่ต้องไปชดใช้กรรมในนรกอีกต่อไป และจะเกิดในสุคติภูมิ (โลกมนุษย์, สวรรค์) ได้อีกไม่เกิด ๗ ชาติแล้วจะบรรลู่อรหัตต์โดยอัตโนมัติ^{๒๖}

สัตว์โดยทั่วไปต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ใน ๓๑ ภูมิ (คือ อรูปพรหม ๔ ชั้น รูปพรหม ๑๖ ชั้น เทวดา ๖ ชั้น มนุษย์ ๑ เดรัจฉาน ๑ เปรต ๑ อสุรกาย ๑ และนรก ๑)^{๒๗} หาเบื้องต้นและที่สุดไม่พบ ต้องตกอบายทุกข์ทรมานในนรกอยู่เป็นอาจินเหมือนบ้านเก่าที่ต้องแวะเวียนไปอยู่เสมอ แต่ถ้าเราสามารถบรรลู่โสดาบันได้ภายในชาตินี้ ก็ไม่ต้องตกอบายอีก แล้ว และจะบรรลู่อรหัตต์เข้าถึงความดับภพชาติโดยสิ้นเชิง ไม่เกิดใหม่อีกต่อไป

๑.๓ พระพุทธศาสนา

๑.๓.๑ จุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาเป็นศาสตร์ที่มุ่งตอบปัญหาที่ว่า ทำอย่างไรเราจะเข้าถึงความพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิงได้ คนทั้งหลายมักมองข้ามเรื่องความพ้นทุกข์ แต่มุ่งความสนใจไปที่การแสวงหาความสุข เพราะไม่รู้ความจริงว่า ร่างกายจิตใจนี้เป็นกองทุกข์แท้ๆ ไม่มีทางทำให้เกิดความสุขถาวรได้จริง ยิ่งดิ้นรนหาความสุขหรือหนีความทุกข์มากเพียงใด จิตใจก็ยิ่งมีภาระและความทุกข์มากขึ้นเพียงนั้น เพราะไม่ว่าจะดิ้นรนเพียงใด ความสุขที่ได้มาก็ไม่เคยเต็มอิม หรือมีฉะนั้นก็จิตจางไปอย่างรวดเร็วเสมอ ความสุขเหมือนสิ่งทีรอกการไขว่คว้าช่วงชิงอยู่ข้างหน้า เหมือนจะคว้าได้ แต่ก็หลุดมือไปรออยู่ข้างหน้าต่อไปอีก เป็นเครื่องยั่วและเร่งเร้าให้เกิดการดิ้นรนอยู่ตลอดเวลาโดยหวังที่จะได้ครอบครองความสุขให้ถาวรให้ได้ แท้จริงความสุขที่พวกเราเที่ยวแสวงหานั้นเป็นเพียงภาพลวงตาที่ไขว่คว้าไม่ถึง เรามักคิดว่า ถ้าได้สิ่งนั้น ถ้ามีสิ่งนี้ ถ้าไม่เจอสิ่งโน้นก็จะมีมีความสุข เราไปหลงว่า ทรัพย์สินเงินทอง ครอบครั้ว ญาติมิตร ชื่อเสียง อำนาจ ความสนุกสนาน สุขภาพ ฯลฯ คือ ตัวความสุข เราเอาแต่ดิ้นรนแสวงหาความสุขโดยไม่รู้จัก

^{๒๑} ดุราลละเอียตใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๗๘/๓๐๑.

^{๒๒} ดุราลละเอียตใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๗/๗๐.

^{๒๓} ดุราลละเอียตใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๐/๙๗.

^{๒๔} โสดาบัน หมายถึงผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ คำว่า โสตะ เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘ อยู่ในอภิ.ปณจ.อ. (บาลี) ๓๑/๔๒ ดูประกอบใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๓๐๐.

^{๒๕} ดุราลละเอียตใน อง.สตตก. (ไทย) ๒๓ /๕๕/ ๙๗, อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๒๔๒.

^{๒๖} ดุราลละเอียตใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๖, อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๒๔๒.

^{๒๗} ดุราลละเอียตใน อง.สตตก. (ไทย) ๒๓ /๔๔/ ๖๗.

ความสุขที่แท้จริง

พระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้แสวงหาความสุขชนิดที่เป็นภาพลวงตานั่น แต่สอนให้เรียนรู้ทุกข์ซึ่งเป็นความจริงของชีวิต มีแต่พระพุทธศาสนาเท่านั้นที่ตอบปัญหาเรื่องทุกข์ไว้โดยตรง รวมทั้งบอกสาเหตุของความทุกข์ และบอกวิธีเจริญภาวนาเพื่อความพ้นทุกข์สิ้นเชิง เพราะเมื่อเราศึกษาเรื่องทุกข์จนแจ่มแจ้งก็จะเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง เมื่อนั้นจะได้พบกับความสุขอันเต็มบริบูรณ์ ปรากฏอยู่ต่อหน้าต่อตา ทันทีในปัจจุบันชาตินี้

๑.๓.๒ ความทุกข์คืออะไร

พระพุทธศาสนา มองความทุกข์ไว้อย่างลึกซึ้งและหลายแง่มุม มากกว่าความทุกข์ที่รู้จักกันทั่วๆ ไป กล่าวคือ

๑. ทุกขเวทนา คือ ความทุกข์ทั่วไปที่พวกเรา รู้จักกันอยู่แล้ว ได้แก่ ความทุกข์กายทุกข์ใจ สำหรับผู้ที่ไม่เคยเจริญสติอาจรู้สึกว่ นานๆ ทุกขเวทนาจึงเกิดขึ้นสักครั้งหนึ่ง แต่ผู้ที่เจริญสติอยู่จะพบว่า ทุกขเวทนาเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา ทำให้ต้องคอยเปลี่ยนอิริยาบถ ต้องกิน ต้องดื่ม ต้องขับถ่าย ต้องเช็ดล้าง ต้องเกา ต้องหายใจเข้า ต้องหายใจออก ฯลฯ แทบไม่ได้หยุดพักเลย บางคราวมีความป่วยไข้ อันเป็นความบีบคั้นที่รุนแรง และท้ายที่สุดเมื่อหมดกำลังวังหนี่ทุกข์ เราก็จะถูกความทุกข์ทำร้ายเอาจนตาย

๒. ทุกขลักษณะ เป็นลักษณะทั่วไปของสิ่งที่เป็นสังขาร คือ ไม่อาจคงทนอยู่ได้ตลอดไป ดังนั้นตามความหมายนี้ กระทบความสุขก็มีลักษณะเป็นทุกข์เช่นกัน คือมีความทนอยู่ไม่ได้ จัดเป็นทุกข์ในอริยสัจ (มี ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) ทุกขชนิดนี้เป็นทุกข์ที่ลึกซึ้งที่สุด ผู้ที่เข้าใจความทุกข์ชนิดนี้ อย่างแจ่มแจ้งเท่านั้นจึงจะพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดได้ เพราะการรู้จักเพียงทุกขเวทนาเป็นเรื่องสามัญที่ใครๆ ก็รู้จัก เพราะยังเห็นว่าจิตบางอย่างเป็นสุขและจิตบางอย่างเป็นทุกข์ เพราะเข้าใจว่าถ้าเกิดความอยากและความยึดถือจิตจึงจะเป็นทุกข์ จึงพอใจที่จะตั้งมั่นไม่แสวงหาอารมณ์ภายนอกอันเป็นที่ตั้งแห่งความอยากและความยึดถือ แต่กลับหันมายุ่งมั่นในตัวจิตที่เป็นผู้รู้ผู้ตื่นผู้เบิกบานเสียเอง

ต่อเมื่อเจริญวิปัสสนากรรมฐานต่อไปจนปัญญาแก่รอบถึงที่สุดอย่างแท้จริง จึงจะเห็นทุกขสัจจอย่างแจ่มแจ้งว่า ชันธหรือรูปนามหรือกายใจนั้นแหละคือทุกข์ จะมีความอยากและความยึดมั่นหรือไม่ รูปนามนี้ก็เป็นที่ทุกข์อยู่โดยตัวของมันเองอยู่แล้ว นอกจากทุกข์ไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้น และนอกจากทุกข์ไม่มีสิ่งใดดับไป ไม่ใช่ว่ากายนี้จิตนี้เป็นทุกข์บ้างเป็นสุขบ้าง หากแต่เป็นทุกข์ล้วนเลยทีเดียว เพียงแต่ทุกข์มากหรือทุกข์น้อยเท่านั้นเอง เมื่อปัญญาแก่รอบจนเข้าใจว่าชันธเป็นทุกข์แล้ว ก็เป็นอันเข้าใจอริยสัจแจ่มแจ้ง คือรู้ว่าเพราะมีสมุทัยจึงเกิดทุกข์ และเพราะไม่รู้ทุกข์จึงเกิดสมุทัย เกิดเป็นวัฏจักรที่หมุนวนอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ต่อเมื่อรู้แจ้งทุกข์จนปล่อยวางทุกข์ได้แล้ว สมุทัยก็เป็นอันดับไปโดยอัตโนมัติ และนิโรธหรือนิพพานจะปรากฏแจ่มแจ้งอยู่ต่อหน้าต่อตา วัฏจักรก็เป็นอันคว่ำทำลายลงในขณะนั้นเอง ผู้ที่เห็นแจ้งว่าชันธหรือรูปนามเป็นทุกข์ จะสามารถปล่อยวางความยึดถือในชันธหรือรูปนามลงได้อย่างเด็ดขาดและหมดจด เหลือแต่สภาวะที่เป็นทุกข์ แต่ไม่มีผู้ทุกข์ ทำให้ความอยาก(ตัณหา-อุปาทาน)ที่จะให้เป็นสุขและปราศจากทุกข์ หมดไปโดยอัตโนมัติ จิตจึงหมดความดิ้นรนหรือการทำงานทางใจ ที่จะแสวงหาความสุขและหลีกเลี่ยงความทุกข์ จิตจะปล่อยวางและไม่หยาบฉวยรูปนาม ใดๆ ขึ้นมาเป็นตัวตนของตนอีก และเห็นถึงสภาวะแห่งนิพพานคือความสิ้นทุกข์เพราะจิตปราศหรือสำรอกออกจากกิเลสและชันธได้สิ้นเชิง

๑.๓.๓ รู้จักกิเลส เห็นแจ้งทุกข์ เข้าถึงธรรม

พระพุทธเจ้าตรัสว่า ปภัสสรmites ภิกขเว จิตต์ อาคนตุเกหิ อุปกภิเสหิ อุปกภิสิญฺฐิ
แปลว่า จิตนี้ประภัสสรส่องใส แต่เศร้าหมองเพราะมีอุปภิเสจรมมา

บางคนตีความพระพุทธพจน์บทนี้ว่า จิตประภัสสรส่องใส คือ ไม่มีอะไรเลย เด็กเกิดมาไม่มี
กิเลสตัณหา การตีความเช่นนี้ทำให้จิตของเด็กดูเหมือนจะใสบริสุทธิ์ไม่ต่างจากจิตของพระอรหันต์...อันที่
จริง คำบาลีว่า ประภัสสร มาจากคำว่า ปภา แปลว่าแสงหรือรัศมี กับ สร แปลว่า ส่องแสงหรือแผ่ชาน
ดังนั้น จิตของเราส่องแสงแผ่ชานไปในที่ใด ที่นั้นก็เปิดเผยให้เรารับรู้...ไม่ใช่ว่าปราศจากกิเลสที่นอนเนื่อง
อยู่ในจิตสันดาน

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า กิเลสเนติ อุปตาปนตติ กิเลสา แปลว่า ธรรมชาติโดยย่อทำให้เรา
ร้อนเศร้าหมอง ธรรมชาตินั้นชื่อว่า กิเลส”

กิลิสฺสติ เอเตหิตติ กิเลสา ฯ สัมปยุตฺตธรรม (คือ จิตและเจตสิก) ย่อมเศร้า หมองด้วย
ธรรมชาติใด ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการเศร้าหมองของสัมปยุตตธรรม นั้นชื่อว่า กิเลส

สงฺกิเลสฺตติ สงฺกิเลโส วิพาทติ อุปฺปาเปติ จาติ อตฺโถ ฯ ธรรมเหล่าใด ย่อมเศร้าหมอง ธรรม
เหล่านั้นชื่อว่า สงฺกิเลส เพราะอรรถว่ายังสัตว์ให้เร่าร้อน

รวมหมายความว่า กิเลสเป็นสภาพธรรมที่เศร้าหมองและเร่าร้อน ทำให้สัตว์ทั้งหลายที่ยังมี
กิเลสต้องเศร้าหมองและเร่าร้อน

กิเลส ๑๐ ประการ

๑. โลกกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อนเพราะยินดีชอบใจในอารมณ์ ๖ องค์ ธรรมได้แก่ โลก
เจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๒. โทสกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อนเพราะไม่ชอบใจในอารมณ์ ๖ องค์ธรรม ได้แก่ โทสเจต
สิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

๓. โมหกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อนเพราะความมัวเมาลุ่มหลง ไม่รู้สึกตัว ปราศจาก
สติสัมปชัญญะ องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุสลจิต ๑๒

๔. มานกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อนเพราะความทงตนถือตัว องค์ธรรม ได้แก่ มานเจตสิก
ที่ในทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔

๕. ทิฏฐิกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อนเพราะความเห็นผิดจากเหตุผลตาม ความเป็นจริง องค์
ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

๖. วิจิกิจฉากิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อนเพราะความสงสัยลังเลใจใน พระ พุทธ พระธรรม
พระสงฆ์ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก ที่ในวิจิกิจฉา สัมปยุตตจิต ๑

๗. ถีนกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อนเพราะหดหู่ที่ถอยจากความเพียร องค์ ธรรมได้แก่ ถีน
เจตสิก ที่ในอกุสลสังขาริกจิต ๕

๘. อุทัจจกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อนเพราะเกิดฟุ้งชานไปในอารมณ์ต่างๆ องค์ธรรมได้แก่
อุทัจจเจตสิก ที่ในอกุสลจิต ๑๒

๙. อหิริกกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อนเพราะไม่ละอายในการกระทำความบาป องค์ธรรมได้แก่
อหิริกเจตสิก ที่ในอกุสลจิต ๑๒^{๒๘}

๑๐. อนตตปปกิเลส เศร้าหมองและเร่าร้อนเพราะไม่เกรงกลัวผลของการ กระทำความบาป องค์
ธรรมได้แก่ อนตตปปกเจตสิก ที่ในอกุสลจิต ๑๒^{๒๙}

^{๒๘} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๒

^{๒๙} ม.ม.อ.(บาลี) ๑/๗๑/๑๘๑, อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๕๓

จำแนกกิเลสออกตามอาการของกิเลส ก็จำแนกได้เป็น ๓ จำพวก คือ

- ๑) **อนุสัยกิเลส** เป็นกิเลสอย่างละเอียด เมื่อยังไม่ได้ดับกิเลส อนุสัยกิเลส ก็นอนเนื่องอยู่ในจิตที่เกิดดับสลับต่อกันเป็นเชื้อเป็นปัจจัยให้เกิดปริญญฐานกิเลส หมายความว่า กิเลสจำพวกนี้ นอนสงบนิ่งอยู่ ยังไม่ได้ลุกขึ้นมาแผลงฤทธิ์ ซึ่งตัวเองก็ไม่สามารถรู้ ได้ และคนอื่นก็ไม่สามารถรู้ได้
- ๒) **ปริญญฐานกิเลส** เป็นกิเลสอย่างกลางที่เกิดร่วมกับบอกุลลจิต แต่ไม่ถึงขั้น ล่วงเป็นทุจริตกรรม หมายความว่า กิเลสจำพวก นี้เกิดอยู่ใน โนมโนทวารเท่านั้น คือลุกขึ้นมาแผลงฤทธิ์อยู่ในใจ ยังไม่ ถึงกับแสดงออกมาทางวาจาหรือทางกาย
- ๓) **วิติกมมกิเลส** เป็นกิเลสอย่างหยาบ ทำให้ล่วงเป็นทุจริตกรรมทาง กาย วาจา หมายความว่า กิเลสจำพวกนี้ได้ล่วงออกมาแล้วทาง กายทวารหรือจิตทวาร

อนุสัยกิเลสเป็นธรรมชาติที่ละเอียดซ่อนเร้นอยู่เป็นประจำในชั้นธสันดานของบุคคล (ยกเว้น พระอรหันต์) ไม่แสดงออกมาให้ปรากฏทางทวารใดเลย ต่อเมื่อมีอารมณ์มากกระทบ อนุสัยกิเลสที่นอนนิ่ง อยู่นั้นก็แปรสภาพเป็นปริญญฐานกิเลส เกิดความยินดีร้ายต่ออารมณ์นั้น และถ้าปริญญฐานกิเลส นั้น มีกำลังมากขึ้น ก็จะแปรสภาพเป็นวิติกมมกิเลส เกิดเป็นกิเลสอย่างหยาบ ปรากฏขึ้นเป็นการกระทำที่ แสดงออกทางกาย และวาจา

อรรถกถาพระอภิธรรมอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอภิสลสิกขาไว้ในพระวินัยปิฎก ตรัสอภิจิตตสิกขาไว้ในพระสุตตันตปิฎก และตรัสอภิปัญญาสิกขาไว้ในพระอภิธรรมปิฎก อนึ่ง พระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสการละวิติกมมกิเลสไว้ในพระวินัยปิฎก เพราะความที่ศีลเป็นปฏิปักษ์ต่อการก้าวล่วงของ กิเลส(วิติกมมกิเลส) ตรัสการปราบปริญญฐานกิเลสไว้ในพระสุตตันตปิฎก เพราะความที่สมาธิเป็น ปฏิปักษ์ต่อกิเลสที่กลุ่มม(ปริญญฐานกิเลส) ตรัสการปราบอนุสัยกิเลสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก เพราะ ความที่ปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัยกิเลส^{๓๐}

๑) **อนุสัยกิเลส**

อนุสยนต์ติ อนุสยา สภาพที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่าอนุสัย เป็นกิเลส อย่างละเอียดที่สะสมอยู่ในภวังคจิต หรือจิตไร้สำนึกของคนเรา ถ้ายังไม่มีอารมณ์ภายนอกมากกระทบแล้ว กิเลสชนิดนี้จะยังนอนสงบอยู่ ไม่แสดงอาการปรากฏออกมาให้เห็น เป็นกิเลสที่ละเอียดอย่างยิ่ง และ นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดานของทุกคน จะแสดงตัวก็ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยมากกระตุ้น อุปมาเหมือนตะกอนที่ นอนอยู่กันแก้ว น้ำในแก้วดูใสสะอาด ถ้าไม่สังเกตให้ดีจะมองไม่เห็นตะกอนที่สะสมอยู่เบื้องล่าง ตะกอน นี้เปรียบได้กับอนุสัยกิเลส

กิเลสชนิดนี้นอกจากพระอรหันต์แล้วย่อมมีนอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย ตั้งแต่ ปฏิสนธิจนถึงจุติ จึงกล่าวได้ว่าไม่มีอุปาทะ (การเกิดขึ้น) ฐิติ (การตั้งอยู่) และภังคะ (การดับไป) ไม่ ปรากฏอาการให้เกิดเป็นความรู้สึกขึ้นโดยประการใดเลย กิเลสอย่างละเอียดนี้สามารถขจัดและทำลาย ได้ด้วยปัญญา ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเท่านั้น

^{๓๐} พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ ๔๙ (มหามกุฏฯ)

อนุสัยกิเลส แบ่งละเอียดออกได้ เป็น ๗ ประการ คือ

๑) กามราคานุสัย กิเลสปรุ่งแต่งจิตให้เกิดความกำหนัด พอใจ ประราณาในวัตถุทุกมทั้งหลาย คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ซึ่งมากกระทบจิตแล้ว ทำจิตให้เกิดความรู้สึกดังกล่าว

๒) ภริขานุสัย ความหงุดหงิดไม่พอใจ การกระทบกระทั่งทางใจ อันอาศัยรูปเป็นต้นดังกล่าว แต่เป็นไปในทางไม่น่าปรารถนา ไม่น่าพอใจ เมื่อสิ่งเหล่านั้นมากกระทบจิต ความรู้สึกหงุดหงิด ขัดเคือง จนถึงโกรธ ประทุษร้ายก็จะเกิดขึ้นที่จิต

๓) ทิฏฐานุสัย ความเห็นผิด เช่น เห็นว่าทำดีไม่ได้ดี มารดาบิดาไม่มีคุณ เป็นต้น ทิฏฐิเหล่านั้นนอนสงบอยู่ในจิต เมื่อได้รับอารมณ์อันเป็นฝ่ายเดียวกับตน ก็จะทำให้ฟูขึ้น เพิ่มความเข้มข้นให้แก่ทิฏฐิที่เป็นอนุสัยภายในจิต ให้มีความเห็นผิดมากยิ่งขึ้น

๔) วิจิกิจฉานุสัย ความลังเลสงสัยตัดสินใจอะไรไม่ได้ว่าเป็นอย่างไร ความสงสัยนั้นอาจสรุปลงในความสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย ไตรสิกขา กาลทั้งอดีต อนาคต และกฎแห่งปัจจุสมุปบาท

๕) มานานุสัย ความถือตัว ถือชาติ ตระกูล ทรัพย์ ตำแหน่งงาน ยศ ฐานะในสังคม เป็นต้น มาแสดงตนว่า สูงกว่าเขา เสมอเขา หรือเลวกว่าเขา ท่านเรียกชื่อว่า อติมานะ คือ ดูหมิ่นท่าน อวมานะ คือ ดูหมิ่นตน เป็นต้น

๖) ภวราคานุสัย อนุสัยคือการกำหนดติดในภพ ได้แก่การพอใจในฐานะ ตำแหน่ง ยศ เป็นต้น ที่ตนเห็นว่า น่าปรารถนา พอใจตลอดจนการเกิดความพอใจ ติดใจในความสุขที่ได้จากการอุปถัมภ์ในภพต่างๆ ตามที่ท่านแสดงไว้ แล้วเกิดความอยากให้เกิดในภพนั้นๆ

๗) อวิชขานุสัย กิเลสที่นอนสงบอยู่ในภายในคืออวิชชา ความเขลา โมหะ ได้แก่ความไม่รู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง^{๓๑}

อนุสัยว่าโดยสภาพธรรมแล้วมี ๖ คือ . ๑.กามารานุสัย และภวราคานุสัย ได้แก่ โลกเจตสิก ๒.ภริขานุสัย ได้แก่โทสเจตสิก ๓.มานานุสัย ได้แก่มานเจตสิก ๔.ทิฏฐานุสัย ได้แก่ทิฏฐิเจตสิก ๕.วิจิกิจฉานุสัย ได้แก่วิจิกิจฉาเจตสิก ๖. อวิชขานุสัย ได้แก่โมหเจตสิก

การละกิเลสและอนุสัยด้วยมรรค

๑) ผู้เป็นพระโสดาบันย่อมมีจิตสังัดจากสัkkายาทิฏฐิ^{๓๒} วิจิกิจฉา^{๓๓} สีสัพพต ปรามาส^{๓๔} ทิฏฐานุสัย^{๓๕} วิจิกิจฉานุสัย^{๓๖} และเหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับสัkkายาทิฏฐิ

^{๓๑}ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๒/๒๒๓, ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๓๖/๕๕, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๙๔๙/๖๐๕-๖๐๖ อจ.สตตก.

(ไทย)๒๓/๑๑/๑๓, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๔๙/๖๐๕-๖๐๖

^{๓๒}สัkkายาทิฏฐิมิวัตถุ ๒๐ คือปุณฺณผู้ไม่ได้สดับ ๑) ย่อมตามเห็นรูปเป็นอัตตา ๒) เห็นอัตตามีรูป ๓) เห็นรูปในอัตตา ๔) เห็นอัตตาในรูป ๕) ย่อมตามเห็นเวทนาเป็นอัตตา ๖) เห็นอัตตามีเวทนา ๗) เห็นเวทนาในอัตตา ๘) เห็นอัตตาในเวทนา ๙) ย่อมตามเห็นสัญญาเป็นอัตตา ๑๐) เห็นอัตตามีสัญญา ๑๑) เห็นสัญญาในอัตตา ๑๒) เห็นอัตตาในสัญญา ๑๓) ย่อมตามเห็นสังขารเป็นอัตตา (๑๔) เห็นอัตตามีสังขาร (๑๕) เห็นสังขารในอัตตา ๑๖) เห็นอัตตาในสังขาร (๑๗) ย่อมตามเห็นวิญญานเป็นอัตตา (๑๘) เห็นอัตตามีวิญญาน (๑๙) เห็นวิญญานในอัตตา ๒๐) เห็นอัตตาในวิญญาน (ส.ช.(ไทย)๑๗/๑๕๕/๑๔๙, ขุ.ม.อ.(บาลี)๑๒/๑๕๘)

^{๓๓}วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยในฐานะ ๘ อย่าง คือ (๑) ความสงสัยในทุกข์ (๒) ความสงสัยในทุกขสมุทัย (๓) ความสงสัยในทุกขนิโรธ (๔) ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (๕) ความสงสัยในส่วนเบื้องต้น (๖) ความสงสัยในส่วนเบื้องปลาย (๗) ความสงสัยทั้งในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย (๘) ความสงสัย ในธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น คือ ความที่ปัจจุสมุปบาทมีอวิชชาเป็นปัจจัย ดูรายละเอียด ขุ.ม.อ.(ไทย) ๒๙ ๑๓๔/๔๙๔

^{๓๔} สีสัพพตปรามาส คือความถือมั่นศีลพรต โดยสักว่าทำตาม ๆ กันไปอย่างมมมาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ด้วยศีลพรต (ขุ.ม.อ.(บาลี) ๗/๙๘)

เป็นต้นนั้น

๒) ผู้เป็นพระสกทาคามี ย่อมมีจิตสังตจากกามราคสังโยชน์^{๓๗} ปฏิฆสังโยชน์อย่างหยาบ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อย่างหยาบ และเหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับกามราคสังโยชน์เป็นต้นนั้น

๓) ผู้เป็นพระอนาคามี ย่อมมีจิตสังตจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์อย่างละเอียด กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อย่างละเอียด และเหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับกามราคสังโยชน์เป็นต้นนั้น

๔) ผู้เป็นพระอรหันต์ ย่อมมีจิตสังตจากรูปราคะ^{๓๘} อรูปราคะ^{๓๙} มานะ อุทธัจจะอวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย เหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับรูปราคะเป็นต้นนั้น และสังขารนิमितทั้งปวงในภายนอก^{๔๐}

๒) ปริยภูฏานกิเลส

ปริยภูฏานกิเลส เป็นกิเลสที่เกิดขึ้นกลุ่มมรุมจิต เป็นกิเลสที่เกิดขึ้นทำกิจหน้าที่การงานแล้ว เมื่อปริยภูฏานกิเลสเกิด จิตก็จะเป็นอกุศล เป็นกิเลสอย่างกลาง เมื่อมีอารมณ์มากระทบ อนุสัยกิเลสที่นอนสงบอยู่ในภวังคจิตจะฟุ้งกระจาย ทำให้จิตใจขุ่นมัวและฟุ้งซ่าน ในสภาวะเช่นนี้อุสัยกิเลสจะเปลี่ยนฐานะกลายเป็นปริยภูฏานกิเลสในวิถีจิตทันที เช่นเดียวกันเมื่อมีสิ่งใดมากระทบกับแก้วน้ำอย่างแรง ทำให้ตะกอนที่นอนอยู่ก้นแก้วฟุ้งขึ้นมา น้ำที่เคยใสกลับมีลักษณะขุ่น ในทางจิตวิทยาภิเลสอย่างกลางนี้จะปรากฏขึ้นในระดับจิตสำนึก และจิตก่อนสำนึก กิเลสประเภทนี้ก็คือ โลภะ โทสะ โมหะ และนิวรณ์

โลภะ คือ ความโลภ เป็นกิเลสที่ขยายมาจากราคานุสัย เมื่อมีสิ่งที่น่าใคร่ที่น่าพอใจมายั่ววน ราคานุสัยถูกรบกวนให้ฟุ้งซ่านถึงขั้นที่เรียกว่าโลภะ เมื่อกิเลสชั้นนี้เกิดขึ้น จิตใจจะไม่สงบเหมือนขั้นที่ยังเป็นอนุสัย

โทสะ คือ ความโกรธ เป็นกิเลสที่ขยายตัวมาจากปฏิฆานุสัย เมื่อคนถูกยั่วให้โกรธ ปฏิฆานุสัย ฟุ้งออกมาเป็นโทสะ

โมหะ คือ ความหลง เป็นกิเลสที่ขยายมาจากอวิชชานุสัย

เมื่ออนุสัยกิเลสถูกรบกวนโดยสิ่งเร้าจากภายนอกหรือภายใน ก็จะลอยตัวจากจิตไร้สำนึก และมาปรากฏในจิตสำนึกกลายเป็นปริยภูฏานกิเลสหรือกิเลสอย่างกลาง ซึ่งบางที่เรียกว่านิวรณ์ ๕ ทำให้เกิดกามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุจัจจะกุกุจจะและวิจิกิจฉา สุดท้ายนิวรณ์ ๕ อาจเปลี่ยนเป็นวิตีกมกิเลสหรือกิเลสอย่างหยาบที่แสดงออกมาเป็นพฤติกรรมทางกายและทางวาจา

นิวรณ์ คือ กิเลสที่ปิดกั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม หรือสิ่งกั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี วิเคราะห์ว่า ฌานาภิ กิ นวาเรณตีติ นิวรณ์านิฯ ธรรมเหล่าใดที่ขัดขวางกุศลธรรม มีฌาน เป็นต้นไม่ให้

^{๓๕} มิจฉาทิภูฏิมิวัตถุ ๑๐ คือ ๑)ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ๒) การบูชาไม่มีผล ๓) การบวงสรวงไม่มีผล ๔) กรรมที่ทำไว้ดีและทำไว้ไม่ดีไม่มีผล ๕) โลกนี้ไม่มี ๖) โลกหน้าไม่มี ๗) มารดาไม่มี ๘) บิดาไม่มี ๙) สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะไม่มี ๑๐) สมณพราหมณ์ที่ดำเนินตนชอบ ปฏิบัติชอบ ผู้ทำให้แจ้งในโลกนี้และ โลกหน้าด้วยตนเองแล้ว ประกาศให้(ผู้อื่น)ทราบ ไม่มี (ขุ.จ. ๓๐/๑๔๓/๒๘๘)

^{๓๖} อนุสัย คือกิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ มี ๗ คือ (๑) กามราคะ ความกำหนัดในกาม (๒) ปฏิฆะ ความหงุดหงิดขัดเคือง (๓) ทิฏฐิ ความเห็นผิด (๔) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย (๕) มานะ ความถือตัว (๖) ภวราคะ ความกำหนัดในภพ (๗) อวิชชา ความไม่รู้จริง (ที.ปา. (ไทย)๑๑/๓๓๒/๒๒๓)

^{๓๗} กามราคสังโยชน์ กิเลสอันผูกใจสัตว์ ธรรมที่มีสัตว์ไว้กับทุกข์หรือผูกกรรมไว้กับผล คือความกำหนัดในกาม ความติดใจในกาม (อภิ.วิ.(แปล) ๓๕/๙๖๙/๖๒๐)

^{๓๘} รูปราคะ คือความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในรูปภพ (ขุ.ม.อ.๗/๑๐๐)

^{๓๙} อรูปราคะ คือความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในอรูปภพ (ขุ.ม.อ. ๗/๑๐๐)

^{๔๐} ขุ.ม.หา.(ไทย) ๒๙/๗/๓๓

เกิดขึ้นธรรมเหล่านั้นชื่อว่า นิรวณฺณ เป็นเครื่องขัดขวางในการกระทำความดีเป็นเครื่องกั้นไม่ให้ผาน มรรคผล อภิญญา สมาบัติ เกิดขึ้นได้ มี ๕ ประการ คือ

๑. กามฉันทนิรวณฺณ ขัดขวางไว้เพราะความชอบใจอยากได้ในกามคุณอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘ หมายถึง ความรักใคร่หรือความยินดี บางที่เรียกว่ากามราคะ คือ มีความพอใจ และความอยากได้ในรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส (สิ่งที่ถูกต้องกาย) ที่น่ารัก และน่ายินดี เป็นกิเลสพวกโลกะ ทำให้จิตอยากได้โน้นได้นี้อยู่เรื่อย ไม่สงบ ไม่ตั้งมั่น และไม่เป็นสมาธิ

๒. พยาบาทนิรวณฺณ ขัดขวางไว้เพราะความไม่ชอบใจในอารมณ์ เมื่อจิตใจ มีแต่ความขุ่นเคืองไม่ชอบใจแล้ว ก็ย่อมขาดปีติความอิ่มใจในการกระทำความดี องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒ หมายถึง จิตที่มีความอาฆาตและความปองร้าย เป็นความรุนแรง ความก้าวร้าว ความคับข้องใจ พยาบาทจัดว่าเป็นไฟชนิดหนึ่งที่ทำให้คนเราเร่าร้อน เรียกว่าไฟคือโทสะ มักเกิดจากการกระทบกระทั่งทางจิต จนเกิดเป็นความไม่พอใจ ความโกรธ และความแค้น พยาบาททำให้จิตใจ เคียดแค้น โกรธ ไม่ราบรื่น และไม่เป็นสมาธิ

๓. ถีนมิทธนิรวณฺณ ขัดขวางไว้เพราะความหดหู่ท้อถอยในอารมณ์ เมื่อจิตใจ หดหู่ท้อถอยเสียแล้ว ก็ย่อมขาดวิตก คือไม่มีแก่ใจที่จะนึกคิดให้ติดอยู่ในอารมณ์ที่จะกระทำความดี องค์ธรรมได้แก่ ถีนเจตสิก มิตถเจตสิก ที่ในอกุศลสังขารจิต ๕ หมายถึง ความหดหู่ และความเชื่องซึม แยกออกเป็น ถีนะ คือ ความหดหู่ ความท้อเหี่ยว ความท้อแท้ ความเหงาหงอย ความละเหี่ยว ถีนะมีสภาพ ที่เป็นกิเลสและอาการของใจ ส่วนมิตถะ คือ ความเชื่องซึม ความเฉื่อยชา ความว่างเหงาหวานอน ถีนะ กับ มิตถะ เป็นสภาพธรรมที่เกิดร่วมกัน ถีนะมีหน้าที่ทำให้จิตว่างเหงาท้อถอย ส่วนมิตถะมีหน้าที่ทำให้เจตสิกว่างเหงาท้อถอย จิตที่ถูกครอบงำโดย ถีนมิตถะ ย่อมไม่เข้มแข็ง ไม่ว่องไว ไม่เหมาะแก่การงาน และไม่เป็นสมาธิ ถีนมิตถะ คือความหดหู่ และความเชื่องซึม

๔. อุทธัจจกุกกัจจนนิรวณฺณ ขัดขวางไว้เพราะคิดฟุ้งซ่าน ราคะาญใจ เมื่อจิตใจเป็นดังนี้ ก็ย่อมขาดความสุขใจในอันที่จะกระทำความดี องค์ธรรมได้แก่ อุทธัจจเจตสิก กุกกัจจเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒ หมายถึง ความฟุ้งซ่าน และความรำคาญใจ คำนี้มาจากคำสองคำคือ อุทธัจจะ และกุกกัจจะ กิเลสทั้งสองอย่างนี้ต่างก็เป็นอกุศลเจตสิกเหมือนกัน และเกิดพร้อมกันด้วย อุทธัจจะ แปลว่า ความฟุ้งซ่านของใจ หรือสภาพที่ใจไม่สามารถตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวได้นาน ส่วนกุกกัจจะ แปลว่า ความรำคาญใจ ความกุ่มใจ ความกังวลใจ จิตที่ถูกอุทธัจจกุกกัจจะครอบงำแล้ว ย่อมฟุ้ง วิตกกังวล ไม่อาจสงบลงได้ และไม่ เป็นสมาธิ

อุทธัจจะ และ กุกกัจจะ ที่จัดเป็นนิรวณฺณเดียว ก็ด้วยเหตุผลทำนองเดียวกัน กล่าวคือ ว่าโดยกิจ ก็ทำให้ไม่สงบ ว่าโดยอาการ ก็เพราะเหตุที่คิดถึง พยสนะ ๕ ประการ ว่าโดยวิโรธปัจจัย ก็เป็นศัตรูกับความสุข คือ ถ้าไม่สงบ ก็ไม่เป็นสุข ต่อเมื่อสงบก็เป็นสุข เมื่อมีสุขเวทนามก็เป็นเหตุใกล้ให้เกิดเอกัคคตา คือการตั้งมั่น อยู่ในอารมณ์เดียว การตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวอย่างแน่วแน่ ก็เรียกว่า สมาธิ

๕. วิจิกิจฉานิรวณฺณ ขัดขวางไว้เพราะความสงสัย ลังเลใจ เมื่อจิตใจเกิดความ ลังเลสงสัยเสียแล้ว ก็ย่อมขาดพิจารณาในอันที่จะพิจารณาในการกระทำความดี องค์ธรรมได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก ที่ในวิจิกิจฉาสหคตจิต ๑ หมายถึง จิตที่มีความสงสัยหรือความลังเลใจ ในทางธรรม ได้แก่ ความสงสัยในพระรัตนตรัย สงสัยว่าบาปบุญมีหรือไม่ รวมทั้งเรื่องของนรกสวรรค์ กฎแห่งกรรมและการเจริญภาวนา จิตที่มีความสงสัยเช่นนี้ ย่อมไม่ตั้งมั่น และไม่อาจแน่วแน่เป็นสมาธิ ในทางโลกความสงสัยนี้ยังเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตประจำวันทำให้เกิดความขัดแย้ง และความไม่กล้าตัดสินใจ ที่จะทำอะไรลงไป

ถีนมิทธนิรวณฺณ นี้ เป็นเจตสิก ๒ ดวงคือ ถีนเจตสิก ดวงหนึ่ง และมิตถเจตสิกอีกดวงหนึ่ง แต่เมื่อจัดเป็นนิรวณฺณนับเป็นนิรวณฺณเดียว ทั้งนี้ก็เพราะว่า ถีนกัถิ มิตถกัถิ เมื่อว่าโดยกิจ(หน้าที่) ก็มีหน้าที่ทำ

ให้จิตหลุด ห้อยต่ออารมณ์ ไม่จับอารมณ์ ไม่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เมื่อว่าโดยอาการ(เหตุ) ก็เป็นเหตุให้
เกียจคร้าน เมื่อว่าโดยวิโรธปัจจัย(ข้าศึก) ก็เป็นปฏิปักษ์กับวิริยะ เหมือนๆ กัน ดังนั้นจึงจัด เป็นนิรรมณ์
เดียวกัน

๓) วิติกมกิเลส

วิติกมกิเลส คือ กิเลสที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิด เป็นกิเลสอย่างหยาบที่ฟุ้ง วุ่นวาย และเร่า
ร้อนมากจนปรากฏออกมาเป็นพฤติกรรมทางกายและทางวาจา ทำให้บุคคลและสังคมเดือดร้อน ถ้าฟุ้ง
ออกมาทางกายก็เป็นกายทุจริต ๓ คือ

- (๑) ปาณาติบาต(ฆ่าสัตว์)
 - (๒) อทินนาทาน(ลักทรัพย์)
 - (๓) กาเมสุมิฉฉาจาร(ประพฤตินิโคต)^{๔๑}
- ถ้าฟุ้งออกทางวาจาก็เป็นวจีทุจริต ๔ คือ
- (๑) มุสาวาท (พูดเท็จ)
 - (๒) ปิสุณาวาจา (พูดส่อเสียด)
 - (๓) ผรุสวาจา(พูดคำหยาบ)
 - (๔) สัมผัสปลลาปะ(พูดเพ้อเจ้อ)^{๔๒}

๑.๓.๔ การระงับกิเลสในแต่ละระดับ

วิติกมกิเลสเป็นกิเลสอย่างหยาบระงับไว้ได้ด้วยอำนาจของศีล เช่น ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐
และศีล ๒๒๗ เป็นต้น สงบได้เป็นครั้งคราว ขณะที่ยังมีการรักษาศีลอยู่ การประหัดในลักษณะนี้
เรียกว่า **ตหังคปหาน**

ปริยภูฏานกิเลส เป็นกิเลสอย่างกลาง ที่เกิดอยู่ภายในใจ สามารถข่มไว้ได้ ด้วยอำนาจของ
สมาธิ (อัปปนาสมาธิ) เป็นเวลานานตราบเท่าที่ สมายิยังไม่เสื่อม การประหัดในลักษณะนี้ เรียกว่า
วิกขัมภนปหาน^{๔๓}

อนุสัยกิเลส เป็นกิเลสอย่างละเอียด ที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ต้องประหัดด้วยวิปัสสนา
ปัญญาในมัคคจิตทั้ง ๔ เท่านั้นจึงจะไม่กลับมีขึ้นอีก การประหัดในลักษณะนี้ เรียกว่า **สมุจเฉท
ปหาน**^{๔๔}

โสดาปัตติมัคคจิต ประหัดโลกมุลจิต ที่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง และโมหมูลจิต ที่
ประกอบด้วยความสงสัย

สกทาคามีมัคคจิต ประหัดกิเลสที่เหลือ ให้มีกำลังเบาบางลง

อนาคามีมัคคจิต ประหัดโทสมูลจิตทั้ง ๒ ดวง

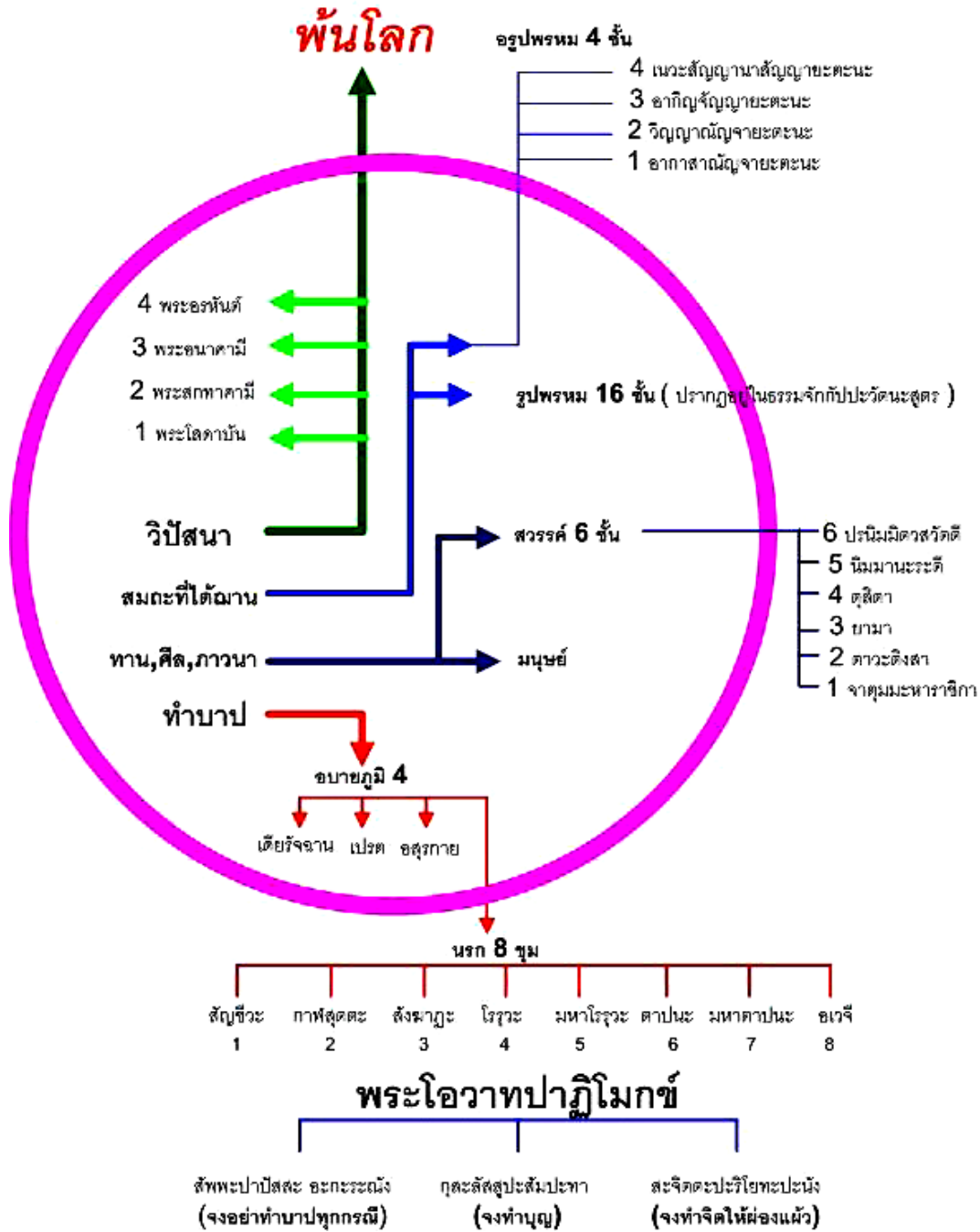
อรหัตตมัคคจิตประหัดโลกมุลจิต ที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง และ โมหมูลจิตที่
ประกอบด้วย ความฟุ้งซ่าน ๑ ดวง

^{๔๑} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๒๔๖/๑๕๒, อ.ต.อ. (บาลี) ๒/๓/๗๙

^{๔๒} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๒๔๖/๑๕๒, อ.ต.อ. (บาลี) ๒/๓/๗๙

^{๔๓} พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทวารวรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ ๙๐๒

^{๔๔} พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ ๔๙

บทที่ ๒

วิปัสสนาภาวนา

๒.๑ ความหมายของคำว่า “ภาวนา”

คำว่า “ภาวนา” ตามคัมภีร์ไวยาकरण มาจาก ภา+ยุ พุทฺธิ อู เป็น โอ^๑ แผลง โอ เป็น อา^๒ แผลง ยู เป็น อน^๓ ลง อา อิตฺติโชตกปัจจัย^๔

ในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกาให้ความหมายไว้ว่า “ภาเวติ กุสลธมฺเม อาเสวติ วฑฺฒเตติ เอตยาติ ภาวนา.”^๕ แปลว่า “ที่ชื่อว่า ภาวนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องให้กุศลธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นคือเสพคุณ ได้แก่ ทำกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญแห่งชน”^๖

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรเถระให้ความหมายของคำว่า ภาวนา ๔ ประการ คือ

๑) ภาวนา คือ ธรรมชาติที่ทำให้ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในตนไม่ล่วงเลยกันและกัน เช่น เมื่อพระโยคาวจรละความพอใจในกามได้แล้วทันที่นั่นเอง ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกเว้นออกจากกามก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ล่วงเลยกันและกัน เป็นต้น

๒) ภาวนา คือ ธรรมชาติที่ทำให้อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว อินทรีย์ทั้ง ๕ มีรสเป็นอย่างเดียวกันด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกาม เป็นต้น

๓) ภาวนา คือ ธรรมชาติที่นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นๆ เข้าไป คือ เมื่อละกาม-ฉันทะแล้ว ย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกามเข้าไป เมื่อละพยาบาทแล้วย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งความไม่พยาบาทเข้าไป เป็นต้น

๔. ภาวนา คือ การปฏิบัติเนื่องๆ เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว ย่อมปฏิบัติเนื่องๆ ซึ่งความออกจากกาม เมื่อละพยาบาทแล้วย่อมปฏิบัติเนื่องๆ ซึ่งความไม่พยาบาท เป็นต้น^๗

พระอรรถกถาจารย์ได้วิเคราะห์คำว่า ภาวนา ไว้ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ว่า ภาวียติ วฑฺฒียตีติ ภาวนา ธรรมชาติใดอันพระโยคิบุคคลอบรมอยู่ เจริญอยู่ ฉะนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ภาวนา ได้แก่ ธรรมควรเจริญ คือ ให้เกิดในสันดาน^๘

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี ให้ความหมายไว้ ๒ ประการ คือ

๑. ภาเวตพพาติ ภาวนา แปลว่า ธรรมที่บุคคลควรเจริญ

๒. ภาเวตติ จิตตสนฺตานํ เอตาทิหิ ภาวนา แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระแสนจิต^๙

^๑ คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๔๘๕ : อณฺเณสุ จ.

^๒ คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๕๑๕ : เต อาวายา การิตเต.

^๓ คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๖๒๒ : อนกา ยฺญวฺณํ.

^๔ คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๒๓๗ : อิตฺติยมโต อาปัจจัยโย.

^๕ วิภาวินี. (บาลี) ๑๗๑.

^๖ พระธรรมมาโรดม (บุญมา คุณสมปนฺโน, ป.ธ.๙), อภิธรรมัตถวิภาวินีแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กาญจนบุรี : ม.ป.ท., ๒๕๕๐), หน้า ๙๘.

^๗ คุรยลละเยียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๐/๒๔๔-๒๕๒.

^๘ คุรยลละเยียดใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๙, อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๓๐๐/๒๑๕.

^๙ พระคันธสาราภิกษุ (แปลและเรียบเรียง), ปรมัตถทีปนี, โรงพิมพ์ไทยรายวันการพิมพ์ เขตจอมทอง กรุงเทพฯ, ๒๕๔๙, หน้า ๗๖๐.

และให้ความหมายอีกว่า ภาวนา คือ เจตนาที่ทำให้กุศลเจริญขึ้น หมายความว่า ทำให้เกิดกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น และทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนขึ้น^{๑๐}

คำว่า “ภาวนา” เป็นคำภาษาไทยที่ยืมมาจากภาษาบาลี พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานนิยามไว้ว่า ถ้าเป็นคำนาม หมายถึง การทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นทางจิตใจ ถ้าเป็นกริยา หมายถึง สำรวมใจให้แน่วแน่เป็นสมาธิ เช่น สวตมณต์ภาวนา สำรวมใจตั้งความปรารถนา เช่น นั่งภาวนาขอให้พระเจ้าช่วย^{๑๑}

ภาวนา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กัมมัฏฐาน จัดเป็นการฝึกอบรมทางด้านจิตใจ เพราะคำว่า กัมมัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานหรือการกระทำ^{๑๒} หมายความว่า ที่ตั้งของความเจริญอุตสาหกรรมที่เรียกว่าการปรารถนาความเพียร หมายถึง รูปธรรมมีอารมณ์คือวงกลินเป็นต้นและนามธรรมมีการเจริญกลินเป็นต้น อีกนัยหนึ่ง กัมมัฏฐาน คือ การกระทำอันเป็นที่ตั้งของความสุกพิเศษ เพราะเป็นที่ตั้งของความสุกในฌาน และมรรคผล

ส่วนในคัมภีร์อภิธรรมวินัยกล่าวไว้ว่า กัมมัฏฐาน คือ ลำดับภาวนาอันเป็นเหตุใกล้ของการกระทำ เพราะเป็นเหตุใกล้ของการบำเพ็ญเพียรยิ่งขึ้นไป^{๑๓} นอกจากคำว่า กัมมัฏฐาน และภาวนาแล้ว ในที่บางแห่งยังเรียกการปฏิบัติกัมมัฏฐานว่า การบริหารจิต การพัฒนาจิต หรือ จิตตภาวนา มีความหมายให้รู้จักการคุ้มครองรักษาจิตด้วยวิธีการฝึกอบรมอยู่เนืองๆ เพื่อลดความกระวนกระวาย และให้ความเข้มแข็ง ก่อให้เกิดสุภาพจิตที่ดี

การเจริญภาวนาหรือการปฏิบัติกัมมัฏฐาน มีอยู่ ๒ ประการ

๑. สมถภาวนาหรือ สมถกัมมัฏฐาน คือการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ ได้แก่ หลักหรือวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสงบทางจิตใจ หรือการทำจิตใจให้เป็นสมาธิความมั่นคงนั่นเอง^{๑๔}

๒. วิปัสสนาภาวนา หรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริง^{๑๕} ได้แก่ หลักหรือวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามความเป็นจริงในชั้น ๕ ว่า เป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง(อนิจจัง) เป็นทุกข์ ทนได้ยาก (ทุกขัง) เป็นสภาวะที่ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เราเขา บังคับบัญชาไม่ได้ เรียกว่า วิปัสสนา^{๑๖} ดังพระพุทธพจน์ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างเหล่านี้เป็นเหตุให้เกิดปัญญา ธรรม ๒ อย่างนั้นได้แก่อะไรบ้าง ได้แก่ สมถะ๑ วิปัสสนา๑”^{๑๗}

๒.๒ ความสำคัญของการเจริญภาวนา

คำสอนของพุทธศาสนาต่างจากศาสนาอื่น คือ คำสอนของศาสนาอื่นนั้นเป็นคำสั่งสำเร็จรูปที่ศาสนิกจะต้องทำตามให้เทพเจ้าพึงพอใจสถานเดียว ใครไม่ทำตามจะถูกลงโทษจากเทพเจ้าเบื้องบน

^{๑๐} พระคันธสารภิกษุ (แปลและเรียบเรียง), **ปรมัตถทีปนี**, หน้า ๔๗๘.

^{๑๑} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒** (กรุงเทพมหานคร: (บริษัทนามมีบุ๊ค พับลิเคชันจำกัด , ๒๕๔๖), หน้า ๘๒๑.

^{๑๒} คุรยละเอียด อัง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๗/๑๕๗.

^{๑๓} พระญาณธเถระ(แลตีสยามค), **อานาปานทีปนี**, หน้า ๗๖๐.

^{๑๔} คุรยละเอียดใน อัง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๑๑๑.

^{๑๕} คุรยละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๒๔๒, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๙๒.

^{๑๖} คุรยละเอียดใน อัง.จตุก.อ. (บาลี) ๒/๒๕๔/๔๔๗.

^{๑๗} คุรยละเอียดใน อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๗๓/๙๐.

โดยการให้ตกรอกไปตลอดกาล^{๑๘} แต่คำสอนของพุทธศาสนาเป็นเพียงการนำกฎความจริงของธรรมชาติมาบอกเท่านั้น พระพุทธเจ้าไม่ใช่ผู้สร้างกฎหรือผู้บังคับผู้คนให้ต้องทำตามกฎ พระองค์เป็นเพียงมนุษย์ธรรมดาคนหนึ่งที่ยพยายามสั่งสม/บำเพ็ญบารมีมาแล้วนับแสนโกฏิตชาติ^{๑๙} จนได้ตรัสรู้เป็นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงรู้แจ้งในกฎเกณฑ์ทั้งปวงของธรรมชาติว่า สิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นมีอะไรเป็นสาเหตุ ดังปรากฏหลักฐานให้ศึกษาในจุฬามณีวิภังคสูตร^{๒๐} และทรงรู้ว่ามามีวิธีการอย่างไรบ้างจึงจะหลุดพ้นไปจากกฎเกณฑ์ทั้งปวงของธรรมชาติได้

องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า ตถาคตจะอุบัติขึ้นหรือไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติหนึ่ง คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้แจ้งว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ครั้นรู้แล้วและเข้าถึงแล้วจึงนำมาบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ..สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์..ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๒๑} และตรัสว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัยขรามรณะจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติอันนั้นคือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้แจ้งและเข้าถึงธรรมนั้นแล้ว ครั้นรู้แจ้งและเข้าถึงแล้วจึงนำมาบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงดูเถิด’ ...เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตามไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติหนึ่งคือความตั้งอยู่ตามธรรมดาความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้แจ้งธรรมนี้ ครั้นรู้แจ้งแล้วจึงบอกแสดงบัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก กล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงดูเถิด’^{๒๒}

ศาสนาพุทธมิใช่ปฏิเสธเรื่อง “เทพเจ้า” แต่ไม่ให้ความสำคัญและไม่ใส่ใจที่จะไปพึ่งพายึดถือ เพราะพระพุทธเจ้าทรงรู้แจ้งกฎธรรมชาติว่า การได้เป็นเทพหรือการไปเกิดอยู่ในวิมานในสวรรค์แล้วยังมิใช่สุขแท้สุขถาวรที่ไม่ต้องกลับมาเป็นทุกข์อีก คือ แม้จะได้เกิดเป็นเทวดาแล้วก็ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ ตกรอกบ้าง ขึ้นสวรรค์บ้าง ถ้ายังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ก็มีโอกาสที่จะตกรอกสูง เพราะคนที่เกิดมาแล้วไม่ทำบาปเลยไม่มี

ศาสนาพุทธมุ่งศึกษาแต่ในประเด็นว่าทำอย่างไรจึงจะหลุดพ้นไปจากกฎเกณฑ์ทั้งปวงได้ ไม่ต้องยอมสยบอยู่กับอำนาจใดๆ ทั้งสิ้น ในที่สุดพระพุทธเจ้าก็ทรงค้นพบวิธีการนั้น นั่นก็คือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่สามารถปฏิบัติให้เห็นผลได้จริงในชาติปัจจุบัน ผู้ปฏิบัติสามารถพิสูจน์ให้เห็นจริงได้ด้วยตนเองในชาตินี้ ไม่ต้องรอให้ตายเสียก่อน ซึ่งมีพระอรหันต์ในพุทธศาสนาสมาสามารถพิสูจน์ทราบจนเห็นประจักษ์แล้วนำออกเผยแผ่สืบทอดต่อๆ กันมาจนถึงปัจจุบัน

^{๑๘} ศาสนาอิสลาม : คนใดที่ละทิ้งความศรัทธา คนนั้นจะพินาศและจะอยู่นรกอย่างนิรันดร์ (ซูเราะฮ์ อัลอิมรอน 90) “และผู้ใดแสวงหาศาสนาหนึ่งศาสนาใดอื่นจากอิสลามแล้ว ศาสนานั้นก็จะไม่ถูกรับจากเขาเป็นอันขาด และในปรโลกเขาจะอยู่ในหมู่ผู้ขาดทุน” (กุรอาน 3:85) “ผู้ใดปฏิเสธศรัทธาต่ออัลลอฮ์หลังจากที่เขาได้รับศรัทธาแล้ว(เขาจะได้รับความกริ้วจากอัลลอฮ์) เว้นแต่ผู้ที่ถูกบังคับทั้งๆ ที่หัวใจของเขาเปี่ยมไปด้วยศรัทธา แต่ผู้ใดเปิดหัวอกของเขาด้วยการปฏิเสธศรัทธา พวกเขาจะได้รับความกริ้วจากอัลลอฮ์และสำหรับพวกเขาจะได้รับการลงโทษอย่างหนัก” (กุรอาน 6:106, ศาสนาคริสต์ : ในผู้อื่น ความรอดไม่มีเลย ด้วยนามอื่นซึ่งเขาทั้งหลายรอดได้ ไม่ทรงโปรดให้มีท่ามกลางมนุษย์ทั่วได้ฟ้า” (กิจการ4:12) สมาคมพระคริสตธรรมไทย พระคริสตธรรมคัมภีร์ พันธสัญญาเดิมและพันธ สัญญาใหม่ หน้า ๒๖๐

^{๑๙} วิสุทธชนวิลาสินี(บาลี)๑/๑๒๐.

^{๒๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๙๔/๓๕๓.

^{๒๑} อัง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๒๒} ส.น. (ไทย)๑๖/๒๐/๓๔.

หลังจากตรัสรู้แล้ว พระพุทธเจ้าทรงได้พระนามอีกนามหนึ่งว่า พระสัพพัญญู แปลว่า ผู้รู้เรื่องทั้งปวงคือรู้หมดทุกอย่าง^{๒๓} ด้วยความที่พระองค์รู้ทุกอย่างนี้เองทำให้พระองค์ทรงประมวลความรู้ทั้งหมดเข้าด้วยกันแล้วจึงมีพระดำริว่า ถ้าหากทรงสอนทั้งหมดหรือบอกทั้งหมดที่ทรงรู้ ก็จะก่อให้เกิดโทษเกิดหายนะแก่มวลสรรพสัตว์เสียมากกว่า พระองค์จึงเลือกที่จะสอนเฉพาะเรื่องที่เป็นไปเพื่อดับทุกข์ คล้ายโศกเพียงเท่านั้น ปรากฏหลักฐานในคัมภีร์พระไตรปิฎกดังนี้

พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ สีสพวันเขตกรุงโกสัมพี ครั้นนั้นพระผู้มีพระภาคทรงหยิบใบประดู่ลาย ๒ - ๓ ใบขึ้นมา แล้วรับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเข้าใจความซื่อนั้นว่าอย่างไร ใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบที่เราหยิบขึ้นมากับใบที่อยู่บนต้นอย่างไหนจะมากกว่ากัน

ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ใบที่อยู่บนต้นไม้นั้นแลมากกว่า ใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบที่พระองค์ทรงหยิบขึ้นมามีเพียงเล็กน้อย พระพุทธเจ้าข้า

ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เรารู้แล้วแต่มิได้บอกเธอเหล่านั้นมีมาก เพราะเหตุไรเราจึงมิได้บอก? เพราะสิ่งนี้ไม่มีประโยชน์ ไม่ใช่จุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อดับทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อรู้ยิ่ง ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน เพราะเหตุนี้เราจึงมิได้บอก

สิ่งอะไรเล่าที่เราบอกแล้ว คือ เราบอกว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเหตุไรเราจึงบอก เพราะสิ่งนี้มีประโยชน์ เป็นจุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับทุกข์ เพื่อสงบ ระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เพราะเหตุนี้แลเราจึงบอก”^{๒๔}

พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนหมอผ่าตัดผู้ป่วยที่ถูกลูกศรปักอก หมอไม่จำเป็นต้องใส่ใจว่าคนยิงเป็นใคร ทำไมคนร้ายจึงยิง หมอทำหน้าที่เพียงเร่งผ่าตัดช่วยชีวิตให้เร็วที่สุด แต่ถ้าผู้ป่วยไม่ยอมให้ผ่าตัด เอาลูกศรออก โดยตั้งเงื่อนไขว่า “ต้องหากคนยิงให้ได้ก่อน เขาหน้าตาเป็นอย่างไร? ผู้หญิงหรือผู้ชาย ต้องให้เขาบอกเหตุผลที่ยิงให้ได้ก่อน ผมจึงจะยอมให้หมอผ่าเอาลูกศรออก” ถ้าเป็นเช่นนี้ก็รับรองได้ว่าผู้ป่วยต้องเสียชีวิตก่อนอย่างแน่นอน ปรากฏหลักฐานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ว่า

หากมีใครกล่าวว่า トラบใดที่พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงตอบว่า “โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง? ฯลฯ (โลกเกิดขึ้นได้อย่างไร) トラบนั้นเราก็จักยังไม่ปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระองค์” ต่อให้บุคคลนั้นสิ้นชีวิตไป ตลาคตกก็ไม่ตอบเรื่องนั้น เปรียบเหมือนบุรุษผู้ถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษอย่างร้ายแรง มิตรอำมาตย์ ญาติสาโลหิตของบุรุษนั้น นำไปหาแพทย์ผู้ชำนาญในการผ่าตัดมารักษา บุรุษผู้ต้องลูกศรนั้นว่า ‘トラบใดที่เรายังไม่รู้จักคนที่ยิงเรา เราก็จักไม่ให้ถอนลูกศรนี้ออกไป’ ฯลฯ ‘トラบใดที่เรายังไม่รู้จักลูกธนูที่เขาใช้ยิงว่า เป็นลูกศรธรรมดา ลูกศรคม ลูกศรหัวเกาทัณฑ์ ลูกศรหัวโลหะ ลูกศรหัวเขี้ยว สัตว์ หรือลูกศรพิเศษ トラบนั้นเราก็จักไม่ให้ถอนลูกศรนี้ออกไป’ เมื่อเป็นเช่นนี้ ต่อให้บุรุษนั้นตายไป เขาก็จะไม่รู้เรื่องนั้นเลย^{๒๕} และตรัสอีกว่า เราไม่ตอบปัญหาว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง ฯลฯ (โลกเกิดขึ้นได้อย่างไร) เราไม่ตอบเพราะเหตุไร? เพราะปัญหานั้นไม่มีประโยชน์ ไม่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความคลายทุกข์ เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้และเพื่อนิพพาน เหตุนี้เราจึงไม่ตอบ

ปัญหาอะไรเล่าที่เราตอบ คือปัญหาว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เราตอบเพราะเหตุไร? เราตอบเพราะมีประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ เป็นไปเพื่อ

^{๒๓} ชุ.ปฎิ.(ไทย) ๓๑/๑๖๒/๒๕๒.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๘/๑๑๐๑/๖๑๓.

^{๒๕} ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๒๖/๑๓๘.

ความคลายทุกข์ เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้อย่างยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เหตุนั้นเราจึงตอบ เพราะเหตุนั้นแล เธอจงจำปัญหาที่เราไม่ตอบว่าเป็นปัญหาที่เราไม่ตอบ และจงจำปัญหาที่เราตอบว่าเป็นปัญหาที่เราตอบเถิด^{๒๖}

พระพุทธศาสนาชี้ทางแก้ปัญหาของมนุษย์ด้วยความรู้ที่ถูกต้อง สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของโลกและชีวิต เพราะระบบความรู้นี้มีขึ้นเกิดจากเพียงการคิดวิเคราะห์หรืออ้างเหตุผลจากแหล่งความรู้อื่น แต่เริ่มต้นจากประสบการณ์ตรงจากการตรัสรู้ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วถูกพิสูจน์โดยประสบการณ์ตรงของพระภิกษุในพุทธศาสนาทุกยุคทุกสมัย

การปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา คือการเรียนรู้ธรรมชาติของตัวเองเพื่อให้เห็นความจริงของธรรมชาติในเรื่องของเหตุผลว่า ชีวิตของเราทุกคนขึ้นอยู่กับกฎของธรรมชาติ คือกฎของกรรม บุคคลสร้างเหตุใดไว้ย่อมได้รับผลของการกระทำนั้น ถ้าสร้างเหตุดีย่อมได้รับผลดี ถ้าสร้างเหตุชั่วย่อมได้ผลชั่ว ปัญหาที่เกิดขึ้นในจิตใจของมนุษย์ทั้งหลายนั้นเป็นทุกข์ โดยธรรมดาแล้วไม่มีใครปราณาความทุกข์ ดังนั้น เมื่อทุกข์เวทนาเกิดขึ้นจึงไม่พอใจ เกิดเป็นปัญหาทางใจซึ่งความทุกข์ทั้งหมดล้วนส่งผลมาจากเหตุชั่ว คือ อกุศลกรรมทั้งสิ้นความทุกข์เป็นปัญหาในชีวิตประจำวันย่อมมีอยู่ด้วยกันทั้งนั้น เด็กก็เป็นทุกข์ตามประสาเด็ก วัยรุ่นก็เป็นทุกข์ตามประสาวัยรุ่น ผู้ใหญ่ก็เป็นทุกข์ตามประสาผู้ใหญ่ คนจนก็เป็นทุกข์ตามแบบคนจน คนมั่งมีก็เป็นทุกข์ตามแบบคนมั่งมี ไม่ว่าใครจะเป็นอะไรก็ทุกข์ทั้งนั้น ถ้าไม่รู้จักแบ่งเบาความทุกข์ให้หมดไปจากจิตใจ ไม่ประพฤติธรรม ไม่เอาธรรมะเป็นเครื่องแก้ปัญหาชีวิต เราก็ต้องมีความทุกข์อยู่เรื่อยไป ฉะนั้นการศึกษาระบบธรรมะก็เพื่อเอามาใช้เป็นเครื่องมือประกอบการแก้ปัญหาให้เราพ้นจากความทุกข์ ความเดือดร้อนในชีวิตประจำวัน

หลายคนเข้าใจผิดว่า ศาสนาพุทธสอนแต่เรื่องกรรมเก่าและให้ทำใจยอมจำนนอยู่กับอดีตโดยไม่มีหนทางแก้ไข แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ปรากฏหลักฐานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนเหล่าพระภิกษุว่า

ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนกล่าวว่า ใครทำบาปอะไรไว้ เขาก็ต้องรับผลกรรมอย่างนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ การประพฤติพรหมจรรย์(การสร้างคุณงามความดี)ของเขาย่อมไม่เกิดประโยชน์อะไรเลย โอกาสที่เขาจะบำเพ็ญเพียรให้ถึงความพ้นทุกข์ย่อมเป็นไปไม่ได้ละซี? ส่วนผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า บุคคลนี้ทำกรรมที่ต้องเสวยผลไว้อย่างใด เขาต้องเสวยผลของกรรมนั้น อย่างนั้นๆ เมื่อเป็นเช่นนั้น การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ย่อมมิได้ โอกาสที่เขาจะบำเพ็ญเพียรให้ถึงความพ้นทุกข์ย่อมเป็นไปไม่ได้ ภิกษุทั้งหลาย คนบางคนในโลกนี้ทำบาปกรรมเพียงเล็กน้อย บาปกรรมนั้นก็ส่งผลให้เขาไปตกนรก ส่วนคนบางคนทำบาปกรรมเล็กน้อยเหมือนกันอย่างนั้น แต่บาปกรรมนั้นให้ผลเพียงเล็กน้อย ปรากฏแต่กุศลกรรมที่เคยทำมาให้ผล บุคคลเช่นไรเล่า? ที่ทำบาปกรรมแม้เล็กน้อย บาปกรรมนั้นก็ส่งผลให้เขาไปตกนรกเลยทีเดียว บุคคลเช่นนี้ก็คือคนที่(ทำผิดแล้วแต่ไม่สำนึกผิด)ไม่อบรมศีล ไม่อบรมจิต ไม่อบรมปัญญา มีคุณงามความดีน้อย ไม่มียศศักดิ์บารมี ยากจนแร้นแค้น บาปกรรมที่คนแบบนี้ทำ แม้เป็นบาปกรรมเล็กน้อย บาปกรรมนั้นก็พาเขาเข้าสู่นรก ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเช่นไรเล่าทำบาปกรรมเล็กน้อยเช่นนั้นเหมือนกัน แต่บาปกรรมนั้นให้ผลเล็กน้อยแต่ในชาตินี้(ไม่ส่งผลให้ถึงกับไปตกนรก) บุคคลเช่นนี้ ก็คือคนที่ทำบาปกรรมแล้ว(กลับสำนึกผิด) อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญา มีคุณงามความดีที่เคยทำมากมายมียศศักดิ์บารมี มีทรัพย์สมบัติมาก บาปกรรมที่คนเช่นนี้ทำมักไม่ค่อยปรากฏผลให้เห็น(มักปรากฏแต่ผลบุญที่เขาเคยทำไว้มากมาย) เปรียบเหมือนก้อนเกลือที่เราใส่ลงในชามน้ำใบน้อย เธอทั้งหลายคิดว่าน้ำผสมเกลือนั้นจะเป็นอย่างไร? น้ำผสมเกลือในชามนั้นก็จะเค็มจัดจนดื่ม

^{๒๖} ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๒๘/๑๔๑.

ไม่ได้ เพราะก้อนเกลือที่ใส่ลงไปใช่ไหม? ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า “ใช่พระเจ้าข้า น้ำในขันนั้นจะเค็มจัดจนดื่มไม่ได้”

พ. “เพราะเหตุไร น้ำนั้นจึงเค็มจัดจนดื่มไม่ได้?”

ภิก. “เพราะในขันนั้นมีน้ำน้อยนิดเดียว น้ำจึงไม่สามารถละลายเกลือให้เจือจางหายเค็มได้พระเจ้าข้า”

พ. “ภิกษุทั้งหลาย ก็เปรียบเหมือนกับการใส่ก้อนเกลือลงในแม่น้ำคงคา เธอทั้งหลายคิดวังก่อนเกลือนั้นจะทำให้แม่น้ำคงคาเค็มจนดื่มไม่ได้หรือเปล่า?”

ภิก. “หามิได้ พระเจ้าข้า”

พ. “เป็นเช่นนั้น เพราะไร?”

ภิก. “เพราะในแม่น้ำคงคานั้น มีห้วงน้ำมากมายมหาศาล ฉะนั้นห้วงน้ำใหญ่นั้นจึงไม่กลายเป็นน้ำเค็มเพียงเพราะผสมกับก้อนเกลือเพียงเล็กน้อย พระเจ้าข้า”

พ. “ก็เหมือนกันแหละ ภิกษุทั้งหลาย คนบางคนในโลกนี้ ทำบาปกรรมเพียงเล็กน้อย บาปกรรมนั้นก็ส่งผลให้เขาไปตกนรก ส่วนคนบางคนทำบาปกรรมเล็กน้อยเหมือนกันอย่างนั้น แต่บาปกรรมนั้นให้ผลเพียงเล็กน้อย ปรากฏแต่กุศลกรรมที่เคยทำมาให้ผล

ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนในโลกนี้ที่ถูกจำคุกเพราะขโมยของเพียงนิดหน่อยก็มี ถูกจำคุกเพราะขโมยของมากมายมหาศาลก็มี ส่วนบุคคลบางคนในโลกนี้ ขโมยของอย่างนั้นเหมือนกันแต่ไม่ถูกจำคุกก็มี บางคนคดีโกงสมบัติมหาศาลแต่ไม่ถูกจองจำก็มี บุคคลเช่นไรเล่า ถูกจำคุกเพียงเพราะขโมยของเพียงเล็กน้อย ภิกษุทั้งหลาย คนบางคนในโลกนี้ เป็นคนขัดสนยากจนแร้นแค้น(ไม่มีเส้นสายหรือคุณงามความดีแก่สังคม) เมื่อไปเที่ยวขโมยของแม้เพียงเล็กน้อย เขาก็จะถูกลงโทษถึงขั้นติดคุกได้ บุคคลเช่นไรเล่าแม้ไปขโมยของเช่นนั้นเหมือนกัน แต่กลับไม่ติดคุก(ทั้งที่ถูกจับได้) ภิกษุทั้งหลาย คนบางคนในโลกนี้เป็นคนมั่งคั่ง มีทรัพย์สินเหลือเฟือมีโภคะมากมาย(ช่วยเหลือสังคมมากมาย) คนเช่นนี้แม้เคยขโมยของอย่างนั้นเหมือนกัน แต่เขาย่อมไม่ถูกจองจำติดคุก(...อาจเพราะเสียค่าปรับแทน).....^{๒๗}

ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสนี้ก็หมายความว่า วิบากของบาปกรรมต่างๆ ที่เคยทำไว้ในอดีตนั้นสามารถปรับปรุงแก้ไขได้ด้วยกรรมปัจจุบัน แม้ไม่สามารถกลับไปแก้ไข ลบล้างอกุศลกรรมที่เป็นต้นเหตุได้ แต่สามารถสร้างกรรมปัจจุบันเพื่อเจือจางวิบากของอกุศลกรรมนั้นให้อ่อนกำลังลงได้ ด้วยการอบรมศีล อบรมจิตและเจริญปัญญา นั่นก็คือการเจริญสมาธิภาวนานั้นเอง

จุดหมายที่แท้จริงของการฝึกสมาธิในพระพุทธศาสนา คือการเข้าถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดอันได้แก่การบรรลุนิพพาน^{๒๘} ซึ่งประโยชน์ของสมาธิในแง่มุมนี้ คือ เป็นฐานของวิปัสสนาเพื่อทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งถึงขั้นทำลายกิเลสให้หมดสิ้นไปได้

ศาสนาพุทธมีจุดเริ่มต้นจากความกลัวแก่ กลัวเจ็บ กลัวตาย และต้องการหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ต้องการเข้าถึงสุขแท้สุขถาวรที่ไม่ต้องกลับมาทุกข์อีก^{๒๙} เมื่อครั้งที่พระพุทธยังเป็นเจ้าชายสิทธัตถะมีพระชนมายุ ๒๙ พรรษา พระองค์เสด็จออกประพาสอุทยาน ขณะที่กำลังเพเลิดเพลินอยู่นั้นพระองค์ได้พบกับสิ่งที่ไม่เคยเห็นมาก่อนในชีวิตนั่นคือ คนแก่คร่ำคร่า คนเจ็บทรมาณ และคนตาย ทำให้พระองค์ทรงหวั่นวิตกว่า “อีกไม่นานเราเองก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ และต้องตายอย่างนี้เหมือนกัน ทำอย่างไรหนอเราจะรอดพ้นจากสิ่งเหล่านี้ได้? เมื่อมีร้อนก็มีหนาวแก้ เมื่อมีมืดก็มีสว่างแก้ เมื่อมีความแก่ความเจ็บและ

^{๒๗} อัง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๐๑/๓๓๖.

^{๒๘} พุทธศาสนิกขุ. วิธีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม. กรุงเทพฯ, พ.ศ. ๒๕๓๘ หน้า ๑๔๓.

^{๒๙} ดุราลัยเถียรใน ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๙๙/๔๗๖, ที.มหา(ไทย)๑๐/๔๘/๒๖.

ความตาย ก็ต้องมีวิธีแก้กันอย่างแน่นอน เราจะหาวิธีการนั้นให้พบให้จงได้” จากนั้นพระองค์จึงตัดสินพระทัยทิ้งราชสมบัติ ทิ้งกองเงินกองทองออกจากพระราชวังไปอยู่กลางป่า^{๓๐} หลังจากตรัสรู้แล้วทรงรู้แจ้งกฎธรรมชาตินี้ว่า สัตว์ทุกชีวิตเคยเวียนว่ายตายเกิดมาแล้วนับชาติไม่ถ้วน^{๓๑} ผู้ที่ไม่เคยเกิดเป็นพ่อแม่กันมาก่อนหาได้ยาก^{๓๒} บางชาติเกิดเป็นเทวดา บางชาติเป็นมนุษย์ บางชาติเป็นสัตว์เดรัจฉาน บางชาติเกิดเป็นเปรต/อสุรกาย บางชาติต้องตกนรก ต้องเวียนว่ายตาย-เกิดอยู่อย่างนี้ไม่มีที่สิ้นสุด ตามอำนาจบุญและบาปที่ตนเองได้ทำไว้ เหตุการณ์ทุกอย่างที่เราประสบอยู่ทุกวันนี้ไม่มีคำว่าโชคหรือบังเอิญ ทุกอย่างเป็นผลสืบเนื่องมาจากการกระทำของเราในอดีตทั้งสิ้น^{๓๓}

ฉะนั้นไม่ว่าเรากระทำหรือคิดสิ่งใด สิ่งนั้นจะสำเร็จสมปรารถนาได้ต้องอาศัยเหตุปัจจัยหลายประการประกอบกัน เช่น ภูมิอากาศที่เอื้ออำนวย สุขภาพแข็งแรง มีสติปัญญาดี มีความเพียร ได้รับโอกาสและกำลังใจจากคนรอบข้าง เป็นต้น เหตุปัจจัยที่ส่งผลให้เราทั้งหลายมีสภาพความเป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ พอสรุปใจความจากจุฬามณีวงศ์สูตร^{๓๔} ได้ดังนี้

สร้างเหตุในชาติก่อนๆ

- ชอบฆ่าสัตว์
- ไม่ฆ่าสัตว์ ช่วยสัตว์
- ทรมานสัตว์ ทำร้ายสัตว์
- โกรธง่าย อุนเฉียว
- ไม่ซื่อสัตย์ จิตอ่อนโยน
- ซี้เหนียว ไม่บริจาคทาน
- ให้ทาน บริจาคทรัพย์
- อ่อนน้อมถ่อมตน
- มีจิตริษยา พยาบาท
- ยกยอผู้อื่น ไม่ริษยา
- คบเพื่อนชั่ว
- ชอบสนทนากับสมณะ(ฟังเทศน์)
- ประพฤติผิดในกาม
- มักพูดเท็จ
- มักพูดส่อเสียด
- มักพูดคำหยาบ
- มักพูดเพ้อเจ้อ
- ดื่มสุรา เมรัย

รับผลในชาติต่อไป

- เกิดเป็นคนมีอายุสั้น
- เกิดเป็นคนมีอายุยืน
- เกิดเป็นคนขี้โรค อ่อนแอ
- เกิดเป็นคนขี้เหร่ ไม่งาม
- เกิดเป็นคนรูปหล่อ – สวย
- เกิดเป็นคนยากจน
- เกิดเป็นคนฐานะร่ำรวย
- เกิดในตระกูลสูง มียศศักดิ์
- เกิดเป็นคนไม่มีอำนาจ
- เกิดเป็นคนมียศศักดิ์
- เกิดเป็นคนโง่
- เกิดเป็นคนฉลาด เรียนเก่ง
- เป็นกะเทย ผิดเพศ
- ถูกใส่ร้าย ป้ายสี
- ไม่มีเพื่อนคบ
- ได้รับข่าวร้ายบ่อย
- มีวาจาไม่น่าเชื่อถือ
- เป็นคนวิกลจริต^{๓๕}

ถามว่าทำบุญให้ทานไปเพื่ออะไร? ชาวพุทธส่วนใหญ่จะตอบว่า เพื่อให้มีสิ่งศรีสุข เกิดชาติหน้าจะได้มีทรัพย์สินเงินทอง มีสุขภาพสมบูรณ์แข็งแรง ความปรารถนาของคนุควัดถุณียมอย่าง

^{๓๐} ติฎายละเอียดยใน ที.มหา.(ไทย)๑๐/๔-๑๖/๒-๑๐.

^{๓๑} ติฎายละเอียดยใน ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๓๓/๒๒๓.

^{๓๒} ติฎายละเอียดยใน ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๓๓/๒๒๓.

^{๓๓} ติฎายละเอียดยใน ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๙๐/๓๕๐-๓๖๕.

^{๓๔} ติฎายละเอียดยใน ม.อุปริ.(ไทย) ๑๔ /๒๘๙/ ๓๕๐.

^{๓๕} ติฎายละเอียดยใน อง.อภฺฐ.(ไทย) ๒๓/๔๐/๓๐๑.

ปัจจุบันแทบไม่ต่างกันนักนั่นก็คือ “เงินตรา” ทำบุญไหว้พระหรือบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ครั้งใดมักมีคำขอพร ห้อยท้ายว่า “ขอให้รวย ขอให้รวย” ด้วยเหตุนี้เองจำนวนผู้ศรัทธาในเจ้าพ่อ เจ้าแม่ สำนักทรงต่างๆ และ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายจึงมีจำนวนมากขึ้นทุกวัน ส่วนผู้ที่มุ่งหาพระนิพพานมีจำนวนน้อยลงเข้าไปทุกที หรือแทบไม่มีเลยในบางสังคมทั้งที่บอกกันว่าเป็นชาวพุทธนับถือพระรัตนตรัย

การทำบุญที่ส่งผลให้ร่ำรวยก็คือการให้ทาน แต่ต้องทำให้ถูกวิธีและถูกบุคคลด้วย นั่นก็คือ ต้องทำด้วยจิตที่ประกอบด้วยศรัทธาอย่างแท้จริงและทำเพื่อต้องการเสวยสละ^{๓๖} มิใช่มุ่งหวังประโยชน์ อย่างอื่น เช่น เพื่อให้คนนับถือหรือ เพื่อให้ลูกห่วย ต้องทำด้วยจิตบริสุทธิ์ สิ่งของที่ให้ก็ต้องเป็นของที่ได้มาโดยสุจริต ขณะให้มีจิตยินดีหลังจากให้ไปแล้วก็รู้สึกปลื้มใจทุกครั้งเมื่อนึกถึง และต้องทำในบุคคลผู้บริสุทธิ์ที่แท้จริง^{๓๗} จึงจะได้านิสงส์มากนั่นก็คือผู้มีศีลทั้งหลาย ยังมีศีลมากมีศีลบริสุทธิ์ ผู้ให้ก็ยิ่งได้ อานิสงส์มาก ถ้าทำได้อย่างนี้ก็จะได้รับอานิสงส์เป็นความร่ำรวยดังที่ปรากฏในจุฬามณีวงศ์สูตร^{๓๘} บางคนร่ำรวยทันตาเห็นในชาตินี้ บางคนต้องรอให้กรรมเก่าอ่อนกำลังเสียก่อนจึงจะร่ำรวยได้ในชาติต่อไป

แต่ถึงแม้จะร่ำรวยปานใดก็ตาม ขึ้นชื่อว่ามนุษย์แล้วย่อมทำทั้งดีและชั่ว ยิ่งมีฐานะร่ำรวยยิ่งส่งผลให้การกระทำยิ่งใหญ่มาก คือ ทำบุญก็เป็นบุญใหญ่ ทำบาปก็เป็นบาปหนักที่จะส่งผลให้ตกอบาย นับชาตินับปีไม่ถ้วน โดยเฉพาะการต้องตกนรก เป็นการชดใช้กรรมด้วยการถูกทรมานอยู่ตลอดเวลา หาระหว่างชั้นมิได้เลย เมื่อพ้นจากนรกแล้วก็ยังต้องไปชดใช้เศษกรรมในกำเนิด เดรัจฉาน เปรต อสุรกาย อีกนับชาติไม่ถ้วน

มีบางคนอ้างว่า “ถ้ารวยแล้ว ฉันจะทำแต่ความดี ไม่ทำบาปเด็ดขาด” แต่ถึงกระนั้นก็ยังไม่มี สิ่งรับประกันได้ว่า ชาติก่อนๆ จะไม่เคยทำบาปอกุศลเอาไว้ เพราะบาปอกุศลบางอย่างมิได้ให้ผลในชาติ ถัดไปทันที แต่จะไปให้ผลในชาติ ที่๒,ที่๓ เป็นต้นไป^{๓๙} หรือถึงแม้ในชาติที่ผ่านๆ มาไม่ได้ทำบาปอกุศลไว้ เลย แต่ก็ไม่มีสิ่งรับประกันได้ว่า ในชาติต่อไป เราจะไม่ทำบาปอกุศลที่ส่งผลให้ต้องตกนรกอีก ซึ่งสังเกต ได้จากลูกเศรษฐีหลายๆ ท่านที่เกิดมาบนกองเงินกองทอง บางคนได้ทำบาปอกุศลมากมาย ฆ่ากัน ระหว่างพี่น้องก็มี บางคนถึงกับฆ่าพ่อแม่ตนเอง มีข่าวให้ได้ยินอยู่บ่อยๆ มีใช้หรือ? ชาตินี้เขาเกิดมา ร่ำรวยบน กองเงินกองทองเหมือนตั้งคาบซ้อนทองออกมาจากท้องแม่ เพราะชาติก่อนๆ ได้เคยให้ทานไว้ มาก แต่ความร่ำรวยที่เขาได้รับนั้นกลับทำให้เขาต่อฆ่าพี่ ฆ่าน้อง เพื่อแย่งชิงสมบัติไว้แต่เพียงผู้เดียว บางคนร่ำรวยแล้วก็อยากจะเป็นใหญ่ จึง ต้องฆ่าศัตรูมากมายที่เขาคิดว่าจะขัดขวางไม่ให้ตนเป็นใหญ่ อย่าวว่าแต่มนุษย์เลย ที่ต้องตกอบายทุกขุทรมานในนรกอยู่เป็นอาจิณ แม้แต่ผู้ที่มนุษย์บูชาขอพรอยู่เสมอ อย่างเช่น “พระพรหม” ก็ยังต้องตกนรกเลย^{๔๐} เพราะก่อนที่ท่านจะมาเป็นพรหมในพรหมโลก ท่าน ก็ต้องเคยเกิดเป็นมนุษย์มาก่อน บำเพ็ญเพียรจนได้มานตายแล้วจึงได้ไปเกิดเป็นพรหม เมื่อครั้งที่เกิด เป็นมนุษย์ท่านก็ต้องเคยทำทั้งดีทั้งชั่วเอาไว้ไม่ชาติใดก็ชาติหนึ่งแน่นอน องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธ เจ้าเคยตรัสเปรียบเทียบให้พระภิกษุฟังว่า เมื่อพรหมเคลื่อนจากภพของตนแล้ว ที่จะได้กลับไปเกิดเป็น พรหมอีกหรือไปเกิดในภูมิที่ต่ำลงมามีจำนวนน้อย ตกนรกเสียส่วนมาก เทียบได้กับจำนวนฝุ่นที่ปลาย ลับกับผืนดินทั้งปฐพี ฉะนั้น^{๔๑}

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน อง.ปณจก(ไทย) ๒๒/๑๔๘/ ๒๔๔.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน ม.อุปริ.(ไทย) ๑๔/๓๗๙/ ๔๒๘.

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน ม.อุปริ.(ไทย) ๑๔ /๒๙๔/๓๕๓.

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน ม.อุปริ.(ไทย) ๑๔ /๖/๘, ๑๔/๒๘๙/๓๕๐.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๕/๒๓๗.

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน ส.มหา.(ไทย) ๑๙/๑๑๗๕-๑๑๗๗/๖๕๕.

กรรมฐานหรือการเจริญภาวนานี้ เป็นศาสตร์หนึ่งที่มีอยู่ในจักรวาลเหมือนกับศาสตร์อื่นอย่างเช่น วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ ต่างกันแต่ศาสตร์นี้ต้องศึกษาวิจัยในห้องแล็ปคือจิตล้วนๆ และมีจุดหมายปลายทางอยู่ที่ความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ศาสตร์นี้เป็นกลไกที่มีอยู่ตามธรรมชาติ แต่ยากที่มนุษย์จะเข้าถึงได้ สิ่งที่สามารถเข้าถึงและแทงตลอดกฎเกณฑ์นี้ได้มีเพียงอย่างเดียวเท่านั้น นั่นก็คือจิตที่ทรงพลานุภาพมหาศาล ตามธรรมดาแล้วมนุษย์ล้วนมีจิตกันทุกคน แต่จิตธรรมดาจะกลายเป็นจิตที่ทรงพลานุภาพได้นั้นต้องอาศัยการบ่มเพาะเป็นเวลานาน คัมภีร์อรรถกถาบอกว่า ต้องใช้เวลานานถึง ๔ อสงไขยกับแสนกัปเลยทีเดียว^{๔๒} ด้วยเหตุนี้เอง นานๆ จึงจะมีดวงจิตที่ทรงพลานุภาพมาปฏิสนธิสักครั้งหนึ่ง โลกใบนี้อุบัติมาแล้วประมาณ ๔,๕๐๐ ล้านปีซึ่งเป็นเวลาที่ยาวนานมาก แต่ดวงจิตที่ทรงพลานุภาพมาปฏิสนธิแค่เพียง ๔ ครั้งเท่านั้น^{๔๓} ครั้งสุดท้ายมาปฏิสนธิ เมื่อ ๒๖๒๗ ปีก่อนนี้เอง ผู้ที่เรารู้จักกันว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า”

เรื่องการเจริญภาวนา หรือปฏิบัติกรรมฐานนี้ มนุษย์ทั่วโลกได้พยายามค้นคว้าและเข้าถึงมานานแล้ว แต่เนื่องด้วยบารมีไม่เพียงพอจึงเข้าถึงได้เพียงครั้งเดียว คนกลุ่มนั้นก็คือพวกฤๅษีและศาสดาต่างๆ พวกเขาสามารถเหาะเหินเดินอากาศได้ มีฤทธิ์เดชมากมาย แต่ก็ยังไม่สามารถกำจัดกิเลสในจิตให้หมดสิ้นไปได้^{๔๔} ยังมีความโลภ โกรธ เกลียดอยู่ ท่านเหล่านั้นเข้าถึงได้เพียงแค่ระดับฌานสมาบัติเท่านั้น ยังไม่สามารถเข้าถึงวิปัสสนาปัญญา บรรลุมรรค ผล นิพพานได้^{๔๕} หลังจากเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกผนวช พระองค์แล้วได้ไปศึกษาศาสตร์นี้จากสำนักฤๅษีต่างๆ ที่มีอยู่ในสมัยนั้นจนหมดความรู้อาจารย์ แต่เมื่อออกจากสมาธิ กิเลสตัณหาที่ยังมีอยู่เท่าเดิมยังมีความกลัวความกังวลอยู่ พระองค์จึงตัดสินพระทัยศึกษาค้นคว้าหาวิธีดับทุกข์ด้วยพระองค์เองด้วยการเจริญวิปัสสนา^{๔๖} บรรลุพระอรหันต์^{๔๗} ดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิงไม่ต้องเกิดใหม่อีกต่อไป

๒.๓ การเจริญภาวนานอกพุทธศาสนา

การเจริญภาวนาหรือการทำสมาธิมีใช้มีอยู่เฉพาะในพุทธศาสนา เป็นศาสตร์ที่มีอยู่ก่อนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เพราะเมื่อพระองค์เสด็จออกบรรพชาแล้วได้ทรงศึกษาในภาคปฏิบัติ ได้แก่ การบำเพ็ญสมณานกกับอาหารดาบสกาลามโคตรก่อน ได้รับการสั่งสอนจากดาบสนี้ได้บรรลุถึงรูปฌาน ๔ และอรุณฌาน ๓ จากนั้น จึงทรงศึกษาต่อในสำนักของอุทกดาบสรามบุตรผู้มีความรู้สูงกว่า ได้บรรลุอรุณฌานที่ ๔^{๔๘} มีความรู้เท่าอาจารย์ และอาจารย์หมดความรู้ที่จะสอนต่อไป แต่พระองค์ก็ยังไม่ได้ตรัสรู้จึงอำลาอาจารย์ทั้ง ๒ ไปแสวงหาธรรมที่ออกจากสังวัฏฏ์ทุกข์ด้วยพระองค์เอง โดยในขั้นแรกได้ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาอย่างยั้งยวด แต่ยังไม่เป็นผลสำเร็จ^{๔๙} จึงปรับเปลี่ยนวิธีจากเดิมมาเป็นทางสายกลางจึงได้ตรัสรู้^{๕๐}

^{๔๒} ดูรายละเอียด ใน ขุ.อป.อ.(บาลี)๑/๑๒๐.
^{๔๓} ดูรายละเอียด ใน ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๙/๗๒๓.
^{๔๔} ดูรายละเอียด ใน อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๓๘๐ ,ขุ.อุ(ไทย) ๒๕/๕๔/๒๙๒.
^{๔๕} ดูรายละเอียด ใน ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๒๗/๓๙๖, ม.ม.อ.(บาลี) ๑/๘๓/๑๙๙.
^{๔๖} ดูรายละเอียด ใน ส.มหา.(ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๑, วิสุทธิ.(บาลี) ๒/๒๕๐, อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๕/๕๐๖, ส.มหา.อ.(บาลี)๓/๒๕๖/๒๔๒,อง.เอก.อ.(บาลี)๑/๘๑๓๓.
^{๔๗} ดูรายละเอียด ใน ขุ.ปฎิ.(ไทย) ๓๑/๑-๙/ ๗-๑๖.
^{๔๘} ดูรายละเอียด ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๒๗/๓๙๖.
^{๔๙} ม.อุป.อ. (บาลี) ๔/๑๕๐/๑๑๙.
^{๕๐} ดูรายละเอียด ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๖/๔๐๖ ,ที.สี.(ไทย)๙/๒๔๘/๘๔,ที.สี.อ. (บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

เจ้าชายสิทธัตถราชกุมารเจริญอานาปานสติจนได้ฌานตั้งแต่ครั้งทรงพระเยาว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้ สัมมาสัมโพธิญาณ ดั่งมีข้อความปรากฏคัมภีร์มัชฌิมา นิกายว่า เราจำได้อยู่ เมื่อคราวงานของกษัตริย์ของ ชาวสักกะซึ่งเป็นพระราชบิดา เรานั่งอยู่ใต้ต้นหว่าอันร่มเย็น ได้สังต์จากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย แล้วบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่^{๕๑}

ในศาสนาอื่นๆ มีการเจริญฌานจนได้สมาบัติเช่นกัน แต่สมาบัตินั้นไม่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา ปรากฏหลักฐานในอรรถกถามัชฌิมา นิกาย ดังนี้

กสมา ปน อฏฺฐหิ สมาปตตีหิ อวิหีสารทโยว สลลลชาตี วุตตา โลกุตตรปาทกตตา. พาหิรกาณ ญหิ อฏฺฐสมาปตตีโย วฏฺฐปาทกาเยว. สาสเน สรณคณนปี โลกุตตรปาทกั, ปเคว อวิหีสาทโย. อิมินาเยว จ สุตเตน เวทิตพฺพ " ตถา พาหิรกสฺส อฏฺฐสมาปตตีลาภีโน ปญจาภิญญสสาปิ ทินนทานโต สาสเน ตี สรณคตสฺส ทินนทานํ มหปผลตรํ โหตี"ติ. อิทฺถหิ สนฺธาย ทกฺขินาวิสุทฺธิสฺสุดเต "พาหิรเก กาเมสุ วีตฺราเค ทานํ ทตฺวา โภจฺจิสฺสทสฺสคฺคณา ทกฺขินา ปาฏิกงฺขิตพฺพา โสตาปตตีผลสจฺฉิกิริยาย ปฏฺิปนเน ทานํ ทตฺวา อสงฺเขยยา อปปเมยยา ทกฺขินา ปาฏิกงฺขิตพฺพา, โก ปน วาโท โสตาปนเน"ติ วุตตํ.^{๕๒}

ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น เป็นบาทของวิปัสสนาที่เป็นโลกุตระได้ อันที่จริง สมาบัติทั้ง ๘ ของคนภายนอกพุทธศาสนาทั้งหลายเป็นบาทของวิภูษะเท่านั้น แต่ในศาสนาพุทธ แม้สรณคณนก็พึง ทราบว่า เป็นบาทของโลกุตระธรรมได้ ตามพระสูตรนี้โดยเฉพาะ จะป่วยกล่าวไปไปถึงธรรมทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นต้นเล่าที่จะเป็นไปไม่ได้

อนึ่ง ทานที่บุคคลถวายแก่ผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ในศาสนาพุทธมีผลมากกว่าทานที่ ให้แก่คนนอกศาสนา ที่ได้สมาบัติ ๘ แม้มีอภิญญา ๕ ก็ตาม เพราะว่าในทักษิณาวิภังคสูตร พระผู้มีพระ ภาคว่าเจ้าทรงหมายเอาข้อความนี้ จึงได้ตรัสไว้ว่า ทักษิณามีผลคุณด้วยแสนโกฏิหายกพึงหวังได้ เพราะให้ ทานแก่บุคคลนอกศาสนา ผู้ปราศจากความยินดีในกามทั้งหลาย. แต่ทักษิณามีผลนับไม่ถ้วน คำนวณไม่ ถูก หายกพึงหวังได้ เพราะให้ทานแก่ผู้ปฏิบัติ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล. จะกล่าวถึงทำไมสำหรับพระ โสดาบัน

คัมภีร์มัชฌิมา นิกายกล่าวไว้ว่า ปฐมฌานมีอยู่นอกพุทธศาสนา (คือในศาสนาอื่นๆ ก็มีการ เจริญฌานเช่นกัน) มีบาลีรับรองว่า **อิเธกจฺจ พาหิรปริพฺพชาขเกหิสาทารณํ วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯเปฯ ปฐม ฌานํ อุปสมฺบพฺข วิหเรย**^{๕๓} : ภิกษุกลางรูปในศาสนาอื่น สังต์จากกามทั้งหลาย ฯลฯ เข้าปฐมฌานอันเป็น สาธารณะแก่ปริพชกนอกศาสนาทั้งหลายอยู่.

คัมภีร์มัชฌิมา นิกายอุปัฏฐนาสํกั ปรากฏหลักฐานว่า อภิญญานอกศาสนาให้บรรลุมรรค ผล ไม่ได้ ดังนี้ พาหิรปพฺพชชา หิ อปฺปลาภา, ตตถ มหนโต นิพฺพตเตตพฺพคฺุณ นตฺถิ, อฏฺฐสมาปตตีปณฺณ ามตตกเมว โหตี. อิติ ยถา คทรภปิฏฺฐีโต ปตฺตสฺส มหนตฺ ทุคฺขํ น โหตี, สรีรสฺส ปฺสุมกฺขนมตตเมว โหตี, เอวํ พาหิรสมเย โลกียคฺุณมตโตว ปรีหายติ, เตน ปุริมํ อุปฺททวทวยํ น เอวํ วุตตํ. สาสเน ปน ปพฺพชชา มหาลาภา, ตตถ จตฺตารอ มคฺคา จตฺตารี ผลานิ นิพฺพานนฺติ มหนตา อธิคฺนตพฺพคฺุณา^{๕๔}

แท้จริงการบวชภายนอกพระศาสนามีลักษณะน้อยและไม่มีทางจะทำให้เกิดคุณใหญ่หลวงได้เลย จะมีก็เพียงแต่สมาบัติ ๘ อภิญญา ๕ เท่านั้น เปรียบเหมือนผู้ที่พลัดตกจากหลังลา ย่อมไม่มีทุกข์มาก จะ มีก็เพียงแต่ตัวเปื้อนฝุ่นเท่านั้นฉันใด ในลัทธิอื่นนอกศาสนาก็ฉันนั้นจะเสื่อมก็เพียงโลกียคุณเท่านั้น ฉะนั้น

^{๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๘๑/๔๑๖ , ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๒.

^{๕๒} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๘๓/๑๙๙

^{๕๓} ม.ม.อ. (ปถวจสุทฺธิ ๑) ข้อ ๘๒ หน้า ๑๙๘

^{๕๔} ม.อ.ป.อ. (ปถวจสุทฺธิ ๔) ข้อ ๑๕๐ หน้า ๑๑๙

อุปัทวหะสองอย่างข้างต้น ท่านจึงไม่กล่าวไว้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ แต่การบวชในพระศาสนามีลาภมาก และในการบวชในพระศาสนานั้น มีคุณอันจะพึงได้บรรลุลใหญ่หลวงนัก คือมรรค ๔ ผล นิพพาน

นามรูปปัจจุเจตญาณ และอนัตตา มีอยู่เฉพาะในพระพุทธศาสนา

วิปัสสนามตตวเสนาติ จ อนิจจันติ วา ทุกขันติ วา วิวิธึ ทสสนมตตวเสน, น ปน นามรูปวตถานปัจจุเจตญาณนปฺพุทฺถกํ ลกขณตตยํ อโรเปตฺวา สงฺขารานํ สมมสนวเสน. นามรูปปัจจุเจโต, หิ อนตฺตานุปฺปสนา จ พาหิรกาณํ นตฺถิ. อิตฺธานิ สมฺมุจฺเจทปฺปฏฺฐิตินิสฺสรณนฺปหานานิ ติณฺณิ สพฺเพน สพฺพํ นตฺถิ มคฺคผลนิพฺพานตฺตา^{๕๕}

ศาสนาอื่นเข้าใจผิดว่าพรหมโลกคือพระนิพพาน หลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาว่า อฏฺฐสมฺมาปตฺตินิพฺพตฺตํ ปน อุตฺตมํ นาม. ตํ พาหิรกา นิพฺพานนฺติ กเถนฺติ.^{๕๖} การบำเพ็ญสมาธิให้สมาบัติ ๘ เกิดขึ้นได้จัดว่าเป็นสิ่งสูงสุด . พวกนักบวชนอกศาสนา(เข้าใจผิด)เรียกสิ่งนั้นว่า พระนิพพาน

นักบวชนอกพุทธศาสนารู้อานาปานสติเพียง ๔ ชั้นแรกเท่านั้น ไม่สามารถรู้ครบทั้ง ๑๖ ชั้น ปรากฏข้อความในคัมภีร์วิมตฺติวินยฺยิกานิฏฺฐิกานิ ว่า พาหิรกา อานาปานสฺสติ ชานนฺตา อาทิตฺโต จตฺตูปการเมว ชานนฺติ, น สพฺพํ โสฬสูปการนฺติ อาห สพฺพูปการอิจฺจาที^{๕๗}

นักบวชนอกศาสนานิยมเจริญกสิณฉาน ดังสาธกในคัมภีร์วิญญานนิกาย ว่า พาหิรกา เยภฺยุเยน กสิณฉานานิ เอว นิพฺพตฺเตนตฺติ อาห กสิณปฺริกมฺมํ ภาวนเตสฺสาตี.^{๕๘}

ด้วยหลักฐานจากคัมภีร์ต่างๆ ที่แสดงมานี้ บอกให้รู้ว่าการเจริญภาวนามีอยู่ในทุกศาสนา แต่การเจริญภาวนาที่เป็นไปเพื่อดับความโลภ โกรธ หลง มีอยู่ในพุทธศาสนาเท่านั้น นั่นคือ “วิปัสสนาภาวนา”

๒.๔ การเจริญภาวนาสมัยพุทธกาล

หลังจากเจ้าชายสิทธัตถะได้เสด็จออกบรรพชาแล้ว พระองค์ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาอยู่เป็นเวลาถึง ๖ ปี แต่ก็ยังไม่ได้ตรัสรู้ ในระหว่าง ๖ ปีนั้น ได้ทรงศึกษาในสำนักของดาบส ทรงทรมานพระองค์ด้วยวิธีการต่างๆ ตามคำสอนของบางลัทธิหรือตามความเชื่อของคนในยุคนั้น และที่สำคัญคือได้ทรงศึกษาในภาคปฏิบัติ ได้แก่ การบำเพ็ญสมถภาวนาในสำนักของอาจารย์ผู้มีชื่อเสียง ๒ ท่าน คือ ครั้งแรกทรงศึกษาในสำนักของอาฬารดาบส กาลามโคตร จนได้บรรลुरुูปฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน และอรูปรูปฌาน ๓ คือ อากาสานัญจายตนฌาน วิญญานัญจายตนฌาน และอากิญจัญญายตนฌาน และอรูปรูปฌาน ๓ คือ อากาสานัญจายตนฌาน วิญญานัญจายตนฌาน และอากิญจัญญายตนฌาน ครั้งที่สอง ทรงศึกษาในสำนักของ อุทกดาบสรามบุตร ได้บรรลुरुูปฌานที่ ๔ คือ เนวสัณญานาสัณญายตนฌาน^{๕๙}

แต่พระองค์ยังไม่ทรงพอพระทัย เพราะทรงเห็นว่า ผลของฌานหรือสมาบัตินั้นเป็นธรรมเครื่องอาศัยเพื่ออยู่ด้วยความสงบเท่านั้น จึงทรงอำลาอาจารย์ทั้งสอง เสด็จไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม เพื่อแสวงหาธรรมที่ทำหน้าที่ประหารอาสวะกิเลสอันเป็นต้นเหตุให้ติดอยู่ในสังสารวัฏฏ์ทุกซ์คือความเกิดความแก่ ความเจ็บ และความตาย โดยลำพังพระองค์เอง โดยในขั้นแรกได้ทรงทรมานพระวรกายให้

^{๕๕} สิล.อภิวินยฺยิกานิ. (บาลี)๒/๓๘๖/๔๔๐.

^{๕๖} พุ.จฺริยา.อ. (บาลี) ๔๔/๖๙ และ ข.ชา.อ.(บาลี) ๙/๑๖๖.

^{๕๗} วิมตฺติวินยฺยิกานิ (ปฐฺโม ภาโค) ๑๖๕/๒๖๙.

^{๕๘} ที.สี.อ.(บาลี) ๓๗๙/๔๑๙ และ ที.สี.อภิวินยฺยิกานิ.(บาลี) ๒/๓๗๙ /๔๓๒.

^{๕๙} ดุรายละเอียต ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๒๗/๓๙๖.

ลำบากถึง ๓ วาระ คือ ๑) ใช้ฟันบนกับฟันล่างขบกัน ใช้ลิ้นกดเพดานปาก จนเหงื่อไหลออกจากกรักแร้ ๒) กลืนลมหายใจ และผ่อนลมหายใจทีละน้อย จนทำให้ลมออกทางช่องหูทั้งสองข้าง ๓) อดอาหาร โดยบริโภคอาหารเพียงวันละเล็กน้อย ในที่สุดไม่บริโภคเลยจนทำให้ร่างกายซูบผอม^{๖๐}

เมื่อทรงเห็นว่าการทรมานพระวรกายเช่นนี้ยังไม่ใช่ทางที่จะกำจัดอาสวะกิเลส หรือไม่ใช่หนทางที่จะตรัสรู้ได้^{๖๑} จึงกลับมาเสวยพระกระยาหารเพื่อบำรุงร่างกายให้มีเรี่ยวแรง แล้วทรงบำเพ็ญเพียรทางใจต่อไป^{๖๒} จนถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เพ็ญเดือน ๖ เวลาเช้าได้ทรงรับข้าวมธุปายาส (คือข้าวที่หุงด้วยน้ำนมสดผสมน้ำผึ้ง ซึ่งเป็นพระกระยาหารมื้อสุดท้ายก่อนตรัสรู้^{๖๓}) จากนางสุชาดา เมื่อเสวยเสร็จทรงลอยถาดทองคำลงไปใต้ม่าน้ำเนรัญชรา เวลาเย็น ทรงรับหญาคาจากโสถถียพราหมณ์ ปูลาดต่างบัลลังก์ภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ แล้วประทับนั่ง ณ ที่นั้น ได้ทรงตั้งจิตอธิษฐานในพระหฤทัยว่าแม้เลือดเนื้อเอ็นกระดูกจะเหือดแห้งไป ถ้ายังมิได้บรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ(คือพระปัญญาตรัสรู้เองโดยชอบอันยอดเยี่ยม)เพียงใด จะไม่เลิกละความเพียรโดยเสด็จจากบัลลังก์นี้^{๖๔}

ในคืนนั้นเอง พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญสมถภาวนาโดยวิธีกำหนดลมหายใจ (อานาปานสติภาวนา)เป็นอารมณ์^{๖๕} จนได้บรรลุรูปฌาน ๔ แล้วใช้ฌานนั้นเป็นพื้นฐานเจริญขึ้นสู่วิปัสสนาภาวนา^{๖๖} เมื่อถึงยามต้น(ปฐมยาม) ทรงบรรลุอุปเพนิวาสานุสสติญาณ สามารถระลึกชาติหนหลังได้ เมื่อถึงยามกลาง (มัชฌิมยาม) ทรงบรรลุ จุตูปปาตฌาน สามารถหยั่งรู้การเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ในภูมิ ๓๑ ภูมิ พิจารณาสังขาร คือ รูปธรรมนามธรรมว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และได้ทรงพิจารณาปัจจุภาวการแห่งปฏิจกสมุุปบาท โดยอนุโลมปฏิโลม ปัญญาอันเกิดจากการภาวนา (วิปัสสนาญาณ) ก็เกิดขึ้นเป็นลำดับ เมื่อถึงยามสุดท้าย (ปัจฉิมยาม) ทรงบรรลุอัสวกขยญาณ สามารถกระทำอาสวะกิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้นไปด้วยพระปัญญาและในที่สุดแห่งปัจฉิมยามพระองค์ก็ทรงบรรลุอัสวกขยญาณ^{๖๗} สามารถกระทำอาสวะกิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้นไปด้วยพระปัญญาและในที่สุดแห่งปัจฉิมยามพระองค์ก็ทรงบรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ รู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^{๖๘}

เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสรู้แล้ว จึงได้ทรงแสดงแนวทางการปฏิบัติธรรม คือ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้เวไนยสัตว์ได้รู้ตามพระองค์ เช่น พระธรรมเทศนาชื่อว่าธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโปรดแก่เหล่าปัญจวัคคีย์ ว่ามรรคมืองค์ ๘ นี้ หรือมัชฌิมปฏิปทาซึ่งมีสัมมาทิฐิปัญญาเห็นชอบคือเห็นอริยสัจ ๔ ซึ่งการปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ นี้ ก็คือการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนั่นเอง ปรากฏว่าเมื่อหัวหน้าคณะปัญจวัคคีย์ คือ ท่านโกณฑัญญะได้ฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์นี้แล้ว ได้ดวงตามเห็นธรรม(ธรรมจักขุ) คือ สำเร็จเป็นพระโสดาบัน นับเป็นอริยสงฆ์องค์แรกในพระพุทธศาสนา^{๖๙} และพระพุทธองค์ได้ทรงสอนวิปัสสนาภาวนามาโดยตลอด เป็นเวลา ๔๕ ปี แม้กระทั่งในวาระสุดท้ายเมื่อจวนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ยังตรัสสอนแก่พระสุภัททะ ซึ่งเป็นสาวกองค์สุดท้าย เมื่อจวนเสด็จดับ

^{๖๐} ดุราลละเอียต ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๕๕/๑๕๘ ,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๓๑/๔๐๑.

^{๖๑} ดุราลละเอียต ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๕๙/๑๖๒.

^{๖๒} ดุราลละเอียต ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๓๕/๔๐๕.

^{๖๓} ดุราลละเอียต ชุ.เถร.อ.(บาลี) ๑/๒๓/๑๒๑.

^{๖๔} ดุราลละเอียต ชุ.จุฬ.(ไทย)๓๐/๑๕๔/๔๘๘.

^{๖๕} ดุราลละเอียต ส.มหา.(ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๑.

^{๖๖} ดู วิสุทธิ.(บาลี) ๒/๒๕๐, อง.นวก.(ไทย)๒๓/๓๕/๕๐๖, ส.มหา.อ. (บาลี) ๓/๒๕๖/๒๔๒,อง. เอก.อ. (บาลี)

๑/๘๑๓๓.

^{๖๗} ดุราลละเอียต ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๖/๔๐๖.

^{๖๘} ดุราลละเอียต ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔ ,ที.สี.อ. (บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

^{๖๙} ดุราลละเอียต วิ.มหา.(ไทย)๔/๑๒/๑๘.

ชั้นตรีปิณฑาน กัวยังตรัสสอนแก่พระสุภัททะ ซึ่งเป็นสาวกองค์สุดท้าย (ปัจฉิมสาวก) ให้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า วยธมมา สงขารา อปปมาเทน สมปาเทถ แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราจักเตือนเธอทั้งหลายว่า สังสารทั้งหลาย มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด^{๗๐}

กัมมัฏฐานเป็นวิถีปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งหมายถึงการฝึกอบรมจิตใจให้สะอาด สว่าง สงบ ใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหา และพัฒนาจิตใจให้มั่นคง อยู่ในคุณความดีให้เกิดสันติสุขได้ กัมมัฏฐานเป็นศาสตร์และศิลป์แห่งการดำเนินชีวิต และเป็นธุระอันสำคัญยิ่งทางพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่า วิปัสสนาธุระ ดังที่ท่านพระอรุณกถาจารย์ได้แสดงไว้ในพระธรรมบทพุทธทศนิกาย มีข้อความตอนหนึ่งว่า

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า การศึกษาเล่าเรียนนิกายหนึ่ง สองนิกาย หรือ จบพระไตรปิฎกพุทธวจนะทั้งสิ้น แล้วทรงจำไว้ได้ แสดงได้ สอนได้ ตามสมควรแก่สติปัญญาของตน ธุระดังกล่าวนี้ เรียกว่า คันถธุระ ส่วนการที่ภิกษุผู้มีความประพฤติเบาพร้อม ยินดียิ่งในเสนาสนะอันสงบเพียรพยายามกำหนดรู้ความสิ้นไปและความเสื่อมไปในรูปนาม ชั้น ๕ อยู่เนืองๆ ยังวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจการทำความเพียรอย่างต่อเนื่อง แล้วบรรลุอุรียผลตั้งแต่เบื้องต้น คือ โสตาปัตติผล จนถึงเบื้องสูงคือ อรหัตตผล ธุระดังกล่าวนี้ เรียกว่า วิปัสสนาธุระ^{๗๑}

ในธุระทั้งสองอย่างนี้ มีความสำคัญด้วยกันทั้งคู่ เพราะต่างฝ่ายต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน กล่าวคือ ปริยัติ ได้แก่ การศึกษาพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม อันก่อให้เกิดสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดการปฏิบัติ ได้แก่ การปฏิบัติตามที่ได้ศึกษาเรียนรู้ และก่อให้เกิดภาวนามยปัญญา เช่น สมถภาวนา วิปัสสนาภาวนา ปฏิบัติเป็นปัจจัยให้เกิด ปฏิเวธ คือ ผลของการปฏิบัติธรรม ซึ่งได้แก่ มรรค ผล นิพพาน ถ้าธุระทั้งสองนี้ ยังเจริญรุ่งเรืองอยู่ตราบใด พระพุทธศาสนาจักเจริญรุ่งเรืองอยู่ตราบนั่น

๒.๕ ความแตกต่างระหว่างสมถะและวิปัสสนา ๑๙ ประการ

ฉาน แปลว่า การเพ่ง คือภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแน่วแน่ ได้แก่ภาวะจิตที่มีสมาธิหรือแปลได้อีกว่า เพ่ง พินิจ จดจ่อ บางทีก็นำมาใช้แสดงความหมายด้านวิปัสสนาด้วย โดยแปลว่า เพ่งพินิจลักษณะ ในอรรถกถาบางแห่งแบ่งฉานออกเป็น ๒ จำพวก คือ

- ๑) การเพ่งอารมณ์แบบสมถะ เรียกว่าอาร์มมณูปนิชฉาน ได้แก่ ฉานสมาบัติ
- ๒) การเพ่งพินิจให้เห็นไตรลักษณ์ ตามแบบวิปัสสนาหรือวิปัสสนาน เรียกว่า ลักขณูปนิชฉาน ในกรณีนี้ แม้แต่มรรคผล ก็ เรียกว่าฉานได้ เพราะแปลว่าเพ่งเพิกกิเลสบ้าง เพ่งลักษณะที่เป็นสัญญาตาของนิพพานบ้าง^{๗๒}

ดังที่อรรถกถาที่มกนิทายอธิบายว่า ฉานนตติ ทูริธ ฉานัน อารมมณูปนิชฉานัน ลักขณูปนิชฉานนต^{๗๓} ฉาน นั้นมี ๒ อย่าง คือ อาร์มมณูปนิชฉาน ๑ ลักขณูปนิชฉาน ๑

คัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกายแสดงว่า ฉานนตติ ทูริธ อารมมณูปนิชฉานัน ลักขณูปนิชฉานนตติ. ตตถ อฏฐสมาปัตติโย ปจวิกสิณาทีอารมมณัน อุปนิชฉานนตติ อารมมณูปนิชฉานนตติ สงขยํ คตา.

^{๗๐} ดูรายละเอียด ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๕๑๖๔.

^{๗๑} ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๑/๕.

^{๗๒} ขุ.อง.อ. (บาลี) ๑/๕๓๖, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒๒๑, อภิ.ส. อ.(บาลี) ๒๗๓.

^{๗๓} ที่.ม.อ. (บาลี) ๓๔๗/๓๑๕.

วิปัสสนามคฺคผลานิ ปน ลกฺขณฺูปนิชฌานํ นาม.^{๗๔}

คำว่า ฌาน นั้นมี ๒ อย่างคือ อารัมมณฺูปนิชฌาน อย่างหนึ่ง ลกฺขณฺูปนิชฌาน อีกอย่างหนึ่ง ในฌาน ๒ อย่างนั้น สมาบัติ ๘ จัดเข้าในอารัมมณฺูปนิชฌาน เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์ มีปฐวีกสิณ เป็นต้น แต่ว่าวิปัสสนาญาณ มัคคญาณ ผลญาณทั้ง ๓ นี้ ชื่อว่า ลกฺขณฺูปนิชฌาน

ตถ วิปัสสนา อนิจฺจาทิลกฺขณสฺส อฺปนนิชฌานโต ลกฺขณฺูปนิชฌานํ. วิปัสสนาย กิจฺจสฺสมคฺเคน อิชฺฉนฺโต มคฺโค ลกฺขณฺูปนิชฌานํ. ผลํ ปน นิโรธสฺจจํ ตถลกฺขณํ อฺปนนิชฌายตฺติ ลกฺขณฺูปนิชฌานํ นาม.^{๗๕}

ในญาณทั้ง ๒ นั้น วิปัสสนาญาณ ได้ชื่อว่า ลกฺขณฺูปนิชฌาน เพราะเข้าไปกำหนดรู้แจ้งไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น มัคคญาณได้ชื่อว่า ลกฺขณฺูปนิชฌาน เพราะเป็นผู้ทำให้กิจที่รู้แจ้งไตรลักษณ์ของวิปัสสนาญาณสำเร็จลง ส่วนผลญาณ ได้ชื่อว่า ลกฺขณฺูปนิชฌาน เพราะเข้าไปรู้แจ้งลักษณะอันแท้จริงของนิโรธสัจจะ

มีคนจำนวนไม่น้อยที่เข้าใจว่า สมถะและวิปัสสนาเป็นการปฏิบัติอย่างเดียวกัน หรือให้ผลอย่างเดียวกัน แท้ที่จริงแล้วสมถะและวิปัสสนามีข้อที่แตกต่างกันมาก ดังนั้น เพื่อความเข้าใจที่ถูกต้อง ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอข้อแตกต่างของภาวนาทั้งสองอย่าง ดังมีใจความตามตาราง ดังนี้

เปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา

ความแตกต่าง	สมถภาวนา	วิปัสสนาภาวนา
สภาวะ (อาการของจิต)	๑. เป็นไปด้วยอำนาจของสมาธิ (จิตตั้งอยู่ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือมีอารมณ์เป็นอันเดียว (เอกัคคตา) ^{๗๖}	๑. เป็นไปด้วยอำนาจของปัญญา (รู้รูปนามขั้น ๕ รู้ภูมอันเป็นไปตามธรรมชาติของไตรลักษณ์) ^{๗๗}
ลักษณะ	๒. มีจิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหวหรือความฟุ้งซ่าน ^{๗๘}	๒. มีปัญญา รู้แจ้งความจริงในสภาวะธรรมทั้งปวง ^{๗๙}
กิจ	๓. สามารถข่มนิวรณ์ ๕ ได้ ^{๘๐}	๓. สามารถกำจัดความไม่รู้ (อวิชชา) ที่ปิดบังความจริงของสภาวะธรรมทั้งปวงได้ ^{๘๑}
สมาธิ	๔. ใช้สมาธิระดับอุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ ^{๘๒}	๔. ใช้สมาธิระดับขนิกสมาธิ ^{๘๓}

^{๗๔} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.

^{๗๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔๗/๓๑๕, พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.

^{๗๖} ดูรายละเอียดใน อง.ตัก.อ. (บาลี) ๒/๑๐๓/๒๕๕, อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๑๗๓/๗๑.

^{๗๗} วิปัสสนาปัญญาทำหน้าที่พิจารณาไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ดูใน ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕๑/๒๕๔.

^{๗๘} ดูรายละเอียดใน พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๓/๔๘๖.

^{๗๙} ดูรายละเอียดใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๒/๙๒/๓๖๖, อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๒/๓๘๗.

^{๘๐} ดูรายละเอียดใน ใน พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๒๘, พุ.ป.อ. (บาลี) ๑๙๕.

^{๘๑} ดูรายละเอียดใน อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖, อง.ตัก.อ.(บาลี) ๒/๑๖๖, พุ.อิติ.อ.(บาลี) ๙๙/๓๖๐.

^{๘๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔/๑๒๒, อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๙๙/๓๗๐.

^{๘๓} คัมภีร์มูลปณณาสฏีกากล่าวว่า “น ทิ ขนิกสมาธิ วินา วิปัสสนา สมภาติ” แปลว่า หากขาดขนิก-สมาธิ วิปัสสนาก็เกิดไม่ได้ คือ อาศัยขนิกสมาธิเป็นบาทจึงจะเจริญวิปัสสนาได้ ดูใน ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๕๗, วิสุทฺธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๓/๑๕.

บทที่ ๒ วิปัสสนากาวนา

องค์กรธรรม	๕. ใช้เอกัคคตาเจตสิก ^{๘๔}	๕. ใช้ปัญญาเจตสิก ^{๘๕}
ประเภทของธรรม	๖. จัดอยู่ในประเภทโลกีย์ธรรมเมื่อไม่ได้เจริญบ่อยๆ หรือไม่ได้ทำงานเป็นวสี ย่อมเสื่อมได้ ^{๘๖}	๖. จัดอยู่ในประเภทโลกุตตรธรรมเมื่อได้เจริญจนถึงวิปัสสนาขั้นสูง คือ มัคคจิตย่อมไม่เสื่อม ^{๘๗}
จิต	๗. จัดเป็นมหัคคตจิต ^{๘๘} (จิตที่ผานลาภี บุคคลผู้ประเสริฐเข้าถึงได้)	๗. จัดเป็นโลกุตตรจิต(จิตที่พ้นจาก กามภูมิและอรุပ္ภูมิ)มีนิพพานเป็น อารมณ ^{๘๙}
นิमित	๘. นิमित ๓ คือ บริกรรมนิमित ^{๙๐} อุกคหนิमितและปฏิกากนิमित ^{๙๑}	๘. ไม่มีนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ^{๙๒}
ทวาร	๙. ใช้เพียง ๔ ทวาร คือ จักขุทวาร โสตทวาร กายทวาร และมโนทวาร ^{๙๓}	๙. ใช้ได้ทั้ง ๖ ทวารคือ ปัญจทวาร และมโนทวาร ^{๙๔}
ปหาน	๑๐. ละกิเลสด้วยอำนาจของการข่มด้วยองค์ฌานเป็นการสงบชั่วขณะ ประคองหินทับหญ้า เรียกว่า วิกขัมภนปหาน ^{๙๕}	๑๐. ละกิเลสชนิดที่ถาวรด้วยอำนาจของโลภุตรมรรคหรือมัคคจิตเรียกว่า สุขุมจเฉทปหาน ละกิเลสเด็ดขาดไม่ต้องชวนขวยเพื่อดับอีก เรียกว่า ปฏิปัสสัทธิปหาน กิเลสดับเสร็จแล้วคือ นิพพาน เรียกว่า นิสสรณปหาน ^{๙๖}
อารมณ	๑๑. ใช้อารมณบัญญัติ หรือสิ่งภายนอก ร่างกายอย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ ๔๐ อย่างมีกสิณ ๑๐ เป็นต้น ^{๙๗}	๑๑. ใช้อารมณปรมัตถ์ คือ รูป-นาม หรือสติปฏิฐาน ๔ อันเป็นที่ตั้งที่เกิดของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ มีขั้น ๕ เป็นต้น ^{๙๘}

^{๘๔} ฎรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๓/๑๔๑.

^{๘๕} ฎรายละเอียดยใน อง.อฎุจก.อ. (บาลี) ๓/๒/๒๑๔ ,ม.ฎ.อ. (บาลี) ๒/๔๕๑/๒๕๔.

^{๘๖} ฎรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๓ , ขุ.อ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓๒/๑๒๙.

^{๘๗} ฎรายละเอียดยใน อง.ฎก. (ไทย) ๒๒/๙๗/๖๒๐, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๘/๑๓๘.

^{๘๘} ฎรายละเอียดยใน อภ.สจ.อ. (บาลี) ๑/๑๒/๙๒.

^{๘๙} ฎรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๗/๑๖๖.

^{๙๐} ฎรายละเอียดยใน อง.อฎุจก.อ. (บาลี) ๓/๖๕/๒๗๐,๒๗๒.

^{๙๑} ฎรายละเอียดย วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๕๐.

^{๙๒} ฎรายละเอียดยในขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๓ , ม.ฎ.อ. (บาลี) ๓/๑๘๒/๑๑๑.

^{๙๓} ฎรายละเอียดยใน วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๒๒.

^{๙๔} ฎรายละเอียดยใน ส.สพ. (ไทย)๑๘/๑๓๒/๑๖๓,ขุ.ม. (ไทย)๒๙/๔๕/๑๕๘, ม.ฎ.อ. (บาลี)๓/๑๙๒.

^{๙๕} ฎรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๒๘ ,ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑๙๕.

^{๙๖} ฎรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔ ,ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๓๕/๑๒๖ ,วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๒๔๙.

^{๙๗} ฎรายละเอียดย วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๑๙,๑๒๒.

^{๙๘} ฎรายละเอียดยใน ขุ.จริยา.อ. (บาลี) ๓๖๗, อง.ปฎุจก.อ. (บาลี) ๓/๗๗/๓๖,วิสุทฺธิ. (บาลี)๒/๘๒.

บทที่ ๒ วิปัสสนาภาวนา

การเพ่ง(ฌาน)	๑๒. อารัมมณูปนิชฌาน การเพ่งด้วยจิตยึดมั่นในอารมณ์ ได้แก่ ฌานสมาบัติ ^{๑๙}	๑๒. ลักขณูปนิชฌาน การเพ่งพินิจลักษณะอารมณ์ให้เห็นไตรลักษณ์ ^{๑๐๐}
ผลปรากฏ (ปัจจุปัญฐาน)	๑๓. ไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่างๆ ^{๑๐๑}	๑๓. มีความรู้ และความเห็น ตรงตามเป็นจริง ^{๑๐๒}
เหตุใกล้ (ปทัฏฐาน)	๑๔. มีความสุขความพอใจในความสงบเมื่อใจเป็นสุขแล้วยอมไม่ตื่นรณกวัตแกวงไปในกามคุณอารมณ์ ^{๑๐๓}	๑๔. มีสติ และสัมปชัญญะ ^{๑๐๔} (ปัญญา) รู้รูปนามในปัจจุบัน ^{๑๐๕}
จริต	๑๕. มีจริต ๖ อย่างคือ รากจริต โทสจริต โมหะจริต ศรัทธาจริต พุทธิจริต และวิตกจริต การทำสมถต้องอารมณ์ให้เหมาะ กับจริตนิสัยของผู้นั้น ^{๑๐๖}	๑๕. มีจริต ๒ ประเภท คือ ตัณหากับทิวฏฐิ ในจริตทั้ง ๒ นี้ แยกย่อยออกไปอีกอย่างละ ๒ คือ ตัณหาจริตที่มีปัญญาอ่อน กับมีปัญญากล้า และทิวฏฐิจริตที่มีปัญญาอ่อน กับทิวฏฐิจริต มีปัญญากล้า ^{๑๐๗}
บุคคล	๑๖.-เป็นบุคคลที่ปฏิสนธิด้วยไตรเหตุ ^{๑๐๘} - ไม่เคยทำอนันตริยกรรม ๕ ^{๑๐๙} - ไม่ประกอบด้วยนิยตมิจฉาทิวฏฐิ ^{๑๑๐}	๑๖.-เป็นบุคคลที่ปฏิสนธิด้วยไตรเหตุ ^{๑๑๑} - ไม่เคยทำอนันตริยกรรม ๕ ^{๑๑๒} - ไม่ประกอบด้วยนิยต มิจฉาทิวฏฐิ ^{๑๑๓}
วิธีปฏิบัติ	๑๗. ใช้สติกำหนดหรือจับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔๐ อย่าง โดยให้จิตนิ่งอยู่ในอารมณ์นั้นๆ เพียงอารมณ์เดียวจนความ	๑๗. ใช้สติกำหนดตามทวารทั้ง ๖ ที่ปรากฏในขณะปัจจุบันกำหนดรู้พิจารณาอยู่เฉพาะการเกิดขึ้นและการ

^{๑๙} คุรยละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๗/๙๘, ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.
^{๑๐๐} คุรยละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๓๔๗/๓๑๕, ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.
^{๑๐๑} คุรยละเอียดใน อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑๙๔.
^{๑๐๒} คุรยละเอียดใน ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๓๔/๑๙๘.
^{๑๐๓} คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑๑/๒๒๒.
^{๑๐๔} คุรยละเอียด ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๙/๗๙.
^{๑๐๕} คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒.
^{๑๐๖} คุรยละเอียดใน ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๐, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๐๙-๑๑๘.
^{๑๐๗} คุรยละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๖๙, ชุ.ป.อ. (บาลี) ๓๒๒/๓๖๕
^{๑๐๘} คุรยละเอียด ช.ป.อ. (บาลี) ๒/๒๐๒/๑๙๒.
^{๑๐๙} คุรยละเอียดใน อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๑๒/๔๒.
^{๑๑๐} คุรยละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๓๔/๙.
^{๑๑๑} คุรยละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๒๗/๑๐๙, อง.สตุตท.อ. (บาลี) ๓/๔๔-๔๕/๑๘๐, เทสุ ๓ ประการ ได้แก่ อโลกะ อโทสะ และอโมหะ คุใน ชุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๒๓๒/๑๙๙.
^{๑๑๒} คุรยละเอียดใน อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๑๒/๔๒.
^{๑๑๓} คุรยละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๓๔/๙, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๑๒/๔๒.
^{๑๑๔} คุรยละเอียดใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕, อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๗๓/๓๖.
^{๑๑๕} คุรยละเอียด ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๑๑/๑๔๓, ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๒๑๗-๒๑๘, ส.น.อ. (บาลี) ๒/๔๗.

บทที่ ๒ วิปัสสนาภาวนา

	สงบของจิตจะเกิดขึ้น ^{๑๑๔}	ดับไปของรูป-นาม ^{๑๑๕}
ผลและอานิสงส์ที่ได้รับ	<p>๑๘.-เข้าฌานสมาบัติได้^{๑๑๖}</p> <p>-ได้อภิญญา ๕^{๑๑๗}</p> <p>-ทำให้จิตใจเกิดความสงบเยือกเย็นเป็นสุข^{๑๑๘} จึงเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติติดอยู่กับความสงบความสุข ไม่สามารถใช้ปัญญาในการกำหนดรู้ทุกข์และทำให้เกิดความเข้าใจผิดว่า ความสงบที่เข้าถึงนั้น คือพระนิพพาน^{๑๑๙}</p> <p>-ได้รูปฌาน ๔ รูปฌาน ๔^{๑๒๐}</p> <p>-ไปเกิดในสุคติพรหมโลก แต่ยัง ต้องกลับมาเกิดใหม่อีกใน ๓๑ ภูมิ^{๑๒๑}</p>	<p>๑๘.-เข้าผลสมาบัติได้</p> <p>-ได้อภิญญา ๖^{๑๒๒}</p> <p>-ได้วิชชา ๘^{๑๒๓}</p> <p>-ปัญญารู้ความจริงตามสภาวะธรรม เรียกว่า วิปัสสนาญาณ^{๑๒๔}</p> <p>-ได้มรรคผล นิพพาน^{๑๒๕} คือไม่ต้องกลับมาเกิดอีกใน ๓๑ ภูมิ หรือในสังสารวัฏฏทุกข์ คือ ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย อันเป็ฯจุดประสงค์สูงสุดอย่างแท้จริงในพระพุทธศาสนา^{๑๒๖}</p>
ผู้ค้นพบ	<p>๑๙.- มีอยู่ก่อนการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เพราะเมื่อพระองค์เสด็จออกบรรพชาแล้ว ได้ทรงศึกษาในภาคปฏิบัติ ได้แก่ การบำเพ็ญสมณภาวนากับอาหารดาบสกาลามโคตรและอุทกดาบสรามบุตรผู้มีความรู้สูง ได้อรูปฌานที่ ๔^{๑๒๗} แต่พระองค์ก็ยังไม่ได้ตรัสรู้ จึงอภิลាอาจารย์ทั้ง ๒ ไปแสวงหาธรรมที่ออกจากสังวัฏฏทุกข์ด้วยพระองค์เอง^{๑๒๘} จึงปรับเปลี่ยนวิธีจากเดิมมาเป็นขณิมาปฏิบัติ (ทางสายกลาง) จึงได้ตรัสรู้^{๑๒๙}</p>	<p>๑๙.-พระพุทธเจ้าเป็นผู้ทรงค้นพบ^{๑๓๐} จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงเข้าจตุตถฌาน แล้วน้อมจิตไปสู่วิชชา ๓ คือ ๑) ปุพเพนิวาสานุสสติ ๒) จุตูปปาตญาณ ๓) เมื่อรู้แล้ว ใช้วิชชาทั้ง ๒ เป็นพื้นฐานในการเจริญวิปัสสนา จึงได้บรรลุอสาวิกขยญาณ^{๑๓๑} คือ พิจารณาหาเหตุปัจจัย คือ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ บรรลุเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่สุด^{๑๓๒}</p>

^{๑๑๖} ดูรายละเอียด อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๑, ที.ปา.อ.(บาลี)๗๔/๒๕, ขุ.ม.อ.(บาลี)๑๕๖/๓๙๒.

^{๑๑๗} ดูรายละเอียด ส.นิ. (ไทย)๑๖/๑๕๒/๒๕๐ , อง.นวก.อ. (บาลี)๓/๓๕/๓๐๘.

^{๑๑๘} ดูรายละเอียด อง.อภุจก.อ. (บาลี) ๓/๖๕/๒๗๐, ๓/๖๖/๒๗๒.

^{๑๑๙} ดูรายละเอียด ขุ.จริยา.อ. (บาลี) ๔๔/๖๙.

^{๑๒๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑๕๖ /๓๙๒.

^{๑๒๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๖.

^{๑๒๒} ดูรายละเอียดใน อง.ตัก.อ. (บาลี) ๒//๒๕๕, อง.ฉก.ก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๗๕ , อภิญญา ๖ คือ ๑) อิทธิวิธี ๒) ทิพโสต ๓) เจโตปริยญาณ ๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๕) ทิพพจักขุ ๖) อาสวักขยญาณ ๕ ข้อแรกเป็นโลกิยะ (สมณะ) ข้อท้ายเป็น โลกุตตระ(สำเร็จได้ด้วยวิปัสสนา) ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔.

^{๑๒๓} ดูรายละเอียด ดูใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔/๗๗-๘๔ , ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๒๕๔.

^{๑๒๔} ดูรายละเอียดใน อง.สตตก.อ. (บาลี) ๒/๙๒/๓๖๖.

^{๑๒๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕-๒๓๗.

^{๑๒๖} บรรลุอรหันตผลแล้ว ไม่กลับมาเกิดในครรรค์อีกต่อไป ดูใน ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๙/๒๒๕.

^{๑๒๗} ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๙๖.

^{๑๒๘} ดูรายละเอียดใน ม.อ.อ. (บาลี) ๔/๑๕๐ /๑๑๙.

^{๑๒๙} ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๖/๔๐๖, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔, ที.สี.อ.(บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

^{๑๓๐} ดูรายละเอียด ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๕๙, ม.มุ.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๔๔.

^{๑๓๑} ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๖/๔๐๖.

^{๑๓๒} ดูรายละเอียด ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔ , ที.สี.อ. (บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

ในสองอย่างนั้น บุคคลใดได้ปฏิบัติสมณะมาก่อนแล้ว จนได้บรรลุมรรคสมาบัติ แล้วเอาฌานสมาบัติเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาต่ออีกจนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน บุคคลนั้นเรียกว่าสมถยานิกะ และเมื่อสิ้นอาสวะกิเลสสำเร็จเป็นพระอรหันต์มีชื่อเรียกว่าฌานลาภีบุคคล หรือบางที่เรียกว่า เจโตวิมุตติบุคคล คือหลุดพ้นด้วยความสามารถแห่งสมาธิ ส่วนบุคคลใดอาศัยความเห็นแจ้งตามความเป็นจริงของรูปนามขั้น ๕ โดยที่ยังไม่ได้เจริญสมณะมาก่อนและยังไม่ได้ฌานสมาบัติ เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาทีเดียว ได้สมาธิเพียงระดับขณิกสมาธิ คือ รู้ทันปัจจุบันทุกขณะของรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์จนได้บรรลุมรรคผล นิพพาน เรียกว่าวิปัสสนายานิก และเมื่อสิ้นอาสวะกิเลสสำเร็จเป็นพระอรหันต์มีชื่อเรียกว่า สุขวิปัสสกบุคคล หรือ ปัญญาวิมุตติบุคคล คือ บุคคลที่หลุดพ้นด้วยความสามารถแห่งปัญญา^{๑๓๓}

๒.๖ วิปัสสนาภาวนา

คำว่า “วิปัสสนา” ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ มาจาก วิ + ทิส + ยุ แปลง ทิส เป็น ปสฺส^{๑๓๔} แปลง ยุ เป็น อน^{๑๓๕} ลง อา อิตถิโชตกปัจจัย^{๑๓๖}

คำว่า “วิปัสสนา” เป็นชื่อของปัญญา มีความหมายตามศัพท์ดังนี้

“วิ” แปลว่า โดยประการต่างๆ “ปัสสนา” แปลว่า หยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ้ง

“วิปัสสนา” แปลว่า ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็น เห็นแจ้งโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของสภาวะธรรมรูป สภาวะธรรมนาม ตามความเป็นจริงว่า สภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลตัวตนเราเขา

อภิธรรมมัตถสังคหะวิเคราะห์ความหมายว่า “อนิจจาทิวเสน วิวิธกาเรน ปสฺสตีติ วิปัสสนา อนิจจานุปัสสนาติกา ภาวนาปัญญา.”^{๑๓๗} แปลว่า “ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เห็นสังขารธรรม โดยอาการต่างๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น.”^{๑๓๘}

หรือวิเคราะห์ว่า “วิวิธ อนิจจาतिकัง สงฺขารेषุ ปสฺสตีติ วิปัสสนา” แปลว่า “ปัญญาที่เห็นสภาวะต่างๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น ในสังขาร”^{๑๓๙}

คัมภีร์ธรรมสังคหะให้ความหมายว่า กตมา ตสฺมี สมเย วิปัสสนา โหติ ยา ตสฺมี สมเย ปัญญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย ฐมฺมวิจโย สลลภุขณา อุปลภุขณา ปจฺจุปลภุขณา ปญฺทิจฺจํ โกสลลํ เนปฺพญฺญ์ เวภฺพยา จินฺตา อุปปริกฺษา ภูริเมธา ปริณายิกา วิปัสสนา สมฺปชฺญญฺญ์ ปญฺญา ปญฺญินฺทริยํ ปญฺญาพลํ ปญฺญาสตถํ ปญฺญาปาสาโท ปญฺญาอาโลโก ปญฺญาโอภาโส ปญฺญา ปชฺโชโต ปญฺญารตนํ อโมโห ฐมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐา อโย ตสฺมี สมเย วิปัสสนา โหติ^{๑๔๐}

^{๑๓๓} ดูรายละเอียดใน อง.ทุก. (ไทย)๒๐/๙๐/๗๙, วิสุทฺธิ. มหาฎีกา (บาลี) ๑/๒๑.

^{๑๓๔} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๔๗๑ : ทิสสฺส ปสฺสทิสสทฺทฺชา วา.

^{๑๓๕} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๖๒๒ : อนกา ยุณฺวณฺ.

^{๑๓๖} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๒๓๗ : อิตถิยมโต อาปจฺจโย.

^{๑๓๗} วิกาวินี. (บาลี) ๒๖๗.

^{๑๓๘} พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปนโน ป.ธ.๙), อภิธรรมมัตถวิภาวินีแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กาญจนบุรี : ม.ป.ท., ๒๕๕๐), หน้า ๑๘๐.

^{๑๓๙} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙,ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑๗.

พระมหาสมปอง มุทิโต แปลเรียบเรียง, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๒), คาทาที่ ๑๕๓ หน้า ๒๐๖.

^{๑๔๐} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๕/๓๐.

วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๑๔๑}

คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิตามรรค ให้ความหมายว่า วิปัสสนา คือ การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง มีบทบาทสี่วิเคราะห์ว่า อนิจจาติวเสณ วิวิเชณ อากาเรหิ ธมเม ปสฺสตีติ วิปัสสนา^{๑๔๒} ปัญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขึ้นเป็นต้น ด้วยอาการต่างๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ฉะนั้น ปัญญานั้นชื่อว่า วิปัสสนา

อรรถกถาัมชฉิมมิกายอธิบายว่า วิปัสสนา คือการพิจารณาเห็นลักษณะของสภาวะธรรมที่ปรากฏ ๗ ประการ คือ

- ๑) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
- ๒) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
- ๓) อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
- ๔) นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย
- ๕) วิราคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนด
- ๖) นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส
- ๗) ปฏินิสสัคคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส^{๑๔๓}

คัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินีได้อธิบายไว้ว่า “อนิจจาติววิชาการโต ทสฺสนตเถณ วิปัสสนาสงขา ตานญจ” แปลว่า ที่เรียกว่าวิปัสสนา เพราะอธิบายว่าเห็นโดยอาการต่างๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น^{๑๔๔}

ในหนังสือพุทธธรรม อธิบายว่า วิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายความว่าข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดการเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นไปตามที่เราวาดภาพให้มันเป็นด้วยความชอบความชัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา) รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดรู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าทีแห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้ สึกทั้งหลาย ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดขึ้นเรื่อยๆ ในระหว่างการปฏิบัตินั้น เรียกว่า ญาณ มีหลายระดับญาณสำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่า วิชชา เป็นภาวะตรงข้ามที่กำจัดอวิชชา คือความหลงผิดไม่รู้แจ้งไม่รู้จริงให้หมดไป ภาวะจิตที่มีญาณหรือวิชชานั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่อนคลายและเป็นอิสระ เพราะลอยตัวพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส เช่น ความชอบความชัง ความติดใจและความขัดใจเป็นต้นไม่ถูกบังคับหรือชักจูงโดยกิเลสเหล่านี้ นั้น ให้มองเห็นหรือรับรู้สิ่งต่างๆ อย่างบิดเบือน จนพาความคิดและการกระทำที่ติดตามมาให้หันเหเฉไปและไม่ต้องเจ็บปวดหรือร้าวร้อนเพราะถูกบีบคั้นหรือต่อสู้อกับกิเลสเหล่านั้น ญาณและวิชา จึงเป็นจุดมุ่งของวิปัสสนา เพราะนำไปสู่วิมุตติ คือความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริงซึ่งยั่งยืนถาวร ท่านเรียกว่า สมุจเฉทนิโรธ หรือสมุจเฉทวิมุตติ แปลว่า ดับกิเลส หรือหลุดพ้นโดยเด็ดขาด^{๑๔๕}

^{๑๔๑} อภ.สง.(ไทย) ๓๔/ ๕๕/๓๖.

^{๑๔๒} ชุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๓๒๘ ,อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๐๐/๑๐๐.

^{๑๔๓} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙.

^{๑๔๔} ธนิต อยู่โพธิ์, **วิปัสสนานิยม**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร , ๒๕๔๐), หน้า ๓๗๘.

^{๑๔๕} พระราชวรมุนี. **พุทธธรรม**. พิมพ์ที่ บริษัท ด้านสุทธาการพิมพ์ จำกัด: ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๙ หน้า๑๖-๑๗.

สรุปว่า วิปัสสนาภาวนา คือ การเห็นประจักษ์แจ้งพระไตรลักษณ์ในรูปที่เห็น อากาเรที่เคลื่อนไหว ใจที่คิด เป็นต้น เป็นวิธีการปฏิบัติให้เข้าถึงสภาวะดับ สงบเย็น(นิพพาน)ได้^{๑๔๖} ถ้าต้องการสุขแท้ สุขถาวรที่ไม่กลับมาทุกข์อีกก็ต้องดำเนินไปตามหนทางนี้เท่านั้น ไม่มีทางอื่น^{๑๔๗} เป็นข้อปฏิบัติต่างๆ ในการอบรมปัญญาให้เข้าใจตามความจริง ไม่ใช่เห็นตามที่เรารวาทภาพให้เป็นด้วยความชอบ ความขัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิด และยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดขึ้นเรื่อยๆ มีความสุขสงบ ผ่องใสและเป็นอิสระ เพราะพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลสที่สุดคือนำไปสู่ความหลุดพ้นที่แท้จริงยั่งยืนถาวร(สมุจเฉทวิมุติ)^{๑๔๘}

๒.๖.๑ การเจริญวิปัสสนา ๔ แบบ

พระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค แสดงถึงการเจริญวิปัสสนาหลังจากบรรลุมานที่ ๔ โดยออกจากฌานแล้วกำหนดรู้ลักษณะลมหายใจ เวทนาหรือจิต ในปัจจุบันขณะ หรือตามรู้องค์ฌานที่ปรากฏชัดในฌานที่ตนบรรลุแล้ว แต่ถ้านักปฏิบัติไม่อาจทำอย่างนั้นได้ ก็สามารถทำตามขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่งต่อไปนี้ คือ

- เจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากตติยฌาน
- เจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากทุติยฌาน
- เจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากปฐมฌาน
- เจริญวิปัสสนาเมื่อบรรลุอุปปจารสมาธิ
- เจริญวิปัสสนาตั้งแต่กำหนดรูป-นาม(เช่น พอง-ยุบ เป็นต้น)ที่ระงับความฟุ้งซ่านได้แล้วเป็นอารมณ์ นั่นคือตั้งแต่สมาธิระดับฌนิกสมาธิ เป็นต้นไป

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า โส ฌานา วุฏฺฐทิตฺวา อสสาสปสสาเส วา ปรีคคณฺหาติ ฌานํคานา วา.^{๑๔๙} แปลว่า “ภิกษุนั้นออกจากฌานนั้นแล้ว ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก หรือองค์ฌาน” ข้อความนี้กล่าวระบุถึงผู้บรรลุฌานด้วยการเจริญอานาปานสติแล้วเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือองค์ฌาน แต่ความจริงแล้วมิได้มุ่งแสดงว่า ถ้าไม่บรรลุฌานก็เจริญวิปัสสนาไม่ได้ เพราะธรรมที่เป็นกามาวจรควรเป็นอารมณ์ของสมถยานิกและวิปัสสนาสมถยานิกกำหนดรู้สัจฐานยาวสันของลมหายใจเข้าออกซึ่งจัดเป็นบัญญัติ ส่วนวิปัสสนายานิกกำหนดรู้สภาวะเคลื่อนไหวของลมหายใจที่กระทบจมูก ซึ่งจัดเป็นโณฏฐัพพารมณอันเป็นการกระทบระหว่งวาโยธาตุกับปลายจมูกหรือริมฝีปากบน โดยโณฏฐัพพารมณนับเข้าในธรรมานุปัสสนา (โณฏฐัพพารมณเป็นปรมัตถ์)^{๑๕๐}

วิปัสสนา ๔ แบบ

๑) สมถปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนามีสมณะนำหน้า เรียกเต็มว่า สมถปุพพังคม วิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า^{๑๕๑}

“สมถปุพพังคม วิปัสสนิ ภาเวติ เจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า” ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เป็นสมาธิ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่

^{๑๔๖} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘ , ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑ .
^{๑๔๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๓/๗๕๙.
^{๑๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, กรุงเทพฯ., ๒๕๕๕, หน้า ๓๐๖.
^{๑๔๙} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๗.
^{๑๕๐} พระญาณธชเถระ (เลตีสยาตอ), อานาปานทีปนี, หน้า ๕๕.
^{๑๕๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓๕/๔๓๓ , ๓๑/๒/๔๑๔.

เกิดในสมาธินั้น โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา สมณะจึงมีก่อน วิปัสสนามี
ภายหลัง^{๑๕๒}

ในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา อธิบายว่า บุคคลผู้เจริญพุทธธานุสสติ หยั่งลงสู่สาครคือพระพุทธคุณ
ชำระมลทินที่มีอยู่ในจิตสันดานด้วยปิติซึ่งมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ ดับความกระวนกระวายคือกิเลส
แล้วเรียนจำพุทธคุณแต่ละบทๆ โดยนัยเป็นต้นว่า อิติปิ โส ภควา อรหัง ... แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระ
ภาคนั้นเป็นพระอรหันต์ เรียนจำพระคุณข้อหนึ่งพอประมาณแก้ปัญญาของตนยังอุปจารสมาธิให้เกิดขึ้น
แล้วเจริญวิปัสสนาซึ่งมีสมาธินั้นเป็นปทัฏฐาน พึงบรรลุลูกความบริสุทธิ์^{๑๕๓}

๒) วิปัสสนาปุพพังคสมถะ สมณะมีวิปัสสนานำหน้า เรียกเต็มว่า วิปัสสนาปุพพังคสมถ
ภาวนาการเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้า^{๑๕๔}

“วิปัสสนาปุพพังคมี สมถิ ภาเวติ เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า” เพราะมีสภาวะพิจารณา
เห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าวิปัสสนา
เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้น
เป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง^{๑๕๕}

๓) ยุคนี้ทศสมถวิปัสสนา สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน เรียกเต็มว่า สมถวิปัสสนายุคนี้ทศ
ภาวนาการเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยกัน^{๑๕๖}

ธมฺมุทฺถจาวิกคฺคหิตมานสํ โทติ สมณะและวิปัสสนาคู่กันไป” ด้วยอาการ ๑๖ อย่าง

๑. ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์	๒. ด้วยมีสภาวะเป็นโคจร
๓. ด้วยมีสภาวะละ	๔. ด้วยมีสภาวะสละ
๕. ด้วยมีสภาวะออก	๖. ด้วยมีสภาวะหลีกออก
๗. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด	๘. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต
๙. ด้วยมีสภาวะหลุดพ้น	๑๐. ด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ
๑๑. ด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม	๑๒. ด้วยมีสภาวะไม่มีนิมิต
๑๓. ด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ	๑๔. ด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ
๑๕. ด้วยมีสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน	๑๖. ด้วยมีสภาวะเป็นคู่กันไม่ล่วง

เมื่อละอุทัจจะ จึงมีสมาธิ คือ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธเป็นอารมณ์
เมื่อภิกษุนั้นละอวิชชา จึงมีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น มีนิโรธเป็นอารมณ์ ด้วยประการดังนี้
สมณะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์...^{๑๕๗}

๔) ธมฺมุทฺถจาวิกคฺคหิตมานสํ วิธิปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมูธัจจ คือความฟุ้งซ่าน
ธรรมหรือตื่นธรรม (ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสบในระหว่างว่าเป็นนิพพาน)^{๑๕๘}

“ธมฺมุทฺถจาวิกคฺคหิตมานสํ โทติ มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้” มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกัน
ไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่มรรคก็เกิดแก่เธอ ...^{๑๕๙} จิต

^{๑๕๒} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒/๓๐๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๑๕๓} ชินาลังการฎีกา. (แปล) หน้า ๗๐.

^{๑๕๔} คุรายละเอียดใน ม.อุ.อ. (บาลี) ๑/๑๐๕, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๓๓๓.

^{๑๕๕} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔/๓๑๐, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

^{๑๕๖} คุรายละเอียดใน ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๓-๖๕/๑๑๖-๑๒๒, ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๔๙๙-๕๐๐ .

^{๑๕๗} คุรายละเอียดใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๕/๓๑๑-๓๑๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐-๔๒๔.

^{๑๕๘} คุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๔๒-๓/๔๔๕-๘.

^{๑๕๙} คุรายละเอียดใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๕/๓๑๕-๓๑๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๕-๔๒๖.

ย่อมกวัดแกว่ง หวั่นไหว เพราะโอภาส เพราะญาณ เพราะปิติ เพราะปัสสัทธิ เพราะสุข เพราะอิโมกข์ เพราะปัดคะเห เพราะอุปปุฏฐาน เพราะอุเบกขา เพราะน้อมนีกถึงอุเบกขาและนิกันตี^{๑๖๐}

จากที่แสดงอ้างมานี้ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน จึงเป็นบาทฐาน พึงบรรลุความบริสุทธิ์ ดังในวิสุทธิ ๗ ต้องมีศีลวิสุทธิก่อน ต่อมาก็จิตตวิสุทธิ เหมือนในไตรสิกขา ที่เป็นศีล สมาธิ ปัญญา สรุปได้ว่าบาทฐานของวิปัสสนา คือ ศีล สมาธิ เอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่าน จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน

พระอานนทกล่าวไว้ว่า ผู้ใดก็ตามไม่ว่าจะเป็นภิกษุหรือภิกษุณี ย่อมทำให้แจ้งอรหัตตในสำนักของเรา ด้วยมรรคครบทั้ง ๔ ประการหรือมรรคใดมรรคหนึ่งในมรรค ๔ ประการนี้ คือ

๑. ภิกษุ เจริญวิปัสสนาอันมีสมณนำหน้า เมื่อเธอเจริญวิปัสสนาอันมีสมณนำหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น เธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

๒. ภิกษุเจริญสมณะอันมีวิปัสสนาหน้า เมื่อเธอเจริญสมณะอันมี วิปัสสนาหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น เธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

๓. ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กัน เมื่อเธอเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันอยู่ มรรคเกิดขึ้น เธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

๔. ภิกษุมิใจถูกชักให้เข้าไปด้วยธรรมธัจ แต่ครั้นถึงคราวเหมาะที่จิตนั้นตั้งแน่วสงบสนิทลงได้ในภายใน เด่นชัดเป็นสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่เธอ เธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ย่อมถูกละได้ อนุสัยสิ้นไป^{๑๖๑}

๒.๖.๒ ระดับสมาธิของผู้เจริญวิปัสสนา

สมาธิมี ๓ ประเภท คือ

๑) อุปจารสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นในอารมณ์บัญญัติ แต่ไม่ถึงระดับที่เป็นฌาน

๒) อัปนาสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นแน่วแน่ในอารมณ์บัญญัติ ถึงระดับที่เป็นฌาน

๓) ขณิกสมาธิ ความที่จิตมีสติระลึกจำอารมณ์ปรมาตม์(รูป-นาม, ชันธ ๕) ที่ละขณะๆ ตั้งมั่นต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาที่จิตรับรู้อารมณ์

สมาธิสองประการแรก คือ อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ กล่าวไว้ตามสมถยานิก ผู้เจริญสมณะแล้วอาศัยสมณะเป็นบาทของวิปัสสนา ส่วนขณิกสมาธิกล่าวไว้ตามวิปัสสนายานิก ผู้เจริญวิปัสสนาโดยตรง อุปจารสมาธิเป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหากุศล หากแต่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ทั้งนิวรรณ์ต่างๆ ก็สงบเสียบ ดังนั้นผู้ที่เข้าถึง อุปจารสมาธินี้จึงเรียกว่า ได้อุปจารฌาน

อัปนาสมาธิ เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหัคคตกุศล มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ด้วย นิวรรณ์ต่างๆ ก็ถูกปราบเป็นวิกขัมภนปราบด้วย องค์มานทั้งหลายเกิดมีกำลังแล้ว เพราะองค์มานทั้งหลายเกิดมีกำลังเมื่ออัปนาสมาธิเกิดขึ้นแล้ว จิตตัดภวังค์วาระเดียวแล้วย่อมตั้งอยู่คือเป็นไปตามทางกุศลชวณะโดยลำดับตลอดทั้งคืนทั้งวันที่เดียว เปรียบเหมือนนุรุชผู้มีกำลังแข็งแรงลุกขึ้นจากที่นั่งแล้ว พึงยืนอยู่ทั้งวัน

ขณิกสมาธิเป็นสมาธิที่เกิดชั่วขณะเมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมอยู่ ย่อมปรากฏขึ้นเมื่อจิตตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบันที่เป็นรูปนามอย่างต่อเนื่องปราศจากนิวรรณ์ ในขณะที่อินทริย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ

^{๑๖๐} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๗/๓๑๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๔๒๖.

^{๑๖๑} อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๓๔/๔๑๓, วิสุทธิ.มหาฎีกา(บาลี)๓/๕๑๐.

สมาธิ และปัญญา มีกำลังสม่ำเสมอแก่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ขณิกสมาธิใช้ในการเจริญวิปัสสนา เป็นความตั้งมั่นอยู่ชั่วขณะเมื่อจิตมีสติระลึกรู้อารมณ์ปรมาตม ส่วนอุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิใช้เป็น ภาวฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนาของผู้เป็นสมถยานิก โดยในเบื้องต้นให้ผู้ปฏิบัติมีสติรู้อารมณ์บัญญัติอัน ไตอันหนึ่งที่ถูกจริต จนเกิดปฏิภาคนิมิตและรู้นิมิตนั้นต่อไปจนจิตมีอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ จิตจะ มีความตั้งมั่น มีสติ ปราศจากกิเลสและอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน เมื่อจิตถอนออกจากอุปจารสมาธิ หรืออัปนาสมาธิแล้ว ก็เจริญวิปัสสนาด้วยจิตที่มี ขณิกสมาธิต่อไป ส่วนอาการที่จิตเคลิบเคลิ้มลึมตัว และขาดสติ ไม่ใช่อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิอย่างที่พวกเราบางคนเข้าใจกัน เพราะจิตที่ขาดสติ ลึม เนื้อลึมตัว ใช้ในการเจริญวิปัสสนาไม่ได้ อย่างมากก็เป็นแค่มีจณาสมาธิเท่านั้น^{๑๖๒}

อรรถกถาพระสูตรกล่าวถึงบุคคลผู้ทำอัสวักขยญาณให้แจ้งหรือบรรลุนิพพาน แยกเป็น ๒ ประเภทใหญ่ๆ คือ สมถยานิกและวิปัสสนายานิก

๑) สมถยานิก คือ ผู้เจริญสมาธิมาก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนา ตามความหมายอย่างกว้าง คือ ได้สมาธิระดับอุปจารสมาธิก่อน ความหมายอย่างแคบคือ ได้ฌานตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึง นิโรธสมาบัติ (รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และ สัจจญาณเวทิตนโรธหรือนิโรธสมาบัติ)

สมถสมาธิ ได้แก่อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ เฟงอยู่แต่อารมณ์บัญญัติอย่างเดียว โดยไม่ให้ย้ายอารมณ์ ถ้าย้ายไปก็เสียสมาธิ

๒) วิปัสสนายานิก คือ ผู้เจริญวิปัสสนาก่อนได้สมาธิภายหลังพร้อมกับการบรรลุอัสวักขยญาณ) แต่อย่างน้อยจะต้องมีสมาธิระดับขณิกสมาธิ เพื่อใช้ในการพิจารณา เมื่อพิจารณาจน วิปัสสนาญาณสูงขึ้น และเมื่อขณะบรรลุอัสวักขยญาณ สมาธิเต็มเปี่ยมได้ฌาน ๑ เป็นอย่างน้อย

วิปัสสนาขณิกสมาธิ มีอารมณ์เป็นปรมาตมรูป,นาม ตั้งสติกำหนดทุกสิ่งทุกอย่าง อาการ ต่างๆ เช่น การเห็น การได้ยิน การปวด การคิด การนึก เป็นต้น อารมณ์ใดปรากฏชัดเจน ก็ตั้งสติ กำหนดอารมณ์นั้นจนได้สมาธิชั่วขณะหนึ่ง สมาธิชั่วขณะนี้แหละเรียกว่า ขณิกสมาธิ

หมายความว่า ขณิกสมาธินี้ใจสงบชั่วครั้งชั่วคราว แต่สมาธิกำลังแก่กล้าเข้าก็สามารถ บรรลุถึงโลกุตระอัปนาสมาธิได้ คือ มรรค, ผล, นิพพานได้ อุปมาเหมือนกับเม็ดงาที่มีขนาดเล็ก มาก มีน้ำมันน้อยยังไม่พอใช้ แต่ว่าหลายเม็ดรวมกันแล้วก็ได้น้ำมันมาก ขอนี้ฉันใด วิปัสสนาขณิกสมาธิก็ฉันนั้น โยคีบุคคลมีจิตใจไปถึงที่ไหน ก็ตั้งสติกำหนดที่นั่น ได้ขณิกสมาธิเกิด ขึ้นมาทันที ไม่เรียกว่า ใจฟุ้งซ่าน บางคนเข้าใจว่าวิปัสสนานี้ต้องตั้งสติกำหนดเฟงอารมณ์อยู่อย่าง เดียว ใจก็จะสงบมีสมาธิดี เมื่อมีอารมณ์อื่นเช่น การเห็น การได้ยิน การเจ็บ การปวด การคิด การนึก เป็นต้น แทรกเข้ามาก็ไม่ยอมกำหนดเพราะเกรงว่าถ้ากำหนดตาม ใจจะฟุ้งซ่านเสียสมาธิ การเข้าใจอย่างนี้เป็นการเข้าใจผิด เพราะสมาธินี้เป็นสมถสมาธิ แสดงว่าผู้นั้นมิได้เข้าใจใน วิปัสสนาขณิกสมาธิเลย

ขณิกจิตเตกคคตาคติ ขณมตตตฐิติโก สมาธิ โส หิ ปี อารมมณ นีรุตตตร

เอกากาเรน ปวตตมาโน ปฏิปกฺเขน อนภิกฺภูโต อปปีโต วีย จิตฺติ นิจจลฺ ฐเปติ.

วิปัสสนาจิตสงบตั้งอยู่ชั่วขณะชื่อว่า ขณิกสมาธิ หมายความว่า ไม่ใช่ใจสงบได้ด้วยอาศัย อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิฝ่ายเดียว วิปัสสนาขณิกสมาธิก็ให้ใจสงบตั้งอยู่ได้เหมือนกัน ขณิกสมาธิมีกำลังมากเท่ากับอุปจารสมาธิแล้วกำหนดอารมณ์อันหนึ่งกับอีกอันหนึ่งนั้น ระหว่าง กลางอารมณ์ทั้งสองกิเลสนิวรณ์เข้าไม่ได้ เมื่อกำหนดติดต่อกันอยู่เรื่อยไป ขณะนั้นใจสงบก็ตั้งอยู่

^{๑๖๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ),วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลโดยพระคันธสาราภิวังค์, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๕๙.

ได้นานๆเหมือนกัน และเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าถึงอุทกยพหุญาณ ภัทกญาณเป็นต้น วิปัสสนาขณิกสมาธิ แก่กล้ายิ่งขึ้น มีกำลังมากกว่าๆกับอัปปนาสมาธิ เพราะปราศจากปฏิบัติกัฏฐิโกกิเลสนิเวรณัณ ฉะนั้น ขณิกสมาธิคือการที่ใจสงบตั้งอยู่นานๆได้นี้ก็เรียกว่า จิตตวิสุทธิ^{๑๖๓}

นอกจากนี้ ยังสามารถแยกประเภทเป็น ๒ ประเภทอีกแบบ คือ ๑) อุภโตภาควิมุติ คือ ผู้ได้ ฌานตั้งแต่ระดับอรุณุปมานขึ้นไปจนถึงสัญญาเวทิตินิโรธ แล้วภายหลังเจริญวิปัสสนาได้ อาสวัชฌญาณ ๒) ปัญญาวิมุติ คือ ผู้ได้ฌานตั้งแต่ระดับอรุณุปมาน ๔ ลงมา จนถึงไม่เคยได้ฌานใดๆ มาก่อนเลย (หากไม่เคยได้ฌานมาก่อนเรียกว่าประเภทสุขขวิปัสสก)^{๑๖๔}

๒.๖.๓ จริตของผู้เจริญวิปัสสนา

คัมภีร์อรรถกถากล่าวจริตของผู้เจริญวิปัสสนา หรือสติปัญฐาน ๔ ว่ามี ๒ จริต คือ ตัณหา จริตกับทิวฐิจริต ในจริตทั้ง ๒ นี้ แยกย่อยออกไปอีกอย่างละ ๒ คือ ตัณหาจริตที่มีปัญญาอ่อน กับ ตัณหาจริตที่มีปัญญากล้า และทิวฐิจริตที่มีปัญญาอ่อนกับทิวฐิจริต ที่มีปัญญากล้า^{๑๖๕} ในอรรถกถา มัชฌิมนิคาเย มูลปณณาสก มีอธิบายประเภทบุคคลที่เหมาะสมกับสติปัญฐาน ๔ ไว้ว่า บุคคลผู้เจริญสมณะ และวิปัสสนา แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ มั่นธบุคคล บุคคลที่มีปัญญาอ่อน และตีกขบุคคล บุคคลที่มีปัญญากล้า หากจะแบ่งให้ละเอียด มีถึง ๔ จำพวก คือ

(๑) ตัณหาจริตบุคคล

- ที่มีปัญญาอ่อน ควรเจริญกายานุปัสสนาสติปัญฐาน จึงจะเป็นผลดี เพราะเป็นของหยาบ เห็นได้ง่าย และเหมาะกับอัธยาศัยของบุคคลพวกนี้

- ที่มีปัญญากล้า ควรเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัญฐาน จึงจะเป็นผลดี เพราะเป็นกัมมัฏฐานละเอียด คนมีปัญญากล้าสามารถเห็นได้ง่าย และเหมาะกับอัธยาศัยของบุคคลพวกนี้

(๒) ทิวฐิจริตบุคคล

- ที่มีปัญญาอ่อน ควรเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัญฐาน จึงจะเป็นผลดี เพราะไม่หยาบ ไม่ละเอียดเกินไป เหมาะกับอัธยาศัยของบุคคลพวกนี้

- ที่มีปัญญากล้า ควรเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัญฐาน จึงจะได้ผลดีเพราะเป็นกัมมัฏฐานละเอียด คนมีปัญญากล้าสามารถเห็นได้ง่าย และเหมาะกับอัธยาศัยของบุคคลพวกนี้

(๓) สมถยานิกบุคคล

- ที่มีปัญญาอ่อน ควรเจริญกายานุปัสสนาสติปัญฐาน จึงจะได้ผลดี เพราะมีนิมิตพึงถึงได้โดยไมยากนัก

- ที่มีปัญญากล้า ควรเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัญฐาน จึงจะได้ผลดี เพราะไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์หยาบและเหมาะกับอัธยาศัยของบุคคลพวกนี้

(๔) วิปัสสนายานิกบุคคล

- ที่มีปัญญาอ่อน ควรเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัญฐาน จึงจะได้ผลดี เพราะไม่

^{๑๖๓} จากหนังสือ วิปัสสนาที่ปณีฎีกา รจนาโดย หลวงพ่อภททันตระ อาสภมหาเถระ

^{๑๖๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๖.

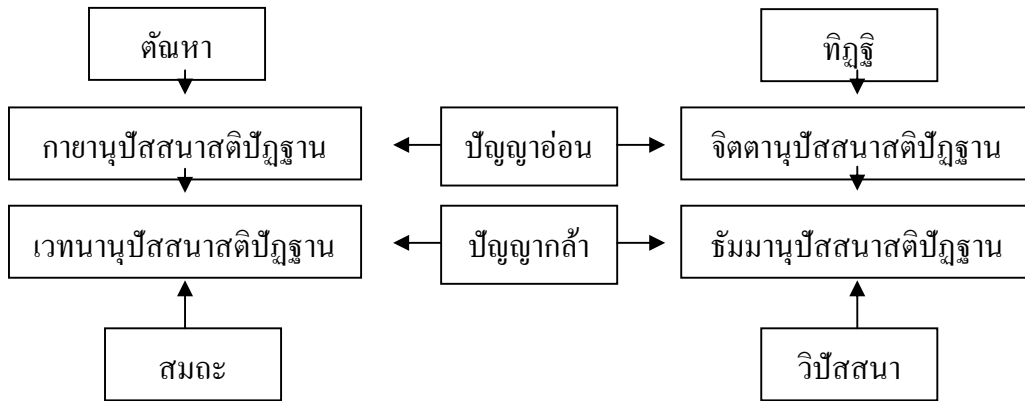
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๓๘ หน้า ๓๓๐-๓๓๓.

^{๑๖๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๖๙ , ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๕๔, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๓/๒๒/๓๖๕.

หยาบ ไม่ละเอียดเกินไป เหมาะกับอหยาศัยของบุคคลพวกนี้

- ที่มีปัญญากล้า ควรเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน จึงจะได้ผลดี เพราะเป็นกัมมัญฐานละเอียดมาก และเหมาะกับอหยาศัยของบุคคลพวกนี้^{๑๖๖}

แผนภาพที่ ๓ แสดงประเภทบุคคลที่เหมาะสมกับสติปัฏฐาน ๔

๒.๖.๔ การเจริญวิปัสสนาของสมถยานิกบุคคล

ภิกษุผู้บรรลุนิพพานแล้ว ควรเข้าฌานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาเพื่อให้ฌานเป็นบาทตามลำดับ เรียกว่า อนุปทัชฌมวิปัสสนา การหยั่งเห็นธรรมตามลำดับสมาบัติและองค์ฌาน^{๑๖๗}

การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า^{๑๖๘} อรรถกถาพระวินัยยอธิบายว่า ผู้มีจิตตกถวน หรือ ปัญจกถวนเกิดแล้ว ใครจะเจริญกรรมฐานโดยวิธีสลักขณา(คือวิปัสสนา) และวิวิฏฐานา(คือมรรค) แล้ว บรรลุปาริสุทธิ (คือผล)ย่อมทำฌานนั้นแลให้ถึงความเห็นวสีด้วยอาการ ๕ แคล้วคล่องแล้ว กำหนดนามรูป เริ่มตั้งวิปัสสนา

ถามว่า เริ่มตั้งอย่างไร? ตอบว่า อันโยคาวจรภิกษุที่ออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมเห็นได้ว่า กรีชกายและจิตด้วย เป็นสมุทัยแห่งสมอัสสาสะปัสสาสะทั้งหลาย เปรียบเหมือนเมื่อเตาสุบของช่างทอง ถูกชักสุบอยู่ ลมอาศัยสุบและความพยายามที่ควรแก่การนั้นของบุรุษประกอบกัน ย่อมเข้าออกได้ฉับใด ลมหายใจก็อาศัยกายและจิตประกอบกันเข้าออกได้ฉับนั้นเหมือนกันจากนั้นย่อมกำหนดลงได้ว่า ลมหายใจและกายด้วยเป็นรูป จิตและธรรมที่สัมปยุตกับจิตนั้น เป็นนาม

ครั้นกำหนดรูปนามได้อย่างนี้แล้วก็หาปัจจัยของรูปนามดู เมื่อหาเหตุเห็นเหตุปัจจัยแล้วก็ข้าม ความสงสัยปรารถนาความเป็นไปแห่งนามรูปในกาลทั้ง ๓ เสียได้ ผู้ข้ามความสงสัยได้แล้ว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยพิจารณาเป็นกลาป ละวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีโอภาสเป็นต้น อันเกิดขึ้นในส่วนเบื้องต้นแห่ง อุทัยพพานุปัสสนาเสีย กำหนดเห็นปฏิปทาญาณอันพ้นจากอุปกิเลสแล้วว่าเป็นทาง ละการพิจารณา ช่างเกิดแล้ว ก็ถึงภังคานุปัสสนาดูแต่ข้างดับ แล้วก็เบื่อหน่ายหายรักในสังขารทั้งปวงที่ปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว เพราะเห็นแต่ข้างดับหาระหว่างมิได้ หลุดพ้นไปถึงอริยมรรค ๔ ตามลำดับ ตั้งอยู่ใน อรหัตผล ถึงที่สุดแห่งปัจจเวกขณะญาณ^{๑๖๙}

การเจริญวิปัสสนาดำเนินนี้ปรากฏอยู่ในอานาปานสติสูตร มีทั้งหมด ๑๖ ขั้น คือ ผู้ปฏิบัติ ต้องเจริญอานาปานสติ ๔ ขั้นแรกให้ชำนาญเกิดเป็นวสีเสียก่อน จนเกิดเป็นสมาธิระดับอัปปนาขั้นต้นคือ

^{๑๖๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑๒/๖๕๙.

^{๑๖๗} ม.อ.อ. (บาลี) ๔/๕๘.

^{๑๖๘} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓๕/๔๓๓ , ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๑๖๙} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๕๐๕ , ชุ.ป.อ.(บาลี) ๒/๑๐๗.

ปฐมฌานเป็นอย่างน้อย^{๑๗๐} อันประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา^{๑๗๑} จึงจะเจริญภาวนาในขั้นต่อไปได้ เพราะการเจริญขั้นต่อไป คือ ขั้นที่ ๕ กำหนดรู้ปิติอันเป็นองค์หนึ่งของปฐมฌานเป็นอารมณ์ พระบาลีอานาปานสติภาวนาขั้นที่ ๕ คือ ปิติปฏิสังเวที อสสสิสสามิติ ลิกขติ. ปิติปฏิสังเวที ปสสสิสสามิติ ลิกขติ” แปลว่า เธอย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดปิติ ขณะหายใจออก เธอย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดปิติ ขณะหายใจเข้า^{๑๗๒} ฉะนั้น จึงเป็นไปได้เลยที่จะเจริญอานาปานสติขั้นที่ ๕ ได้ ถ้ายังไม่ได้เจริญอานาปานสติ ๔ ขั้นแรกให้เกิดองค์ฌาน คือ ปิติ เป็นต้นก่อน

การบรรลุอรหัตผลโดยไม่ได้รับรู้อุปนามทั้งหมด

พระโมคคัลลานะกำหนดอารมณ์แห่งการกำหนดของสาวกเพียงบางส่วนเหมือนใช้ปลายไม้เท้าค้ำไว้ หยั่งเห็นธาตุ ๔ บางส่วน^{๑๗๓} หยั่งรู้ความเกิดดับของอายตนะอันเป็นเหตุแห่งผัสสะ^{๑๗๔} หยั่งรู้ความเกิดดับของอุปาทานชั้น ๕ หยั่งรู้ความเกิดดับของมหาภูต ๔^{๑๗๕} หยั่งรู้ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมีสภาพเกิดขึ้นดับไป^{๑๗๖} สัตบุรุษน้อยอย่างไรรู้กล่าวอย่างนั้น^{๑๗๗}

การบรรลุอรหัตผลโดยได้รับรู้อุปนามทั้งหมด

พระสารีบุตรกำหนดรู้อารมณ์แห่งการกำหนดของสาวกโดยสิ้นเชิง^{๑๗๘} คือ ธรรมในปฐมฌาน ได้แก่ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการ

- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดวิตก รู้ชัดว่า วิตก มีลักษณะยกจิตเข้าไปสู่อารมณ์
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดวิจารณ์ รู้ชัดว่า วิจารณ์มีลักษณะ เคล้าคลึงอารมณ์
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดปิติ รู้ชัดว่า ปิตินี้มีลักษณะชื่นชมยินดีในอารมณ์
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดสุข รู้ชัดว่า สุขมีลักษณะเสวยอารมณ์ที่น่ายินดี
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดเอกัคคตา รู้ชัดว่า เอกัคคตามีลักษณะไม่ซัดส่าย
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดผัสสะ รู้ชัดว่า ผัสสะมีลักษณะกระทบอารมณ์
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดเวทนา รู้ชัดว่า เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดสัญญา รู้ชัดว่า สัญญามีลักษณะหมายรู้อารมณ์
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดเจตนา รู้ชัดว่า เจตนามีลักษณะตั้งใจ
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดจิต รู้ชัดว่า จิตมีลักษณะรู้อารมณ์
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดฉันทะ รู้ชัดว่า ฉันทะมีลักษณะต้องการจะทำ
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดอธิโมกข์ รู้ชัดว่า อธิโมกข์มีลักษณะตัดสิน
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดวิริยะ รู้ชัดว่า วิริยะมีลักษณะพากเพียร
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดสติ รู้ชัดว่า สติมีลักษณะระลึกได้
- เข้า-ออก ปฐมฌานกำหนดมนสิการ รู้ชัดว่า มนสิการมีลักษณะใส่ใจ

^{๑๗๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๗๑/๒๖๗.

^{๑๗๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๘/๒๔๓.

^{๑๗๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๑/๕๕-๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๓๐-๑๓๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๗๗/๒๖๙.

^{๑๗๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๕๗.

^{๑๗๔} ดูรายละเอียดใน ส.พ.า. (ไทย) ๑๘/๒๔๕/๑๘๐.

^{๑๗๕} ดูรายละเอียดใน ส.พ.า. (ไทย) ๑๘/๒๔๕/๑๘๐.

^{๑๗๖} ดูรายละเอียดใน ส.พ.า. (ไทย) ๑๘/๒๔๕/๑๘๑.

^{๑๗๗} ดูรายละเอียดใน ส.พ.า. (ไทย) ๑๘/๒๔๕/๑๘๒.

^{๑๗๘} ดูรายละเอียดใน ม.อ.อ. (บาลี) ๔/๕๘-๕๙.

เข้า-ออก หุติยมาณกำหนด... รู้ชัดว่า ...มีลักษณะ...

จนเข้า-ออกเนวสัญญานาสัญญายตนฌานไม่อาจกำหนด จึงกำหนดรู้ด้วยกาลาปสัมมสนนัย (อนุমানวิปัสสนา)^{๑๗๙} รู้เห็นธรรมดังกล่าวพร้อมกัน มิได้เห็นที่ละอย่างเหมือนในฌานต้นๆ เพราะเป็นธรรมที่ละเอียด มีเพียงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นสามารถกำหนดรู้ได้^{๑๘๐}

๒.๖.๕ การเจริญวิปัสสนาของวิปัสสนายานิกบุคคล

จิตที่สงบชั่วขณะก็สามารถนำมาเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาได้ คัมภีร์มูลปณณาสฎีกากล่าวว่า “ น หิ ขณิกสมาธิ วินา วิปัสสนา สมภาวติ ”^{๑๘๑} แปลว่า หากขาดขณิกสมาธิ วิปัสสนาก็เกิดไม่ได้ คือต้องอาศัยขณิกสมาธิเป็นบาทจึงจะเจริญวิปัสสนาได้ เมื่อวิปัสสนาญาณสูงขึ้นตามลำดับ การเพ่งลักษณะอารมณ์ก็จะแนบแน่นขึ้นตามลำดับเช่นกัน เมื่อมรรคจิตเกิดขึ้นก็ย่อมบริบูรณ์พร้อมด้วยองค์ฌานทั้ง ๕ (วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา) จัดว่าเป็นปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต สกทาคามีมรรค อนาคตามิมรรค อรหัตตมรรคของสุกขวิปัสสกบุคคล ก็จัดเข้าเป็นปฐมฌานด้วยกันทั้งสิ้น ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาว่า

วิปัสสนานियเมน หิ สุกขวิปัสสกสสุ อูปปนนมคโคปิ สมาปตติลาภิโน ฌานํ ปาทกั อกตวา อูปปนนมคโคปิ ปรมชฌานํ ปาทกั กตวา ปกิณณกสงขาเร สมมสิตวา อูปปาทิตมคโคปิ ปรมชฌานนิโกว โหติ สพเพสุ สตต โพชฌงคานิ อญฺจ มคคฺงคานิ ปญจ ฌานงคานิ โหติ^{๑๘๒} ฯ

มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุกขวิปัสสกโดยกำหนดวิปัสสนา ก็ดี, มรรคที่ไม่ทำฌานให้เป็นบาทเกิดขึ้นแก่ผู้ได้สมาบัติก็ดี, มรรคที่ภิกษุทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วพิจารณา สังขารเล็กๆ น้อยๆ ให้เกิดขึ้นก็ดี, ในมรรคทั้งหมดนั้น มีโพชฌงค์ ๗ องค์มรรค ๘ องค์ฌาน ๕ อยู่ด้วย

แสดงว่า แม้มรรคที่เกิดขึ้นแล้วแก่ผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ ก็ย่อมประกอบด้วยองค์ปฐมฌาน คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา อย่างครบถ้วน

ในคัมภีร์อังกุตรนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสถึงบุคคลผู้ควรรับทักษิณาทาน ๑๐ จำพวก บุคคลประเภทที่ ๔ คือผู้ที่บรรลุมรรคผลนิพพานด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาล้วน หรือที่เรียกว่าสุกขวิปัสสกบุคคล^{๑๘๓} คือ ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา^{๑๘๔}

สมัยพุทธกาล พระอริยะที่เป็นสุกขวิปัสสกบุคคล เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปัญญาวิมุตติมีจำนวนมากกว่าพระอริยะ ที่เป็นฌานลาภี-บุคคล เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าเจโตวิมุตติ นั้นมากมาย ในคัมภีร์สังยุตนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสกับพระสารีบุตรว่าว่า อิเมสํ หิ สารีบุตร ปญจนํ ภิกขุสถานํ สญฺญิ ภิกขุ เตวิชชา สญฺญิ ภิกขุ ฉพภิญญา สญฺญิ ภิกขุ อุกโตภาควิมุตตา อถ อิตเร ปญญาวิมุตตา.^{๑๘๕} ดูก่อนสารีบุตร ในพระภิกษุ ๕๐๐ รูป ๖๐ รูปเป็นเทววิชชบุคคล ๖๐ รูปเป็นฉพภิญญาบุคคล ๖๐ รูปเป็นอุกโตภาควิมุตติบุคคล เหลือนอกนั้นทั้งหมดเป็นปัญญาวิมุตติบุคคล^{๑๘๖}

พระพุทธเจ้าตรัสสภาวะจิตของพระอรหันต์ผู้สุกขวิปัสสกะว่า “ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อมนสิการสักกายะ จิตของเธอย่อมไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไปในสักกายะ แต่เมื่อ

^{๑๗๙} ดุรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๕/๘๐.
^{๑๘๐} ดุรายละเอียดใน ม.อ.อ. (บาลี) ๔/๖๑-๖๒.
^{๑๘๑} ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๔๙/๒๕๗ , วิสุทฺธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๓/๑๕.
^{๑๘๒} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑ /๓๒๔ , อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๔๔๓.
^{๑๘๓} ดุรายละเอียดใน อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๖/๑๙ , อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๖/๒๙.
^{๑๘๔} อง.สตตค.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.
^{๑๘๕} สั.ส. (บาลี) ๑๕/๒๑๕/๒๓๐.
^{๑๘๖} สั.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๕/๓๑๓.

มนสิการถึงความดับสัkkายะ จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งอยู่ น้อมไปในความดับสัkkายะ จิตนั้นของเธอชื่อว่าเป็นจิตดำเนินไปดีแล้วเจริญดีแล้ว ตั้งอยู่ดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้ว พราออกดีแล้วจากสัkkายะ เธอหลุดพ้นแล้วจากอาสวะ และความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นซึ่งเกิดขึ้นเพราะสัkkายะเป็นปัจจัย เธอยอมไม่เสวยเวหนานั้น เรียกว่า ชาติที่สลัดสัkkายะ”^{๑๘๗}

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเสริมว่า “นี่เป็นวิธีการที่พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ส่งจิตในอหัตตผลสมาบัติไปยังอุปาทานชั้น ๕ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเพื่อจะทดสอบดูว่า ความยึดมั่นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณว่าเป็นอัตตา ยังมีอยู่หรือไม่”^{๑๘๘}

๒.๖.๖ ประโยชน์จากการเจริญวิปัสสนา

ประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติสมาธิภาวนามีมากมาย จนยากที่จะอธิบายให้เห็นจริงได้ จนกว่าผู้ปฏิบัติลงมือปฏิบัติจนได้เห็นผลจริงด้วยตนเอง พอกกล่าวเป็นตัวอย่างเป็นตัวอย่างได้ดังนี้

๑. ทำให้จิตใจเกิดความสงบเยือกเย็นเป็นสุข^{๑๘๙}

๒. ปิดประตูอบาย คือ เมื่อบรรลุนิพพานแล้ว ตั้งแต่ชาตินี้เป็นต้นไปจะไม่ตกนรก^{๑๙๐} ไม่เกิดเป็นเปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉานอีกเลย^{๑๙๑}

๓. เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาถึงสังขารุเปกขาญาณ (ญาณที่ ๑๑) จนแก่กล้าแล้ว ทำให้โรคบางอย่างหายได้ เช่น **โรคมะเร็ง โรคหัวใจ ต่อมไทรอย โรคเกี่ยวกับลมและเลือด**^{๑๙๒}

๔. ถ้ามีเหตุให้ปฏิบัติไม่สำเร็จ ไปติดอยู่เพียงแค่อนุญาณ ๑๑ ก็ไม่เสียเวลาเปล่า เพราะจะเกิดปัญญาญาณ ที่จะใช้ในการแก้ปัญหาต่างๆ ในโลกได้

๕. แก้อาการทุกข์ มนต์ดำได้ ไม่ว่าจะถูกของหรือโดนยาพิษ ยาสั่งมา เมื่อปฏิบัติจนถึงสังขารุเปกขาญาณแล้ว อาการจะหายไปจนเกลี้ยง (เรื่องนี้ขอทำให้พิสูจน์)

๖. บรรลุอมรรค ผล นิพพานได้^{๑๙๓} ไม่ต้องกลับมาเกิดอีกใน ๓๑ ภูมิ หรือในสังสารวัฏฏ์อีก อันเป็นจุดประสงค์สูงสุดอย่างแท้จริงในพระพุทธศาสนา^{๑๙๔}

อานิสงส์การเจริญวิปัสสนา ๔ ประการ

๑. มีสติมั่นคงไม่ตายด้วยความหลง^{๑๙๕}

๒. ได้เกิดอยู่ในสุคติภูมิ (คือมนุษย์,สวรรค์)

๓. ถ้าอุปนิสัยยังอ่อนอยู่ ก็จะเป็นอุปนิสัยติดสันดานไปในภพหน้า^{๑๙๖}

๔. ถ้ามีอุปนิสัยและอินทรีย์แก่กล้า ก็จะทำพระนิพพานให้แจ้งด้วยปัญญาภายใน ๗ วันหรือ ๗ เดือน หรือ ๗ ปี พระอรหันต์หรือพระอนาคามี พึงหวังได้^{๑๙๗}

^{๑๘๗} อัง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๐๐/๒๓๐ , อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๐๐/๓๔๑.

^{๑๘๘} อัง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๐๐/๘๓.

^{๑๘๙} ุรายละเอียด อัง.อภุฎก.อ. (บาลี) ๓/๖๕-๖/๒๗๐-๒.

^{๑๙๐} ุรายละเอียด ใน อัง.ทสก.(บาลี) ๒๔/๖๓/๙๕ , อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๓/๑๔๑.

^{๑๙๑} ุรายละเอียดใน สัมมา.(บาลี) ๑๙/๑๐๐๖/๓๐๐ , สัมมา.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๖/๕๐๗.

^{๑๙๒} ุรายละเอียดใน ..พินิจ รัตนกุล.ศ.ดร., สวตมมนต์ สมภา วิปัสสนา รักษาโรคได้. พิมพ์ครั้งที่ ๓ นนทบุรี.

บริษัทเพชรรุ่งเรืองการพิมพ์จำกัด, ๒๕๔๗.

^{๑๙๓} ุรายละเอียด ม.ม.(บาลี) ๑๓/๑๙๗/๑๗๕-๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕-๒๓๗.

^{๑๙๔} บรรลุอรหัตตผลแล้ว ไม่กลับมาเกิดในภพอีกต่อไป ดูใน ขุ.ขุ.อ.(บาลี) ๙/๒๒๕.

^{๑๙๕} ุรายละเอียดใน สัมมา. (ไทย) ๑๙/๙๘๙/๔๗๕.

^{๑๙๖} ุรายละเอียดใน สัมมา. (ไทย) ๑๙/๔๙๔/๓๐๔, ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๔๑/๑๗๖.

^{๑๙๗} ุรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘.

บทที่ ๓

คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ถาม : เราจะรู้ได้อย่างไรว่า เมื่อ ๒๕๐๐ ปีก่อนพระพุทธเจ้าตรัสสอนอะไรไว้บ้าง

ถาม : ในสมัยพระพุทธเจ้า มีพระอรหันต์รูปหนึ่งไม่ยอมลงอุโบสถด้วยเข้าใจว่าหมตกิจที่จะต้องทำแล้ว^๑ และมีพระอรหันต์มากมายในสมัยนั้นที่แสดงธรรมใดๆ ไม่ได้เลย ในเมื่อพระอรหันต์ในสมัยพระพุทธเจ้ายังมีข้อบกพร่องถึงเพียงนี้ แล้วเราจะมั่นใจได้อย่างไรว่าสิ่งที่พระอริยเจ้าท่านสอนกันในปัจจุบันนี้จะถูกต้องไปเสียทั้งหมด..เราจะตรวจสอบความถูกต้องของคำสอนได้โดยวิธีใด?

ตอบ : ตรวจสอบจากข้อความที่บันทึกอยู่ในพระคัมภีร์ ...เพียงเท่านั้น !

๓.๑ คัมภีร์พระไตรปิฎกสำคัญอย่างไร?

ปิฎก แปลว่า กระจาดหรือตะกร้า เป็นภาชนะสำหรับรวบรวมใส่สิ่งของต่างๆ ความหมายว่าเป็นที่รวบรวมคำสอนในพระพุทธศาสนาที่จัดเป็นหมวดหมู่แล้ว พระไตรปิฎกจึงแปลว่าคัมภีร์ที่บรรจุพุทธวจน ๓ ชุด หรือตำราทางพระพุทธศาสนาที่รวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ไว้เป็นหมวดหมู่แบ่งออกเป็น ๓ ปิฎก คือ

๑. พระวินัยปิฎก หมายถึง การว่าด้วยวินัย หรือข้อบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ขนบธรรมเนียมและการดำเนินกิจการต่างๆ ของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ จัดเข้าในสุนทรียศาสตร์ว่าด้วยเรื่องของพระปาฏิโมกข์ ระเบียบ วินัย ข้อห้าม ข้อบังคับ ตลอดถึงประวัติความเป็นมาของต้นเหตุบัญญัติพระวินัยและไม่ต้องอาบัติ

พระวินัยปิฎกจัดตามปรัชญาเป็นจริยศาสตร์คือ การประพฤติของภิกษุ ภิกษุณีและของบรรพชิต ควรที่จะมีระเบียบในข้อปฏิบัติและสุนทรียศาสตร์ ศาสตร์แห่งความงาม เป็นเรื่องกาย วาจา มีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมภายนอก ความตั้งใจ ความเลอเลิศ คือ เมื่อ ประพฤติปฏิบัติดีทำให้มีมารยาทที่งดงาม เป็นที่เลื่อมใสแก่ผู้ที่พบเห็น

๒.) พระสุตตันตปิฎก หมายถึง การว่าด้วยสูตรหรือเทศนาที่ตรัสแก่บุคคลต่างๆ ในเวลาและสถานที่แตกต่างกัน เป็นรูปคำสนทนาโต้ตอบบ้าง คำบรรยายธรรมบ้าง เป็นรูปร้อยกรองบ้าง ร้อยแก้วบ้าง ร้อยแก้วผสมร้อยกรองบ้าง ตลอดถึงเทศนาของพระสาวกสำคัญบางรูป

๓.) พระอภิธรรม หมายถึง การว่าด้วยหลักธรรมต่างๆ ที่อธิบายในแง่หลักการล้วนๆ ไม่ เกี่ยวด้วยเหตุการณ์หรือบุคคล ส่วนมากเป็นคำสอนด้านจิตวิทยาและอภิปรัชญาในพระพุทธศาสนา

ความสำคัญของพระไตรปิฎก

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวถึงความสำคัญของพระไตรปิฎกไว้ว่า

๑. พระไตรปิฎกเป็นที่รวบรวมไว้ซึ่งพุทธวจนคือพระดำรัสของพระพุทธเจ้า คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ได้ตรัสไว้เอง เท่าที่ตกทอดมาถึงเรา มีมาในพระไตรปิฎก เรารู้จักคำสอนของ

^๑ พระวินัยปิฎก มหาวรรค มหากัปปินวัตถุ (ไทย) ๔/ ๑๓๗/๒๑๔

พระพุทธเจ้าจากพระไตรปิฎก

๒. พระไตรปิฎกเป็นที่สถิตของพระศาสดาของพุทธศาสนิกชน เพราะเป็นที่บรรจุพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ให้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เราจะเฝ้าหรือรู้จักพระพุทธเจ้าได้จากพระดำรัสของพระองค์ที่ท่านรักษากันไว้ในพระไตรปิฎก

๓. พระไตรปิฎกเป็นแหล่งต้นเดิมของคำสอนในพระพุทธศาสนา คำสอน คำอธิบาย คัมภีร์หนังสือ ตำรา ที่อาจารย์และ นักปราชญ์ทั้งหลายพูด กล่าวหรือเรียบเรียงไว้ ที่จัดว่าเป็นของในพระพุทธศาสนา จะต้องสืบขยายออกมา และเป็นไปตามคำสอนแม่บทในพระไตรปิฎก

๔. พระไตรปิฎกเป็นหลักฐานอ้างอิงในการแสดงหรือยืนยันหลักการ ที่กล่าวว่าเป็นพระพุทธศาสนา การอธิบายหรือกล่าวอ้างเกี่ยวกับหลักการของพระพุทธศาสนา จะเป็นที่น่าเชื่อถือหรือยอมรับได้ด้วยดี เมื่ออ้างอิงหลักฐานในพระไตรปิฎก ซึ่งถือว่าเป็นหลักฐานอ้างอิงขั้นสุดท้ายสูงสุด

๕. พระไตรปิฎกเป็นมาตรฐานตรวจสอบคำสอนในพระพุทธศาสนา คำสอนหรือคำกล่าวใดๆ ที่จะถือว่าเป็นคำสอนในพระพุทธศาสนาได้ จะต้องสอดคล้องกับพระธรรมวินัย ซึ่งมีมาในพระไตรปิฎก (แม้แต่คำหรือข้อความในพระไตรปิฎกเอง ถ้าส่วนใดถูกสงสัยว่าจะแปลกปลอม ก็ตรวจสอบด้วยคำสอนทั่วไปในพระไตรปิฎก)

๖. พระไตรปิฎกเป็นมาตรฐานตรวจสอบความเชื่อและข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนา ความเชื่อหรือข้อปฏิบัติ ตลอดจนพฤติกรรมใดๆ จะวินิจฉัยว่าถูกต้องหรือผิดพลาด เป็นพระพุทธศาสนาหรือไม่ ก็โดยอาศัยพระธรรมวินัยที่มีมาในพระไตรปิฎกเป็นเครื่องตัดสิน

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ การศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกจึงเป็นกิจสำคัญของชาวพุทธ ถือว่าเป็นการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา หรือเป็นความดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ถ้ายังมีการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกเพื่อนำไปใช้ปฏิบัติ พระพุทธศาสนาก็ยังดำรงอยู่ แต่ถ้าไม่มีการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก แม้จะมีการปฏิบัติ ก็จะไม่เป็นไปตามหลักการของพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาก็จะไม่ดำรงอยู่ คือจะเสื่อมสูญไป นอกจากความสำคัญในทางพระศาสนาโดยตรงแล้ว พระไตรปิฎกยังมีคุณค่าที่สำคัญในด้านอื่นๆ อีกมาก โดยเฉพาะ...

๑) เป็นที่บันทึกหลักฐานเกี่ยวกับลัทธิ ความเชื่อถือ ศาสนา ปรัชญา ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม เรื่องราว เหตุการณ์ และถิ่นฐาน ในยุคอดีตไว้เป็นอันมาก

๒) เป็นแหล่งที่จะสืบค้นแนวความคิดที่สัมพันธ์กับ วิชาการต่างๆ เนื่องจากคำสอนในพระธรรมวินัยมีเนื้อหาสาระเกี่ยวโยง หรือครอบคลุมถึงวิชาการหลายอย่าง เช่น จิตวิทยา กฎหมาย การปกครอง เศรษฐกิจ เป็นต้น

๓) เป็นแหล่งเดิมของคำศัพท์บาลีที่นำมาใช้ในภาษาไทย เนื่องจากภาษาบาลีเป็นรากฐานสำคัญส่วนหนึ่งของภาษาไทย การศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกจึงมีอุปการะพิเศษแก่การศึกษาภาษาไทย

รวมความว่า การศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกมีคุณค่าสำคัญไม่เฉพาะแต่ในการศึกษาพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่อำนวยประโยชน์ทางวิชาการในด้านต่างๆ มากมาย เช่น ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา โบราณคดี รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ เป็นต้นด้วย

นิกายเถรวาท

ความจริงแล้ว คำว่านิกายเถรวาท หรือคำอื่นที่ใช้ในความหมายเดียวกัน เช่น หินยาน หรือสาวกยานนั้น ไม่น่าจะเรียกว่าเป็นนิกาย เพราะนิกายเถรวาทนั้นเป็นนิกายที่รักษาหลักการพระพุทธศาสนาดั้งเดิมตั้งแต่ครั้งพุทธกาลไว้ได้อย่างสมบูรณ์ที่สุด อาจจะเรียกได้ว่า เป็นพุทธศาสนาดั้งเดิม (Early Buddhism) หรือพุทธศาสนาตัวแท้ และนิกายอื่นที่แยกออกไป ก็เป็นนิกายของพระพุทธศาสนา เมื่อมีนิกายอื่นๆ แยกออกมาแล้ว ตัวพระพุทธศาสนาดั้งเดิมก็ถูกเรียกว่านิกายไปโดย

ปริยาย และมีการเปลี่ยนแปลงตัวเองไปบ้างเล็กน้อย แต่ก็ยังเป็นที่ยอมรับกัน และเป็นความจริงที่ว่าในจำนวนพระพุทธรูปนิกายต่างๆ นั้น นิกายเถรวาทเป็นนิกายที่รักษาหลักการเดิมของพระพุทธรูปศาสนาได้อย่างดีที่สุด

พระพุทธรูปสายดั้งเดิมถูกเรียกว่าเถรวาท ตั้งแต่เมื่อพระพุทธรูปเจ้าปรินิพพานแล้ว ๓ เดือน พระสงฆ์องค์อรหันต์มีพระมหากัสสปะเถระเป็นประธาน และพระสงฆ์ อื่นๆอีก ๕๐๐ รูป ได้กระทำสังคายนา ร้อยกรองพระธรรมวินัย ประมวลหลักธรรมวินัยที่ถูกต้องไว้เป็นข้อตกลง เป็นแนวทางเดียวกัน เป็นหลักการของพระพุทธรูปศาสนา เพื่อที่จะได้เป็นหลักในการประพฤติปฏิบัติ หลักในการตัดสินว่า อะไรเป็นธรรม อะไรเป็นวินัย หากมีความแปลกปลอมเกิดขึ้นมาในยุคหลัง ก็จะสามารถกลับไปหาความจริงแท้ของพระธรรมวินัยได้จากที่ท่านได้ประมวลเอาไว้ในปฐมสังคายนานั้น

ในการทำสังคายนาครั้งแรกได้มีการประกาศศรัทธาที่ประชุมสงฆ์ประการหนึ่งขึ้นมาว่า จะไม่เพิกถอนสิกขาบทใดๆที่พระพุทธรูปเจ้าทรงบัญญัติไว้ และจะไม่เพิ่มเติมสิกขาบทใหม่ขึ้นมา นอกเหนือจากที่พระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงไว้ หลักการที่ท่านได้วางไว้ในการทำสังคายนาครั้งแรกนี้เอง จะไม่เพิ่ม จะไม่ถอน สิ่งที่พระพุทธรูปเจ้าทรงบัญญัติไว้ดีแล้ว และจะรักษา จะประพฤติตามพระธรรมวินัย อย่างบริบูรณ์ไม่ขาดตกบกพร่อง เป็นหลักการที่พระสงฆ์องค์อรหันต์ทั้ง ๕๐๐ รูป ได้ตกลงกันเป็นเอกฉันท์

ในกาลต่อมาจากนั้น พระสงฆ์ที่ท่านได้ถือปฏิบัติตามแนวทางที่พระอรหันต์ ๕๐๐ รูปในครั้งปฐมสังคายนาได้วางไว้นั้น ก็ถูกเรียกว่าปฏิบัติตามแนวทางของเถรวาท หรือ ปฏิบัติตามวาทะ ข้อตกลงของพระอรหันต์ ๕๐๐ ที่จะดำรงรักษาพระธรรม วินัยที่พระพุทธรูปเจ้าทรงบัญญัติ ทรงแสดงไว้ ที่ได้มาประชุมสังคายนาไว้แล้ว ให้บริบูรณ์ ไม่ขาดตกบกพร่อง ไม่เพิ่มเติม ไม่เพิกถอนสิ่งที่มีอยู่เดิม นี่จึงเป็นต้นกำเนิดของคำว่า นิกายเถรวาท

คำว่า **เถรวาท** แปลว่า วาทะของพระเถระ หมายความว่า พระอรหันต์และพระเถระอื่นๆได้ประชุมกันรวบรวมพระพุทธรูปที่กระจัดกระจายอยู่ในที่นั้นๆ เอามาเป็นหมวดหมู่แล้วก็ต้องจำสืบทอดกันมา ต่อมาได้มีนิกายย่อยๆ เกิดขึ้นมากหลายประมาณร้อยปีนั้น มีนิกายที่แตกแยกออกไปถึง ๘ นิกาย แต่ว่านิกายเหล่านั้นแตกแยกออกไปแล้ว ในที่สุดก็สลายตัวหมด คงเหลือแต่**เถรวาท** มาภายหลังเมื่อเกิด**มหายาน** ขึ้นมหายานก็เลยเรียกเถรวาทหรือพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมนี้ว่าเป็น**หินยาน** แล้วก็เรียกตัวเองว่า มหายาน แปลว่ายานใหญ่ ส่วนหินยาน ยานเลวหรือว่ายานเล็กๆ น้อยๆ คือสมัยที่เกิดการแก่งแย่งกันขึ้นเลยเรียกเถรวาทด้วยชื่อที่ไม่ดี

๓.๒ หลักการสำคัญในพระไตรปิฎก

ก่อนปรินิพพาน พระพุทธรูปเจ้าได้ตรัสทำนองสั่งเสียกับพระอรหันต์ว่า เมื่อพระองค์ปรินิพพานล่วงลับไปแล้ว จะไม่ทรงตั้งภิกษุรูปใดแทนพระองค์ หากแต่ให้ชาวพุทธทั้งหลายยึดพระธรรมวินัยเป็นศาสดาแทนพระองค์ ตามพระพุทธรูปเจ้าว่า "โย โว อานนท มยา ธมโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญุตโต โสโว มมจฺเจยน สตถา"^๒ แปลว่า ตูก่อนอรหันต์ ธรรมและวินัยใดที่เราได้แสดงแล้วและบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้น เป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย โดยกาลที่เราล่วงลับไป

หลังพระพุทธรูปเจ้าปรินิพพาน ๓ เดือน พระอรหันต์สาวก ๕๐๐ รูป นำโดยพระมหากัสสปะเถระได้ร่วมกัน ประชุมทำสังคายนา คือ ดำเนินการรวบรวมพระดำรัสของพระพุทธรูปเจ้า จัดเป็นหมวดหมู่ในตอนต้น คือตั้งแต่ครั้งพุทธกาล คำสั่งสอนของพระพุทธรูปเจ้ามีได้เรียกว่า "พระไตรปิฎก" แต่เรียกว่าพระธรรมวินัยบ้าง พระสัทธรรมบ้าง ปาพจน์บ้าง สัตถุศาสน์บ้าง พระบาลีบ้าง สุตตะบ้าง แม้หลังพุทธ

^๒ ที.มหา.(บาลี) ๑๐/๒๑๖/๑๓๔

ปรีนิพพานก็ยังไม่เรียกว่าพระไตรปิฎก คงเรียกว่าพระธรรมวินัย เช่น การสังคายนาชำระคำสอน ครั้งที่ ๑,๒,๓,๔ ยังคงเรียกว่าสังคายนาพระธรรมวินัย และได้เรียกว่า “พระไตรปิฎก” เมื่อการสังคายนาครั้งที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๔๕๐ ณ ประเทศศรีลังกา โดยได้จารึกลงในใบลาน ซึ่งได้แบ่งพระธรรมวินัยเป็น ๓ หมวด จึงได้เรียกว่า “พระไตรปิฎก” ตั้งแต่นั้น

พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์หลักทางพุทธศาสนา ตามรูปศัพท์ คำว่า “พระไตรปิฎก” (บาลี - ตีปิฎก หรือเตปิฎก) มาจาก พระ (คำยกย่อง แปลว่า ประเสริฐ) + ไตร (สาม) + ปิฎก รวม แปลว่าปิฎก สามอันประเสริฐ เฉพาะคำว่า “ปิฎก” (บาลี - ปิฎก) พระอรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายไว้สองประการคือ

๑. ปิฎก หมายถึง คัมภีร์หรือตำรา ดังประโยคบาลีว่า มา ปิฎกสมปทาเนน อย่าเชื่อโดยอ้างตำรา

๒. ปิฎก หมายถึง ภาชนะ เช่น ตระกร้า ดังประโยคบาลีว่า อถ ปุริโส อากจเฉยย กุฑุทาล-ปิฎก มาทาย ครั้งนั้นบุรุษคนหนึ่งเจอจอบและตระกร้าเดินมา

ดังนั้น พระไตรปิฎก จึงหมายถึงคัมภีร์หรือตำราที่บรรจุคำสอนของพระพุทธเจ้า (และของสาวกสำคัญบางรูป) รวบรวมไว้เป็นหมวดหมู่ เช่นเดียวกับตระกร้าอันเป็นภาชนะสำหรับใส่รวม ของต่างๆ ไว้

ในศิลาจารึกที่ค้นพบที่สาญจีสถูป จารึกไว้ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๓ ก่อนสมัยพระเจ้าอโศก มีรายนามผู้สร้างส่วนต่างๆ ของพระสถูปปรากฏอยู่ พร้อมกับคุณศัพท์แสดงคุณสมบัติของ บุคคลนั้นๆ เช่น

ธมมกถิกา	ผู้กล่าวธรรมทั้งหลาย
เปฏิกินี	ผู้ทรงจำปิฎกทั้งหลาย
สุตตุนตีกา	ผู้ทรงจำพระสูตร
สุตตุนตินี	สตรีผู้ทรงจำพระสูตร
ปญจนกายิกา	ผู้ทรงจำนิกายทั้ง ๕

ศิลาจารึกพระเจ้าอโศกที่ค้นพบที่ภาบรา มีข้อความอ้างถึงพระสูตรต่างๆ ที่พระเจ้าอโศกทรงพิจารณาเห็นว่าดีและทรงแนะนำให้ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา หมั่นสวดรับฟังและพิจารณาใคร่ครวญเสมอๆ เช่น

อริวสานิ	วงศ์แห่งพระอริยะทั้งหลาย
อนาตตภยานิ	ภัยในอนาคตทั้งหลาย
มุนิคาลา	ภาดาของพระมุนี
โมเนยยสุตต	สูตรว่าด้วยความเป็นมุนี
อุปติสสปลิน	ปัญหาของพระอุปติสสะ

คำแรกปรากฏอยู่ในทีฆนิกายสังคิตีสูตร คำที่สองมีอยู่ในอังคุตตรนิกาย ปัญจนินิบาต คำที่สามปรากฏในขุททกนิกาย สุตตนิบาต คำที่สี่มีอยู่ทั้งในอังคุตตรนิกายและขุททกนิกาย อิติวุตตกะ คำสุดท้ายหมายถึง ปัญหาของพระสารีบุตร มีทั่วไปในพระสูตรต่างๆ ไม่ทราบว่าเป็นพระเจ้าอโศกทรงเจาะจงเรื่องใด

จากหลักฐานทั้งสองแห่งนี้ พอสรุปได้คร่าวๆ ว่า หลังจากสังคายนาครั้งที่สองเป็นต้นมา พระพุทธวจนะหรือพระธรรมวินัยถูกจัดแบ่งเป็นหมวดหมู่ในชื่อว่า “ปิฎก” และ “ปัญจนิกาย” หรือ “นิกายทั้งห้า” (ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกาย) แล้วระยะแห่งพัฒนาการของพระไตรปิฎกคง กินเวลายาวนานเกือบศตวรรษกว่าจะลงตัวเป็นพระไตรปิฎกที่สมบูรณ์ และเชื่อว่าพอตกถึงรัชสมัยพระเจ้าอโศก พระไตรปิฎกคงสมบูรณ์ทุกคัมภีร์แล้วด้วยปรากฏหลักฐานบางแห่ง (อาที

สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก) บอกว่าคัมภีร์ กถาวัตถุ หนึ่งในจำนวน พระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ได้ถูกรจนาและผนวกเข้าไว้ในอภิธรรมปิฎก โดยพระโมคคัลลีสบุตร ติสสเถระ เมื่อคราวทำสังคายนาครั้งที่สาม เหตุผลสนับสนุนอีกประการหนึ่งคือ ในพระไตรปิฎกไม่ข้อความใดกล่าวถึงพระเจ้าอโศกเลย แสดงว่าพระไตรปิฎกสำเร็จเป็นรูปร่างสมบูรณ์แล้วก่อนสมัยพระเจ้าอโศก

ประวัติศาสตร์การทำสังคายนา ได้กระทำสืบต่อกันมาหลายครั้ง

สังคายนาครั้งที่ ๑ ทำหลังปรินิพพานได้ ๓ เดือน สาเหตุจากพระภิกษุบางบวชเมื่อแก่รูปหนึ่ง ชื่อสุภัททะ กล่าวต่อหิมินดูแคลนพระธรรมวินัย พระมหากัสสปเถระว่า พระธรรมวินัยจะเสื่อมสูญ จึงเรียกประชุมสงฆ์องค์อรหันต์ ณ ถ้ำสัตตบรรณคูหา ข้างภูเขาเวภารบรรพต ใกล้เมืองราชคฤห์

สังคายนาครั้งที่ ๒ เกิดขึ้นหลังพุทธปรินิพพานได้ ๑๐๐ ปี สาเหตุเกิดจากภิกษุชาววัชชีบุตร กลุ่มหนึ่ง ได้ปฏิบัติย่อหย่อนทางวินัย ๑๐ ประการ เช่น เช่นเก็บเกลือไว้ในเขาสัตว์เพื่อนำมาผสมอาหารไว้สำหรับฉันได้ตลอดไป เป็นต้น โดยทำที่วาลุการาม เมืองไพสาลี พระเจ้ากาลาโศกอุปถัมภ์ ทำอยู่ ๘ เดือน

สังคายนาครั้งที่ ๓ ทำหลังพุทธปรินิพพานได้ ๒๓๕ (บางตำราว่า ๒๓๔) สาเหตุเกิดจากเดียรฉัตร (นักบวชนอกศาสนา) ปลอมบวชในพุทธศาสนามากขึ้น แสดงธรรมวินัยผิดและแยกไปจากหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา พระโมคคัลลีสบุตรตีสสเถระร่วมกับพระเจ้าอโศกมหาราช ประชุมสงฆ์ ๑๐๐๐ รูป ชำระพระวินัย กำจัดเดียรฉัตร ทำที่อโศการาม เมืองปาตลีบุตร ทำอยู่ ๙ เดือนเป็นที่น่าสังเกตว่าพระโมคคัลลีสบุตรตีสสเถระ ได้จักส่งสมณะทูตไปประกาศพระพุทธศาสนายังต่างประเทศด้วย ว่ากันว่าประเทศไทยได้รับสืบทอดพระพุทธศาสนาจาก พระโสณะและพระอุตตระ ที่เป็นสมณทูตมาเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ ภูมิภาคแถบนี้ (สุวรรณภูมิ) ตั้งแต่บัดนั้นเป็นมา มีหลักฐานยืนยัน คือพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

สังคายนาครั้งที่ ๔ ทำหลังพุทธปรินิพพานได้ ๒๓๘ พระมหินทเถระได้ประดิษฐานพุทธศาสนาที่ประเทศศรีลังกา มีพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ เป็นผู้อุปถัมภ์ ทำอยู่ ๑๐ เดือน

สังคายนาครั้งที่ ๕ ทำหลังพุทธปรินิพพานได้ ๔๕๐ ปี เพื่อต้องการจารึกพระพุทธพจน์เป็นลายลักษณ์อักษรลงในใบลาน ด้วยเกรงว่าการถ่ายทอดโดยการท่องจำ(มุขปาฐะ) อาจวิปริตผิดพลาดคลาดเคลื่อนได้ โดยทำที่อาโลกเลณสถาน ในมัลลชนบท ประเทศศรีลังกา ทำอยู่ ๑ ปี

พระไตรปิฎกเกิดขึ้นเมื่อใด เมื่ออ่านประวัติการสังคายนาตั้งแต่ต้นจะสังเกตว่า สังคายนาครั้งที่ ๑ ที่ ๒ เท่านั้น มีบันทึกอยู่ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๙ วินัยปิฎก จุลวรรค นอกนั้นไม่มีกล่าวถึง และการพูดถึงสังคายนาทั้ง ๒ ครั้ง ไม่ได้พูดถึงพระไตรปิฎก ท่านใช้คำว่า "ธมมวินยสงคิติ" การสังคายนาพระธรรมวินัย) แสดงว่าพระพุทธพจน์นั้นยังไม่มีการจัดแบ่งเป็นปิฎก หากเรียกรวมๆ ว่า"ธรรมวินัย" เท่านั้น ต่อมาธรรมวินัยได้แยกออกเป็น ๓ ส่วน แต่ละส่วนเรียกกันว่า"ปิฎก" คือ

ธรรม แยกเป็น สุตตันตปิฎก กัปปิยธรรมปิฎก

วินัย คงเป็น วินัยปิฎก

หลังจากสังคายนาครั้งที่ ๒ เป็นต้นมา พระพุทธพจน์หรือพระธรรมวินัย ถูกจัดแบ่งเป็นหมวดหมู่ในชื่อว่า"ปิฎก" และนิกายทั้ง ๕ มีทีฆนิกาย เป็นต้นมา ระยะเวลาแห่งการพัฒนาพระไตรปิฎกคงกินเวลายาวนานเกือบ ๓๐๐ ปี กว่าที่จะลงตัวเป็นพระไตรปิฎกที่สมบูรณ์ และพอเชื่อได้ว่าพอตกถึงสมัยพระเจ้าอโศกพระไตรปิฎกคงสมบูรณ์ทุกคัมภีร์แล้ว ด้วยปรากฏหลักฐานบางแห่ง อาทิ สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎกบอกว่า คัมภีร์กถาวัตถุหนึ่งในจำนวนพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ได้ถูกรจนาและผนวกเข้าไว้ในพระอภิธรรมปิฎก โดยพระโมคคัลลีสบุตรตีสเถระ เมื่อคราวทำสังคายนาครั้งที่

เหตุผลอีกประการหนึ่ง คือในพระไตรปิฎก ไม่มีข้อความใดกล่าวถึงพระเจ้าอโศกเลย แสดงว่าพระไตรปิฎกสำเร็จเป็นรูปเป็นร่างสมบูรณ์แล้วก่อนสมัยพระเจ้าอโศก พระไตรปิฎกได้รับการถ่ายทอดสืบทอดกันมาด้วยวิธี”มุขปาฐะ” หรือการท่องจำอย่างเป็นระบบจนได้รับการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๕ ในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ในประเทศลังกา ระบบมุขปาฐะ จึงได้เพลาความเข้มข้นลง แต่ยังมีปฏิบัติกันอยู่บ้างในบางประเทศ เช่นไทยและพม่ามาจนบัดนี้

การจารึกพระธรรมวินัยลงในใบลานครั้งนั้น ถือเป็นคัมภีร์สำคัญทางพุทธศาสนาเถรวาทครั้งแรกที่เป็นลายลักษณ์อักษร^{๑๐} และใช้เป็นคัมภีร์สำคัญของพุทธศาสนาเถรวาทสืบมาจนถึงปัจจุบัน

อรรถกถาสมันตปาสาทิกา ซึ่งอธิบายพระวินัยปิฎก รจนาโดยพระพุทโธสาจารย์ได้อธิบายไว้ในปฐมกัณฑ์ ดังนี้

นัยที่ ๑

พระวินัยปิฎก	เป็นอาณาเทศนา คือการแสดงธรรมในลักษณะเป็นข้อบังคับโดยส่วนมาก
พระสุตตันตปิฎก	เป็นโวหารเทศนา คือการแสดงความยกย่ำสำนวนให้เหมาะสมแก่จริตอัธยาศัยของผู้ฟัง
พระอภิธรรมปิฎก	เป็นปรมัตถเทศนา คือแสดงธรรมเจาะจงประโยชน์อย่างยิ่ง

นัยที่ ๒

วินัยปิฎก	เป็นยถาปราชสาสนะ คือการสอนตามความผิดหรือโทษชนิดต่างๆ ที่พึงเว้น
พระสุตตันตปิฎก	เป็นยถานูโลกสาสนะ คือการสอนโดยอนุโลมแก่จริตอัธยาศัยของผู้ฟังซึ่งมีต่างๆ
พระอภิธรรมปิฎก	เป็นยถาธัมมสาสนะ คือการสอนตามเนื้อหาแท้ๆ ของธรรม

นัยที่ ๓

วินัยปิฎก	เป็นสังวรวิเวกสาสนะ คือข้อความที่ว่าด้วยการสำรวมและไม่สำรวม
พระสุตตันตปิฎก	เป็นทิวินวิเวกสาสนะ คือถ้อยคำที่สอนให้ผ่อนคลายทิวิน คือความเห็นผิด
พระอภิธรรมปิฎก	เป็นนามรูปปริจเฉทกถา คือถ้อยคำที่สอนให้กำหนดนามรูป คือร่างกายและจิตใจ

นัยที่ ๔

วินัยปิฎก	เป็นอธิศีลสิกขา คือข้อศึกษาเกี่ยวกับศีลชั้นสูง
พระสุตตันตปิฎก	เป็นอธิจิตสิกขา เป็นข้อศึกษาเกี่ยวกับสมาธิชั้นสูง
พระอภิธรรมปิฎก	เป็นอธิปัญญาสิกขา คือข้อศึกษาเกี่ยวกับปัญญาชั้นสูง

นัยที่ ๕

วินัยปิฎก	เป็นวิติกมปทาน คือ เครื่องละกิเลสอย่างหยาบ ที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดศีล

¹⁰ เหตุผลของการจารึกพระพุทธรวจนจะเป็นลายลักษณ์อักษร ด้วยเกรงว่าการถ่ายทอดโดยระบบท่องจำอาจจะเกิดความคลาดเคลื่อนได้ เนื่องจากความจำของบุคคลลดลง

พระสุตตันตปิฎก	เป็นปริยฐานปทาน คือเครื่องละกิเลสอย่างกลางอันรัดringจิต ได้แก่ นิวรณ์ คือกิเลส อันกั้นจิตมิให้เป็นสมาธิ
พระอริยธรรมปิฎก	เป็นอนุสัยปทาน คือเครื่องละกิเลสอย่างละเอียด คือกิเลสที่นอนอยู่ในสันดาน ดุจตะกอนนอนอยู่ก้นตุ่ม ไม่มีอะไรกวาก็ไม่แสดงตัวออกมา ฯลฯ

คัมภีร์พระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์ชั้นปฐมภูมิของพุทธศาสนาเป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งที่จารึกหลักธรรมคำสั่งสอนของพุทธศาสนาไว้ โดยแบ่งเป็นหมวดเป็นหมู่ ดังนี้

๑. พระวินัยปิฎก บทบัญญัติและกฎเกณฑ์ที่บัญญัติให้พระภิกษุ และภิกษุณีปฏิบัติตาม หากมีการฝ่าฝืนก็จะมีโทษตามความผิดนั้นๆ มีโทษสถานหนัก ปานกลาง และอย่างเบา พระวินัยแบ่งออกเป็น ๕ หมวด คือ

๑.๑ **มหาวิภังค์** ว่าด้วยสิกขาบท(ศีล) ของพระภิกษุ ๒๒๗ ข้อ คือ ปาราชิก ๔, สังฆาทิเสส ๑๓, อนิยต ๒, นิสสัคคียปาจิตตีย์ ๓๐, ปาจิตตีย์ ๙๒, ปาฏิเทสนียะ ๔, เสดยวัตร ๗๕, อธิกรณสมถ ๗ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สิกขาบทในปาติโมกข์ (ภิกขุปาติโมกข์)

๑.๒ **ภิกขุณีวิภังค์**ว่าด้วยสิกขาบทของนางภิกษุณี หรือภิกษุณีปาติโมกข์ ๓๑๑ สิกขาบท

๑.๓ **มหาวรรค** เล่าเรื่องตั้งแต่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ เสด็จออกไปประกาศพระศาสนา การประทานอุปสมบทแก่ผู้มาขอบวช พุทธถึงการอุปสมบท อุโบสถ การจำพรรษา เครื่องหนัง เกสซ์ กฐิน จีวร นิคหกรรม การออกจากอาบัติ การระงับอธิกรณ์ การทะเลาะวิวาท และสามัคคี

๑.๔ **จุลวรรค** ว่าด้วยการบัญญัติปลีกย่อย เรื่องเสนาสนะ สังฆเภท วัตรปฏิบัติต่างๆ การงดสวดปาติโมกข์เรื่องกำเนิดและพัฒนาการของภิกษุณีสงฆ์ลงท้ายด้วยประวัติการทำสังคายนาครั้งที่ ๑ และที่ ๒

๑.๕ **ปริวาร** ประมวลเรื่องเบ็ดเตล็ด เกี่ยวกับสิกขาบทของภิกษุและภิกษุณี เป็นคู่มือศึกษาพระวินัย นำเสนอโดยแต่งเป็นคำถามคำตอบเพื่อให้เข้าใจแจ่มแจ้ง

๒. พระสุตตันตปิฎก หรือพระสุต เป็นคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่บุคคลต่างๆ หรือเทศนาของพระสาวก ที่แสดงไว้ประกอบด้วยบุคคล สถานที่ เวลา ที่เกิดขึ้นกับเหตุการณ์นั้นๆ พระสุตแบ่งออกเป็น ๕ หมวด คือ

๒.๑ **ทีฆนิกาย** ได้แก่คัมภีร์หมวดที่รวบรวมพระสุตที่มีเนื้อหาใจความยาวกว่านิกายอื่น จัดเป็นหมวดหมู่เป็นเรื่องรวมเป็นนิกายแรก

๒.๒ **มัชฌิมนิกาย** ได้แก่คัมภีร์ที่รวบรวมพระสุต ที่มีเนื้อหาใจความยาวขนาดกลาง ไม่สั้นหรือยาวเกินไป

๒.๓ **สังยุตตนิกาย** ได้แก่คัมภีร์หมวดที่รวบรวมพระสุตที่มีเนื้อเรื่องประเภทเดียวกันไว้เป็นหมวดหมู่ เป็นเรื่องเทวดา ก็มีชื่อว่า เทวดาสังยุตต์ คือประมวลเรื่องเทวดา เรื่องเกี่ยวกับป่าก็เป็นนวนสังยุตต์ เป็นต้น

๒.๔ **อังคุตตรนิกาย** ได้แก่คัมภีร์หมวดที่รวบรวมพระสุตที่กล่าวถึงธรรมที่เป็นหมวดจำนวนน้อยขึ้นไปตามลำดับ เช่น ธรรมข้อเดียวก็เป็นเอกนิบาตธรรม ๒ ข้อ ก็เรียกทุกนิบาต เป็นต้น

๒.๕ ขุททกนิกาย ได้แก่คัมภีร์หมวดที่รวบรวมพระสูตรเล็กน้อยๆ นอกเหนือจากนิกายทั้ง ๘ รวมเป็นหมวดหมู่ไว้ในขุททกนิกายนี้

๓. พระอภิธรรมปิฎก กล่าวถึงหลักธรรมที่เป็นธรรมะล้วน และเป็นธรรมะที่ลึกซึ้ง ไม่กล่าวถึงบุคคล สถานที่ เวลา สถานการณ์ใดๆ นอกจากธรรมะที่เป็นปรมาณู แบ่งออกเป็น ๗ คัมภีร์ คือ

๓.๑ **ธรรมสังคณี** ว่าด้วยการรวบรวมกลุ่มธรรมะ คือจัดระเบียบธรรมต่างๆ ที่กระจัดกระจายอยู่รวมเข้าเป็นหมวดหมู่

๓.๒ **วิภังค์** ว่าด้วยการแยกแยะหรือวิเคราะห์ข้อธรรมที่สำคัญต่างๆ เช่น ชั้นธ आयตนะ ธาตุ และอริยสัจ เป็นต้น แสดงให้เห็นรายละเอียดอย่างพิสดาร

๓.๓ **ธาตุกถา** ว่าด้วยการจัดธรรมหรือสังเคราะห์ข้อธรรมต่างๆ เข้าเป็น ๑ ประเภทคือ ชั้นธ आयตนะ ธาตุ ว่าเข้ากันได้หรือไม่

๓.๔ **บุคคลบัญญัติ** ว่าด้วยการบัญญัติหรือกำหนดลักษณะบุคคลตามระดับคุณธรรมของบุคคลนั้นๆ

๓.๕ **กถาวัตถุ** ว่าด้วยเรื่องของถ้อยคำแถลงพรรณนาระดับของนิกายต่างๆ ซึ่ให้เห็นว่าพรรณนาระดับที่ถูกต้องนั้นเป็นอย่างไร โดยเน้นฝ่ายมเถรวาทเป็นหลัก

๓.๖ **ยมก** ว่าด้วยการการจัดธรรมเป็นคู่ๆ โดยการตั้งคำถามเพื่อความเข้าใจที่แจ่มแจ้ง

๓.๗ **ปฏิฐาน** ว่าด้วยการอธิบายเงื่อนไขทางธรรมหรือปัจจัยทั้ง ๒๔ อย่างว่ามีธรรมข้อใดเป็นปัจจัยกันและกันบ้าง

๓.๓ การสังคายนา และการพิมพ์พระไตรปิฎก

การสังคายนา คือรวบรวมร้อยกรองประมวลคำสอนของพระองค์ไว้ให้เป็นหลัก เป็นแบบแผนอันหนึ่งอันเดียวกัน

วิธีการชำระพุทธพจน์ ก็คือการรวบรวมคำสั่งสอนที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ แล้วจัดหมวดหมู่ให้กำหนดจดจำได้ง่าย และชักซ้อมทบทวนกันจนลงตัว แล้วสวดสาธยายพร้อมกันแสดงความยอมรับเป็นแบบแผนเพื่อทรงจำสืบทอดกันมา วิธีการนี้เรียกว่า สังคายนา หรือ สังคีติ ซึ่งแปลตามตัวอักษรว่า การสวดพร้อมกัน (จาก ส “พร้อมกัน” + คายน หรือ คีติ “การสวด”)^๔

พระเถระที่เกี่ยวข้องกับการรวบรวมพระไตรปิฎก

๑. **พระจุนทะ** เป็นพระเถระรูปหนึ่งที่มีความปรารถนาดีต่อศาสนา ท่านเป็นน้องชายพระสารีบุตร^๕ ครั้งหนึ่ง เมื่อนิครนถ์นาฏบุตร(หัวหน้านักบวชนอกศาสนา) ได้ลี้ภัยไปใหม่ๆ ที่เมืองปาวา พระจุนทะได้เห็นความแตกแยกขัดแย้ง และระส่ำระสายในหมู่สาวกของนิครนถ์นาฏบุตร ที่ขัดแย้งกันในคำสอนของศาสดาของตนเอง จึงได้เข้าไปเล่าเหตุการณ์ให้พระอานนทฟัง แสดงความเป็นห่วงความมั่นคงแห่งพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า พระอานนทฟังเรื่องแล้วเห็นด้วย จึงได้พาไปเฝ้าพระศาสดา ทูลเรื่องให้ทรงทราบ และแสดงความเป็นห่วงว่า ขอการทะเลาะวิวาทอย่างนั้นอย่าเกิดมีในหมู่พระสาวกของเราเลย เพราะไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามว่า มีการขัดแย้งในธรรมที่พระองค์ตรัสรู้แล้วแสดงให้เห็นหรือไม่ เช่นในหลักธรรมเกี่ยวกับ สติปฏิฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โภขณงค์ ๗ มรรค ๘ พระอานนทก็ทูลว่าไม่มี แล้วจึงทรงแนะนำ สาเหตุแห่งการวิวาทมี ๖

^๔ บทความโดย พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต)

^๕ สามคามสูตร ใน ม.อุปริ. (ไทย) ๑๔/๕๑/๔๔

- ๑) โกรธ และผูกโกรธ
- ๒) ตูถูกผู้อื่น-ตีเสมอ
- ๓) อิจฉา-ตระหนี่
- ๔) โอ้อวด-เจ้ามายา
- ๕) ประราณาลามก-เห็นผิด
- ๖) ถือแต่ความเห็นของตนอย่างแน่น ไม่สละคืน

เมื่อเป็นเช่นนี้ ย่อมไม่เคารพในพระรัตนตรัย ไม่เคารพในการศึกษา ก่อให้เกิดการทะเลาะวิวาท ก่ออธิภรณ์ทั้ง ๔ ขึ้น จะระงับได้ก็โดยวิธีการ ๗ อย่างที่เรียกว่า วิธีระงับอธิภรณ์ คือ ระวังต่อหน้า-ให้สติ-ให้แก่คนบ้า-ปรับตามรับสารภาพ-เอาเสียงข้างมาก-ลงโทษคนกลับกลอก และแบบประนีประนอมกัน แล้วทรงแสดงหลักที่ทำให้สามัคคีกัน ๖ ประการ (สาราณียธรรม) คือ

- ๑) ทำอะไรในระหว่างเพื่อนนักบวชก็ทำด้วยเมตตา
- ๒) พูดอะไรในระหว่างเพื่อนนักบวชก็พูดด้วยเมตตา
- ๓) คิดอะไรในระหว่างเพื่อนนักบวชก็คิดด้วยเมตตา
- ๔) มีลาภอะไรเกิดขึ้นก็แบ่งปัน ไม่บริโภคนคนเดียว
- ๕) มีศีลคือระเบียบเสมอ

๖) มีทิฐิคือความเห็นเสมอกันตรงกัน นี่คือความหวังดีของพระจุนทะ จนทำให้พระพุทเจ้าแสดงแนวทางแห่งการระงับความขัดแย้ง และให้เกิดสามัคคีไว้^๖

๒. **พระสารีบุตร** เป็นพระอัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทเจ้าคู่กับพระโมคคัลลานะ ท่านได้แสดงความปรารถนาดีที่ขอให้พระพุทองค์ทรงบัญญัติพระวินัย เพื่อให้พระศาสนาตั้งมั่นและดำรงอยู่สืบกาลนาน พระพุทองค์ก็ทรงรับหลักการ แต่ทรงมีข้อแม้ว่า ให้ถึงกาลเสียก่อน ให้มีพระมาก ลาภสักการะมาก มีอาสวัฏฐานีธรรมปรากฏในหมู่สงฆ์เสียก่อนแล้วจะทรงบัญญัติพระวินัย^๗

มีข้อความในสังคีตสูตร^๘และทสุตตรสูตร^๙ ได้แสดงถึงตัวอย่างการจัดหมวดธรรมเป็นหมวดหมู่ โดยพระสารีบุตรซึ่งทรงสดับแล้วทรงประทานสาธุการ ทรงให้ชื่อว่า สังคีติ เป็นแนวการแห่งการรวบรวมพระธรรมวินัย ข้อความในทสุตตรสูตรก็เช่นกัน แสดงแนวการรวบรวมธรรมเป็นหมวดหมู่ เป็นแม่บทของคัมภีร์อังกุตตรนิกายในกาลต่อมา คือ เริ่มด้วยธรรมหมวด ๑ ถึงหมวด ๑๐ ตามลำดับ

๓. **พระโสณะโกฏิกถณะ** เป็นศิษย์ของท่านพระมหาจักจายนะ อยู่ในแคว้นอวันตี ครั้งหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าอาราธนาให้ท่านกล่าวธรรมให้ทรงสดับ ท่านโสณะรับพระดำรัส สวดธรรมเป็นหมวดแปดรวม ๑๖ ครั้ง ด้วยสรภัญญะ เมื่อจบแล้วพระพุทองค์ทรงประทานสาธุการ ทรงชมว่า จำได้ดี กล่าวได้สละสลวย ได้น้อมถ้อยกระทางความ^{๑๐}

๔. **พระอาณนที** ท่านได้เป็นอริยบุคคลชั้นพระโสดาบันหลังจากบวชได้ไม่นาน ต่อ มาได้รับเลือกจากพระสงฆ์ให้ทำหน้าที่พุทอุปัฏฐาก ก่อนรับหน้าที่พุทอุปัฏฐาก ท่านได้ทูลขอพร ๘ ประการจากพระพุทเจ้า ดังนี้

ก. ฝ่ายปฎิเสธ

๑. ขอพระพุทองค์อย่าได้ประทานจีวรอันประณีตแก่ข้าพระองค์

^๖ ดูรายละเอียด ม.อ.(ไทย)๑๔/๕๑/๔๙

^๗ ดูรายละเอียด วิ.มหา.(ไทย)๑/๘/๑๕

^๘ ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๑-๑๖๓/๒๒๒-๒๘๗

^๙ ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๖๔-๔๗๕/๒๘๘-๓๔๓

^{๑๐} ดูรายละเอียด ขุ.อ.(ไทย)๒๕/๑๑๙/๑๖๐-๑๖๖

๒. ขอพระผู้มีพระภาคอย่าได้ประทานอาหารบิณฑบาตอันประณีตแก่ข้าพระองค์
๓. ขอพระผู้มีพระภาค อย่าโปรดให้ข้าพระองค์อยู่ในที่ประทับเดียวกันกับพระองค์
๔. ขอพระองค์อย่าได้พาข้าพระองค์ไปในที่นิมนต์

ข. ฝ่ายขอร้อง

๕. ขอพระองค์ได้โปรดเสด็จไปในที่นิมนต์ที่ข้าพระองค์รับไว้
๖. ขอให้ข้าพระองค์นำบริษัทที่มาจากที่ไกล เข้าเฝ้าพระองค์ได้ในขณะที่มาแล้ว
๗. ถ้าความสงสัยของข้าพระองค์เกิดขึ้นเมื่อใด ขอให้ได้เข้าเฝ้าทูลถามได้เมื่อนั้น
๘. ถ้าพระองค์แสดงข้อความอันใดในที่ที่ข้าพระองค์ไม่อยู่ด้วย เมื่อกลับมาแล้วขอให้ทรงตรัสบอกข้อความนั้นแก่ข้าพระองค์ด้วย

แสดงถึงการที่ท่านทำหน้าที่โดยไม่เห็นแก่ลาภสักการะใดๆ ทั้งสิ้น และขอโอกาสทำหน้าที่พุทธอุปัฏฐากให้สมบูรณ์ โดยเฉพาะพรข้อที่ ๘ นั้น เป็นประโยชน์ต่อการทำสังคายนาร้อยกรองพระธรรมวินัย ในครั้งที่ ๑ เป็นอย่างยิ่ง ท่านจึงได้ตอบคำถาม เกี่ยวกับพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดในคราวสังคายนาครั้งที่ ๑ ที่เรียกว่า พระสูตรต้นตอปิฎก และพระอภิธรรมปิฎกในปัจจุบัน สมัยนั้นการบันทึกไม่มี จึงต้องอาศัยการจดจำด้วยพลังสมองทั้งสิ้น กล่าวได้ว่าพระอานนท์เป็นเครื่องบันทึกเสียงของพระพุทธเจ้าเลยทีเดียว นับว่าท่านได้มีส่วนสำคัญต่อการรวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้า สืบมาจนทุกวันนี้

๕. **พระอุบาลี** เมื่อบวชแล้วได้บำเพ็ญตนสมกับที่ราชกุมารได้ถวายเกียรติเช่นกันคือ ตั้งใจปฏิบัติธรรมจนบรรลุอรหัตต์ และได้ทำหน้าที่ทรงจำพระวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้เป็นอย่างดี จนได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้า ในวินัยปิฎก เสนาสนชั้นธกะ^{๑๑} ได้แสดงไว้ว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงวินัยกถาสรรเสริญพระวินัยและยกย่องการเรียนพระวินัย ได้ทรงยกพระอุบาลีเป็นตัวอย่าง และทรงชักชวนให้พระภิกษุทั้งหลายเรียนพระวินัยในสำนักของพระอุบาลี อนึ่ง ในอุपालิปัญจกะ^{๑๒} ได้แสดงคำถามของพระอุบาลีในพระวินัยแ่งต่างๆ ต่อพระพุทธเจ้าพระองค์ได้ทรงแสดงพุทธมติข้อวินัยฉะต่างๆ ตอบพระอุบาลี ซึ่งมีหัวข้อสำคัญถึง ๑๔ เรื่อง ดังนั้น ในคราวทำสังคายนาครั้งที่ ๑ พระอุบาลีจึงได้รับเลือกจากพระอรหัตต์ ๕๐๐ รูป ให้ทำหน้าที่เป็นผู้ตอบปัญหาในพระวินัยแล้วจัดเป็นหมวดหมู่ เรียกว่าพระวินัยปิฎก จนกระทั่งปัจจุบันนี้

๖. **พระมหากัสสปะ** พระมหากัสสปะ เป็นพระเถระที่บวชเมื่อสูงอายุ เพราะต้องรับผิดชอบตระกูลสนองพระคุณพ่อแม่ของท่าน ท่านอุปสมบทโดยวิธีโอวาทานุสาธณีสัมปทา เมื่อบวชแล้วได้บำเพ็ญตนเป็นผู้มีกนายน้อยสันโดษครองผ้าบังสุกุลจีวร ๓ ผืน เทียบบิณฑบาตเป็นวัตร และอยู่ป่าเป็นวัตร ไม่คองกายวาจาใจ เมื่อเข้าไปสู่ตระกูล และได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่า มีคุณธรรมเบื้องสูง คือมีความสามารถในการเข้ามานมัสการกับพระองค์ ประพฤติตนเป็นตัวอย่างแก่อนุชนรุ่นหลังตลอดชีวิต ในระยะกาลปริณิพพานของพระพุทธเจ้า ท่านได้สดับคำของ สุภัททวุฒบรพชิต ที่กล่าวจ้วงจาบพระพุทธองค์และพระธรรมวินัย จึงดำริที่จะทำการสังคายนาพระธรรมวินัยให้เป็นหลักพระศาสนา หลังถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระศพแล้ว ได้ชักชวนพระอรหัตต์ ๕๐๐ รูป ทำสังคายนาพระธรรมวินัย โดยมีท่านเป็นประธาน มีพระอานนท์เป็นผู้วิสาขนาพระธรรม มีพระอุบาลีเป็นผู้วิสาขนาพระวินัย ที่ถ้าสัตตบรรณคูหา ใกล้กรุงราชคฤห์ โดยความอุปถัมภ์ของพระเจ้าอชาตศัตรู ทำอยู่ ๗ เดือนจึงเสร็จ นับเป็นรูปแรกที่ได้รวบรวมพระธรรมวินัยให้เป็นหมวดหมู่ จนเกิดพระไตรปิฎกขึ้น

^{๑๑} วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๘๔/๑๒๙.

^{๑๒} วิ.ป. (ไทย) ๘/๑๖๑-๑๖๒๙/๔๔๓-๕๐๘

พระพุทธวจนะสำคัญที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระมหากัสสปะเกี่ยวกับความเจริญและความเสื่อมแห่งพระพุทธศาสนา มีปรากฏในกัสสปสังยุตต์ สังยุตตนิกาย ดังนี้

ดูกรกัสสปะ สัทธรรมปฏิรูป ไม่เกิดขึ้นในโลกเพียงไร การอันตรธานแห่งพระสัทธรรม ก็ไม่มี ตราบนั้น เมื่อใดสัทธรรมปฏิรูปเกิดขึ้นในโลก กัสสปะ เมื่อนั้น การสูญสิ้นแห่งพระสัทธรรมย่อมมี เหมือนทองแท่งย่อมไม่อันตรธาน ตราบเท่าที่ทองเทียมยังไม่เกิดขึ้น เมื่อทองเทียมเกิด ทองแท่งก็ย่อมหายไป

ดูกรกัสสปะ ปฐวีธาตุ-อาโปธาตุ-เตโชธาตุ-วาโยธาตุ หากทำให้พระศาสนาเสื่อม ไปไม่ ที่แท้ โมหะบุรุษที่เกิดขึ้นในพระศาสนานี้ต่างหากที่ทำให้พระศาสนาเสื่อมหายไป ดุจ เรือจะจมลงก็เพราะต้นหน กัสสปะ การเสื่อมไปของพระสัทธรรม ย่อมไม่มีอย่างนี้แล

ดูกรกัสสปะ ธรรมฝ่ายต่ำ ๕ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเลอะเลือน เสื่อมสูญแห่งพระสัทธรรม คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา

๑. ไม่เคารพยำเกรงในพระศาสดา
๒. ไม่เคารพยำเกรงพระธรรม
๓. ไม่เคารพยำเกรงพระสงฆ์
๔. ไม่เคารพยำเกรงในการศึกษา
๕. ไม่เคารพยำเกรงในสมาธิ

ดูกรกัสสปะ ธรรม ๕ ประการนี้แลย่อมเป็นไปเพื่อความตั้งมั่นไม่เลอะเลือน ไม่เสื่อมสูญ แห่งพระสัทธรรม (คือศาสนา) คือภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา

๑. ยังเคารพยำเกรงในพระศาสดา
๒. ยังเคารพยำเกรงในพระธรรม
๓. ยังเคารพยำเกรงในพระสงฆ์
๔. ยังเคารพยำเกรงในการศึกษา
๕. ยังเคารพยำเกรงในสมาธิ

ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นไปเพื่อความตั้งมั่นไม่เลอะเลือน ไม่เสื่อมสูญ แห่งพระสัทธรรม^{๑๓}

ในตอนต้น คือตั้งแต่ครั้งพุทธกาล คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามิได้เรียกว่า “พระไตรปิฎก” แต่เรียกว่าพระธรรมวินัยบ้าง พระสัทธรรมบ้าง ปาพจน์บ้าง สัตถุศาสน์บ้าง พระบาลีบ้าง สุตตะบ้าง แม้หลังพุทธปรินิพพานก็ยังไม่เรียกว่าพระไตรปิฎก คงเรียกว่าพระธรรมวินัย เช่น การสังคายนาชำระคำสอน ครั้งที่ ๑,๒,๓,๔ ยังคงเรียกว่าสังคายนา พระธรรมวินัย และได้เรียกว่า “พระไตรปิฎก” เมื่อการสังคายนาครั้งที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๔๕๐ ณ ประเทศศรีลังกา โดยได้จารึกลงในใบลาน ซึ่งได้แบ่งพระธรรมวินัยเป็น ๓ หมวด จึงได้เรียกว่า “พระไตรปิฎก” ตั้งแต่บัดนั้น

ในหนังสือสังคีตยวงส์ สมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพนรจนาเป็นภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๑ ตั้งแต่ครั้งเป็นพระพิมลธรรม ได้ลำดับความเป็นมาแห่งสังคายนาไว้ ๙ ครั้ง ดังต่อไปนี้

สังคายนาครั้งที่ ๑-๒-๓ ทำในประเทศอินเดีย

สังคายนาครั้งที่ ๔-๕ ทำในลังกา คือ ครั้งที่ ๑ ที่ ๒ ที่ทำในลังกา

สังคายนาครั้งที่ ๖ ทำในลังกาเมื่อ พ.ศ. ๙๕๖ พระพุทธโฆสะได้แปลและเรียบเรียงอรรถกถา คือคำอธิบายพระไตรปิฎก จากภาษาลังกาเป็นภาษาบาลี ในรัชสมัยของพระเจ้ามหานาม เนื่องจากการแปลอรรถกถาเป็นภาษาบาลีครั้งนี้ มิใช่การสังคายนาพระไตรปิฎก ทางลังกาเองจึงไม่ถือว่าเป็นการสังคายนา ตามแบบแผนที่นิยมกันว่า จะต้องมีการชำระพระไตรปิฎก

สังคายนาครั้งที่ ๗ ทำในลังกาเมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๗ พระกัสสปเถระได้เป็นประธาน มีพระเถระ

^{๑๓} สังยุตตนิกาย (๑๖/๕๓๒-๕/๒๖๓-๕)

ร่วมด้วยกว่า ๑,๐๐๐ รูป ได้รับจาคำอธิบายอรรถกถาพระไตรปิฎก เป็นภาษาบาลี กล่าวคือแต่งตำรา อธิบายคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งพระพุทธโฆสะได้ทำเป็นภาษาบาลีไว้ในการสังคายนาครั้งที่ ๖ คำอธิบาย อรรถกถานี้กว่าตามสำนวนนักศึกษาก็คือ คัมภีร์ฎีกา ตัวพระไตรปิฎกเรียกว่าบาลี คำอธิบาย พระไตรปิฎกเรียกว่า อรรถกถา คำอธิบายอรรถกถาเรียกว่า ฎีกา การทำสังคายนาครั้งนี้ เนื่องจากมิใช่ สังคายนาพระไตรปิฎก แม้ทางลังกาเองก็ไม่รับรองว่าเป็นสังคายนา

สังคายนาครั้งที่ ๘ ทำในประเทศไทย ประมาณ พ.ศ. ๒๐๒๐ พระเจ้าติโลกราชแห่งเชียงใหม่ ได้อาราธนาพระภิกษุผู้ทรงไตรปิฎกหลายร้อยรูป ให้ช่วยชำระอักษรพระไตรปิฎก ในวัดโพธาราม เป็น เวลา ๑ ปี จึงสำเร็จสังคายนา ครั้งนี้จัดเป็นครั้งที่ ๑ ในประเทศไทย

สังคายนาครั้งที่ ๙ ทำในประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา โลก ปฐมกษัตริย์แห่งบรมราชจักรีวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ ได้ทรงอาราธนาพระสงฆ์ให้ชำระพระไตรปิฎก ในครั้งนี้มีพระสงฆ์ ๒๑๘ รูป กับราชบัณฑิตอาจารย์อุบาสก ๓๒ คนช่วยกันชำระพระไตรปิฎก แล้วจัดให้มีการจารึกลงในใบลาน สังคายนาครั้งนี้สำเร็จภายใน ๕ เดือน จัดว่าเป็นสังคายนาครั้งที่ ๒ ในประเทศไทย^{๑๔}

ลำดับการทำสังคายนา

การสังคายนาครั้งที่ ๑ จัดทำหลังจากพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน สาเหตุเนื่องมาจากพระภิกษุ ผู้บวชเมื่อแก่รูปหนึ่งชื่อว่า สุภทัตะ กล่าวดูหมิ่นพระธรรมวินัย พระมหากัสสปะเกรงว่าพระธรรม วินัย จะเสื่อมสูญจึงเรียกประชุมสงฆ์ที่เป็นพระอรหันต์ ๕๐๐ รูป ทำสังคายนา ณ ถ้ำสัตตบรรณคูหา ข้างเว ภารบรรพต ใกล้กรุงราชคฤห์ พระมหากัสสปะเป็นประธานซักถามพระธรรมวินัย พระอานนท์ เป็นผู้ วิสัชชนาพระธรรม พระอุบาลี เป็นผู้วิสัชชนาพระวินัย ในการนี้พระเจ้าอชาตศัตรูทรงเป็น ผู้อุปถัมภ์ กระทำอยู่ ๗ เดือน จึงสำเร็จ

การสังคายนาครั้งที่ ๒ เกิดขึ้นหลังจากพุทธปรินิพพานได้ ๑๐๐ ปี สาเหตุเนื่องมาจากพระ ภิกษุวัชชีบุตรกลุ่มหนึ่งได้ปฏิบัติย่อหย่อนพระธรรมวินัย ๑๐ ประการ เช่น เก็บเกลือไว้ในเขาสัตว์ เพื่อ นำมาผสมอาหารไว้เพื่อฉันทได้ตลอดไป เมื่อตะวันชายเกินเที่ยงวันไปแล้วประมาณสองคุลีฉันทอาหารได้ รับเงินและทองได้ ฉันทสุราอ่อนๆได้ เป็นต้น พระเถระร่วมมือกันกระทำครั้งนี้มี ๘ รูป คือ พระสัพพกามี พระสาณะ พระชุชชีโสภิตะ พระวาสวกามิกะ พระเวตตะ พระสัมภุตสาณวาสี พระยศกาทันตบุตร และพระสมณะ ในการนี้พระเวตตะเป็นผู้ซักถามพระสัพพกามีเป็นผู้ตอบ วินิจ ฉัยเรื่องทั้ง ๑๐ ประการ ท่ามกลางประชุมสงฆ์ ๗๐๐ รูป การสังคายนาครั้งนี้กระทำที่वालुकาราม เมืองไพศาลี มีพระเจ้ากาฬ โศกเป็นผู้อุปถัมภ์ กระทำอยู่ ๘ เดือนจึงสำเร็จ

รายละเอียดแห่งการสังคายนาครั้งนี้ ปรากฏในพระวินัยปิฎก เล่มที่ ๗ หน้า ๓๙๖ เป็นต้นไป แต่ไม่ได้กล่าวถึงพระไตรปิฎก คงกล่าวเฉพาะการชำระข้อถ้อยผิด ๑๐ ประการ ของภิกษุชาววัชชี บุตร ทั้งไม่ได้บอกว่าการทำสังคายนาครั้งนี้นานเท่าไร ในอรรถกถา กล่าวว่าทำอยู่ ๘ เดือน

การสังคายนาครั้งที่ ๓ เกิดขึ้นหลังจากพุทธปรินิพพานได้ ๒๓๕ ปี (บางแห่งว่า ๒๓๔ ปี) สาเหตุเนื่องมาจากเดียรฉัตรปลอมบวชในพระพุทธศาสนามากขึ้น แสดงธรรมวินัยผิดแผกไปจากหลัก คำ สอนของพระพุทธศาสนา พระโมคคัลลีสบุตรติสสะเถระ ด้วยความร่วมมือจากพระเจ้าอโศกมหาราช การ สังคายนาครั้งนี้กระทำที่โศการาม เมืองปาตลีบุตร ทำอยู่ ๙ เดือนจึงสำเร็จ

^{๑๔} พระวันรัต, สมเด็จพระเจ้า (วัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ ๑), สังคีตยวงค์, ฉบับพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิง ศพพระอุบาลีคุณูปมาจารย์, กรุงเทพมหานคร, โรงพิมพ์ศิวพร, ๒๕๒๑

มีปรากฏว่า การทำสังคายนาครั้งนี้ประเทศไทยได้รับสืบทอดพระศาสนาจากพระโสมณะและพระอุตตระที่ถูกส่งมาเผยแพร่ศาสนา ณ ภาคภูมิแถบนี้

การสังคายนาครั้งที่ ๔ ทำเมื่อพุทธศักราช ๒๓๘ พระมหินทเถระ ได้ประดิษฐานพระพุทธศาสนาที่ประเทศศรีลังกา มีพระเจ้าเทวานัมปิยะติสสะ เป็นผู้อุปถัมภ์

การสังคายนาครั้งที่ ๕ ทำเมื่อพุทธศักราช ๔๕๐ (บางแห่งว่า ๔๓๓) เพื่อต้องการจารึกพระพุทธรวจนะเป็นลายลักษณ์อักษร ด้วยเกรงว่าการถ่ายทอดโดยระบบท่องจำอาจวิปริตคลาดเคลื่อน สังคายนาครั้งนี้ทำที่อาโลกเถสถานมตเลขนบท ซึ่งชาวไทยเรียกว่า มลัญชนบทประเทศศรีลังกา พระ รักษิตมหาเถระเป็นประธาน ทำอยู่นานเท่าไรไม่ปรากฏหลักฐาน

ประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทโดยเฉพาะไทย พม่า ศรีลังกา ยังนับครั้งการ ทำสังคายนาบางครั้งไม่เป็นที่ยอมรับของประเทศอื่น สรุปการสังคายนาของประเทศต่างๆ ได้ดังนี้

๑.) ประเทศศรีลังกา ยอมรับการทำสังคายนา ๓ ครั้งในประเทศอินเดีย และนับการสังคายนาที่ประเทศของตนต่อมาอีก ๓ ครั้ง ครั้งที่ ๖ หรือครั้งสุดท้ายของลังกา กระทำเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ ที่ รัตนปุระประเทศศรีลังกา พระหิกขุเว สิริสมังคละ เป็นประธาน กระทำอยู่ ๔ เดือนจึงสำเร็จ การทำสังคายนาครั้งนี้เป็นที่รู้จักกันเฉพาะในศรีลังกาเท่านั้น

๒.) ประเทศพม่านับสังคายนา ๓ ครั้งในประเทศอินเดีย ๓ ครั้งแล้วนับครั้งที่ ๒ ที่ทำที่ศรีลังกา (สังคายนาครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๔๕๐ หรือ ๔๓๓) เป็นครั้งที่ ๔ และมีเพิ่มครั้งที่ ๕ และที่ ๖ ที่ประเทศพม่าคือ

สังคายนาครั้งที่ ๕ ทำในรัชสมัยพระเจ้ามินตง พระชาคราภิวงสะ พระนรินทรากิษชะ และพระสมังคละสามิ ผลัดกันเป็นประธาน ทำกลางที่ประชุมพระและคฤหัสถ์ที่แตกฉานในพระ ไตรปิฎก ๒,๔๐๐ ทานกระทำอยู่ ๕ เดือนจึงสำเร็จสังคายนาครั้งนี้มีขึ้นเมื่อพ.ศ. ๒๔๑๔

สังคายนาครั้งที่ ๖ เนื่องในโอกาสฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษของพม่า รัฐบาล บาลพม่าได้ เชิญผู้นำชาวต่างประเทศ โดยเฉพาะสายเถรวาทเข้าร่วมด้วย จุดประสงค์ของการทำสังคายนาครั้งนี้เพื่อพิมพ์พระไตรปิฎก พร้อมอรรถกถาและคำแปลเป็นภาษาพม่า ได้ทำอยู่ ๒ ปี คือระหว่าง ๑๗ พฤษภาคม ๒๔๔๗ - ๒๔ พฤษภาคม ๒๔๔๙ แล้วเสร็จได้แจกจ่ายพระไตรปิฎกฉบับอักษรพม่า ไปยังประเทศต่างๆ ด้วย

ประเทศไทยยอมรับการสังคายนาตามลำดับที่ทำในลังกา ๕ ครั้ง ถือว่าเป็นประวัติที่ควรรู้เกี่ยวกับความเป็นมาแห่งพระธรรมวินัย แต่หนังสือคดียาวงษ์ รจนาเป็นภาษาบาลี โดยสมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพนฯ (รจนาเมื่อครั้งยังเป็นพระพิมลธรรม) ในรัชกาลที่ ๑ ได้จัดลำดับการสังคายนา ๗ ครั้ง คือ

สังคายนาครั้งที่ ๑-๒-๓ ทำในประเทศอินเดียดังกล่าวแล้ว

สังคายนาครั้งที่ ๔ - ๕ ทำในประเทศลังกา

สังคายนาครั้งที่ ๖ ทำในลังกา เมื่อพ.ศ. ๔๕๖ พระพุทธโฆษาจารย์ ชาวอินเดียได้แปลเรียบเรียงอรรถกถาจากภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี ในสมัยพระเจ้ามหาราชการสังคายนาครั้งนี้มีข้าราชการพระไตรปิฎก หากแต่ข้าราชการอรรถกถา ทางลังกาจึงไม่นับเป็นการสังคายนา

สังคายนาครั้งที่ ๗ ทำในลังกาทำในลังกา เมื่อพ.ศ. ๑๕๘๗ พระกัสสปะเถระเป็นประธาน ได้รจนาและชำระพระคัมภีร์ฎีกาต่างๆ ร่วมกับพระภิกษุผู้เชี่ยวชาญ กว่า ๑,๐๐๐ รูป

การพิมพ์พระไตรปิฎกในประเทศไทย แบ่งเป็น ๔ สมัย

สมัยที่ ๑ ชำระและจารลงในใบลาน กระทำที่เมืองเชียงใหม่ สมัยพระเจ้าติโลกราช ประมาณ พ.ศ. ๒๐๒๐

สมัยที่ ๒ รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ เรื่องสังคายนาพระไตรปิฎกโดยพิสดาร ในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีปรากฏในหนังสือพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา และคำประกาศเทวดาครั้งสังคายนาปิฎก สัมฤทธิ์ ศก พ.ศ. ๒๓๓๑ รัชกาลที่ ๑ (หนังสือประกาศการพระราชพิธี) ซึ่งเก็บใจความได้ดังนี้

ในปี พ.ศ. ๒๓๓๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสละพระราชทรัพย์จ้างช่างจารจารึกพระไตรปิฎกลงในใบลาน และให้ชำระและแปลฉบับอักษรลาว อักษรรามัญ เป็นอักษรขอม สร้างใส่ตู้ไว้ในหอมนเทียรธรรม และสร้างพระไตรปิฎกถวายพระสงฆ์ไว้ทุกพระอารามหลวง มีผู้กราบทูลว่า ฉบับพระไตรปิฎกและอรรถกถาฎีกาที่มีอยู่ผิดเพี้ยนวิปลาสเป็นอันมาก ผู้ที่รู้พระไตรปิฎกก็มีน้อยท่านควรจะได้หาทางชำระให้ถูกต้องจึงทรงอาราธนาพระสังฆราชพระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญ ๑๐๐ รูป มาฉันทริสถามว่า พระไตรปิฎกผิด พลาดมากน้อยเพียงไร สมเด็จพระสังฆราชพร้อมด้วยพระราชาคณะถวายพระให้ทรงทราบว่ามีผิดพลาดมาก แล้วเล่าประวัติการสังคายนาพระไตรปิฎก ๘ ครั้งทีล่วงมาแล้ว เมื่อทรงทราบดังนี้ จึงอาราธนาให้พระสงฆ์ดำเนินการสังคายนาชำระพระไตรปิฎก เลือกได้พระสงฆ์ ๒๑๘ รูป ราชบัณฑิตอุบาสก ๓๒ คน (แต่ตามประกาศเทวดาว่า พระสงฆ์ ๒๑๘ รูป ราชบัณฑิตอุบาสก ๓๐ คน) กระทำ ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ (คือวัดมหาธาตุ ยุวราชรังสฤษฎ์ในปัจจุบัน) แบ่งงานออกเป็น ๔ กอง สมเด็จพระสังฆราชเป็นแม่กองชำระสุดตันตปิฎก พระวินัยเป็นแม่กองชำระวินัยปิฎก พระพิมลธรรมเป็นแม่กองชำระอภิธัมมปิฎก พระพุทธาจารย์เป็นแม่กองชำระสัททวิเศษ(ตำราไวยากรณ์และอธิบายศัพท์ต่างๆ) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระอนุชาเสด็จไป ณ พระอารามทุกวันๆ ละ ๒ ครั้ง เวลาเช้าทรงประเคนสำหรับอาหาร เวลาเย็นทรงถวายน้ำอัฐบาน (น้ำผลไม้คั้น) และเทียนทุกวัน เป็นอย่างนี้สิ้นเวลา ๕ เดือนจึงเสร็จ แล้วได้จ้างช่างจารจารึกลงในใบลาน ให้ปิดทองแท่งทับทั้งใบปกหน้าหลัง และกรอบทั้งสี่ เรียกว่าฉบับทองห่อด้วยผ้ายก เชือกรัดถักด้วยไหม แพรเบญจพรรณ มีฉลากงาแกะเขียนอักษรด้วยหมึก และฉลากทอเป็นตัวอักษร บอกชื่อพระคัมภีร์ทุกคัมภีร์

สมัยที่ ๓ ชำระและพิมพ์เป็นเล่ม กระทำที่กรุงเทพฯ สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๓๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๖ หลักฐานเรื่องการพิมพ์พระไตรปิฎก ซึ่งเดิมเขียนเป็นอักษรขอมอยู่ในคัมภีร์ใบลาน ให้เป็นเล่มหนังสือขึ้นนี้ มีในหนังสือชุมนุมกฎหมาย ในรัชกาลที่ ๕ (หลวงรัตนานัญญัติเป็นผู้รวบรวมพิมพ์) หน้า ๘๓๙ ว่าด้วยลักษณะบำรุงพระพุทธศาสนาในหัวชื่อว่า การศาสนาอุปถัมภ์ คือ การพิมพ์พระไตรปิฎก ประกาศการสังคายนา และพระราชดำรัสแก่พระสงฆ์โดยพระองค์ สาระสำคัญที่ได้กระทำ คือ คัดลอกตัวขอมในคัมภีร์ใบลานเป็นตัวไทยแล้วชำระแก้ไข และพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มหนังสือรวม ๓๙ เล่ม (เดิมกะว่าจะถึง ๔๐ เล่ม) มีการประกาศการสังคายนา แต่เพราะเหตุที่ถือกันว่า การสังคายนาควรจะต้องมีการชำระสะสางหรือทำลายเสียหน้าพระศาสนา เพียงพิมพ์หนังสือเฉยๆ คนจึงไม่นิยมถือว่าเป็นการสังคายนา

ข้อสังเกตในการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งแรกในประเทศไทย คือ

๑. การชำระ และจัดพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งนี้เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ จำนวน ๑,๐๐๐ ชุด นับเป็นครั้งแรกในประเทศไทยที่ได้มีการพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นเล่มด้วยอักษรไทย เป็นการฉลองการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติมาครบ ๒๕ ปี

๒. เป็นการสละพระราชทรัพย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เทียบกับการพิมพ์พระไตรปิฎกในรัชกาลที่ ๗ ซึ่งเป็นการสละพระราชทรัพย์ ร่วมกันของพระมหากษัตริย์กับประชาชน

๓. ในการพิมพ์ครั้งแรกนี้ พิมพ์ได้ ๓๙ เล่มชุด ยังขาดหายไปมิได้พิมพ์อีก ๖ เล่ม และได้พิมพ์เพิ่มเติมในรัชกาลที่ ๗ จนครบ ฉบับพิมพ์ในรัชกาลที่ ๗ รวม ๔๕ เล่ม จึงนับว่าสมบูรณ์ เป็นการช่วยเพิ่มเติมเล่มที่ขาดหายไป

สมัยที่ ๔ ชำระและพิมพ์เป็นเล่ม

หลักฐานเรื่องนี้ปรากฏในหนังสือรายงานการสร้างพระไตรปิฎกสยามรัฐซึ่งพิมพ์ขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ แสดงรายละเอียดการจัดพิมพ์พระไตรปิฎก ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๓

มีข้อที่พึงกล่าวเกี่ยวกับการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกครั้งนี้ คือ

๑. ได้ใช้เครื่องหมายและอักษรวิธีตามแบบของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งทรงคิดขึ้นใหม่

๒. พิมพ์ ๑,๕๐๐ จบ พระราชทานในพระราชอาณาจักร ๒๐๐ จบ พระราชทานในนานาประเทศ ๔๕๐ จบ เหลืออีก ๘๕๐ จบ พระราชทานแก่ผู้บริจาคทรัพย์

๓. การพิมพ์พระไตรปิฎกในครั้งนี้ นับว่าได้เพิ่มเติมส่วนที่ยังขาดอยู่ให้สมบูรณ์ โดยใช้ฉบับลานของหลวง คัดลอกแล้วพิมพ์เพิ่มเติมจากส่วนที่ยังขาดอยู่

๔. ผลของการที่ส่งพระไตรปิฎกไปต่างประเทศ ทำให้มีผู้พยายามอ่านอักษรไทย เพื่อสามารถอ่านพระไตรปิฎกฉบับไทยได้ และได้มีผู้บันทึกสุดดีไว้ เช่น พระนายนติโลกเถระ ชาวเยอรมัน ผู้อุปสมบทประจำอยู่ ณ ประเทศลังกา ได้ชมเซย์ไว้ในหนังสือ Guide through the Abhidhamma-Pitaka ว่า ฉบับพระไตรปิฎกไทยสมบูรณ์กว่าฉบับพิมพ์ด้วยอักษรโรมันของสมาคมบาลีปกรณ์ในอังกฤษเป็นอันมาก

๕. ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้ทำนุกรรมต่างๆ ไว้ท้ายเล่มเพื่อสะดวกในการค้น แม้จะไม่สมบูรณ์ แต่ก็มีประโยชน์มาก และเป็นแนวทางให้ชำระเพิ่มเติมให้สมบูรณ์ต่อไป

๓.๔ พระไตรปิฎกเชื่อถือได้แค่ไหน?

คัมภีร์ที่บันทึกหลักธรรมคำสั่งสอนของพุทธศาสนานั้นเรียกว่าพระไตรปิฎก ซึ่งถือว่าเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่สุดของพุทธศาสนา เพราะเป็นคัมภีร์ที่จารึกคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าและของพระอรหันตสาวกไว้ โดยมีกระบวนการสืบทอดคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ไว้ในรูปแบบของการสังคายนาอย่างระมัดระวังและรัดกุมที่สุด ตั้งแต่สมัยที่พระพุทธองค์ทรงพระชนม์ชีพอยู่ จนถึงการสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖ มาตามลำดับ

หลักธรรมคำสั่งสอนทางพุทธศาสนาได้มีการสืบทอดกันมาโดยมุขปาฐะ คือ การท่อง จำสืบทอดกันมา (Oral Tradition) การท่องจำนี้ ได้กระทำมาจนถึงสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๕ ในลังกาทวีป การจารึกเป็นคัมภีร์ครั้งแรกเมื่อคราวสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๔๕๐๑๕ (ถ้านับเฉพาะที่ทำสังคายนาในศรีลังกาก็เป็นครั้งที่ ๒) ในรัชสมัยของพระเจ้าวิภูคคามณีกษัตริย์ โดยมีพระรักขิตมหาเถระเป็นประธาน ทำที่อาโลกเลณสถาน ณ มตเล ชนบทหรือที่เรียกว่า มลัชชนบท สาเหตุของการจารึกพระพุทธรวจนะลงในใบลาน ก็เพราะว่าถ้าจะใช้วิธีท่องจำพระพุทธรวจนะต่อไป ก็อาจมีข้อผิดพลาดได้ง่าย เพราะปัญหาในการท่องจำของกุลบุตรเสื่อมถอยลง นอกจากนั้นพระสงฆ์ยังได้รับความกระทบกระเทือนจากภัยธรรมชาติและภัยสงครามอยู่เนืองๆทำให้ไม่มีเวลาท่องจำพระพุทธรวจนะ จะทำให้ช่วงการสืบทอดขาดลงได้ และในการจารึกครั้งนี้ได้จารึกอรรถกถาลงไว้ด้วย

มีผู้สงสัยว่า สมัยพุทธกาลคนไม่รู้จักการเขียนหนังสือหรืออย่างไร? จึงไม่ปรากฏว่ามีตำรับตำราจารึกไว้เป็นหลักฐาน พระมหาเสฐียรพงษ์ ปุณณวณโณ ได้ประมวลทัศนะนี้ไว้ในหนังสือภาษาศาสตร์ภาษาบาลี ไว้ว่า

^{๑๕} บางแห่งว่า พ.ศ.๔๓๓

ความจริงการเขียนหนังสือน่าจะมีมาก่อนพุทธกาลแล้ว ในพระไตรปิฎกเองก็มีข้อความเอ่ยถึงการขีดเขียนเป็นครั้งแรก เช่น ตอนหนึ่ง ห้ามภิกษุเล่นเกม "อักขริกา" ได้แก่ การทายอักษรในอากาศหรือบนหลังเพื่อนภิกษุ วิชาเขียนหนังสือได้รับยกย่องว่า เป็นศิลปะพิเศษอย่างหนึ่ง ลึกซึ้งบางข้อห้ามภิกษุณีเรียนศิลปะทางโลก หนึ่งในศิลปะเหล่านี้คือวิชาเขียนหนังสือ ในบทสนทนาภายในครอบครัว พ่อแม่ปรารถนาจะให้บุตรเรียนวิชาอะไรดี ถ้าจะให้เรียนเขียนหนังสือ บุตรก็อาจยังซีพอยู่ได้อย่างสบาย แต่ก็อาจเจ็บนิ้วมือ ถ้าภิกษุเขียนหนังสือพรรณาคณของอดีตวิบัติกรรม (การฆ่าตัวตายเอง) ปรับทุกกฎทุกตัวอักษร ถ้ามีผู้อ่านพบข้อความนั้นเข้าเห็นดีเห็นงามด้วย แล้วฆ่าตัวตายตามนั้นปรับอาบัติปาราชิกหลักฐานเหล่านี้แสดงว่าอักษรหรือการเขียนมีมาก่อนสมัยพระพุทธเจ้าแล้ว แต่ที่พระพุทธองค์ไม่นิยมใช้หันมาใช้วิธีมุขปาฐะแทน น่าจะทรงเห็นประโยชน์อันสงส้างบางสิ่งบางอย่างกระมัง หรือว่าระบบการขีดเขียนยังไม่เป็นที่แพร่หลายเท่าที่ควร ทั้งยังไม่มีอุปกรณ์การขีดการเขียนเพียงพอ ก็ยากที่จะทราบได้แต่ข้อที่น่าคิดอยู่อย่างคือ วิธีเรียนด้วยมุขปาฐะนี้ นอกจากจะสร้างสัมพันธภาพอย่างใกล้ชิดระหว่างผู้เรียนและผู้สอนแล้ว ยังเป็นการสร้างสมาธิฝึกจิตของผู้เรียนไปในตัวด้วย นักปราชญ์ยุคก่อนที่มีความคิดเช่นนี้ก็ไม่น้อย *เพลโต* เคยกล่าวไว้ว่า "การคิดอักษรขึ้นใช้แทนการท่องจำ ทำให้มนุษย์ขาดอานุภาพแห่งความทรงจำ คือแทนที่จะจดจำจากอินทรีย์ภายใน ต้องอาศัยสัญลักษณ์นอกเข้ามาช่วย"^{๑๖}

พระไตรปิฎกเคยถูกดัดแปลงแก้ไขจริงหรือไม่ ?

ยังมีผู้สงสัยต่อไปอีกว่า เป็นไปได้หรือไม่ที่พระไตรปิฎกอาจจะถูกสาวกรุ่นหลังๆ แก้ไขเพิ่มเติมก็ขอตอบว่า "เป็นไปได้ไม่ได้" แน่นนอน ด้วยเหตุผลดังนี้

๑. พระไตรปิฎกสืบทอดกันมาด้วยภาษาบาลี ที่มีหลักไวยากรณ์เฉพาะ มีกฏตายตัวไว้เฉพาะภาษาบาลี โดยปฏิเสธกฏไวยากรณ์หลายประการของสันสกฤตเพื่อไว้ให้เป็นหลักเกณฑ์ของไวยากรณ์บาลีโดยเฉพาะ เช่น พระบาลีมี ๒๖ จนะเท่านั้น คือ เอกจนะ และพหุจนะ ไม่มีทวิจนะ^{๑๗} เป็นต้น

๒. แม้บางช่วงของประวัติศาสตร์เกิดภัยต่างๆ ทำให้คัมภีร์พระไตรปิฎกขาดหายหรือเลอะเลือนไป แต่เมื่อสังคายนาใหม่อีกครั้งก็ได้เปรียบเทียบ ตรวจสอบดูกับพระไตรปิฎกของประเทศต่างๆ ทั่วโลก จนหมดข้อสงสัย จึงทำให้เชื่อได้ว่าเป็นพระไตรปิฎกที่สังคายนาเสร็จนั้นมีมาตรฐานเดียวกันทั่วทั้งโลก ตรงกับพระไตรปิฎกที่ได้รับการสังคายนาครั้งก่อนๆ ทุกประการ

๓. มีข้อความในคัมภีร์รุ่นหลังกล่าวอ้างถึงข้อความคัมภีร์พระไตรปิฎก แต่เมื่อตรวจสอบในบาลีพระไตรปิฎกแล้วกลับไม่มีข้อความนั้น ทั้งที่เมื่อพิจารณาข้อความนั้นแล้วมีอรรถเข้ากันได้กับพระไตรปิฎก เช่น บาลีสังยุตตนิกาย มหาวรรคว่า "จตตารีมานิ ภิกขเว อริยสัจจานิ. กตมานิ จตตารี. ทุกขํ อริยสัจจํ ทุกขสมุทโย อริยสัจจํ ทุกขนิโรธอ อริยสัจจํ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจจํ. อิมานิ โข ภิกขเว จตตารี อริยสัจจานิ ตถานิ อวิตถานิ อนนถถานิ ตสฺมาอริยสัจจานิตี วุจฺจนตี"^{๑๘}

แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรค นำไปอ้างโดยเพิ่มข้อความว่า "จตตารีมานิ ภิกขเว อริยสัจจานิ. กตมานิ จตตารี. ทุกขํ อริยสัจจํ ทุกขสมุทโย อริยสัจจํ ทุกขนิโรธอ อริยสัจจํ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจจํ. อิมานิ โข ภิกขเว จตตารี อริยสัจจานิ อริยา อิมานิ ปฏิวิฆฺณนตี ตสฺมา อริยสัจจานิตี วุจฺจนตี

^{๑๖} พระมหาเสฐียรพงษ์ ปุณณวมโน ภาษาศาสตร์ภาษาบาลี, *ชุดวรรณไวทยากร, กรุงเทพฯ:ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๔*

^{๑๗} ดูรายละเอียด พระอัครวงศาจารย์, *สหพินิตีปกรณ์ (ปทมาลา) ฉบับภูมิพลโลกิย*. โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิย, วัดสระเกศ กรุงเทพฯ:พ.ศ. ๒๕๒๑ .หน้า ๑๕๖

^{๑๘} ส.ม.(บาลี) ๑๙/๑๐๙๗/๓๘๐

ตีติ ฯ อปิจ อริยสสฺส สจฺจจณฺตีปิ อริยสจฺจจณฺนิ ฯ ยถาห ฯ สทเวเก โลเก ฯ เปฯ มนุสฺสา ตถาคโต อริโย ตสฺมา อริยสจฺจจณฺตี วุจฺจตีติ ฯ อถวา เอเตลฺลํ อภิสมฺพุทฺตตา อริยภาวลิทฺธิโตปิ อริยสจฺจจณฺนิ ฯ ยถาห ฯ อิมลฺลํ โข ภิกฺขเว จตฺตุนฺนํ อริยสจฺจจณฺนิ ยถาภูตํ อภิสมฺพุทฺตตา ตถาคโต อรหํ สมมาสมฺพุทฺโธ อริโยติ วุจฺจตีติ ฯ อปิจ โข ปน อริยานิ สจฺจจณฺตีปิ อริยสจฺจจณฺนิ. อริยานีติ ตถานิ อวิตถานิ อวิลฺลาทกานีติ อตฺถโถ ฯ ยถาห ฯ อิมานิ โข ภิกฺขเว จตฺตาริ อริยสจฺจจณฺนิ ตถานิ อวิตถานิ อนนฺถกานิ ตสฺมา อริยสจฺจจณฺตี วุจฺจตีติ. เอวเมตลฺลํ นิพฺพจฺจนฺโต วินิจฺฉโต เวทิตฺตพฺโพ.^{๑๙} (อักษรตำแหน่ง เป็นข้อความที่คัมภีร์วิสุทธิธรรมรคเพิ่มเข้ามา โดยอ้างว่านำมาจากพระไตรปิฎก)

ดังข้อมูลดังกล่าวมานี้ก็หมายความว่า พระไตรปิฎกภาษาบาลีไม่ถูกแก้ไขเพิ่มเติมอย่างแน่นอน เพราะทั้งที่ปรากฏข้อความที่ตกลงอยู่ในคัมภีร์อันน่าเชื่อถือเป็นที่สุ่มเสี่ยงอย่างคัมภีร์วิสุทธิธรรมรค ข้อความนั้นก็ยังมีได้ถูกบรรจุไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก สรุปว่า คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีย่อมเป็นไปได้ที่มีการตกลงบ้าง แต่คำกล่าวอ้างที่ว่าถูกสาวกรุ่นหลังแก้ไขเพิ่มเติมย่อมเป็นไปได้อย่างแน่นอน

๓.๔.๑ ทำไมพระพุทธเจ้าไม่ให้เชื่อคัมภีร์

หลักกาลามสูตร ๑๐ ที่ว่าด้วยการอย่าเชื่อ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ดังนี้

๑. มา อนุสฺสาเวน	อย่าเชื่อโดยฟังตามกันมา
๒. มา ปรมปราย	อย่าเชื่อโดยเหตุสักว่าตามสืบๆ กันมา
๓. มา อิติ กิราย	อย่าเชื่อโดยตื่นข่าว
๔. มา ปิฎกสัมปทานน	อย่าเชื่อโดยอ้างปิฎก
๕. มา ตกฺกเหตุ	อย่าเชื่อโดยนึกเดาเอาเอง
๖. มา นยเหตุ	อย่าเชื่อโดยคาดคะเน
๗. มา อาการปริวิตกเกน	อย่าเชื่อโดยการตรึกตรองตามอาการ
๘. มา ทิฏฺฐินิซฆานนฺกชนกฺชนฺตียา	อย่าเชื่อโดยเห็นว่าถูกตามลัทธิของตน
๙. มา ภพฺพรูปตาย	อย่าเชื่อโดยเห็นว่า ผู้พูดควรเชื่อได้
๑๐. มา สมโณ โน ครุ	อย่าเชื่อโดยถือว่า สมณะนี้เป็นครูของตน ^{๒๐}

พุทธประสงค์ที่แท้จริงในการตรัสเรื่องนี้ ก็คือ ไม่ทรงให้ปลงใจเชื่อถือเพียงเพราะอ้างตำรารวมไปถึงตำราที่เรียกกันว่าพระไตรปิฎกด้วย แต่ก็มิใช่หมายความว่าไม่ให้เชื่ออะไรเลย ทรงประสงค์ว่าการตัดสินใจเชื่อในแต่ละเรื่องมิใช่ตัดสินใจเชื่อเพียงเพราะเหตุผลใดเหตุผลหนึ่ง ใน ๑๐ ประการนี้ แต่ควรจะมีข้อมูลในการตัดสินใจเชื่อที่มากไปกว่านั้น เช่น มิให้ตัดสินใจเชื่อเพียงเพราะฟังจากอาจารย์อย่างเดียว แต่ควรหาข้อมูลเพิ่มเติมก่อนว่า คำพูดของอาจารย์นั้นสอดคล้องกับตำราอื่นหรือไม่ นำไปทดสอบทดลองแล้ว มีหลักการพอจะเข้ากันได้หรือไม่ เป็นต้น ทำดังนี้แล้วจึงค่อยตัดสินใจเชื่อ ...มิใช่ว่าห้ามไม่ให้เชื่ออะไรเลย (เพราะการเชื่อในหลักกาลามสูตร..ก็เป็นการเชื่อคัมภีร์เช่นกันมิใช่หรือ??)

องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสอีกว่า “เมื่อใด ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ผู้รู้ดีเตียน ธรรมเหล่านี้ใครยึดถือปฏิบัติถึงที่แล้วจะเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้นท่านทั้งหลายพึงละเสีย ฯลฯ เมื่อใดท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษธรรมเหล่านี้วิญญูชนสรรเสริญ ธรรมเหล่านี้ใคร

^{๑๙} วิสุทธิ.(บาลี)๒/๑๔๐-๑๔๑

^{๒๐} พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต เกสปุตติสูตร (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๙

ยึดถือปฏิบัติ จะเป็นไปได้เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข เมื่อนั้นท่านทั้งหลายพึงถือปฏิบัติบำเพ็ญ (ธรรมเหล่านั้น)^{๒๑}

ในกรณีที่ผู้ฟังยังไม่รู้ไม่เข้าใจและยังไม่มี的信心ในเรื่องใดๆ พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงชักจูงความเชื่อ เป็นแต่ทรงสอนให้พิจารณาตัดสินเอาตามเหตุผลที่เขาเห็นได้ด้วยตนเอง

คำว่า ปิฎก ในพระสูตรนี้ รวมหมายถึงพระไตรปิฎกด้วย มีเหตุผลอธิบายดังต่อไปนี้
ภาษาบาลีว่า มา ปิฎกสมปทาเนนา ท่านพระธรรมปิฎก แปลว่า อย่ายึดถือ โดยการอ้างตำรา
คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า มา ปิฎกสมปทาเนนาติ อมหากัมปิฎกตนตติยา สหฐี สมเมตติปิ มา
คณหิตถ^{๒๒} .

ปิฎกัมปิฎกตถวิทุ ปริยตติภาชนตถโต อาหุ
เตน สโมธานตวา ตโยปิ วินยาทโย เถยยา.

ปริยตติปิ หิ "มา ปิฎกสมปทาเนนา"ติ อาทิสฺส ปิฎกนฺติ วุจจติ.^{๒๓}

น ปิฎกสมปทายาติ อมหากัมปิฎกตนตติยา สหฐี สมเมตติ น โหติ.^{๒๔}

คัมภีร์ฎีกา อธิบายว่า ปิฎกัม คณโล สมปทียติ เอตสฺสาติ ปิฎกสมปทานัม, คณสฺส อุกคณฺหนโก.
เตน ปิฎกอุคคณฺหนกาเวณ เอกจฺจโจ ตาทิสฺส คณณํ ปคณฺณํ กตวา เตน ตํ สเมนตํ สมเมติ, ตสฺมา "ภูตเมตฺน"ติ
คณฺหาติ, ตํ สนฺธาเยส ปฏิกฺเขโป "มา ปิฎกสมปทาเนนา"ติ, อตฺตโน อุกคณฺหนกสมปตฺติยา มา คณฺหิตถาติ
วุตฺตํ โหติ^{๒๕}

อรรถกถาัมชฌิมนิกายกล่าวว่ **ปิฎก คัมภีร์หมายถึง พระไตรปิฎก** มีบาลีว่า “ปิฎกสมปทายาติ
ปาวจนสงฆาตสมปตฺติยา. สาวิตฺติอาทิสฺส ญนฺทพฺพเนหิ จ วคฺคพฺพเนหิ จ สมปาเทตวา อาคตฺนติ ทสเสติ^{๒๖}

ฎีกาที่ชฌนิกายกล่าวว่ ปิฎก คัมภีร์ หมายถึง พระบาลี (พระไตรปิฎก)ว่ “มา ปิฎกสมปทา
เนนาติ กาลามสฺสุตเต, สาฬหสฺสุตเต จ อาคตํ ปาฬิมาน.ตทญฺจกถายณฺจ "อมหากัมปิฎกตนตติยา สหฐี สมเมตติ
มา คณฺหิตถา"ติ อตฺโต วุตฺโต. อาจริยสาริปุตฺตตเถเรณ ปน "ปาฬิสฺมปทานวเสน มา คณฺหา"ติ วุตฺต^{๒๗}

ในเรื่องนี้ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ประยุทธ์ ปยุตฺโต) อธิบายว่

คำว่า อย่ายึดถือ ในที่นี้ ขอให้เข้าใจความว่ หมายถึงการไม่ตัดสินหรือลงความเห็นแน่นอน
เด็ดขาดลงไปเพียงเพราะเหตุเหล่านี้ ตรงกับคำว่ "อย่าปลงใจเชื่อ" อนึ่ง ไม่เพียงแปลความเลยเถิดไปว่
พระพุทธเจ้าทรงสอนไม่ให้เชื่อสิ่งเหล่านี้และให้เชื่อสิ่งอื่นนอกจากนี้ แต่พึงเข้าใจว่แม้แต่สิ่งเหล่านี้ซึ่ง
บางอย่างก็เลือกเอามาแล้วว่เป็นสิ่งที่น่าเชื่อที่สุด ท่านก็ยังเตือนไม่ให้ปลงใจเชื่อไม่ให้ด่วนเชื่อ ไม่ให้ถือ
เป็นเครื่องตัดสินเด็ดขาด ยังอาจผิดพลาดได้ ต้องใช้ปัญญาพิจารณาก่อน ก็ขนาดสิ่งที่น่าเชื่อที่สุดแล้ว
ท่านยังไม่คิดเชื่อ ให้พิจารณาให้ดีก่อน สิ่งอื่นคนอื่นเราจะต้องคิดพิจารณาระมัดระวังให้มากสักเพียงไหน

สำหรับผู้ที่ยังไม่ได้นับถือในลัทธิศาสนาหรือหลักคำสอนใดๆ พระองค์จะตรัสธรรมเป็นกลางๆ
เป็นการเสนอแนะความจริงให้เขาคิด ด้วยความปรารถนาดี เพื่อประโยชน์แก่ตัวเขาเอง โดยมีต้องคำนึง
ว่หลักธรรมนั้นเป็นของผู้ใด โดยให้เขาเป็นตัวของเขาเอง ไม่มีการชักจูงให้เขาเชื่อเลื่อมใสต่อพระองค์
หรือเข้ามาสู่อะไรสักอย่างว่อาจจะเรียกว่ศาสนาของพระองค์ พึงสังเกตด้วยว่จะไม่ทรงอ้างพระองค์

^{๒๑} พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ภัททียสูตร (ไทย)๒๑/๑๙๓/๒๘๗

^{๒๒} อรรถกถา อง.อ.(บาลี) ๒/๑๕๔/๒๐๓

^{๒๓} อรรถกถา ที.สี.อ.(บาลี) ๑/๑๗

^{๒๔} อรรถกถา ขุ.ม.หา.อ.(บาลี) ๑๕๖/๓๙๑

^{๒๕} คัมภีร์ฎีกา อง.ฎีกา.(บาลี)๒/๒๖๘/๒๐๙

^{๒๖} อรรถกถา ม.ต.ก.อ.(บาลี)๓/๔๕๓/๓๐๔

^{๒๗} คัมภีร์ฎีกา ที.สี.อ.ภินวฎีกา (บาลี) หน้า ๑๑๖

หรืออำนาจเหนือธรรมชาติพิเศษอันใดเป็นเครื่องยืนยันคำสอนของพระองค์ นอกจากเหตุผลและข้อเท็จจริงที่ให้เราพิจารณาเห็นด้วยปัญญาของเขาเอง^{๒๘}

ปัญญาสำคัญไหน ?

ศาสนาพุทธ : ปัญญามีไว้สำหรับทำลายศรัทธา เพราะเมื่อรู้แจ้งเห็นจริงด้วยตนเอง แล้ว ก็ไม่ต้องเชื่อต่อใครอีกต่อไป เปรียบเหมือน ผู้ที่เคยลิ้มรสมะนาวมาแล้ว เขาไม่ ต้องเชื่อต่อใครอีกต่อไปว่า มะนาวมีรสเปรี้ยว เพราะได้ประจักษ์ด้วยตน เองแล้ว..พระอรหันต์เป็นอสังข (ผู้ไม่มีความเชื่อ มีแต่ความรู้แจ้งในสภาวะธรรมที่ปรากฏ)

ศาสนาอื่นๆ : ปัญญามีไว้เพื่อค้นหาเหตุผลมาเพิ่มพูนสนับสนุนศรัทธา ที่มีอยู่แล้วให้น่าเชื่อถือยิ่งขึ้น

๓.๔.๒ พระสารีบุตรไม่เชื่อใคร

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ไม่ยินดีในสิ่งนำยินดี ไม่ประกอบในความดูหมิ่นละเอียดอ่อน มีปฏิภาณ **ไม่ต้องเชื่อใคร** และไม่ต้องคลายกำหนด^{๒๙}

คำว่า ไม่ต้องเชื่อใคร คือ ธรรมที่ตนรู้อย่างเห็นจริงด้วยตนเองแล้ว บุคคลไม่ต้องเชื่อต่อใครๆ อีกต่อไป (.ขอยกตัวอย่างเสริม เช่น ผู้ที่เคยลิ้มรสมะนาวแล้ว ก็ไม่ต้องเชื่อต่อใครๆ อีกต่อไปว่ามะนาว นั้นมีรสเปรี้ยว เพราะได้รู้อย่างเห็นจริงด้วยลิ้นของตนเองแล้ว) เพราะตนรู้อย่าง เห็นจริงด้วยตนเองแล้วว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ...ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ...

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามพระสารีบุตรว่า สารีบุตร เธอเชื่อหรือไม่ว่า อินทรี ๕ ที่ บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตธรรม มoomตธรรมเป็นที่ไปในเบื้อง เป็นที่สุด

..ท่านพระสารีบุตรกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในข้อนี้ **ข้าพระองค์ไม่จำเป็นต้องเชื่อต่อพระผู้มีพระภาค**เลย ว่า สัทอินทรี ..วิริยอินทรี ..สตินทรี ..สมาอินทรี ...ปัญญินทรีที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตธรรม มoomตธรรมเป็นที่ไปในเบื้องหน้า มoomตธรรมเป็นที่สุด

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในเรื่องนี้ หากชนเหล่าใด ยังไม่รู้ ไม่เห็น ไม่เข้าใจ มิได้ทำให้แจ้ง มิได้ สัมผัสด้วยปัญญาแล้ว ชนเหล่านั้นก็ยังคงถึงความเชื่อต่อผู้อื่น แต่หากชนเหล่าใดรู้ เห็น เข้าใจ ทำให้แจ้ง สัมผัสด้วยปัญญาแล้ว ชนเหล่านั้นก็ ย่อมไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในข้อนั้นเลยว่า สัทอินทรี ..วิริยอินทรี ..สตินทรี ..สมาอินทรี ...ปัญญินทรีที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อม หยั่งลงสู่อมตธรรม มoomตธรรมเป็นที่ไปในเบื้องหน้า มoomตธรรมเป็นที่สุด

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดีแล้ว สารีบุตร ในเรื่องนี้ ชนเหล่าใดไม่รู้ ไม่เห็นไม่เข้าใจ มิได้ทำให้แจ้ง มิได้สัมผัสด้วยปัญญาแล้ว ชนเหล่านั้นก็ยังคงดำเนินไปด้วยความเชื่อต่อผู้อื่นว่า สัทอินทรี ..ปัญญินทรี ที่บุคคลเจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตธรรม มoomตธรรมเป็นที่ไปในเบื้องหน้า มoomตธรรมเป็นที่สุด^{๓๐}

๓.๔.๓ พระอรหันต์ คือ ผู้ที่ไม่ต้องมีความเชื่อต่อใครๆ อีกต่อไป

คัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปราภุขข้อความว่า พระราชาโอรสพระนามว่า ชันฑะและ บุตรบุโรหิตชื่อติสสะบรรลุลุทธิแล้ว ..หมดความสงสัยแล้วปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก่แล้ว

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน หนังสือพุทธธรรม

^{๒๙} มหานิทเทศ ปุราภทสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๒๙ ข้อ ๘๗ หน้า ๒๗๑

^{๓๐} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ เล่ม ๒๙ ข้อ ๘๘ หน้า ๒๗๔

กล้า **ไม่ต้องเชื่อผู้อื่น**^{๓๑๑} ในคำสอนของพระศาสดา ได้กราบทูลพระวิปัสสีพุทธเจ้าว่า ‘ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระภาชิตของพระผู้มีพระภาคชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระภาชิตของพระผู้มีพระภาคชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พระผู้มีพระภาคประกาศธรรมแจ่มแจ้งโดยประการต่างๆเปรียบเทียบเหมือนบุคคฺลหายของทีคว่า เปิดของทีปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืดด้วยตั้งใจว่า ‘คนมีตาดีจักเห็นรูปได้’ ข้าพระองค์ทั้งสองนี้ขอถึงพระผู้มีพระภาคพร้อมทั้งพระธรรมเป็นสรณะ และพึงได้ การบรรพชาพึงได้การอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค^{๓๑๒}

บุคคลผู้ไม่ยินดีในสิ่งที่น่ายินดี ไม่ประกอบในความดูหมิ่น
ละเอียดอ่อน มีปฏิภาณ **ไม่ต้องเชื่อใคร** และไม่ต้องคลายกำหนด
บุคคลไม่ศึกษาเพราะอยากได้ลาภ ไม่โกรธเพราะไม่ได้ลาภ
ไม่เดือดดาลและไม่ยินดีในรสเพราะตณหา^{๓๑๓}

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปว่า

นรชนใดผู้**ไม่ต้องเชื่อใคร** รู้จักนิพพานที่ปัจฉิมโยโรปรุ่งแต่งไม่ได้
ตัดรอยต่อแห่งการเกิดใหม่ ทำลายโอกาสแห่งการท่องเที่ยวไปในสังสาร
คลายความหวังแล้ว นรชนนั้นแล เป็นบุรุษสูงสุด^{๓๑๔}

๓.๕ ลำดับคัมภีร์ในพุทธศาสนาเถรวาท

คัมภีร์ในพุทธศาสนาเถรวาท มี ๕ ระดับ

๑. คัมภีร์พระไตรปิฎก หมายถึง คัมภีร์ที่บันทึกพระพุทธพจน์ไว้
๒. คัมภีร์อรรถกถา หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายพระไตรปิฎก
๓. คัมภีร์ฎีกา(มูลฎีกา) หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายอรรถกถา
๔. คัมภีร์อนุฎีกา หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายมูลฎีกา, ฎีกา
๕. คัมภีร์คัมภีร์คัมภีร์ หมายถึง คัมภีร์อื่นๆ นอกจากนี้

๑. คัมภีร์ดั้งเดิมคือบาลี เดิมพระพุทธพจน์อยู่ในลักษณะการจำแล้วบอกกันต่อๆ มา เมื่อมีการจารึกลงในใบลานจึงเกิดคัมภีร์ขึ้นเป็นครั้งแรก เรียกว่ากันว่า บาลีพระไตรปิฎกซึ่งรวบรวมไว้ดังนี้ คัมภีร์ทั้งหมดนี้เรียกว่าคัมภีร์ดั้งเดิม (Original Pali) หรือบางทีเรียกว่าบาลีพุทธวจนะ (Canon)

๒. คำอธิบายพระไตรปิฎก เป็นหลักฐานชั้น ๒ เรียกว่า อรรถกถา หรือ วรรณนา ซึ่งมีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก และอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก และอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ที่อธิบายต่อเนื่องกันจนตลอดก็มี ที่อธิบายเฉพาะคัมภีร์ๆ ก็มี

^{๓๑๑} ไม่ต้องเชื่อผู้อื่น หมายถึง ไม่ต้องอาศัยผู้อื่นคอยแนะนำพร่ำสอนในคำสอนของพระศาสนา ไม่ได้หมายถึงว่าไม่ต้องเชื่อใคร (อุปบุพจโย = ไม่มีใครอื่นอีกเป็นปัจจัย สารตถ.ฎีกา ๓/๑๘/๒๒๒๐)

^{๓๑๒} ที่ขนิณายมหารวรรค ๑๐/๗๖/๔๓ ,สังยุตตนิกาย มหาวรรค ปุพพโกฏฐกสูตร๑๙/๕๑๔/๓๒๖

^{๓๑๓} พุ.สุตต. ๒๕/๘๖๐/๗๐๖ , สังยุตตนิกาย มหาวรรค ปุพพโกฏฐกสูตร ๑๙/๕๑๔/๓๒๖

^{๓๑๔} พุ.ธ. ๒๕/๙๗/๓๔

พระไตรปิฎก	อรรถกถา	ผู้เรียบเรียง
ก.พระวินัยปิฎก		
๑.พระวินัยปิฎก (ทั้งหมด)	สมันตปาสาทิกา	พระพุทธโฆสะ
ข.พระสุตตันตปิฎก		
๒.ทีฆนิกาย	ศุภังควลิตาสินี	"
๓.มัชฌิมนิกาย	ปปัญญะสุทนี	"
๔.สังยุตตนิกาย	สารีคตปกาสินี	"
๕.อังคุตตรนิกาย	มโนรตปุรณี	"
๖.ขุททกปาฐะ (ขุททกนิกาย)	ปรมัตถโชติกา	"
๗.ธรรมบท (")	อัมมปัทฏฐกถา*	"
๘.ยુทธาน (")	ปรมัตถทีปนี	พระธรรมปาละ
๙.ยติวุตตกะ (")	"	"
๑๐.สุตตนินบาต (")	ปรมัตถโชติกา	พระพุทธโฆสะ
๑๑.วิมานวัตถุ (")	ปรมัตถทีปนี	พระธรรมปาละ
๑๒.เปตวัตถุ (")	"	"
๑๓.เดรคาถา (")	"	"
๑๔.เดรีคาถา (ขุททกนิกาย)	ปรมัตถทีปนี	พระธรรมปาละ
๑๕.ชาดก (")	ชาดกัฏฐกถา*	พระพุทธโฆสะ
๑๖.นิทเทส (ขุ ท ท ก นิกาย)	สัทธัมมปิชาโชติกา	พระอุปเสนะ
๑๗.ปฎิสัมภิทามัคค์ (")	สัทธัมมปกาสินี	พระมหานาม
๑๘.อปทาน (")	วิสุทธชนวิลาสินี	(นามไม่แจ้ง)**
๑๙.พุทธวงศ์ (")	มธรรควลิตาสินี	พระพุทธทศตะ
๒๐.เจริยาปิฎก (")	ปรมัตถทีปนี	พระธรรมปาละ
ค.พระอภิธรรมปิฎก		
๒๑.อัมมสังคณี	อัญญาสาสินี	พระพุทธโฆสะ
๒๒.วิภังค์	สัมโมหวิโนทนี	"
๒๓.ทั้ง ๕ คัมภีร์ที่เหลือ	ปัญจปกรณัฏฐกถา	"

๓. คำอธิบายอรรถกถา เรียกว่า ฎีกา เป็นหลักฐานชั้น ๓ ตัวอย่างเช่น อธิบาย สมันตปาสาทิกา เรียกว่า ฎีกาสารัตถทีปนี ฎีกาอธิบาย พระอภิธรรม เรียกว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี อธิบายฎีกา เรียกว่า อนุฎีกา เป็นหลักฐานชั้น ๔ เช่น อนุฎีกาวิมตวิโนทนี ของพระวินัย เป็นต้น

๔. คัมภีร์ที่ว่าด้วยกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์บาลี อธิบายศัพท์ต่างๆ รวมเรียกว่า สัทททาวิเสส เป็นชื่อที่เรียกกันในวงการนักปราชญ์บาลีฝ่ายไทย ดังปรากฏในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า เมื่อทำสังคายนาในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๓๑ เพื่อชำระพระไตรปิฎกนั้น ได้มีการชำระคัมภีร์สัทททาวิเสสต่างๆ ด้วย โดยมี พระพุทธาจารย์ เป็นแม่กอง เช่นมูลกัจจายนปกรณ์ รูปสิทธิธาดูปทีปิกา อธิธานัปทีปิกา และสุจิ เป็นต้น

พระไตรปิฎกเป็นของมีมาก่อน ส่วนอรรถกถาแต่งขึ้นประมาณ พ.ศ. ๙๕๖ ส่วนฎีกาแต่งเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๕๘๗ คัมภีร์อนุฎีกานั้น แต่งขึ้นภายหลังฎีกายุคต่อๆ มาเป็นคำอธิบายฎีกาอีกต่อหนึ่ง

แม้จะมีพระพุทธานุภาพเตือนไว้ มิให้ติดตำราจนเกินไป แต่ก็จำเป็นต้องรักษาตำราไว้ เพื่อเป็นแนวทางแห่งการศึกษา เพราะถ้าไม่มีตำราเลยจะยิ่งซ้ำร้าย เพราะจะไม่มีแนวทางให้รู้จักพระพุทธานุภาพเลย ฉะนั้น การศึกษาให้รู้และเข้าใจในพระไตรปิฎก จึงเป็นลำดับแรก เรียกว่า ปริยัติ การลงมือทำตามโดยควรแก่จิต อธิยาศัย เรียกว่า ปฏิบัติ การได้รับผลแห่งการปฏิบัตินั้นๆ เรียกว่า ปฏิเวธ^{๓๔}

คัมภีร์ฎีกาแห่งอรรถกถา

คัมภีร์ฎีกา เป็นคัมภีร์อธิบายเนื้อความในอรรถกถา คือ คัมภีร์ที่เกิดขึ้นภายหลังคัมภีร์อรรถกถา

คำว่า ฎีกา แปลว่า วาจาเป็นเครื่องกำหนดเล็งนัย เฉพาะคำพูด ความมุ่งหมายของฎีกา คือ การอธิบายคำในอรรถกถาที่ยากให้เข้าใจง่ายขึ้น ในคัมภีร์อรรถกถามีการอธิบายพระไตรปิฎกในแง่มุมต่างๆ ประกอบ ด้วยความคิดความเชื่อประเพณี วัฒนธรรม สังคม ฯลฯ ของท้องถิ่น

ส่วนคัมภีร์ฎีกาจะเน้นข้อความที่ยากหรือไม่ชัดเจนมากกว่าแงอื่น บางที่ใช้คำว่าลีนตลปกาสนา หรือ ลีนตลปกาสินี นำหน้า คำว่าฎีกา ซึ่งแปลความว่า การประกาศ หรือ เปิดเผยเนื้อความที่ซ่อนเร้น นักปราชญ์ทางพุทธศาสนา ที่เรียกว่า พระฎีกาจารย์ได้แต่งเรียบเรียงขึ้นในภายหลังอรรถกถา แบ่งตามอรรถกถาเป็น ๓ หมวด คือ

๑. ฎีกาพระวินัย
๒. ฎีกาพระสูตร
๓. ฎีกาพระอภิธรรม

คัมภีร์อนุฎีกา

อนุฎีกา ได้แก่ ฎีกาใหม่ที่แต่งเพิ่มเติมภายหลัง คำบาลีเรียกว่า อภินวฎีกา แปลว่า ฎีกาใหม่ นักปราชญ์ทางพุทธศาสนาที่เรียกว่า พระอนุฎีกาจารย์ได้แต่งเรียบเรียงขึ้น ภายหลังฎีกาแบ่งตามฎีกาเป็น ๓ หมวด คือ

๑. อนุฎีกาพระวินัย
๒. อนุฎีกาพระสูตร
๔. อนุฎีกาพระอภิธรรม

คัมภีร์คัณฐี

คัมภีร์คัณฐี ได้แก่ คัมภีร์ที่ชี้แจงสำคัญ หรือชี้ปมสำคัญ คัมภีร์คัณฐีเป็นคัมภีร์ที่มีได้แสดงบทต่อบท ปาฐะต่อปาฐะเหมือนอย่างอรรถกถา แต่จัดเป็นคัมภีร์ฝ่ายพวกโคจรญาณ เป็นคัมภีร์ที่แสดงเพียงบท ปาฐะและอธิบายที่มั่วรู้ได้ยาก และที่เป็นเงื่อนไขสลับซับซ้อนเท่านั้น อธิบายข้อความบางตอนในพระไตรปิฎกแบ่งตามพระไตรปิฎกเป็น ๔ หมวด

๑. คัณฐีพระวินัย
๒. คัณฐีพระสูตร
๓. คัณฐีพระอภิธรรม

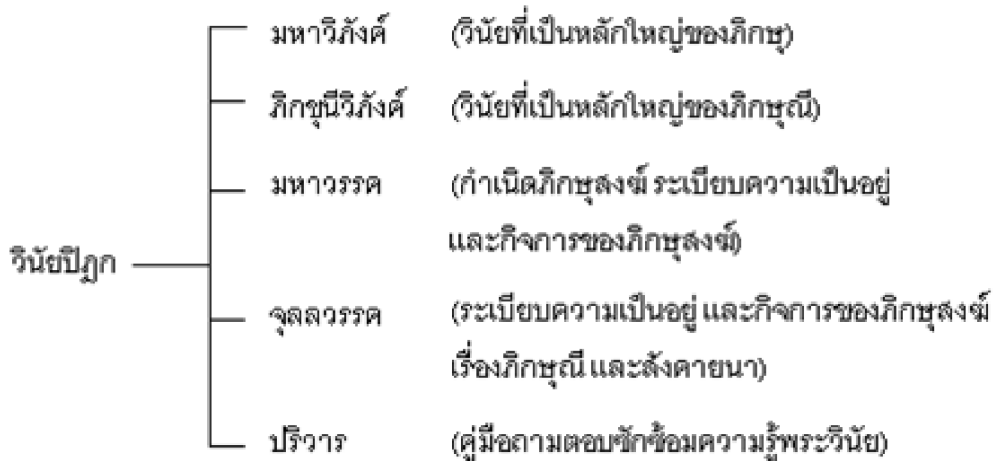
^{๓๔} สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน, กรุงเทพฯ, มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๔, น. ๒๔

คัมภีร์โยชนา

คัมภีร์โยชนา คือคัมภีร์ที่อธิบายความหมายของศัพท์และความสัมพันธ์ในประโยคของภาษา ซึ่งเป็นอุปกรณ์ในการแปลคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอย่างแจ่มชัด ซึ่งนักปราชญ์ทางพุทธศาสนาแต่งเรียบเรียงไว้ แบ่งตามพระไตรปิฎกเป็น ๓ หมวดคือ ๑. อรรถโยชนาพระวินัย ๒. อรรถโยชนาพระสูตร ๓. อรรถโยชนาพระอภิธรรม

๓.๖ คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ทั้งหมด

๓.๖.๑ คัมภีร์หมวดพระวินัย ทั้งหมด

๑. คัมภีร์วินัยปิฎก มหาวิภังค์ เล่มที่ ๑ - ๒

ชื่อภาษาไทย วินัยปิฎก มหาวิภังค์
 ชื่อภาษาบาลี วินัยปิฎก มหาวิภังคปาติ
 ผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป คัมภีร์นี้ มี ๒ เล่ม เริ่มต้นด้วยเหตุที่จะทำให้ทรงบัญญัติพระวินัย กล่าวถึงเวลาเสด็จจำพรรษาในปีที่ทรงบัญญัติพระวินัยด้วย แบ่งออกเป็น ๗ กัณฑ์ แต่ละกัณฑ์กล่าวถึงเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบทและการบัญญัติสิกขาบทนั้นๆ

๒. คัมภีร์วินัยปิฎก ภิกษุณีวิภังค์ เล่มที่ ๓

ชื่อภาษาบาลี วินัยปิฎก ภิกษุณีวิภังคปาติ
 ชื่อภาษาไทย วินัยปิฎก ภิกษุณีวิภังค์
 ผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป คัมภีร์นี้ กล่าวถึงปาฏิโมกข์ของภิกษุณี มีอยู่ ๓๑๑ สิกขาบท เพิ่มเติมจากสิกขาบทของภิกษุในเล่มที่ ๑

๓. คัมภีร์วินัยปิฎก มหาวรรค เล่มที่ ๔ - ๕

ชื่อภาษาบาลี วินัยปิฎก มหาวคคปาติ
 ชื่อภาษาไทย วินัยปิฎก มหาวรรค
 ผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป คัมภีร์นี้มี ๒ เล่ม ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ ตอนต้น (ระเบียบข้อบังคับทั่วไปเกี่ยวกับความเป็นอยู่และการดำเนินกิจการของภิกษุสงฆ์) มี ๑๐ ชั้นกะ(หมวด) คือเรื่องกำเนิดภิกษุสงฆ์และการอุปสมบท อุโบสถ จำพรรษา และปวารณา เครื่องหนัง เกสัช กฐิน จีวร นิคกรรม และการทะเลาะวิวาทและสามัคคี

๔. คัมภีร์วินัยปิฎก จุฬวรรค เล่มที่ ๖ - ๗

ชื่อภาษาบาลี วินัยปิฎกจุฬวรรคปาติ

ชื่อภาษาไทย วินัยปิฎกจุฬวรรค

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป คัมภีร์นี้มี ๒ เล่ม ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ ตอนปลาย มี ๑๒ ชั้นกะ คือ เรื่องนิกคกรรม วุฏฐานวิธิ (วัตรของภิกษุผู้อยู่ปริวาส มานัตและอัพทาน) การระงับอธิกรณ์ ข้อบัญญัติปลีกย่อย เสนาสนะ สังฆเภท วัตรต่างๆ การงดสวดปาฏิโมกข์ ภิกษุณี สังคายนาครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒

๕. คัมภีร์วินัยปิฎก ปริวาร เล่มที่ ๘

ชื่อภาษาบาลี วินัยปิฎกปริวารวรรคปาติ

ชื่อภาษาไทย วินัยปิฎกปริวารวรรค

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป คัมภีร์นี้มี ๑ เล่ม ว่าด้วยข้อปลีกย่อย อธิบายเรื่องราวในคัมภีร์ มหาวิงค์ มหาวรรคและจุฬวรรค ใน ๗ เล่มข้างต้นให้พิศดารขึ้น เช่น ตั้งเป็นข้อถาม ข้อตอบ วินิจฉัยอาบัติ อนาบัติ อาบัติที่ทั่วไปและไม่ทั่วไป แก่ภิกษุ และภิกษุณี และในตอนท้ายเล่มยังมีปัญหาวินัยที่ผูกไว้เป็นคำกวีเรียกว่า เสทโฆจนคาถา คือเป็นปัญหาลึกลับซับซ้อน คิดแก้กันจนเหงื่อไหล พร้อมทั้งคำเฉลยปัญหาเหล่านั้นด้วย

คัมภีร์อรรถกถาพระวินัยปิฎก

๑. ชื่อคัมภีร์ วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา ปาราชิกกณฺฑ - สังฆาติเสสาทิ-
มหาหคคาทือฏฐกถา

ชื่อภาษาไทย วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา ปาราชิกกัณฺฑ-สังฆาติเสสาทิ-
มหาหรรคาทือรธกถา

ผู้แต่ง พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ สังคายนาครั้งที่ ๑ และที่พระสังคีตिका
จารย์ ในหนหลังพระพุทธโฆสจารย์ แปลจากภาษาสิงหลเป็น
ภาษามคธ มีพระพุทธสิริเถระเชิญ

เนื้อหาโดยสังเขป อธิบายเนื้อความในคัมภีร์วินัยปิฎก ตามคำเชิญของพุทธสิริเถระโดยมีคัมภีร์มหาอรรถกถา มหาปัจจรี กุรุนที ในสำนักพุทธมิตเถระเป็นแกน ประกอบด้วยคัมภีร์ ๒๗,๐๐๐ แสดงประเภทแห่งนิทาน และวัตถุ โดยวินัยลัทธิฝ่ายอื่น โดยความหมัดจแห่งลัทธิของตน โดยชำระพยัญชนะให้หมดจด โดยเนื้อความ เฉพาะบท โดยลำดับแห่งบาลี และโยชนา โดยวินัยฉัยในสิกขาบท และโดยแสดงประเภทแห่งนัยสมแก่วิงค์

๒. ชื่อคัมภีร์ กงขาวิตรณือฏฐกถา

ชื่อภาษาไทย กังขาวิตรณือรธกถา

ผู้แต่ง พระพุทธโฆสจารย์

เนื้อหาโดยสังเขป อธิบายพระปาติโมกข์โดยย่อ

๓. ชื่อคัมภีร์ วินยสงคหอนุฎกถา
ชื่อภาษาไทย วินัยสังคหอรรถกถา
ผู้แต่ง พระสารีบุตรเถระ ชาวลังกา
เนื้อหาโดยสังเขป อธิบายพระวินัยปิฎกโดยประมวล

๔. ชื่อคัมภีร์ วินยวินิจฉย
ชื่อภาษาไทย วินัยวินิจฉย
ผู้แต่ง พระพุทธทศตเถระ
เนื้อหาโดยสังเขป ประมวลข้อวินิจฉยเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง จากอุกโกโตวิภังค์และ
 ชันธกะ

๕. ชื่อคัมภีร์ อุตตรวินิจฉย
ชื่อภาษาไทย อุตตรวินิจฉย
คำย่อ อุตตรวิ.
ผู้แต่ง พระพุทธทศตเถระ
เนื้อหาโดยสังเขป ประมวลข้อวินิจฉยเกี่ยวกับพระวินัย จากปริวารอรรถกถาเป็นร้อยกรอง

๖. ชื่อคัมภีร์ ขุททสิกขา
ชื่อภาษาไทย ขุททสิกขา
คำย่อ ขุททสิกขา
ผู้แต่ง พระสัทธัมมสิริเถระ ชาวลังกา
เนื้อหาโดยสังเขป อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อเป็นร้อยกรอง

๗. ชื่อคัมภีร์ มุลสิกขา
ชื่อภาษาไทย มุลสิกขา
คำย่อ มุลสิกขา
ผู้แต่ง พระมหาสามี ชาวลังกา
เนื้อหาโดยย่อ อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง

คัมภีร์ฎีกาอธิบายอรรถกถาพระวินัยปิฎก

คัมภีร์ฎีกา เป็นคัมภีร์อธิบายเนื้อความในอรรถกถาคือคัมภีร์ที่เกิดขึ้นภายหลังคัมภีร์อรรถกถา คำว่าฎีกา แปลว่า วาจาเป็นเครื่องกำหนด เล็งนัย เฉพาะคำพูด ความมุ่งหมายของฎีกา คือการอธิบาย คำในอรรถกถาที่ยากให้เข้าใจง่ายขึ้น ในคัมภีร์อรรถกถามีการอธิบายพระไตรปิฎก ในแง่มุมต่างๆ ประกอบด้วยความคิดความเชื่อประเพณี วัฒนธรรม สังคม ฯลฯ ของท้องถิ่น ส่วนคัมภีร์ฎีกาจะเน้น เฉพาะข้อความที่ยาก หรือไม่ชัดเจนมากกว่าแง่อื่น บางทีก็ใช้คำว่า **สันตลปกาสนา** หรือ **สันตลปกาสินี** นำหน้า คำว่าฎีกา ซึ่งแปลความว่า การประกาศหรือเปิดเผยเนื้อความที่ซ่อนเร้น

ชื่อคัมภีร์ วชิรพุทธิ
ชื่อภาษาไทย วชิรพุทธิ
ผู้แต่ง พระวชิรพุทธิ
เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาแห่งพระวินัยปิฎก คือ อธิบายศัพท์และความหมายในอรรถ

กถาสมันตปาสาทิกา

ชื่อคัมภีร์ สารตถทีปนีฎีกา

ชื่อภาษาไทย สารัตถทีปนีฎีกา

ผู้แต่ง พระสารีบุตร ชาวลังกา

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาแห่งพระวินัยปิฎก แบ่งเป็น ๕ คัมภีร์ เริ่มแต่ปฐมสารัตถทีปนี
ทุติย ตติย จตุตถ และ ปัญจมสารัตถทีปนี แก่คัมภีร์อรรถกถา ชื่อ สมันตปาสาทิกา

ชื่อคัมภีร์ วิมตวิโนทนีฎีกา

ชื่อภาษาไทย วิมตวิโนทนีฎีกา

ผู้แต่ง พระมหากัสสปะ แห่งอุทุมพรศิรีวิหาร แห่งประเทศศรีลังกา

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาแห่งพระวินัยปิฎก อธิบายศัพท์และประโยคในอรรถกถาสมันต
ปาสาทิกา

ชื่อคัมภีร์ กงขาวิตรณีปุราณฎีกา

ชื่อภาษาไทย กังขาวิตรณีปุราณฎีกา

อักษรย่อ กงขา.ฎีกา

ผู้แต่ง -

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาแห่งพระวินัยปิฎก อธิบายความในคัมภีร์อรรถกถากังขาวิตรณี

ชื่อคัมภีร์ วินยตถมณชูสา กงขาวิตรณี อภินวฎีกา

ชื่อภาษาไทย วินยตถมณชูสา กังขาวิตรณี อภินวฎีกา

ผู้แต่ง พระพุทธนาคะ

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาแห่งพระวินัยปิฎก อธิบายความพระปาฏิโมกข์

ชื่อคัมภีร์ วินยวินิจจยฎีกา

ชื่อภาษาไทย วินยวินิจจยฎีกา

ผู้แต่ง พระมหาอุปติสสะ เมืองอนูรாதปุระ

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกา อธิบายความพระวินัย

ชื่อคัมภีร์ วินยสังคห

ชื่อภาษาไทย วินยสังคหะ

ผู้แต่ง พระสารีบุตร ชาวลังกา (พ.ศ. ๑๖๐๐)

เนื้อหา ประมวลเรื่องสำคัญในพระวินัยมาอธิบาย นอกเหนือไปจากพระ-บาลี

ชื่อคัมภีร์ วินยสังคหปุราณฎีกา

ชื่อภาษาไทย วินยสังคหปุราณฎีกา

ผู้แต่ง พระสารีบุตร ชาวลังกา

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาพระวินัย

ชื่อคัมภีร์ วินยาลงการฎีกา

ชื่อภาษาไทย วินยาลังการฎีกา

ผู้แต่ง พระติปิฎกลังการะ

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาอธิบายพระบาลี ที่นอกเหนือไปจากคัมภีร์วินัย วินิจฉัยสังคหะ

ชื่อคัมภีร์ วินยาลังการอภินวฎีกา

ชื่อภาษาไทย วินยาลังการอภินวฎีกา

ผู้แต่ง พระมนุนทโฆสะเถระ ที่ประเทศพม่า

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาใหม่ อธิบายความของคัมภีร์วินยาลังการะ

ชื่อคัมภีร์ สุมังคลปาสนีฎีกา

ชื่อภาษาไทย สุมังคลปาสนีฎีกา

ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกา อธิบายความวินัยวินิจฉัยสังคหะ

ชื่อคัมภีร์ วินยตถสารสนธิปณีฎีกา

ชื่อภาษาไทย วินยตถสารสนธิปณีฎีกา

ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกา อธิบายความของคัมภีร์วินัยวินิจฉัยสังคหะ

ชื่อคัมภีร์ สีนตลปกาสนาฎีกา

ชื่อภาษาไทย สีนตลปกาสนาฎีกา

ผู้แต่ง พระเรวตะแต่งที่เมืองพุกาม ชื่อเก่าเรียกว่า อริมีททนะ

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกา อธิบายความของคัมภีร์วินัยวินิจฉัยสังคหะ

ชื่อคัมภีร์ อุตตานทีปณีฎีกา

ชื่อภาษาไทย อุตตานทีปณีฎีกา

ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกา อธิบายความพระบาลีที่นอกเหนือไปจากคัมภีร์วินิจฉัยสังคหะ

ชื่อคัมภีร์ อุตตรวินิจฉัยฎีกา

ชื่อภาษาไทย อุตตรวินิจฉัยฎีกา

ผู้แต่ง พระวาจิสสระเถระ

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาแห่งอธิบายคัมภีร์อุตตรวินิจฉัยะ

ชื่อคัมภีร์ ขุททสิกขาปุราณฎีกา

ชื่อภาษาไทย ขุททสิกขาปุราณฎีกา

ผู้แต่ง พระเรวตะเถระ เมืองอนูราธปุระ

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกา อธิบายความของคัมภีร์ขุททสิกขา

ชื่อคัมภีร์ ขุททสิกขาอภินวฎีกา

ชื่อภาษาไทย ขุททสิกขาอภินวฎีกา เรียก สุมังคลปสาทนีฎีกา ก็ได้

ผู้แต่ง พระสังฆรักขิตะเถระ ศิษย์พระสารีบุตร

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกา อธิบายความของคัมภีร์ขุททสิกขา

ชื่อคัมภีร์ มุลสิกขาฎีกา

ชื่อภาษาไทย มูลสิกขาฎีกา
ผู้แต่ง พระวิมลสารเถระ เมืองอนุราชปุระ
เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกา อธิบายความของคัมภีร์มูลสิกขา

ชื่อคัมภีร์ มูลสิกขาปุราณฎีกา
ชื่อภาษาไทย มูลสิกขาฎีกาคัมภีร์เก่า
ผู้แต่ง พระวิมลสารเถระ เมืองอนุราชปุระ
เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาเก่า อธิบายความของคัมภีร์มูลสิกขา

ชื่อคัมภีร์ วินยวิมติเฉทนีนวฎีกา
ชื่อภาษาไทย วินยวิมติเฉทนีนวฎีกา
ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาใหม่ อธิบายความของคัมภีร์มูลสิกขา

ชื่อคัมภีร์ มูลสิกขาอภินวฎีกา
ชื่อภาษาไทย มูลสิกขาอภินวฎีกา เรียกว่า วินยวิมติจเฉทฎีกา ก็ได้
ผู้แต่ง พระสมันตคุณสารเถระ เมืองวิชัยปุระ
เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาใหม่ อธิบายความของคัมภีร์มูลสิกขา

คัมภีร์คัณฐี ฝ่ายพระวินัย

ชื่อคัมภีร์ วัตตวินิจฉย
ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
เนื้อหา เป็นคัมภีร์ซึ่งประเด็นสำคัญในพระวินัย คือกิจวัตรอันอุปชฌาจารย์ และศิษย์

ควรประพฤติ

ชื่อคัมภีร์ อัมมสมุท
ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
เนื้อหา เป็นคัมภีร์ซึ่งประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ ประชุมข้อความเกี่ยวกับพระวินัย
มีการบวชเป็นต้น

ชื่อคัมภีร์ วิสุทธิคัณฐี
ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
เนื้อหา เป็นคัมภีร์ซึ่งประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ ร้อยกรองหมวดวินัยเครื่องเปลื้อง

อาบัติหนักไว้ ส่วนหนึ่ง

ชื่อคัมภีร์ นิปุณณสังคหะ
ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
เนื้อหา เป็นคัมภีร์ซึ่งประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ ย่อความเบ็ดเตล็ดในวินัยมี

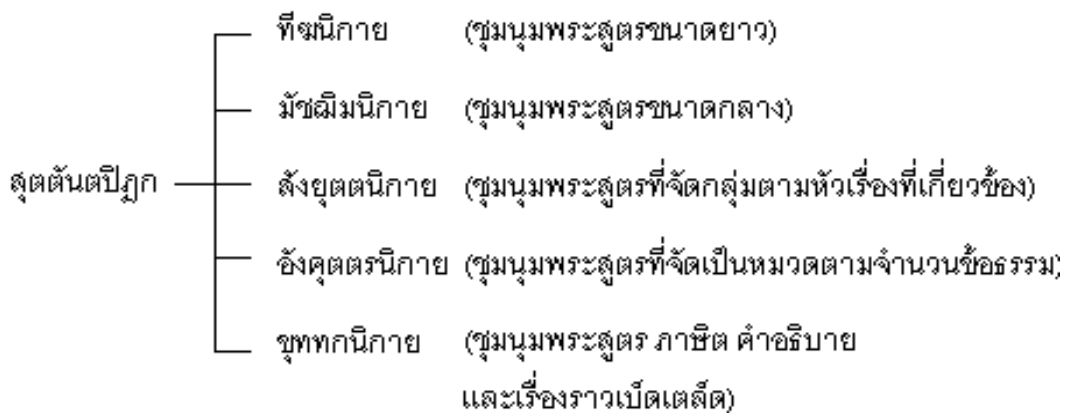
อานิสงส์กฐิน เป็นต้น

ชื่อคัมภีร์	วินยธรสิกขาบท
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ ข้อบังคับของพระวินัยธร
ผู้แต่ง	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
ชื่อคัมภีร์	วินยขันธกนิเทศ
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ กิจการของสงฆ์เป็นหมวดๆ
ผู้แต่ง	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
ชื่อคัมภีร์	วินยสังเขป
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ รวมสิกขาบท และกัจจัตตต่างๆมา กล่าวโดยย่อ
ผู้แต่ง	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
ชื่อคัมภีร์	ปารีสุทธิวินย
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ ปารีสุทธิศีล ๔
ผู้แต่ง	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
ชื่อคัมภีร์	อนปัตตทีปนี
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ รวมข้อที่ทรงบัญญัติว่าไม่เป็น อาบัติ
ผู้แต่ง	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
ชื่อคัมภีร์	สิกขาปาทวลัญชนี
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ รวมสิกขาบมาวินิจฉัยเป็น ส่วนๆ
ผู้แต่ง	พระปัญญาภูมเถระ
ชื่อคัมภีร์	สีมาลังการสังคหะ
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ รวมเรื่องสีมาไว้แต่ใจความ
ผู้แต่ง	พระวาจิสสระ ชาวลังกา
ชื่อคัมภีร์	สีมาวิจารณ์
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ พิจารณเรื่องสีมา
ผู้แต่ง	พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ เมื่อทรงผนวอยู่ แล้วส่ง ไปพระราชทานยังประเทศลังกา
ชื่อคัมภีร์	สีมาวิโสธนี
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ การชำระเสมา
ผู้แต่ง	พระสาครพุทธิเถระ

ชื่อคัมภีร์	สีมาสังกรวินิจฉย
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ ตัดสินเรื่องสีมาที่คาบเกี่ยวกัน
ผู้แต่ง	พระญาณกิตติ
ชื่อคัมภีร์	สาสนวงัง สทีป
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ ว่าด้วยพระศาสนาเป็นมาอย่างไร โดยกล่าวเป็นมูลเหตุให้แต่งเรื่อง สีมาลักษณะที่ปณี
ผู้แต่ง	พระวิมลเถระ
ชื่อคัมภีร์	กัมมาทีวินิจฉย
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ วินิจฉัยเรื่อง อุปสมบท เป็นต้น
ผู้แต่ง	ไม่ปรากฏชื่อ
ชื่อคัมภีร์	สีมานยทัปปบท
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ ว่าด้วยลัทธิแห่งการทำสีมาต่างๆ
ผู้แต่ง	พระธัมมालัง กาเถระ (ที่เมืองโคลัมโบ)
ชื่อคัมภีร์	คณฐีปริวาร
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ การแก้คัมภีร์ปริวารอย่างเดียว
ชื่อคัมภีร์	นานากัมมวาจา
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย คือ ประชุมกัมมวาจาต่างๆ
ผู้แต่ง	ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง
ชื่อคัมภีร์	สุตตสีลขันธปาติคณฐี
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย
ผู้แต่ง	พระสารทัสสี หรือพระพุพพารามสยาตอ ชาวพม่า
ชื่อคัมภีร์	สุตตมหารวรรณอรรธกถาคณฐี
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย
ผู้แต่ง	พระชุงทา สยาตอ
ชื่อคัมภีร์	สุตตปาเถยยอรรธกถาคณฐี
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย
ผู้แต่ง	พระชุงทาสยาตอ
ชื่อคัมภีร์	ปัญจวินยอรรธกถาคณฐี
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย

ผู้แต่ง	พระปฐมสินแดสยาดอ
ชื่อคัมภีร์	กังขาวิตรณีอรรถกถาคัมภีร์
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย
ผู้แต่ง	พระสัทธัมมทีปนี แต่งที่ประเทศพม่า
ชื่อคัมภีร์	ปาราชิกกัณฑ์คัมภีร์
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย
ผู้แต่ง	พระสังฆราช ญาณะ
ชื่อคัมภีร์	วินยสารคัมภีร์
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย
ผู้แต่ง	พระมนินทสาระ หรือปฐมญองกันสยาดอ ที่เมืองอมรปุระ
ชื่อคัมภีร์	ภิกขุปาติโมกขคัมภีร์ทีปนี
เนื้อหา	เป็นคัมภีร์ชี้ประเด็นสำคัญในพระวินัย เป็นคัมภีร์อธิบายความในพระปาติโมกข์
ผู้แต่ง	พระญาณกิตติภิกษุชาวเชียงใหม่ ที่เมืองเชียงใหม่

๓.๖.๒ คัมภีร์หมวดพระสุตตันตปิฎก ทั้งหมด

๑. คัมภีร์สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย เล่มที่ ๙ - ๑๑

เล่มที่ ๙ สीलขันธวรรค

ชื่อภาษาบาลี สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สीलขันธวรรคปาลี

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สीलขันธวรรค

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๙ นี้ เป็นพระสูตรขนาดยาว ๑๓ สูตร มีพรหมชาลสูตร เป็นต้น และหลายสูตรกล่าวถึงเรื่องของศีล ๓ ประเภท คือ จุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล จึงได้ชื่อ สीलขันธวรรค

เล่มที่ ๑๐ มหาวรรค

ชื่อภาษาบาลี สุตตตตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๑๐ นี้ เป็นพระสูตรขนาดยาวเช่นกัน มี ๑๐ สูตร แต่ละสูตรขึ้นต้นด้วยคำว่า “มหา” เช่น มหาปทานสูตร มหานิทานสูตร แม้ มหาสติปัญญาสูตร มหาปรินิพพานสูตร และ มหาสมยสูตร (มหาสมัย) ก็ดูได้จากวรรคนี้

เล่มที่ ๑๑ ปาฎิกวรรค

ชื่อภาษาบาลี สุตตตตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกคคปาติ

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๑๑ นี้ เป็นพระสูตรขนาดยาว มี ๑๑ สูตร เริ่มด้วยปาฎิกสูตร ว่าด้วยการปรารภ อเจลกะชื่อปาฎิกะ ของพระพุทธเจ้า จึงได้ชื่อสูตร และเอาชื่อสูตรแรกนี้เรียกชื่อวรรคด้วย ปาฎิกวรรคนี้ บางแห่งเรียก ปาฎิกวรรค

๒. คัมภีร์สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย เล่มที่ ๑๒-๑๔

เล่มที่ ๑๒ มูลปณณาสก (บันต้น)

ชื่อภาษาบาลี สุตตตตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาติ

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๑๒ นี้ เป็นพระสูตรขนาดกลาง (บันต้น) มีทั้งหมด ๕๐ สูตร เช่น ธรรมทายาทสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร รถวินิตสูตร วิมังสสูตร เป็นต้น

เล่มที่ ๑๓ มัชฌิมปณณาสก (บันกลาง)

ชื่อภาษาบาลี สุตตตตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาติ

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๑๓ นี้ เป็นพระสูตรขนาดกลางเช่นกัน มีทั้งหมด ๕๐ สูตร และพระสูตรนี้เป็นพระสูตรบันกลาง ในมัชฌิมนิกายนี้ มีพระสูตรหลายสูตรที่คั่นหู เช่น ชีวกสูตร อุปาลิวาทสูตร อภยราชกุมารสูตร มาคันทิยสูตร โพธิราชกุมารสูตร องคุลิมาลสูตร ธรรมเจตยสูตร เป็นต้น

เล่มที่ ๑๔ อูปริปณณาสก (บันปลาย)

ชื่อภาษาบาลี สุตตตตปิฎก มัชฌิมนิกาย อูปริปณณาสกปาติ

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อูปริปณณาสก

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๑๔ นี้ มีพระสูตรขนาดกลาง ๕๒ สูตร และเป็นพระสูตรบันปลาย คือเป็นปณณาสกสุดท้าย ของคัมภีร์นี้ และมีพระสูตรที่น่าสนใจ อยู่หลายสูตร โดยเฉพาะ สัปปุริสสูตร มหาจัตตาริสกสูตร อาณาปานสติสูตร กายคตาสติสูตร สฬายตนวิกังคสูตร และอินทริยภาวนาสสูตร เป็นต้น

๓. คัมภีร์สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย เล่มที่ ๑๕-๑๙

เล่มที่ ๑๕ สคาถวรรค

ชื่อภาษาบาลี สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๑๕ นี้ เป็นสังยุต คือประมวลเรื่องที่เป็นคาถา เกี่ยวกับเรื่องต่างๆ ในฝ่ายของสรวรรค เป็นต้น มีเวทดา เทพบุตร พระเจ้าโกศล เป็นต้น มีอยู่ ๑๑ สังยุต แต่ละสังยุตแบ่งเป็นวรรคย่อยๆ อีกวรรคละ ๑๐ สูตร รวมแล้วได้ ๒๗๑ สูตร

เล่มที่ ๑๖ นิทานวรรค

ชื่อภาษาบาลี สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๑๖ นี้ ประมวลเรื่องเกี่ยวกับธรรมที่เป็นต้นเหตุ ซึ่งเรียกว่า นิทาน ประมวลธรรมไว้เป็นหมวดๆ ที่พระองค์ทรงตรัสไว้แก่ผู้ใดก็รวมไว้เป็นหมวดหนึ่ง ใช้ชื่อหมวดอย่างเดียวกับชื่อผู้นั้น มีอยู่ ๙ สังยุต เช่น อภิสมยสังยุต ธาตุสังยุต และกัสมปสังยุต เป็นต้น

เล่มที่ ๑๗ ขันธวรรค

ชื่อภาษาบาลี สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวรรค

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวรรค

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๑๗ นี้ มี ๑๓ สังยุต แบ่งเป็นปณาสก (หมวดละ ๕๐) ได้ ๓ หมวด แต่นอกนั้นจัดเป็นวรรคย่อยๆ บ้าง เป็นสังยุตสั้นๆ บ้างโดยรวมแล้ว ว่าด้วยเรื่อง ขันธ ๕ ในแง่มุมต่างๆ มีเรื่องเบ็ดเตล็ดรวมทั้งเรื่อง สมာธิ และทิวฏฐิต่างๆ ปะปนอยู่บ้าง

เล่มที่ ๑๘ สฬายตวรรค

ชื่อภาษาบาลี สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตวรรค

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตวรรค

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๑๘ นี้ แบ่งเป็นปณาสก (หมวดละ ๕๐) ไว้ ๔ หมวด รวมเป็น ๒๐๐ สูตร จัดเป็นสังยุตย่อยอีก ๙ สังยุต วรรคนี้ประมวลเรื่องเกี่ยวกับอายตนะ มีสังยุตที่น่าสนใจ คือ เรื่องของ เวทนาที่พระองค์ทรงตรัสไว้ ว่า มี ๒ อย่าง มี ๓ อย่าง มี ๕ อย่าง มี ๖ อย่าง มี ๑๘ อย่าง มี ๓๖ อย่าง มี ๑๐๘ อย่าง ดังนี้ และมีเรื่องของสรวรรค ๖ ชั้น รวมอยู่ด้วย

เล่มที่ ๑๙ มหาวรรค

ชื่อภาษาบาลี สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๑๙ นี้ ว่าด้วยเรื่องของโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แต่เรียงลำดับเป็นมรรค (พร้อมทั้งองค์ธรรมก่อนมรรค) โพชฌงค์ สติปัฏฐาน อินทรีย์ สัมมปปธาน พละ อิทธิบาท

รวมทั้งเรื่องที่เกี่ยวข้อง เช่น นิเวศน์ สังโยชน์ อริยสัจจ์ ฌาน ตลอดจนองค์คุณของพระโสดาบันและ
อานิสงส์ของการบรรลุโสดาปัตติผล จัดเป็น ๑๒ สังยุต

๔. คัมภีร์สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เล่มที่ ๒๐-๒๔

เล่มที่ ๒๐ เอกนิบาต ทุกนิบาต ติกนิบาต

ชื่อภาษาบาลี สุตตนะตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกนิปาตปาติ

สุตตนะตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิปาตปาติ

สุตตนะตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิปาตปาติ

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต

สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต

สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๒๐ นี้ ว่าด้วยธรรม ตั้งแต่หมวด ๑ ถึงหมวด ๓ หมวด ๑ เช่น ธรรม
เอกที่ฝึกอบรมแล้ว เหมาะแก่การใช้งาน ได้แก่ จิต เป็นต้น หมวด ๒ เช่น สุข ๒ สิปปสามชุต หมวด ๓
เช่น มารตามีฐานะต่อบุตร ๓ อย่าง, ความเมา ๓ เป็นต้น

เล่มที่ ๒๑ จตุกกนิบาต

ชื่อภาษาบาลี สุตตนะตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิปาตปาติ

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๒๑ นี้ ว่าด้วยธรรมอันประกอบด้วยหมวด ๔ จัดเป็นปณาสกได้ ๔
ปณาสก ในปณาสกหนึ่งๆ แยกออกเป็นวรรค ในวรรคหนึ่ง มี ๑๐ สูตร โดยมาก และที่ไม่ได้จัดเป็น
ปณาสก ในตอนท้าย มี ๗ วรรค กับสูตรที่แสดงสติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ เป็นต้น

เล่มที่ ๒๒ ปัญจกนิบาต ฉักกนิบาต

ชื่อภาษาบาลี สุตตนะตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิปาตปาติ

สุตตนะตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉักกนิปาตปาติ

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต

สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๒๒ นี้ ว่าด้วยธรรมหมวด ๕ และธรรมหมวด ๖ ในปัญจกนิบาต
แบ่งเป็น ๕ ปณาสกๆ ละ วรรคๆ หนึ่งๆ มี ๑๐ สูตร โดยมาก ส่วนในฉักก-นิบาตนั้น แบ่งเป็น ๒
ปณาสกๆ ละ ๕ วรรคๆ ละ ๑๐ สูตร โดยมาก

เล่มที่ ๒๓ สัตตก อัญญก นวกนิบาต

ชื่อภาษาบาลี สุตตนะตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิปาตปาติ

สุตตนะตปิฎก อังคุตตรนิกาย อัญญกนิปาตปาติ

สุตตนะตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิปาตปาติ

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต

สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อัญญกนิบาต

สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต

ชื่อผู้แต่ง พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๒๓ นี้ ว่าด้วยธรรมหมวด ๗ หมวด ๘ หมวด และหมวด ๙ หมวด ๗ จัดเป็นปณาสกได้ ๑ ปณาสก มี ๕ วรรค และที่ไม่ครบปณาสกอีก ๓ วรรค หมวด ๘ จัดเป็นปณาสกได้ ๑ ปณาสก เช่นกัน นอกนั้นมีวรรคและสูตรปลีกย่อยอีก ขึ้นต้นด้วยการแสดงอานิสงส์แห่งเมตตา ๘ อย่าง หมวด ๙ จัดเป็นปณาสกได้ ๑ ปณาสกเช่นกัน

เล่มที่ ๒๔ ทสกนิบาต เอกาทสกนิบาต

ชื่อภาษาบาลี สุดตนตปิฎก องคฺตตรนิกาย ทสกนิปาตปาลี
 สุดตนตปิฎก องคฺตตรนิกาย เอกาทสกนิปาตปาลี
ชื่อภาษาไทย สุดตันตปิฎก อังคฺตตรนิกาย ทสกนิบาต
 สุดตันตปิฎก อังคฺตตรนิกาย เอกาทสกนิบาต

ชื่อผู้แต่ง

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๒๔ นี้ ว่าด้วยเรื่องธรรมหมวด ๑๐ และธรรมหมวด ๑๑ ในธรรมหมวด ๑๐ นั้นจัดเป็น ๕ ปณาสกๆ ละ ๕ วรรคๆ ละ ๑๐ สูตร โดยมาก ส่วนธรรมหมวด ๑๑ นั้นไม่จัดเป็นปณาสก แต่จัดเป็นวรรคได้ ๒ วรรค ในนิบาตนี้มีธรรมที่น่าสนใจคือ องค์กรของนายโคบาล ๑๑ ประการ ซึ่งเทียบกับผู้ปฏิบัติธรรม ๒๒ ฝ่ายๆดี ๑๑ ฝ่ายเสีย ๑๑

๕. คัมภีร์สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย เล่มที่ ๒๕ - ๓๓

เล่มที่ ๒๕ ขุททกปาฐะ รัมมปท อุทาน อิติวุตตก สุตตนิปาต

ชื่อภาษาบาลี สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐปาลี / รัมมปทปาลี /
 อุทานปาลี / อิติวุตตกปาลี / สุตตนิ-ปาตปาลี
ชื่อภาษาไทย สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ/ ธรรมบท/
 อุทาน / อิติวุตตกะ / สุตตนิบาต

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๒๕ นี้กล่าวถึงธรรมเล็กน้อยเป็นข้อๆ ที่เป็นชื่อเป็นสูตรก็มีแต่สั้นๆ ที่เป็นกัณฑ์ ก็มี ที่เป็นวรรคก็มี ที่จัดไว้เป็นหมวดก็มี เช่น ที่เป็นสูตร มงคลสูตร รตนสูตร ที่เป็นกัณฑ์ ติโรกุททกัณฑ์ นิธิกัณฑ์ ที่เป็นวรรค โพธิวรรค ในอุทาน อรรถวรรค ในสุตตนิบาต ที่เป็นหมวด ลิกขาบท ๑๐ อากาธ ๓๒ สามเณรปัญหา ๑๐ เป็นต้น

เล่มที่ ๒๖ วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา

ชื่อภาษาบาลี สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุปาลี /
 เปตวัตถุปาลี / เถรคาถापาลี / เถรีคาถापาลี
ชื่อภาษาไทย สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ / เปตวัตถุ/ เถรคาถา / เถรีคาถา
ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๒๖ นี้ กล่าวเป็นคาถาพรรณนา เรื่องของวิมานเหล่าเทวดา เรื่องของเปรต มีเวมานิกเปรต เป็นต้น และกล่าวเป็นคาถาของพระเถระและพระเถรีต่างๆ ตั้งแต่ เอกนิบาต กล่าวองค์ละ ๑ คาถา ไปจนถึงสังฆนิกนิบาต กล่าวองค์ละ ๖๐ คาถา และ มหานิบาต กล่าวเกินองค์ละ ๖๐ คาถา รวมแล้ว ๒๖๔ องค์ ส่วนของพระเถรีนั้น กล่าวถึงองค์ที่กล่าวคาถา ๔๐ และนอกจากนั้นจัดเป็นมหานิบาต รวมได้ ๗๓ องค์ ด้วยกัน

เล่มที่ ๒๗ - ๒๘ ชาตก

ชื่อภาษาบาลี สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย ชาตกปาลี
ชื่อภาษาไทย สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาตก

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๒๗ นี้ กล่าวถึงชาดก ซึ่งมีเฉพาะคาถา ชาดกที่เป็นพุทธพจน์นั้นเป็นเฉพาะคาถา จัดคาถาเป็นนิบาต เริ่มตั้งแต่เอกนิบาต ถึง จัตตาสีสนิบาต มี๒๕๔ นิบาต ด้วยกัน

เล่มที่ ๒๘ - ๓๐ มหานิทเทส จุฬนิทเทส

ชื่อภาษาบาลี สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทสพาลี / จุฬนิทเทสพาลี

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส / จุฬนิทเทส

ชื่อผู้แต่ง พระสารีบุตรเถระ

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๒๘ นี้ เป็นคำอธิบายของพระสารีบุตร ถึงความลึกซึ้งและเข้าใจยากของสุตตันนิบาตตอนท้าย เล่มที่ ๒๕ บางสูตร และเปิดตัวอย่างในการแต่งอรรถกถาอีกด้วย เพราะเป็นการยกศัพท์ขึ้นอธิบายไขความให้ง่ายขึ้นแล้วอธิบายเนื้อความ ที่ท่านจัดเป็นพระไตรปิฎกเพราะเป็นคำของพระสารีบุตร

ส่วนในเล่มที่ ๓๐ ขยายความใน สุตตันนิบาต ตอนปลาย อัคควิสาณสูตร เนื้อหาเป็นคำถามและคำรับตอบในโสฬสปัญหา ๑๖ สูตร พร้อมทั้งอธิบายเนื้อเรื่องนิทาน ตอนท้ายอธิบาย ชักควิสาณสูตร

เล่มที่ ๓๑ ปฏิสมภิทามคค

ชื่อภาษาบาลี สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสมภิทามคคพาลี

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสมภิทามรรค

ชื่อผู้แต่ง พระสารีบุตรเถระ

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๓๑ นี้ กล่าวถึงมูลแห่งปัญญา เป็นภาสิตของพระสารีบุตร ซึ่งอธิบายธรรมที่อยากให้เข้าใจง่ายขึ้น ในเบื้องต้นตั้งเป็นมาติกาว่าด้วย ญาณ ๗๓ อย่าง แล้วอธิบายลักษณะของญาณนั้นๆ พร้อมทั้งอธิบายธรรมอื่นๆ เช่น ทิฏฐิกถา อานาปานกถา เป็นต้น

เล่มที่ ๓๒ -๓๓ อปทาน ภาค ๑, ภาค ๒ (พุทธวงศ์ จริยาปิฎก)

ชื่อภาษาบาลี สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทานพาลี (พุทธวงศ์พาลี / จริยาปิฎกพาลี)

ชื่อภาษาไทย สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๓๒ เป็นอปทานภาค ๑ กล่าวถึงบุพพกรรมของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกที่ได้ปรารถนาพุทธภูมิ ปรารถนาปัจเจกพุทธภูมิ สาวกภูมิ แล้วบำเพ็ญบารมีสั่งสมมาในแต่ละชาติ

เล่มที่ ๓๓ เป็นอปทานภาค ๒ ในตอนต้นกล่าวต่อเนื่องจากเล่มที่ ๓๒ แล้วกล่าวถึงคัมภีร์พุทธวงศ์ กับจริยาปิฎก

คัมภีร์อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

๑. ชื่อคัมภีร์ ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีสักขนธรรคคอรกถา

ชื่อภาษาไทย ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีสักขนธรรคคอรกถา

ผู้แต่ง พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ สังคายนาครั้งที่ ๑ และที่พระสังคีติกา-จารย์ ในหนหลังพระพุทธโฆสจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ มีพระท้าวานาคสังฆเถระเชิญ

เนื้อหาโดยย่อ อธิบายเนื้อความในคัมภีร์ที่ขนิทาย สีสักขันธวรรค ๑๓ สูตร สุมังคลวิลาสินี ถือเอาเนื้อความในคัมภีร์มหาอรรคกถา มี ๘๑ ภาณวาร ส่วนศีลกถา ฐตงคธรรม กรรมฐานทั้งปวง ฌานสมาบัติพิสดาร ซึ่งประกอบด้วยวิธีปฏิบัติตามจริต อภิญญาทั้งปวง ข้อวินัจฉัยทั้งปวง ด้วยปัญญา ชั้นธชาตุ आयตนะ อินทริย์ อริยสัจ ๔ ปัจจยาการเทศนาและวิปัสสนาภาวนา มีนัยบริสุทธิ์ดี และละเอียดลออที่ไม่นอกทางพระบาลี ข้อธรรมดังกล่าวทั้งหมดนี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว มี ๕๙ ภาณวาร

๒. ชื่อคัมภีร์ ที่ขนิทาย สุมังคลวิลาสินี มหาวคคอกุฎฐกถา
ชื่อภาษาไทย ที่ขนิทาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรคกถา
ผู้แต่ง พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ สังกายนาคครั้งที่ ๑ และที่พระสังคีติกา-จารย์
ในหนหลังพระพุทธโฆสาจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ มี
พระทราฐานาคสังฆเถระเชิญ

เนื้อหาโดยย่อ อธิบายเนื้อความในคัมภีร์ที่ขนิทาย มหาวรรค ๑๐ สูตร

๓. ชื่อคัมภีร์ ที่ขนิทาย สุมังคลวิลาสินี ปาฎิกวคคอกุฎฐกถา
ชื่อภาษาไทย ที่ขนิทาย สุมังคลวิลาสินี ปาฎิกวรรคอรรคกถา
ผู้แต่ง พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ สังกายนาคครั้งที่ ๑ และที่พระสังคีติกา-จารย์
ในหนหลังพระพุทธโฆสาจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ มี
พระทราฐานาคสังฆเถระเชิญ

เนื้อหาโดยย่อ อธิบายเนื้อความในคัมภีร์ที่ขนิทาย ปาฎิกวรรค ๑๑ สูตร

๔. ชื่อคัมภีร์ มัชฌิมนิทาย ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกอกุฎฐกถา
ชื่อภาษาไทย มัชฌิมนิทาย ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกอรรคกถา
ผู้แต่ง พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ สังกายนาคครั้งที่ ๑ และที่พระสังคีติกาจารย์
ในหนหลังพระพุทธโฆสาจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ มี
พระพุทโธมิตตเถระเชิญ

เนื้อหาโดยย่อ เพื่อประกาศอธิบายเนื้อความแห่งพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิทาย มูลปณณาสกในคัมภีร์ ปปัญจสุทนีนี้ ถือเอาเนื้อความในคัมภีร์มหาอรรคกถา มี ๑๐๗ ภาณวาร และมูลอรรคกถา ในมหาวิหาร ส่วนศีลกถา ฐตงคธรรม กรรมฐานทั้งปวง ฌานสมาบัติพิสดาร ซึ่งประกอบด้วยวิธีปฏิบัติตามจริต อภิญญาทั้งปวง ข้อวินัจฉัยทั้งปวง ด้วยปัญญา ชั้นธชาตุ आयตนะ อินทริย์ อริยสัจ ๔ ปัจจยาการเทศนา และวิปัสสนาภาวนา มีนัยบริสุทธิ์ดี และละเอียดลออที่ไม่นอกทางพระบาลี ข้อธรรมดังกล่าวทั้งหมดนี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว มี ๕๙ ภาณวาร

๕. ชื่อคัมภีร์ มัชฌิมนิทาย ปปัญจสุทนี มัชฌิมปณณาสกอกุฎฐกถา
ชื่อภาษาไทย มัชฌิมนิทาย ปปัญจสุทนี มัชฌิมปณณาสกอรรคกถา
ผู้แต่ง พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ สังกายนาคครั้งที่ ๑ และที่พระสังคีติกา
จารย์ ในหนหลังพระพุทธโฆสาจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ มีพระพุทโธมิตตเถระเชิญ

เนื้อหาโดยย่อ เพื่อประกาศอธิบายเนื้อความแห่งพระสุตตันตปิฎกมัชฌิมนิทาย มัชฌิมปณณาสก

๖. ชื่อคัมภีร์ มัชฌิมนิกาย ปญจสุทนี อุปริปัญญาสกอฏฐกถา
ชื่อภาษาไทย มัชฌิมนิกาย ปญจสุทนี อุปริปัญญาสกอรรถกถา
ผู้แต่ง พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ สังกายนาคครั้งที่ ๑ และที่พระ-สังคีติกาจารย์
ในหนหลังพระพุทโธสาจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ มี
พระพุทโธมิตรเถระเชิญ
เนื้อหาโดยย่อ เพื่อประกาศอธิบายเนื้อความแห่งพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริ
ปัญญาสก

๗. ชื่อคัมภีร์ สงยุตตนิคาย สารตถุปกาสิณี สคาถวรรคคอกอฏฐกถา
ชื่อภาษาไทย สงยุตตนิคาย สารตถุปกาสิณี สคาถวรรคคอรรรถกถา
ผู้แต่ง พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ สังกายนาคครั้งที่ ๑ และที่พระ-สังคีติกา
จารย์ ในหนหลังพระพุทโธสาจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษา
มคธ มีพระภทันตโชติปาละเชิญ
เนื้อหาโดยย่อ เพื่อประกาศอธิบายเนื้อความแห่งพระสูตรตันตปิฎก สงยุตตนิคาย สคาถวรรค
ในคัมภีร์สารตถุปกาสิณีนี้ ถือเอาเนื้อความจากในคัมภีร์มหาอรรถกถา ๗๘ คาถา และมูลัตถกถา ของ
พระเถระมหาวิหาร มี ๑๓๗ ภาณวาร มีอุปการะแก่นักบวช นำเอาวิปัสสนามาให้

ส่วนศีลกถา ธุดงค์ธรรม กรรมฐานทั้งปวง ฌานสมาบัติพิสดาร ซึ่งประกอบด้วยวิธีปฏิบัติตาม
จริต อภิญญาทั้งปวง ข้อวินิจฉัยทั้งปวง ด้วยปัญญา ชันธ ธาตุ आयตนะ อินทรีย์ อริยสัจ ๔ ปัจจยา
การเทศนา และวิปัสสนาภาวนา มีนัยบริสุทธิ์ดี และละเอียดลออที่ไม่นอกทางพระบาลี ข้อธรรมดังกล่าว
ทั้งหมดนี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว มี ๕๙ ภาณวาร

๘. ชื่อคัมภีร์ สงยุตตนิคาย สารตถุปกาสิณี นิทาน-ขนธวารวคคอกอฏฐกถา
ชื่อภาษาไทย สงยุตตนิคาย สารตถุปกาสิณี นิทาน-ขนธวาร-วรรคคอรรรถกถา
ผู้แต่ง พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ สังกายนาคครั้งที่ ๑ และที่พระ-สังคีติกา
จารย์ ในหนหลังพระพุทโธสาจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษา
มคธ มีพระภทันตโชติปาละเชิญ
เนื้อหาโดยย่อ เพื่อประกาศอธิบายเนื้อความแห่งพระสูตรตันตปิฎก สงยุตตนิคาย นิทานวรรค
ขนธวารวรรค

๙. ชื่อคัมภีร์ สงยุตตนิคาย สารตถุปกาสิณี สหายนมหาวารวคคอกอฏฐกถา
ชื่อภาษาไทย สงยุตตนิคาย สารตถุปกาสิณี สหายน-มหาวารวรรคคอรรรถกถา
ผู้แต่ง พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ สังกายนาคครั้งที่ ๑ และที่พระ-สังคีติกาจารย์
ในหนหลังพระพุทโธสาจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ มี
พระภทันตโชติปาละเชิญ
เนื้อหาโดยย่อ เพื่อประกาศอธิบายเนื้อความแห่งพระสูตรตันตปิฎก สงยุตตนิคาย
สหายตนวรรค มหาวารวรรค

๑๐. ชื่อคัมภีร์ อังคตุตตนิคาย มโนรลปุรณี เอกนิบาตอฏฐกถา
ชื่อภาษาไทย อังคตุตตนิคาย มโนรลปุรณี เอกนิบาตอรรถกถา

ผู้แต่ง พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ สังคายนาครั้งที่ ๑ และที่พระสังคีตिकाจารย์
ในหนหลังพระพุทโธสาจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ มี
พระภทนต์โชติปาละเชิญ

เนื้อหาโดยย่อ เพื่อประกาศอธิบายเนื้อความแห่งพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต
เพื่ออธิบายอรรถ ให้แจ่มแจ้ง สำหรับให้เกิดปฏิภาณอันวิจิตรแก่พระธรรมกถึก โดยอรรถใดมีในทีฆนิกาย
และสังยุตตนิกาย แล้วจะไม่กล่าวอีก

ในคัมภีร์มโนรณปุรณีนี ถือเอาเนื้อความจากในคัมภีร์มหาอรรถกถา ๙๔ คาถา และมูลัตถกถา
ของพระเถระมหาวิหาร มีทั้งสิ้น ๑๓๗ ภาณวาร มีอุปการะแก่นักบวช นำเอาวิปัสสนามาให้

๑๑. ชื่อคัมภีร์ อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี ทุกาทินิบาตอฎฐกถา

ชื่อภาษาไทย อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี ทุกาทินิบาตอรรถกถา

ผู้แต่ง พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ สังคายนาครั้งที่ ๑ และที่พระสังคีตिकाจารย์
ในหนหลังพระพุทโธสาจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ มีพระภทนต์โชติปาละเชิญ

เนื้อหาโดยย่อ เพื่อประกาศอธิบายเนื้อความแห่งพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุก ดิก จตุ
กนิบาต

๑๒. ชื่อคัมภีร์ อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี ปญจกาทินิบาตอฎฐกถา

ชื่อภาษาไทย อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี ปญจกาทินิบาตอรรถกถา

ผู้แต่ง พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ สังคายนาครั้งที่ ๑ และที่พระสังคีตिकाจารย์
ในหนหลังพระพุทโธสาจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ มี
พระภทนต์โชติปาละอาราธนา

เนื้อหาโดยย่อ เพื่อประกาศอธิบายเนื้อความแห่งพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจก ถึง
เอกทสกนิบาต

๑๓. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐอฎฐกถา

ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐอรรถกถา

ผู้แต่ง พระพุทโธสาจารย์ โดยอาศัยนวังคสัตถุศาสน์และข้อวินิจฉัยของ
บูรพาจารย์นี้จึงปรารภนา จะพรรณนาความด้วยความเคารพอย่างมา
ในพระสัทธรรม

เนื้อหาโดยย่อ อรรถกถาแห่งขุททกปาฐะ แสดงนัยแห่งวิสุทธิมิ คีลวิสุทธิเป็นต้นแก่กุลบุตร
ทั้งหลายผู้แสวงหา การออกจากโลก มี ๙ ประเภท คือ ๑. สรณะ ๒. ลิกขาบท ๓. ทวัตติงสการ ๔.
กุมารปัญหา ๕. มงคลสูตร ๖. รัตนสูตร ๗. ตโรกษทสูตร ๘. นิธิกัณทสูตร และ ๙. เมตตสูตร

๑๔. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย ธมมปทอฎฐกถา

ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย ธมมปทอฎฐกถา

ผู้แต่ง พระพุทโธสาจารย์ แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ มีพระกุมาร
กัสสปเถระอาราธนา

เนื้อหาโดยย่อ อธิบายบทพยัญชนะแห่งคาถาพระธรรมบทอิงอาศัยอรรถและธรรม มี
ประมาณ ๗๒ ภาณวาร ประกาศเรื่อง ๒๙๙ เรื่อง

๑๕. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อุทานอฏฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อุทานอรรถกถา
ผู้แต่ง พระธัมมपालเถระผู้อยู่ในพทธิตถวิหารแตงไว้อาศัณย์ที่มาในอรรถกถาเก่า

เนื้อหาโดยย่อ พรรณนาอรรถแห่งอุทานโดยยึดเอาสัตตสุตสนันนั้น หยั่งลงสู่กัณเฑาะว์ทั้ง ๕ อาศัณย์นัยอรรถกถาเก่า อันบริสุทธีดี ไม่ปะปนกัน ยึดเอาลัทธิของพระมหาเถระผู้อยู่ในมหาวิหาร เว้นอรรถที่มาซ้ำๆ ซากๆ เสีย แต่งอรรถกถา อุทานตามกำลังให้ดี

๑๖. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกอฏฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกอรรถกถา
ผู้แต่ง พระธัมมपालเถระผู้อยู่ในพทธิตถวิหารแตงไว้อาศัณย์ที่มาในอรรถกถาเก่า

เนื้อหาโดยย่อ แต่งอรรถกถา “อิติวุตตกะ”

๑๗. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา สุตตนิปาตอฏฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา สุตตนิปาตอรรถกถา
ผู้แต่ง พระพุทธโฆษาจารย์ โดยอาศัณย์นวังคสัตตสุตสนันและลัทธิพระมหาเถระในมหาวิหาร เว้นอรรถ ที่มาซ้ำซากเสียจักแต่งตามกำลัง

เนื้อหาโดยย่อ อธิบายความแห่งสุตตนิปาตอันเคลื่อนกล่นไปด้วยความบร้อยประกอบด้วยเคยยะ และเวยยาकरणะ

๑๘. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี วิมานวัตถุอฏฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี วิมานวัตถุอรรถกถา
ผู้แต่ง พระธัมมपालเถระผู้อยู่ในพทธิตถวิหารแตงไว้อาศัณย์ที่มาในอรรถกถาเก่า

เนื้อหาโดยย่อ ประกาศปรมัตถ์อรรถอย่างสูงในวิมานวัตถุนั้นตามสมควรในเรื่องนั้นๆ

๑๙. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา เปตวตถุอฏฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา เปตวตถุอรรถกถา
ผู้แต่ง พระธัมมपालเถระผู้อยู่ในพทธิตถวิหารแตงไว้อาศัณย์ที่มาในอรรถกถาเก่า

เนื้อหาโดยย่อ ชี้แจงถึงเหตุในเรื่องเปตวตถุนั้นๆ ให้แจ่มแจ้งโดยพิเศษทำอรรถสังวรณนาอันงดงามบริสุทธี ด้วยดี ไม่ปะปน มีอรรถและวินิจฉัยอันละเอียด ประกาศผลอันแผ่ร้อนลามกของธรรมอันเป็นเหตุให้สัตว์ผู้กระทำชั่ว บังเกิดเป็นเปรตโดยประจักษ์ โดยการปุจฉาวิสัชนา และโดยนิยามแห่งเทศนา ทำความสลัดใจให้เกิดแก่สัตว์บุรุษทั้งหลาย

๒๐. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี เถรคาถาอฏฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี เถรคาถาอรรถกถา
คำย่อ ขุ. เถร. อ.
ผู้แต่ง พระธัมมपालเถระผู้อยู่ในพทธิตถวิหารแตงไว้อาศัณย์ที่มาในอรรถกถาเก่า

เนื้อหาโดยย่อ นำอนุปุพพิกถา ของคาถาที่พระเถระกล่าวในเถรคาถา ด้วยวิธีพยากรณ์พระอรหันต์เป็นต้นมาแสดง ให้ แจ่มแจ้ง ทั้งจะแสดงข้อวินิจฉัยอีกด้วย

๒๑. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี เถรีคาถาอภฺฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี เถรีคาถาอรรถกถา
ผู้แต่ง พระธัมมपालเถระผู้อยู่ในพรตติตถวิหารแต่งไว้ อาศัยนัยที่มาในอรรถกถาเก่า
เนื้อหาโดยย่อ นำอนุปุพพิกาของคาถาที่พระเถรีกล่าวในเถรีคาถาด้วยวิธีพยากรณ์พระอรหันต์เป็นต้นมาแสดง ให้ แจ่มแจ้ง ทั้งจะแสดงข้อวินิจฉัยอีกด้วย

๒๒. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย ชาตกอภฺฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย ชาตกอรรถกถา
ผู้แต่ง พระพุทธโฆสะจารย์
เนื้อหาโดยย่อ แสดงการพรรณนาเนื้อความอันงามแห่งพระบาลีในพระไตรปิฎก พร้อมทั้งชีวประวัติที่ยังเหลือ อยู่ เรื่องราวอันดีเยี่ยมนี้ใครกล่าวไว้ กล่าวไว้ที่ไหน กล่าวไว้เมื่อไรและกล่าวไว้เพื่ออะไร วิธีเพื่อที่จะให้ฉลาด ในเรื่อง นิทาน เพราะจะทำให้เล่าเรียนและทรงจำได้ง่ายขึ้น เพราะฉะนั้นเรื่องราวที่ท่านจัดให้แปลออกไปตามที่เกิดก่อน และหลัง รจนาไว้ในภาษาสิงหลของเก่าก็ดี ในอรรถกถาของเก่าก็ดี เมื่อมาถึงวิธีนั้นๆ แล้ว ย่อมไม่ทำให้สำเร็จ ประโยชน์ ตามที่สาธุชนต้องการ เหตุนั้นข้าพเจ้าก็จักอาศัยนัยตามอรรถกถาของเก่านั้น เว้นไม่เอาเนื้อความ ที่ผิดเสีย แสดงแต่เนื้อความที่แปลออกไป กระทำการพรรณนาเฉพาะแต่ที่แปลก ซึ่งดีที่สุดเท่านั้น

๒๓. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย สหุทธมปปชฺโชติกา มหานิเทศอภฺฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย สหุทธมปปชฺโชติกา มหานิเทศอรรถกถา
ผู้แต่ง พระอุปเสนเถระ
เนื้อหาโดยย่อ แก้พระสุตตันตปิฎก มหานิเทศ สหุทธมปปชฺโชติกาแสดงเถรวาทะของพระเถระทั้งหลาย อนุโลมตามสมัย ก็ภาณวารทั้งหลายมากกว่า ๔๐ ภาณวาร ฉันททั้งหลายแห่งอรรถกถานั้น ท่านกำหนดด้วยการประพันธ์ นับได้กว่าหมื่นคาถา

๒๔. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย สหุทธมปปชฺโชติกา จุฬนิเทศอภฺฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย สหุทธมปปชฺโชติกา จุฬนิเทศอรรถกถา
ผู้แต่ง พระอุปเสนเถระ
เนื้อหาโดยย่อ แก้พระสุตตันตปิฎก จุฬนิเทศ

๒๕. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย สหุทธมปปกาสินี ปฏิสัมภิทามคคอภฺฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย สหุทธมปปกาสินี ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา
ผู้แต่ง พระมหานามเถระ
เนื้อหาโดยย่อ แก้พระสุตตันตปิฎก ปฏิสัมภิทามรรค สหุทธมปปกาสินี พรรณนาเนื้อความที่ไม่ซ้ำกันไปตามลำดับ ไม่กำลวง สุตตะและยุดติแห่งปฏิสัมภิทา มรรค ปกรณ์นั้น อันนำมาซึ่งประเภทแห่งญาณ อันพระโยคาวจรทั้งหลาย เป็นอเนกช่องเสพแล้วโดยไม่เหลือ อนึ่งนั้นเล่าก็จะไม่กำลวงลัทธิของตนและจะไม่กำลวงกายลัทธิของผู้อื่น แต่จะรวบรวมเอาอุปเทศและนยะ แห่งอรรถกถาแต่ปางก่อนมาแสดงตามสมควร.

๒๖. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย วิสุทธชนวิลาสินี อปทานอภฺฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย วิสุทธชนวิลาสินี อปทานอรรถกถา
ผู้แต่ง พระเชมเถระ
เนื้อหาโดยย่อ แก้พระสุตตันตปิฎก อปทาน

๒๗. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย มจรฺตถวิลาสิณี พุทฺธวํสอฏฺฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย มจรฺตถวิลาสิณี พุทฺธวํสอรรถกถา
ผู้แต่ง พระพุทธทศตเถระ พระพุทธสีหเถระอาราธนา
เนื้อหาโดยย่อ แก่พระสุตตันตปิฎก พุทฺธวงศ์ พรรณนาพุทฺธวงศ์โดยสังเขปนี้ อาศัยทางบาลี
ที่มาจากสำนัก มหาวิหาร ละโทษคือการปะปนกันเสีย จักเป็นสาระ.

๒๘. ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปรมตฺถทีปนี จริยาปิฎกอฏฺฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย ปรมตฺถทีปนี จริยาปิฎกอรรถกถา
ผู้แต่ง พระธัมมपालเถระผู้อยู่ในพรตตถวิหารแต่ไว้ อาศัยนัยที่มาในอรรถกถาเก่า
เนื้อหาโดยย่อ แก่พระสุตตันตปิฎกจริยาปิฎก แสดงพรรณนาความจริยาปิฎกและพระเถระผู้
สังคายนา พระธรรม อาศัยนัยแห่งอรรถกถาเก่า เลือกประกาศความอันยิ่งในจริยาปิฎกนั้นตามสมควร
การวินิจฉัยไม่ยุ่งยาก ถึงความสำเร็จโดยภาณวารแห่งบาลี ๒๘ ปริบูรณ์

คัมภีร์ฎีกาอธิบายอรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ชื่อคัมภีร์ ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสินี สีลฺกขณธวคฺคฎีกา
ชื่อภาษาไทย ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสินี สีลฺกขณธวคฺคฎีกา
ผู้แต่ง พระธรรมपाल
เนื้อหา คัมภีร์ฎีกาทีฆนิกาย คือ อธิบายข้อความในศีลขันธวรรค ทีฆนิกาย

ชื่อคัมภีร์ ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสินี มหาวคฺคฎีกา
ชื่อภาษาไทย ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสินี มหาวรรคฎีกา
ผู้แต่ง พระธรรมपाल
เนื้อหา ฎีกาทีฆนิกาย คือ อธิบายข้อความในมหาวรรค ทีฆนิกาย

ชื่อคัมภีร์ ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสินี ปาฎิกวคฺคฎีกา
ชื่อภาษาไทย ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสินี ปาฎิกวรรคฎีกา
ผู้แต่ง พระธรรมपाल
เนื้อหา ฎีกาทีฆนิกาย คือ อธิบายข้อความในปาฎิกวรรค ทีฆนิกาย

ชื่อคัมภีร์ ทีฆนิกาย สาธฺวิลาสิณี สีลฺกขณธวคคอกินวฎีกา
ชื่อภาษาไทย ทีฆนิกาย สาธฺวิลาสิณี สีลฺกขณธวคคอกินวฎีกา
ผู้แต่ง พระธรรมपाल
เนื้อหา ฎีกาใหม่ที่ฆนิกาย คือ อธิบายข้อความในศีลขันธวรรค ทีฆนิกาย

ชื่อคัมภีร์ ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสินี มหาวคฺคฎีกา
ชื่อภาษาไทย ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสินี มหาวรรคฎีกา
ผู้แต่ง พระธรรมपाल
เนื้อหา ฎีกาทีฆนิกาย คือ อธิบายข้อความในมหาวรรค ทีฆนิกาย

ชื่อคัมภีร์ มชฌิมนิกาย ลินตฺถปกาสินี มูลปณฺณาสกฎีกา
ชื่อภาษาไทย มชฌิมนิกาย ลินตฺถปกาสินี มูลปณฺณาสกฎีกา
ผู้แต่ง พระธรรมปาละ

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาแห่งมชฌิมนิกาย คือ อธิบายความในพระสุตตันตปิฎก มชฌิม

นิกาย มূলปิณณาสก์

ชื่อคัมภีร์ มัชฌิมนิกาย ลินตลปกาสนี มัชฌิม-อุปริปิณณาสกฏีกา

ชื่อภาษาไทย มัชฌิมนิกาย ลินตลปกาสนี มัชฌิม-อุปริปิณณาสก์ฎีกา

ผู้แต่ง พระธรรมปาละ

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาแห่งมัชฌิมนิกาย คือ อธิบายความในพระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณณาสก์จนถึงอุปริปิณณาสก์

ชื่อคัมภีร์ สัยุตตนิกาย ลินตลปกาสนี สัยุตตฎีกา

ชื่อภาษาไทย สัยุตตนิกาย ลินตลปกาสนี สัยุตตฎีกา

ผู้แต่ง พระธรรมปาละ

เนื้อหา ฎีกาแห่งสัยุตตนิกาย คือ อธิบายความในสัยุตตนิกาย สคาถวรรคจนถึงมหาวรรค

ชื่อคัมภีร์ องคุตตรนิกาย สารตถมัญจสุสา องคุตตรฎีกา

ชื่อภาษาไทย องคุตตรนิกาย สารตถมัญจสุสา องคุตตรฎีกา

ผู้แต่ง -

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาแห่งองคุตตรนิกาย คือ อธิบายความในองคุตตรนิกายทั้งหมด

ชื่อคัมภีร์ ธรรมปทมหาฎีกา

ชื่อภาษาไทย ธรรมปทมหาฎีกา

ผู้แต่ง พระวรสัมโพธิมหาเถระ วัดมหาราม

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาแห่งขุททกนิกาย คือ อธิบายความในขุททกนิกาย ธรรมบท

ชื่อคัมภีร์ ธรรมปทฐฎีกาโยชนา

ผู้แต่ง พระสิริสุ่มังคลมหาเถระ

ชื่อคัมภีร์ ลินตลปกาสนี

ชื่อภาษาไทย ลินตลปกาสนี

ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

เนื้อหา ฎีกาแห่งนิบาตชาดก คือ อธิบายความในนิบาตชาดก

ชื่อคัมภีร์ สัจจสังเขป

ผู้แต่ง พระจูฬธรรมपाल

ชื่อภาษาไทย ฎีกาสัจจสังเขป

ผู้แต่ง พระวาจิสสระ (ที่ลังกา)

ชื่อภาษาไทย ฎีกามหาพุทธคุณ

ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

ชื่อภาษาไทย ฎีกาธรรมจักรกัปปวัตนสูตร

ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

ชื่อคัมภีร์ ฎีกานโม

ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

เนื้อหา เป็นฎีกาที่อธิบายคำนัมสการ คือ นโมว่ามูลเหตุมาอย่างไร

ชื่อคัมภีร์ ฎีกาพาหุ เป็นฎีกาที่แก้ข้มยั้งคลศาธา ๘ ประการ

ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

ชื่อคัมภีร์ ฎีกามาลยสูตร

ผู้แต่ง

เนื้อหา เป็นฎีกาที่กล่าวถึงพระโมคคัลลานะไปเที่ยววรก สวรรค์แล้ว นำเรื่องราวต่างๆ ที่ได้พบเห็นในนรกสวรรค์มาบอกให้มนุษย์รู้

คัมภีร์อนุฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ชื่อคัมภีร์ เอกงคฺตตรอนินวฎีกา

ชื่อภาษาไทย เอกังคฺตตรอนินวฎีกา

ผู้แต่ง พระสารีบุตร ชาวลังกา

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาใหม่แห่งอังคฺตตรนิกาย คือ อธิบายความใน อังคฺตตรนิกาย เอกนินบาต

ชื่อคัมภีร์ ทุกงคฺตตรอนินวฎีกา

ชื่อภาษาไทย ทุกังคฺตตรอนินวฎีกา

ผู้แต่ง พระสารีบุตร ชาวลังกา

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาใหม่แห่งอังคฺตตรนิกาย คือ อธิบายความใน อังคฺตตรนิกาย ทุกนินบาต.

ชื่อคัมภีร์ ดิกงคฺตตรอนินวฎีกา

ชื่อภาษาไทย ดิกังคฺตตรอนินวฎีกา

ผู้แต่ง พระสารีบุตร ชาวลังกา

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาใหม่แห่งอังคฺตตรนิกาย คือ อธิบายความใน อังคฺตตรนิกาย ดิกนินบาต

ชื่อคัมภีร์ จตฺกงคฺตตรอนินวฎีกา

ชื่อภาษาไทย จตฺกัังคฺตตรอนินวฎีกา

ผู้แต่ง พระสารีบุตร ชาวลังกา

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาใหม่แห่งอังคฺตตรนิกาย คือ อธิบายความใน อังคฺตตรนิกาย จตฺกนินบาต

ชื่อคัมภีร์ ปณจกงคฺตตรอนินวฎีกา

ชื่อภาษาไทย ปณจกัังคฺตตรอนินวฎีกา

ผู้แต่ง พระสารีบุตร ชาวลังกา

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาใหม่แห่งอังคฺตตรนิกาย คือ อธิบายความใน อังคฺตตรนิกาย ปณจกนินบาต

ชื่อคัมภีร์ ฉกงคฺตตรอนินวฎีกา

ชื่อภาษาไทย ฉกัังคฺตตรอนินวฎีกา

ผู้แต่ง พระสารีบุตร ชาวลังกา

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาใหม่แห่งอังคุตตรนิกาย คือ อธิบายความใน อังคุตตรนิกาย ฉกกนิบาต

ชื่อคัมภีร์ สดตงคุดตรอนินวฎีกา
ชื่อภาษาไทย สัตตงคุดตรอนินวฎีกา
ผู้แต่ง พระสารีบุตร ชาวลังกา

เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาใหม่แห่งอังคุตตรนิกาย คือ อธิบายความใน อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต

๓.๖.๓ คัมภีร์หมวดพระอภิธรรมปิฎก ทั้งหมด

๑. คัมภีร์อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่มที่ ๓๔

ชื่อภาษาบาลี อภิธมปิฎก ธรรมสังคณี
ชื่อภาษาไทย อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี
ผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๓๔ นี้ กล่าวถึงธรรมที่ร่วมคณะเดียวกัน คือ จัดเป็นกัณฑ์ มีจิตตูปปาทกัณฑ์ เนื้อหาสาระขึ้นต้นด้วยมาติกา เป็นแม่บท แล้วอธิบายลักษณะของธรรมนั้นๆ

๒. คัมภีร์อภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่มที่ ๓๕

ชื่อภาษาบาลี อภิธมปิฎก วิภังคปาลี
ชื่อภาษาไทย อภิธรรมปิฎก วิภังค์
ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๓๕ นี้ ขึ้นต้นด้วยการแจกชั้น ๕ แล้วอธิบาย โดยพิศดาร เรียกชั้นวิภังค์ จากนั้นก็แจกธรรมอื่นๆ ให้ชื่อตามธรรมนั้นๆ คือ อายตนะวิภังค์ ธาตุวิภังค์ สัจจะวิภังค์ อินทริยวิภังค์ ปัจจยาการวิภังค์ สติปัญญาวิภังค์ สัมมปธานวิภังค์ ปฏิสัมภทาวิภังค์ ญาณวิภังค์ เป็นต้น

๓. คัมภีร์อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา เล่มที่ ๓๖

ชื่อภาษาบาลี อภิธมปิฎก ธาตุกถาปาลี
ชื่อภาษาไทย อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๓๖ นี้ กล่าวถึงปรมัตถธรรม อันสงเคราะห์กันได้ และสงเคราะห์กันไม่ได้ เกี่ยวกับธาตุเป็นส่วนมากและว่าด้วย บัญญัติ ชั้น ๓ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทริย บุคคล เช่น ธาตุกถา แจกธรรมเป็นรูปชั้นว่า สงเคราะห์ด้วยชั้นเท่านั้น ด้วยอายตนะเท่านั้น ด้วยธาตุเท่านั้น

๔. คัมภีร์อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ เล่มที่ ๓๗

ชื่อภาษาบาลี อภิธมปิฎก ปุคคลบัญญัติปาลี
ชื่อภาษาไทย อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ
ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๓๗ นี้ กล่าวถึงเรื่องถ้อยคำที่ควรกล่าว กล่าวถึงธรรมข้อใด ก็เรียกชื่อตามธรรมข้อนั้น เช่น กล่าวถึงบุคคล ก็เรียก ปุคคลกถา

๕. คัมภีร์อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ เล่มที่ ๓๘

ชื่อภาษาบาลี อภิธมปิฎก กถาวัตถุปาลี

ชื่อภาษาไทย อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๓๘ นี้ กล่าวถึงธรรมที่ลึกซึ้งเป็นคู่ๆ แบ่งเป็น ๗ ยมก คือ มูลยมก
ชั้นยมก อายตนยมก ธาตุยมก สัจจยมก สังขารยมก อนุสยยมก

๖. คัมภีร์อภิธรรมปิฎก ยมก เล่มที่ ๓๙

ชื่อภาษาบาลี อภิธมมปิฎก ยมกปาติ

ชื่อภาษาไทย อภิธรรมปิฎก ยมก

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๓๙ นี้ กล่าวถึงยมกต่อจากเล่มที่ ๓๘ อีก ๓ ยมก คือ จิตตยมก
ฉัมม-ยมก อินทริยยมก

๗. คัมภีร์อภิธรรมปิฎก ปัญฐาน ภาค ๑ - ภาค ๖ เล่มที่ ๔๐ - ๔๕

ชื่อภาษาบาลี อภิธมปิฎก ปัญฐานปาติ

ชื่อภาษาไทย อภิธรรมปิฎก ปัญฐาน

ชื่อผู้แต่ง พระพุทธเจ้า

เนื้อหาโดยสังเขป เล่มที่ ๔๐ - ๔๕ นี้ กล่าวถึงปรมาตถธรรมล้วนๆ คือ ธรรมที่ลึกซึ้ง
ที่สุด ในพระพุทธศาสนา เช่น อธิบายปัจจัยทั้ง ๒๔ ปัจจัย อย่างพิศดารว่า เหตุได้แก่อะไร อารมณ์ได้แก่
อะไร เป็นต้น

คัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

๑. ชื่อคัมภีร์ อภิธมมปิฎก ธมมสังคินี อัญฐสาลินีอัญฐกถา

ชื่อภาษาไทย อภิธรรมปิฎก ฉัมมสังคินี อัญฐสาลินีอรรถกถา

ผู้แต่ง พระพุทธโฆสะจารย์

เนื้อหาโดยย่อ แก่พระอภิธรรมปิฎก ฉัมมสังคินี นำอรรถกถานั้นออกจากภาษาแห่งชาว
เกาะตัมพปณณิ แล้วยกขึ้นสู่ภาษาอันไม่มีโทษตามนัยแห่งต้นติภาษา ไม่ให้เจือปนสับสนด้วยลัทธิของ
นิกายอื่น เมื่อแสดง คำวินิจฉัยของภิกษุผู้อยู่ในมหาวิหาร จักถือเอาทั้งที่ควรถือเอา จะยังบุคคลผู้มี
ปัญญาให้ยินดีอยู่ แล้วจักประกาศ อรรถแก่ในอรรถกถาที่มาจากหลาย ก็เพราะเหตุที่กรรมฐานทั้งปวง
จริยา อภิญญา และวิปัสสนาทั้งหมดเหล่านี้ ประกาศไว้ในวิสุทธิมรรคแล้ว ฉะนั้น จะไม่ถือเอากรรมฐาน
เป็นต้นตามแบบแม่ทั้งหมด จักทำการพรรณนา ความตามลำดับบททั้งหลายเท่านั้น

๒. ชื่อคัมภีร์ อภิธมมปิฎก วิภังค สัมโมหวิโนทนีอัญฐกถาอัญฐกถา

ชื่อภาษาไทย อภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา

ผู้แต่ง พระพุทธโฆสะจารย์

เนื้อหาโดยย่อ แก่ พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เพื่อบรรเทาโมหะความหลงมาอธิบาย สัมโมหวิ-
โนทนีนี้ รวมเอาสาระแห่งอรรถกถาของอาจารย์ในปางก่อนไว้ บัดนี้ปกรณ์นี้ถึงที่สุดแล้วด้วยพระบาลี
๔๐ ภาณวาร

๓. ชื่อคัมภีร์ อภิธมมปิฎก ปญจปกรณอัญฐกถา

ชื่อภาษาไทย อภิธรรมปิฎก ปญจปกรณอรรถกถา

ผู้แต่ง พระพุทธโฆสจารย์
เนื้อหาโดยย่อ แก่พระอภิธรรมปิฎก ๕ ปกรณ์ที่เหลือ
ธาตุกถาพระบาลี ๒ ภาณวาร
ปุคคัลบัญญัติพระบาลี ๗ ภาณวาร
กถาวัตถุพระบาลี ๑๓ ใน ๓๕ ภาณวาร
ยมกพระบาลี ๕ ภาณวาร
ปฏิฐาน

๔. ชื่อคัมภีร์ อภิธมฺมตถสงคห
ชื่อภาษาไทย อภิธมฺมตถสังคหะ
ผู้แต่ง พระอนุรุทธเถระ ชาวลังกา
เนื้อหาโดยย่อ อธิบายพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ปกรณ์โดยย่อ

๕. ชื่อคัมภีร์ อภิธมฺมมาตาร
ชื่อภาษาไทย อภิธมฺมมาตาร
ผู้แต่ง พระพุทธทศตเถระ
เนื้อหาโดยย่อ อธิบายพระอภิธรรมปิฎกโดยย่อเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง

คัมภีร์ฎีกาอธิบายอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

ชื่อคัมภีร์ อภิธมฺมปิฎก ธรรมสงคณี – วิงค- ปญจปกรณมูลฎีกา
ชื่อภาษาไทย อภิธมฺมปิฎก ธรรมสังคณี-วิงค-ปญจปกรณมูลฎีกา
ผู้แต่ง พระอานันทาจารย์ (ที่ลังกาทวีป)
เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาพระอภิธรรม คือ อธิบายความของคัมภีร์ธรรมสังคณี วิงค ธาตุกถา
กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐาน

ชื่อคัมภีร์ อภิธมฺมปิฎก ธรรมสงคณี – วิงค- ปญจปกรณอนุฎีกา
ชื่อภาษาไทย อภิธมฺมปิฎก ธรรมสังคณี-วิงค-ปญจปกรณอนุฎีกา
อักษรย่อ อภ.อนุฎีกา.
ผู้แต่ง พระอานันทาจารย์ (ที่ลังกาทวีป)
เนื้อหา เป็นคัมภีร์อนุฎีกาพระอภิธรรม คือ อธิบายความของคัมภีร์ธม-
สังคณีวิงค ธาตุกถา กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐาน

ชื่อคัมภีร์ มรฺุสารถทีปนีฎีกา
ชื่อภาษาไทย มรฺุสารถทีปนีฎีกา
ผู้แต่ง พระอานันทเถระ (ชาวพม่า)
เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกา อธิบายความแห่งมูลฎีกา

ชื่อคัมภีร์ มณฺฑิปปฎีกา
ชื่อภาษาไทย

ชื่อคัมภีร์ มรฺุสารถทีปนีฎีกา
ชื่อภาษาไทย มรฺุสารถทีปนีฎีกา

บทที่ ๓ คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

อักษรย่อ มธ.ฎีกา.
ผู้แต่ง พระพุทธจุฬารัตนเถระ (เมืองหงสาวดี)
เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาพระอภิธรรม คือ อธิบายความพระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์

ชื่อคัมภีร์ อภิธมมตถสังคห
ชื่อภาษาไทย อภิธมมตถสังคหะ
ผู้แต่ง พระอนรุทธมหาเถระ(ราวพ.ศ. ๙๕๓)
เนื้อหาโดยย่อ เป็นคัมภีร์อรรถกถาที่ได้ประมวลเนื้อความจากพระอภิธรรมปิฎกที่
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงทั้ง ๗ คัมภีร์เข้าไว้ โดยย่อความเข้าในหลักใหญ่ ๔ อย่าง คือจิต เจตสิก
รูป นิพพานโดยหลักปรมาณ แต่เป็นคาถาบ้าง เป็นร้อยแก้วบ้าง กล่าวคือได้จับหลักปรมาณธรรมใน
อภิธรรมปิฎกมาตั้งเป็นหลักแม่บทไว้ ๔ หลัก

ชื่อคัมภีร์ อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา
ชื่อภาษาไทย อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา
ผู้แต่ง พระสุนทรสาโร (ลังกา)
เนื้อหาโดยย่อ อธิบายขยายความของคัมภีร์อภิธมมตถสังคหะ

ชื่อคัมภีร์ อภิธมมตถสังคหปุราณฎีกา
ชื่อภาษาไทย อภิธมมตถสังคหปุราณฎีกา
ชื่อย่อ อภิ.ปุราณฎีกา.
ผู้แต่ง พระนวมิลละเถระ (ศิษย์พระสารีบุตร เมืองอนุราชปุระ)

ชื่อคัมภีร์ สงเขปวรรณนา
ชื่อภาษาไทย สังเขปวรรณนา
ผู้แต่ง พระธรรมเกตุ (ชาวพม่า)
เนื้อหาโดยย่อ อธิบายขยายความของคัมภีร์อภิธมมตถสังคหะและคัมภีร์ฎีกา

ชื่อคัมภีร์ ปรมตถทีปนี
ชื่อภาษาไทย ปรมตถทีปนี
ชื่อย่อ -
ผู้แต่ง พระญาณธชะ (วัดเลดี พม่า พ.ศ. ๒๔๔๐)
เนื้อหาโดยย่อ อธิบายขยายความของคัมภีร์อภิธมมตถสังคหะ และแก้ไขข้อผิดพลาดของคัมภีร์
อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา

ชื่อคัมภีร์ อผคคฺสารตถทีปนีฎีกา
ชื่อภาษาไทย อผคคฺสารตถทีปนีฎีกา
ผู้แต่ง พระมหาสุวรรณปทีป (เมืองเชียงใหม่)
เนื้อหา เป็นคัมภีร์จุฬฎีกา อธิบายความอภิธมมสังคหะ

บทที่ ๓ คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ชื่อคัมภีร์ มณีสารมณฺชสาอภิณฺวฎีกา
ชื่อภาษาไทย มณีสารมณฺชสาอภิณฺวฎีกา
ผู้แต่ง พระอริยวงษะ (เมืองสกาย พม่าภาคเหนือ)
เนื้อหา เป็นคัมภีร์ฎีกาใหม่ ไขความสำคัญของคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี

ชื่อคัมภีร์ อภิมมตถวิภาวินีโยชนา
ชื่อภาษาไทย อภิมมตถวิภาวินี โยชนา
ผู้แต่ง พระญาณินทาสกะ (วัดจองต้อยา พม่า พ.ศ.๒๔๖๒)
เนื้อหาโดยย่อ คัมภีร์นี้อ้างอิงกฎไวยากรณ์สันสกฤตจำนวนมากมาคัดค้านความเห็น
ของปรมัตถทีปนี

ชื่อคัมภีร์ อภิมมวาทาร
ชื่อภาษาไทย อภิมมวาทาร
ผู้แต่ง พระพุทธทัตตมหาเถระ (พุทธศตวรรษที่ ๑๐)
เนื้อหาโดยย่อ แสดงประมวลสาระในอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์และอรรถกถา มีข้อความพิสาร
เรียนรู้เข้าใจได้ยาก โดยเฉพาะรายละเอียดเกี่ยวกับวิเสสลักษณะ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าลักษณะที่จิตทุก
กะของพระอภิธรรมแต่ละอย่างไว้ค่อนข้างสมบูรณ์

ชื่อคัมภีร์ อภิมมตถวิภาสินี อภิมมวาทารฎีกา
ชื่อภาษาไทย อภิมมตถวิภาสินี อภิมมวาทารฎีกา
ผู้แต่ง พระสุมังคลเถระ
เนื้อหาโดยย่อ อธิบายขยายความของคัมภีร์อภิมมวาทาร

ชื่อคัมภีร์ รูปารูปวิภาค
ชื่อภาษาไทย รูปารูปวิภาค
ชื่อย่อ -
ผู้แต่ง พระพุทธทัตตมหาเถระ
เนื้อหาโดยย่อ แสดงลำดับจิตเป็นต้นตามคัมภีร์ธรรมสังคณี โดยเริ่มต้นแสดงกามาวจรกุศลจิต
แล้วแสดงจิตอื่นๆ ต่อมาตาลำดับ คือ รูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรกุศลจิต โลกุตตรกุศลจิต อกุศลจิต และ
อเหตุกกุศลวิปากจิต เป็นต้น

ชื่อคัมภีร์ มณีสารม .ชุสาฎีกา
ชื่อภาษาไทย มณีสารมณฺชสาฎีกา
ผู้แต่ง ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง

คัมภีร์คณัฐพระอภิธรรมปิฎก

ชื่อคัมภีร์ คุยหตถทีปนี
ชื่อภาษาไทย คุยหตถทีปนี
ผู้แต่ง พระสารทสนีเถระ
เนื้อหา อธิบายประเด็นสำคัญของอภิธรรมปิฎก แก่ความอัมมสังคณี

ชื่อคัมภีร์ ปัจจยทีปนีปฏิฐาน
ชื่อภาษาไทย ปัจจยทีปนีปฏิฐาน
ผู้แต่ง พระธัมมโพธิ (ลังกาวิ)
เนื้อหา อธิบายประเด็นสำคัญ แสดงลักษณะและอรรถแห่งปัจจย ๒๔

คัมภีร์ ปกรณ์วิเสส

ชื่อคัมภีร์ เนตติปกรณ์
ชื่อภาษาไทย เนตติปกรณ์
ผู้แต่ง พระมหากัจจายนะ (พุทธสาวก)
เนื้อหาโดยย่อ แสดงหลักการอธิบายไตรสิกขาประดับด้วยเนื้อหาสาระดังนี้ ๑. แสดงทัสสนภูมิ และ ภาวนาภูมิ ๒. แสดงวิมุตติ คือพระนิพพาน ๓. แสดงหลักการแยกแยะ บทพยัญชนะ และอรรถของ นวังกส์ตฤศาสน์ ๔. แสดงหลักอธิบายพระปริยัติศาสนาทั้งหมด ๕. แสดงประเภทของคีติ ๓ คือ มูลคีติ อนุคีติ และสังคีติ ๖. แสดงเนตติ พร้อมทั้งยกอุทธาร์ประกอบ และอื่นๆ

ชื่อคัมภีร์ ขุททกนิกาย เนตติอฏฺเฐกถา
ชื่อภาษาไทย ขุททกนิกาย เนตติอรรถกถา
ผู้แต่ง พระธรรมपालเถระ (อินเดียใต้)
เนื้อหาโดยย่อ อธิบายเนื้อความในคัมภีร์ เนตติปกรณ์

ชื่อคัมภีร์ เนตติฎีกา
ชื่อภาษาไทย เนตติฎีกา
ผู้แต่ง พระสังฆธรรมपालะ มหาธรรมราชา (พ.ศ. ๒๑๐๘ ชาวพม่า)
เนื้อหาโดยย่อ อธิบายขยายความทั้งเนตติปกรณ์และเนตติอรรถกถา
ชื่อคัมภีร์ เปฏฺโงปเทศ
ชื่อภาษาไทย เปฏฺโงปเทศ
ผู้แต่ง พระมหากัจจายนเถระ (พุทธสาวก)
เนื้อหาโดยย่อ เป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาคล้ายกับเนตติปกรณ์ คือ แสดงหลักการอธิบายไตรสิกขาประดับ ด้วยเนื้อหาสาระดังนี้ ๑. แสดงทัสสนภูมิและ ภาวนาภูมิ ๒. แสดงวิมุตติ คือพระนิพพาน ๓. แสดง หลักการแยกแยะ บทพยัญชนะ และอรรถของ นวังกส์ตฤศาสน์ ๔. แสดงหลักอธิบายพระปริยัติ ศาสนาทั้งหมด ๕. แสดงประเภทของคีติ ๓ คือ มูลคีติ อนุคีติ และสังคีติ ๖. แสดงเนตติ พร้อมทั้ง ยกอุ ทธาร์ประกอบ และอื่นๆ

ชื่อคัมภีร์ มลินทป . หปกรณ

ชื่อภาษาไทย มลินทปัญหปกรณ

ผู้แต่ง ไม่ปรากฏ

เนื้อหาโดยย่อ เป็นปกรณ์ที่ทำนรจนารวบรวมปัญหาที่พระเจ้ามิลินท์แห่งสาครนครตรัสถาม
กณะคำวิสัยชาที่พระนาคเสนเถระถวายวิสัชนา เชื่อกันว่าเป็นคัมภีร์ที่แต่งโดยอาศัยข้อมูลจากหนังสือพงศาวดารพระเจ้ามิลินท์ (มลินทราชวงศ์)เป็นหลัก

ชื่อคัมภีร์ มลินทป . หอฎุคกถา

ชื่อภาษาไทย มลินทปัญหอรรถกถา

ผู้แต่ง พระนารทเถระ (ชาวพม่า)

เนื้อหาโดยย่อ อธิบายขยายความเนื้อหาในคัมภีร์ มลินทปัญหปกรณ

ชื่อคัมภีร์ มธรรตถปกาสิณี มลินทป . หฎีกา

ชื่อภาษาไทย มธรรตถปกาสิณี มลินทปัญหฎีกา

ผู้แต่ง พระมหาตีปิฎกจุฬายเถระ (ชาวเชียงใหม่)

เนื้อหาโดยย่อ เป็นคัมภีร์ที่อธิบายมลินทปัญหาโดยตรง มีไข่อธิบายมลินทปัญหอรรถกถาแต่ที่
ใช้ชื่อ ว่า ฎีกา ก็เพราะผู้รจนาคือว่า มลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ระดับอรรถกาล หรือเป็นคัมภีร์ปกณวิเส
อันเป็นคัมภีร์ที่ไม่จัดอยู่ในพระไตรปิฎกและอรรถกาล ดังนั้น จึงเรียกชื่อคัมภีร์อธิบายที่ตนแต่งว่า ฎีกา

ชื่อคัมภีร์ มลินทปญหาวิตถาร

ชื่อภาษาไทย มลินทปัญหาวิตถาร

ผู้แต่ง พระมหาตีปิฎกจุฬายเถระ

เนื้อหา ว่าด้วยพระเจ้ามิลินท์ถามปัญหาต่างๆแก่พระนาคเสนอย่างพิศดาร

ชื่อคัมภีร์ วิมุตติมคคปกรณ

ชื่อภาษาไทย วิมุตติมรรค

ผู้แต่ง พระอุปติสสเถระ (พ.ศ. ๖๐๙- ๖๕๓ ชาวอินเดียใต้)

เนื้อหาโดยย่อ อธิบายเรื่องไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญาอันเป็นวิมุตติมรรค(ทางแห่งความ
หลุดพ้น) มีเนื้อหาคล้ายคลึงกับคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสจารย์ รจนาก่อนวิสุทธิมรรค

ชื่อคัมภีร์ วิสุทธิมคคปกรณ

ชื่อภาษาไทย วิสุทธิมรรคปกรณ

ผู้แต่ง พระพุทธโฆสจารย์

เนื้อหาโดยย่อ เป็นคัมภีร์ที่ว่าด้วยทางไปสู่พระนิพพาน หรือ อูบายเป็นเครื่องส่งให้ถึงพระ-
นิพพานได้ถอดถ่ายสารัตถะจากพระไตรปิฎกซึ่งบรรจุข้อความถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นธัมมาเรียบ
เรียงปรุงแต่งเข้าระเบียบไว้โดยย่อสั้น แต่มีข้อความล้วนเป็นสารัตถสำคัญ เพียง ๒๓ ปริจเฉท

ชื่อคัมภีร์ ปรมตถม . ชุสา วิสุทธิมคคมหาฎีกา

บทที่ ๓ คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๓. นยาสุฎีกา ชื่อสันเปียน	อำมาตย์ชื่อสันเปียน
๔. นยาสุฎีกา ชื่อนิรุตติสารมัญชูลา	พระท้าวานาคราชครูเถระ
๕. มุขมัตตสาระ	พระคุณสารเถระ
๖. มุขมัตตสารฎีกา	พระคุณสารเถระ
๗. ปทรูปสิทธิ	พระพุทธรูปปิยเถระ
๘. ปทรูปสิทธิฎีกา	พระพุทธรูปปิยเถระ
๙. สุตตนิทเทศ	พระสัทธัมมโชติपालเถระ
๑๐. กัจจายนวันณนา	พระมหาวชิตาวีเถระ
๑๑. กัจจายนัตถทีปนี	พระชาคราภิวังสเถระ
๑๒. พาลาวตาร	พระสัทธัมมกิตติเถระ
๑๓. พาลาวตารปุราณฎีกาชื่อสุโพธิกา	พระสิริสุนังคลยติสสรเถระ
๑๔. พาลาวตารอภินวฎีกา	พระเรวัตเถระ
๑๕. กัจจายนสังเขป	พระชาคราภิวังสเถระ
๑๖. นิรุตติสารมัญชูลาฎีกา	พระสิริสุนันทธัมมราชปวาริบัติเถระ

คัมภีร์ไวยากรณ์ใหญ่สายโมคคัลลานะ มีรายชื่อดังนี้

ชื่อคัมภีร์	รจนาโดย
๑. โมคคัลลานพยากรณ์	พระโมคคัลลานเถระ
๒. วุตติวิวรรณปัญญา	” ”
๓. โมคคัลลานปัญญาฎีกา ชื่อสารัตถวิลาสินีปัญญา	พระสังฆรักขิตมหาสามิเถระ
๔. ฌวาทิโมคคัลลานะ	พระสังฆรักขิตมหาสามิเถระ
๕. ปทสาธนะ	พระปิยทัสสีเถระ
๖. ปทสาธนฎีกา ชื่อพุทธรูปปสาธนี	พระวาจิสสรเถระ
๗. นิรุตติทีปนี	พระญาณธชเถระ(แลดีสยาตอ)
๘. ปโยคสิทธิ	พระวณรัตน์เมธังกรเถระ
๙. โมคคัลลานปัญญาฎีกาปทีปะ	พระราหุลเถระ

คัมภีร์ไวยากรณ์ใหญ่สายสังฆนที มีรายชื่อดังนี้

ชื่อคัมภีร์	รจนาโดย
๑. สังฆนที ปทมาลา	พระอัครคังสเถระ
๒. สังฆนที ธาตุมาลา	” ”
๓. สังฆนที สุตตมาลา	” ”
๔. สังฆนทีฎีกา ชื่อสาธุชชนปโมทนี	พระปัญญาสามิเถระ

๒. คัมภีร์ไวยากรณ์น้อย มีองค์ประกอบไม่ครบทั้ง ๓ เหมือนคัมภีร์ไวยากรณ์ใหญ่ แต่ก็รจนาขึ้นเพื่ออธิบายอรรถนัยอันลึกซึ้งในคัมภีร์ไวยากรณ์ใหญ่นั้นเอง โดยมุ่งหมายให้โสดุชนได้เข้าถึงอรรถนัยอันสุขุมคัมภีร์ภาพในพระไตรปิฎก อรรถกถา เป็นต้น ซึ่งมีรายชื่อดังนี้

ชื่อคัมภีร์	รจนาโดย
๑. สัมพันธ์จินตา	พระสังฆรักขิตมหาสามิ

๒. สัมพันธจินตปุราณฎีกา	พระมหากัสสปเถระ
๓. สัมพันธจินตอภินวฎีกา	พระติปิฎกธรรมาภยเถระ
๔. การิกา	พระธัมมเสนาปติเถระ
๕. การิกาฎีกา	” ”
๖. สัททตถเภทจินตา	พระสัทธัมมสิริเถระ
๗. สัททตถเภทจินตปุราณฎีกา	พระติปิฎกธรรมาภยเถระ
๘. สัททตถเภทจินตอภินวฎีกา	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม
๙. สัททตถเภทจินตาทิปปนี	” ”
๑๐. กัจจายนสาระ	พระยสเถระ
๑๑. กัจจายนสารปุราณฎีกา	พระสิริสัทธัมมวิศาลเถระ
๑๒. กัจจายนสารอภินวฎีกา	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม
๑๓. กัจจายนสารโยชนา	” ”
๑๔. กัจจายนเภทะ	พระมหายสเถระ
๑๕. กัจจายนเภทปุราณฎีกา	พระอริยาลังการเถระ
๑๖. กัจจายนเภทอภินวฎีกา	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม
๑๗. สัททสารัตถชาลินี	พระมหานาคิตเถระ
๑๘. สัททสารัตถชาลินีฎีกา	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม
๑๙. สัททพินทุ	พระเจ้าจันเฆวา
๒๐. สัททพินทุฎีกา ชื่อคันทสสาระ	พระสิริสัทธัมมกิตติมหาพุสสเรวัตเถระ
๒๑. วาจจวจาก	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม
๒๒. วาจจวจากปุราณฎีกา	พระมหาสัทธัมมนันทิเถระ
๒๓. วาจจวจากอภินวฎีกา	พระนันทิยเถระ
๒๔. วาจจวจากทิปปนี	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม
๒๕. วาจโกปเทสสะ	พระมหาวิชิตาวิเถระ
๒๖. วาจโกปเทสฎีกา	” ”
๒๗. สัททหุตติ	พระสัทธัมมपालเถระ
๒๘. สัททหุตติ ปเทศกปุราณฎีกา	พระสารีบุตรชาวเมืองพุกาม
๒๙. สัททหุตติ ปเทศกอภินวฎีกา	พระชาครเถระ
๓๐. คันทถาภณะ	พระอริยวังสธัมมเสนาปติเถระ
๓๑. คันทถาภณปุราณฎีกา	พระสุวัณณรังสีเถระ
๓๒. คันทถาภณอภินวฎีกา	พระชาครเถระ
๓๓. คันทถาภณโยชนา	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนามชาวเมืองป็นยะ
๓๔. วิภัตยัตถะ	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม
๓๕. วิภัตยัตถฎีกา ชื่อวิภัตยัตถวิภาวินี	พระสุตพุทธินามเถระ
๓๖. วิภัตยัตถทิปปนีปุราณฎีกา	พระวิมลลาภิชมหาราชคุรุมาเถระ
๓๗. วิภัตยัตถอภินวโสฎีกา	พระโสสมเถระ
๓๘. วากยัตถทิปปนี	พระเตชากวิงสเถระ
๓๙. สังวัณณตัพพสังวัณณนาสุปุจฉาวีสัชชนา	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม
๔๐. อักขรเภทะ	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม

๔๑. คันถัญญู	” ”
๔๒. ปทจินตา	” ”
๔๓. จาทยัตถทีปนี	” ”
๔๔. จูฬนirutติ	พระอุบาลีชาวเมืองป็นยะ
๔๕. ลิงคมาลา	” ”
๔๖. พาล์ปปโพธนะ	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม ชาวป็นยะ
๔๗. สัททาจันมอย	” ” (ชาวพุกาม)
๔๘. สัททาจันแนต	” ” (ชาวพุกาม)
๔๙. ลิงคตถวิวรรณฎีกา	” ”
๕๐. สัมพันธมาลินี	” ” (ชาวพุกาม)
๕๑. อักษรสัมโมหัจเฉพณี	” ”
๕๒. อักษรโกสัลละ	” ”
๕๓. อักษรโกสัลลฎีกา	” ”
๕๔. โมคคัลลานพยัญชีกา	พระสังฆรักขิตมหาสามี
๕๕. สัททาวตาระ	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม
๕๖. นirutติปิฎก สัททาแง	” ”
๕๗. สัททเนตติ สัททาแง	” ”
๕๘. คัมภีร์ตถะ	” ”
๕๙. นยมุขทีปนี	” ”
๖๐. นirutติเภทสังคหะ	” ”
๖๑. รูปเภทปกาสนี	” ”
๖๒. นวรูปเภทปกาสนี	” ”
๖๓. สัททลักษณะ	” ”
๖๔. สังวณณนายนทีปนี	” ”
๖๕. พาล์ปปโพธนฎีกา ชื่ออภินวจุลนirutติ	พระสิริสัทธัมมาลังการเถระ
๖๖. การกปุพพมัญชรี	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม
๖๗. แลตีปทมาลา	พระญาณธชเถระ(อาจารย์แลตี)
๖๘. กัมมวัตถมทานิปเภทกะ	พระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม
๖๙. นยาสปรทีปวันณา	พระฉปทเถระ
๗๐. อัถถพยาชยาน	พระจุลพุทธเถระ
๗๑. สัททลักษณะฎีกา	” ”

๒ คัมภีร์พจนานุกรม

คัมภีร์พจนานุกรม ได้แก่คัมภีร์ที่รวบรวมนามนามต่างๆ บ้าง ให้ความหมายของธาตุต่างๆ บ้าง แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. คัมภีร์พจนานุกรมประเภทอภิธาน มีรายชื่อดังนี้

ชื่อคัมภีร์

๑. อภิธาน์ปทีปิกา
๒. อภิธาน์ปทีปิกาฎีกา

รจนาดโดย

- พระมหาโมคคัลลานเถระ (ชาวลังกา)
 สิริจตุรงค์พลมหาอำมาตย์

กรมการศาสนา

๑๒. พจนานุกรมบาลี-ไทย แปลก สนธิรักษ์
๑๓. พจนานุกรมบาลี-ไทย ฉบับนักศึกษา พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ),
รศ.ดร.จำลอง สารพัดนึก
๑๔. พจนานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต
พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถ
๑๕. พจนานุกรมพุทธศาสตร์(ฉบับประมวลธรรม)
พระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตโต)
๑๖. พจนานุกรมพุทธศาสตร์(ฉบับประมวลศัพท์)
พระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตโต)
๑๗. คัมภีร์พระอภิธานศัพท์ บาลี-ไทย ฉบับ ว.พ.ต.
๑๘. พจนานุกรมบาลี-สันสกฤต-ไทย อังกฤษ
น.ท.ฉลาด บุญลอย, เสฐียร พันธงชัย พระมหาประยูรค์ ปยุตโต
๑๙. พจนานุกรมบาลีไทย ป. หลงสมบุญ
๒๐. พจนานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย
พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม)

๓. คัมภีร์ฉันท

คัมภีร์ฉันท ได้แก่คัมภีร์ที่แสดงฉันทของภาษาบาลีที่กำหนดบังคับบาทต่างๆ ด้วยมาตราเสียงหนัก-เบาเป็นต้น มีรายชื่อดังนี้

ชื่อคัมภีร์	รจนาโดย
๑. วุตโตทัย	พระสังฆรักขิตมหาสามี
๒. วุตโตทัยปุราณฎีกา	พระนวมิมลพุทธิ (ชาวเมืองพุกาม)
๓. ฉันทโศสารถถิกาสนี อภินวฎีกา	พระสัทธัมมญาณเถระ
๔. วจันตลโศติกอภินวฎีกา	พระเวปุลลเถระ
๕. กวิสารถถิกา	พระธัมมานันทเถระ
๖. สุกุททสวีกาสนีอภินวฎีกา	ปฐมเชกพิณเถระ
๗. ฉปปัจจยทีปกอภินวฎีกา	พระปัญญาสีหเถระ
๘. กวิสาระ	” ”
๙. ฉันทนิทาน	พระธัมมพุทธเถระ
๑๐. วุตโตทยมาสนี	” ”
๑๑. กายยสุรวาสินี	” ”
๑๒. กายยสาธวาสินีวันณนา	พระสารพุทธิมะ
๑๓. กายยคันถะ	” ”
๑๔. กายยคันถฎีกา	” ”
๑๕. กวิกัณฐฐาภรณ์ะ	” ”
๑๖. ฉันทมัญชรี	วิสุทธาจารย์มหาเถระ
๑๗. ฉันทมัญชรีฎีกา ชื่อฉันทโศสารถถิกา	ญาณินทนามเถระ
๑๘. วุตโตทัยวรรณนา	” ”

๑๙. วุตติพยายาน	” ”
๒๐. อนุวุตติพยายาน	” ”
๒๑. ฉันทวุตติปิทีปะ	” ”
๒๒. ปริภาสัชฌายะ	” ”

๔. คัมภีร์อสังการะ

คัมภีร์อสังการะ ได้แก่คัมภีร์ที่แสดงถึงความวิจิตรพิสดาร ความงดงาม ความสามารถในการนำ
บทบาลีต่างๆ มาใช้ในการแต่งฉันทน์เป็นต้น มีรายชื่อดังนี้

ชื่อคัมภีร์	รจนาโดย
๑. สุโพธาลังการะ	พระสังฆรักขิตมหาสามีปาทเถระ
๒. สุโพธิลังการปุราณฎีกา	” ”
๓. สุโพธาลังการอภินวฎีกา	พระสิริธัมมกิตติรัตนปัทมโชตเถระ

บรรณานุกรม

ฉลาด บุญลอย. **ประวัติวรรณคดีบาลี ตอนที่ ๑**. พระนคร ; มหาจุฬาลงกรณราช-วิทยาลัย, ๒๕๐๖
. **ประวัติวรรณคดีบาลี ตอนที่ ๒**. พระนคร : มหาจุฬาลงกรณราช-วิทยาลัย , ๒๕๐๖
พัฒน์ เฟื่องผลา. **บาลีสันสกฤตในภาษาไทย**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๗
. **ประวัติวรรณคดีบาลี**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง , ๒๕๒๔
แย้ม ประพัฒน์ทอง. **แย้มบรรยาย**. พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม , ๒๕๒๓
สุภาพรรณ ฦ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ-
มหาวิทยาลัย. ๒๕๒๖

บทที่ ๔

วิปัสสนาภูมิ ๒

การเจริญวิปัสสนาต้องอาศัยอารมณ์วิปัสสนาหรือภูมิแห่งปัญญา ที่เรียกว่าวิปัสสนาภูมิ เป็นพื้นที่ในการปฏิบัติ การเมื่อเราต้องการทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จลงได้ จะต้องมีตัวยึดเหนี่ยวหรืออุปกรณ์ในการทำงานนั้นๆ เมื่อก้าวถึงวิปัสสนาก็ต้องใช้วิปัสสนาภูมิมาเป็นอุปกรณ์ในการปฏิบัติจึงจะเกิดเป็นวิปัสสนาญาณขึ้นได้

วิปัสสนาภูมิ หมายถึง พื้นที่กระทำวิปัสสนาหรืออารมณ์ของวิปัสสนา การเจริญวิปัสสนานั้น ต้องกำหนดรู้อยู่ที่วิปัสสนาภูมิ สภาพที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ต้องเป็นสิ่งที่มียุ่อยู่จริง ไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาวะของตน คือ เป็นปรมาัตถธรรม

การปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ที่พระพุทธองค์ได้ตรัสแสดงไว้นั้น ก็คือ การกำหนดพิจารณาให้รู้สิ่งที่เป็นรูปกับนาม โดยความเป็นปรมาตถสังขจะ แม้อรรถกถาของคัมภีร์กถาวัตถุก็อธิบายเรื่องนี้ว่า สัจจิกกุฐะ หมายามรีจิวาทยะ วีย อภูตกาเรน อคฺคเหตุพฺโพ ภูตตโถ. ปรมตโถติ อนุสฺสวาทิวเสน อคฺคเหตุพฺโพ อุตตมตโถ.^๑ อุตตโน ปน ภูตตาย เอว สัจจิกกุฐฺโ. อุตตปจฺจกฺขตาย จ ปรมตถ. ตํ สนธายาท.^๒ “สภาวะที่ไม่ควรยึดถือ โดยอาการที่ไม่จริงเหมือนมายากลและพยัพแดดเป็นต้น ชื่อว่า สัจจิกกุฐะ (สภาวะที่มีจริง) สภาวะสูงสุดไม่ควรยึดถือ โดยเป็นสิ่งที่ฟังต่อมา ชื่อว่าปรมาตถ (สภาวะประเสริฐ) อนึ่ง ชื่อว่า สัจจิกกุฐะ เพราะปรากฏจริงแก่ตนเอง และชื่อว่าปรมาตถ เพราะประจักษ์แก่ตน หมายถึงธรรมเหล่านั้น (ขันธ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ รวมเป็น ปรมาตถ ๕๗ ประการ)

พระอรรถกถาจารย์ กล่าวถึงธรรมที่เรียกว่า สัจจิกกุฐะ และปรมาตถ ๕๗ ประการ ซึ่งสรุปได้ในธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน หรือย่อได้ในธรรม ๒ ประการ คือ รูปและนาม นักมายากลสามารถแสดงอิฐ กระจดาช หรือก้อนหินให้เป็นเงินทอง คนดูก็สำคัญว่าเป็นจริง แต่เงินทองเหล่านั้นไม่มีจริง กวางที่หาน้ำดื่มในฤดูร้อนเห็นพยัพแดดแล้วคิดว่าเป็นน้ำ แต่น้ำนั้นไม่มีจริง ในทำนองเดียวกัน สิ่งบัญญัติมีรูปร่างสีตามตามทีสมมติกันในโลกว่าเป็นบุรุษ สตรี มือ เท้า ฯลฯ ก็ไม่มีอยู่จริง เพราะเป็นสิ่งประชุมกันของรูปนามเท่านั้น มีเพียงรูปนามที่เป็นสภาวะมียุ่อยู่จริง เกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย จึงชื่อว่า สัจจิกกุฐะ หรือปรมาตถ^๓

๔.๑ ปรมาตถธรรม ๔

ปรมาตถ คือ สภาวะธรรมที่เป็นความจริงตามความหมายแต่อย่างหนึ่งที่ตรงตามสภาวะ ไม่มีการแปรปรวน หรือไม่มีความวิปริตด้วยประการใดๆ ที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายท่องเที่ยวอยู่ในวิภวสังสารซึ่งเต็มไปด้วยความทุกข์ไม่รู้จักสิ้น และสภาวะธรรมทำให้สัตว์ทั้งหลายพ้นจากวิภวสังสาร คือความสิ้นทุกข์ไม่มีส่วนเหลือ ได้แก่พระปรมาตถธรรม ๔ ประการ คือ ธรรมที่มีเนื้อความที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง คือ จิต ๘๙ ดวง(อย่างพิสดารมี ๑๒๑ ดวง) เจตสิก ๕๒ ดวง รูป ๒๘ นิพพาน ๑^๔

^๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๒๙.

^๒ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๐.

^๓ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีลยาตอ). วิปัสสนานัย, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีไอโอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), เล่ม ๑, หน้า ๑๒๐.

^๔ ดูรายละเอียด พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมาตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ จัดพิมพ์ โรงพิมพ์พิทยวิสุทธิ์ กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๕๔๐ ครั้งที่ ๘ หน้า ๓-๙

๑. **จิต** เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์^๕ ได้รับความรู้โดยสมอ มีวจนัตถะว่า อารมณ์ จินตคติ จิตต์ ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ คือได้รับความรู้โดยสมอ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต^๖

หรืออีกนัยหนึ่ง จินตคติ สมปยุตตธมมา เอเตนาติ จิตต์ สัมปยุตตธรรม คือเจตสิกทั้งหลาย ย่อมรู้อารมณ์โดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการรู้อารมณ์ของเจตสิกเหล่านั้น ชื่อว่า จิต

หรืออีกนัยหนึ่ง จิตติ กโรตติ จิตต์ ธรรมชาติใดทำให้ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้วิจิตร ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต^๗ สิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งหมดที่วิจิตรพิสดารนั้น ก็เพราะอำนาจแห่งจิต คือจิตเป็นผู้ทำให้วิจิตรพิสดารขึ้น^๘

ธรรมชาติของจิตนั้น มีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. มีการรับอารมณ์โดยสมอ
๒. เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์ได้คล้ายๆ กับผู้นำ
๓. ทำให้สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตให้วิจิตรพิสดาร

ลักษณะสภาวะการเกิดของจิตมี ๔ อย่าง

วิชานนลกขณิ มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ

ปุพฺพวงคฺมรสี มีการเกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวง หรือทำให้ดวง หนึ่งต่อดวงหนึ่งเกิดติดต่อกันเป็นกิจ

สนฺธานปจฺจุปฺภูฏานํ มีการเห็น ได้ยิน ฯลฯ สืบต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย เป็นความปรากฏของจิต

นามรูปปทฺฏฐานํ มีนามและรูป เป็นเหตุใกล้ให้เกิดขึ้น

๒. **เจตสิก** เป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด อาศัยจิตรู้อารมณ์ เจตสิกทั้งหลายจะรู้อารมณ์ได้ก็เพราะอาศัยจิตเป็นหัวหน้า ขาดจิตเสียแล้วเจตสิกก็รู้อารมณ์ไม่ได้ จำเป็นที่จะต้องอาศัยจิตเกิดขึ้นเสมอไป ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ธรรมชาติของเจตสิกนั้น ย่อมเกิดในจิต หรือย่อมประกอบในจิตเป็นนิตย^๙ ดังมีวจนัตถะว่า “เจตสิ ภว เจตสิก ธรรมชาติที่เกิดในจิต ชื่อว่าเจตสิก

เจตสิ นียุตฺต เจตสิก ธรรมชาติที่ประกอบในจิตเป็นนิตย^{๑๐} ชื่อว่า เจตสิก” เจตสิก คือ ธรรมชาติที่ประกอบกับจิต ประจุแต่งจิตให้มีความเป็นไปต่างๆ^{๑๑} อาการที่ประกอบกับจิตนั้นมีลักษณะ ๔ ประการ คือ

เอกุปฺปาทเกิดพร้อมกับจิต

เอกนิโรธ ดับพร้อมกับจิต

เอกาสมพณ มีอารมณ์เดียวกับจิต

เอกวตฺตฤก อาศัยวัตถุเดียวกับจิต^{๑๒}

จิตและเจตสิกที่อิงอาศัยกันนี้ ถ้าเปรียบจิตเป็นน้ำ เจตสิกเป็นสีแดง ผสมกันเป็นน้ำแดง เมื่อผสมกันแล้วไม่สามารถแยกน้ำออกจากสีแดงได้ฉับใด จิตและเจตสิกก็ไม่สามารถแยกออก

^๕ ดุรายละเอียต พุ.ปฏิ.อ.(บาลี)๒/๖๒/๓๖

^๖ ดุรายละเอียต พุ.ป.อ.(บาลี)๑/๖๒/๑๐๘, อภิ.สง.อ.(บาลี)๑๒๗/๑๑๐

^๗ ดุรายละเอียต อภิ.สง.อ.(บาลี).๑๑๐-๑๑๒, มงฺคล.(บาลี) ๒/๕๖/๔๓๒

^๘ ดุรายละเอียต พุ.อป.อ.(บาลี)๒/๔๘๗/๑๖๑

^๙ พุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๖๒/๓๓๕

^{๑๐} พุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๑๔๔/๓๑๓

^{๑๑} ดุรายละเอียต อภิ.สง.อ.(บาลี) ๒๐๖/๑๕๐

รูป หมายถึงมหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ ได้แก่ ธาตุ ๔ คือ

๑) ปฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหาตรูป เรียกสามัญว่า ธาตุขันแข็ง หรือธาตุดิน

๒) อาโปธาตุ สภาวะที่เอิบอาบหรือคูดซึ่ม ชานไป ขยายขนาด ผนึ้ก พุนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลว หรือธาตุน้ำ

๓) เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ

๔) วาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ เรียกสามัญว่า ธาตุลม^{๑๕}

รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ หรือที่เรียกว่า อุปาทายรูป มี ๒๔ คือ

ปสาทรูป ๕ (รูปที่เป็นประธานสำหรับรับอารมณ์) (๑)ตา (๒)หู (๓) จมูก (๔) ลิ้น (๕) กาย
โคจรรูป หรือวิสัยรูป ๕ (รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์) (๖) รูป (๗)เสียง (๘)
กลิ่น (๙)รส (๑๐)โผฏฐัพพะ (ข้อนี้ไม่นับเพราะเป็นอันเดียวกันกับมหาภูตรูป ๓ คือ ปฐวี เตโช วาโย)
ภาารูป ๒ (รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ) (๑๐) อิตถัตตะ อิตถินทรีย์ ความเป็นหญิง (๑๑) ปุริ
สัตตะ ปุริสินทรีย์ความเป็นชาย

หทัยรูป ๑ (รูปคือหทัย) (๑๒) หทัยวัตถุ ที่ตั้งแห่งใจ หัวใจ

ชีวีตรูป ๑ (รูปที่เป็นชีวีต) (๑๓) ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวีต

อาหารรูป ๑ (รูปคืออาหาร) (๑๔) กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว

ปริจเฉทรูป ๑ (รูปที่กำหนดเทศะ) (๑๕) อากาสธาตุ สภาวะคือช่องว่าง

วิญญูติรูป ๒ (รูปคือการเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย) (๑๖) กายวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้รู้
ความหมายด้วยกาย (๑๗) วจวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา

วิการรูป ๔ (รูปคือการที่ดัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้) (๑๘) (รูปัสส) ลหุตตา ความเบา
(๑๙) (รูปัสส) มุทุตา ความอ่อนสลาย (๒๐) (รูปัสส) กัมมัณญุตตา ความควรแก่การงาน ใช้การได้

ลักษณะรูป ๔ (รูปคือลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด) (๒๑) อุปจยะ ความก่อตัว (๒๒)
สันตติ ความสืบต่อ (๒๓) ชรตา ความทรุดโทรม (๒๔) อนิจจตา ความแปรแตกสลาย^{๑๖}

๔. นิพพาน เป็นธรรมชาติที่สงบจากรูปนาม(ขั้น ๕) เพราะฉะนั้นนิพพานนี้เป็นธรรมชาติที่
พ้นจากตัณหาอย่างเด็ดขาด^{๑๗} เป็นธรรมที่พ้นจากการปรุงแต่งทั้งปวง ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า เป็น
อสังขตธรรม^{๑๘} ดังมีวจนัตถะแสดงว่า ตณฺหาวานโต นิกฺขนตํ นิพฺพานิ^{๑๙} ธรรมชาติใดพ้นจาก
ตัณหาที่ชื่อว่าวานะ อันเป็นเครื่องร้อยรัดภพน้อยภพใหญ่ให้ติดต่อกันอย่างเด็ดขาด ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า นิพพาน^{๒๐}

วิเสสลักษณะของนิพพานมี ๓ ประการ คือ

สันติ ลกฺขณา มีความสุขสงบจากเพลิงทุกข์^{๒๑} เป็นลักษณะ

อจฺจุต รสา มีความไม่เคลื่อนไหว^{๒๒} เป็นกิจ (สัมปตฺติรส)

^{๑๕} ที.สี.(ไทย) ๙/๔๘๗-๔๘๘/๒๑๖-๒๒๐, พุ.จุ.(ไทย) ๓๐/๕/๕๘

^{๑๖} พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๘๔-๕๘๕/๑๖๙-๒๕๕

^{๑๗} ตูรายละเอียด พุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๖๒/๙๖.

^{๑๘} พุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๕๐๓/๓๓๘.

^{๑๙} พุ.ม.อ.(บาลี) ๗๙.

^{๒๐} ตูรายละเอียด วิ.มหา.อ.(บาลี) ๑/๒๕๕, พุ.เถรี.อ.(บาลี)๑๒๑, พุ.อิตฺติ.อ.(บาลี)๑๘๘.

^{๒๑} พุ.ม.อ.(บาลี)๑๗๗/๔๓๘, พุ.ป.อ. (บาลี)๑/๕๐๔/๓๓๘.

^{๒๒} พุ.จุ.อ.(บาลี) ๕๕/๓๔.

อนิมิตต ปจฺจุปฏฺฐานา ไม่มีนิमितเครื่องหมาย เป็นอาการปรากฏ
(วา) นิสสรณ ปจฺจุปฏฺฐานา (หรือ) มีความออกไปจากภพ เป็นผล
ปฏฺฐานํ น ลพฺภติไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (เพราะนิพพานเป็น ธรรมที่
พ้นจาก เหตุ จากปัจจัยทั้งปวง)^{๒๓}

การรู้ปรมาตม์เป็นการรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อการเจริญวิปัสสนา ถ้าหากไม่รู้ปรมาตม์อย่างถูกต้อง
และแจ่มแจ้งแล้วก็ไม่อาจนำไปสู่การเจริญวิปัสสนาให้เกิดผลได้ เพราะอารมณ์ของวิปัสสนา ตั้งแต่พลว
อุทฺทยพฺพญาณเป็นต้นไปเป็นปรมาตม์ล้วนๆ อารมณ์ปรมาตม์ย่อลงเป็น ๒ ประเภท คือ นามปรมาตม์
และรูปปรมาตม์ที่เป็นโลกียธรรม คือ

จิตและเจตสิก จัดเป็นนามปรมาตม์ รูป จัดเป็นรูปปรมาตม์ หนึ่ง ที่ไม่กำหนดรู้โลกุตตรธรรม
(นิพพาน)เป็นอารมณ์เพราะมีจุดมุ่งหมายเพื่อเพิกถอนกิเลสที่ยึดมั่นว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอิตตา
ส่วนโลกุตตรธรรม(นิพพาน)ไม่ใช่ฐานะที่รับรู้ได้ ถึงรับรู้ได้ก็ไม่มีประโยชน์ในการกำหนด^{๒๔}

นามปรมาตม์

นาม ได้แก่ นามขันธ์ ๔ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ (เจตสิก ๕๒ ดวง)^{๒๕} และ
วิญญาณขันธ์ (จิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง)

คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค อธิบายว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น
จึงชื่อนาม, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้นธรรมชาตินั้น จึงชื่อนาม^{๒๖}

นาม มีการโน้มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิตและเจตสิกด้วยกัน มีการ
แยกออกจากจิตไม่ได้เป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด

รูปปรมาตม์

คัมภีร์อรรถกถาอังคุตตรนิกายอธิบายว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติใดย่อมแตกสลาย
เพราะเหตุที่ธรรมชาตินั้นจึงเรียกว่ารูป. รูปย่อมแตกสลาย ไปเพราะเย็นบ้าง ย่อมแตกสลายไป
เพราะร้อนบ้าง^{๒๗}

รูป มีการแตกดับหรือสลายอยู่เสมอเป็นลักษณะ มีหน้าที่กระจายไปจากจิต มีความ
เป็น อพยัคตธรรมเป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด

การเจริญวิปัสสนาต้องอาศัยอารมณ์วิปัสสนา หรือสภาวะธรรม ๖^{๒๘} กอง หรือภูมิแห่งปัญญา
หรือวิปัสสนาภูมิ ๖^{๒๙} เป็นปรมาตม์อารมณ์ ได้แก่ ขันธ์ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔
ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^{๓๐} และขั้นสุดท้ายมีนิพพานเป็นอารมณ์^{๓๑}

^{๒๓} ชุ.ปฎิ.(บาลี)๓๑/๑๐/๒๐

^{๒๔} ที.ฎีกา (บาลี) ๒/๔๓๐

^{๒๕} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘

^{๒๖} พระสูตรต้นตปิฎก ชุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ ๒๔๘

^{๒๗} พระสูตรต้นตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ ๓๓

^{๒๘} ชุ.จิริยา.อ.(บาลี)๓๖๗ , อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๗๓/๓๖ , วิสุทฺธิ.(บาลี)๒/๘๒

^{๒๙} สมเด็จพระพุทธจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), วิสุทฺธิมรรค, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยวรงค์พรินติ้ง
จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๗๒๐.

^{๓๐} ดูรายละเอียด วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๘๒

^{๓๑} ดูรายละเอียด ชุ.ป.อ.(บาลี)๑/๙/๒๙, วิสุทฺธิ.(บาลี) ๒/๓๕๔ , ชุ.ป.อ.(บาลี)๒/๒๐๒/๒๒๒ ชุ.อุ.อ.(บาลี)๓๔
, ชุ.ป.อ.(บาลี)๑/๑๒/๓๒ , ชุ.ป.อ.(บาลี)๑/๑๔/๓๓.

ชั้น อายตนะ ธาตุ	โอรหาริกรูป (รูปหยาบ) ๑๒							๑๖	เจตสิก ๕๒			๑	วิญญาณ (จิต) ๘๘								
	จักขุรูป ๑	โสตรูป ๑	สมนรูป ๑	ชีวหารูป ๑	กายรูป ๑	เวณียรูป ๑	สีทรูป ๑	คันธรูป ๑	รสรูป ๑	โณณรูป ๓	สุขุมรูป ๑๖	เวทนาเจตสิก ๑	สัญญาเจตสิก ๑	เจตสิกที่เหลือ ๕๐	นิพพาน ๑	จักขุวิญญาณ ๒	โสตวิญญาณ ๒	สมนวิญญาณ ๒	ชีวหาวิญญาณ ๒	กายวิญญาณ ๒	ปัญญา. ๑, สัมปจิต. ๒
ชั้น ๕	รูปชั้น							เวทนาชั้น	สัญญาชั้น	สังขารชั้น	ชั้นวิมุตติ	วิญญาณชั้น									
อายตนะ ๑๒	จักขุอายตนะ	โสตอายตนะ	สมนอายตนะ	ชีวหายตนะ	กายอายตนะ	รูปายตนะ	สีทหายตนะ	คันธอายตนะ	รสายตนะ	โณณทัฬหอายตนะ	อิมมายตนะ			มนายตนะ							
ธาตุ ๑๘	จักขุธาตุ	โสตธาตุ	สมนธาตุ	ชีวหาธาตุ	กายธาตุ	รูปธาตุ	สีทธาตุ	คันธธาตุ	รสธาตุ	โณณทัฬหธาตุ	อิมมธาตุ			จักขุวิญญาณธาตุ	โสตวิญญาณธาตุ	สมนวิญญาณธาตุ	ชีวหาวิญญาณธาตุ	กายวิญญาณธาตุ	มนธาตุ	มนวิญญาณธาตุ	

ถามว่า เพราะเหตุอะไร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสชั้น ๕ แล้ว จึงตรัสอายตนะ๑๒ , ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ซ้ำอีก ทั้งที่มีสภาวะธรรมไม่ต่างกัน ?

คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะแก้ว่า เพราะทรงประสงค์อนุเคราะห์สัตว์ ๓ เหล่า คือ

๑. ทรงจำแนก นามและรูปไว้ในชั้น ๕ สำหรับอนุเคราะห์สัตว์ผู้หลงมกานในนาม (โดยเฉพาะ) มีอินทรีย์แก่กล้า สอนเพียงเล็กน้อย ก็เข้าใจ

๒. ทรงจำแนก นามและรูปไว้ในธาตุ ๑๘ สำหรับอนุเคราะห์สัตว์ผู้หลงมกานในรูป (โดยเฉพาะ) มีอินทรีย์ไม่แก่กล้านัก ต้องอธิบายขยายความจึงจะเข้าใจ

๓. ทรงจำแนก นามและรูปไว้ในอินทรีย์ ๒๒ สำหรับเคราะห์สัตว์ผู้หลงมกานในทั้งรูปทั้งนาม มีอินทรีย์อ่อน ต้องอธิบายและพราสอนบ่อยๆ จึงจะเข้าใจ^{๓๒}

สรรพสิ่งล้วนเป็นอารมณ์กรรมฐาน

คำว่า สรรพสิ่ง ในที่นี้หมายถึง โลก นั่นก็คือทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์รับรู้ได้ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สรุปลก็คือ อายตนะ ๑๒ นั่นเอง^{๓๓} ซึ่งอายตนะ ๑๒ นี้เป็นอารมณ์กรรมฐาน โดยเฉพาะวิปัสสนากรรมฐานโดยตรง^{๓๔}

^{๓๒} ดูรายละเอียด ติสสทตตเถโร ,อภิธรรมมตถสงคพาลียา สห อภิธรรมตถวิภาวินี นาม

อภิธรรมมตถสงคทฎีกา , โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย : พ.ศ.๒๕๔๒ ครั้งที่ ๘ หน้า ๒๓๑

^{๓๓} ดูรายละเอียด ส.ส.(บาลี)๑๘/๘๒/๔๙ , ส.ส.(ไทย)๑๘/๘๒/๗๕

^{๓๔} ดูรายละเอียด อภิ.วิ.(บาลี)๓๕/๒/๑ , วิสุทฺธิ.(บาลี)๒/๘๓ , อภิ.ปณจ.อ. (บาลี)๑/๑๒๙ อง.เอกก.อ. (บาลี)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สรรพสิ่ง หมายถึง ธรรม ซึ่งแบ่งออกเป็น ๒ ประการ คือ บัญญัติธรรม และ ปรมาตตธรรม^{๓๕}

บัญญัติเป็นอารมณ์สมถกรรมฐาน ๒๒ อย่าง คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ^{๓๖} และเป็นอารมณ์วิปัสสนาเบื้องต้น^{๓๗}

ปรมาตตธรรมที่เป็นอารมณ์ของสมถกรรมฐาน ๑๒ คือ อนุสสติ ๘^{๓๘} (เว้นอานาปานสติ และ กายคตาสติ) อาหารเรปฏิกุศลสัญญา ๑ จตุธาตววัฏฐาน ๑ วิญญาณัญจนายตนะ ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนะ

ปรมาตตธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพานเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน^{๓๙} (โคตร ญาณ^{๔๐} มรรคญาณ^{๔๑} ผลญาณ^{๔๒} และปัจจเวกขณะญาณมีนิพพานเป็นอารมณ์^{๔๓} และ โลกุตตรจิตทั้ง ๘ ดวงรับนิพพานเป็นอารมณ์^{๔๔})

วิปัสสนาภูมิ ๖

ธรรมที่เป็นพื้นฐานของการปฏิบัติวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิๆ มี ๖ อย่างได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ และเมื่อยอลงแล้วก็ยังเป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนา เพราะโดยสรุปแล้วการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ที่พระพุทธองค์ได้ตรัสแสดงไว้นั้น ก็คือการกำหนดพิจารณาให้รู้สิ่งที่เป็นรูปกับนาม โดยความเป็นปรมาตตสัจจะ แม้อรรถกถาของคัมภีร์กถาว่าตถุก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

สจจิกภูโจติ มายามรีจีโอพาโย วีย อภูตกาเรน อคคเหตุโพ ภูตตโถ. ปรมตโถติ อนุสสวาทิว เสน อคคเหตุโพ อุตตมตโถ.^{๔๕} อตตโน ปน ภูตตาย เอว สจจิกภูโจ. อตตปจจกขตาย จ ปรมตถ. ตัสนุชยาห.^{๔๖}

“สภาวะที่ไม่ควรยึดถือ โดยอาการที่ไม่จริงเหมือนมายากลและพยับแดดเป็นต้น ชื่อว่า สัจจิกภูฐะ (สภาวะที่มีจริง) สภาวะสูงสุดไม่ควรยึดถือ โดยเป็นสิ่งที่ฟุ้งต่อมา ชื่อว่า ปรมาตต (สภาวะประเสริฐ) อนึ่ง ชื่อว่า สัจจิกภูฐะ เพราะปรากฏจริงแก่ตนเอง และชื่อว่าปรมาตต เพราะประจักษ์แก่ตน พระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ไว้โดยหมายถึงธรรมเหล่านั้น (ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ รวมเป็น ปรมาตต ๕๗ ประการ)

^{๓๕} ดูรายละเอียด พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ , **ปรมาตตโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖** , มูลนิธิสัทธัมมโชติก จัดพิมพ์ โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์ กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๕๕๐ ครั้งที่ ๘ หน้า ๓-๙

^{๓๖} อภ.สง.อ.(บาลี)๔๖๙

^{๓๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา.(บาลี)๑/๒๕๘/๓๘๕

^{๓๘} ดูรายละเอียด ติสสทตตเตโร, **อภิธมมตถสงคหปาติยา สห อภิธมมตถวิภาวินี นาม อภิธมมตถสงคหฎีกา** , โรงพิมพ์มหมามกุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๒๖๑

^{๓๙} ดูรายละเอียด วิสุทธิ.(บาลี)๒/๒๕๐-๓๘๐

^{๔๐} ขุ.ปฎิ.อ.(บาลี)๑/๙/๒๙ , วิสุทธิ.(บาลี) ๒/๓๕๔

^{๔๑} ดูรายละเอียด ขุ.ป.อ.(บาลี)๒/๒๐๒/๒๒๒

^{๔๒} ดูรายละเอียด ขุ.อ.อ.(บาลี)๓๔ , ขุ.ปฎิ.อ.(บาลี)๑/๑๒/๓๒

^{๔๓} ดูรายละเอียด ขุ.ป.อ.(บาลี)๑/๑๔/๓๓

^{๔๔} ดูรายละเอียด ติสสทตตเตโร, **อภิธมมตถสงคหปาติยา สห อภิธมมตถวิภาวินี นาม อภิธมมตถสงคหฎีกา**, โรงพิมพ์มหมามกุฎราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ กรุงเทพฯ : พ.ศ.๒๕๕๒ ครั้งที่ ๘ หน้า ๑๒๗.

^{๔๕} อภ.วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๒๙.

^{๔๖} อภ.วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๐.

พระอรรถกถาจารย์ กล่าวถึงธรรมที่เรียกว่า สัจจิกัณฐะ และปรมัตถ์ ๕๗ ประการ ซึ่งสรุปได้ในธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน หรือย่อได้ในธรรม ๒ ประการ คือ รูปและนาม ในที่นี้จะอธิบายโดยสรุปเป็นรูปและนาม

นักมายากลสามารถแสดงอิฐ กระจาด หรือก้อนหินให้เป็นเงินทอง คนดูก็สำคัญว่าเป็นจริง แต่เงินทองเหล่านั้นไม่มีจริง กวางที่ทาน้ำดื่มในฤดูร้อนเห็นหยับแดดแล้วคิดว่าเป็นน้ำ แต่น้ำนั้นไม่มีจริง ในทำนองเดียวกัน สิ่งบัญญัติมีรูปร่างสณฐานตามที่สมมติกันในโลกว่าเป็นบุรุษ สตรี มือ เท้า ฯลฯ ก็ไม่มีอยู่จริง เพราะเป็นสิ่งประชุมกันของรูปนามเท่านั้น มิเพียงรูปนามที่เป็นสภาวะมีอยู่จริง เกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย จึงชื่อว่า สัจจิกัณฐะ หรือปรมัตถ์^{๔๗}

สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ที่เกิดวิปัสสนา คือ มีความเห็นผิด เข้าใจผิด จำผิดขึ้นก็เพราะไม่แจ้งในไตรลักษณ์ ที่ไม่แจ้งในไตรลักษณ์ ก็เพราะมีสิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์อยู่ สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ คือ

๑. สันตติ ปิดบัง อนิจจัง สันตติ คือ ความสืบทอดของรูปนามที่เกิดขึ้นติดต่อกันอย่างรวดเร็ว เหลือเกิน จึงทำให้ไม่เห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของนามและของรูป ทำนองเดียวกับที่เห็นแสงไฟที่รูป ซึ่งแกว่งหมุนเป็นวงกลมอย่างรวดเร็ว ในที่มืดๆ จึงทำให้เห็นไปว่าแสงไฟนั้นติดกันเป็นไฟ เป็นวงกลมไปเลย ฉะนั้น เมื่อไม่เห็นความเกิดดับ ก็ทำให้เข้าใจผิดไปว่ารูปนามนี้ไม่มีการเกิดดับ เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตนเราเขา เป็นของสวยงามน่าชื่นชมยินดี ต่อเมื่อได้กำหนดจนเกิดปัญญาเห็นความดับไปของนามของรูปอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งแล้ว จึงจะทำลายความวิปัสสนาที่เห็นว่าเที่ยงว่ายั่งยืน และประหลาดมานะได้

๒. อิริยาบถ ปิดบังทุกข์ อันความทุกข์เวทนาทั้งหลาย ตามปกติเป็นส่วนมากนั้นเกิดจากอิริยาบถ เช่น นั่งมากก็เมื่อยเกิดทุกข์เวทนาขึ้นมาแล้วทนอยู่ไม่ได้ เดินมากก็เมื่อยทนไม่ได้ ยืนมากก็ทนไม่ได้ แม้แต่นอนมากก็ลำบากทนอยู่ไม่ได้นานเหมือนกัน อิริยาบถเก่าเป็นทุกข์นั้นย่อมรู้เห็นกันทั่วไปได้ง่าย เมื่อนั่งนานก็เมื่อยทนไม่ได้จึงลุกเดิน ก็นึกว่าการเดินนั้นเป็นสุขสบายเพราะหายเมื่อย เดินนานหน่อยก็เหนื่อยทนไม่ได้ก็งีบนอน ก็นึกว่าการนอนนั้นเป็นสุขสบายเพราะหายเหนื่อย คือเห็นว่าอิริยาบถที่เปลี่ยนใหม่เป็นสุข เพราะขณะที่เปลี่ยนใหม่ๆ นี้ ทุกขเวทนายังไม่ทันเกิด แท้จริงอิริยาบถเก่าเป็นทุกข์ อิริยาบถที่เปลี่ยนใหม่ก็จะเป็นทุกข์อีกเหมือนกัน รวมความว่า หนีทุกข์เก่าไปสู่ทุกข์ใหม่ นั่นเอง อิริยาบถเก่าเห็นทุกข์ได้ง่าย เพราะทุกขเวทนายากำลังมีอยู่ แต่อิริยาบถใหม่ก็ไม่สามารถพ้นทุกข์ไปได้ จะต้องสำแดงให้ทุกข์ปรากฏขึ้นมาอย่างแน่นอนไม่เร็วก็ช้า อิริยาบถเก่าที่กำลังมีทุกข์เวทนาอยู่ เป็นที่ตั้งแห่ง โทมนัส อิริยาบถใหม่ที่นึกว่าเป็นสุขนั้นก็เป็นที่ตั้งแห่งตัณหา คืออภิชฌา แต่ว่าการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น เพื่อกำจัดอภิชฌาและโทมนัสทั้งสองอย่าง ที่กล่าวมานี้ เป็นการกล่าวถึงการเห็นทุกขเวทนา ซึ่งผู้ที่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานย่อมจะเห็นทุกขเวทนาอันเป็นเบื้องต้น เพราะทุกขเวทนาเป็นของหยาบ เห็นได้ง่าย ขั้นที่สอง จึงจะเห็นสังขารทุกข์ที่จะต้องถูกเบียดเบียนโดยความเกิดดับอยู่เป็นนิจ ต่อไปก็เห็น ทุกขลักษณะ คือ ความเกิดดับเป็นขั้นที่สาม และจะปรากฏทุกข์สัจ เป็นขั้นสุดท้าย ทุกขเวทนา เห็นได้ในอิริยาบถเก่า เห็นสังขารทุกข์ได้ในอิริยาบถใหม่ เห็นทุกขลักษณะได้เมื่อกำหนดนามรูปจนสันตติขาดและจะเห็นทุกข์สัจ ได้ในสังขารุเบกขาญาณที่แก่กล้า มีกำลังพอที่จะอนุโลมให้เห็นอริยสัจทั้ง ๔ ได้ เมื่อเห็นทุกข์ก็ทำลายวิปัสสนาธรรมที่เห็นว่าสุขว่าสบายนั้นได้และประหลาดตัณหาหลงได้

๓. ขนสัจญา ปิดบังอนัตตา ขนสัจญา คือ ความสำคัญว่าเป็นก้อน เป็นแห่ง ความสำคัญว่าเป็นก้อนเป็นแห่งนั้น เป็นสิ่งที่ทำให้เห็นว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นคนเป็นสัตว์ ที่ว่าเป็นคนก็สำคัญเอาหมด ทั้งก้อนหมดทั้งแห่งนี้ว่าเป็นคน ถ้าย่อยก้อนนี้แห่งนี้ออกไปแล้ว ก็จะมีแต่ รูป เวทนา สัจญา สังขาร

^{๔๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). วิปัสสนานัย, แปลโดย พระคันธสาราภิวรค์, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีไอ เอ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘). เล่ม ๑, หน้า ๑๒๐.

วิญญูณ เท่านั้นเอง หากสิ่งที่เป็นคนเป็นตนเป็นตัวนั้นไม่มีเลย ถ้ายังถือทั้งก้อนทั้งแท่งว่าเป็นคนอยู่ ก็ย่อมจะเข้าใจผิดไปว่าเป็นของเที่ยง เพราะยังยืนอยู่บนลิบๆ ปี เป็นสุข เป็นสาระ สวยงามน่ารักน่าใคร่ เมื่อเห็นอนัตตา ก็ทำลายวิปลาสว่า เป็นตัวเป็นตนบังคับบัญชาขึ้นได้ และประหาณทิกฐิลงได้ การทำลายสิ่งที่ปกปิดไตรลักษณ์ เพื่อให้เห็นไตรลักษณ์นั้น มีวิธีเดียว คือ การกำหนดเพ่งรูปรูปนามตามวิธีที่เรียกว่า เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ที่กำลังศึกษาอยู่บัดนี้

ภูมิของวิปัสสนาแต่ละภูมิก็ได้แก่รูปกับนาม ผู้เจริญวิปัสสนาต้องกำหนดรูปรูปนาม ผู้เจริญวิปัสสนาเมื่อปฏิบัติจนเกิดปัญญาแล้ว จะพิสูจน์ได้ด้วยตนเองว่า รูปรูปนามนี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นปัญญาที่เข้าไปประจักษ์แจ้งความจริง เรียกว่า “วิปัสสนาปัญญา”

เพราะเป็นสิ่งประชุมกันของรูปรูปนามอย่างแท้จริง ตัวอย่าง เช่น การรับรู้ของผู้เจริญวิปัสสนา เป็นการรับรู้สภาวะของรูปที่เคลื่อนไหวอยู่ในขณะเดิน และเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นย่อมจะรับรู้จิตที่ต้องการจะเดินรับรู้รูปที่เกิดแล้วดับไปในขณะหนึ่งๆ ในขณะนั้นนักปฏิบัติจะเข้าใจได้ว่า ‘เราเดิน’ เป็นเพียงคำที่ใช้พูดกันในโลก ไม่มีตนเราที่เดินอยู่จริง มีเพียงจิตที่ต้องการจะเดินและรูปที่เคลื่อนไหวจากขณะหนึ่งไปสู่อีกขณะหนึ่งเท่านั้น แม้ในขณะยืน เหยียด คู้ เป็นต้น นักปฏิบัติก็จะรับรู้จิตที่ต้องการจะทำอิริยาบถนั้นๆ พร้อมด้วยรูปที่เกิดขึ้น และการเกิดดับของรูปจากขณะหนึ่งไปสู่อีกขณะหนึ่ง การรับรู้อย่างนี้เป็นที่ยังเห็นอย่างประจักษ์ด้วยวิปัสสนาญาณ และแม้ในขณะเห็นสีทางจักขุทวาร รูปรูปนามอันได้แก่จักขุประสาท รูปรูปนามคือสีและจักขุวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางจักขุทวาร พร้อมด้วยจิต (จักขุทวาริกจิต) และ เจตสิกอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ ย่อมปรากฏไปตามลำดับ

ในขณะที่ได้ยินเสียงทางโสตทวาร รูปรูปนามที่เกิดขึ้น คือ โสตประสาท สัททวารมณ (เสียง) และโสตวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางโสตทวาร พร้อมด้วยโสตทวาริกจิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับโสตวิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวง ช่างต้น

ในขณะที่รู้สึกกลิ่นทางฆานทวาร รูปรูปนามที่เกิดขึ้น คือ ฆานประสาท คันธารมณ (กลิ่น) และฆานวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางฆานทวาร พร้อมด้วยฆานทวาริกจิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับฆานวิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงช่างต้น

ในขณะที่ลิ้มรสทางชีวาทวาร รูปรูปนามที่เกิดขึ้น คือ ชิวหาประสาท รสธารมณ (รส) และชีวหาวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางชีวาทวาร พร้อมด้วยชีวาทวาริกจิต และเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับชีวหาวิญญาณ ย่อมปรากฏโดยลำดับจิต ๓๕ ดวงช่างต้น

ในขณะที่สัมผัสทางกายทวาร รูปรูปนามที่เกิดขึ้น คือ หายประสาท โภกฐัพพารมณ (ธาตุดินอันได้แก่สภาวะแข็ง-อ่อน ธาตุไฟอันได้แก่สภาวะเย็น-ร้อน ธาตุลมอันได้แก่สภาวะหยาบ-ตึง) และกายวิญญาณที่รับรู้อารมณ์ทางกายทวาร พร้อมด้วยกายทวาริกจิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับกายวิญญาณ ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงช่างต้น^{๔๔}

๔.๒ ชั้นที่ ๕

คำว่า “ชั้น” แปลว่า กอง เพราะเป็นที่รวมธรรมชาติทั้งปวงเข้าด้วยกัน มีปรากฏการณ์ร่วมกัน ๑๑ ประการ คือ ๑. เป็นสภาพที่เป็นมาแล้วในอดีต ๒. เป็นสภาพที่เป็นไปในอนาคต ๓. เป็นสภาพที่มีอยู่ในปัจจุบัน ๔. เป็นสภาพที่มีอยู่ภายใน ๕. เป็นสภาพที่มีอยู่ภายนอก ๖. เป็นสภาพที่หยาบ ๗. เป็นสภาพที่ละเอียด ๘. เป็นสภาพที่ไกล ๙. เป็นสภาพที่ใกล้ ๑๐. เป็นสภาพแลว ๑๑. เป็นสภาพที่ประณีตของรูป รวม ๑๑ ประการนี้เป็นกองหนึ่ง

^{๔๔} ดูรายละเอียด พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ). วิปัสสนานัย, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), เล่ม ๑, หน้า ๑๒๙-๑๕๒.

๓.๑.๑ รูปชั้น กงรูป ได้แก่ ธรรมชาติทั้งปวงที่มีปรากฏขึ้นมาแล้วก็ต้องสลายไปเสื่อมไป ด้วยวิโรธิปัจจัย คือปัจจัยที่ไม่ถูกกัน ได้แก่ ความร้อน ความเย็น เป็นต้น องค์ธรรม ได้แก่ รูป ๒๘^{๕๙} (มหาภูตรูป๔^{๕๐}, อุปาทรูป๒๔^{๕๑})

๓.๑.๒ เวทนาชั้น กงแห่งเวทนา มีหน้าที่ส่วยอารมณ์ มี ๓ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๕๒}

๓.๑.๓ สัญญาชั้น กงแห่งสัญญา มีหน้าที่จำอารมณ์ต่างๆขององค์ธรรม ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๕๓}

๓.๑.๔ สังขารชั้น กงแห่งสังขาร มีหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้คิดทำกุศล หรือให้ทำอกุศล และให้บำเพ็ญอุปปาณ มี ๓ คือ ปุณฺณาสังขาร ให้ทำบุญซึ่งเป็นความดี อปุณฺณาสังขาร ปรุงแต่งจิตให้ทำอกุศล อเนญจาสังขาร ปรุงแต่งจิตให้คิดบำเพ็ญอุปปาณ องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เว้นเวทนา, สัญญา) ที่ประกอบในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ตามสมควร^{๕๔}

๓.๑.๕ วิญญาณชั้น กงแห่งวิญญาณ มีหน้าที่รู้อารมณ์

คำว่า วิญญาณ จิต มโน มนัส (มานสี) คือ ใจ หมายถึงธรรมชาติที่มีความรู้แจ้ง เป็นลักษณะองค์ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๕๕}

สรุปแล้วชั้น ๕ นี้ได้แก่ รูป-นามนั่นเอง ข้อแรกเป็นรูป ข้อ ๒-๔ เป็นนาม คือ เจตสิกนาม ข้อ ๕ เป็นจิตนาม

ตารางวิเคราะห์วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ ที่จัดเป็นรูปและนาม ได้ดังนี้

วิปัสสนาภูมิ ๖	สติปัฏฐาน ๔				
	กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา	รูป / นาม
ชั้น ๕					
รูปชั้น	รูปชั้น			รูปชั้น	รูป
เวทนาชั้น		เวทนาชั้น		เวทนาชั้น	นาม
สัญญาชั้น				สัญญาชั้น	นาม
สังขารชั้น				สังขารชั้น	นาม
วิญญาณชั้น			วิญญาณชั้น	วิญญาณชั้น	นาม

ชั้น ๕ นี้เป็นปรมาัตถธรรม ๓ คือ จิต เจตสิก และรูป เช่น อากาศหายใจเข้าหายใจออกของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายเป็นต้น ตั้งแต่เกิดมาเคยหายใจเข้าออกอย่างไร เวลานี้ก็ยังเป็นเช่นนั้น และจะต้องเป็นเช่นนี้ต่อไปจนตลอดชีวิตทุกคนการปฏิบัติวิปัสสนาจึงให้กำหนดลมหายใจให้เป็นการตามรู้สภาวะ ครั้งแรกเริ่มรู้สึกเย็นที่จมูกซึ่งเป็นต้นลม กำหนดรู้ว่าโยธาตุลม คือรู้อาการเคลื่อนไปถึงทรวงอก ซึ่งเป็นฐานที่สองเป็นการกำหนดควาโยธาตุ ลมจะเลื่อนลงไปถึงท้อง ซึ่งเป็นฐานที่สาม วาโยธาตุนั้นจะกระทบท้องจนพองเห็นคือรู้ได้ด้วยใจแล้วก็กำหนดรูปพองที่ท้องก็ได้ เมื่อรู้สีกว่าท้องพองเพราะลมกระทบก็รู้ผัสสะการกระทบถูกต้องของรูป เมื่อลมกลับออกจากท้อง ก็ยุบลง การรู้เพียงอาการเกิดขึ้น

^{๕๙} คุรยละเอียด อภิ.วิ.(บาลี)๓๕/๓๓/๑๔ ,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๓๓/๑๗ ,วิสุทฺธิ.(บาลี)๒/๘๒
^{๕๐} คุรยละเอียดใน ที.สี.(บาลี) ๙/๔๘๗/๒๑๘,ที.สี.(ไทย) ๙/๔๘๗/๒๑๖
^{๕๑} คุรยละเอียดใน อภิ.สง.(บาลี) ๓๔/๕๘๔/๑๖๖-๒๓๘ , อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙
^{๕๒} คุรยละเอียด อภิ.สง.(บาลี)๓๔/๖๐/๓๑,วิสุทฺธิ.(บาลี)๒/๑๐๑
^{๕๓} คุรยละเอียด อภิ.สง.(บาลี)๓๔/๖๑/๓๒ ,วิสุทฺธิ.(บาลี) ๒/๑๐๓
^{๕๔} คุรยละเอียด อภิ.สง.(บาลี)๓๔/๖๔/๓๒ ,วิสุทฺธิ (บาลี) ๒/๑๐๓
^{๕๕} คุรยละเอียด อภิ.สง.(บาลี)๓๔/๖๓/๓๒ ,วิสุทฺธิ(บาลี) ๒/๙๒-๑๐๐

ตั้งอยู่ดับไปของพอง-ยุบ จึงจะเป็นวิปัสสนา เพราะอาการพอง-ยุบเป็นปรมาณลักษณะเหมือนลมหายใจ ซึ่งเป็นไปตามธรรมชาติของขันธ แต่ถ้านั่งจ้องดูที่องว่าเมื่อไรจะพองจะยุบ หรือภาวนาว่าพอง ว่ายุบ อยู่เรื่อยไป โดยไม่จับปัจจัยของรูปนามและไม่ได้ปัจจุบัน ว่างไปเรื่อยๆ เฟ่งท่องเป็นนิมิตก็เป็นสมณะเท่านั้น

อุปาทานขันธเท่านั้น เป็นอารมณ์วิปัสสนา

คัมภีร์ฎีกา อภิธัมมัตถวิภาวินี อธิบายว่า ขันธที่เป็นอารมณ์แก่อุปาทาน ชื่อว่าอุปาทานขันธ แต่เพื่อแสดงธรรมที่เป็นภูมิแห่งวิปัสสนา ธรรมที่มีอาสวะเท่านั้นที่ทรงแสดงว่าอุปาทานขันธ ๆ เหมือนอย่างว่า บรรดาธรรมมีรูปเป็นต้นนี้ ธรรมมีเวทนาเป็นต้น มีอาสวะก็มี ไม่มีอาสวะก็มีฉันทิ รูปจะเป็นฉันทินั้นหาไม่ได้ เพราะเป็นกามาวจรอย่างเดียว ๆ แต่บัณฑิตพึงเห็นรูปนั้นที่ทรงแสดงไว้ในขันธทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งราสีของธรรมที่มีส่วนเหมือนกัน ส่วนรูปที่ทรงแสดงไว้ในอุปาทานขันธ โดยเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานและโดยอำนาจแห่งราสี^{๕๖}

๔.๓ आयตนะ ๑๒

พระพุทธองค์ได้ตรัสในพระสูตรตันตปิฎกที่ขนิภาว ว่า ปุณ จปร ภิกขเว ภิกขุ ฌเมสุ ฌมานุปลสึ วิหริตี ฌสุ อชฌตติกาปิเรสุ आयตनेสุ. กถญจ ปน ภิกขเว ภิกขุ ฌเมสุ ฌมานุปลสึ วิหริตี ฌสุ อชฌตติกาปิเรสุ आयตनेสุ^{๕๗} “ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง คือ ภิกษุตามรู้ในสภาวะธรรมคืออายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่ ภิกษุตามรู้ในสภาวะธรรมคืออายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่อย่างไร”

ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิภาว เล่มที่ ๑๒ พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ อย่างไรเล่า? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักตา รู้จักรูป และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยตาและรูปทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่จะได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ภิกษุย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง ...ย่อมรู้จักจมูก รู้จักกลิ่น ...ย่อมรู้จักลิ้น รู้จักรส ...ย่อมรู้จักกาย รู้จักโผฏฐัพพะ ...ภิกษุย่อมรู้จักใจ รู้จักธรรมารมณ และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยใจและธรรมารมณทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย^{๕๘}

อายตนะ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายในได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา^{๕๙}

คำว่า อายตนะ นั้นมีหมายความหลายอย่าง คือ

๑. สลยชาติเทศฎฐุ แปลว่า ที่เกิด คือ เป็นที่เกิดของบุญและบาป บุญและบาปอาศัยเกิดตามอายตนะนี้ทั้งนั้น และนอกจากนี้ยังเป็นที่เกิดของจิตกับเจตสิกอีกด้วย หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น

^{๕๖} ประโยค ๙ - อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา - หน้าที่ ๓๓๖

^{๕๗} ที.ม (บาลี) ๑๐/๒๙๒/๓๓๔

^{๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๓/๘๐

^{๕๙} ส.ส. (ไทย) ๘/๑

กาย ใจ ได้ชื่อว่า อายตนะ เป็นเครื่องต่อให้เกิดจิตและเจตสิก ถ้าไม่มีอายตนะแล้ว ก็ไม่มีเครื่องต่อให้เกิดจิตและเจตสิก ไม่มีวิถีจิต ไม่มีบุญไม่มีบาป

๒. นิวาสนภูฏ แปลว่า ที่อยู่ คือ เป็นที่อยู่อาศัยของรูปนาม รูปและนามอาศัยเกิดขึ้นที่นี้ หมายความว่า อายตนะเป็นที่อาศัยอยู่ของจิตและ เจตสิก

๓. อากรภูฏ แปลว่า ที่ประชุม หมายความว่า เหตุปัจจัยมาประชุมกัน ณ ที่นี้ เช่น ตาเห็นรูป ครั้งหนึ่งๆ ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ จักขุปสาท รูปารมณฺ์ แสงสว่าง มนสิการ หูได้ยินเสียง ก็ต้องประชุมพร้อมกันด้วยเหตุ ๔ โดยทำนองเดียวกันนี้ คือ โสตปสาท สัททารมณฺ์ ช่องว่าง และ มนสิการ จมูกได้กลิ่นก็ประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ โสตปสาท คันธารมณฺ์ ลม และมนสิการ ดังนี้ เป็นตัวอย่าง

๔. อายตนะ แปลว่า ทำให้สังสารทุกข์เกิดขึ้น หมายความว่า สรรพสัตว์พากันหลงจมอยู่ในวัฏฏสงสาร ไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรค ผล นิพพาน เกิดความมืดมนอนธการ เพราะอวิชชาหุ้มห่อ จึงพากันก่อกรรมทำชั่วอยู่ตลอดเวลา เมื่อทำกรรมแล้วย่อมได้รับผลของกรรม คือ วิบาก เมื่อวิบากเกิดแล้วมีกิเลสก็เกิดอีก วนกันอยู่ในห้วงมรรณพภพสงสารอย่างนี้ตลอดไป ไม่รู้จักสิ้นสุดยุติลงได้ ทั้งนี้ก็เพราะอาศัยอายตนะเป็นเหตุ^{๖๐}

อายตนะ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายในได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา^{๖๑}

ดังนี้ จะเห็นได้ว่า อายตนะเป็นเครื่องต่อที่สำคัญอันทำให้สัตว์ต้องเวียนว่าย ตายเกิดไม่มีที่สิ้นสุด และเมื่อเกิดมาแล้ว ก็อายตนะนี้เองเป็นปัจจัยให้ประพฤติกรรมไปในเหตุที่จะให้เกิดทุกข์ หรือจะให้พ้นทุกข์ ขึ้นชื่อว่าสัตว์แล้วจะไม่ต้องอาศัย อายตนะเหล่านั้น เป็นไม่มีอายตนะ จำแนกโดยประเภทแห่ง ทวารก็มี ๖ เรียกว่า อชุตตติกายตน เป็นอายตนะภายใน จำแนกโดยประเภทแห่งอารมณฺ์ ก็มี ๖ เหมือนกัน เรียกว่า พาหิรายตน เป็นอายตนะภายนอก รวม อายตนะมี ๑๒ คือ^{๖๒}

๑) จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ จักขุทวาร เป็นเครื่องต่อ หรือต่อทางจักขุทวาร องค์กรธรรมได้แก่ จักขุปสาท เป็นรูปธรรม

๒) โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ โสตทวารเป็นเครื่องต่อ องค์กรธรรมได้แก่ โสตปสาท เป็นรูปธรรม

๓) ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ ฆานทวารเป็นเครื่องต่อ องค์กรธรรมได้แก่ ฆานปสาท เป็นรูปธรรม

๔) ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ ชิวหาทวารเป็นเครื่องต่อ องค์กรธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท เป็นรูปธรรม

๕) กายายตนะ กายะ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ กายทวารเป็นเครื่องต่อ องค์กรธรรมได้แก่ กายปสาท เป็น รูปธรรม

๖) รูปายตนะ รูปารมณฺ์ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ จิตใจเป็นเครื่องต่อ โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึงทวาร องค์กรธรรมได้แก่ มโนทวาร เป็นนามธรรม (นามจิต)

^{๖๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ป.ธ.๙) **หลักปฏิบัติสมถะและวิปัสสนากรรมฐาน** พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์สหธรรมิกจำกัด,๒๕๔๖)หน้า ๓๒๗.

^{๖๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/ ๑.

^{๖๒} นายบุญมี เมธางกูร, นายวรรณสิทธิ์ ไวกยะเสวี **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมถลสังคหะปริเฉทที่๗ สมุจจยสังคหวิภาค**,พิมพ์ครั้งที่๓ พิมพ์ที่เทพประทานการพิมพ์ หน้า ๑๐๑

บทที่ ๔ วิปัสสนาภูมิ ๖

๗) สัททายตนะ สัททาทมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด เสี่ยงเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ สัททาทมณฺ์ เป็น รูปธรรม

๘) คันธายตนะ คันธาทมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ กลิ่นเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ คันธาทมณฺ์ เป็น รูปธรรม

๙) รสายตนะ รสาทมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ รสเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรมได้แก่ รสาทมณฺ์ เป็น รูปธรรม

๑๐) โผฏฐัพพายตนะ โผฏฐัพพาทมณฺ์ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดคือ โผฏฐัพพะเป็นเครื่องต่อองค์ธรรมได้แก่โผฏฐัพพาทมณฺ์ ซึ่งมี ๓ คือ

ก.ปฐวีโผฏฐัพพาทมณฺ์ ได้แก่ แข็ง อ่อน เป็นรูปธรรม

ข. เตโชโผฏฐัพพาทมณฺ์ ได้แก่ ร้อน เย็น เป็น รูปธรรม

ค. วาโยโผฏฐัพพาทมณฺ์ ได้แก่ หย่อน ตึง เป็น รูปธรรม

๑๑) มนายตนะ จิต ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ จิตใจเป็นเครื่องต่อ โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึงทวาร องค์ธรรมได้แก่ มโนทวาร เป็นนามธรรม (นามจิต) ๑ ๒)

อัมมายตนะ สภาพธรรมต่างๆ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดคือธรรมเป็นเครื่องต่อองค์ธรรมได้แก่ธรรม๖๙คือ

ก. สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม

ข. เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม (นามเจตสิก)

ค. นิพพาน ๑ เป็นนามธรรม (นามนิพพาน)^{๖๓}

ตารางวิเคราะห์วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ ที่จัดเป็นรูปและนาม ได้ดังนี้

วิปัสสนาภูมิ ๖	สติปัฏฐาน ๔				
	กายานุปัสสนา	เวทนानุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	อัมมานุปัสสนา	รูป /นาม
อายตนะ ๑๒					
จักขายตนะ	จักขายตนะ				รูป
โสตายตนะ	โสตายตนะ				รูป
ฆานายตนะ	ฆานายตนะ				รูป
ชีวนายตนะ	ชีวนายตนะ				รูป
กายายตนะ	กายายตนะ				รูป
มนายตนะ			มนายตนะ		นาม
รูปายตนะ	รูปายตนะ				รูป
สัทธายตนะ	สัทธายตนะ				รูป
คันธายตนะ	คันธายตนะ				รูป
รสายตนะ	รสายตนะ				รูป
โผฏฐัพพายตนะ	โผฏฐัพพายตนะ				รูป
อัมมายตนะ	อัมมายตนะ	อัมมายตนะ		อัมมายตนะ	รูป/นาม

^{๖๓} อภิ.วิ.(บาลี) ๓๕/๑๕๕/๗๙ ,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๕๕/๑๓๓ ,วิสุทธิ.(บาลี)๒/๑๒๕-๑๒๘

วิธีกำหนดอายตนะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานโดยกำหนดเอาธรรมคืออายตนะ ๑๒ เป็นอารมณ์ พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายในและภายนอก ๖ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือ อายตนะ ภายในและภายนอก ๖ อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักนัยน์ตา รู้จักรูป และรู้จักนัยน์ตาและรูปทั้ง ๒ นั้น อันเป็นที่อาศัยบังเกิดของสังโยชน์ อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่ ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ภิกษุ ย่อม รู้จักหู รู้จักเสียง.. ภิกษุย่อมรู้จักจมูก รู้จักกลิ่น .. ภิกษุย่อมรู้จักลิ้น รู้จักรส.. ภิกษุย่อมรู้จักกาย รู้จัก สิ่งที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย.. ภิกษุย่อมรู้จักใจ รู้จัก ธรรมารมณ์ และรู้จักใจและธรรมารมณ์ทั้ง ๒ นั้น อันเป็นที่อาศัยบังเกิดของ สังโยชน์ อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการ นั้น ด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้น ด้วย สังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการ ^{๖๔}

๑. รู้ชัดตา รู้ชัดรูป สังโยชน์ใดอาศัยตาและรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น

๒. รู้ชัดหู รู้ชัดเสียง สังโยชน์ใดอาศัยหูและเสียงทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น

๓. รู้ชัดจมูก รู้ชัดกลิ่น สังโยชน์ใดอาศัยจมูกและกลิ่นทั้งสองนั้น เกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่ เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิด ขึ้นแล้ว มิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น

๔. รู้ชัดลิ้น รู้ชัดรส สังโยชน์ใดอาศัยลิ้นและรสทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น

๕. รู้ชัดกาย รู้ชัดโณภูมัพพะ สังโยชน์ใดอาศัยกายและโณภูมัพพะทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น

๖. รู้ชัดใจ รู้ชัดธรรมารมณ์ สังโยชน์ใดอาศัยใจและธรรมารมณ์ ทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น ^{๖๕}

อายตนะทั้ง ๑๒ นี้ ก็เป็นรูป ๕ คู่ อายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นรูปธรรม ทั้งหมด ภายนอก คือ สี เสียง กลิ่น รส โณภูมัพพะ เป็นรูปธรรม ส่วนคู่ที่ ๖ ภายในได้แก่ มนายตนะ เป็นนามทั้งหมด ส่วนอายตนะภายนอก ธัมมายตนะนั้นเป็นรูปก็มี นามก็มี เจตสิกนั้นเป็นนามธรรม สุขุมรูป เป็นรูปธรรม ส่วนนิพพานเป็นนามธรรม

^{๖๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๒/๒๒๕

^{๖๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘ธรรมมีอยู่’ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย(ตัมหาและทัญญู)อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่ อย่างนี้แล^{๖๖}

๔.๔ ธาตุ ๑๘

อุตตโน สภาวํ ธาเรตตี ธาตุ ๑ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตณนั้น ชื่อว่า ธาตุ คือ สิ่งที่ทรงสภาพของตณไว้โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง หรือวิปริตไปเป็น อย่างอื่น เป็นต้นว่า สภาพที่ทรงไว้ซึ่งความแข็ง ก็เรียกว่า ปฐวีธาตุ สภาพที่ทรงไว้ซึ่งการรับรู้อารมณ์ ก็เรียกว่า วิญญานธาตุ เป็นสภาพที่มีอยู่เอง เป็นเอง ไม่มีสัตว์ มีบุคคลทำขึ้นหรือสร้างขึ้นมาเลย

คัมภีร์อรรถกถาอิติวุตตกอธิบายว่า ชื่อว่า ธาตุ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ซึ่งผลและสภาวะของตน. เพราะว่า บรรดาผลและสภาวะทั้ง ๒ อย่างนี้ สิ่งที่เกิดผล ชื่อว่า ธาตุ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ซึ่งผลของตนและสภาวะของตน นอกจากนี้ ชื่อว่า ธาตุ เพราะหมายความว่า ทรงไว้เฉพาะสภาวะอย่างเดียว^{๖๗}

คัมภีร์อภิธัมมัตถกถาวิภาวีนีฎีกา อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า ทรงสภาพของตนไว้ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งสังสารทุกข์เป็นอเนกประการตามสมควรแก่การสมภพ อนึ่ง ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า อันสัตว์ทรงไว้ คือธารไว้ คุงการะอันชนผู้นำภาระไปทรงไว้ฉะนั้น อนึ่ง ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นเพียงทรงทุกข์ไว้เท่านั้น เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ อนึ่ง ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์เสวยสังสารทุกข์ อนึ่ง ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งอยู่ คือดำรงอยู่แห่งทุกข์มีประการอย่างนั้น อนึ่งชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า เป็นส่วนแห่งธรรมที่ควรรู้ คุงธาตุส่วนย่อมแห่งสรีระมีรสและโลหิตเป็นต้น และคุงธาตุส่วนย่อมแห่งวัตถุเกิดแต่ศิลา(หรือส่วนย่อมของศิลา) มีหรรดาลและมโนศิลาเป็นต้น ๑

ธาตุเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคทางแจกอายตนะออกไปเป็น ๗ ประการ ด้วยอำนาจแห่งวิญญานธาตุทั้ง ๗ แล้วจึงตรัสไว้ ๑๘ อย่างรวมกับอายตนะ ๑๑ ที่เหลือ^{๖๘} คือ

๑) จักขุธาตุ จักขุ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รูปารมณมากกระทบได้ ได้แก่ จักขุประสาท

๒) โสตธาตุ โสตะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่สีทธารมณมากกระทบได้ องค์กรธรรม ได้แก่ โสตประสาท

๓) ฆานธาตุ ฆานะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่คันธารมณมากกระทบได้องค์กรธรรม ได้แก่ ฆานประสาท

๔) ชิวหาธาตุ ชิวหา ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รสารมณมากกระทบได้ องค์กรธรรม

^{๖๖} ที.มหา (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๑.

^{๖๗} พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตก เล่ม ๑ ภาค ๔ - หน้าที่ ๓๔๓

^{๖๘} อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถกถาวิภาวีนีฎีกา - หน้าที่ ๓๓๙

ตารางวิเคราะห์ธาตุ ๑๘

วิปัสสนาภูมิ ๖	สติปัฏฐาน ๔				
	กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา	รูป/นาม
ธาตุ ๑๘					
จักขุธาตุ	จักขุธาตุ				รูป
โสตธาตุ	โสตธาตุ				รูป
ฆานธาตุ	ฆานธาตุ				รูป
ชีวหาธาตุ	ชีวหาธาตุ				รูป
กายธาตุ	กายธาตุ				รูป
มโนธาตุ			มโนธาตุ		นาม
รูปธาตุ	รูปธาตุ				รูป
สีทธาตุ	สีทธาตุ				รูป
คันธาตุ	คันธาตุ				รูป
รสธาตุ	รสธาตุ				รูป
โณภูฏัพพะธาตุ	โณภูฏัพพะธาตุ				รูป
ธัมมธาตุ	ธัมมายนะ	ธัมมายนะ		ธัมมายนะ	รูป/นาม
จักขุวิญญาณธาตุ			จักขุวิญญาณธาตุ		นาม
โสตวิญญาณธาตุ			โสตวิญญาณธาตุ		นาม
ฆานวิญญาณธาตุ			ฆานวิญญาณธาตุ		นาม
ชีวหาวิญญาณธาตุ			ชีวหาวิญญาณธาตุ		นาม
กายวิญญาณธาตุ			กายวิญญาณธาตุ		นาม
มโนวิญญาณธาตุ			มโนวิญญาณธาตุ		นาม

ธาตุ มี ๑๘ ก็ด้วยการเกิดขึ้นของวิญญาณ โดยอำนาจหรือความสามารถแห่ง ทวาร ๖ และ อารมณ ๖ หมายความว่า ด้วยอำนาจแห่งอายตนะภายใน คือ ทวาร ๖ รับกระทบกับ อายตนะภายนอก คือ อารมณ ๖ จึงทำให้เกิด วิญญาณ ๖ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ และ มโนวิญญาณธาตุ เป็นหมวดๆ (คือเป็นชุด) ดังนี้

ทวาร (ธาตุรับ)	อารมณ (ธาตุกระทบ)	วิญญาณ (ธาตุรู้)
จักขุธาตุ	รูปธาตุ	จักขุวิญญาณธาตุ
โสตธาตุ	สีทธาตุ	โสตวิญญาณธาตุ
ฆานธาตุ	คันธาตุ	ฆานวิญญาณธาตุ
ชีวหาธาตุ	รสธาตุ	ชีวหาวิญญาณธาตุ
กายธาตุ	โณภูฏัพพะธาตุ	กายวิญญาณธาตุ

ทั้ง ๓ หมวด เป็นจำนวนธาตุ ๑๕ ธาตุนี้ เป็นการสงเคราะห์เป็นหมวดๆ โดยมุขยนัย คือนัย โดยตรง ยังเหลืออีก ๓ ธาตุ คือ มโนธาตุ ธัมมธาตุ และ มโนวิญญาณธาตุ ธาตุที่เหลือ ๓ ธาตุนี้ สงเคราะห์เป็นหมวดๆ ได้โดยปริยาย คือ โดย อ้อมเท่านั้น ดังนี้

ปัญจทวาร	ปัญจารมณ	มโนธาตุ
มโนทวาร	ธัมมธาตุ	มโนวิญญาณธาตุ

๔.๕ อินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ (อิติ + อ + ร + อีย ปัจจัย) อิติ ชาติ ในหมวด ภู ชาติ ลงใน ปรมิสฺสเร เป็นใหญ่เหนือผู้อื่น, ปกครองผู้อื่น, เป็นใหญ่ยิ่ง^{๗๐} ลง อีย ปัจจัย ด้วยสูตรกัจจายนสูตรว่า ตทสฺส จานมียอ จ. ลง ร อาคม ด้วยสูตรกัจจายนสูตรว่า ยวมทนตรลา จากมา

วิเคราะห์ว่า อินทนต์ ปรมอิสฺสรีย กโรนตติ อินทรียานิ ธรรมเหล่าใด เป็นผู้ปกครอง คือ ย่อมกระทำให้ตนเป็นอิสระยิ่ง ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อินทรีย์

อินทรีย์ แปลว่า เป็นผู้ปกครอง หมายความว่า สามารถทำให้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้น ต้องเป็นไปตามอำนาจของตน^{๗๑}

- ๑) จักขุอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเห็น องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท
- ๒) โสติดินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการได้ยิน องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาท
- ๓) ฆานินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้กลิ่น องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาท
- ๔) ชิวหินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้รส องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท
- ๕) กายินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการสัมผัส องค์ธรรมได้แก่ กายปสาท
- ๖) อิตถินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง ได้แก่ อิตถีการูป
- ๗) ปุริสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย ได้แก่ ปุริส การูป
- ๘) ชีวิตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูปและนาม องค์ธรรมได้แก่ ชีวิตรูป และชีวิตินทรีย์เจตสิก

๙) มนินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด

๑๐) สุขินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑

๑๑) ทุกขินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยทุกข์กาย องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในทุกขสหคตกายวิญญานจิต ๑

๑๒) โสมนัสสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขใจ องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒

๑๓) โทมนัสสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒

๑๔) อุpekขินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลาง องค์ธรรม เวทนาเจตสิกที่ในอุpekขาสหคตจิต ๕๕

๑๕) สัทธินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรมได้แก่ สัทธาเจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑

๑๖) วิริยินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเพียร ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕

๑๗) สตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการระลึกชอบ ได้แก่ สติเจตสิกที่ในโสภณเจตสิก ๙๑

^{๗๐} พระวิสุทธานามหาเถระ รจนา, พระราชปริยัติโมลี และคณะ แปล, ชาติวัตตสังคหปาฐานิสสยะ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), คาถา ๒๑, หน้า ๒๓.

^{๗๑} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ), หน้า ๑๑๔.

บทที่ ๔ วิปัสสนาภูมิ ๖

๑๘) สมาธินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียว องค์ธรรมได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในจิต ๗๒ (เว้นอวิริยจิต ๖๒ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)

๑๙) ปัญญาทริย ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙

๒๐) อัญญัตตัญญูสามีดินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้ องค์ธรรม ปัญญาเจตสิกที่ในโสคาปัตติมรรคจิต ๑

๒๑) อัณฺณทริย ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจจ ๔ ที่ตนเคยรู้องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมรรคจิตเบื้องบน ๓ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓

๒๒) อัณฺญาตาวินทริย ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจจ ๔ สิ้นสุดแล้ว ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในอรหัตตผลจิต ๑^{๗๒}

ตารางวิเคราะห์อินทรีย์ ๒๒

วิปัสสนาภูมิ ๖	สติปฏิฐาน ๔				
	กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา	รูป /นาม
อินทรีย์ ๒๒					
จักขุทริย	จักขุทริย				รูป
โสตินทริย	โสตินทริย				รูป
ฆานินทริย	ฆานินทริย				รูป
ชีวหินทริย	ชีวหินทริย				รูป
กายินทริย	กายินทริย				รูป
อิตถินทริย	อิตถินทริย				รูป
ปุริสินทริย	ปุริสินทริย				รูป
ชีวัตินทริย	ชีวัตินทริย				รูป
มณินทริย			มณินทริย		นาม
สุชินทริย		สุชินทริย			นาม
ทุกชินทริย		ทุกชินทริย			นาม
โสมนัสสินทริย		โสมนัสสินทริย			นาม
โทมนัสสินทริย		โทมนัสสินทริย			นาม
อุเบกขินทริย		อุเบกขินทริย			นาม
สัทธินทริย				สัทธินทริย	นาม
วิริยินทริย				วิริยินทริย	นาม
สตินทริย				สตินทริย	นาม
สมาธินทริย				สมาธินทริย	นาม
ปัญญาทริย				ปัญญาทริย	นาม
อัญญัตตัญญูสามีดินทริย				อัญญัตตัญญูสามีดินทริย	นาม
อัณฺณทริย				อัณฺณทริย	นาม
อัณฺญาตาวินทริย				อัณฺญาตาวินทริย	นาม

^{๗๒} อภ.วิ.(บาลี) ๓๕/๒๑๙/๑๑๘, อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗, วิสุทธฺิ.(บาลี) ๒/๑๓๖

กิจแห่งอินทรีย์

ในคัมภีร์วิสุทธิธรรมกถา กล่าวว่า คือ จักขยตนะเป็นปัจจัย คือเป็นอุปการธรรม โดยเป็นอินทรีย์ปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณธาตุ และแห่งธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุ^{๗๓}

การที่ยังธรรมทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิให้เป็นไปตามอาการของตน ที่ได้แก่ อาการกล้าและอ่อนเป็นต้น อันจะพึงให้สำเร็จด้วยความเป็นอินทรีย์ปัจจัย และด้วยเวลาที่ตนมีอาการกล้าและอ่อนเป็นอาทิด้วย นั้นใด นี่เป็นกิจแห่งจักขุนทรีย์ เป็นอันดับแรก กิจแห่งโสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรี และกายินทรีย์ ก็มีนบอย่างนั้น

การยังสหชาติธรรมทั้งหลายให้เป็นไปในอำนาจของตน เป็นกิจแห่งมณินทรีย์ เพราะธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า

การที่คอยเลี้ยงสหชาติธรรมไว้ เป็นกิจแห่งชีวิตินทรีย์

การที่คอยจัดแจงเครื่องหมายเพศและอาการแห่งจริต และการแต่งกายแห่งหญิงและชาย เป็นกิจแห่งอิตถินทรีย์ และปุริสินทรีย์

การที่คอยครอบงำสหชาติธรรมทั้งหลายไว้เสียมิให้ปรากฏ แล้วยังสหชาติธรรมนั้นให้ถึงซึ่งอาการหยาบ คือปรากฏชัดออกมา ตามหน้าที่ของตนๆ เป็นกิจแห่งสุชินทรีย์ ทุกชินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์

การที่คอยยังสหชาติธรรมทั้งหลายให้ถึงซึ่งอาการเป็นกลางๆ อันเป็นอาการที่ละเอียดประณีต เป็นกิจแห่งอุเปกชินทรีย์

การที่ครอบงำเสียซึ่งปฏิปกขธรรม ธรรมฝ่ายตรงข้าม มีอัสทียะเป็นต้น และยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้ถึงซึ่งความมีอาการเลื่อมใสเป็นอาทิ เป็นกิจแห่งอินทรีย์ ๕ มีสัทธินทรีย์เป็นต้น การละสังโยชน์ ๓ ข้างต้น และการทำสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้มีความมุ่งหน้าต่อการละสังโยชน์ ๓ นั้นด้วย เป็นกิจแห่งอนัญญัตถัญญัสสามีตินทรีย์

การละโดยทำสังโยชน์ที่เหลือมีกามราคพยาบาทเป็นต้น ให้เบาบางลงไปและการยังสหชาติธรรมทั้งหลายให้เป็นไปในอำนาจของตนด้วย เป็นกิจแห่งอัญญินทรีย์^{๗๔}

โดยภูมิ แบ่งเป็น ๔ คือ

๑. กามาวจรอินทรีย์ ได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรี กายินทรีย์ มณินทรี อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์

๒. กามรูปอุปโลภุตตรอินทรีย์ ได้แก่ ชีวิตินทรีย์ มณินทรีย์ อุเปกชินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรี สตินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญญินทรีย์

๓. กามรูปโลกุตตรอินทรีย์ ได้แก่ โสมนัสสินทรีย์ ๔. โลกุตตรอินทรีย์ ได้แก่ อัญญัตถัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์^{๗๕}

อินทรีย์ที่เป็นภูมิ และไม่ใช้ภูมิวิปัสสนา

อินทรีย์ที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากาวานานั้น ต้องจำกัดเอาอินทรีย์ ๒๒ หรือ รูปนาม ที่เป็นปัจจุบัน คือที่ปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้น ที่เป็นอดีต หรืออนาคต ใช้เป็นอารมณ์วิปัสสนาไม่ได้ เพราะสิ่งที่เป็นอดีตและอนาคตนั้นไม่ใช่วิสัยของวิปัสสนาปัญญา ไม่สามารถพิจารณาเห็นได้

^{๗๓} อภ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๐/๙.

^{๗๔} พระพุทธโฆสะ, วิสุทธิธรรมแปล ภาค ๓ ตอน ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย), หน้า ๑๕๕.

^{๗๕} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ), หน้า ๑๑๔.

๔.๖ อริยสัจ ๔^{๗๙}

อริยสัจ แปลว่า เป็นสัจจะอันประเสริฐ คำว่า อริยะ อธิบายว่า เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นของคลาดเคลื่อนเหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า อิมานิ โข ภิกขเว จตตาริ อริสัจจاني ตถานิ อวิตถานิ อนัญญกานิ ตสฺมา อริยสัจจानीติ วุจจนติ.^{๘๐} คู่ก่อนภิกษุทั้งหลายอริยสัจ ๔ นี้แลเป็นของแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ

คัมภีร์มูลฎีกาให้ความหมายว่า ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นพระอริยะ, สัจจะที่พระอริยะพึงรู้^{๘๑}

คัมภีร์อรรถกถาปรมัตถทีปนี ให้ความหมายว่า วจนตถโต ปน อริยานิ จ อวิตถญฺเณ สจฺจจاني จาติ อริยสจฺจจاني อริยสสฺ วา ภควโต สจฺจจاني เตน เทสิตตฺตา อริยภาวกรานิ วา สจฺจจानीติ อริยสจฺจจानी^{๘๒} แปลความว่า ก็โดยความหมายของคำ ชื่อว่า อริยสัจ เพราะประเสริฐและจริง เพราะอรรถว่าแท้ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อริยสัจ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ประเสริฐทรงแสดงสัจจะหรือเพราะสัจจะอันกระทำความเป็นพระอริยะ.

อริยสัจ ๔ ที่มาในพระสูตรต้นปิฎก ที่ขนิทาย มหาวรรค ว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้แจ้งแห่งตลอดอริยสัจ ๔ ประการ เราและเธอทั้งหลายจึง เทียวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนาน อริยสัจ ๔ ประการ คือ ๑) เพราะไม่รู้แจ้งแห่งตลอดทุกขอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายจึง เทียวเร่ร่อนไป ตลอดกาลยาวนานอย่างนี้

๒) เพราะไม่รู้แจ้งแห่งตลอดทุกขสมุทฺยอริยสัจ...

๓) เพราะไม่รู้แจ้งแห่งตลอดทุกขนิโรธอริยสัจ...

๔) เพราะไม่รู้แจ้งแห่งตลอดทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ...

ภิกษุทั้งหลาย เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแห่งตลอดทุกขอริยสัจ...ทุกขสมุทฺยอริยสัจ ..ทุกขนิโรธอริยสัจ..ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เราและเธอทั้งหลายถอนภวตณฺหาได้แล้ว ภวเนตติสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก.^{๘๓}

จากนั้น จึงได้ตรัสเป็นคาถาประพันธ์อีกว่า

จตุณฺณ อริยสจฺจจันนิ ยถาภูตํ อทสฺสนา

สัสสิริตํ ทีฆมทฺธานัน ตาสฺมาเสว ชาตีสฺสุ

ตานิ เอตานิ ทีฎฺฐานิ ภวเนตติ สมฺมุตฺตา

อุจฺฉินฺนํ มฺลํ ทฺกฺขสฺส นตฺถิทานิ ปฺนพฺภโวติ.^{๘๔}

“เพราะไม่เห็นอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง เราและเธอทั้งหลาย จึงท่องเที่ยวไปในชาตินั้นๆ ตลอดกาลยาวนาน แต่เพราะได้เห็นอริยสัจ ๔ เราและเธอทั้งหลายจึงถอนภวเนตติได้ ตัตรากเหง้า แห่งทุกขก็ได้เด็ดขาด บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”

^{๗๙} ดูรายละเอียด อภ.วิ.(บาลี) ๓๕/๑๘๙/๑๑๙ , อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๘๙/๑๖๓ , วิสุทฺธิ.(บาลี) ๒/๑๓๙-๑๖๒

^{๘๐} อภ.วิ.อ. (บาลี) ๙๐

^{๘๑} วิภง.มฺลฎีก. (บาลี) ๑๘๙/๕๘

^{๘๒} ชุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๓๖/๑๕๘.

^{๘๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๕/๘๒, ที. ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๙๙.

^{๘๔} ที.ม.(บาลี)๑๐/๑๕๕/๘๒, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๕/๑๐๐.

และเพราะการที่พระองค์ทรงรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการนี้ตามความเป็นจริงนี้เอง ชาวโลกจึงเรียกพระองค์ว่า “พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”^{๘๕} “พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งในอดีตกาล ในอนาคตกาล ในปัจจุบันกาล พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้นทั้งหมดย่อมตรัสรู้อริยสัจ ๔ ประการตามความเป็นจริง”^{๘๖} “เป็นความสิ้นอาสวะของผู้รู้ ผู้เห็นว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา’^{๘๗}”

ทรงตรัสสอนสาวกว่า “พึงอนุเคราะห์ชนจะเป็นมิตร อำนวย ญาติ สาโลหิตก็ตาม ให้ ความสำคัญคำที่ควรรับฟัง พึงชักชวนคนเหล่านั้นให้ตั้งมั่น ให้ดำรงอยู่ในการรู้อริยสัจ ๔ ประการตามความเป็นจริง”^{๘๘}

การที่เรียก อริยสัจ ก็เพราะว่า “อริยสัจ ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะเหตุนี้ พึงทำความเพียรเพื่อบรรลุตามความเป็นจริง”^{๘๙} เพื่อจะได้ตระหนักถึงความสำคัญพระผู้มีพระภาคตรัสบอกยกสิ่งที่ประเสริฐที่สุดเป็นพระคาถาว่า

“บรรดามรรค มรรคมืองค์ ๘ ประเสริฐที่สุด
บรรดาสัจจะ อริยสัจ ๔ ประเสริฐที่สุด^{๙๐}
บรรดาธรรม วิราคธรรม^{๙๑} ประเสริฐที่สุด
บรรดาสัตว์สองเท้า^{๙๒} ตถาคตผู้มีจักขุ^{๙๓} ประเสริฐที่สุด”^{๙๔}

๔.๖.๑ ทุกขอริยสัจ

ทุกขอริยสัจ คือ ธรรมชาติที่เป็นทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย^{๙๕} ทุกข์มีความหมายว่า ปิบบั่น, อันปัจจัยปรุงแต่ง, ให้เราร้อน, ปรวนแปร นี่เป็นอรรถของทุกข์ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น^{๙๖} องค์ธรรมได้แก่ โลกียจิต ๘๑, เจตสิก ๕๑ (เว้น โลภะ), รูป ๒๘

คัมภีร์อรรถกถาปรหมัตถปิณี ให้ความหมายว่า กุจฉิตภาวโต ตุจฉภาวโต จ ทุกข์ อุปาทานกชนธปญจโก.^{๙๗} ชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นของน่าเกลียด และเป็นของว่างเปล่า ได้แก่อุปาทานชั้นทั้ง ๕^{๙๘}

มี อรรถ ๔ ประการ คือ

๑. ปิหนตโต มีอรรถว่าเบียดเบียนอยู่เป็นนิจ
๒. สงขตโต มีอรรถว่าต้องปรุงแต่งอยู่เนืองๆ
๓. สนตปาตโต มีอรรถว่าเราร้อนอยู่ไม่วาย

^{๘๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๓/๖๐๗.

^{๘๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๔/๖๐๘.

^{๘๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๕/๖๐๘.

^{๘๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๖/๖๐๙.

^{๘๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๗/๖๐๙ - ๖๑๐.

^{๙๐} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๓/๑๑๗.

^{๙๑} วิราคธรรม หมายถึง นิพพาน (ขุ.ธ.อ. ๗/๕๔).

^{๙๒} สัตว์สองเท้า ในที่นี้หมายถึงมนุษย์ (ขุ.ธ.อ. ๗/๕๔).

^{๙๓} จักขุ ในที่นี้หมายถึงปัญญาจักขุ (วิ.อ. ๓/๑๓/๑๗).

^{๙๔} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๘๗๒/๙๐๒.

^{๙๕} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๙๑/๖๕ , ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๖๖ , อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑๙๐/๑๐๐

^{๙๖} อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๙๐

^{๙๗} ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๓๖/๑๕๘

^{๙๘} ติสสทตตเถโร, อภิธมมตถสงคหปาลิยา สห อภิธมมตถวิภาวินีนาม อภิธมมตถสงคหฎีกา, หน้า ๒๒๗.

๔. วิปริณามตโถ มีอรรถว่าไม่คงที่ แปรปรวนอยู่เสมอ^{๙๙}

ทุกขอริยสังข์ ตามนัยแห่งพระอภิธรรมแสดงว่า

องค์ธรรมได้แก่ โลกียจิต ๘๑, เจตสิก ๕๑ (เว้นโลภเจตสิก) , รูป ๒๘ รวมเป็นธรรม ๑๖๐ เป็นทุกข์ทั้งหมดเลย เป็นตา เป็นหู เป็นจมูก เป็นลิ้น เป็นกาย เป็นอวัยวะต่างๆ เป็นทุกข์ เป็นทุกข์สังข์จะแสดงความเป็นทุกข์ คือทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้

ชาติทุกข์ ขราทุกข์ และมรณทุกข์ จัดเป็นทุกข์สังข์ เพราะเป็นทุกข์โดยอ้อม

ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ ก็จัดเป็นทุกข์สังข์เช่นเดียวกัน เพราะเป็นทุกข์โดยตรง

ความจริงแล้ว ชาติ เป็นต้น เกิดจากอุปาทานชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ถ้าไม่มีอุปาทานชั้นแล้วความเกิดเป็นต้นก็ไม่ได้ ดังนั้น กล่าวโดยย่ออุปาทานชั้น ๕ ที่ปรากฏในขณะเห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ประจำสังขารที่แปรปรวนและเป็นที่ตั้งของชาติทุกข์ เป็นต้น^{๑๐๐}

ตามนัยแห่งพระสูตรแสดงว่า ทุกขอริยสังข์ ได้แก่

(๑) ชาติทุกข์ ความเกิดเป็นทุกข์ เพราะมีการเกิดในภพใหม่นั้นเป็นลักษณะ มีการประสิทธิประสาททุกข์ให้เป็นกิจ มีการตั้งอยู่ในภพนั้นเป็นเครื่องปรากฏ

(๒) ขราทุกข์ ความแก่ชราเป็นทุกข์ เพราะมีความเสื่อมหรือความห่อม คร่ำคร่าเป็นลักษณะ มีการนำเข้าหาความตายเป็นกิจ มีการสูญเสียความสวยงามเป็นเครื่องปรากฏ

(๓) มรณทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ เพราะมีการจุติหรือเคลื่อนไปเป็นลักษณะ มีการพลัดพรากหรือแตกสลายเป็นกิจ มีการปราศไปจากคติที่ตนได้อยู่เป็นเครื่อง ปรากฏ

(๔) โสภทุกข์ ความโศกเศร้าเป็นทุกข์ เพราะ มีการแผดเผาจิตใจให้เร่าร้อน ด้วยกิเลสเป็นลักษณะ มีการทำให้จิตใจกระสับกระส่ายเป็นกิจ มีการละห้อยละเหี่ย ใจ เป็นเครื่องปรากฏ

(๕) ปริเทวทุกข์ การบ่นพร่ำรำพันเป็นทุกข์ เพราะมีการรำไรพร่ำบ่นเป็น ลักษณะ มีการประกาศคุณและโทษเป็นกิจ มีการกล่าววกไปวนมาเป็นเครื่องปรากฏ

(๖) ทุกขทุกข์ ความไม่สบายกายเป็นทุกข์ เพราะมีการไม่แข็งแรง หรือ ไม่สะดวก ไม่แคล่วคล่องเป็นลักษณะ มีการทำให้ใจไม่สบายไปด้วย หรือมีความ วิตกกังวลเป็นกิจ มีความลำบากทางกายเป็นเครื่องปรากฏ ทุกข์นี้ได้แก่ ทุกขเวทนา อันมีชื่อเรียกว่า ทุกขทุกข์ ที่มีชื่อว่าทุกขทุกข์ เพราะเมื่อกล่าวโดยสภาพ ก็มีสภาพเป็นทุกข์ เมื่อกล่าวโดยชื่อ ก็มีชื่อเป็นทุกข์

(๗) โทมนัสทุกข์ ความเสียใจเป็นทุกข์ เพราะมีการเสียใจ น้อยใจ กลุ้มใจ เป็นลักษณะ มีการชอกช้ำใจเป็นกิจ มีการไม่เข้มแข็งรื่นเริงใจ หรือมีการหงอยเหงา เศร้าใจเป็นเครื่องปรากฏ

(๘) อุปายาสทุกข์ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ เพราะมีความคับแค้นแน่น ออกแน่นใจเป็นลักษณะ มีการทำให้สะอื้นและอัดอั้นตันใจเป็นกิจ มีการเดือดดาล เป็นเครื่องปรากฏ เพื่อให้เห็นความแตกต่างกันในระหว่าง โสกะ ปริเทวะ และอุปายาสะ จึงมี ข้ออุปมาว่า น้ำมันที่อยู่ในกะทะ ซึ่งตั้งอยู่บนเตาไฟที่ร้อนจัดจนน้ำมันเดือด ความเดือด ของน้ำมันนี้ อุปมาเหมือน โสกะเดือดพล่านจนน้ำมันล้นปากกะทะออกมา อุปมาดัง ปริเทวะ คือความเศร้า โสภะนั้นเพิ่มพูนมากขึ้น จนล้นออกมาทางปากถึงกับบ่นพร่ำรำพันไปพลางร้องไห้ไป พลางน้ำมันที่เดือดพล่านจนล้นปากกะทะออกมานั้น กลับไม่ล้น เพราะงวด

^{๙๙} ดูรายละเอียดใน สารัตถสมุจจย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๕๓ - ๖๑.

^{๑๐๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), ตรวจชำระ, หน้า ๒๘๓

แห่งลงไปจนล้นออกไม่ได้ มีแต่จะเหือดแห้งไปจนถึงกับไหม้ไปเลยนั้น

(๙) อับปิเยหิ สัมปิโยโค ทุกฺโข การได้พบกับสิ่งที่ไม่ชอบใจเป็นทุกข์ เพราะมีการประสบกับอารมณ์ที่ไม่ต้องการเป็นลักษณะ มีการทำให้ชุ่มใจเป็นกิจ มีการทำให้ปราศจากสุขเป็นเครื่องปรากฏ

(๑๐) ปิเยหิ วิปปโยโค ทุกฺโข การสูญเสียสิ่งที่รักเป็นทุกข์ เพราะมีการพลัด พราจจากสิ่งที่รักเป็นลักษณะ มีการยังความโศกให้เกิดขึ้นเป็นกิจ มีการฉิบหายจาก วัตถุอันเป็นที่รักเป็นเครื่องปรากฏ

(๑๑) ยัมปิจณฺเฑ น ลกฺขิตํ ตมฺปิ ทุกฺขัง ความไม่สมปรารถนาเป็นทุกข์ เพราะมีการอยากได้วัตถุที่ไม่ควรได้เป็นลักษณะ มีการพยายามแสวงหาวัตถุนั้นเป็นกิจ มีการไม่สมประสงค์เป็นเครื่องปรากฏ

(๑๒) สังฺขิตเตน ปัญฺจูปาทานกัณฺฐา ทุกฺขา รวมยอดสรุปว่า อุปาทาน ๕ นั้นแหละเป็นทุกข์เพราะอุปาทาน ๕ เป็นเหตุให้ทุกข์ทั้ง ๑๑ ประการ ดังกล่าวแล้วนั้น อาศัยเกิด ถ้าไม่มีชั้น ๕ เลย ทุกข์ก็ไม่ว่าจะอาศัยเกิดที่ไหนได้ เมื่ออุปาทาน ๕ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนี้เป็นทุกข์ ดังนั้นผู้ที่ยินดีใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ชื่อว่ายินดีทุกข์ ชอบก็ ชื่อว่า ชอบทุกข์ รักก็ชื่อว่ารักทุกข์ แสวงหาชื่อก็ชื่อว่าแสวงหาทุกข์ เพราะว่าเป็น ไปเสียเช่นนี้ จึงไม่พ้นทุกข์ไปได้เลย สมกับคำที่ว่า ผู้ใดชอบทุกข์ ผู้นั้นไม่พ้นทุกข์ ผู้ใดไม่ชอบทุกข์ ผู้นั้นจึงจะพ้นทุกข์

๔.๖.๒ ทุกขสมุทยอริยสัจ

ทุกขสมุทยอริยสัจ แปลว่า ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย^{๑๐๑}

คำว่า สมุทัย แปลว่า ต้นเหตุหรือประมวลมา หมายถึง เป็นเหตุมอบให้ซึ่งผล^{๑๐๒} ดังนั้น ทุกขสมุทัย จึงแปลว่า ต้นเหตุให้เกิดทุกข์ อันว่าต้นเหตุให้เกิดทุกข์นั้นคือ ตัณหา องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกดวงเดียวเท่านั้น

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี ให้ความหมายดังนี้ ตี ทุกข์ สมุเทติ เอตสฺมาติ สมุทโย, ตณฺหา^{๑๐๓} ชื่อว่าสมุทัย ได้แก่ตัณหาเพราะเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์

มีอรรถ ๔ ประการ^{๑๐๔} คือ

๑. อายุหนตฺโถ มีอรรถว่ากระทำให้ทุกข์บังเกิดขึ้น
๒. นิทานตฺโถ มีอรรถว่าเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์
๓. สงฺโยคตฺโถ มีอรรถว่า ประกอบไว้ซึ่งทุกข์มิให้พ้นไป
๔. ปลิโพตฺโถ มีอรรถว่า ให้กังวลอยู่แต่ในกองทุกข์

สมุทยสัจ คือ ตัณหาที่เพิลิตเพลินยินดีอุปาทาน ๕ ว่าเป็นสิ่งที่ดึงดูดน่าพอใจ ผู้ที่มีตัณหาอยู่ย่อมจะทำการกรรมดีหรือกรรมชั่วด้วยความต้องการจะให้เป็นสุขในปัจจุบันหรืออนาคต กรรมที่บุคคลทำไว้ในแต่ละภพจึงมีมากมายนับไม่ถ้วน อย่างไรก็ตาม กรรมที่จะให้ผลปฏิสนธินั้นเป็นกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีกำลัง ซึ่งกระทำเมื่อใกล้ตายหรือสั่งสมไว้เป็นนิจ ย่อมมาปรากฏให้เป็นอารมณ์ในเวลาใกล้ตาย หรืออารมณ์ที่เป็นอุปการณของกรรมนั้นๆ เช่น ดอกไม้บูชาพระ หรืออารมณ์อันเป็นที่ตั้งของภพใหม่ เช่น วิมาน ย่อมมาปรากฏเหมือนฝันเห็น ผู้ที่ยึดห่วงอารมณ์ทั้ง ๓ คือ กรรม กรรมนิमित หรือคตินิमितอย่างใดอย่างหนึ่งไว้แล้วย่อมไปเกิดในภพนั้นๆ หลังจากเสียชีวิตโดยมีอุปาทาน ๕ อุปัตถิขึ้นในภพใหม่ ทุกขสัจเกิดจากกรรม ส่วนกรรมเกิดจากตัณหา ผู้ที่ละตัณหาได้แล้วย่อมไม่ทำกรรมใหม่ แม้

^{๑๐๑} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๙๑/๖๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๖๖, อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑๙๐/๑๐๐.

^{๑๐๒} อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๙๐, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๑๔๐-๑๔๓.

^{๑๐๓} ชุ.เถร.อ.(บาลี) ๒/๓๖/๑๕๘.

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน สารัตถสมุจจย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท

กรรมเก่าของท่านก็ไม่ให้ผลเป็นปฏิสนธิในภพใหม่ เพราะรากแก้วคือตัณหาถูกตัดขาดได้แล้ว จะเห็นได้ว่ามูลเหตุของอุปาทานชั้นนี้ก็คือตัณหานั่นเอง^{๑๐๕}

ตามนัยแห่งพระอภิธรรมแสดงว่า ได้แก่ โลกเจตสิกดวงเดียวเท่านั้น ส่วนนัยแห่งพระสูตรแสดงว่า สมุทยอริยสังข ได้แก่ อวิชชา และตัณหา อันเป็นการแสดงตามนัยแห่งปฏิจกสมุปบาท อวิชชาคือโมหะเป็นมูลเหตุแห่งอดีต ตัณหา คือโลภะเป็นมูลในปัจจุบัน

โลกเจตสิก หรือ ตัณหา เป็นความอยากได้ เป็นความปรารถนา ซึ่งมักจะ ไม่รู้จักอิ่ม ไม่รู้จักพอ เมื่อมีความอยากได้ มีความปรารถนาเกิดขึ้นแล้ว ก็ต้องมี ปริเยสนทุกข์ คือ เป็นทุกข์ในการแสวงหาเพื่อให้ได้ตามความปรารถนานั้นๆ ถ้าหาไม่ได้ ก็มี ยัมปิจฉัง น ลภติ ความไม่สมหวังดังที่ปรารถนา ครั้นได้มาแล้ว ก็มี อารักขทุกข์ คือเป็นทุกข์ในการระวังรักษา เมื่อรักษาไม่ดี แตกหักสูญหายไป ก็มี ปิเยหิ วิปโยโค ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก รวมความว่า ได้ก็ทุกข์ ไม่ได้ก็ทุกข์ ต่อเมื่อใดตัดต้นตอต้นเหตุคือความปรารถนาลงเสียได้ ทุกข์ก็จะไม่มีเลย

ตัณหา มี ๓ คือ

๑. กามตัณหา ได้แก่ ความยินดี ชอบใจ พอใจ และความปรารถนาในอารมณ์ ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส การสัมผัสถูกต้อง และความนึกคิด ความปรารถนา เช่นนี้ได้แก่ โลกเจตสิกที่ประกอบกับจิต ทั้ง ๘ ดวง

๒. ภวตัณหา ได้แก่ ความชอบใจติดใจในกามภพ คือ การได้เกิดเป็นมนุษย์และ เทวดา ๑, พิงพอใจในรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นรูปพรหม ๑, พิงพอใจในอรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นอรูปพรหม ๑, พิงพอใจในฉานสมบัติ คือ การได้รูปฉาน อรูปฉาน ๑ และความพึงพอใจในกามคุณอารมณ์ที่ประกอบด้วย สัสสตทัญญู โดยยึดถือ ว่าไม่สูญหายไปไหน เป็นอย่างใดก็เป็นอยู่อย่างนั้น ๑ ความปรารถนาเช่นนี้ได้แก่ โลกที่สหจรด้วยสัสสตทัญญู ๔ ดวง

๓. วิภวตัณหา ได้แก่ ความติดใจชอบใจในอุจเฉททัญญู คือติดใจว่าสัตว์ทั้งหลาย ตายไปแล้วก็สูญ กรรมและผลของกรรมก็สูญตามไปด้วยเหมือนกัน เช่นนี้ได้แก่ โลกที่สหจรด้วยอุจเฉททัญญู ๔ ดวง

ตัณหาจำแนกเป็น ๖ ได้แก่ ความยินดีชอบใจในอารมณ์ทั้ง ๖ ซึ่งมีชื่อ ว่า รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา และ อัมมตัณหา

ความปรารถนาทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะสูงหรือต่ำ มากหรือน้อยก็ตาม ถ้า ความปรารถนานั้นๆ ย่อมเป็นเหตุให้มีภพมีชาติต่อไปอีกแล้วก็เป็ตัณหาทั้งสิ้น แต่ถ้าไม่ได้มุ่งหมายอย่างนั้น ก็ไม่เป็ตัณหา เช่น พระอรหันต์ผู้พ้นแล้วจากกิเลส ตัณหาทั้งปวง แต่ก็ยังปรารถนาให้สัตว์ทั้งหลายเป็นเช่นท่าน จึงเที่ยวสัจจรไปโปรด สัตว์ ดังนี้ไม่เป็ตัณหา

ตัณหา คือ โลภะ อันเป็นตัวสมุทัยนี้ เป็นธรรมที่ควรละ ควรประหารโดยแท้ การละการประหารได้ชั่วคราวนั้นเรียกว่า ตัทธกปะทาน เป็นการพ้นชั่วคราวเท่านั้น การพ้นชั่วคราวเช่นนี้เรียกว่า ตัทธกวิมุติ

การประหารการพ้นชั่วคราวนี้ เพียงแต่ รักษาศีล ก็ละได้ ก็พ้นได้ การละการประหารได้ด้วยการข่มไว้ อันเป็นการละการประหารด้วยอำนาจ สมาธิ คือ ฉานนั้น เป็นการข่มไว้ได้นานจนกว่าฉานจะเสื่อม การประหารชนิดนี้ เรียกว่า วิกขัมภนปะทาน การพ้นชนิดนี้เรียกว่า วิกขัมภนวิมุติ

การละการประหารด้วยปัญญา คือ มัคคญาณ เป็นการประหารได้อย่าง เต็ดขาดแน่นอน กิเลสที่ถูกประหารแล้ว ละเว้นเช่นนี้เป็นไม่มีวันที่จะเกิดขึ้นมาอีกได้เลย การประหารเช่นนี้เรียกว่า สมุจเฉทปะทาน การพ้นเช่นนี้เรียกว่า สมุจเฉทวิมุติ

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๘๖ - ๒๘๗.

การประหาณการพินันน์ จัดได้ถึง ๕ ประการซึ่งเรียกว่า ปหาน ๕ วิมุตติ ๕ ดังนี้

ปหาน ๕	วิมุตติ ๕	ได้แก่
ตทังคปหาน	(ศีล) ตทังควิมุตติ	พินชั่วคราว
วิกขัมภนปหาน	(สมาธิ) วิกขัมภนวิมุตติ	พินด้วยการข่มไว้
สมุจเฉทปหาน	(มัคค) สมุจเฉทวิมุตติ	พินเด็ดขาด
ปฏิปัสสัทธิปหาน	(ผล) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ	พินสนิท
นิสสรณปหาน	(นิพพาน) นิสสรณวิมุตติ	พินเลย

๔.๖.๓ ทุกขนิโรธอริยสัง

ทุกขนิโรธอริยสัง แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องดับทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรม ได้แก่ นิพพาน^{๑๐๖}

นิโรธ มีความหมายว่า สลัดออก, อันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้, เป็นอมตะ

คัมภีร์อรรถกถาปรหมัตถทีปนีให้ความหมายว่า สัสสารจารกสงขาโต นตถิ เอตถ โรโธ, เอตสมีวา อธิคเต ปุคคสส โรธภาโว โหติ, นิรุชฺชติ ทุกขเมตถาติ วา นิโรโธ, นิพพาน^{๑๐๗} ชื่อว่า นิโรธ เพราะในพระนิพพานนั้นไม่มีฝั่ง(สงสารเป็นที่เที่ยวไป) หรือว่าเมื่อบุคคลบรรลุพระนิพพานนั้นแล้ว ย่อมไม่มีฝั่งหรือเป็นที่ดับทุกข์ ได้แก่พระนิพพาน

นิพพาน มีอรรถ ๔ ประการ คือ

๑. นิสสรณตโธ มีอรรถว่าสลัดออกจากทุกข์ทั้งปวง
๒. อปฺลิโพตตโธ มีอรรถว่า มิได้กังวลอยู่ด้วยกองทุกข์
๓. อสงฺขตตโธ มีอรรถว่า มิได้มีสิ่งใดมาประชุมตกแต่ง
๔. อมตตโธ มีอรรถว่า ไม่มีการตายการเกิดสืบไปอีกเลย

นิโรธสัง คือ ความดับของทุกข์ซึ่งเป็นรูปนามทั้งหมด เมื่อนักปฏิบัติบรรลุมรรคญาณรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้วย่อมหยั่งเห็นว่า รูปนามทั้งหมดเป็นทุกข์ และปราศจากต้นเหตุที่ผลิตเพลินยินดีในรูปนาม ด้วยเหตุนี้ อุปาทานขันธ ๕ ที่ควรจะเกิดขึ้นย่อมดับไปไม่เกิดอีก จัดเป็นความดับที่ไม่มีขันธเหลืออยู่ซึ่งเรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพาน หรือ อนุปาทนิโรธ คือ ความดับไม่เกิดอีก ดังนั้น พระนิพพานอันเป็นอารมณ์ของมรรคญาณจึงชื่อว่า นิโรธสัง^{๑๐๘}

นิโรธสัง หมายถึง นิพพาน เพราะนิพพานเป็นที่ดับสิ้นแห่งต้นเหตุ ต้นเหตุเป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์ เมื่อดับต้นเหตุอันเป็นต้นเหตุลงได้แล้ว ผลคือทุกข์อันเป็นปลายเหตุก็มีไม่ได้อยู่เอง เพราะผลย่อมมาจากเหตุ เมื่อเหตุดับผลก็ดับ เมื่อสิ้นทุกข์ ก็ถึงซึ่งความสุข

ลักษณะที่จตุกะแห่งนิพพานแสดงไว้ว่า

สนฺติ ลกฺขณา	มีความสงบจากเพลิงทุกข์ เป็นลักษณะ
อจฺจุต รสา	มีความไม่แตกดับ เป็นกิจ

^{๑๐๖} ดูรายละเอียดใน สารัตถสมุจจย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๕๓ - ๖๑.

^{๑๐๗} ขุ.เถร.อ.(บาลี)๒/๓๖/๑๕๙

^{๑๐๘} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๘๗ - ๒๘๘.

อนิมิตต ปจฺจุปฺภูฏานา ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย เป็นอาการปรากฏ
(วา) นิสสรณ ปจฺจุปฺภูฏานา (หรือ) มีความออกไปจากภพ เป็นผล
ปฏฺฐานันฺ น ลภถติ ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากเหตุ
จากปัจจัยทั้งปวง)

๔.๖.๔ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ หนทางที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ เป็นความจริงของพระ
อริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ มัคคังคเจตสิก ๘ ดวง มีปัญญาเจตสิก เป็นต้น ที่ในมรรคจิต ๔ มรรคมี
ความหมายว่า การนำออก เป็นเหตุ เป็นอธิบดี

มรรคสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ อันมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ซึ่งหยั่งเห็นพระนิพพานโดย
ประจักษ์^{๑๐๙} คัมภีร์อรรถกถาปรหมัตถทีปนี ให้ความหมายไว้ดังนี้ กิเลส มาเรนโต คจฉติ, นิพพานตถิ
เกหิ มคฺคิยตีติ วา มคฺโค, สมมาทิฏฐิจาทยโ อฏฺฐ ฐมมา^{๑๑๐} ชื่อว่า มรรค เพราะฆ่ากิเลสทั้งหลายไปหรือ
เพราะผู้ต้องการพระนิพพานจะต้องแสวงหา ได้แก่ธรรม ๘ ประการ มี สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น

มรรคจิต ๔ มีอรรถ ๔ ประกา^{๑๑๑} ร คือ

๑. นียยานตโถ มีอรรถว่า เป็นเครื่องนำออกจากทุกข์
๒. เหตุวตโถ มีอรรถว่า เป็นเหตุดับเสียซึ่งกองทุกข์
๓. ทสฺสนตโถ มีอรรถว่า เป็นเครื่องให้เห็นพระนิพพาน
๔. อธิปตยตโถ มีอรรถว่า เป็นใหญ่ในการให้สำเร็จกิจในอันที่จะดับทุกข์ทั้งปวง

มรรคอริยสัจ ได้แก่ อัญ्ञังคิมรรค คือ มรรคมองค์ ๘

๑. สัมมาทิฏฐิ หมายถึง มีปัญญาเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ เห็นไตรลักษณ์ หรือเห็นปฏิจจสมุปบาท
ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมัคคจิต ๔ ประหารมิจฉาทิฏฐิ คือ อวิชชา(โมหะ)ตามกำลังแห่งมรรคนั้นๆ

๒. สัมมาสังกัปปะ หมายถึง ความนึกคิดในทางสละปลอดจากกาม ความนึกคิดปลอดจาก
พยาบาท และ ความนึกคิดปลอดจากการเบียดเบียน ได้แก่ วิตกเจตสิกที่ในมัคคจิต ๔ ประหาร
กามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสชาติก ตามกำลังแห่งมัคค มีแต่การยกจิตขึ้นสู่อารมณฺ์ พระนิพพาน คือ
มีวิตกในนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์

๓. สัมมาวาจา หมายถึง พูดคำสัตย์ พูดไม่ส่อเสียด พูดคำอ่อนหวาน พูดสิ่งมีสาระ ได้แก่
สัมมาวาจาวิรตีเจตสิกที่ในมัคคจิต ๔ ประหารมิจฉา วาจา คือ วชิทุจฺจริต ๔ ตามกำลังแห่งมัคค โดยมีพระ
นิพพานเป็นอารมณฺ์

๔. สัมมากัมมันตะ หมายถึง ไม่เบียดเบียนชีวิตสัตว์ทั้งหลาย ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤตินิโคต
กาม ได้แก่ สัมมากัมมันตวิรตีเจตสิกที่ในมัคคจิต ๔ ประหาร มิจฉากัมมันตะ คือ กายทุจฺจริต ๓ ตามกำลัง
แห่งมัคค โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์

๕. สัมมาอาชีวะ หมายถึง เว้นมิจฉาชีพ ประกอบสัมมาอาชีพ ได้แก่ สัมมาอาชีวะวิรตีเจตสิก
ในมัคคจิต ๔ ประหาร มิจฉาอาชีวะ คือมีความเป็นอยู่ที่ทุจฺจริต ๗ ประการ โดยมีพระนิพพานเป็น
อารมณฺ์

^{๑๐๙} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๘๙.

^{๑๑๐} ชุ.เถร.อ.(บาลี)๒/๓๖/๑๕๘

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน สารัตถสมุจจย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท
โรงพิมพ์กรุงเทพ จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๕๓ - ๖๑.

๖. สัมมาวายามะ หมายถึงเพียรระวังความชั่วไม่ให้เกิดขึ้น เพียรกำจัดความชั่วที่เกิดขึ้น ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ในมัคคจิต ๔ ประหารมิจฉายามะ คือความเพียรที่ผิดที่เป็นทุกจจริต มีแต่เพียรถึงพระนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็น อารมณ

๗. สัมมาสติ หมายถึงพิจารณาเห็นกายในกาย เวทนาในเวทนา จิตในจิต และในธรรม ได้แก่ สติเจตสิกที่ในมัคคจิต ๔ ประหารมิจฉาสติ คือ ความ ปราศจากสติสัมปชัญญะ คงมีแต่สติที่ระลึกรู้อยู่แต่พระนิพพาน โดยมีพระนิพพาน เป็นอารมณ

๘. สัมมาสมาธิ หมายถึงฉาน ๔^{๑๒๒} ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในมัคคจิต ๔ ประหารมิจฉาสมาธิ คือการขาดความตั้งใจมั่นโดยชอบ คงมีแต่ความตั้งใจมั่นแน่วแน่ในพระนิพพาน โดยมีพระนิพพาน เป็นอารมณ

ตารางวิเคราะห์อริยสัจ ๔

วิปัสสนาภูมิ ๖	สติปัฏฐาน ๔				
	กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา	รูป / นาม
อริยสัจ ๔					
ทุกขอริยสัจ				ทุกขอริยสัจ	นาม
ทุกขสมุทัยอริยสัจ				ทุกขสมุทัยอริยสัจ	นาม
ทุกขนิโรธอริยสัจ				ทุกขนิโรธอริยสัจ	นาม
ทุกขนิโรธคามินี ปฏิบัติอริยสัจ				ทุกขนิโรธคามินี ปฏิบัติอริยสัจ	นาม

มรรคสัจ องค์ธรรมได้แก่ เจตสิกธรรม ๘ คือ

- ๑) ปัญญาเจตสิก เรียกว่าสัมมาทิฏฐิ
- ๒) วิตกเจตสิก เรียกว่าสัมมาสังกัปปะ
- ๓ - ๕) วิริยเจตสิก คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต และสัมมาอาชีโว
- ๖) วิริยเจตสิก คือ ความเพียร ได้แก่ สัมมาวายามะ
- ๗) สติเจตสิก คือระลึกอยู่ในสัมมาสติ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔

๘) เอกัคคตาเจตสิก คือสมาธิ ได้แก่ สัมมาสมาธิในมรรค ๘ คือต้องมีใจตั้งมั่นระลึกอยู่ในสติปัฏฐาน ๔ เท่านั้น สัมมาวายามะก็เพียรระลึกอยู่ในสติปัฏฐาน ๔ ในมรรคมีองค์ ๘ นี้ต้องเนื่องกันไปทั้งหมด

อริยมัคคะนี้แหละที่ได้ชื่อว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติอริยสัจจ เป็นข้อปฏิบัติไป สุธรรมที่ดับทุกข์ ให้สัตว์ที่ดับทุกข์โดยไม่มีเหลือ เป็นอริยสัจจของจริงอันบริสุทธิ์ ไปจากข้าศึก เป็นของจริงที่พระอริยเจ้าได้เข้าถึงแล้ว

อริยมัคคะนี้เป็นวิชาด้วย เป็นจรณะด้วยสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ ๒ องค์นี้เป็นวิชา ที่เหลืออีก ๖ องค์เป็นจรณะ ดุจบุคคลผู้สัญจรเดินทางไปตามปกติ ย่อมพร้อมด้วยจักษุสามารถในการเห็น และพร้อมด้วยเท้าสามารถในการเดินไป จักษุที่สามารถในการเห็นนั้นเปรียบกับปัญญาคือวิชา เท้าที่สามารถในการเดินนั้น เปรียบด้วยจรณะ

อริยมัคคะนี้เป็นสมณะด้วย เป็นวิปัสสนาด้วย สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ ๒ องค์นี้ สงเคราะห์ด้วยวิปัสสนา ยาน (พาหนะ) เครื่องนำไป คือ วิปัสสนา

ที่เหลืออีก ๖ องค์สงเคราะห์ด้วยสมณะ ยาน (พาหนะ) เครื่องนำไปคือสมณะ พระอริยสาวก ท่านเว้นส่วน ๒ คือ เว้นกามสุขัลลิกานุโยค ด้วยวิปัสสนายาน และเว้นอัตตกลิมนานุโยคด้วยสมถยาน

^{๑๒๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

ดำเนินไปไต่ไปยังมัจฉิมาปฏิปทา คือทาง สายกลาง ทำลายกองโมหะด้วยปัญญาขั้น ทำลายกองโทสะ ด้วยศีลขั้น ทำลาย กองโลภะด้วยสมาธิขั้น ถึงปัญญาสัมปทาด้วยอธิปัญญาสิกขา ถึงศีลสัมปทาด้วย อธิศีลสิกขา ถึงสมาธิสัมปทาด้วยอธิจิตตสิกขา ทันทีที่ถึงพร้อมด้วยสิกขา ๓ นี้ ก็แจ้งซึ่ง พระนิพพาน

ในตอนท้ายของธัมมจักกัปปวัตตนพระสูตร พระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่า

๑. นี้ทุกขอริยสังข์ ควรกำหนดรู้ เราได้กำหนดรู้แล้ว
๒. นี้ทุกขสมุทยอริยสังข์ ควรละเสีย เราละได้แล้ว
๓. นี้ทุกขนิโรธอริยสังข์ ควรทำให้แจ้ง เราได้ทำให้แจ้งแล้ว
๔. นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ ควรให้เจริญ เราได้ให้เจริญแล้ว^{๑๑๓}

ภิกษุทั้งหลาย トラบใดที่ปัญญาอันรู้เห็นตามที่เป็นจริงในอริยสังข์ ๔ เหล่านี้ของเรา ซึ่งมี รอบ ๓ มีอาการ ๑๒ อย่างนี้ ยังไม่หมดจดแก่เรา トラบนั้นเรายังไม่ประกาศตนว่า เป็นผู้ตรัสรู้ สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก ที่มีเทวดา มาร และพรหม ในเหล่าสัตว์มีสมณะ พรหมณ์ พร้อมด้วยเทวดาและมนุษย์,^{๑๑๔}

“ถาณญจ ปน เม ทสสนํ อุทปาติ อุกุปฺปา เม วิมุตฺติ อยมนตฺติมา ชาติ นตฺถิทานิ ปุนพฺก วาติ”^{๑๑๕}

ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า ‘ความหลุดพ้นของเราไม่กำเร็บ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภาพใหม่ไม่มีอีก’

โดยสรุปอริยสังข์ ๔ คือ ธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ ด้วยญาณทัสสนะตามที่ เป็นจริง หมายถึง สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ เหล่านี้ ญาณทัสสนะ ๓ รอบ ๑๒ อาการ หมายถึง สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ เกิดขึ้นเวียนไปในอริยสังข์ ๔ ข้อ ข้อละ ๓ รอบ (๔ คูณ ๓ เท่ากับ ๑๒) รวมเป็น ๑๒ รอบ ดังนี้

- ก. (๑) นี้ทุกข์ (๒) ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ (๓) ทุกข์นี้กำหนดรู้แล้ว
- ข. (๑) นี้สมุทัย (๒) สมุทัยนี้ควรละ (๓) สมุทัยนี้ละแล้ว
- ค. (๑) นี้โรธ (๒) โรธนี้ควรทำให้แจ้ง (๓) โรธนี้ทำให้แจ้งแล้ว
- ง. (๑) นี้มรรค (๒) มรรคนี้ควรทำให้เจริญ (๓) มรรคนี้ทำให้ เจริญแล้ว^{๑๑๖}

^{๑๑๓} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๒ - ๒๓.

^{๑๑๔} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๘๑/๕๙๒ - ๕๙๖.

^{๑๑๕} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖/๑๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๔.

^{๑๑๖} ส.ม.อ. ๓/๑๐๘๑/๓๘๐, สารตถ. ฎีกา ๓/๑๖/๒๑๙.

ปรีวัฏฐะ ๓ เป็นไปในอริยสัจ ๔ จึงเป็นอาการ ๑๒ เขียนให้ง่ายแก่การ จดจำได้ ดังนี้

สังขญาณ ๑ รอบ	รู้ว่านี่คือ ทุกข์ รู้ว่านี่คือ สมุทัย รู้ว่านี่คือ นิโรธ รู้ว่านี่คือ มัคค
กิจจญาณ ๑ รอบ	รู้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ รู้ว่า สมุทัยควรละ รู้ว่า นิโรธควรทำให้แจ้ง รู้ว่า มัคคควรทำให้เจริญ
กตญาณ ๑ รอบ	รู้ว่า ทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว รู้ว่า สมุทัยนี้ได้ละแล้ว รู้ว่า นิโรธนี้ได้ทำให้แจ้งแล้ว รู้ว่า มัคคนี้ได้เจริญแล้ว

ถ้าจะยกขึ้นกล่าวว่ อริยสัจ ๔ นี้ มีปรีวัฏฐะ ๓ คือ จะต้องรอบรู้ถึง ๓ รอบ ดังนี้

ทุกข์สัง	สังขญาณ รู้ว่าทุกข์นี้ มีอยู่จริง กิจจญาณ รู้ว่าทุกข์นี้ ควรกำหนดรู้ กตญาณ รู้ว่าทุกข์นี้ ได้กำหนดรู้แล้ว
สมุทัยสัง	สังขญาณ รู้ว่าเหตุให้เกิดทุกข์นี้ มีอยู่จริง กิจจญาณ รู้ว่าเหตุให้เกิดทุกข์นี้ ควรละ กตญาณ รู้ว่าเหตุให้เกิดทุกข์นี้ ได้ละแล้ว
นิโรธสัง	สังขญาณ รู้ว่าความดับสิ้นแห่งทุกข์นี้ มีจริง กิจจญาณ รู้ว่าความดับสิ้นแห่งทุกข์นี้ ควรทำให้แจ้ง กตญาณ รู้ว่าความดับสิ้นแห่งทุกข์นี้ ได้ทำให้แจ้งแล้ว
มัคคสัง	สังขญาณ รู้ว่าข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ มีจริง กิจจญาณ รู้ว่าข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ ควรเจริญ กตญาณ รู้ว่าข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ ได้เจริญแล้ว

การตามรู้ อริยสัจ

การตามรู้ อริยสัจ มีข้อความปรากฏในพระไตรปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ สังขบรรพว่า
“ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ ธมเมสุ ธมมานุปสสี วิหริติ จตุสุ อริยสจเจสุ.”^{๑๑๗}

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง คือ ภิกษุตามรู้ในสภาวะธรรมคืออริยสัจ ๔ ว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่...
ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า นี่คือทุกข์ นี่คือเหตุเกิดของทุกข์ นี่คือความดับทุกข์ นี่
คือทางดำเนินไปสู่ความดับทุกข์.^{๑๑๘}

ปุถุชนทั่วไปควรตามรู้ อริยสัจ ๒ อย่าง คือ ทุกข์สังที่เป็นรูปนามซึ่งเกิดดับอยู่เสมอ และ
สมุทัยสังที่เป็นต้นเหตุอันผลิตเพลินอารมณ์ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ส่วนนิโรธสังและมรรคสังไม่ใช่

^{๑๑๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๙/๘๘.

^{๑๑๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๙/๑๑๘.

อารมณ์กรรมฐานอย่างแท้จริง นักปฏิบัติโน้มใจไปในสังขะทั้ง ๒ นี้ว่าเป็นสังขะที่ตีเลิศไม่ใช่อารมณ์ของกิเลส ก็จัดเป็นการตามรู้โดยปริยาย

ในบรรดาสังขะเหล่านั้น สังขะสองอย่างแรกชื่อว่า วัฏฏะสังข (สังขะที่อยู่ในวัฏฏะ) สองอย่างหลังชื่อว่า วิวัฏฏะสังข (สังขะที่พ้นจากวัฏฏะ) ในสังขะสองอย่างนั้น การเจริญกรรมฐานย่อมมีแก่ภิกษุในวัฏฏะสังข ไม่มีการเจริญกรรมฐานในวิวัฏฏะสังข นักปฏิบัติได้เรียนรู้สังขะสองอย่างแรก โดยสังเขปว่า ชั้น ๕ เป็นทุกขสังข ตัณหาเป็นสมุทัยสังข หรือโดยพิสดารมีนัยว่า ชั้น ๕ คืออะไร คือ รูปชั้น ๕ เป็นต้น การสาธยายด้วยวาจาอยู่เสมอๆ ย่อมเป็นการบำเพ็ญกรรมฐาน ส่วนในสังขะทั้ง ๒ ที่เหลือย่อมบำเพ็ญกรรมฐานด้วยการสติบอย่างนี้ว่า นิโรธสังขเป็นสังขะที่ตีเลิศน่าปรารถนาพอใจ มรรคสังขเป็นสังขะที่ตีเลิศน่าปรารถนาพอใจ เธอเจริญกรรมฐานอยู่อย่างนั้น ย่อมบรรลุสังขะ ๔ ด้วยการแทงตลอดคราวเดียวกัน ย่อมยังเห็นด้วยการรู้ชัดคราวเดียวกัน กล่าวคือย่อมบรรลุทุกขสังขด้วยการแทงตลอดคือการกำหนดรู้ ย่อมบรรลุสมุทัยสังขด้วยการแทงตลอดคือการละ ย่อมบรรลุนิโรธสังขด้วยการแทงตลอดคือการกระทำให้แจ้ง ย่อมบรรลุมรรคสังขด้วยการแทงตลอดคือการเจริญ ย่อมยังเห็นทุกขสังขด้วยการรู้ชัดคือการกำหนดรู้ ย่อมยังเห็นสมุทัยสังขด้วยการรู้ชัดคือการละ ย่อมยังเห็นนิโรธสังขด้วยการรู้ชัดคือการกระทำให้แจ้ง ย่อมยังเห็นมรรคสังขด้วยการรู้ชัดคือการเจริญ

ด้วยประการดังนี้ ในเบื้องต้นการแทงตลอดคือการเรียน ไต่ถาม ฟัง ทรงจำ และกำหนดรู้ ย่อมมีแก่เธอในสังขะสองอย่าง (แรก) ส่วนการแทงตลอดคือการฟังย่อมมีในสังขะสองอย่างหลัง ต่อมาการแทงตลอดโดยหน้าที่ย่อมมีในสังขะ ๓ อย่าง ส่วนการแทงตลอดอารมณ์ย่อมมีในนิโรธสังข ความจริงแล้ว มรรคญาณเป็นสภาวะรับรู้นิโรธสังขเป็นอารมณ์ ส่วนสังขะ ๓ อย่างที่เหลือ

นักปฏิบัติย่อมรับรู้โดยหน้าที่ คือ การกำหนดรู้ การละ และการกระทำให้เจริญ นอกจากนี้ การเรียน ไต่ถาม ฟัง และทรงจำ จัดเป็นความเข้าใจในระดับปริยัติเท่านั้น ความเข้าใจในระดับวิปัสสนาต้องเป็นการกำหนดรู้เท่านั้นซึ่งในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาญาณทั้งหมด

อนึ่ง ปุถุชนไม่อาจรับเอาโลกุตตรธรรมคือ มรรค ผล และนิพพานมาเป็นอารมณ์โดยประจักษ์ได้ เพราะตนยังไม่ได้บรรลุ ปุถุชนจึงกำหนดรู้นิโรธสังขและมรรคสังขไม่ได้ ส่วนพระอรหันต์บุคคลแม้บรรลุโลกุตตรธรรมแล้วก็ไม่กำหนดรู้นิโรธสังขและมรรคสังข เพราะไม่มีประโยชน์ในการละกิเลสด้วยการกำหนดรู้เช่นนั้น^{๑๑๙}

การเจริญอริยสังข ๔^{๑๒๐}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้อธิบายสรุปเกี่ยวกับการตามรู้อริยสังขไว้ในหนังสือ วิปัสสนานัย เล่ม ๑ มีความว่า นักปฏิบัติพึงตามรู้ทุกขสังขและสมุทัยสังข พร้อมทั้งบำเพ็ญนิโรธสังขและมรรคสังขด้วยการโน้มใจไปในธรรมดังกล่าว การปฏิบัติธรรมในลักษณะนี้ชื่อว่า จตุสังขจรกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่ทำให้แทงตลอดสังข ๔ เป็นกรรมฐานที่อำนวยความสะดวกให้นักปฏิบัติบรรลุผลได้ ดังข้อความว่า จตุสังขปฏิบัติเวธวหิ กम्मภูจัน จตุสังขกम्मภูจัน.^{๑๒๑} จตุสังขจรกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่นำการแทงตลอดสังข ๔ มาให้ หรือการภาวนาที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยสังข ๔ และเป็นเหตุให้ได้รับความสุขอันวิเศษ จึงชื่อว่า จตุสังขจรกรรมฐาน”

และในคัมภีร์ที่ขนิทาย อรรถกถา ปราภุขข้อความว่า ตตถ อสสาสปสสาสปริคคหิกา สติทุกขสจจ. ตสสา สมภูฐาปิกา ปุริมตณหา สมุทยสจจ. อุภินัน อปวตติ นิโรธสจจ. ทุกขปริชานโน

^{๑๑๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๒๘๙

^{๑๒๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), ตรวจชำระ, หน้า ๓๐๙

^{๑๒๑} ที.ฎีกา (บาลี) ๒/๔๓๐.

สมุทฺยปฺปชฺโหน นิโรธารมฺมโณ อริยมคฺโค มคฺคสจฺจ^{๑๒๒}

“ในเรื่องนั้น สติที่กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกเป็นทุกขสัง ัตถ์หาในภพก่อนที่ก่อให้เกิด สตินั้น เป็นสมุทฺยสัง ความดับของทุกขสังและสมุทฺยสังทั้งสองเป็นนิโรธสัง อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข ละสมุทฺย และมีนิโรธเป็นอารมณฺ เป็นมรรคสัง ภิคุพฺพาทเพียรด้วยจตุสังจกรรมฐานอย่างนี้แล้ว ย่อมบรรลุนิพพาน ดังนั้น ลมหายใจเข้าออกนี้จึงเป็นทางหลุดพ้น จนถึงอรหัตตมรรคของภิคุรูปหนึ่งผู้กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก”

ภิคุผู้เจริญสติตามรู้ลมหายใจเข้าออกตามหมวดอานาปานะ พึงรับรู้สภาวะสัมผัสของธาตุลมที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบนโดยกำหนดว่า “เข้าหนอ” “ออกหนอ” สติดังกล่าวเป็นสติในวิปัสสนาที่เกิดขึ้นก่อนจะบรรลุมรรคญาณ จึงจัดเป็นมรรคสังโดยปริยาย แต่เป็นทุกขสังโดยตรง เพราะตามจตุสังจเทศานี้ ท่านหมายเอาวิปัสสนาที่บังเกิดในขณะที่บรรลุมรรคญาณเท่านั้น ดังนั้น ทุกขสังตามนัยนี้จึงครอบคลุมสติ สัมปยุตตธรรม (จิตและเจตสิก) ที่เกิดพร้อมกับสติ รูปอันเป็นที่อาศัยเกิดของสติ และลมหายใจเข้าออกอันเป็นอารมณฺของสติ โดยกล่าวสติไว้เป็นหลักสำคัญ^{๑๒๓}

ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ปรากฏข้อความว่า คำว่า สังจะ อธิบายว่า ชื่อว่าสังจะด้วยอาการเท่าไร คือ ชื่อว่าสังจะด้วยอาการ ๓ อย่างได้แก่ ๑. ด้วยมีสภาวะแสวงหา ๒. ด้วยมีสภาวะกำหนด ๓. ด้วยมีสภาวะรู้แจ้ง...คือ ชื่อว่าสังจะด้วยมีสภาวะแสวงหาอย่างนี้ว่า “ขราและมรณะมีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด” ชื่อว่าสังจะด้วยมีสภาวะกำหนดอย่างนี้ว่า “ขราและมรณะมีชาติเป็นเหตุ มีชาติเป็นเหตุเกิด มีชาติเป็นกำเนิด มีชาติเป็นแดนเกิด” ชื่อว่าสังจะด้วยมีสภาวะรู้แจ้งอย่างนี้ว่า “ญาณรู้ชัดซึ่งขราและมรณะ เหตุเกิดแห่งขราและมรณะ ความดับแห่งขราและมรณะ และข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งขราและมรณะ”^{๑๒๔}

พระโสภณมหาเถระ เขียนอธิบายเพิ่มเติมไว้ในหนังสือธัมมจักกัปปวัตตนสูตร มีความว่า ในบรรดาอริยสัง ๔ ทุกขสัง คืออุปาทานชั้น ๕ ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เป็นสภาวะที่ ควรกำหนดรู้ การกำหนดรู้ทุกขสังตามความเป็นจริงนั้น มีได้ด้วยการระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏในขณะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส และคิดนึก ในการกำหนดรู้ทุกขสังตามวิธีที่กล่าวมานี้ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นธรรมที่ควรเจริญ ก็ได้รับการพัฒนาให้เจริญงอกงามขึ้น

ทุกขสังที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนา ชื่อว่า อารัมมณะ คืออารมณฺที่ถูกรู้ เป็นสิ่งที่ควรกำหนดให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ว่าตกอยู่ในไตรลักษณ์ ส่วนมรรคสังซึ่งเป็นปัญญาที่เข้าใจทุกขสัง ชื่อว่า อารัมมณิกะ คือ สภาวะหยั่งรู้ เป็นธรรมที่ควรพัฒนา อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมพัฒนาได้ด้วยการกำหนดรู้ทุกขสัง และเมื่ออริยมรรคได้รับการพัฒนาเต็มที่แล้ว จึงจะรู้แจ้งพระนิพพานซึ่งเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ส่วนตัมหาจัดเป็นธรรมที่ควรละ^{๑๒๕}

การรู้แจ้งอริยสัง ๔ ด้วยวิปัสสนาญาณ

การกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข ไม่ใช่ตัวตน คือความเข้าใจทุกขสังอย่างถูกต้อง ดังนั้น ทุกขณะที่มีการกำหนดรู้เช่นนี้ จัดเป็นปริยญาปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้ และเนื่องจากตัมหาที่พอใจในอารมณฺไม่อาจเกิดขึ้นได้ จึงนับว่าเหตุให้เกิด

^{๑๒๒} ที.อ. (บาลี) ๒/๓๙๐.

^{๑๒๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), ตรวจชำระ, หน้า ๓๐๙

^{๑๒๔} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕/๔๓๙.

^{๑๒๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) อธิบาย, **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), ตรวจชำระ, หน้า ๒๖๙.

ทุกข์ถูกดับไปชั่วคราวในขณะนั้น จัดเป็นปหานปฏิเวธ คือ การแห่งตลอดด้วยการละ

เมื่อตัณหาถูกขจัดไป อุปาทาน กรรม สังขาร วิญญาณ และนามรูปที่ประกอบกันเป็นกิเลส วัฏฏกรรมวัฏฏ และวิปากวัฏฏ ซึ่งมีตัณหาเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ โดยถูกขจัดไปเป็นตังคปหาน บุคคลนั้นเรียกว่าเข้าถึงนิพพานได้ชั่วคราว ด้วยอำนาจวิปัสสนา จัดเป็นสังขิกิริยาปฏิเวธ คือ การแห่งตลอดด้วยการรู้แจ้ง นอกจากนั้น ในขณะกำหนดรู้ทุกข์สัง อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่นำหน้าโดยสัมมาทิฐิจะถูกรวมให้เจริญขึ้นในจิตของตน จัดเป็นภาวนาปฏิเวธ คือ การแห่งตลอดด้วยการอบรม

สรุปความว่า การกำหนดรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ ทำให้เข้าใจทุกข์สังตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นเหตุให้ละสมุทัยได้ชั่วคราว ทำให้เกิดความรู้อิ่ม และพัฒนาวิปัสสนามรรคให้เจริญ ด้วยเหตุนี้ ในทุกขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้สภาวะธรรมทางทวาร ๖ จึงเป็นการกระทำกิจเกี่ยวกับอริยสังทั้ง ๔ อย่างไปพร้อมกัน คือ กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง และเจริญมรรค ด้วยการปฏิบัติธรรมเช่นนี้ วิปัสสนามรรคย่อมรู้แจ้งแห่งตลอดอริยสัง ๔ และเมื่อวิปัสสนามรรคเจริญเต็มที่ โลกุตตรมรรคที่เห็นแจ้งพระนิพพานย่อมเกิดขึ้น ในขณะที่บรรลุมรรคนี้ โลกุตตรมรรคที่นำโดยสัมมาทิฐิได้ถูกพัฒนาจนสมบูรณ์เกิดขึ้น ๑ ขณะจิตทำหน้าที่กำจัดตัณหา กำหนดรู้ทุกข์สังตามความเป็นจริง รู้แจ้งความดับรูปนามและทำมรรคให้เจริญ จึงกล่าวได้ว่า โลกุตตรมรรคได้แห่งตลอดอริยสัง ๔ ไปพร้อมกัน

การละตัณหาเกิดขึ้น ๔ ระดับ คือ โสดาปัตติมรรคละตัณหาอันส่งผลให้เกิดในทุกคติภูมิ สกทาคามีมรรคละกามตัณหาอย่างหยาบ และตัณหาที่ส่งผลให้เกิดในกามสุคติภูมิเกินหนึ่งชาติ อนาคามีมรรคละกามตัณหาอย่างละเอียด และอรหัตตมรรคละรูปราคะและอรุปราคะพร้อมทั้งกิเลสอื่นได้ทั้งหมด อนึ่ง ภาวตัณหาของคนที่ไปมักประกอบด้วย สัสสตทิฐิ แต่ภาวตัณหาของพระอนาคามีนั้นไม่ประกอบด้วยทิฐิประเภทนี้^{๑๒๖}

วิธีกำหนดนามรูป

การกำหนดนามรูปนี้ก็กำหนดตามแนวสติปัฏฐาน ในอริยสังทั้ง ๔ นั้น เป็นได้ทั้งโลกียะและโลกุตระ สำหรับมรรคสังที่เป็นโลกียะนั้น ก็ได้แก่วิสุทธิทั้ง ๖ นี้เป็นโลกียมรรค ในโลกียมรรคนั้นต้องมีทุกข์สังเป็นอารมณ์

คำว่าทุกข์สังเป็นอารมณ์นั้น ก็คือมีนามรูปเป็นอารมณ์นั่นเอง เพราะรูปนามเป็นตัวทุกข์ ฉะนั้นการกำหนดทุกข์หรือกำหนดนามรูปนั้นแหละเป็นตัวมรรค แต่เป็นโลกียมรรค โดยจะต้องอาศัยโลกียมรรค คือจะต้องกำหนดทุกข์คือนามรูปต่อเนื่องมาตามวิปัสสนาญาณมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น จนถึงโคตรญาณและต้องประกอบด้วยวิสุทธิทั้ง ๖ มาด้วย นับแต่ศีลวิสุทธิเป็นต้นมา จนถึงปฏิบัติญาณวิสุทธิ ธรรมเหล่านี้ก็ยังเป็นโลกียะอยู่เพราะเหตุว่ายังมีทุกข์เป็นอารมณ์อยู่ และยังทำกิจประหารตัณหาอยู่ กิจที่แจ้งพระนิพพานยังไม่เกิดขึ้น ฉะนั้นวิปัสสนาในที่นี้จึงยังเป็นโลกียะ เพราะวิสุทธิเหล่านี้ เป็นผลได้มาจากวิปัสสนาที่ยังเป็นโลกียะอยู่ ฉะนั้นวิปัสสนาที่จัดเข้าในปฏิบัติญาณ ทัสสนวิสุทธินั้น จึงให้ับวิปัสสนาญาณ คือ อุทยัพพญาณที่ปราศจากวิปัสสนูปกิเลสแล้วจนถึงอนุโลมญาณ เพราะอารมณ์ของวิปัสสนาโลกียะนั้น มาที่สุตลงแค่อนุโลมญาณนี้ หรืออารมณ์ที่เป็นปัจจัยแก่กิเลสอัสวะทั้งหลายนั้นก็จะหยุดลงเพียงแค่นี้ ต่อจากนี้ไปก็จะเป็นจิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์

จิตมีนิพพานเป็นอารมณ์ โดยจิตยังเป็นโลกียะก็มี และเป็นโลกุตระก็มี เมื่อปัญญาที่เรียกว่าอนุโลมญาณดับลงแล้วปัญญาที่เรียกว่าโคตรญาณก็เกิดขึ้น มีพระนิพพานเป็นอารมณ์คือไม่มีทุกข์ ไม่มีสมุทัยเป็นอารมณ์ เท่ากับถึงพระนิพพาน โดยเดินตามวิสุทธิ เดินตามวิปัสสนา ปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ปัญญาในที่นี้เป็นโลกียะ ส่วนอารมณ์เป็นโลกุตระ คือมีนิพพานเป็นอารมณ์ของปัญญาในที่นี้ ส่วนจิตยัง

^{๑๒๖} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๗๐ - ๒๗๑.

เป็นโลกียะ อารมณ์เท่านั้นเป็นโลกุตตระ เพราะกิเลสสวะที่หมักคองอยู่ในสันดานนั้นโคตรภูญาณยังไม่ได้ประหารให้ออกไป ดับแต่อารมณ์รูปนามที่เป็นปัจจัยแก่กิเลสเท่านั้น แต่อาสวะก็ไม่เกิดเพราะไม่มีอารมณ์รูปนามเป็นปัจจัย

เมื่อมีนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว อาสวะก็เกิดไม่ได้ในอารมณ์นั้น หยุดอยู่แค่นั้น แต่ยังไม่ตาย เหมือนกับคนที่ถูกจับไปขังในคุก จะไปลักขโมยใครเขาไม่ได้แล้ว แต่ยังไม่ถูกประหารชีวิต เมื่อปัจจัยของกิเลสคืออารมณ์ที่เป็นโลกียะคือรูปนามถูกประหารไปแล้วในโคตรภูญาณ มรรคญาณก็เกิดขึ้นขณะหนึ่ง จึงทำการประหารอนุสัยกิเลส ที่โคตรภูญาณยังไม่ได้ประหาร ทำการประหารอนุสัยกิเลสให้หมดไปในขณะนั้นขณะจิตเดียว อาศัยขณะจิตเดียวเท่านั้น โดยอาศัยพระนิพพานเป็นอารมณ์ ซึ่งรับต่อจากโคตรภูญาณเกิดขึ้นขณะหนึ่ง เป็นโลกุตตระ จิตเป็นโลกุตตระและอารมณ์ก็เป็นโลกุตตระเพราะจิตเป็นมรรคจิต โลกุตตระนั้นมี ๘ ดวง อยู่ในมรรคจิต ๔ ที่เกิดขึ้นเป็นโลกุตตระจิต และมีนิพพานเป็นอารมณ์ ด้วยอนุสัยหมดไม่มีในมรรคจิตนั้น อารมณ์ก็เป็นโลกุตตระและจิตก็เป็นโลกุตตระด้วย เพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์ โดยได้เสพคุ่นจากโคตรภูญาณเป็นอาสวะปัจจัย แปลว่า ได้เสพคุ่นอารมณ์จากอาสวะปัจจัยในโคตรภูญาณนั่นเอง เพราะโคตรภูญาณนั้นมีนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว มรรคจิตเกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อจากโคตรภูญาณนั้นมีนิพพานเป็นอารมณ์ ก็ได้รับต่อจากโคตรภูญาณนั่นเอง ฉะนั้นมรรคจิตนี้จึงเป็นโลกุตตรจิต และมรรคจิตที่เกิดขึ้นหนึ่งขณะนั้น พร้อมด้วยคุณธรรมในหมวดต่างๆ ที่เป็นเครื่องให้บรรลุนิพพานทั้ง ๔ อันมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ วิสุทธิทั้ง ๗ มรรค ๘ วิปัสสนาญาณ ๑๖ อันมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้นก็สมบูรณ์พร้อมครบถ้วน โดยเหตุนี้จิตที่ได้ อาสวะปัจจัยจากโคตรภูญาณคือมรรคจิตที่เป็นโลกุตตระนี้เป็นโลกุตตรขณะ หรือเป็นโลกุตตรจิตขณะแรกที่เกิดต่อจากวิปัสสนาจิตที่เป็นโลกียปัญญาเกิดขึ้น ขณะหนึ่ง ปัญญาที่ร่วมด้วยมรรคจิตนี้ ก็เป็นโลกุตตรปัญญา สัมมาทิฏฐิอริยสัจทั้ง ๔ ต้องมาพร้อมหรือเกิดขึ้นสมบูรณ์ที่มรรคจิต

ปัญญาเกิดมรรคจิตนี้เรียกว่าสัมมาทิฏฐิในมรรคสัจที่ประกอบด้วยองค์ ๘ และปัญญาที่เกิดโลกุตตรจิตนี้เอง เป็นผู้บรรลุเห็นแจ้งในอริยสัจทั้ง ๔ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลและปัญญานี้เป็นผู้รู้จัก และกระทำให้มรรคผลสมบูรณ์ในกิจที่จะพึงกระทำในอริยสัจทั้ง ๔ นั่นคือทุกข์ที่ควรกำหนดรู้ ก็รู้แล้ว สมุทัยคือต้นเหตุที่ควรละ ก็ได้ละแล้ว กิจของนิโรธคือนิพพานที่จะต้องทำให้แจ้ง ก็ทำให้แจ้งแล้ว และกิจของมรรคสังฆมองค์ ๘ ซึ่งจะต้องทำให้เจริญขึ้น ก็ทำให้เจริญขึ้นแล้ว พร้อมด้วยกันหมดในขณะเดียวกันนี้ เท่ากับผู้ปฏิบัติเดินไปถึงแล้ว ถึงพระนิพพานแล้วคือด้วยการเข้าไปทำให้แจ้งนิโรธนั่นเอง ถึงพระนิพพานเมื่อใด ก็ชื่อว่าเห็นอริยสัจครบทั้งหมด

ที่แรกทุกข์กับสมุทัยกำลังเจริญอยู่ก็เป็นโลกียะพอมาถึงนิโรธกับมรรคก็เป็นโลกุตตระ ความจริงมรรคควรจะเป็นโลกียะ เพราะเป็นการกำหนดทุกข์มาแล้ว จริงอยู่ มรรคที่เป็น โลกียะยังไม่เรียกว่ามรรคสัจ เพราะระหว่างที่เดินทางนั้น ปัญญาตัดสินยังไม่ได้ว่ามรรคถูกต้องแล้ว เป็นของจริงแล้ว เพราะยังไม่ถึง เมื่อยังไม่ถึงความแน่ใจที่จะตัดสินลงไปยอมมีไม่ได้ ต่อเมื่อถึงนิพพาน จึงแน่ใจในมรรคนั้น เห็นอริยสัจครบทั้ง ๔ แล้ว ด้วยข้อปฏิบัตินี้ เพราะอย่างนี้จึงเป็นโลกุตตระ เป็นมรรคที่เกิดเป็นมรรคจิตก็ต้องมีนิพพานเป็นอารมณ์ร่วมกับมรรคจิต จัดเป็นมรรคสัจจะ เพราะฉะนั้นสัจจะทั้ง ๒ คือนิพพานกับมรรคจึงเป็นโลกุตตระ เพราะว่ามีนิพพานเป็นอารมณ์ และมีมรรค ๘ ที่เกิดร่วมกับนิพพานเป็นอารมณ์ร่วมกันด้วยแน่นอน ถ้ายังไม่ถึงจะตัดสินให้แน่ลงไปก็ยังไม่ได้ แต่ว่าเมื่อถึงจึงแจ้งพระนิพพานด้วยเหตุนี้ท่านจึงจัดสัจจะทั้ง ๒ คือนิโรธสัจกับมรรคสัจเป็นโลกุตตระ ส่วนทุกข์สัจกับสมุทัยสัจเป็นโลกียสัจ จึงรวมเป็น ๔ สัจจะด้วยประการฉะนี้

อริยสัจทั้ง ๔ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน อนึ่ง อริยสัจทั้ง ๔ ต่างต้องเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ถึงแม้ปัญญาจะเข้าถึงโลกุตตระได้ก็อาศัยโลกียสัจ คือต้องอาศัยทุกข์สัจและสมุทัยสัจ จะต้องกำหนดรู้

และละตัณหาจึงจะเข้าถึงได้ จะต้องเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน เพราะการที่จะเข้าถึงโลกุตตรสังขได้นั้น ก็ต้องอาศัยโลกียสังขทั้ง ๔ ก่อนจึงจะเข้าถึงโลกุตตรสังขได้ โดยเหตุนี้ท่านจึงจัดสังขธรรมทั้ง ๔ เป็นอริยสังข พระอริยบุคคลจัดว่าเข้าถึงอริยสังขแล้ว เพราะเป็นเหตุให้เข้าไปรู้นั้นเป็นอริยบุคคล ถ้ารู้ครั้งแรกเป็นพระโสดาบัน เพราะเหตุนี้พระอริยบุคคลจึงต้องแจ้งอริยสังขทั้ง ๔ ทุกจำพวกหรือทุกคน มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น และเป็นผู้ได้กระทำให้สมบูรณ์แล้วด้วยปัญญาในมรรคจิตนั่นเอง และปัญญาอย่างนี้ ที่เป็นผู้เข้าถึงญาณรอบที่ ๓ เรียกว่าตญาณครบแล้ว ๓ รอบ คือทุกข์ก็รู้แล้ว ตัณหาก็ละแล้ว นิโรธก็ทำให้แจ้งแล้ว มรรคก็ทำให้เจริญแล้ว อย่างนี้จึงจะเข้าครบญาณรอบที่ ๓

มรรคญาณ เป็นโลกุตตรจิต โดยทั่วไปรู้กันเพียงสังขญาณ คือ รู้ออบแรกแล้ว ผู้ที่ได้ปฏิบัติกำหนดนามรูป เจริญสติปัญญาก็เข้ารอบที่ ๒ แต่รอบที่ ๓ ยังไม่เข้าสมบูรณ์ถึงกระนั้นก็ยังได้รู้ตั้ง ๘ แล้วเหลืออีก ๔ คือรอบที่ ๓ เท่านั้น ถึงจะยังไม่ได้ก็รู้ว่าอยู่ในเกณฑ์ที่ดี บางคนได้แค่ ๔ คือเพียงแต่รู้ โดยยังไม่ได้กำหนดทุกข์ รูปนามยังไม่ได้กำหนด สติปัญญายังไม่ได้เจริญก็ได้เพียงแค่ ๔ เท่านั้น ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ก็รู้แต่ไม่ได้ทำกิจ บางคนไม่รู้ทุกข์คืออะไร รู้แต่ชื่อเท่านั้น ส่วนทุกข์ได้แก่อะไร กำหนดทุกข์นั้นกำหนดอย่างไร ยังไม่รู้ และปัญญาที่เข้าถึงรอบที่ ๓ ของอริยสังขทั้ง ๔ ชื่อว่าตญาณนี้เป็นโลกุตตรญาณ เป็นองค์ธรรมอย่างเดียวกันกับปัญญาในมรรคจิตนั่นเองเป็นญาณที่สมบูรณ์ถูกต้องแล้ว ทั้งปริยัติทั้งปฏิบัติ และปฏิเวธซึ่งเป็นเหตุที่ทำให้วิชาเกิดขึ้น เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคลทั้ง ๔ จำพวก แต่ถ้าเป็นพระอรหันตบุคคล ต้องสมบูรณ์ด้วยกิจและความรู้เรื่องของอริยสังขทั้ง ๔ ดังที่ได้อธิบายมาแล้วถึง ๔ ครั้ง จึงนับว่าเป็นการเสร็จกิจในเรื่องทำลายสังขารวัฏ ทั้งนี้ก็ด้วยอำนาจของวิชา คือปัญญาที่เกิดร่วมกับมรรคจิต ปัญญาอย่างนี้เรียกว่า มรรคญาณ และมรรคญาณนี้เองถ้าจะจัดเป็นวิสุทธิก็คือ ญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นโลกุตตระ เรียกว่าปฏิเวธ

ผลญาณ เป็นโลกุตตรจิต เรื่องของอริยสังขทั้ง ๔ หรือว่าญาณทัสสนวิสุทธินี้ก็เช่นกันว่าในวิถีของมรรคนั่นเอง และมรรคสังขมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิเป็นโลกุตตระนั้นเกิดร่วมกับมรรค และที่เกิดร่วมขณะหนึ่งนี้ยังสามารถทำลายกิเลสทั้ง อย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างละเอียด ให้ดับไปเป็นสมุจเฉทจากชั้นธสันดานตามกำลังของมรรคสังขแต่ละมรรคด้วย การที่เข้าไปแจ้งอริยสังขทั้ง ๔ ในมรรคจิตนี้ จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้ประเสริฐ และการเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล นั้นแหละเป็นผู้ถึงธรรมซึ่งเป็นสรณะที่แท้จริง คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ไม่ใช่ไปด้วยยานอื่นใดเลย จะบูชาต้องบูชาด้วยการเจริญสติปัญญาซึ่งนับได้ว่าเข้าถึงคำสอนในพระพุทธศาสนาโดยแท้จริง และด้วยอำนาจของคุณธรรมทั้งหลายที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นเป็นผู้ทำให้เข้าถึงมรรคจิตที่เกิดขึ้นขณะหนึ่ง ครั้นแล้วต่อจากนั้นมรรคก็ดับไป ผลจิตจึงเกิดขึ้นอีก ๒ - ๓ ขณะ ปัญญาที่เกิดขึ้นในผลจิตนี้เรียกว่า ผลญาณ ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นในผลจิต ที่เป็นจิตซึ่งเกิดขึ้นเสวยสันตสุขในอารมณ์พระนิพพานนั้น ก็เป็นอย่างเดียวกันกับมรรคจิต จึงนับว่าเป็นโลกุตตรจิตด้วยกัน ผลจิตเกิดตามขึ้นมาอย่างมากที่สุด ๓ ขณะจิตเท่านั้นแล้วก็ดับไป นับว่าหมดสิ้นวิถีจิตที่เป็นโลกุตตระ

ปัจจเวกขณะญาณ เป็นโลกียกิจ ต่อจากนั้นกามาวจรจิตที่เป็นกุศลซึ่งประกอบด้วยปัญญาที่เกิดขึ้น เรียกว่าปัจจเวกขณะญาณ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นพิจารณา มรรคจิต ผลจิตและพระนิพพานที่ตนได้ผ่านมาแล้ว และพิจารณากิเลสที่อริยมรรคได้ประหารหมดสิ้นไปเด็ดขาดแล้ว และกิเลสอะไรที่ยังเหลืออยู่ ที่พระอริยเบื้องต่ำยังไม่ได้ประหาร ปัญญาที่ทำหน้าที่รู้อย่างนี้เรียกว่า ปัจจเวกขณะญาณ เป็นโลกียะ เพราะเหตุว่าเกิดในโลกียะที่เป็นกามาวจรกุศลญาณสัมปยุต ปัญญาในมรรคจิตเรียกว่า มรรคญาณ ปัญญาในผลจิตเรียกว่า ผลญาณ ปัญญาในปัจจเวกขณะเรียกว่า ขณะญาณ ถ้าจัดโดยวิสุทธิให้นับแต่ มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณะญาณ ทั้ง ๓ ญาณนี้เข้าในญาณทัสสนวิสุทธิ เฉพาะมรรคผลนั้นเป็นโลกุตตระ ส่วนปัจจเวกขณะเป็นโลกียะ แต่ว่าจัดอยู่ในญาณทัสสนวิสุทธิด้วย เพราะเข้าถึงมรรคผลแล้วจึงจะมีปัจจเวกขณะญาณ

สภาวะเกิดขึ้น

อริยสัจ ๔ ย่อมปรากฏขึ้นตั้งแต่ญาณ ๔ อุทฺยัพพญาณ แต่ชัดเจนแจ่มแจ้งดี ในญาณ ๑๒ สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลม ได้แก่ การหยั่งรู้อริยสัจ^{๑๒๗}

สัจจานุโลมิกญาณ ญาณหยั่งรู้โดยสมควรแก่การกำหนดรู้อริยสัจ เป็นสัมมาทิฏฐิ อย่างหนึ่งในโลกียสัมมาทิฏฐิ^{๑๒๘}

ทุกขสัจ ได้แก่ อากาโรยง ยุบ เป็นต้นนั้น ทนอยู่ไม่ได้ ดับลงไป หดไป ลื่นไป ดังบาลีว่า “ชรา มรณํ ทุกขสัจจํ” ชรา คือความเสื่อมไปของรูปนาม มรณะ คือความตายของรูปนามเป็น ทุกขสัจ

สมุทฺยสัจ ได้แก่ อากาโรยงที่หองเริ่มพอง เริ่มยุบ ความเกิดขึ้นของรูปนาม คือ รูปพอง รูปยุบ นั่นเอง ความเกิดขึ้นของพอง ของยุบเป็น สมุทฺยสัจ มีบาลีรับรองว่า “ชาติ สมุทฺยสัจจํ” ชาติ คือความเกิดขึ้นของรูปนาม เป็น สมุทฺยสัจ

นิโรธสัจ ได้แก่ อากาโรยง ยุบ เป็นต้นนั้น ดับลงไปพร้อมกัน และจิตกำหนดรู้ก็ดับลงไปพร้อมกัน ได้แก่ นิพพานนั่นเอง ดังบาลีว่า “อุภินนปิ นิสสรณํ นิโรธสัจจํ” อากาโรยงที่ทุกข สมุทฺยทั้งสอง นั้นดับลงไปเป็น นิโรธสัจ

มคฺคสัจ ได้แก่ ปัญญาที่เห็นพอง ยุบ เป็นต้น ตั้งแต่เริ่มแรก จนกระทั่งดับลงไป ลื่นไป หดไป เป็น มคฺคสัจจํ ดังบาลีว่า “นิโรธูปขานนา มคฺคสัจจํ”^{๑๒๙} ปัญญาที่ทราบชัดซึ่งทุกข สมุทฺยในขณะที่ดับไป มคฺคสัจ

๔.๗ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

ปฏิจจสมุปบาทมาจากคำบาลีว่า “ปฏิจจสมุปบาท” ประกอบด้วยคำ ปฏิจจ + สมุปบาท

ปฏิจจ แปลว่า อาศัย สมุปบาท (แยกเป็น สัม + ุปบาท เกิดขึ้น) แปลว่า ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นร่วมกัน

เมื่อรวมคำทั้งสองเข้าด้วยกัน จึงแปลได้ว่า การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกัน มีความหมายว่าเป็นธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดผลต่อเนื่องกันไม่ขาดสายจึงทำให้ต้องวนอยู่ในสังสารวัฏ (ลำดับของขั้นธ ชาติ อยตนะ ที่เป็นอยู่โดยไม่ขาดสายนั้น เรียกว่าสังสารวัฏ)

การแสดงปฏิจจสมุปบาทก็เพื่อให้เห็นตามความเป็นจริงของสภาวะธรรม ว่าเป็นไปเพราะเหตุปัจจัย จะได้มีใครมาดลบันดาลให้เป็นไปก็หาไม่ ทั้งนี้เพื่อจะได้ละความเห็นผิด ละสักกายทิฏฐิ เป็นต้น

ปฏิจจสมุปบาท มีลักษณะ ๖ ประการ ดังนี้

ชรา มรณํ เป็นต้น ฌมมานํ ปจฺจยลกฺขณํ มีอุปการะแก่ปัจจยูปบันนธรรมทั้งหลาย เช่น ชรา มรณะ เป็นต้น เป็นลักษณะ

ทุกขานุพฺพนธฺรโส มีการทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดในวิภวสงสารเนื่องๆ เป็นกิจ

กมฺมคฺคปจฺจยปฏิจฺจโน เป็นทางเวียนว่ายในวิภวสงสารที่น่ากลัวหรือเป็นทางเดินที่ไม่ถูกต้อง คือ คดเคี้ยวและเป็นทางที่ตรงกันข้ามกับทางไปพระนิพพานเป็น อากาโรยง

อาสวปทฺฐานโน มีอัสวะเป็นเหตุใกล้

ดังที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า

^{๑๒๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑ - ๖๕/๕ - ๗๘., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๖๕/๗ - ๑๐๘.

^{๑๒๘} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗๔/๒๒๔., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๓/๕๐๘.

^{๑๒๙} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๖/๓๒๖., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖/๔๔๑.

ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไร คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ(ความเศร้าโศก)ปริเทวะ(ความคร่ำครวญ) ทุกข์(ความทุกข์กาย) โทมนัส(ความทุกข์ใจ) และอุปายาส(ความคับแค้นใจ) จึงมีความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้

ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการอย่างนี้^{๑๓๐}

ปฏิจจสมุปบาทธรรม ๑๒ องค์นี้ บางทีก็เรียกว่า ภวัจกร มีความหมายว่าหมุนเวียนไปยังภพต่างๆ อันได้แก่ ภูมิทั้ง ๓๑ ภูมิ ซึ่งเรียกว่าวิภูฏสงสาร สังสาร วิภูฏ วิภูฏทุกข์ สังสารทุกข์ เป็นต้น การอุปการะของปัจจัยธรรมต่อปัจจัยยุบับนธรรมตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท มี ๑๒ องค์ คือ

๑) อวิชชา ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญาคือ การไม่รู้ตามความเป็นจริงที่ควรรู้ รู้แต่สิ่งที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริงที่ควรรู้ ได้แก่ โมหเจตสิก

๒) สังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง ได้แก่ เจตนาที่ในอกุศล และโลกียกุศล

๓) วิญญาณ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์เป็นพิเศษ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณ คือปฏิสนธิจิต ๑๙ และปวัตติวิญญาณ คือ โลภวิปากจิต ๓๒

๔) นามรูป ธรรมชาติที่น้อมไปในอารมณ์ ชื่อว่า นาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับ โลภวิปากจิต ๓๒ ธรรมชาติที่สลายไป เพราะปัจจัยเป็นปฏิปักษ์ ชื่อว่า รูป ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมชรูป, ปวัตติกัมมชรูป, จิตตชรูป

๕) สฬายตนะ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งวิภูฏสงสารที่ยืนยาวได้แก่ อัชฌัตติกายตนะ ๖

๖) ผัสสะ ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ ได้แก่ ผัสสะเจตสิกที่ประกอบกับโลภวิปากจิต ๓๒

๗) เวทนา ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนา ๖ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสัมผัสผัสสะ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นต้น

๘) ตัณหา ธรรมชาติที่ติดใจซึ่งวัตถุภาวะ ได้แก่ โลกเจตสิกที่ในโลภมูลจิต ๘

๙) อุปาทาน ธรรมชาติที่เข้าไปยึดมั่น ได้แก่ ตัณหาและทิวฐิที่มีกำลังมาก

๑๐) ภาวะ (กัมมภาวะ,อุปัตติภาวะ) ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้ผลเกิดขึ้น ชื่อว่า กัมมภาวะ ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลภียกุศลเจตนา ๑๗ ธรรมชาติที่เข้าไปเกิดในภพใหม่ด้วย ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรมด้วย ชื่อว่า อุปัตติภาวะ ได้แก่ โลภวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕, กัมมชรูป ๒๐

๑๑) ชาติ ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการปรากฏเกิดขึ้นของสังขารธรรมได้แก่ปฏิสนธิชาติ (การเกิดขึ้นครั้งแรกในภพใหม่)

๑๒) ชรา มรณะ และ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส ชรา ความเก่าแก่ของวิบาก

^{๑๓๐} พระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ปฏิจจสมุปบาทสูตร เล่ม : ๑๖ หน้า : ๑ - ๘

นามชั้น ๔ และนิพผันนรูป ชื่อว่า ชรา

มรณะ ความตาย คืออาการที่กำลังดับของ โลกียวิบาก และกัมมชรูป

โสกะ ความเศร้าโศก ได้แก่ โทมนัสเวทนาที่ประกอบกับโทสมูลจิต ๒ ซึ่งเกิดจากพยสนะ ๕

อย่าง

ปริเทวะ การร้องไห้รำพัน ชื่อว่า ปริเทวะ ได้แก่ จิตตชวิปปลาส สัททะที่เกิดขึ้นโดยมีการร้องไห้รำพัน เพราะอาศัยพยสนะ ๕^{๑๓๑} อย่างไม่ได้ออย่างหนึ่งเป็นเหตุ

ทุกขะ เวทนาที่อดทนได้ยาก ชื่อว่า ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกข- เวทนาโทมนัส สภาพที่เป็นเหตุให้เป็นผู้มีใจคอไม่ดี ได้แก่ เจตสิกทุกข์คือ ทุกข์ใจ

อุปายาส ความลำบากใจอย่างหนัก ชื่อว่า อุปายาส ได้แก่ โทสเจตสิก ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพยสนะอย่างใดอย่างหนึ่ง^{๑๓๒}

ตารางวิเคราะห์ปฏิจสุมุปบาท ๑๒

วิปัสสนาภูมิ ๖	สติปัฏฐาน ๔				
	กายนุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา	รูป /นาม
ปฏิจสุมุปบาท ๑๒					
อวิชชา				อวิชชา	นาม
สังขาร			สังขาร		นาม
วิญญาน			วิญญาน		นาม
นามรูป	นามรูป		นามรูป		นาม/รูป
สหายตนะ	สหายตนะ				รูป
ผัสสะ				ผัสสะ	นาม
เวทนา		เวทนา			นาม
ตัณหา				ตัณหา	นาม
อุปาทาน				อุปาทาน	นาม
ภพ	ภพ			ภพ	นาม
ชาติ	ชาติ			ชาติ	นาม
ชรา มรณะ (โสกะ อุปายาส)	ชรา มรณะ	(โสกะ...อุปายาส)			นาม

๔.๗.๑ อวิชชา

อวิชชา ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญาคือ การไม่รู้ตามความเป็นจริงที่ควรรู้ รู้แต่สิ่งที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริงที่ควรรู้ คือความไม่รู้ธรรม ๘ ประการ ได้แก่ ไม่รู้ริยสัง ๔^{๑๓๓}, ไม่รู้อดีต ๑, ไม่รู้อนาคต ๑, ไม่รู้ทั้งอดีตและอนาคต ๑ และไม่รู้ปฏิจสุมุปบาทธรรม๑^{๑๓๔} องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก

^{๑๓๑} พยสนะ ๕ คือ ๑. ญาติพยสนะ ความพินาศแห่งญาติ ๒. โภคพยสนะ ความพินาศแห่งโภคทรัพย์ ๓. โรคพยสนะ ความพินาศเพราะโรค ๔. สิลพยสนะ ความพินาศแห่งศีล ๕. ทิฏฐิพยสนะ ความพินาศแห่งทิฏฐิ ดูใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๔๒/๔๖๒, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๔๒/๕๙๖

^{๑๓๒} ดูรายละเอียด อภิ.วิ.(บาลี)๓๕/๒๒๕/๑๖๑, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๒๕/๒๑๙, วิสุทธิ (บาลี) ๒/๑๖๖, พระครูเกษมธรรมทัต(สุรศักดิ์ เขมรสี) , วิปัสสนาภูมิ , บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด กรุงเทพฯ ๑๐๙๐๐ กรกฎาคม ๒๕๔๘

^{๑๓๓} ที.ป.อ. (บาลี) ๓๐๔/๑๗๑, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๙๐/๑๔๖

^{๑๓๔} ปุพพันตะ - อปรันตะ - ปุพพันตาปรันตะ (คือ อดีต - อนาคต - ทั้งอดีตอนาคต) ดู อภิ.สั (บาลี) ๓๔ / ๗๒๑/๒๘๓

อวิชชาตามหลักพระพุทธศาสนาแล้วจะเจาะจงที่ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔

“...อวิชชาเป็นไฉน? ความไม่รู้ทุกข์ ความไม่รู้สมุทัย ความไม่รู้ทุกขนิโรธ ความไม่รู้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา^{๑๓๕}นี้เรียกว่า อวิชชา”^{๑๓๕}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้กล่าวถึงความหมายของอวิชชาว่า

๑. อวิชชา ธรรมชาติที่ทำให้ได้สิ่งที่ไม่ควรได้
๒. อวิชชา ธรรมชาติที่ไม่ให้สิ่งที่ควรได้
๓. อวิชชา ธรรมชาติที่ทำให้ขั้นธปรากฏ
๔. อวิชชา ไม่รู้แจ้งในอริยสัจ ๔
๕. อวิชชา ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้แล่นไปในสังสาระอันไม่มีที่สิ้นสุด
๖. อวิชชา ธรรมชาติที่แล่นไปในอวิชชามานบัญญัติ
๗. อวิชชา ธรรมชาติที่ปิดบังปฏิจจสมุปบาท^{๑๓๖}

อวิชชาเป็นสภาพที่จิตขาดสติปัญญาที่จะเห็นแจ้งไปตามสภาพที่เป็นจริง เพราะถูกโมหะ หรือ ความหลงมาปิดบังอันเนื่องมาจากอาสวะกิเลสเป็นเหตุ “...อวิชชาที่มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีการทำให้ หลงเป็นรส มีการปกปิด (เสียซึ่งสภาวะ) เป็นปัจจุภูฏฐาน มีอาสวะเป็นปทัฏฐาน”^{๑๓๗} อวิชชಾಯ่อมทำให้ เห็นทุกข์เป็นสุข เห็นชั่วเป็นดี เห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นเที่ยง อวิชชาก่อให้เกิดสังขาร

อวิชชาที่เป็นสาเหตุให้เกิดสังขารนั้น มีลักษณะที่ดังต่อไปนี้

อญาณ ลกขณา	มีความไม่รู้หรือเป็นปฏิกฤษต่อปัญญา เป็นลักษณะ
สมโมहन รสา	ทำให้สัมปยุตตธรรม และผู้ที่โมหะกำลังเกิดอยู่นั้น มีความ หลง ความมีดมน เป็นกิจ
ฉาปน ปจจุภูฏานา	ปกปิดสภาวะที่มีอยู่ในอารมณ์นั้นๆ เป็นผล
อาสว ปทัฏฐานา	มีอาสวะ เป็นเหตุใกล้

เพราะความไม่รู้ คือโมหะหรืออวิชชาเป็นปัจจัย เป็นสิ่งที่อุปการะช่วยเหลือให้เกิดสังขาร ให้ เกิดมีการปรุงแต่งขึ้น ดังนั้นจึงกล่าวว่า อวิชชาเป็นปัจจัยสังขารเป็นปัจจัยยุบบันน สังขารอันเป็นปัจจัยยุบ บันนของอวิชชา^{๑๓๘}นี้จัดได้เป็นสังขาร ๓ คือ อบุญญาภิสังขาร บุญญาภิสังขาร และ อาเนญชาภิสังขาร

๑. อบุญญาภิสังขาร จงใจปรุงแต่งให้เป็นบาป องค์กรธรรมได้แก่ เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ เมื่อ เจตนาปรุงแต่งให้เกิดบาปเช่นนี้ ก็เป็นทางที่จะนำไปให้ปฏิสนธิในอบายภูมิ เจตนาทำบาปอันจะส่งผลให้ ปฏิสนธิในอบายภูมินี้ เห็นได้ชัดว่าเป็นด้วยอำนาจแห่งโมหะ คือ อวิชชาโดยตรง

๒. บุญญาภิสังขาร จงใจปรุงแต่งให้เป็นบุญ องค์กรธรรมได้แก่ เจตนาในมหากุศล ๘ และ เจตนาในรูปาวจรกุศลจิต ๕ รวมเป็นเจตนา ๑๓ เมื่อเจตนาปรุงแต่งให้เกิดกุศลกรรมเช่นนี้ ก็เป็นทางที่ จะให้ได้ปฏิสนธิเป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็นรูปพรหม ตามควรแก่กรรมนั้นๆ เจตนาทำกุศลอย่างนี้ก็นับว่า ดีมากอยู่ แต่ว่ายังไม่ถึงดีที่สุด เพราะว่าจะยังไม่พ้นทุกข์ จะต้องกลับมาเวียนในสังสารวัฏฏอีก กุศลที่ ประเสริฐสุด คือโลกุตตรกุศลอันจะทำให้พ้นทุกข์ได้เด็ดขาด ไม่ต้องกลับมา เวียนในสังสารวัฏฏอีกเลย ก็มี แต่ไม่มีเจตนาปรุงแต่งให้กุศลอันประเสริฐสุดนั้น เกิดขึ้น จึงได้ชื่อว่า ยังมีอวิชชาอยู่ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ว่า เพราะไม่รู้ว่าการกุศลอันยิ่งกว่า นั้นก็มี จึงเจตนาทำเพียงมหากุศลกรรมและรูปาวจรกุศลกรรมเท่านั้น

๓. อาเนญชาภิสังขาร จงใจปรุงแต่งให้เป็นบุญชนิดที่ไม่หวั่นไหว คือตั้ง อยู่ในอุเบกขาพรหม วิหารได้นานเหลือเกิน องค์กรธรรมได้แก่ เจตนาในรูปาวจร กุศลจิต ๔ เมื่อเจตนาปรุงแต่งให้เกิดกุศล

^{๑๓๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๖/๑๓๑.

^{๑๓๖} วิสุทธิมรรคแปล. ภาค ๓ ตอน ๑, ฉบับมหายานกุฎราชวิทยาลัย: หน้า ๒๔๕-๒๔๖.

^{๑๓๗} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๕๑.

กรรมถึงปานนี้ ก็ส่งผลให้ไปปฏิสนธิเป็น อรูปพรหม เสวยบรมสุขอยู่นานชั่ว ถึงกระนั้น ก็ได้ชื่อว่า ยังไม่พ้นไปจากอวิชชา ตามนัยที่กล่าวแล้วในข้อ ๒ นั้น

อีกนัยหนึ่งสังขารอันเป็นปัจจัยุบันนธรรมของอวิชชานี้ได้แก่ สังขาร ๓ คือ

ก. กายสังขาร คือ เจตนาที่ปรุงแต่งกายทุจริต และกายสุจริตให้เป็นผล สำเร็จลง องค์ธรรม ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ และ มหากุศลเจตนา ๘ ที่เกี่ยวกับ ทางกาย

ข. วจีสังขาร คือ เจตนาที่ปรุงแต่งวจีทุจริตและวจีสุจริตให้เป็นผลสำเร็จลง องค์ธรรมได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ และมหากุศลเจตนา ๘ ที่เกี่ยวกับทางวาจา

ค. จิตตสังขาร คือ เจตนาที่ปรุงแต่งมโนทุจริต และมโนสุจริตให้เป็นผลสำเร็จลง องค์ธรรมได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ และโลกียกุศลเจตนา ๑๗ ที่เกี่ยวกับทางใจ

รวมสังขาร ๓ กัฏฐิ หรือสังขารทั้ง ๖ ดังกล่าวแล้วนี้ กัฏฐิ ได้แก่ เจตนา ๒๙ หรือ กรรม ๒๙ นั้นเอง โลกุตตรกุศลเจตนา นั้นได้ชื่อว่าเป็นบุญก็จริง แต่ไม่จัดเป็น บุญญาภิสังขาร หรืออานัญญาภิสังขาร เพราะโลกุตตรกุศลนั้นไม่มีหน้าที่ทำให้เกิด ภาพเกิดชาติอันเป็นวิภวัญญะ แต่มีหน้าที่ทำลายภพ ทำลายชาติอันเป็นการตัดวิภวัญญะ จึงไม่เกี่ยวกับ ปฏิจจสมุปบาทนี้

อนึ่งตามนัยแห่ง พระสูตรตันตปิฎก ก็แสดงสังขาร ๓ ไว้ อีกนัยหนึ่ง คือ

กายสังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่งกาย ได้แก่ อัสนาสะ และปัสสาสะ

วจีสังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่งวาจา ได้แก่ วิตก วิจารณ์

จิตตสังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ได้แก่ สัญญา เวทนา หรืออีกนัย หนึ่งว่า ได้แก่

เจตสิก ๕๐ ดวง (เว้น วิตก วิจารณ์)

สรุปความในบท อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารนี้ได้ว่า อวิชชาที่เป็นปัจจัยให้เกิด สังขารนั้น ได้แก่ โมหะ สังขารอันเป็นปัจจัยุบันนธรรมของอวิชชา นั้น ได้แก่ เจตนา ๒๙ หรือกรรม ๒๙ เพราะไม่รู้ ว่าธรรมที่ดับสิ้นแห่งทุกข์นั้นมี คือ ยังมีโมหะมีอวิชชาอยู่ จึงเป็น ปัจจัยให้กระทำการกรรม ๒๙ อันจะต้องวนเวียนอยู่ในสังสารทุกข์ ไม่พ้นทุกข์ไปได้

อวิชชา กับ อริยสัจ

อวิชชา เป็นทุกข์สัจจ เกิดพร้อมทุกข์สัจจ กระทำทุกข์สัจจให้เป็นอารมณ์ ได้ ทั้งปกปิดไม่ให้เห็นทุกข์สัจจด้วย

อวิชชา ไม่ใช่สมุทยสัจจ จะสงเคราะห์เป็นสมุทยสัจจก็ไม่ได้ แต่อวิชชาเกิด พร้อมทุกข์สัจจ กระทำสมุทยสัจจให้เป็นอารมณ์ได้และปกปิดไม่ให้เห็น สมุทยสัจจด้วย

อวิชชา ไม่ใช่นิโรธสัจจ สงเคราะห์เป็นนิโรธสัจจก็ไม่ได้ เกิดพร้อมทุกข์สัจจ สัจจก็ไม่ได้ กระทำนิโรธสัจจให้เป็นอารมณ์ก็ไม่ได้ แต่สามารถปกปิดไม่ให้เห็น นิโรธสัจจ

อวิชชา ไม่ใช่มคคสัจจ สงเคราะห์เป็นมคคสัจจไม่ได้ เกิดพร้อมทุกข์สัจจ ไม่ได้ กระทำมคคสัจจให้เป็นอารมณ์ก็ไม่ได้ แต่ปกปิดไม่ให้เห็นมคคสัจจได้

๔.๗.๒ สังขาร

สังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง ได้แก่ เจตนาที่ในอกุศล และโลกียกุศล คือ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร^{๑๓๘} และ(ตามนัยอภิธรรม)บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร

^{๑๓๘} กายสังขาร (กายสัญญาเจตนา ความจงใจทางกาย) คือ เจตนา ๒๐ ทางกายทวาร (กามาวจรกุศล ๘ อกุศล ๑๒) วจีสังขาร คือ วจีสัญญาเจตนา (ความจงใจทางวาจา) คือ เจตนา ๒๐ ทางวจีทวาร (กามาวจรกุศล ๘ อกุศล ๑๒) จิตตสังขาร คือ มโนสัญญาเจตนา (ความจงใจในใจ)คือ เจตนา ๒๙ ในมโนทวาร ที่ยังไม่ได้แสดงออกเป็นกายวิญญูติ - วจีวิญญูติ

อานัญญาภิสังขาร ^{๑๓๙}

สังขาร เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ คือ วิญญาณจะปรากฏเกิดขึ้นได้ก็เพราะ มีสังขารเป็นปัจจัย
ลักษณะที่จับตัวของสังขาร มีดังนี้

- อภิสงฺขรณ ลกฺขณา มีการปรุงแต่ง เป็นลักษณะ
- อายุหน รสา มีการพยายามให้ปฏิสนธิวิญญาณเกิดขึ้น หรือ
พยายามให้ผล คือ รูปชั้นธนามันต์เกิดขึ้นเป็นกิจ
- เจตนา ปจฺจุปฺปฐานา จงใจทำให้เกิดความสำเร็จ เป็นผล
- อวิชชา ปทฺฐานา มี อวิชชา เป็นเหตุใกล้

สังขารที่กล่าวแล้วในบทอวิชชานั้น เป็นสังขารที่เป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของอวิชชา ซึ่งได้แก่
เจตนา ๒๙ หรือ กรรม ๒๙ ส่วนสังขารที่กล่าวถึงในบทนี้ เป็นสังขารที่เป็นปัจจัยธรรม อุปการะ
ช่วยเหลือ ให้เกิดวิญญาณนั้น ก็ได้แก่ เจตนา ๒๙ หรือ กรรม ๒๙ เหมือนกัน

วิญญาณ ที่เป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของสังขารนี้ มีแสดงเป็น ๒ นัย คือ อภิธัมมภาชนินัย
ตามนัยแห่งพระอภิธรรม ๑ และ สุตตันตภาชนินัยตามนัยแห่งพระสูตร ๑ ตามนัยแห่งพระอภิธรรมนั้น
วิญญาณที่เป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของสังขาร ได้แก่ จิตทั้งหมด (และเจตสิกที่ประกอบกับจิตนั้นๆ ด้วย)
เพราะจิตจะเกิดขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยมีสังขารเป็นปัจจัย คือต้องมีสิ่งปรุงแต่ง

ตามนัยแห่งพระสูตรนั้น วิญญาณที่เป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของสังขาร ก็ได้แก่โลกียวิปาก
วิญญาณ ๓๒ คือ อกุศลวิปากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘ และมหัคคตวิปากจิต ๙ นั้น

โลกียวิปากวิญญาณ ๓๒ อันเป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของสังขารนี้ ยังจำแนกได้เป็น ๒ จำพวก
คือ วิญญาณที่เกิดในปฏิสนธิกาล มีชื่อว่า ปฏิสนธิวิญญาณ ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวงนั้นพวกหนึ่ง
ปฏิสนธิวิญญาณ ๑๙ ดวงนี้ก็อยู่ในจำนวนโลกียวิปากวิญญาณ ๓๒ นั้นเอง วิญญาณที่เกิดในปวัตติกาล มี
ชื่อว่า ปวัตติวิญญาณ ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒ อีกพวกหนึ่ง ซึ่งไม่ได้ทำกิจปฏิสนธิ แต่ทำกิจอภิจ และ
กิจอื่นๆ

วิญญาณที่เป็นปัจจัยอุปบันนธรรมของสังขาร ก็จำแนกได้เป็น ๒ จำพวก คือ ปฏิสนธิวิญญาณ
ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๙ และปวัตติวิญญาณ ได้แก่ โลกียวิปากวิญญาณ ๓๒

โลกียวิปากวิญญาณ ๓๒ นั้น เกิดได้ในปวัตติกาลอย่างเดียว มี ๑๓ ดวง คือ ทวิปัญจวิญญาณ
๑๐, สัมปฏิจฉันนจิต ๒ และ โสมนัสสันตริณจิต ๑ ส่วนปฏิสนธิ วิญญาณ ๑๙ นั้น นอกจากทำปฏิสนธิ
กิจในปฏิสนธิกาลโดยตรงแล้ว ในปวัตติกาล ก็ยังเกิดจิต ๑๙ ดวงนี้ได้ แต่ว่าเกิดขึ้นมาทำกิจอย่างอื่น ซึ่ง
ไม่ใช่ปฏิสนธิกิจ

๔.๗.๓ วิญญาณ

วิญญาณ คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์เป็นพิเศษ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณ คือปฏิสนธิจิต และปวัต
ติวิญญาณ คือ โลกียวิปากจิต ^{๑๔๐}

^{๑๓๙} ปุญญาภิสังขาร (ความดีที่ปรุงแต่งชีวิต) คือ กุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรและฝ่ายรูปาวจร ๑๓ (กามาวจร
กุศล ๘ รูปาวจรกุศล ๕)

อปุญญาภิสังขาร (ความชั่วที่ปรุงแต่งชีวิต) คือ อกุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรทั้ง ๑๒

อานัญญาภิสังขาร (ภาวะมั่นคงที่ปรุงแต่งชีวิต) คือ กุศลเจตนาฝ่ายอรูปาวจรทั้ง ๔

^{๑๔๐} กระจายออก คือ โลกียวิญญาณ ๓๒ (วิญญาณ ๕ ฝ่ายกุศลวิปาก และอกุศลวิปาก = ๑๐ + มโน
วิญญาณ ๒๒) หรือ = วิญญาณ ๑๓ (วิญญาณ ๕ ทั้งสองฝ่าย + มโนธาตุ ๒ มโนวิญญาณธาตุอเหตุกโสมนัสสสทศ ๑
)เป็นไปในปวัตติกาล (ระยะระหว่างปฏิสนธิ ถึงจุติ) กับ วิญญาณ ๑๙ ที่เหลือ เป็นไปทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล

วิญญูณเป็นปัจจัยแก่นามรูป คือนามรูปจะปรากฏขึ้นได้ ก็เพราะมีวิญญูณ เป็นปัจจัย ลักษณะที่จิตตะของวิญญูณ คือ

วิชานน ลกขณ	มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ
บุพพงคม รส	เป็นประธานแก่เจตสิกและกัมมชรูป เป็นกิจ
ปฏิสนธิ ปัจจุภูฐาน	มีการสืบทอดระหว่างภพเก่ากับภพใหม่เป็นผล
สังขาร ปทภูฐาน	มีสังขาร (๓) เป็นเหตุใกล้
(วา)วตถารมมณ ปทภูฐาน	(หรือ)มีวัตถุ(๖) กับอารมณ์(๖) เป็นเหตุใกล้

ในบทก่อนกล่าวว่า วิญญูณอันเป็นปัจจัยบุบับนธรรมของสังขารนั้น จำแนก ได้เป็น ๒ ประเภท คือ

ก. ปฏิสนธิวิญญูณ ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๙

ข. วัตติวิญญูณ ได้แก่ โลกียวิปากวิญญูณ ๓๒

ในบทนี้ก็กล่าวได้ว่าวิญญูณอันเป็นปัจจัยธรรม คือเป็นสิ่งที่อุปการะช่วยเหลือ ให้เกิดนามรูป นั้น ก็จำแนกได้เป็น ๒ ประเภทเหมือนกัน คือ

ก. วิปากวิญญูณ ได้แก่ โลกียวิปากวิญญูณ ๓๒ ดวง วิปากวิญญูณนี้ เป็นเหตุใกล้ (อาสนุนการณ)

ข. กัมมวิญญูณ ได้แก่ อกุสลจิต ๑๒ และโลกียกุสลจิต ๑๗ ที่สทรคตกับ อกุสลเจตนากรรม และโลกียกุสลเจตนากรรมในอดีตภพ กล่าวสั้นๆก็ว่า กัมมวิญญูณก็คือกรรม ๒๙ นั้นเอง กัมมวิญญูณ นี้เป็นเหตุไกล (ทุรการณ)

ส่วนนามรูป อันเป็นปัจจัยบุบับนธรรมของวิญญูณ นั้นมีความหมายดังนี้

นาม ในบทนี้หมายถึงเจตสิก เท่านั้น

ก. ตามนัยแห่งพระอภิธรรม ในบทก่อน วิญญูณได้แก่ จิตทั้งหมด แต่ในบทนี้ นามคือเจตสิก ก็ได้แก่ เจตสิกทั้ง ๕๒ ดวง ซึ่งประกอบกับจิตทั้งหมดนั้นตามควรแก่ที่จะประกอบได้

ข. ตามนัยแห่งพระสูตร ซึ่งในบทก่อนว่า วิญญูณ ได้แก่โลกียวิปากวิญญูณ ๓๒ ดังนั้นใน บทนี้ นามคือเจตสิก ก็ได้แก่ เจตสิกเพียง ๓๕ ดวง ที่ประกอบกับโลกียวิปากวิญญูณ ๓๒ เท่านั้น

นาม คือ เจตสิกที่ประกอบกับปฏิสนธิวิญญูณ ๑๙ ก็เรียกว่า ปฏิสนธินาม (ปฏิสนธิเจตสิก) เจตสิกที่เกิดในปฏิสนธิกาลนี้ อาศัยกัมมวิญญูณในอดีตภพและปฏิสนธิวิญญูณในปัจจุบันภพเป็นปัจจัย

นาม คือ เจตสิกที่ประกอบกับวัตติวิญญูณ ๓๒ ก็เรียกว่า วัตตินาม (วัตติเจตสิก) เจตสิกที่เกิดในวัตติกาลนี้ อาศัยวัตติวิปากวิญญูณแต่อย่างเดียวนั้นเป็นปัจจัย ส่วน รูป ในบทนี้ หมายถึงรูปทั้ง ๒๘ รูป กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า หมายถึงเฉพาะกัมมชรูปโดยตรง และจิตตชรูปโดยอ้อมเท่านั้น

รวมความว่า รูปในปฏิสนธิกาล มีแต่กัมมชรูปอย่างเดียว รูปในวัตติกาล มีได้ทั้งกัมมชรูป และจิตตชรูป วิญญูณเป็นปัจจัยแก่นามรูปนี้ จำแนกความเป็นปัจจัยได้เป็น ๓ ประการ คือ วิญญูณ เป็นปัจจัยแก่นาม วิญญูณเป็นปัจจัยแก่รูป และวิญญูณเป็นปัจจัยแก่ นามรูป

๔.๗.๔ นามรูป

นามรูป คือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสส มนสิการ และรูป^{๑๔๑}

นาม ธรรมชาติที่นุ่มไปในอารมณ์ ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ; หรือ ตามแบบอภิธรรมว่า เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ)

^{๑๔๑} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๙๐/๑๔๖

รูป ธรรมชาติที่สลายไปเพราะปัจจัยเป็นปฏิปักษ์ ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป จิตตชรูป^{๑๔๒}

นามรูป เป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ คือ อายตนะภายใน ๖ จะปรากฏขึ้นได้ก็เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย นามในบทนี้คือเจตสิก มีลักษณะมาทิจตฺกะดังนี้

นมน ลกฺขณํ มีการน้อมไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ
สมฺปโยค รสํ มีการประกอบกับวิญญูณ และประกอบกับตนเอง โดย
อาการที่เกิดพร้อมกันเป็นต้น เป็นกิจ

อวินิพฺโคค ปจฺจุปฺภูฐานํ มีการไม่แยกกันกับจิต เป็นผล

วิญญูณ ปทฺภูฐานํ มีวิญญูณ เป็นเหตุใกล้

รูปในที่นี้ คือกัมมชรูป(โดยตรง) จิตตชรูป(โดยอ้อม)ลักษณะมาทิจตฺกะของรูปมีดังนี้

รูปฺปน ลกฺขณํ มีการสลาย แยกดับ เป็นลักษณะ แยกดับไปด้วย อำนาจ
ปัจจัย

วิกิรณ รสํ มีการแยกออกจากกัน(กับจิต)ได้ เป็นกิจ

อพฺยาคตา ปจฺจุปฺภูฐานํ มีความเป็นอพยาคตธรรม (ในที่นี้หมายถึงความไม่รู้
อารมณ์) เป็นผล

วิญญูณ ปทฺภูฐานํ มีวิญญูณ เป็นเหตุใกล้

นาม คือ เจตสิกที่เป็นปัจจัยแก่อายตนะนั้น ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบ กับโลกียวิปากจิต ๓๒ เท่านั้น

รูป ที่เป็นปัจจัยแก่อายตนะนั้นก็ ได้แก่ กัมมชรูป เท่านั้น

อายตนะที่เป็นปัจจัยบุันธธรรมของนามรูปนั้นได้แก่ สฬายตนะ คือ อายตนะภายใน ๖ ที่มีชื่อว่า อัชฌัตติกายตนะ มีจักขวายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ และมนายตนะ อายตนะ มีความหมายว่า เป็นเครื่องต่อ เป็นบ่อเกิดแห่งจิตและเจตสิก เป็นเครื่องต่อเป็นบ่อเกิดแห่งวิถึจิต

นามรูปเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ ดังนี้

๑. เพราะเหตุว่ามี กัมมชรูป คือ จักขุปสาท จึงปรากฏ จักขวายตนะ
๒. เพราะเหตุว่ามี กัมมชรูป คือ โสตปสาท จึงปรากฏ โสตายตนะ
๓. เพราะเหตุว่ามี กัมมชรูป คือ ฆานปสาท จึงปรากฏ ฆานายตนะ
๔. เพราะเหตุว่ามี กัมมชรูป คือ ชิวหาปสาท จึงปรากฏ ชิวหายตนะ
๕. เพราะเหตุว่ามี กัมมชรูป คือ กายปสาท จึงปรากฏ กายายตนะ
๖. เพราะเหตุว่ามี กัมมชรูป เจตสิก๓๕ (ที่ประกอบกับโลกียวิปากวิญญูณ ๓๒) จึงปรากฏ มนายตนะ

โดยเฉพาะ มนายตนะนี้ มีวาทะ เป็น ๒ นัย คือ

- ก. อรรถกถาจารย์ และฎีกาจารย์บางท่าน กล่าวว่า มนายตนะนี้ได้แก่ โลกีย วิปากจิต ๓๒
- ข. ภาสกาฎีกาจารย์บางท่านกล่าวว่า มนายตนะนี้ได้แก่ ภาวังคจิต ๑๙ เท่านั้น โดยอ้างว่า ภาวังคจิต เป็นตัวมโนทวาร ช่วยอุปการะให้ ผัสสะ และเวทนาเกิดขึ้น ซึ่งตรงกับพุทธภาษิตที่ว่า มนฺญจ ปฏฺิจฺจ ฌมฺเมจ อฺอุปฺปชฺชติ มโนวิญญูณํ ติณฺณํ สงฺคตํ ผลฺโส ผลฺสฺสฺปจฺจยา เวทนา ฯลฯ ซึ่งแปลความว่า มโนวิญญูณ ย่อมปรากฏขึ้นได้เพราะอาศัย มโนทวาร กับ ฐัมมารมณฺ์ เมื่อธรรมทั้ง ๓ นี้ ประชุมร่วมกัน แล้วเรียกว่า ผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา ฯลฯ อนึ่ง มีข้อสังเกตอยู่ว่า ในบทก่อนกล่าวว่า วิญญูณ

^{๑๔๒} ว่าด้วย ชั้น ๕

เป็นปัจจัยแก่นามรูป คือ โลภียวิปากวิญญาณทำให้เกิดเจตสิก และกัมมชรูป

ในบทนี้กล่าวว่า นามรูปเป็นปัจจัยแก่ สฬายตนะ คือ นามอันได้แก่เจตสิก ทำให้เกิดมนายตนะ อันได้แก่ โลภียวิปากวิญญาณ ๓๒ และ กัมมชรูปทำให้เกิด ปัญญาตนะ (อายุตนะ ๕) นี้ก็คือ ปสาทรูป ๕ นั้นเอง

รวมกล่าวอย่างสั้นๆ ก็ได้ความว่า บทก่อนกล่าวว่า จิตทำให้เกิดเจตสิก แต่ บทนี้ก็กลับกล่าวว่า เจตสิกทำให้เกิดจิต จึงทำให้เป็นที่น่าสงสัยอยู่

ข้อนี้มีอธิบายว่า การที่พระพุทธรูปองค์ทรงแสดงเช่นนี้ ก็ด้วยอำนาจแห่ง สหชาติปัจจัย คือ ความเกิดพร้อมกัน เกิดร่วมกันของธรรมเหล่านั้นประการหนึ่ง และด้วยอาศัยอำนาจแห่ง ัญญมัญญปัจจัย คือ ความอาศัยซึ่งกันและกันของ ธรรมเหล่านั้นอีกประการหนึ่ง กล่าวคือ นาม คือเจตสิกกับมนายตนะ คือโลภียวิปากวิญญาณนั้นเกิดพร้อม กันเกิดร่วมกัน ดังนั้นจะว่าเจตสิกเกิดพร้อมกับจิตเกิดร่วมกับจิต หรือจะว่าจิตเกิด พร้อมกับเจตสิกเกิดร่วมกับเจตสิก ก็ได้ทั้ง ๒ อย่าง นี้กล่าวโดยอำนาจแห่ง สหชาติ ปัจจัย

กล่าวโดยอำนาจแห่งัญญมัญญปัจจัย จิตกับเจตสิกที่เกิดพร้อมกันเกิดร่วมกัน นั้นต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน อุปการะหรืออุดหนุนซึ่งกันและกัน ดังนั้นจะว่าเจตสิก อุดหนุนอุปการะจิต หรือว่า จิตอุปการะอุดหนุนเจตสิกก็ได้ทั้ง ๒ อย่างอีกเหมือนกัน

ส่วนรูปนั้น ปสาทรูป ๕ และปัญญาตนะ คือ อายุตนะทั้ง ๕ ก็เป็นรูปอัน เดียวกันนั่นเอง แต่เมื่อกล่าวโดยสมุฏฐาน ก็เรียกว่า กัมมชรูป และเมื่อกล่าวโดย ความเป็นเครื่องต่ออันเป็นบ่อเกิดแห่งวิจิต ก็เรียกว่า อายุตนะ เมื่อมีปสาทรูปจึง จะเป็นเครื่องต่อก่อให้เกิดจิต เจตสิก และวิจิตได้

๔.๗.๕ สฬายตนะ

สฬายตนะ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งวิญญาณสงสารที่ยืนยาว คือ อายุตนะภายใน ๖ ได้แก่ จักขุ-ตา โสตะ-หู ฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย มโน-ใจ^{๑๔๓} เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ คือ ผัสสะ จะปรากฏขึ้นได้ก็ เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย

ลักษณะที่จตุกะของสฬายตนะ มีดังนี้

อายตณ ลกขณ ^๑	มีการกระทบ หรือมีการทำให้วิญญาณสงสาร ยืนยาวไม่ มีที่สิ้นสุด เป็นลักษณะ
ทสสน รล ^๒	มีการยึดอารมณ์ของตนๆ เป็นกิจ
(วา) ทสสนาที รล ^๓	(หรือ) มีการเห็นเป็นต้น เป็นกิจ
วตุตุตตรภาว ปจจุปฏฐาน ^๔	มีความเป็นวัตถุเป็นทวารของวิญญาณธาตุ ๗ ตาม ควรแก่อารมณ์ เป็นผล
นามรูป ปทฐาน ^๕	มีเจตสิกและกัมมชรูป เป็นเหตุใกล้

ผัสสะที่มีอายุตนะภายใน ๖ เป็นปัจจัยให้เกิด ก็คือผัสสะ ๖ อันได้แก่

๑. จักขุสัมผัสผัสสะ จะปรากฏเกิดขึ้นได้ เพราะมี จักขุอายตนะ เป็นปัจจัย
๒. โสตสัมผัสผัสสะ จะปรากฏเกิดขึ้นได้ เพราะมี โสตอายตนะ เป็นปัจจัย
๓. ฆานสัมผัสผัสสะ จะปรากฏเกิดขึ้นได้ เพราะมี ฆานายตนะเป็นปัจจัย
๔. ชิวหาสัมผัสผัสสะ จะปรากฏเกิดขึ้นได้ เพราะมี ชิวหายตนะ เป็นปัจจัย
๕. กายสัมผัสผัสสะ จะปรากฏเกิดขึ้นได้ เพราะมี กายายตนะ เป็นปัจจัย

^{๑๔๓} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๙๐/๑๔๖

๖. มโนสัมผัสสะ จะปรากฏเกิดขึ้นได้ เพราะมี มนายตนะ เป็นปัจจัย
ผัสสะทั้ง ๖ ในที่นี้ ได้แก่ ผัสสะเจตสิกที่ในโลกียวิปากวิญญาณ ๓๒ เท่านั้น แต่ผัสสะข้อที่ ๑-
๕ เป็นผัสสะในทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ตามลำดับ ส่วนมโนสัมผัสสะ ได้แก่ ผัสสะในโลกียวิปากวิญญาณ
๒๒ ที่เหลือ

ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์นั้นแหละ คือ ผัสสะ แต่ไม่ได้หมายความว่า ของสองสิ่ง
กระทบกันเท่านั้น หากหมายถึงว่า ต้องมีธรรม ๓ ประการมาประชุม ร่วมพร้อมกันจึงจะเรียกว่าผัสสะ
ธรรม ๓ ประการคือ อารมณ์ ๑ วัตถุ ๑ ธรรม ๒ ประการนี้กระทบกันแล้วทำให้เกิดวิญญาณอีก ๑ ด้วย
ไม่ใช่ว่ากระทบกันเฉยๆ ดังมีบาลีในนิทานวัคค สังยุตตพระบาลีว่า

จกขุณฺจ ปฏฺิจฺจ รุเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญญาณํ ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส
โสตถฺยจ ปฏฺิจฺจ สทฺทเท จ อุปฺปชฺชติ โสตวิญญาณํ ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส
ฆานถฺยจ ปฏฺิจฺจ คนฺเธ จ อุปฺปชฺชติ ฆานวิญญาณํ ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส
ชีวกถฺยจ ปฏฺิจฺจ รเส จ อุปฺปชฺชติ ชีวกวิญญาณํ ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส
กายถฺยจ ปฏฺิจฺจ โฝฏฺฐพฺเพ จ อุปฺปชฺชติ กายวิญญาณํ ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส
มนถฺยจ ปฏฺิจฺจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญญาณํ ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส

จักขุวิญญาณย่อมปรากฏขึ้นได้เพราะอาศัย จักขุปสาท กระทบกับรูปารมณ การประชุมร่วม
พร้อมกันระหว่าง จักขุปสาท รูปารมณ และจักขุวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้แหละชื่อว่า ผัสสะ ฯลฯ ฯลฯ

มโนวิญญาณย่อมปรากฏขึ้นได้เพราะอาศัยภวังคจิตกระทบกับธัมมารมณ การประชุมร่วม
พร้อมกันระหว่าง ภวังคจิต ธัมมารมณ และมโนวิญญาณ ทั้ง ๓ นี้ ชื่อว่า ผัสสะ

สหายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนี้ เมื่อกล่าวโดยภูมิคือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิแล้วได้ดังนี้
ในกามภูมิ ๑๑ มีอัมตตติกายตนะได้ครบทั้ง ๖ ผัสสะก็ย่อมเกิดได้ครบทั้ง ๖ เหมือนกัน

ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัตตภูมิ ๑) มีอัมตตติกายตนะเพียง ๓ คือ จักขวยตนะ โสตายต
นะ และมนายตนะ เท่านั้น จึงได้ผัสสะเพียง ๓ เท่ากันคือ จักขุสัมผัสสะ โสตสัมผัสสะ และมโนสัมผัสสะ

ในรูปภูมิอีก ๑ คือ อสังขยัตตภูมิ ไม่มีอัมตตติกายตนะแม้แต่สักอย่างเดียว ดังนั้น ผัสสะทั้ง
๖ จึงไม่เกิดมีในรูปภูมินี้เลย

ในอรุภูมิ ๔ มี อัมตตติกายตนะ เพียง ๑ คือ มนายตนะ จึงมีผัสสะเพียง ๑ คือ มโนสัมผัส
สะ เท่ากัน

๔.๗.๖ ผัสสะ

ผัสสะ ความกระทบ^{๑๔๔} ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา คือ เวทนาจะปรากฏขึ้นได้ก็เพราะมี
ผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะมีลักษณะที่จุดกะ ดังนี้

ผุสน ลกฺขโณ	มีการกระทบอารมณ์ เป็นลักษณะ
สงฺฆฏฺฐาน รโส	มีการประสานจิตกับอารมณ์ เป็นกิจ
สงฺคติ ปจฺจุปฺภูฏฺฐาน	มีการประชุมร่วมพร้อมกันระหว่างวัตถุ อารมณ์และ วิญญาณ เป็นผล
สหายตน ปทฺฐฐาน	มีอัมตตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุใกล้

ผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสสะเป็นต้น มีมโนสัมผัสสะเป็นที่สุดเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาที่
เกิดขึ้นเพราะมีผัสสะเป็นปัจจัยก็ได้แก่เวทนา ๖ คือ

^{๑๔๔} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๙๐/๑๔๖

๑. เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสสะเป็นปัจจัยได้ชื่อว่า จักขุสัมผัสสชาเวทนา
๒. เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะโสตสัมผัสสะเป็นปัจจัยได้ชื่อว่า โสตสัมผัสสชาเวทนา
๓. เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะฆานสัมผัสสะเป็นปัจจัยได้ชื่อว่า ฆานสัมผัสสชาเวทนา
๔. เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะชีวหาสัมผัสสะเป็นปัจจัยได้ชื่อว่า ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา
๕. เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะกายสัมผัสสะ เป็นปัจจัยได้ชื่อว่า กายสัมผัสสชาเวทนา
๖. เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสสะเป็นปัจจัยได้ชื่อว่า มโนสัมผัสสชาเวทนา

ความรู้สึกในอารมณ์หรือการเสวยอารมณ์ที่ชื่อว่าเวทนา กล่าวโดยลักษณะแห่งการเสวยอารมณ์ ก็มี ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา

กล่าวโดยประเภทแห่งอินทรีย์ คือโดยความเป็นใหญ่ในการเสวยอารมณ์ ก็มี ๕ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา

กล่าวโดยอาศัยทวาร คือ อาศัยทางที่เกิดเวทนาตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาทที่กำลังกล่าวถึงอยู่ในขณะนี้ ก็มี ๖ คือ เวทนาที่เกิดทางจักขุ ทางโสต ทางฆาน ทางชีวหา ทางกายและทางใจ

เวทนาทั้ง ๖ ที่กล่าวในบทนี้ หมายเฉพาะเวทนาที่ประกอบกับโลกียวิปาก วิญญาณ ๓๒ เท่านั้น โดยถือสืบเนื่องมาจากวิปากวิญญาณคือจิตที่เป็นปัจจัยอุปัฏฐกของสังขาร โลกียวิปากวิญญาณ ๓๒ นี้ ก็มีเวทนาที่เกิดร่วมได้ด้วยเพียง ๔ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา เท่านั้น ไม่มีโทมนัสเวทนา

ผัสสะกับเวทนาต่างก็เป็นเจตสิกเหมือนกัน และประกอบกับจิตร่วมกันพร้อม กัน ถึงกระนั้น ต่างก็เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันได้ด้วยอำนาจแห่งสหชาติปัจจัย และอัญญมัญญปัจจัยทำนองเดียวกับจิตและเจตสิก

๔.๗.๗ เวทนา

ธรรมชาติใดที่เสวยอารมณ์ ธรรมชาตินั้นแหละชื่อว่า เวทนา คือความรู้สึกใน อารมณ์นั้น เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส จากโสต~ ฆาน~ ชิวหา~ กาย~ และมโนสัมผัส (เวทนา ๖)^{๑๔๔}

เวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา คือ ตัณหาจะปรากฏเกิดขึ้นได้ ก็เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย เวทนามีลักษณะที่จตุกะดังนี้

อนุภวน ลกขณา	มีการเสวยอารมณ์ เป็นลักษณะ
วิลยรสสมุโภาค รสา	มีการเสวยรสของอารมณ์ เป็นกิจ
สุขทุกข ปจจุปฐฐานา	มีความสุขและทุกข์ เป็นผล
ผลส ปทฐฐานา	มีผัสสะ เป็นเหตุใกล้

เวทนาที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้เกิดตัณหานี้ ก็ได้แก่ เวทนา ๖ นั้นเอง ตัณหาที่เกิดขึ้น เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย คือ ตัณหาที่เป็นปัจจัยอุปัฏฐกของเวทนานั้น ได้แก่ โลกเจตสิก ดวงเดียวเท่านั้น และเป็นปัจจัยให้เกิดปัจจัยอุปัฏฐก

เมื่อมีสุขเวทนาอยู่ก็มีความพอใจในสุขนั้น และมีความปรารถนามีความ ประสงค์จะให้คงเป็นสุขอยู่อย่างนั้นตลอดไป หรือให้สุขยิ่งกว่านั้นขึ้นไปอีก ดังนี้จึง ได้ชื่อว่า สุขเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

เมื่อมีทุกขเวทนาอยู่ก็เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาได้ คือมีความปรารถนา มีความ ประสงค์จะให้ทุกข์นั้นหายไปหมดไปสิ้นไป แล้วมีความปรารถนาให้เกิดมีความสุข ต่อไป ดังนี้ จึงได้ชื่อว่า ทุกขเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

^{๑๔๔} เวทนา คือ แบ่งเป็น ๓ คือ ทุกข์เวทนา สุขเวทนา และอุเบกขาเวทนา หรือ ๕ คือ สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ทางใจ) โทมนัส (ทางใจ) อุเบกขา

เมื่อมีอุเบกขาเวทนาอยู่ก็เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาได้ด้วยคิดว่า แม้จะไม่ถึงกับมีความสุขก็ตาม แต่เมื่อไม่ได้รับความทุกข์ดังที่เป็นอยู่เช่นนี้ก็ได้อยู่แล้วจึงปรารถนา จะไม่ให้ความทุกข์มาเบียดเบียน ประสงค์ให้คงเป็นอุเบกขาอยู่เช่นนี้เรื่อยๆ ตลอด ไป ยิ่งถึงกับมีความสุขด้วยก็ยิ่งดีมาก ดังนี้จึงได้ชื่อว่า อุเบกขาเวทนา เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

ตัณหา มีหลายนัย เช่น

๑. กล่าวโดยอารมณ์ ตัณหาก็คือความยินดีติดใจอยากได้ ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๖ ได้แก่

- รูปตัณหา ยินดีติดใจอยากได้ รูปารมณ์
- สีหตัณหา ยินดีติดใจอยากได้ สีหทารมณ์
- คันธตัณหา ยินดีติดใจอยากได้ คันธารมณ์
- รสตัณหา ยินดีติดใจอยากได้ รสารมณ์
- โณภูฏัพพตัณหา ยินดีติดใจอยากได้ โณภูฏัพพารมณ์
- ธัมมตัณหา ยินดีติดใจอยากได้ ธัมมารมณ์

๒. กล่าวโดยอาการที่เป็นไป คือเมื่อมีความยินดีติดใจอยากได้ในอารมณ์ ๖ นั้นแล้วก็มี อาการที่เป็นไป ๓ อย่างที่เรียกว่า กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา มีอาการเป็นไปดังนี้

ก. กามตัณหา เป็นความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่เกี่ยวกับกามคุณอารมณ์ ทั้ง ๕ แต่ไม่ประกอบด้วย สัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ

ข. ภวตัณหา เป็นความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่ประกอบด้วยความเห็น ดังต่อไปนี้ อย่างใดอย่างหนึ่งด้วย คือ

- (๑) ติดใจในกามภาพ การได้เกิดเป็นมนุษย์ เป็นเทวดา
- (๒) ติดใจในรูปภาพ การได้เกิดเป็นรูปพรหม
- (๓) ติดใจในอรูภาพ การได้เกิดเป็นอรูพรหม
- (๔) ติดใจในฉานสมบัติ การได้รูปฉาน อรูปฉาน
- (๕) ติดใจในตัวตน คือเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายมีตัวตน และตัวตนนี้ไม่สูญหายไป ไหน ถึง

จะตายก็ตายแต่ร่างกาย ตัวตนที่เป็นมนุษย์ก็จะไปเกิดเป็นมนุษย์อีก ตัวตนที่เป็นสัตว์อย่างใด ก็จะไปเกิดเป็นสัตว์อย่างนั้นอีก ไม่มีการเปลี่ยนแปลง โดยเห็นว่า เทียงอันเป็นความเห็นผิดที่เรียกว่า สัสสตทิฏฐิ (ข้อ ข. นี้มีมาใน สุตตันตมหาวัคค อรรถกถา)

ค. วิภวตัณหา เป็นความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่ประกอบด้วย อุจเฉททิฏฐิ คือ ติดใจในความเห็นที่ว่า สิ่งทั้งหลายในโลกนี้มีตัวมีตนอยู่ แต่ว่าตัวตนนั้นไม่ สามารถที่จะตั้งอยู่ได้ตลอดไป ย่อมต้องสูญต้องสิ้นไปทั้งหมด ตลอดจนการกระทำ ทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว ก็ สูญหายไปสิ้นเช่นเดียวกัน แม้ผู้ ที่มีความเห็นว่า พระนิพพานมีตัวมีตน แล้วปรารถนาพระนิพพาน เช่นนั้น ความ ปรารถนาเช่นนี้ก็ชื่อว่า วิภวตัณหา

รวมความในข้อ ๒ นี้ได้ว่า อาการที่เป็นไปในตัณหา ๓ ก็ได้แก่ พวกหนึ่ง มีอุจเฉททิฏฐิเห็นว่า สูญ พวกหนึ่งมีสัสสตทิฏฐิเห็นว่าเที่ยง ส่วนอีกพวกหนึ่งติดใจ อยากได้โดยไม่ได้คำนึงถึงว่าเป็นสิ่งที่สูญ หรือเที่ยงแต่อย่างใด ๆ เลย

๓. กล่าวโดยพิสดาร เป็นการกล่าวอย่างกว้างขวางนั้น ตัณหานี้มีถึง ๑๐๘ คือ อารมณ์ของ ตัณหา ๖ และอาการที่เป็นไปของตัณหา ๓ จึงเป็นตัณหา (๖x๓) ๑๘ ตัณหา ๑๘ นี้มีทั้งที่เป็นภายใน และภายนอก ภายใน ๑๘ ภายนอก ๑๘ ก็เป็น ๓๖ ตัณหา ๓๖ นี้มีได้ทั้ง ๓ กาล คือในอดีตกาล ๓๖ มี ในปัจจุบันกาล ๓๖ และจะมีในอนาคตกาลอีก ๓๖ จึงเป็นตัณหา ๑๐๘ ด้วยกัน

เวทนา เป็นปัจจัยแก่ ตัณหา^{๑๔๖} เป็นได้เฉพาะแก่ผู้ที่มีกิเลสอยู่เท่านั้น ส่วนผู้ที่ ลี้นาสวะกิเลส โดยสิ้นเชิงแล้วนั้น เวทนาจึงหาเป็นปัจจัยแก่ตัณหาไม่ อนึ่ง ในมีชฌิมปัณณาสก์อรรถกถาแสดง ความ ยินดีติดใจในการเจริญสมณะ และวิปัสสนา ก็เรียกว่า ธรรมตัณหาได้เหมือนกัน ดังมีสาธกบาลีแสดงไว้ว่า ธรรม ราคะ ธรรมนันทิยาติ ปทพฺพเยหิ สมถวิปัสสนาสฺย ฉนฺทราโค วุตฺโต. พระผู้มีพระภาคทรงกล่าวถึงความ ยินดีติดใจในการเจริญสมณกัมมัฏฐาน และวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยบท ๒ บทว่า ธรรมราคะ ธรรม นันฺติ ซึ่ง หมายความว่า ฉันทะ ราคะ ที่เกิดขึ้นในสมณภาวนาวิปัสสนาภาวนา ชื่อว่า ธรรมตัณหา

๔.๗.๘ ตัณหา

ตัณหา ความทะยานอยาก^{๑๔๖} มี ๖ ได้แก่ รูปตัณหา (ตัณหาในรูป) สัทตตัณหา (ในเสียง) คันธตัณหา (ในกลิ่น) รสตัณหา (ในรส) โผฏฐัพพตัณหา (ในสัมผัสทางกาย) ธรรมตัณหา (ในธรรมารมณ์) (ตัณหา ๖)^{๑๔๗}

ตัณหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน คือ อุปาทานจะปรากฏเกิดขึ้นได้ก็เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหาที่มีลักษณะที่จตุกะ ดังนี้

เหตุ ลภฺยมน	เป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง เป็นลักษณะ
อภินนฺทน รส	มีความยินดี ติดใจในอารมณ์ ภูมิ ภพ เป็นกิจ
อดีตตภาว ปจฺจุปฺปฐานา	มีความไม่อึดในอารมณ์ต่างๆ เป็นผล
เวทนา ปทฺฐานา	มีเวทนา เป็นเหตุใกล้

ตัณหาที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้เกิดอุปาทานได้แก่ ตัณหา ๓ หรือ ๖ หรือ ๑๐๘

อุปาทานที่เกิดเพราะมีตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิด ได้แก่ อุปาทาน ๔ คือ

๑. กามุปาทาน ความติดใจยึดมั่นในวัตถุทุกขทั้ง ๖ มี รูปารมณ์ เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ โลก เจตสิก

๒. ทิฏฐุปาทาน ความติดใจยึดมั่นในการเห็นผิด มีนियตมิจฉาทิฏฐิ ๓, มิจฉาทิฏฐิ ๖๒ และ อันตคคาหิกาทิฏฐิ ๑๐ องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่นอกจาก สลัปปตทิฏฐิ และสัkkายาทิฏฐิ

๓. สลัปปตูปาทาน ความติดใจยึดมั่นในการปฏิบัติที่ผิด มีการปฏิบัติเยี่ยงโค และเยี่ยงสุนัข เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ สลัปปตทิฏฐิ

๔. อตตวาทุปาทาน ความติดใจยึดมั่นในขั้น ๕ ของตน และทั้งของผู้อื่น ว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นบุคคลเป็นเราเป็นเขา องค์ธรรมได้แก่ สัkkายาทิฏฐิ

ในข้อ ๑ กามุปาทาน ความติดใจยึดมั่นในวัตถุทุกขทั้ง ๖ นั้น เลยเรียกกันว่า กามุปาทาน ๖ ได้แก่ รูปกามุปาทาน, สัททกามุปาทาน, คันธกามุปาทาน, รสกามุปาทาน, โผฏฐัพพกามุปาทาน และธรรมกามุปาทาน

ในข้อ ๒ ทิฏฐุปาทาน ความติดใจยึดมั่นในความเห็นผิดนั้น

ก. นียตมิจฉาทิฏฐิ หรือบางทีก็เรียกว่า มิจฉัตตนิยตะ นั้นมี ๓ ได้แก่

(๑) อเหตุกทิฏฐิ มีความเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายที่กำลังเป็นไปอยู่นั้น ไม่ได้อาศัย เนื่องมาจากเหตุแต่อย่างใด (ไม่เชื่อเหตุ, อธิจจสมุปฺปนนิกทิฏฐิ ๒)

^{๑๔๖} ม.ม.อ. (บาลี)๒/๑๙๐/๑๔๖

^{๑๔๗} ตัณหา ถ้าแบ่งโดยอาการเป็น ๓ คือ กามตัณหา (ทะยานอยากในสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕) ภาวตัณหา (ความอยากให้คงอยู่นิรันดร) วิภวตัณหา (ความอยากให้ดับสูญ) หรือกามตัณหา (อยากด้วยความยินดีใน กาม) ภาวตัณหา (อยากอย่างมีสัสสตทิฏฐิ) วิภวตัณหา (อยากอย่างมีอุจเฉททิฏฐิ) ตัณหา ๓ นี้ คุณ ตัณหา ๖ ข้างบน = ๑๘ คุณ ภายในภายนอก = ๓๖ คุณ กาล ๓ = ๑๐๘ (องฺจตุกก. ๒๑ / ๑๙๙/๒๙๐)

(๒) นัตถิกทิกฏฐิ มีความเห็นว่า การที่สัตว์ทั้งหลายกระทำอะไรๆ ก็ตาม ผลที่จะได้รับ นั้นย่อมไม่มี (ไม่เชื่อผล, อุจเฉททิกฏฐิ ๗)

(๓) อกรียทิกฏฐิ มีความเห็นว่า การที่สัตว์ทั้งหลายกระทำกิจการต่างๆ นั้น ไม่สำเร็จ เป็นบุญหรือเป็นบาปแต่อย่างใดทั้งสิ้น(ไม่เชื่อทั้งเหตุทั้งผล, สัสสตทิกฏฐิ ๔)

ข. มิจฉาทิกฏฐิ ๖๒ ซึ่งจำแนกเป็นสาขาใหญ่ได้ ๒ สาขา คือ ปุพพันต กัปปิกทิกฏฐิ ๑๘ และ อปรันตกัปปิกทิกฏฐิ ๔๔ ปุพพันตกัปปิกทิกฏฐิ ไม่เชื่อเหตุในอดีต มี ๑๘ คือ

๑) สัสสตทิกฏฐิ ๔ เห็นว่า อตฺตาและโลกเที่ยง (อกรียทิกฏฐิ)

๒) เอกัจจสัสสตเอกัจจสัสสตทิกฏฐิ ๔ เห็นว่าอตฺตาและโลกบางอย่าง เที่ยง บางอย่าง ไม่เที่ยง

๓) อันตานั้นติกทิกฏฐิ ๔ เห็นว่าโลกมีที่สิ้นสุด และไม่มีที่สิ้นสุด

๔) อมราวิกเขปิกทิกฏฐิ ๔ ความเห็นขัดส่ายไม่ตายตัว จะว่าใช่ก็ไม่เชิง จะว่าไม่ใช่ก็ไม่เชิง

๕) อธิจจมุปปนิทิกฏฐิ ๒ เห็นว่าอตฺตาและโลกเกิดขึ้นลอยๆไม่มีเหตุ (อเหตุทิกฏฐิ) อปรันตกัปปิกทิกฏฐิ ไม่เชื่อผลในอนาคต มี ๔๔ คือ

(๑) สัณฺณิวาททิกฏฐิ ๑๖ เห็นว่าอตฺตาไม่เสื่อมสลาย ตายแล้วมีสัณฺญา

(๒) อสัณฺณิวาททิกฏฐิ ๘ เห็นว่าอตฺตาไม่เสื่อมสลาย ตายแล้วไม่มีสัณฺญา

(๓) เนวสัณฺณินาสัณฺณิวาททิกฏฐิ ๘ เห็นว่าอตฺตาไม่เสื่อมสลาย ตายแล้วมี สัณฺญากัไม่ใช่ ไม่มีสัณฺญากัไม่เชิง

(๔) อุทฺเทททิกฏฐิ ๗ เห็นว่าตายแล้วสูญ (นัตถิกทิกฏฐิ)

(๕) ทิกฏฐธัมมนิพพานวาททิกฏฐิ ๕ เห็นว่าพระนิพพานมีในปัจจุบัน (คือ ๑.ว่ากามคุณ ๕ เป็นพระนิพพาน, ๒.ว่าปฐมฌาน, ๓.ว่าทุติยฌาน, ๔.ว่าตติยฌาน, ๕.ว่าจตุตถฌาน เป็นพระนิพพาน)

ค. นัตถิกทิกฏฐิ มีความเห็นที่ไม่เชื่อกรรมและผลของกรรมซึ่งตรงกันข้ามกับ กัมมัสสกตา ปัญญา ที่รู้เห็นว่าสัตว์มีกรรมเป็นสมบัติของตน อันตคคาทิกทิกฏฐิมิ ๑๐ ได้แก่

(๑) นตฺถิ ทินฺนํ เห็นว่าการทำบุญไม่ได้รับผลแต่อย่างใด

(๒) นตฺถิ ยิกฺกฐิ เห็นว่าการบูชาต่างๆ ไม่ได้รับผลแต่อย่างใด

(๓) นตฺถิ หุตํ เห็นว่าการเชื่อเชิญต้อนรับต่างๆ ไม่ได้ผล

(๔) นตฺถิ สุกตททุกกตानํ กมฺมานํ ผล วิปาโก เห็นว่าการทำดีและทำชั่ว ไม่ได้รับผลทั้งทางตรงและทางอ้อมแต่อย่างใด

(๕) นตฺถิ อยํ โลกํ เห็นว่าโลกนี้ไม่มี (ผู้ที่จะมาเกิด ไม่มี)

(๖) นตฺถิ ปโรโลกํ เห็นว่าโลกหน้าไม่มี (ผู้ที่จะไปเกิด ไม่มี)

(๗) นตฺถิ มาตา เห็นว่าการทำดีทำชั่วต่อมารดาไม่ได้รับผลในภายหน้า

(๘) นตฺถิ ปิตา เห็นว่าการทำดีทำชั่วต่อบิดา ไม่ได้รับผลในภายหน้า

(๙) นตฺถิ สุตฺตา โอปปาติกา เห็นว่าสัตว์นรก เปรต เทวดา พรหมนั้น ไม่มี

(๑๐) นตฺถิ โลกํ สมณพฺรหฺมณา สมมาปฏิปนฺนา เห็นว่า สมณพราหมณ์ ที่ปฏิบัติชอบ ในโลกนี้ ไม่มี

ในข้อ ๓ สลัพฺพตฺตาหาน ที่ประพฤติปฏิบัติเยี่ยงโคเยียงสุนัขเป็นต้นนั้น ก็ เพราะมีความเห็นผิดโดยสำคัญไปว่า การที่เราเป็นลูกหนี้ ไม่มีเงินและไม่สามารถ ที่จะหาเงินไปใช้หนี้ได้ แต่ถ้ายอมมอบตัว เราให้เจ้าหนี้ใช้แรงงานแทน ก็ยอมปลด เปลื้องหนี้สินได้ ข้อนี้นั้นใด การที่เราได้กระทำบาปกรรมไว้มากมาย ถ้ายอมตัว กระทำการให้ได้รับความลำบากเช่นเดียวกับสัตว์ดิรัจฉาน ก็คงจะเปลื้องปลดบาป

อุปาทานที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้เกิดภพ ก็ได้แก่อุปาทาน ๔ นั้น

ภพอันเป็นปัจจัยอุปัชฌาย์ของอุปาทานนี้ ได้แก่ ภพ ๒ คือ กัมมภพ และอุปัตติภพ

กัมมภพ การปรุงแต่งที่ทำให้เกิดปัจจัยอุปัชฌาย์ของอุปาทานนี้ ได้แก่ กรรม ๒๙ หรือ เจตนา ๒๙ คือ อกุศลเจตนา ๑๒ และโลกียกุศลเจตนา ๑๗ กล่าวอย่าง ธรรมดาสามัญ กัมมภพก็คือการทำบาปและการบำเพ็ญบุญ (บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร)

อุปัตติภพ หมายถึง ปัจจัยอุปัชฌาย์ที่เกิดปรากฏขึ้นในภพนั้นๆ โดย อาศัยกัมมภพเป็นปัจจัย ดังนั้น อุปัตติภพ ได้แก่ โลกียวิปากวิญญาณ ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๑๘ หรือ ๒๐ กล่าวอย่างธรรมดาสามัญ ก็คือ เมื่อได้ทำกรรม(กัมมภพ) แล้วก็มาได้รับผล (อุปัตติภพ) โดยเกิดเป็นสัตว์ใน ๓๑ ภูมิตามควรแก่กรรม คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตถุภพ อสัตถุภพ เชาวสัตถุภพ สัตถุภพ เหวสัตถุภพ เหวอสัตถุภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ

ในภพทั้ง ๒ คือ กัมมภพ และอุปัตติภพนี้ ก็ยังเป็นเหตุผลแก่กันและกันได้ อีกด้วย คือ กล่าวโดยกัมมภพเป็นเหตุ อุปัตติภพเป็นผล ก็มีความหมายว่า เพราะได้กระทำความดีและกรรมชั่ว คือ มีกัมมภพมาก่อน จึงปรากฏผลได้เกิดมามีชั้น ๕ หรือชั้น ๔ หรือชั้น ๑ ตามควรแก่กรรมนั้นๆ การได้เกิดมามีชั้นนี้แหละ คือ อุปัตติภพ

กล่าวโดย อุปัตติภพเป็นเหตุ กัมมภพเป็นผล ก็มีความหมายว่า เมื่อได้เกิดมามีชั้น ๕ หรือชั้น ๔ คือมีอุปัตติภพเป็นเหตุ จึงปรากฏผลให้มีกัมมภพ คือ การกระทำความดีกรรมชั่วทั้งหลายทั้งทางกาย วาจา ใจ ถ้าไม่มีอุปัตติภพแล้ว กัมมภพก็ไม่ปรากฏ

อนึ่ง สังขารที่เป็นปัจจัยอุปัชฌาย์ของอวิชชา กับกัมมภพที่เป็นปัจจัยอุปัชฌาย์ของอุปาทานนี้ กล่าวโดยองค์ธรรมแล้วก็ได้แก่ เจตนา ๒๙ เหมือนกัน ถึงกระนั้นก็มีความแตกต่างกันอยู่ คือ

เมื่อกล่าวโดย ตโยธธา คือ กาล ๓ แล้ว เจตนา ๒๙ ที่เกิดขึ้นในอดีตภพ ซึ่งเป็นปัจจัยให้อุปาทานชั้นปรากฏเกิดขึ้นในปัจจุบันภพนั้นๆ ชื่อว่า สังขาร

เจตนา ๒๙ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันภพนี้ ซึ่งเป็นปัจจัยให้อุปาทานชั้นปรากฏ เกิดขึ้นในอนาคตภพนั้นๆ ชื่อว่า กัมมภพ

บุพพเจตนาที่เกิดขึ้นก่อนการกระทำกุศล อกุศล นั้น ชื่อว่า สังขาร

มัจจุเจตนาที่เกิดขึ้นในขณะที่กำลังกระทำกุศล อกุศลอยู่นั้น ชื่อว่า กัมมภพ

๔.๗.๑๐ ภพ

ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้ผลเกิดขึ้นชื่อว่า กัมมภพ ได้แก่ อกุศลเจตนา โลกียกุศลเจตนา

ธรรมชาติที่เข้าไปเกิดในภพใหม่ และที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรม ชื่อว่า อุปัตติภพ ได้แก่ โลกียวิปากจิต เจตสิก กัมมชรูป^{๑๔๘}

ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ คือชาติจะปรากฏเกิดมีขึ้นมาได้เพราะมีภพเป็นปัจจัย ภพมีลักษณะที่ จตุกะดังนี้

ลักษณะที่จตุกะของกัมมภพ

กम्म ลกขโณ มีความเป็นกรรม เป็นลักษณะ

ภาวน รโส มีการทำให้เกิด เป็นกิจ

กุสลากุสลา ปัจจุปฏฐานา มีความเป็นกุศล อกุศล เป็นอาการปรากฏ

^{๑๔๘} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๙๐/๑๔๖

อุปาทาน ปทภูฐานโน มีอุปาทาน เป็นเหตุใกล้

ลักษณะที่จุดตะของอุปบัติภาพ

กมมผล ลกขโณ มีความเป็นผลของกรรม เป็นลักษณะ

ภวน รโส มีการเกิดขึ้น เป็นกิจ

อพยากต ปจจุปภูฐานโน มีความเป็นอพยากตธรรม เป็นอาการปรากฏ

อุปาทาน ปทภูฐานโน มีอุปาทาน เป็นเหตุใกล้

ภพที่เกิดขึ้นเพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัยนั้น ได้แก่ ภพทั้ง ๒ คือ ทั้งกัมมภพและอุปบัติภาพ

ชาติอันเกิดขึ้นได้เพราะมีภพเป็นปัจจัยนั้น ได้แก่ การเกิดขึ้นในภพใหม่ เป็น ครั้งแรกของ

โลกียวิปากวิญญาน เจตสิกและกัมมชรูป นี้ก็คืออุปบัติภาพใน ๓๑ ภูมิ โดยมีชั้น ๕ หรือชั้น ๔ หรือชั้น ๑ ดังมีวจนัตถะ ว่า

ชนนฺ ชาติ การเกิดขึ้นของชั้น ชื่อว่า ชาติ

ชายนฺติ ปาตุภวนฺติ ธมฺมา เอตยาติ ชาติ สังขารธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏ เกิดขึ้น โดยอาศัยธรรมชาติใด ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการปรากฏขึ้นของสังขาร ธรรมนั้นชื่อว่า ชาติ

กล่าวโดยรูป นาม แล้ว ชาติก็มี ๒ คือ นามชาติ เป็นการเกิดขึ้นของ วิปาก นามชั้น ๔ และรูปชาติ เป็นการเกิดขึ้นของกัมมชรูป

กล่าวโดยกาล ชาติมี ๓ คือ

ก. ปฏิสนธิชาติ ได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๙ เจตสิก ๓๕ และกัมมชรูปที่ปรากฏ เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล หมายถึง การเกิดขึ้นครั้งแรกในภพใหม่ของสัตว์ทั้งหลายที่ตายจากภพเก่า

ข. สันตติชาติ ได้แก่ การสืบต่อของจิต เจตสิก รูปทั้งหมดในปวัตติกาล หมายถึงนามและรูปของสัตว์นั้นๆ ที่เกิดขึ้นจากปฏิสนธิกาลเป็นต้นมาจนกระทั่ง ตลอดชีวิต

ค. ขณิกชาติ ได้แก่ การเกิดขึ้นขณะหนึ่งๆ ของ จิต เจตสิก รูปทั้งหมดซึ่ง จิตและเจตสิก มี ๓ อนุขณะ รูปมี ๕๑ อนุขณะ

แต่ว่าชาติในบทนี้ หมายถึงเฉพาะปฏิสนธิชาติ ข้อ ก. อย่างเดียวเท่านั้น

ตามที่กล่าวมานี้ สรุปลงแล้วได้ความว่า ชาติในที่นี้คือ อุปบัติภาพ ซึ่งจะปรากฏ เกิดขึ้นได้ก็เพราะมีกัมมภพเป็นปัจจัย ถ้าไม่มีกัมมภพเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแล้ว อุปบัติภาพ คือชาติ ก็จะไม่ปรากฏขึ้นไม่ได้

ภพ ซึ่งหมายถึงเฉพาะอุปบัติภาพนั้น จำแนกได้เป็น ๙ ภพ คือ จำแนกโดยภูมิ เป็น ๓ ภพ จำแนกโดยชั้นเป็น ๓ ภพและจำแนกโดยสัญญาเป็น ๓ ภพ เหมือน กัน มีรายละเอียดดังนี้

จำแนกโดยภูมิ เป็น ๓ ภพ คือ

๑. กามภพ คือสัตว์ที่เกิดในกามภูมิ มี ๑๑ ภูมิ

๒. รูปภพ คือสัตว์ที่เกิดในรูปภูมิ มี ๑๖ ภูมิ

๓. อรูปภพ คือสัตว์ที่เกิดในอรูปภูมิ มี ๔ ภูมิ

จำแนกโดยชั้น เป็น ๓ ภพ คือ

๔. ปัญจโวการภพ คือสัตว์ที่เกิดมาโดยมีชั้นครบทั้ง ๕ ชั้น ได้แก่ สัตว์ ในกามภูมิ ๑๑ และในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยสัตต)

๕. จตุโวการภพ คือสัตว์ที่เกิดมาโดยมีชั้น ๔ ชั้น (เว้นรูปชั้น) ได้แก่ สัตว์ในอรูปภูมิ ๔ ภูมิ

๖. เอกโวการภพ คือสัตว์ที่เกิดมาโดยมีรูปชั้นเพียงชั้นเดียว ได้แก่ สัตว์ในอสังขยสัตตภูมิ

๑

จำแนกโดยสัญญา เป็น ๓ ภพ คือ

๗. สัญญาภาพ คือสัตว์ที่มีนามชั้น หมายถึงว่า สัตว์นั้นมีจิตและเจตสิก ได้แก่ สัตว์ในกามภูมิ ๑๑, ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตต) และในอรุภูมิ ๓ (เว้นแนวสัญญาณาสัญญาตนภูมิ)

๘. อสัญญาภาพ คือ สัตว์ที่ไม่มีนามชั้น หมายถึงว่า สัตว์นั้นไม่มีจิต และ เจตสิก ได้แก่ สัตว์ในอสัญญสัตตภูมิ ๑ ภูมิ

๙. แนวสัญญาณาสัญญาภาพ คือสัตว์ที่ไม่มีสัญญาหยาบ มีแต่สัญญาที่ละเอียด อ่อนเหลือเกิน จนเกือบจะไม่รู้สึกรู้ว่ามี หมายถึงว่าเป็นสัตว์ที่จะนับว่าไม่มีนามชั้น ก็ไม่ใช่ จะว่ามีนามชั้นก็ไม่เชิง ได้แก่ สัตว์ในแนวสัญญาณาสัญญาตนภูมิ ๑ ภูมิ

๔.๗.๑๑ ขาติ

ขาติ ความเกิด ความปรากฏแห่งชั้นทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายตนะต่างๆ หรือความเกิด ความปรากฏขึ้น ของธรรมต่างๆ เหล่านี้^{๑๔๙}

ขาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ คือ ชรามรณะจะปรากฏเกิดขึ้นได้ก็เพราะมีขาติเป็นปัจจัย ขาติ มีลักษณะที่จตุกะ ดังนี้

ตตถ ตตถ ภเว ปฐมาภินิพพตติ ลกขณา มีการเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพนั้นๆ เป็นลักษณะ นียยาตน รสา มีการเป็นไปคล้ายกับว่ามอชันธ์ ๕ ที่มีขอบเขต ในภพหนึ่งๆ ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นกิจ

อดีตตภาโต อิศ อุมมชชน ปจจุปฏฐานา มีการเกิดขึ้นในภพนี้จากภพก่อน เป็นอาการปรากฏ (วา)ทุกขวิจิตตตตทา ปจจุปฏฐานา (หรือ)มีสภาพที่เต็มไปด้วยทุกข์ เป็นผลปรากฏ อุปจิต นามรูป ปทฐานา มีรูปนามที่เกิดขึ้นครั้งแรก เป็นเหตุใกล้ ขาติที่เกิดขึ้นเพราะมีภพเป็นปัจจัยนั้น ได้แก่ ปฏิสนธิขาติ คือ ปฏิสนธิจิต ๑๙ เจตสิก ๓๕ และกัมมชรูปที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล หรือรวมเรียก สั้นๆ ว่า วิบากนามชันธ์ ๔ และกัมมชรูป

ชรา อันเป็นปัจจัยยุบับนธรรมของชาตินั้น ได้แก่ความเก่าแก่เสื่อมโทรมของวิบากนามชันธ์ ๔ และกัมมชรูป หมายความว่า เมื่อวิบากนามชันธ์ ๔ และ กัมมชรูปเหล่านี้ปรากฏเกิดขึ้นเป็นชาติแล้ว ย่อมมีขณะที่ตั้งอยู่ ซึ่งเรียกว่า ฐิติขณะ ฐิติขณะของวิบากนามชันธ์ ๔ และกัมมชรูป นี้เรียกว่า ชรา

มรณะอันเป็นปัจจัยยุบับนธรรมของชาตินั้น ได้แก่อาการที่กำลังดับไปของ วิบากนามชันธ์ ๔ และกัมมชรูป หมายความว่า เมื่อวิบากนามชันธ์ ๔ และ กัมมชรูปเหล่านี้ปรากฏเกิดขึ้นเป็นชาติแล้ว ก็ ตั้งอยู่ชั่วขณะหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า ฐิติขณะ ต่อจากนั้นย่อมมีขณะที่ดับไป ซึ่งเรียกว่า กังคขณะ กังคขณะของ วิบากนามชันธ์ ๔ และกัมมชรูปนี้แหละที่เรียกว่า มรณะ

กล่าวอีกนัยหนึ่งตามธรรมดาสามัญก็ว่า นับแต่ที่สัตว์เกิดมาจนกระทั่งถึงตาย เรียกว่า ชรา ขณะที่กำลังตาย เรียกว่า มรณะ

๔.๗.๑๒ ชรา มรณะ

ชรา ความเก่าแก่เสื่อมโทรมของวิบากนามชันธ์ ๔ และกัมมชรูป หมายความว่า เมื่อวิบาก นามชันธ์ ๔ และกัมมชรูปเหล่านี้ปรากฏเกิดขึ้นเป็นชาติแล้ว ย่อมมีขณะที่ตั้งอยู่ ซึ่งเรียกว่า ฐิติขณะ ฐิติ ขณะของวิบากนามชันธ์ ๔ และกัมมชรูป

มรณะ ความสลายแห่งชั้น ความขาดชีวิตินทรีย์ หรือ ความเสื่อม กับ ความสลายแห่งธรรม

^{๑๔๙} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๙๐/๑๔๖

ต่างๆ เหล่านี้^{๑๕๐} คือ อาการที่กำลังดับของ โลกียวิบาก และกัมมชรูป

อนึ่ง ชรา มรณะ นี้ไม่เป็นปัจจัยให้เกิดปัจจัยุบบันนธรรม

ชรา มีลักษณะที่ดังต่อไปนี้

ขนฺธปริปาก ลกฺขณา มีความแก่ความเสื่อมของชั้นที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันภาพ เป็นลักษณะ

มรณฺุปนยน รสา มีการนำเข้าไปใกล้ความตาย เป็นกิจ

โยพพนวินาส ปจฺจุปฺภูฏานา มีการทำลายวัยที่ดี เป็นอาการปรากฏ

ปริปฺจฺจมาน รูป ปทฺฐานา มีรูปที่กำลังแก่ เป็นเหตุใกล้

มรณะ มีลักษณะที่ดังต่อไปนี้

จฺดูติ ลกฺขณํ มีการเคลื่อนย้ายจากภพที่ปรากฏอยู่ เป็นลักษณะ

วโยค รสํ มีการจากสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งปวงบรรดาที่เคย

พบเห็นกันในภพนี้ เป็นกิจ

คฺตวิปฺปลาส ปจฺจุปฺภูฏานํ มีการย้ายที่อยู่จากภพเก่า เป็นอาการปรากฏ

ปริภิชฺชมาน นามรูป ปทฺฐานํ มีนามรูปที่กำลังดับ เป็นเหตุใกล้

ชรา มรณะ ได้แก่ ความแก่แก่เสื่อมโทรมและอาการที่กำลังดับไปของวิบากนามชั้น ๔ และกัมมชรูป

เมื่อมีความเกิดขึ้น ก็เป็นที่แน่นอนว่าจะต้องชรา และมรณะเป็นที่สุด แต่ถ้าชาติ คือการเกิดขึ้น ไม่ปรากฏขึ้นแล้ว ชรา มรณะ ก็จะปรากฏไม่ได้

ชรา นับว่ามี ๒ คือ รูปชรา และนามชรา

รูปชรา หมายถึง ความชราของรูปที่เกิดขึ้นตามวัย โดยมีอาการปรากฏให้เห็น ด้วยนัยน์ตา เช่น ฟันหัก ผมหงอก หนังเหี่ยว หลังกอง เป็นต้น อย่างนี้ชื่อว่า วโย วุทธิชรา ซึ่งเป็นบัญญัติ เป็นความชราที่ปรากฏชัด (ปากฏชรา) เป็นความชรา ที่เปิดเผย คือไม่ปกปิด (อัปปฏิจฉันนชรา)

อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า ปรมัตถชรา หรือ ขณิกชรา ซึ่งได้แก่ ฐิติขณะของรูป เป็นความชราที่ปกปิด ไม่เปิดเผย (ปฏิจฉันนชรา) เป็นความชราที่ไม่ปรากฏ คือ ไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยนัยน์ตา (อปากฏชรา)

รูปชรานี้ยังจำแนกออกได้เป็น ๒ คือ *อภิกกมชรา* แก่ขึ้น และ*ปฏิกกมชรา* แก่ลง ผู้ที่อยู่ในวัยที่ ๑ มันททสกวัย วัยอ่อน จนถึงวัยที่ ๔ พลทสกวัย วัยที่มีกำลัง นั้นเรียกว่า *อภิกกมชรา* คือกำลังแก่ขึ้น ส่วนผู้ที่เลยวัยที่ ๔ พลทสกวัยไปแล้วนั้นเรียกว่า *ปฏิกกมชรา* คือกำลังแก่ลง

นามชรา ได้แก่ ฐิติขณะของนามธรรม คือ ปรมัตถชรา หรือ ขณิกชรา หรือ ปฏิจฉันนชรานั้นเอง เป็นความชราที่มองด้วยนัยน์ตาไม่เห็น

มรณะ ก็นับว่ามี ๒ คือ รูปมรณะ และนามมรณะ

รูปมรณะ หมายถึง ความดับไปของรูป ที่เรียกว่าภังคขณะ ซึ่งในที่นี้หมายถึง สมมติมรณะ ที่เรียกกันว่า คนตาย สัตว์ตาย เป็นต้น นั้นด้วย

นามมรณะ ก็คือความดับไปของนามชั้น ๔ เรียกว่า ภังคขณะ

สรุปอย่างย่อที่สุดก็ว่า อุปาทขณะของวิบากนามชั้น ๔ และกัมมชรูป ชื่อว่า ชาติ

^{๑๕๐} ความหมายในหลัง ใช้สำหรับอธิบายปฏิจจสมุปปาทที่เป็นไปในขณะจิตเดียว ตามหลักใน อภิ.วิ. (ไทย)

ทูปัญญาโทมนัสสกรณรส มีการทำให้โกรธ เสียใจ กลุ้มใจ กลัวเกิด ขึ้นแก่ผู้
ที่มีปัญญาน้อย เป็นกิจ

กายิกาพธปัจจุภูฐานมีความป่วยทางกาย เป็นอาการปรากฏ

กายปสาทปฏฐฐาน มีกายปสาทเป็นเหตุใกล้

ความทุกข์กายนี้ นอกจากเบียดเบียนร่างกายแล้ว ยังสามารถเบียดเบียนจิตใจอีกด้วย
กล่าวคือ เมื่อร่างกายไม่สบายแล้ว ก็ย่อมจะทำให้กลุ้มใจ เสียใจ ไปด้วย ดังนั้นจึงจัดว่าทุกข์กายนี้เป็น
ทุกข์พิเศษ ซึ่งจำแนกได้เป็น ๗ คือ

๑ ทุกข์ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกข์เวทนาและเจตสิกทุกข์เวทนาที่เรียกว่าทุกข์ทุกข์
เพราะเมื่อว่าโดยสภาพก็มีสภาพเป็นทุกข์ ว่าโดยชื่อก็มีชื่อเป็นทุกข์

กายิกทุกข์เวทนา ได้แก่ ทุกขสหคตกายวิญญาณ ๑ เจตสิก ๗

เจตสิกทุกข์เวทนา ได้แก่ โทมนัสสสหคตจิต ๒ เจตสิก ๒๒

๒ วิปริณามทุกข์ ได้แก่ กายิกสุขเวทนา และเจตสิกสุขเวทนา ที่เรียกว่า วิปริณามทุกข์
เพราะสภาพของสุขทั้ง ๒ นี้ จะต้องวิปริตแปรปรวนไป เมื่อแปรปรวนไปแล้วก็เป็นเหตุให้กายิก
ทุกข์ และเจตสิกทุกข์เกิดขึ้น

กายิกสุขเวทนา ได้แก่ สุขสหคตกายวิญญาณ ๑ เจตสิก ๗

เจตสิกสุขเวทนา ได้แก่ โสมนัสสสหคตจิต ๖๒ เจตสิก ๔๗

๓ สงขารทุกข์ ได้แก่ อุเบกขาเวทนา และจิต เจตสิก รูป ที่เว้นจากทุกข์ทุกข์ และวิ
ปริณามทุกข์ ซึ่งกล่าวแล้วในข้อ ๑ และ ๒ นั้น ที่เรียกว่าสังขารทุกข์เพราะถูกเบียดเบียนโดย
ความเกิดดับอยู่เป็นนิจ

๔ ปฏิจฉนทุกข์ หรือ อปากฎทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์ที่ปกปิด หรือความทุกข์ที่ไม่
ปรากฏอาการให้ผู้อื่นเห็นได้ เช่น ปวดท้อง ปวดฟัน ปวดหู ปวดศีรษะหรือความไม่สบายใจ อัน
เกิดจากราคะ โทสะ เป็นต้น ความทุกข์เหล่านี้ผู้อื่น ไม่สามารถจะรู้ได้ นอกจากจะสอบถามหรือ
เจ้าตัวจะบอกเล่าให้ทราบ

๕ อปปฏิจฉนทุกข์ หรือ ปากฎทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์ที่ไม่ปกปิด คือ เปิดเผย หรือ
เป็นความทุกข์ที่ปรากฏอาการให้ผู้อื่นเห็นได้โดยไม่ต้องสอบถาม ไม่ต้องให้เจ้าตัวบอกเล่าก็รู้
เช่น ความเจ็บปวดที่เกิดจากบาดแผลถูกตีถูกฟัน แขนขาด ขาขาด เป็นง่อย เหล่านี้เป็นต้น

๖ ปริยายทุกข์ ได้แก่ วิปริณามทุกข์ และสังขารทุกข์ที่กล่าวแล้วในข้อ ๒ และ ๓
นั่นเอง ที่เรียกว่า ทุกข์โดยปริยายนั้น ก็เพราะทุกข์เหล่านี้ไม่ใช่เป็นตัวทุกข์โดยตรง แต่เป็นที่เกิด
แห่งทุกข์ต่างๆ อื่นที่หนึ่ง

๗ นิปริยายทุกข์ ไม่ใช่ทุกข์โดยปริยาย แต่เป็นตัวทุกข์โดยตรงทีเดียว อัน ได้แก่ ทุกข์
ทุกข์ โทมนัสทุกข์ และ อุปายาสะ

อีกนัยหนึ่งจำแนกว่าทุกข์กาย มี ๙ โดยนับแยก กายิกทุกข์และเจตสิกทุกข์ออกไปว่าเป็น ๒ จึง
เป็นทุกข์กาย ๙ ประการ

ในทุกข์กาย ๗ ประการนี้ ข้อ ๑ ทุกข์ทุกข์ ข้อ ๒ วิปริณามทุกข์ข้อ ๓ สังขารทุกข์และข้อ ๖
ปริยายทุกข์นั้น ถ้าจะกล่าวอย่างสามัญให้เข้าใจง่าย ๆ ก็ว่า

ทุกข์ทุกข์ ได้แก่ ธรรมที่เกิดพร้อมกับ ทุกขเวทนา

วิปริณามทุกข์ ได้แก่ ธรรมที่เกิดพร้อมกับ สุขเวทนา

สังขารทุกข์ ได้แก่ ธรรมที่เกิดพร้อมกับ อุเบกขาเวทนา

ปริยายทุกข์ ได้แก่ ธรรมที่เกิดพร้อมกับ สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา ซึ่งจะต้องวิปริตผันแปร กลับไปเป็นทุกข์อีก

โทมนัส สภาพที่เป็นเหตุให้เป็นผู้มีใจคอไม่ดี ได้แก่ เจตสิกทุกข์คือ ทุกข์ใจ

ทุมณสสุภาโว โทมนสสุ สสภาพที่เป็นเหตุให้ใจคอไม่ดี ชื่อว่าโทมนัส ได้แก่ เจตสิกทุกข์ คือ ทุกข์ใจ ลักษณะที่จิตทุกข์ของโทมนัส มีดังนี้

จิตตปีฬนลกขณฺ์ มีการเบียดเบียนใจ เป็นลักษณะ

มโนวิฆาตนรสลํ มีการทรมานใจ เป็นกิจ

มานสํพยุธิปจฺจุปฏฐานํ มีความไม่สบายใจ เป็นอาการปรากฏ

ททยวตฺตูปฏฐานํ มีททยวตฺต เป็นเหตุใกล้

เหตุที่ทำให้เกิดโทมนัสนั้นมีหลายประการ แต่ส่วนมากย่อมเนื่องมาจากอุปเพทีย สมปโยโค ได้ประสบกับสิ่งที่ไม่ชอบใจและ ปิเยทีย วิปโยโค พลัดพรากจากสิ่งที่ชอบใจ

อุปายาส ความลำบากใจอย่างหนัก ชื่อว่า อุปายาส ได้แก่ โทสเจตสิกที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพย สนะอย่างใดอย่างหนึ่ง

ภุโส อายาสนํ อุปายาส ความลำบากใจเป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า อุปายาสะ ได้แก่ โทสเจตสิก ที่ เกิดขึ้นโดยอาศัยพยสนะ ๕ นั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง

ลักษณะที่จิตทุกข์ของอุปายาสะ คือ

จิตตปริทหน ลกฺขณํ มีการเผาจิตอย่างหนัก เป็นลักษณะ

นิตถุนน รโส มีการทอดถอนใจ เป็นกิจ หมดอาลัยตายอยาก

วิสาทปจฺจุปฏฐานํ มีกายและใจขาดกำลังลง เป็นอาการปรากฏ

ททยวตฺตูปฏฐานํ มีททยวตฺต เป็นเหตุใกล้

อุปายาสะ ความลำบากใจเป็นอย่างยิ่งนี้ บางทีก็ว่า ความคับแค้นใจซึ่งมีความโศกเศร้าที่เผา หัวใจอย่างท่วมท้นจนแห้งผาก น้ำตาตกในร้องไห้ไม่ออก นั่งขมิม ซึมไปไม่พูดจา เพราะไม่รู้ว่าจะพูดหรือ ปรับทุกข์อย่างไร จึงจะสมกับความคับแค้น ใจที่ตนได้รับนั้นเป็นเหตุให้ร่างกายซูบซีดผ่ายผอม เป็น อันตรายแก่กายและใจเป็นที่สุด

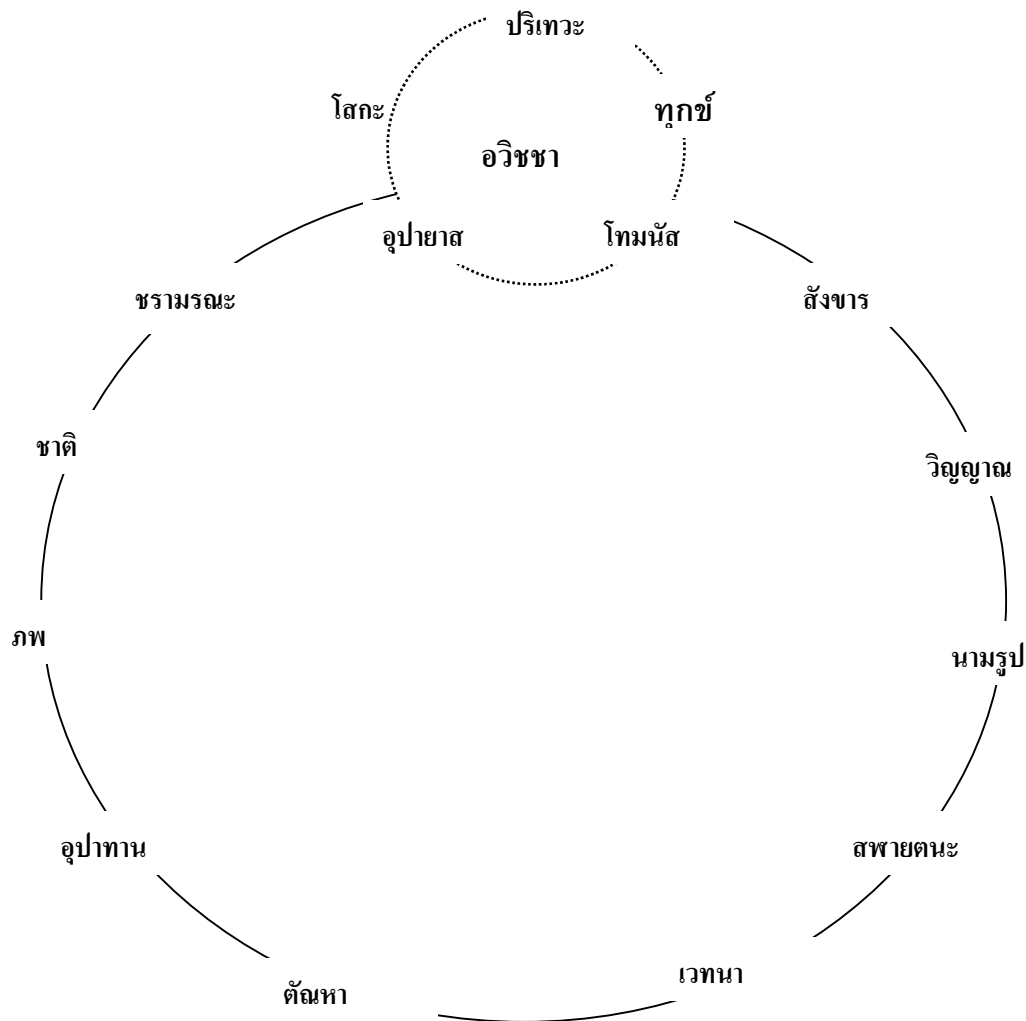
ปฏิจฺจสมุปบาทนํ เป็นองค์ธรรมที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงไว้ในฐานะเป็นตัวของสภาวะหรือ กฎของธรรมชาติ ซึ่งเป็นหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระองค์ทรงแสดงไว้ ๒ ประการคือ ประการ แรก เรียกว่ากระบวนการเกิด คือสมุททวาร ประการที่สอง เรียกว่ากระบวนการดับ คือนิโรธวาร ปฏิจฺจสมุปบาทเป็นองค์ธรรมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกัน เกี่ยวโยงกันเป็นลูกโซ่ตลอด สาย ทั้งสายเกิดและสายดับที่มีคำกล่าวไว้ว่า

เพราะมีอริขชาเป็นปัจจัย จึงทำให้เกิดสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย ทำให้เกิดวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ทำให้เกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ทำให้เกิดสฬายตนะ เพราะนาม รูปเป็นปัจจัย ทำให้เกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ทำให้เกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยทำให้เกิด ตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย ทำให้เกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ทำให้เกิดภพ เพราะภพ เป็นปัจจัย ทำให้เกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย ทำให้เกิดชรา มรณะ ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัสและความคับแค้นใจ สิ่งทั้งหลายเหล่านี้เกิดขึ้นครบถ้วนเรียกว่า สมุททวารคือสายเกิดนั่นเอง ส่วนสายดับหรือนิโรธวารนั้น คือ เพราะอริขชาดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะ วิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะ ผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทาน ดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรามรณะ ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์

โทมนัส ความคับแค้นใจก็ดับ ดังนั้นความเกิดขึ้นแห่งความทุกข์และความดับทุกข์มีด้วยอาการอย่างนี้ ฤกษ์ทั้งหลาย ดวงตา ญาณ ปัญญา อวิชชา แสงสว่างในสิ่งที่เราไม่เคยฟังมาก่อนได้เกิดขึ้นแก่เราว่า นี่ คือความเกิดขึ้นพร้อมแห่งความทุกข์ ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้ ปฏิจจสมุปบาทนี้ได้ปรากฏแก่พระพุทธ องค์ในยามที่ ๓ แห่งวันเพ็ญเดือนวิสาขะ คือวันที่พระองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๑๕๑}

ปฏิจจสมุปบาท แสดงถึงสภาวะของชีวิตตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ชีวิตทุกชีวิตเป็นสภาวะธรรมอย่าง หนึ่งที่ประกอบด้วยขั้น ๕ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือนามรูปอันเป็นทุกข์ มีการเวียน ว่ายตายเกิด เมื่อเข้าใจในปฏิจจสมุปบาทนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้หายสงสัยในเรื่องโลกและชีวิต นรก สวรรค์ บุญ บาป ชาตินี้ ชาตินั้น และนิพพานว่าเป็นของจริง ดังนั้นการศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาทจึงทำให้ เข้าใจถึงตัวสภาวะธรรมชาติ ที่เป็นสังสารธรรมและประการสำคัญที่สุดก็คือ ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ อันเป็น คุณธรรมในการดำเนินชีวิตนำไปสู่ความสิ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิง กล่าวคือไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดต่อไป เป็นการดับภพดับชาติสิ่งทีปรากฏข้างหน้านั้นคือพระนิพพาน

องค์ประกอบของปฏิจจสมุปบาททั้งหมด ๑๒ ข้อ เป็นปัจจัยสืบต่อซึ่งกันและกันเป็นรูป สัมพันธ์ต่อเนื่องเป็นวงกลม ไม่มีเบื้องต้นและเบื้องปลายดังรูปข้างล่าง

^{๑๕๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๔-๑๔๔/๓๓-๗๘.

การที่เห็นว่าอวิชชาเป็นจุดเริ่มต้นถือว่าเป็นสัสสตทิฏฐิ คือ เห็นว่ามีอยู่ ส่วนการเห็นว่าโสกะ+ปริเทวะ + ทุกซ์ + ฯลฯ เป็นส่วนปลายแล้วหมดสิ้นของปฏิจจสมุปบาท ถือว่าเป็นอุจเฉททิฏฐิ คือเห็นว่าขาดสูญ โดยทั่วไปการที่ยกเอาอวิชชาขึ้นมาก่อนหัวข้ออื่นๆ ก็เพื่อจะตั้งหัวข้อให้ผู้เริ่มทำการศึกษาจะได้เข้าใจง่ายไม่สับสน อวิชชาหาใช่สาเหตุแรกเริ่มของปัจจัยต่างๆ ในปฏิจจสมุปบาท เพราะอวิชชาเองก็มีปัจจัยให้เกิดอาสวะกิเลส

“...เหตุเกิดแห่งอาสวะย่อมมีเพราะอวิชชาให้เกิด

ความดับอาสวะย่อมมีเพราะอวิชชาดับ...”^{๑๕๒}

ส่วนโสกะ + ปริเทวะ + ทุกซ์ + ฯลฯ ก็ยังไม่ใช่ส่วนสุดท้ายของปฏิจจสมุปบาท เพราะผู้ที่มีโสกะ + ปริเทวะ + ทุกซ์ + ฯลฯ ยังมีกิเลสอยู่ภายในใจอยู่ตราบใดที่มนุษย์ยังไม่สามารถดับกิเลสได้ก็ย่อมเป็นปัจจัยที่จะให้เกิดอวิชชาขึ้นมาอีก

“...เหตุเกิดแห่งอวิชชา ย่อมมีเพราะอาสวะเป็นเหตุให้เกิด...”^{๑๕๓}

การเริ่มต้นของปฏิจจสมุปบาทอาจจะเริ่มต้นในหัวข้อใดก็ได้ ย่อมขึ้นอยู่กับกาลและเทศะตลอดไปจนถึงภูมิปัญญาของผู้ฟัง

^{๑๕๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๐/๗๑.

^{๑๕๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๘/๗๑.

บทที่ ๕

วิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๕.๑ วิปัสสนากับสติปัญญา

อนิจจาทิวเสน วิวิธเณ อากาเรน ธมฺเม ปสฺสตีติ วิปัสสนา^๑ ปัญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรมมี
ขั้นเป็นต้น ด้วยอาการต่างๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ฉะนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา

อนิจจาทิววิธการโต ทสฺสนตเถน วิปัสสนาสงขาตานญจ ที่เรียกว่าวิปัสสนา เพราะอธิบาย
ว่าเห็นโดยอาการต่างๆ มี ความไม่เที่ยง เป็นต้น^๒

รูปาทิอารมฺมเณสุ ปณฺณตติยา จ นิจฺจสุขอตตสุกฺสณฺณาย จ วิเสเสน นามรูป ภาเวเน วา อนิจ
จาทิวากาเรน วา ปสฺสตีติ วิปัสสนา” ธรรมชาติโดยเห็นแจ้งในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณเป็นต้น โดย
ความเป็นนามรูป ที่พิเศษนอกออกไปจากบัญญัติ โดยการละทิ้งสัททบัญญัติ อัถละบัญญัติเสียสิ้น และ
ย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณเป็นต้น โดยอาการเป็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภ ที่พิเศษ
นอกออกไปจากนิจจสัญญาวิปัสสนา สุขสัญญาวิปัสสนา อนัตตสัญญาวิปัสสนา สกฺสัญญาวิปัสสนาเสีย
ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าวิปัสสนา ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมหาภูตลจิต มหากริยาจิต^๓

วิปัสสนา หมายถึง ปัญญากำหนดเห็นพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ เป็นไปเพื่อการปฏิบัติให้
หลุดพ้นจากอสังขารกิเลส^๔ วิปัสสนาภาวนา คือ กระบวนการรับรู้สภาวะอารมณ์ปัจจุบันตามความเป็น
จริง มีการหยั่งเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาในอารมณ์ที่ปรากฏ รู้ปัญหาและ
แก้ปัญหาที่ต้นเหตุตามหลักอริยสัจ ๔ นอกจากนี้ เป็นกระบวนการฝึกอบรมปัญญาให้รู้แจ้งเห็นจริงว่า
ชีวิตนี้มีเพียงรูปกัณฺณม หรือขั้น ๕ ที่เกิด-ดับตามเหตุตามปัจจัยอยู่ตลอดเวลาเท่านั้น เมื่อสภาพจิตที่มี
การฝึกฝนอบรมเข้าถึงความจริงแท้แล้ว คุณค่าแท้ของชีวิตย่อมเกิดขึ้น

พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตฺโต)ให้คำนิยามว่า “วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง คือ เห็น
ตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม, ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้
และยังเป็นการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง”^๕

ทำไมต้องเจริญวิปัสสนาภาวนา?

ความเข้าใจของผู้ปฏิบัติหลายท่านคิดว่า “การปฏิบัติสมถภาวนาดีกว่าวิปัสสนาภาวนา
เพราะสมถฝึกแล้วทำให้เหาะได้ รู้ใจคนอื่นได้ เสกมนต์คาถาอาคมได้ ส่วนวิปัสสนาล้วนๆ ทำไม่ได้” แต่
ถึงอย่างไรก็ตาม ผู้ปฏิบัติสมถกรรมฐานก็ยังเป็นเพียงปุถุชนที่ต้องเวียนว่ายตายเกิดใน ๓๑ ภูมิ หากที่สุด

^๑ ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๓๒๘ ,อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๐๐/๑๐๐.

^๒ ธนิต อโยโพร, วิปัสสนานิยม, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ,
๒๕๔๐), หน้า ๓๗๘.

^๓ พระสังฆธรรมโชติกะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉท ๙ เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๕ กรุงเทพฯ : บริษัท วี.

อินเตอร์ พรีนธ์ จำกัด., ๒๕๔๗, หน้า ๑๕.

^๔ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๖/๑๕๗.

^๕ พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์,(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,๒๕๓๘), หน้า ๒๗๖.

ของภพชาติไม่ได้ ยังต้องตกอบาย ทรมาณในนรกอีกนับชาติไม่ถ้วน ส่วนผู้ปฏิบัติวิปัสสนานั้น ถึงแม้จะเหาะไม่ได้ เสกคาถาไม่คลัง แต่ก็เหลือภพชาติเพียงแค่ ๗ ชาติเป็นอย่างยิ่ง และตั้งแต่ชาตินี้เป็นต้นไปก็ จะไม่ตกอบายอีกเลย ไม่ว่าในอดีตจะเคยทำบาปอกุศลไว้มากมายปานใดก็ตาม

ผลจากสมณะไม่ว่าจะเป็นฉานสมาบัติหรืออภิญญาก็ตาม ยังเป็นเพียงโลกีย์^๖ เป็นของปุถุชน เสื่อมถอยได้ เช่น ฤทธิ์ที่พระเวททัตได้^๗ เจโตวิมุตติของพระโคธิกะ^๘ และฉานสมาบัติของพระภิกษุ สามเณร ฤาษีและคฤหัสถ์ บางท่านที่มีเรื่องเล่าต่อกันมาในคัมภีร์ต่างๆ เป็นของมีมาก่อนพุทธกาล เช่น อาหารตาสกาลามโคตรได้ถึงอรุปรมาณที่ ๓ อุทกตาสรามบุตร^๙ ได้ถึงอรุปรมาณที่ ๔ เป็นต้น^{๑๐} เป็น ของมีได้ในลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา มิใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา เพราะไม่ทำให้หลุดพ้นจาก กิเลสและทุกข์ได้อย่างแท้จริง นักบวชบางลัทธิทำสมาธิจนได้ฉาน ๔ แต่ยังมีมิฉานปฏิญญาเกี่ยวกับเรื่อง อัตตาและยึดถือในฉานนั้นว่าเป็นนิพพาน ก็มี^{๑๑} ลัทธิเช่นนี้พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธ

ผลที่ต้องการจากสมณะตามหลักพุทธศาสนา คือการสร้างสมาธิเพื่อใช้เป็นบาทฐานวิปัสสนา จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาสำเร็จด้วยวิปัสสนา คือการฝึกอบรมปัญญาที่มีสมาธินั้นเป็นบาทฐาน หากบรรลุจุดหมายสูงสุดด้วยและยังได้ผลพิเศษแห่งสมณะด้วย ก็จัดว่าเป็นผู้มีคุณสมบัติพิเศษได้รับการ ยกย่องนับถืออย่างสูง แต่หากบรรลุจุดหมายแห่งวิปัสสนาอย่างเดียวไม่ได้ผลพิเศษแห่งสมณะ ก็ยังเลิศ กว่าได้ผลพิเศษแห่งสมณะคือได้ฉานสมาบัติและอภิญญา ๕ แต่ยังไม่พ้นจากอริชาและกิเลสต่างๆ ไม่ ต้องหลุดถึงจุดหมายสูงสุด แม้แต่เพียงขั้นสมาธิ ท่านก็กล่าวว่า พระอนาคามีถึงแม้จะไม่ได้ฉานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญา ก็ชื่อว่าเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิบริบูรณ์^{๑๒} เพราะสมาธิของพระอนาคามีผู้ไม่ได้ฉานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญานั้น แม้จะไม่ใช้สมาธิที่สูงพิเศษอะไรนักแต่ก็เป็นสมาธิที่สมบูรณ์ในตัวยั่งยืนคงระดับ มี พื้นฐานมั่นคง^{๑๓} เพราะไม่มีกิเลสที่จะทำให้เสื่อมถอยหรือรบกวนได้ ตรงข้ามกับสมาธิของผู้เจริญสมณะ อย่างเดียวจนได้ฉานสมาบัติและอภิญญา แต่ไม่ได้เจริญวิปัสสนาไม่ได้บรรลุมรรคผล แม้สมาธินั้นจะเป็น สมาธิขั้นสูงมีผลพิเศษ แต่ก็ขาดหลักประกันที่จะทำให้ยั่งยืนมั่นคง ผู้ได้สมาธิอย่างนี้ถ้ายังเป็นปุถุชนก็ อาจถูกกิเลสครอบงำทำให้เสื่อมถอยได้

ทำบุญใส่บาตรก็พอแล้ว ทำไมต้องปฏิบัติวิปัสสนา

การทำบุญกุศลย่อมนำมาความสุขความเจริญมาให้ผู้กระทำในชาติต่อๆ ไป แต่ถึงอย่างไรก็ตาม การทำบุญให้ทานที่ชาวพุทธนิยมทำอยู่ทุกวันนี้ ส่งผลให้ได้ไปเกิดเพียงแค่สวรรค์ ๖ ชั้นเท่านั้น เมื่อหมด บุญก็ต้องกลับมาเกิดเป็นคนอีก และถ้าเคยทำบาปไว้ก็ต้องไปทรมานในนรกอีกหลายแสนโกฏิป ไปเกิด

^๖ ดูรายละเอียด วิสุทธิตี.(บาลี)๒/๑๙๕,๑๙๗

^๗ ดูรายละเอียด วิ.ม.(บาลี)๗/๓๕๕/๑๖๑

^๘ ดูรายละเอียด วิสุทธิตี.(บาลี)๓/๓๔๓ , ขุ.ชา.อ.(บาลี)๔/๕

^๙ ดูรายละเอียด ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๑๗/๒๘๓ , ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๑๗/๓๒๐

^{๑๐} ดูใน ม.อ.อ.(บาลี)๓/๕๗๓

^{๑๑} ดูในที.สี.(บาลี) ๙/๕๐/๒๒, ที.สี.(ไทย) ๙/๕๐/๔๗, ขุ.จரிய.อ. (บาลี) ๔๔/๖๙, ข.ชา.อ.(บาลี) ๙/๑๖๖, ม.

อ.ป.อ.(บาลี) ๔ /๑๕๐ /๑๑๙

^{๑๒} วิปัสสนานิยมเนน ทิ สุขขวิปัสสกสสุ อูปปนนมคโคปิ สสมาปตติลาภิน ฉานํ ปาทกํ อกตวา อูปปนนมคโคปิ ปรมชฌานํ ปาทกํ กตวา ปภินณกสงขาร สมนสิตวา อูปปาติตมคโคปิ ปรมชฌานิกวา โหติ สพเพสุ สตต โพชฌนคานิ อฏฐ มคคกคานิ ปณจ ฉานนคานิ โหติ (ขุ.ปฏิ.อ.(บาลี)๑/๑๐๘/๒๐๙ , อภ.ส.อ.(บาลี)๑/๗๐๔/๒๘๕

^{๑๓} อัง.จตุ.(บาลี) ๒๑/๑๓๖/๑๕๕, อัง.จตุ.(ไทย)๒๑/๑๓๖/๒๐๕, อัง.จตุกก.อ.(บาลี)๒/๑๓๖/๓๘๑

เป็นสัตว์เดรัจฉานบ้าง เป็นเปรตบ้าง ในพระไตรปิฎกบอกว่า “เทวดาและเวทย์ปลาพรหมเมื่อเคลื่อนจากภพของตนแล้ว ต้องไปตกนรกหมกไหม้เสียส่วนมาก”^{๑๔}

ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ การที่เราได้สั่งสมบุญไว้มาก จึงไม่ได้รับประกันว่าเราจะหลุดพ้นจากทุกข์ ให้ประสบสุขช่วงรัตนันตร์ หรือไม่ต้องกลับไปตกนรกอีกได้ แต่ถึงกระนั้น บุญก็เป็นปัจจัยสำคัญในหลายเหตุปัจจัยที่จะเป็นบันไดให้เราก้าวไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ครั้งหนึ่ง อุตตรเทพบุตรเข้าไปอวดความรู้กับพระพุทธเจ้าว่า

“ชีวิตถูกขรณาไป อายุจึงสั้น ไม่มีผู้ใดต้านทานความชราที่จะมาถึงได้ บุคคลพิจารณาเห็นภัยในความตาย แล้ว ควรเร่งบำเพ็ญบุญ ซึ่งจะนำความสุขมาให้”

แต่พระพุทธเจ้า**ตรัสแย้งว่า**

“ชีวิตถูกขรณาเข้าไป อายุจึงสั้น ไม่มีผู้ใดต้านทานความชราที่จะมาถึงได้ บุคคลเมื่อพิจารณาเห็นภัยในความตายแล้ว ควรละความปรารถนาในโลกเสีย แล้วมุ่งสู่พระนิพพานเถิด”^{๑๕}

หมายความว่า ถึงเราได้ทำบุญไว้มากมายปานใดก็ตาม ก็ไม่อาจหลุดพ้นจากทุกข์และนรกได้ เหมือนกับแสงสว่างในกลางวันย่อมตามมาด้วยความมืดมิดในยามค่ำคืนเสมอ จนกว่าจะเข้าสู่มรรค ผลนิพพาน หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดได้อย่างสิ้นเชิง

หรือ โยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาถึงญาณที่ ๑๔ แล้ว โสตาปัตติมรรคญาณจะทำหน้าที่ประหามิงจาทิภูฏีและวิจิจจาทิภูฏีได้เด็ดขาด^{๑๖} เป็นผู้มีศีล ๕ อยู่โดยปกติ มีศรัทธาตั้งมั่นในพระรัตนตรัย ไม่ตกไปในนรกอีกแล้ว มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิอีกไม่เกิน ๗ ชาติ^{๑๗}

อรรถกถาอังคุตตรนิกายกล่าวว่า วิปัสสนา คือการการเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรมโดยความเป็นสถานะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา^{๑๘}

การปฏิบัติสติปัฏฐาน^{๑๙} คือ การพิจารณากำหนดรู้รูปนาม อาศัยเพียงการเพ่งธรรมอย่างเดียว ไม่กำหนดรูปรูปนามในขณะปัจจุบัน ย่อมไม่สามารถทำวิปัสสนาญาณให้เกิดขึ้นได้ ซึ่งกล่าวได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนาที่พ้นจากการกำหนดรูปรูปนาม หรือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่พ้นจากหลักสติปัฏฐาน ๔ ไม่มีเลย ดังในคัมภีร์อรรถกถาแสดงไว้ว่า ยสฺมา ปน กายเวทนาจิตตมเมสุ กญฺจิ ฌมฺมํ อนามลิตฺวา ภาวนานาม นตฺถิ.ตสฺมา เตปิ อิมินาว มคฺเคน โสภปริเทเว สมตฺกนฺตาทิ เวทิตพฺพา.^{๒๐}

“อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าภาวนาย่อมไม่มีโดยมิได้กำหนดธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม ดังนั้นควรทราบว่ แม้สันตติอำมาตย์และนางปฏาจาธาเหล่านั้น ได้ล่วงพ้นความเศร้าโศกและความคร่ำครวญด้วยหนทาง (คือสติปัฏฐาน) นี้”^{๒๑}

^{๑๔} พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๙ ข้อ ๑๑๘๑ หน้า ๖๕๔

^{๑๕} พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๙ ข้อ ๑๓๗ หน้า ๕๐๖

^{๑๖} ดูใน อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๒๒ , อภิ.ป.อ. (บาลี) ๓๑/๕๓.

^{๑๗} ดูใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒ , ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๒๑๔/๑๙๖.

^{๑๘} อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๒๐/๑๖๕ , อง.สตตก.ฎีกา. (บาลี) ๓/๒๐/๑๙๒

^{๑๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙/๓๐๑-๓๓๗๒.

^{๒๐} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๖๒.

^{๒๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๓๐.

การเจริญวิปัสสนา คือ การใคร่ครวญธรรม หมายถึง การเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรม โดยความเป็นไตรลักษณ์^{๒๒} แต่ที่เราไม่เห็นนามรูปตามความเป็นจริง คือโดยความเป็นไตรลักษณ์ได้โดยง่าย นั้นก็เพราะว่ามีธรรม ๓ ประการ เป็นเครื่องขวางกั้นไว้ คือ ๑. สันตติปิดบังอนิจจัง ๒. อิริยาบถปิดบัง

ทุกข์ ๓. ฆนสัญญาปิดบังอนัตตา^{๒๓}

วิธีทำลายเครื่องปิดบังไตรลักษณ์มีอยู่ทางเดียวเท่านั้น คือปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นอกจากนี้ไม่มีทางอื่นใดอีกเลย^{๒๔} สติปัฏฐาน ๔ เท่านั้นที่สามารถทำลายวิปลาส และทำให้เกิดวิปัสสนาปัญญา เห็นความจริงของรูปนามที่เป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ได้^{๒๕} ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ จึงสรุปความได้ว่า วิปัสสนาและสติปัฏฐานเป็นสิ่งเดียวกันโดยความเป็นเหตุเป็นผลกับ คือ วิปัสสนาญาณจะมีขึ้นไม่ได้เลย หากขาดกระบวนการพิจารณาธรรมตามแนวสติปัฏฐาน ๔

อีกนัยหนึ่ง วิปัสสนา หมายถึงเห็นตามเหตุ ตามการณ ด้วยปัญญาตามความเป็นจริง^{๒๖} แต่ที่มนุษย์เห็นผิดไปจากความเป็นจริงนั้นก็เพราะวิปลาสธรรม ๓ ประการ คือ ทิฐิวีปลาส(ความเห็นผิด) จิตวีปลาส(รู้ผิด)และสัญญาวีปลาส(จำผิด) องค์ของวิปลาส มี ๔ คือ ๑) อัตตวีปลาส สำคัญว่านามรูปเป็นตัวตน ๒) สุขวีปลาส สำคัญว่านามรูปเป็นสุข ๓) สุขวีปลาส สำคัญว่านามรูปสวयงาม ๔) นิจจวีปลาส สำคัญว่านามรูปเที่ยง^{๒๗}

วิปลาสธรรมนี้เกิดขึ้นเพราะไม่ได้กำหนดรู้ความจริงของนามรูป การที่จะละวิปลาสธรรมนี้ได้ก็โดยการกำหนดนามรูปตามนัยของสติปัฏฐาน ๔ ในคัมภีร์อรรถกถา^{๒๘} กล่าวว่าสติปัฏฐาน ๔ มุ่งแสดงการละหรือทำลายวิปลาสธรรมทั้ง ๔ เป็นหลัก คือ

๑) สุขวีปลาส กำจัดได้ด้วยกายานุปัสสนา ละสุขสัญญาได้ คือ เห็นความสำคัญว่ารูปนามเป็นของสวयงาม

๒) สุขวีปลาส กำจัดได้ด้วยเวทนานุปัสสนา ละสุขสัญญา คือ เห็นความสำคัญว่ารูปนามเป็นสุข

๓) นิจจวีปลาส กำจัดได้ด้วยจิตตานุปัสสนา ละนิจจสัญญา คือ เห็นความสำคัญว่ารูปนามเป็นของเที่ยง

๔) อัตตวีปลาส กำจัดได้ด้วยธรรมานุปัสสนา ละอัตตสัญญา คือ เห็นความสำคัญว่ารูปนามเป็นตัวเป็นตน^{๒๙}

ด้วยเหตุนี้ การเจริญวิปัสสนากับการเจริญสติปัฏฐานจึงเป็นอย่างเดียวกัน โดยความเป็นเหตุเป็นผลกัน^{๓๐}

^{๒๒} อัง.สตุตตก.อ. (บาลี)๓/๒๐/๑๖๕, อัง.สตุตตก.ฎีกา.(บาลี) ๓/๒๐/๑๙๒

^{๒๓} ดูใน อัง.สตุตตก.ฎีกา.(บาลี) ๑/๓๔๑

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ.(บาลี)๑/๑๐๖/๒๕๔.

^{๒๕} วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, **คู่มือศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉท ๙**, มุลนิธิเนนบมทานิรานนท์, พิมพ์ที่ หจก.ทิพย์วิสุทธิ์ กรุงเทพฯ พ.ศ.๒๕๔๔ หน้า ๒๒๘-๒๓๒.

^{๒๖} ม.อ.อ.(บาลี) ๓/๓๙๙/๒๔๗.

^{๒๗} ดูรายละเอียด อัง.จตุ.(ไทย) ๒๑/๔๙/๔๔, วิสุทธิ.(บาลี)๒/๓๖๖.

^{๒๘} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๖๙.

^{๒๙} ดู รายละเอียด ม.ม.อ.(บาลี) ๑/๑๐๖/๒๕๔, วิสุทธิ.(บาลี)๒/๓๖๑.

^{๓๐} วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, **คู่มือศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉท ๙**, หน้า ๒๑๘-๒๒๐.

๕.๒ หลักปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔

คำว่า “สติ” ตามคัมภีร์ไวยาकरण มาจาก สร ธาตุ ในความระลึก ลง ตี นามกิตก์ ด้วยสูตรว่า “อิติถิมตยโว วา.”^{๓๑} ลป ร ด้วยสูตรว่า “รกาโร จ”^{๓๒}

คำว่า “ปฏฺฐาน” ตามคัมภีร์ไวยาकरण มาจาก ป เป็นบทหน้า จา ธาตุลงในความ คตินิวตย แปลว่า หยุด ยืน ยืนอยู่ ตั้งอยู่ หยุดอยู่ ลง ยุ ปัจจัยนามกิตก์ด้วยสูตรว่า “กตฺตุกรณปเทศุ จ”^{๓๓} แปลง ยุ เป็น อน ด้วยสูตรว่า “อนกา ญญวณ”^{๓๔}

วิ. “สรณฺ สติ สรตีติ เอตยาติ วา สติ” แปลความว่า “ความระลึก ธรรมชาติเป็นเครื่องระลึก ชื่อ สติ”

วิ. “สมปยุตฺตมเมสุ ปมุชา ปชานา หุตฺวา กายาทีสุ อารมฺมเณสุ ติฏฺฐตีติ ปฏฺฐาน” แปลความว่า “ธรรมใดเป็นหัวหน้า คือ เป็นประธานในสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย แล้วตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย มี กาย เป็นต้น ธรรมนั้น ชื่อ ปฏฺฐาน”

วิ. สติ เอว ปฏฺฐานนติ สติปฏฺฐานํ สตินั้นแหละเป็นประธานในสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย แล้วตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย มี กาย เป็นต้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า สติปฏฺฐาน”^{๓๕}

สรุปได้ว่า วิปัสสนากาวนา เป็นการเจริญภาวนาโดยมีสติเป็นประธาน^{๓๖} คือ การทำความเห็น แจ่มให้เกิดขึ้น คือให้เจริญยิ่งขึ้น ทำให้บุคคลเกิดปัญญาหยั่งเห็นรูป-นาม การเจริญวิปัสสนากับสติปัฏฐาน ๔ จึงเป็นอันเดียวกัน

หลักสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสอนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจากพระโอษฐ์พระองค์เอง ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๓๗} และมีปรากฏในพระสูตรต่างๆ อีกมากมาย เช่น พระสูตรในสังยุตตนิคาย มหาวารวรรค สติปัฏฐานสังยุต ๑๐๔ สูตรและตรัสในที่อื่นๆ อีกหลายแห่ง เช่น ที่มณิกาย มหาวารวรรค เล่ม ๑๐/๓๗๒-๔๐๕/๓๐๑-๓๔๐ มัชฌิมนิคาย มูลปณณาสก เล่ม ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๑๐๑-๑๓๑ สังยุตตนิคาย มหาวารวรรค เล่ม ๑๙/๓๖๗-๔๗๐/๒๑๐-๒๘๐ ขุททกนิคาย ปฏิสมภิทามวรรค เล่ม ๓๑/๔๑/๕๐๖-๕๐๘, ๓๔-๓๕/๕๙๒-๕๙๖ เป็นต้น

มหาสติปัฏฐานสูตร แปลว่า พระสูตรว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐานสูตรใหญ่

หลักการสติปัฏฐาน ๔ กล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร มีพระบาลีและคำแปล สรุปได้ว่า “อิทฺทํ กิขฺเว กิขฺชฺ กาย กายานุปฺสสี วิหริตี อาตปิ สมฺปชานो สติมา วิเนยฺย โลกํ อภิขฺมาโทมนสฺสํ ...เวทนาสุ เวทนานุปฺสสี ..จิตฺเต จิตฺตานุปฺสสี ..ธมฺเมสุ ธมฺมานุปฺสสี..” “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายใน

^{๓๑} กจ. ๕๕๓

^{๓๒} กจ. ๕๘๗

^{๓๓} กจ. ๕๔๗

^{๓๔} กจ. ๖๒๒.

^{๓๕} พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมมาจารย์, **ปรมัตถ์โชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓๐.

^{๓๖} ที.ม.อ.(บาลี)๓๗๓/๓๖๗-๓๖๘, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๕๓, ที.ม.ฎีกา(บาลี)๓๗๓๓๕๗-๓๕๙.

^{๓๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๓/๒๕๗.

กายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาใน
เวทนา ...พิจารณาเห็นจิตในจิต .. พิจารณาเห็นธรรมในธรรม..”^{๓๘}

ในการปฏิบัติมีองค์ประกอบ ๓ ประการ คือ “อาตปปี สมปชาโน สติมา”

อาตปปี ความเพียรเพื่อกิเลส ที่เรียกว่า สัมมัปปธาน ๔ เพื่อละอกุศล เพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ เพื่อ
ทำกุศลใหม่ และเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า(จดจำอยู่ในรูปนามปัจจุบัน)

สมปชาโน มีสัมปชัญญะ(ความรู้ตัวทั่วพร้อม) หยั่งเห็นสภาวธรรมตามความเป็นจริง
สติมา มีสติอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงหลับสนิท^{๓๙}(ตไม่ขาดช่วง)

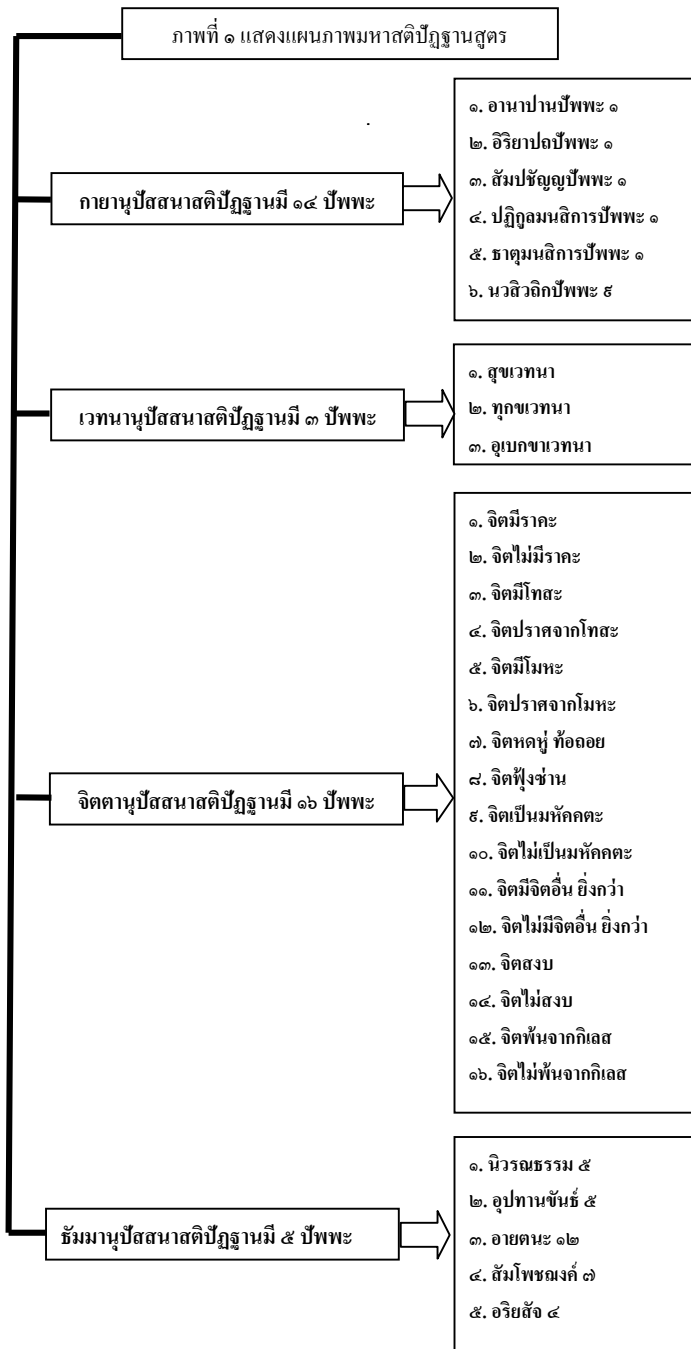
แผนภาพที่ ๑ แสดงสรุปโครงสร้างมหาสติปัฏฐานสูตร^{๔๐}

^{๓๘} ที.ม. (บาลี)๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย)๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๖/๗๗, ม.ม. (ไทย)
๑๒/๑๐๖/๑๐๑-๑๐๒.

^{๓๙} รายละเอียดดูใน พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสีสยาตอ), พระคันธสาราภิวังศ์ เรียบเรียง,
พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙, Ph.D) ตรวจสอบชำระ, มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒,
(กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๙), หน้า ๓๐-๓๓.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๒-๔๐๕/๒๔๘-๒๖๙, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๔๐๕/๓๐๑-๓๔๐, ม.ม.
(บาลี) ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๗๗-๙๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๑๐๑-๑๓๑.

บทที่ ๕ วิปัสสนากาวานาในคัมภีร์

๕.๒.๑ กายานุสติปัฏฐาน

บาลีว่า “กาเย กายานุสสุตี” แปลว่า ตามกำหนดเห็นลักษณะอาการของกายที่ปรากฏอยู่ มีสติพิจารณาเนื่องๆ ซึ่งกาย คือ รูปขันธ์ ด้วยความเพียร ด้วยสัมปชัญญะ ด้วยสติและไม่ยินดียินร้าย^{๕๑} ดังพุทธดำรัสว่า

^{๕๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑

“อิธ ภิกขเว ภิกขุ กายะ กายานุปัสสี วิหริตี อาตปปี สมปะชาโน สติมา วิเนยย โลกเ อภิชฌาโทมนสส์^{๔๒}” ภิกขุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้^{๔๓}

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า กาย หมายถึง กัมมชรูป ๑๘ คือ มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ๑) ปฐวีธาตุ ๒) อาโปธาตุ ๓) เตโชธาตุ ๔) วาโยธาตุ ปสาทรูป (รูปที่เป็นประธานรับอารมณ์) ๕ คือ ๑) ตา ๒) หู ๓) จมูก ๔) ลิ้น ๕) กาย โคจรรูปหรือวิสัยรูป (รูปที่เป็นอารมณ์ของอินทรีย์) ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ภาวะรูป (รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ) ๒ คือ อิตถัตตะ (อิตถินทรีย์ความเป็นหญิง) และปุริสัตตะ (ปุริสินทรีย์ความเป็นชาย)

หทัยรูป (รูปคือหทัย) ๑ คือ หทัยวัตถุ ที่ตั้งแห่งใจ หัวใจ
ชีวิตรูป (รูปที่เป็นชีวิต) ๑ คือ ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต
อาหารรูป (รูปคืออาหาร) ๑ คือ กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว
ปริจเฉทรูป (รูปที่กำหนดเทศะ) ๑ คือ อากาศธาตุ สภาวะคือช่องว่าง^{๔๔}

คำว่า พิจารณาเห็น พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมทำราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมละสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิ(ความยินดี)ได้ เมื่อคลายกำหนดย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้ ภิกขุนี้พิจารณาเห็นกายนั้นอย่างนี้แล^{๔๕}

๑) อานาปานปัพพะ

อานาปานสติเป็นกรรมฐานที่ให้สำเร็จผลในด้านสมณะได้จนถึงขั้นสูงสุดถึงอรุปฌาน กระทั่งนิโรธสมาบัติ^{๔๖} ดังมีพุทธพจน์ว่า “หากภิกษุหวังว่าเราพึงบรรลุจุดตถฌาน..ก็พึงมนสิการอานาปานสติสมาธินี้ให้ดี ...หากหวังว่าเราพึงก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวงแล้วเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะเกิด..เราพึงก้าวล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนะ โดยประการทั้งปวง แล้วเข้าถึงสัญญาเวทียตนิโรธเกิด ก็พึงมนสิการอานาปานสติสมาธินี้แล”^{๔๗}

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกสถานที่ที่เหมาะสมสำหรับปฏิบัติและวิธีนั่งกรรมฐานว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ อรรถณคโคโต วา รุกขมุลคโคโต วา สุลณาคารคโคโต วา นิสิตติ ปลลงกั อากุชิตวา อุกชุก กายั ปณิธาย ปริมุขั สตี อุกฤษฐเปตวา โส สโต วา อสสสตี สโต ปสสสตี.^{๔๘}

^{๔๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๓/๓๒๒.

^{๔๓} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑

^{๔๔} ที.ม.อ. (บาลี)๓๗๔/

^{๔๕} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๗/๒๕๘.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๒๐.

^{๔๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๒ , ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๑/๔๕๗.

^{๔๘} อรรถกถาพระวินัยแปล อสสสตี ว่า ย่อมหายใจออก และ ปสสสตี ว่า ย่อมหายใจเข้า โดยถือว่า อสสสตี คือ ลมหายใจออก ส่วน ปสสสตี คือ ลมหายใจเข้า คัมภีร์อรรถกถามัชฌิมาภิกขุ อัสสสส ว่า หายใจเข้า แปล

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปโคนไม้ก็ดี ไปเรือนว่างก็ดี นั่งคู้เข้าซึ่งบัลลังก์ตั้งกายให้ตรงดำรงสติไว้เฉพาะหน้า ภิกษุนั้นมีสติอยู่ย่อมหายใจออก มีสติอยู่ย่อมหายใจเข้า

บทว่า อธิ แปลว่า ในธรรมวินัยนี้ หมายถึงในพระศาสนาอันเป็นที่ก่อเกิดบุคคลผู้เจริญอานาปานสติสมาธิให้เกิด และเป็นการปฏิบัติความเป็นอย่างนั้นในศาสนาอื่น

คำว่า ภิกษุ เป็นคำแสดงถึงบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยข้อปฏิบัติ ซึ่งรวมถึงเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายด้วย คือ เมื่อมุ่งถึงภิกษุแล้วก็เป็นอันมุ่งถึงคนทั้งหลายที่เหลือด้วย เหมือนอย่างในการเสด็จพระราชดำเนิน เหล่าราชบริพารก็เป็นอันรวมไว้ด้วยศัพท์ว่า ราชา^{๔๙}

บทว่า อรรถกถาโต แปลว่า ไปสู่ป่า อรรถกถาอธิบายว่า ไปสู่ป่าอันมีความสุขอันเกิดแต่ความสดเสียบอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาป่า ซึ่งเป็นสถานที่เป็นภายนอกจากเสาศีลอนอกไป ทั้งหมดนั้นจัดเป็นป่า แล้วว่าเสนาสนะที่ชื่อว่าอยู่ในป่าคือ สถานที่อันมีในที่สุดชั่ว ๕๐๐ คันธนูเป็นอย่างต่ำ

อรรถกถาอธิบายว่า เพราะจิตของท่านชานไปในอารมณฺ์ต่างๆ มีรูปารมณฺ์เป็นต้นตลอดกาลนาน ไม่ปรารถนาจะขึ้นสู่อารมณฺ์แห่งอานาปานสติสมาธิ มัวแต่จะเล่นออกไปนอกรทาง โดยรถที่เขาเทียมด้วยโคไถงเล่นออกไปนอกรทาง ภิกษุนี้เมื่อประสงค์จะฝึกจิตที่ชั่วร้ายอันเติบโตขึ้นเพราะดีมารมณฺ์มีรูปารมณฺ์เป็นต้นตลอดกาลนาน ก็พึงพรากจากอารมณฺ์มีรูปารมณฺ์เป็นต้น เข้าไปสู่ป่าหรือโคนไม้หรือเรือนว่างเปล่า แล้วผูกไว้ที่หลักคือลมหายใจออกแล้วหายใจเข้านั้นด้วยเชือกคือสติ เมื่อเป็นเช่นนั้นจิตของเธอนั้นแม้จะดิ้นรนไปทางโน้นทางนี้ เมื่อไม่ได้อารมณฺ์ที่เคยชินก็ไม่อาจจะตัดเชือกคือสติหนีไปได้ก็ย่อมจะหมอบและแอบอิงอารมณฺ์นั้นนั่นเอง ด้วยอำนาจอุปปจาระและอัปปนา

บทว่า สุธญาคารคโต แปลว่าไปสู่เรือนว่าง อรรถกถาอธิบายว่า คือ โอกาสอันสด ได้แก่ (๑) ภูเขา (๒) ซอกเขา (๓) ถ้ำในภูเขา (๔) ป่าช้า (๕) ป่าละเมาะ (๖) ที่โล่งแจ้ง (๗) ลอมฟาง พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงชี้เสนาสนะอันเหมาะสมแก่การเจริญอานาปานสติอันสมควรแก่ฤดูทั้ง ๓ และสมควรแก่ธาตุและจรียาแก่พระโยคาวจรอย่างนี้

บทว่า ปลลฺงกํ ได้แก่ การนั่งพับขาโดยรอบ นั่งขัดสมาธิ หมายถึงนั่งพับขาเข้าหากันทั้ง ๒ ข้าง เรียกว่า นั่งขัดสมาธิ^{๕๐}

บทว่า อุขํ กายํ ปณิธาย แปลว่า ตั้งร่างกายส่วนบนให้ตรง คือ ทำกระดูกสันหลัง ๑๔ ท่อนให้ที่สุดจรดกัน เพราะเมื่อนั่งอย่างนั้น หนัง เนื้อ และเอ็นย่อมไม่ตึง เมื่อเป็นอย่างนั้นเวทนาที่จะพึงเกิดขึ้นทุกๆ ขณะแก่พระโยคาวจรนั้น ก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดขึ้น จิตก็ย่อมมีอารมณฺ์เป็นหนึ่งกรรมฐานย่อมไม่ตกถอย ย่อมเข้าถึงความเจริญของกามจัน

บทว่า ปริมุขํ สตี อุပ္ภุสฺสเปตวา แปลว่า พึงตั้งสติให้ป้ายหน้าต่อพระกรรมฐาน คือตั้งสติกำหนดอารมณฺ์กัมมัฏฐาน^{๕๑}

คัมภีร์มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกํ พระผู้พระภาคเจ้าทรงจำแนกอานาปานสติขั้นที่ ๑ -๔ โดยความเป็นกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๕๒} คือ

๑. ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต ทีฆํ อสฺสามิตี ปชานาติ. ทีฆํ วา ปสฺสสนฺโต ทีฆํ ปสฺสามิตี ปชานาติ. เมื่อหายใจเข้ายาว ย่อมรู้ว่า “หายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ย่อมรู้ว่า “หายใจออกยาว”

ปัสสาสะ ว่าหายใจออก โดยมุ่งแสดงการปฏิบัติที่กำหนดรู้หายใจเข้าก่อน ปรากฏหลักฐานว่า อสสาโสติ อนโตปวิสนนาสิกวาโต ปสสาโสติ พหิณิกขมนนาสิกวาโต

^{๔๙} ที.มหา.อ.(บาลี)๒/๓๗๓/๓๗๐

^{๕๐} วิ.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๖๕/๔๔๕

^{๕๑} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๖๕/๔๔๕

^{๕๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๙/๑๙๐.

๒. รสส์ วา อสฺสสนโต รสส์ อสฺสสามิติ ปชานาติ. รสส์ วา ปสฺสสนโต รสส์ ปสฺสสามิติ ปชานาติ. เมื่อหายใจเข้าสั้นย่อมรู้ว่า “หายใจเข้าสั้น” เมื่อหายใจออกสั้นย่อมรู้ว่า “หายใจออกสั้น”

๓. สพฺพกาย^{๕๓} ปฏิสฺสเวที อสฺสสิสสามิติ ลิกฺขติ. สพฺพกายปฏิสฺสเวที ปสฺสสิสสามิติ ลิกฺขติ.^{๕๔} เธอย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้ซัดกมลทั้งหมด (เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกมล) ขณะหายใจเข้า เธอย่อมสำเนียงกว่า เราจักรู้ซัดกมลทั้งหมด ขณะหายใจออก

๔. ปสฺสมภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสสามิติ ลิกฺขติ. ปสฺสมภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสสามิติ ลิกฺขติ.^{๕๕} เธอย่อมสำเนียง^{๕๖} ว่า เราจักระงับลมหายใจ ขณะหายใจเข้า เธอย่อมสำเนียงกว่า เราจักระงับลมหายใจขณะหายใจออก

อานาปานสติ ๔ ขั้นนี้ ถ้าผู้ปฏิบัติประสงค์จะปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ไม่ต้องการปฏิบัติถึงขั้นฌานก็สามารถเปลี่ยนวิธีการกำหนดให้เป็นการพิจารณาอุปนาม โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาได้เลย ตั้งแต่ขั้นแรก ด้วยการพิจารณาดิ่งไปในทางปัญญาอย่างเดียว โดยไม่ต้องการบรรลุฌาน ซึ่งหมายความว่าไม่ต้องการสมาธิถึงขนาดบรรลุฌาน ต้องการสมาธิเพียงเท่าที่จะเป็นบาทฐานของวิปัสสนาคือขณิกสมาธิ^{๕๗} เท่านั้น

คัมภีร์อรรถกถาและปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคกล่าวถึงการปฏิบัติวิปัสสนาแม้ไม่ต้องการ ปฏิบัติให้ถึงขั้นฌาน สามารถปฏิบัติวิปัสสนาได้เลยทันที ว่า

^{๕๓} พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า กาย มี ๒ อย่าง คือ

๑. นามกาย คือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ จัดเป็นนามด้วย เป็นนามกายด้วย และจิตสังขารก็จัดเป็นนามกาย

๒. รูปราย คือ มหายุตรูป ๔ รูปที่อาศัยมหาทรูป ๔ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก และนิมิต อนึ่ง กายสังขารที่เนื่องกัน ก็จัดเป็นรูปกาย

คำว่า กาย ในที่นี้หมายถึง ความเป็นผู้รู้แจ้งกมลทั้งปวงหายใจเข้าหายใจออกย่อมปรากฏ ความปรากฏนั้นเป็นตัวสติ การพิจารณาเห็นอาการปรากฏนั้นเป็นญาณ กายย่อมปรากฏไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วยเป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้นด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “สติปฏิฐานกาวนาคือการพิจารณาเห็นกายในกาย”

ความเป็นผู้รู้แจ้งกมลทั้งปวงใส่ใจกำหนดลมหายใจเข้าลมหายใจออก จัดเป็น**สีลวิสุทธิ** ความที่จิตไม่ฟุ้งซ่านอันเกิดจากการใส่ใจกำหนดนั้น จัดเป็น**จิตตวิสุทธิ** ความใส่ใจกำหนดจนเห็นตามสภาวะตามเป็นจริง จัดเป็น**ทิวฐวิสุทธิ** การกำหนดเห็นความระว่างในสีลวิสุทธินั้น จัดเป็นอธิศีลสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่านในจิตวิสุทธินั้น จัดเป็นอธิจิตตสิกขา ความเห็นสภาวะต่างๆ ตามเป็นจริงในทิวฐวิสุทธินั้น จัดเป็นอธิปัญญาสิกขา

^{๕๔} พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า ภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว สติยอมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้นด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจออกยาวสติยอมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้นด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้าสั้น สติยอมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้นด้วยญาณนั้น เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจออกสั้นสติยอมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้นด้วยญาณนั้น ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้าสติยอมตั้งมั่น ฯลฯ เมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก สติยอมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ขุ.ปฏิ. (ไทย) ๓๑/๑๖๕/๒๕๕

^{๕๕} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๖๕/๙๖, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๒๑/๙๕, ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๑๔๘/๑๓๐.

^{๕๖} คำว่า สำเนียง หมายถึง เพียรพยายามกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏในขณะปัจจุบันอย่างไร ความสำรวมของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนดอย่างนี้ จัดเป็นอธิศีล ความตั้งมั่นของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนดอย่างนี้จัดเป็นอธิจิตตสิกขา ความรู้ทั่วถึงของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนดอย่างนี้จัดเป็นอธิปัญญาสิกขา วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๒๐/๒๙๘

^{๕๗} ม.ม. ฎีกา (บาลี) ๑/๔๙/๒๕๗, วิสุทธิ. มหาฎีกา (บาลี) ๑/๓/๑๕.

ลมหายใจในขณะที่ไม่ได้กำหนดรู้ก็ยังหยาบอยู่ ต่อเมื่อกำหนดรู้สภาวะของมหาภูตรูป(อาการ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น)จึงละเอียดลง แม้ลมหายใจในตอนที่กำหนดมหาภูตรูปนั้นก็นับว่ายัง หยาบอยู่ เมื่อกำหนดอุปาทายรูป(รูปละเอียด)จึงละเอียดเข้า ลมหายใจในตอนที่กำหนด อุปาทา รูปนั้นก็ยังหยาบอยู่ แม้เมื่อกำหนดรู้รูปทั้งสี่นั้นก็นับว่ายังหยาบ ต่อตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งนามจึง ละเอียดเข้า แม้ลมหายใจในตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งนามนั้นก็นับว่ายังหยาบ ในตอนที่กำหนดปัจจัย ของนามรูป จึงละเอียดเข้า กายสังขารในตอนที่กำหนดปัจจัยนั้นแล้วก็นับว่ายังหยาบ ต่อตอนที่ เห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยจึงละเอียดเข้า แม้กายสังขารในตอนที่จะเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยนั้นก็ นับว่ายังหยาบ ถึงตอนที่เห็นวิปัสสนาอันมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์จึงละเอียดเข้า ในทูลวิปัสสนา (กำลังอ่อน)ก็นับว่ายังหยาบ ในทูลวิปัสสนา(กำลังกล้า) จึงละเอียดเข้า^{๕๘}

พระองค์ตรัสสอนวิธีพิจารณา ยกขึ้นสู่วิปัสสนาต่อไปอีกว่า

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่^{๕๙} พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่^{๖๐} หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกาย อยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็น เหตุดับในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า กายมีอยู่ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญ ญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยค้นหาและทิวฏฐิอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล^{๖๑}

๒) อริยาบถปีพพะ

อริยาบถใหญ่ๆ มีอยู่ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน^{๖๒} ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ตรัสไว้ ว่า “ปุณ จ ปรี ภิกขเว ภิกขุ คจฉนโต วา คจฉนมีติ ปชานาติ, จิตโต วา จิตมมีติ ปชานาติ, นิสินโน วา นิ สินโนมีติ ปชานาติ, สยาโน วา สยาโนมีติ ปชานาติ, ยถา ยถา วา ปนสส กาโย ปณิหิต โหติ ตถา ตถา น ปชานาติ”^{๖๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติอีกประการหนึ่ง คือ ภิกษุเมื่อเดินอยู่ ย่อมรู้ชัดว่าเดินอยู่ เมื่อ ยืนอยู่ย่อมรู้ชัดว่ายืนอยู่ เมื่อนั่งอยู่ย่อมรู้ชัดว่านั่งอยู่ เมื่อนอนอยู่ก็ย่อมรู้ชัดว่านอนอยู่ หรือว่า ภิกษุตั้ง กายไว้ด้วยอาการอย่างใดอยู่ ก็ย่อมรู้ชัดด้วยอาการอย่างนั้น”^{๖๔}

คัมภีร์อรรถกถาอธิบาย^{๖๕}ว่า แม้สัตว์ดิรัจฉาน เช่น สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก เมื่อเดินไปก็รู้ว่าตัว เดินก็จริงอยู่ แต่พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสหมายเอาความรู้เช่นนั้น เพราะความรู้เช่นนั้นละความเห็นว่าเป็นสัตว์ ไม่ได้เพิกถอนความเข้าใจว่าสัตว์ไม่ได้ ไม่เป็นกรรมฐานหรือสติปัฏฐานภาวนาส่วนการรู้ของภิกษุผู้เจริญ กายานุปัสสนานี้ย่อมละความเห็นว่าเป็นสัตว์ เพิกถอนความเข้าใจว่าสัตว์ได้ เป็นทั้งกรรมฐานและเป็นสติปัฏ

^{๕๘} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๓๐๐, วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๕๐๕, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๗.

^{๕๙} หมายถึงอริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ในกายของตน(ที.ม.อ.(บาลี) ๑/๓๗๕/๓๘๓)

^{๖๐} หมายถึงอริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ในกายของผู้อื่น (ที.ม.อ.(บาลี) ๓๗๕/๓๘๓)

^{๖๑} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๓๗๕/๒๔๙

^{๖๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๖๓} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๓๗๕/๒๔๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔, ม.ม.ุ(บาลี) ๑๒/๑๐๘/๗๘-๗๙., ม.ม.ุ(ไทย)

๑๒/๑๐๘/๑๐๔.

^{๖๔} ที.ม. (ไทย)๑๐/๓๗๕/๓๐๔, ม.ม.ุ. (บาลี)๑๒/๑๓๔/๑๐๕., ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๑๓๔/๗๔.

^{๖๕} ที.มหา.อ.(บาลี)๒/๓๗๕/๓๘๑

ฐานภาวนา และคำที่ตรัสหมายถึงความรู้อย่างนี้ว่า ใครเดิน การเดินของใคร เดินได้เพราะอะไร แม้ในอิริยาบถอื่นๆ ก็เหมือนกัน

คำว่า ใครเดิน ตอบว่า ไม่ใช่สัตว์ หรือบุคคลใดๆ เดิน

คำว่า การเดินของใคร ตอบว่า ไม่ใช่การเดินของสัตว์ หรือบุคคลใดๆ เดิน

คำว่า เดินได้เพราะอะไร ตอบว่า เดินได้เพราะการแผ่ไปของวาโยธาตุอันเกิดจากจิตปรารถนา เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้นั้นย่อมรู้ชัดว่า จิตคิดว่าจะเดิน จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุ ทำให้เกิดความเคลื่อนไหว การนำสกลกายให้ก้าวไปข้างหน้าด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดจากจิตปรารถนา เรียกว่าเดิน แม้ในอิริยาบถอื่นๆ ก็เหมือนกัน จิตเกิดขึ้นว่า เราจะยืน จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุๆ ทำให้เกิดความจงใจในความเคลื่อนไหว การทรงสกลกายตั้งขึ้นแต่พื้นเท้าเป็นที่สุด ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่า ยืน

เกิดจิตปรารถนาขึ้นว่าเราจะนั่ง จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุๆ ก็ทำให้เกิดความจงใจในความเคลื่อนไหว ความคู้ กายเบื้องล่างลง ทรงกายเบื้องบนขึ้น ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่านั่ง

เกิดจิตปรารถนาขึ้นว่า เราจะนอน จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุๆ ทำให้เกิดความจงใจความเคลื่อนไหว การเหยียดกายทั้งสี่เป็นทางยาว ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่า นอน

เมื่อภิกษุผู้นั้นรู้อย่างนี้ ย่อมมีความคิดเห็นอย่างนี้ว่า เขากล่าวกันว่า สัตว์เดิน สัตว์ยืน แต่โดยแท้จริงแล้ว สัตว์ใดๆ ที่เดิน ที่ยืนหาไม่มี ประดุจคำที่กล่าวกันว่า เกวียนเดิน เกวียนหยุด แต่ธรรมดาว่า เกวียนใดๆ ที่เดินได้ หยุดได้เอง หาไม่มี ต่อเมื่อนายสารถิผู้ฉลาด เทียมโค ๔ ตัวแล้วขับไป เกวียนจึงเดิน จึงหยุด

กายเปรียบเหมือนเกวียน เพราะอรรถว่าไม่รู้ ธาตุลมที่เกิดจากจิตเปรียบเหมือนโค จิตเปรียบเหมือน สารถิ

เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า เราจะเดิน เราจะยืน วาโยธาตุที่ทำให้เกิดความเคลื่อนไหวก็เกิดขึ้น อิริยาบถมีเดินเป็นต้น ย่อมเป็นไปเพราะความไหวตัว แห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต แต่นั้น สัตว์ก็เดิน สัตว์ก็ยืน เราเดิน เรายืน^{๖๖}

พระพุทธเจ้าได้ตรัสอานิสงส์ของการเดินจงกรมไว้ ๕ ประการดังนี้

๑. อทฺธานกฺขโม โหติ เดินทางไกลได้ทน
๒. ปธานกฺขโม โหติ มีความอดทนในการทำสมาธิเพียร
๓. อปฺปาพาโธ โหติ มีสุขภาพแข็งแรงดี (โรคภัยไข้เจ็บน้อย)
๔. อสิตํ ปิตํ ขายิตํ สายิตํ สมมาปริณามํ คจฺฉติ อาหารที่รับประทานแล้วย่อยง่าย
๕. จงฺกมาธิคฺโต สมาธิ จิรภูตฺติโก โหติ สมาธิที่ได้จากการเดินจงกรมตั้งอยู่ได้นาน^{๖๗}

พระองค์ตรัสสอนวิธีพิจารณา ยกขึ้นสู่วิปัสสนาต่อไปอีกว่า

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณา เห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุผู้นั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า กายมีอยู่ก็เพียงเพื่อ

^{๖๖} ที.ม.อ.(บาลี) ๒/๓๗๕/๓๘๑

^{๖๗} อภ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๙/๓๑.

อาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัณหาและทณฺฐิอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิภุขุทั้งหลาย ภิภุขุพิจารณาเห็นภายในกายอยู่ อย่างนี้แล^{๖๘}

บทว่า พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ พระสารีบุตรเถรอธิบาย ว่า พึงนำความเกิดและความเสื่อมแห่งรูปชั้นธออกแสดงโดยอาการทั้ง ๕ ตามนี้ว่า

เมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้นธ ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการอะไรบ้าง คือ

๑. ย่อมเห็น โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิด”
๒. ย่อมเห็น โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะตัณหาเกิด รูปจึงเกิด”
๓. ย่อมเห็น โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะกรรมเกิด รูปจึงเกิด”
๔. ย่อมเห็น โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิด”
๕. แม้เมื่อเห็นลักษณะแห่งความบังเกิด ก็ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้นธ

เมื่อเห็นความเสื่อม(แห่งรูปชั้นธ)ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ย่อมเห็น โดยความดับแห่งปัจจัยว่า “เพราะอวิชชาดับ รูปจึงดับ”
๒. ย่อมเห็น โดยความดับแห่งปัจจัยว่า “เพราะตัณหาดับ รูปจึงดับ”
๓. ย่อมเห็น โดยความดับแห่งปัจจัยว่า “เพราะกรรมดับ รูปจึงดับ”
๔. ย่อมเห็น โดยความดับแห่งปัจจัยว่า “เพราะอาหารดับ รูปจึงดับ”
๕. แม้เมื่อเห็นลักษณะแห่งความแปรผัน ก็ย่อมเห็นความเสื่อมแห่งรูปชั้นธ^{๖๙}

ในขณะที่เดินผู้ปฏิบัติพึงมีสติรู้เท่าทันสภาวะเคลื่อนไหวของเท้าแต่ละย่างก้าว เมื่อสมาธิแก่กล้า มากขึ้น ผู้ปฏิบัติจะสามารถรับรู้จิตที่ต้องการจะเดินได้อีกโดยรู้ว่า จิตที่ต้องการเดินจะเกิดขึ้นก่อน แล้ว จึงเกิดอาการเคลื่อนไหวต่อมา คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า ลักษณะธาตุขณะเดิน การยกเกิดจากธาตุไฟ และธาตุลม การย่าง เกิดจากธาตุไฟและธาตุลม การก้าวไปข้างหน้าเกิดจากธาตุไฟและธาตุลม การเหยียบ เกิดจากธาตุดินและธาตุน้ำ การวางเกิดจากธาตุดินและธาตุน้ำ การกดเกิดจากธาตุดินและธาตุน้ำ^{๗๐}

คัมภีร์ฎีกาอธิบายว่า “วาโยธาตุยา อนุคตา เตโชธาตุ อุตฺตรณฺสส ปจฺจโย” ขณะเดิน การยก (อุตฺตรณ)เกิดจากธาตุไฟเป็นหลักธาตุลมคล้อยตาม เพราะธาตุไฟมีสภาพเบากว่าธาตุลม ตามอาการ ปรากฏ(ปัจจุปฺภูฏาน)ของธาตุไฟ ว่า มีการให้ถึงความอ่อน หรือการพุ่งขึ้นสูงเป็นเครื่องปรากฏ(มทฺทวา นุปฺปาทนปจฺจุปฺภูฏานา) “เตโชธาตุยา อนุคตา วาโยธาตุ อติหรณฺวิตีหรณานํ ปจฺจโย” การย่าง(อติหรณ) เกิดจากธาตุลมเป็นหลักธาตุไฟคล้อยตาม เพราะมีสภาพผลักดันตามอาการปรากฏของธาตุลม ว่า มีการ ผลักดันเป็นเครื่องปรากฏ (อภินีหารปจฺจุปฺภูฏานา)^{๗๑}

๓) สัมปชัญญะปีพพะ หมายถึง ความรู้ทั่วพร้อม รู้รอบคอบ

สัมปชัญญะ มีความหมาย ๕ ประการ คือ

^{๖๘} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๓๗๕/๒๔๙

^{๖๙} ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๐/๗๗

^{๗๐} พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสีสยาตอ), พระคันธสาราภิวังศ์ เรียบเรียง, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙, Ph.D.) ตรวจชำระ, วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีไอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๓๖-๒๓๙.

^{๗๑} ที.ฎีกา ๑/๓๐๑-๒, ม.ฎีกา ๑/๔๔๖.

บทที่ ๕ วิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์

๑. ความรู้ชอบโดยประการต่างๆ คือความรู้อย่างถูกต้องโดย
 - สภาวลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ หมายถึง ลักษณะเฉพาะของรูปนามแต่ละอย่าง เช่น ปฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง/อ่อน อาโปธาตุมีลักษณะไหล/เกาะกุม เป็นต้น
 - สังขตลักษณะ คือ ลักษณะของสังขตธรรม หมายถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของสังขตธรรม
 - สามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปของรูปนาม หมายถึง ไตรลักษณ์อันได้แก่ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตน
๒. ความรู้ชอบโดยพิเศษ คือ ความรู้ถูกต้องโดยลักษณะทั้งสามอย่างนั้น ซึ่งพิเศษกว่าความรู้โดยสมมุติบัญญัติของคนทั่วไป
๓. ความรู้ชอบโดยปริบูรณ์โดยประการต่างๆ คือความรู้อย่างถ้วนทั่วไม่ขาดไม่เกินโดยลักษณะทั้งสามนั้น
๔. ความรู้เองโดยประการต่างๆ คือความรู้จากประสบการณ์ของตนเอง ไม่ใช่ความรู้จากการฟังผู้อื่นหรือนึกคิดใคร่ครวญ
๕. ความรู้ชอบโดยปริบูรณ์โดยพิเศษ คือ ความรู้อย่างถ้วนทั่วซึ่งพิเศษกว่า ความรู้โดยสมมุติบัญญัติ

ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ตรัสวิธีเจริญสัมปชัญญะไว้ว่า

ปุณ จ ปรี ภิกฺขเว ภิกฺขุ อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต สมฺปชานการี โหติ อาโลกิเต วिलอกิเต ..สมฺมิณฺชิเต ปสาริเต ..สงฺฆาปฏิตตจิวรธารณ ..อสิเต ปิเต ขายิเต สายิเต ..อุจฺจารปสฺสาวกมเม..คเต จิตฺตํ นินฺเนน สุตฺเต ชาคริเต ภาสิเต ตฺถุณฺทิกาวะ สมฺปชานการี โหติ, อิติ อชฺมตฺตํ วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ ..เอวมปิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ สมฺปชณฺณปพฺพิ.^{๗๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้กระทำความรู้ตัวทั่วพร้อมในการก้าวไปและถอยกลับ ในการแลไปข้างหน้า และเหลียวซ้ายเหลียวขวา ในการคู้อวัยวะเข้า และเหยียดออก ในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตรและจีวร ในการกิน ดื่ม เคี้ยว ลิ้ม ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ในเวลาเดิน ยืน นั่ง นอน หลับ ตื่น พุด นิ่ง ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุ ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่”^{๗๓}

พระพุทธองค์สอนวิธีพิจารณา ยกขึ้นสู่วิปัสสนาต่อไปอีกว่า

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณา เห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า กายมีอยู่ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยค้นหาและทวิภูริอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล^{๗๔}
คัมภีร์อรรถกถาจำแนกสัมปชัญญะไว้ ๔^{๗๕} ประเภท

^{๗๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๖/๒๕๐., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๙/๗๙.

^{๗๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๗๔.

^{๗๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๕/๒๔๙, ที.ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๖/๒๑๒, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑๓๕/๖๐๘-๖๐๙.

^{๗๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๖๖.

๑. สาทถกสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดสิ่งที่มีประโยชน์ หมายความว่า ก่อนที่จะทำอะไรใดสิ่งหนึ่งมีการเดิน ยืน เป็นต้น นักปฏิบัติควรพิจารณาว่า มีประโยชน์หรือไม่ ถ้ามีประโยชน์ก็ควรทำ ถ้าไม่มีประโยชน์ก็ไม่ควรทำ

๒. สัปปายะสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดสิ่งที่เหมาะสม เกี่ยวกับสถานที่อันเหมาะสมเกื้อกูลต่ออารมณ์กรรมฐาน แม้สิ่งที่จะทำนั้นได้ประโยชน์ ควรพิจารณาว่าเหมาะสมหรือไม่ ถ้าเหมาะสมก็ควรทำ ถ้าไม่เหมาะสมก็ไม่ควรทำ เช่น การเดินทางไปไหว้พระเจดีย์เป็นสิ่งมีประโยชน์แต่หากไปในเวลามีงานสมโภชที่มีคนมากย่อมไม่เหมาะสม การเพ่งชากศพเช่นกันแม้จะให้ประโยชน์แต่การที่บุรุษเพ่งชากศพสตรีย่อมไม่เหมาะสม การแสดงธรรมซึ่งเป็นสิ่งดีมีประโยชน์แต่หากแสดงธรรมในสถานที่ประชุมกันด้วยธุระทางโลก หรือในเวลามีธุระวุ่นวาย ย่อมไม่เหมาะสม นอกจากนี้ แม้บุคคลผู้เจริญสมถกาวนา หรือวิปัสสนากาวนาก็สามารถยังสมาธิและปัญญาให้เกิดขึ้นได้ง่าย โดยอาศัยสัมปชัญญะเหล่านี้ได้อย่างไรก็ตาม สัมปชัญญะเหล่านี้ไม่ใช่สมถะและไม่ใช่วิปัสสนา เป็นเพียงเครื่องช่วยอุปถัมภ์ให้สมถะและวิปัสสนาก้าวหน้าเร็ว เพราะผู้ที่หลีกเลี่ยงจากสิ่งไร้ประโยชน์ และไม่เหมาะสมย่อมจะประสบความสำเร็จอย่างรวดเร็ว ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่าปัญญาในสัมปชัญญะทั้งสองชื่อว่า ปาริหาริกปัญญา^{๗๖} คือ ปัญญาเกื้อกูล คือ นิปโก ผู้เป็นคนฉลาด ว่าปัญญา เรียกว่า เนปิกกะ บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยปัญญา

๓. โจรกรรมสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดอารมณ์กรรมฐาน หมายถึงการกำหนดรู้อารมณ์ของผู้เจริญสมถกาวนา หรือการกำหนดรู้วิปัสสนาเป็นอารมณ์ คือ อุปาทานชั้น ๕ ของผู้ที่เจริญวิปัสสนากาวนา การกำหนดรู้ดังกล่าว คือ การเจริญสติระลึกรู้อย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ ตามสัมปชัญญะ เป็นการกำหนดสติรู้สึกตัวทั่วพร้อมรู้ทุกสภาวะ ในการยก ย่าง และเหยียบ กำหนดรู้ตามความเป็นจริงในสติปฏิฐาน ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรมจัดเป็นอารมณ์ปัจจุบันของผู้เจริญสติปฏิฐาน ๔ ชื่อว่าโจรกรรมสัมปชัญญะ

พระพุทธองค์ทรงแนะนำให้ ภิกษุเจริญโจรกรรมสัมปชัญญะไว้ในสติปฏิฐานสังยุตต์ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอจงเที่ยวไปในสถานที่ที่เหมาะสมแก่การกาวนา เมื่อพวกเขาเที่ยวไปในสถานที่เหมาะสมการกาวนาแล้ว มารก็ไม่ได้โอกาส สถานที่แห่งนั้น คือ สติปฏิฐาน ๔

๔. อสัมโมหสัมปชัญญะ นักปฏิบัติเจริญโจรกรรมสัมปชัญญะอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอเมื่อโจรกรรมสัมปชัญญะแก่กล้ามีกำลังแล้ว อสัมโมหสัมปชัญญะก็จะเกิดขึ้นแล้วพัฒนาเรื่อยไปตามลำดับอัสสัมโมหสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดโดยไม่หลงผิด โดยยังเห็นสภาวะลักษณะและสามัญลักษณะของรูปนาม จึงเข้าใจว่ามีเพียงรูปนามปรากฏในปัจจุบันขณะไม่มีตัวเรา ของเราไม่มีบุรุษหรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน นักปฏิบัติย่อมรู้เห็นว่าอริยาบถได้ชัดเจนอันเกิดจากจิตที่ต้องการทำอากัปกริยานั้น เมื่อจิตเกิดขึ้นแล้วดับไปจึงเกิดสภาวะอาการก้าวของเท้าและอาการถอยหลัง โดยเป็นผลของจิตที่ประกอบด้วยเจตนาและฉันทะ ในขณะที่ก้าวและการถอยก็เกิดขึ้นแล้วดับไปในแต่ละระยะ จากระยะหนึ่งสิ้นสุดแล้วจึงเกิดระยะอื่นเกิดขึ้นได้ ไม่มีบุคคลผู้ก้าว และไม่มีการก้าวของบุคคลใด การเดิน ยืน นั่ง นอน เป็นเพียงอาการของธาตุทั้ง ๔ เท่านั้น เมื่อปรมาตถ์เกิดขึ้นสมมุติบัญญัติก็หายไป

ปุณฺณผู้อนธพาล เมื่อก้าวไปเป็นต้น ย่อมหลงคิดว่า คนก้าวไป การก้าวไปตนทำให้เกิดขึ้น ดังนี้บ้าง ว่าเราก้าวไป การก้าวไป เราทำให้เกิดขึ้น ดังนี้บ้าง ฉันทะในพระศาสนานี้ไม่หลงผิดฉันทะนั้น เมื่อจิตคิดว่าเราจะก้าวไปเกิดขึ้น วาโยธาตุ ซึ่งเกิดแต่จิตยังวิญญูตีให้เกิด ย่อมเกิดขึ้นด้วยจิตนั่นเอง ดังนั้นร่างกระดูกที่สมมติว่ากายนี้ ย่อมก้าวไปด้วยอำนาจความแผ่ไปของวาโยธาตุอันเกิดแต่พลังงานของจิต

เมื่อร่างกระดูกนั้นก้าวไปอย่างนี้ ในขณะที่ยกเท้าขึ้นแต่ละข้าง ธาตุทั้ง ๒ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ ย่อมอ่อนกำลังลง. อีก ๒ ธาตุนี้ย่อมมีกำลังขึ้น ในขณะที่หย่อนเท้าลงธาตุทั้ง ๒ คือ

^{๗๖} วิสุทธิมหาฎีกา. (บาลี) ๑/๔.

เตโชธาตุวาโยธาตุย่อมอ่อนกำลังลง อีก ๒ ธาตุ นอกนี้ย่อมมีกำลังยิ่งขึ้นในขณะที่ปลายเท้าจดพื้นและเหยียบเต็มฝ่าเท้า ก็เช่นเดียวกัน.

รูปธรรมและอรุปรธรรมที่เป็นไปในขณะที่ยกเท้าขึ้น ย่อมไม่ถึงขณะที่เคลื่อนเท้า รูปธรรมและนามธรรมที่เป็นไปในขณะที่เคลื่อนเท้า ย่อมไม่ถึงขณะที่ก้าวไปข้างหน้าเหมือนกัน ที่เป็นไปในขณะที่ก้าวไปข้างหน้าย่อมไม่ถึงขณะที่หย่อนเท้าลง ที่เป็นไปในขณะที่หย่อนเท้าลง ย่อมไม่ถึงขณะที่ปลายเท้าจดพื้น ที่เป็นไปในขณะที่ปลายเท้าจดพื้น ย่อมไม่ถึงขณะที่เหยียบเต็มฝ่าเท้า รูปธรรมและอรุปรธรรมย่อมเป็นตอนๆ เป็นท่า่อนๆ เป็นเขตๆ ดับไปในอิริยาบถนั้นๆ นั้นเอง

๔) ปฏิภมณสิกขาปฏิบัติ

พิจารณาความน่าเกลียดของร่างกายตั้งแต่ปลายผมลงไปถึงปลายเท้า ล้วนเป็นของไม่สะอาด ในมหาสติปัฏฐานสูตรพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่างๆ ว่า ‘ในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต^{๗๗} หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไช้ชื้อ มูล’

ภิกษุทั้งหลาย ถูจะมีปาก ๒ ข้าง เต็มไปด้วยอัญพิชชนิดต่างๆ คือ ข้าวสาลีข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง เมล็ดงา ข้าวสาร คนดาตีเปิดถุยวามันออกพิจารณาเห็นว่า ‘นี้เป็นข้าวสาลี นี้เป็นข้าวเปลือก นี้เป็นถั่วเขียว นี้เป็นถั่วเหลืองนี้เป็นเมล็ดงา นี้เป็นข้าวสาร’ แม้ฉันทิ ภิกษุก็ฉันทินั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่างๆ ว่า ‘ในกายนี้มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไช้ชื้อ มูล’

พระองค์ตรัสสอนวิธีพิจารณา ยกขึ้นสู่วิปัสสนาต่อไปอีกว่า

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า กายมีอยู่ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้แล^{๗๘}

๕) ธาตุมนสิการปฏิบัติ

พิจารณาธาตุ คือ พิจารณาดิน น้ำ ไฟ ลม ในกายของตน ให้เห็นโดยความเป็นธาตุ มีพระบาลีและคำแปลในมหาสติปัฏฐานสูตร ว่า “ปุณ จ ปรี ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กาย ยถาจิตติ ยถาปณิหิติ ธาตุโส

^{๗๗} คำว่า วักกะ โบราณแปลว่า ม้ามและแปล ปิหกะ ว่า ไต แต่ในที่นี้ ว่า ไต และแปลคำปิหกะ ว่า ม้าม ไตได้แก่ ก้อนเนื้อ ๒ ก้อนมีขั้วเดียวกัน รูปร่างคล้ายลูกสะบ้าของเด็กๆ หรือคล้ายผลมะม่วง ๒ ผลที่ติดอยู่ในขั้วเดียวกัน มีเอ็นใหญ่เรียงรัดจากลำคอกลงไปถึงหัวใจ แล้วแยกออกห้อยอยู่ทั้ง ๒ ข้าง (ขุ.ข.อ. (บาลี) ๔๓-๔๔)

^{๗๘} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๓๗๕/๒๔๙

ช ปจจเวกขติ อตฺถิ อิมสฺมี กาเย ปจฺจวิธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุติ. เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข โคฆาตโกวา โคฆาตกนฺตเวทวีสฺวา คาวิ วธิตฺวา จาตุมฺมหาปเถ วิโลโส ปฏฺวิภิชิตฺวา นิสินฺโน อสฺส”^{๗๙}

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ ซึ่งตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ตามปกติ โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม เปรียบเหมือน คนฆ่าโค หรือลูกมือของคนฆ่าโค ผู้มีความชำนาญครั้นฆ่าแม่โคแล้วฆ่าแพะเนื้อแบ่งออกเป็นชิ้นๆ นั่งอยู่ ณ ทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉันทใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมพิจารณาเห็นกาย นี้แหละ ซึ่งตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ตามปกติ โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม^{๘๐}

ธาตุ ๔ เหล่านี้ บางแห่งเรียกว่า มหาภูตรูป คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัด หมายความว่า รูปที่ใหญ่โตโดยรูปร่างและปรากฏชัดโดยลักษณะ เพราะวัตถุสิ่งของทั้งสี่ประกอบขึ้นจากรูปเหล่านี้ ซึ่งมีลักษณะเฉพาะเด่นชัด กล่าวคือ

๑. ปฐวิธาตุ ธาตุดิน มีลักษณะแข็ง หรืออ่อน คือ อาการ ๒๐ อย่าง ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า (อุจจาระ) มันสมอง

๒. อาโปธาตุ ธาตุน้ำ มีลักษณะไหล หรือเกาะกุม คือ อาการ ๑๒ อย่าง ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ ปัสสาวะ

ส่วนภายในร่างกายยังมีธาตุอีก ๒ ลักษณะ (รวมเป็นอาการ ๑๐ อย่าง) คือ

๓. เตโชธาตุ ธาตุไฟ มีลักษณะเย็น หรือร้อนคือ ไออุ่น ไฟทำให้เสื่อมโทรม ไฟเผาเผาและไฟที่ย่อยอาหาร (อาการ ๔)

๔. วาโยธาตุ ธาตุลม มีลักษณะหยาบ หรือตึง คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมพัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจ (อาการ ๖)^{๘๑}

พระพุทธองค์ตรัสสอนวิธีพิจารณา ยกขึ้นสู่วิปัสสนาต่อไปอีกว่า

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณา เห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า กายมีอยู่ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล^{๘๒}

ในบรรดาธาตุทั้ง ๔ นี้ธาตุที่เห็นได้ง่ายที่สุดคือ ธาตุลมหรือวาโยธาตุ ซึ่งมีลักษณะความตึง ความหยาบ เป็นต้น และเมื่อกำหนดธาตุลมได้ชัดเจนแล้ว การรู้ลักษณะเฉพาะของธาตุอื่นๆ ก็จะค่อยๆ ตามมาเอง เพราะธาตุทั้ง ๔ นี้ เกิดร่วมกันและไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เรียกว่า อวินิโคกรูป ด้วยเหตุนี้บางคนจึงเรียกรรณฐานแบบพองหนอ ยุบหนอ ว่า “วาโยธาตุกรรมฐาน”^{๘๓}

^{๗๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๘/๒๕๑-๒๕๒., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๑/๘๐., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๑/๑๐๗.

^{๘๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๗/๗๕.

^{๘๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐.

^{๘๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๕/๒๔๙.

^{๘๓} จำลอง ดิษยวณิช, วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์ ฉบับปรับปรุง, (เชียงใหม่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์, พิมพ์ครั้งที่ ๓), หน้า ๕๒-๕๔.

ในมหาสติปัฏฐานสูตร ธาตุมนสิการปัฟพะ พระพุทธเจ้าตรัสว่า “คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ฉลาด ฆ่าแม่โคแล้ว ฟังแบ่งออกเป็นส่วนแล้วนั่งอยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง แม่ฉันทิดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันทันั้น เช่นกัน พิจารณาดูกายนี้แหละตามที่สถิตอยู่ตามที่ตั้งอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่”^{๔๔}

โยคีผู้ปฏิบัติต้องพยายามกำหนดพิจารณาว่า มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อยู่ในกายนี้ ตั้งอยู่โดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอิริยาบถ ๔ จะเป็นยืน เดิน นั่ง หรือนอน ถ้ายืนก็กำหนด ยืน หนอๆ ดูอาการยืนเกิดขึ้นทรงตัวอยู่ได้ เพราะอำนาจของการตั้งการค้ำจุนของธาตุลม ยืนหนอๆ ให้รู้แต่เพียงว่า กำลังยืนอยู่ รู้อาการยืน กำหนดรู้อาการยืน ก็คือกำหนด ธาตุลม ส่วนอาการยืน เดิน นั่ง นอน คู่ เหยียด ก้ม เงย กระพริบตา พุด ขับถ่าย รวมทั้งอาการพอง และอาการยุบ เป็นการปฏิบัติตามพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร

๖) นวสีถิกขาปัฟพะ

กำหนดพิจารณากายเปรียบด้วยซากศพที่อยู่ในสภาพต่างๆ กัน โดยระยะเวลา ๙ ระยะเวลา ตั้งแต่ตายใหม่ๆ ไปจนถึงกระดูกผุ ให้ย้อนมานึกถึงร่างกายของตนจะต้องเป็นเช่นนั้น เช่นกัน เรียกว่า “ปาชา ๙” ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งตายแล้ว ๑ วัน ตายแล้ว ๒ วัน หรือตายแล้ว ๓ วัน เป็นศพขึ้นอืด ศพเขียวคล้ำ ศพมีน้ำเหลืองเยิ้ม แม่ฉันทิดู ภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบให้ เห็นว่า ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ ฉันทันั้น”

ซากศพที่ผู้ปฏิบัติจะต้องพิจารณากำหนดรู้มี ๙ ประเภท ดังนี้

(๑) ซากศพที่ตายได้ ๑ วัน ๒ วัน หรือ ๓ วัน ที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นศพขึ้นอืดมีน้ำหนอง เพะ ฟังนำเอาซากศพนี้ไปเปรียบเทียบกับกายตน

(๒) ซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าถูกกา แร้ง สุนัขและสัตว์มีชีวิตต่างๆ กัดกิน ฟังนำซากศพนี้ไปเปรียบเทียบกับกายตน

(๓) ซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าเหลือแต่โครงกระดูก ยังมีเนื้อ เลือดและเอ็นริงรัดอยู่ ฟังนำซากศพนี้ไปเปรียบเทียบกับกายตน

(๔) ซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ไม่มีเนื้อและเลือดเปื้อนเปรอะ มีเอ็นริงรัดอยู่ ฟังนำซากศพนี้ไปเปรียบเทียบกับกายตน

(๕) ซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเนื้อและเลือด ยังมีเอ็นริงรัดอยู่ ฟังนำซากศพนี้ไปเปรียบเทียบกับกายตน

(๖) ซากศพที่เป็นท่อนกระดูกไม่มีเอ็นริงรัดอยู่ กระจัดกระจายอยู่ทั่วไปตามทิศทางต่างๆ ฟังนำซากศพนี้ไปเปรียบเทียบกับกายตน

(๗) ซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นท่อนกระดูก มีสีขาวดุจสังข์ ฟังนำซากศพนี้ไปเปรียบเทียบกับกายตน

(๘) ซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นท่อนกระดูก กองอยู่ด้วยกันเป็นเวลาหนึ่งปีแล้ว ฟังนำซากศพนี้ไปเปรียบเทียบกับกายตน

(๙) ซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ที่เป็นท่อนกระดูก ผุเปื่อย ปนเป็นจุณ ฟังนำซากศพนี้ไปเปรียบเทียบกับกายตน^{๔๕}

^{๔๔}ที.ม. (บาลี)๑๐/๓๗๘/๒๕๑-๒๕๒, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗-๓๐๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๑/๑๐๗.

^{๔๕}อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๒๖๓/๘๔.

พระองค์ตรัสสอนวิธีพิจารณา ยกขึ้นสู่วิปัสสนาต่อไปอีกว่า

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า กายมีอยู่ก็เพียงเพื่ออาศัย เจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยค้นหาและทวิภูมิจิตอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล ^{๕๖}

๕.๒.๒ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

บาลีว่า “เวทนาสุ เวทนานุปัสสี” แปลว่า ตามกำหนดเห็นอาการของเวทนาอย่างหนึ่งในบรรดาอาการเวทนาทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ที่เป็นทุกข์ สุข หรืออุเบกขาทั้งทางกายและทางใจ เวทนา แปลว่า ความเสวยอารมณ์ หมายถึง การรับรู้อารมณ์(สิ่งที่มากระทบหรือสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น) ^{๕๗}

การตามรู้เวทนา หยั่งเห็นความเกิดดับของเวทนา ดังพระพุทธพจน์ว่า “เธอตามรู้สภาวะความเกิดขึ้นในเวทนาอยู่บ้าง ความดับบ้าง ทั้งความเกิดความดับในเวทนาอยู่บ้าง เธอย่อมเข้าไปตั้งสติว่า เวทนามิ ก็เพียงสักว่าเอาไว้รู้ เอาไว้ระลึกเท่านั้น เธออยู่อย่างไม่ถูกค้นหาทวิภูมิจิตเข้าอาศัย และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

“อิธ ภิกขเว ภิกขุ สุขิ วา เวทนี เวทยมาโน สุขิ เวทนี เวทยามีติ ปชานาติ” ^{๕๘}

ทุกขิ วา เวทนี เวทยมาโน ทุกขิ เวทนี เวทยามีติ ปชานาติ.

อทุกขมสุขิ วา เวทนี เวทยมาโน อทุกขมสุขิ เวทนี เวทยามีติ ปชานาติ. ^{๕๙}

ภิกษุในพระศาสนาเมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ชัด ^{๖๐} ว่าเสวยสุขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยทุกขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยอุเบกขาเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยอุเบกขาเวทนา

^{๕๖} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๓๗๕/๒๔๙.

^{๕๗} พระราชมรรณีย์ (ประยูรค์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า 73.

^{๕๘} เธอย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา เหมือนพระเถระรูปหนึ่ง ซึ่งสำนักอยู่ที่จิตตลบรรพต ได้ยินว่า พระเถระทุณนุรายกถาถึงเกลือกอยู่ด้วยเวทนามากแล้ว คราวอาพาธไม่ผาสุก ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งเรียนถามว่า ท่านเจ็บตรงไหนขอรับ ท่านตอบว่าบอกที่เจ็บไม่ได้ดอกเธอ ฉันทำวัตถุเป็นอารมณ์ เสวยเวทนา ถ้ามว่า ตั้งแต่เวลารู้ชัดอย่างนั้น ท่านอดกลั้นไว้ ไม่ควรหรือขอรับ ตอบว่า ฉันจะอดกลั้นนะเธอ ภิกษุหนุ่มกล่าวว่า อดกลั้นได้ก็ดีนะสิ ขอรับ พระเถระก็อดกลั้นทุกขเวทนา โรคลมก็ผ่าแล้งจนถึงหัวใจ ไส้ของพระเถระก็ออกมากองบนเตียง พระเถระชี้ให้ภิกษุหนุ่มดู ถ้ามว่า อดกลั้นขนาดนี้ควรไหม ภิกษุหนุ่มก็นิ่ง พระเถระก็ประกอบความเพียรสมาธิเสมอ บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลายเป็นพระอรหัตสมสีลี ปรินิพพานแล้ว.

^{๕๙} ที. ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๐/๒๖๕.

^{๖๐} วินิจฉัยว่า แม้เด็กทารกที่ยังนอนหงาย เมื่อเสวยสุขในคราวที่มึนน้ำนม เป็นต้น ก็รู้ชัดว่าเราเสวยสุขเวทนา ก็จริงอยู่ แต่คำว่า สุขเวทนามิ ได้ตรัสหมายถึงความรู้สึกอย่างนั้น เพราะความรู้สึกเช่น นั้นไม่ละความเห็นว่าเป็นสัตว์ ไม่ถอนความสำคัญว่า เป็นสัตว์ ไม่เป็นกัมมัญฐานหรือสติปัฏฐานภาวนาเลย ส่วนความรู้สึกของภิกษุนี้ ละความเห็นว่าเป็นสัตว์ ถอนความสำคัญว่าเป็นสัตว์ได้ เป็นกัมมัญฐานเป็นสติปัฏฐาน ก็คำนี้ตรัสหมายถึงความเสวยสุขเวทนาพร้อมทั้งที่รู้ตัวอย่างนี้ว่า ใครเสวย ความเสวยของใคร เสวยเพราะเหตุไร.

ถ้ามว่า ใครเสวย ตอบว่า มิใช่สัตว์หรือบุคคลใดๆ เสวย.

ถ้ามว่า ความเสวยของใคร ตอบว่า มิใช่ความเสวยของสัตว์ หรือบุคคลใดๆ.

ถ้ามว่า เสวยเพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะทำวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา มีสุขเวทนา เป็นต้นนั้นๆ ให้เป็นอารมณ์

อยู่”^{๑๑}

การพิจารณาเวทนามี ๓ อย่างคือ^{๑๒}

๑) สุขเวทนา คือ ความรู้สึกทางกาย ได้แก่ ความสบายกาย ความโล่ง เป็นต้น ผู้ปฏิบัติตามกำหนดรู้สุขเวทนา ตามความเป็นจริง ย่อมรู้ชัดว่า มีเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีเราของเรา

๒) ทุกขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกาย ได้แก่ ความเจ็บ ปวด เมื่อย ชา คัน ร้อน เย็น จุกเสียด เหนื่อย เป็นต้น ผู้ปฏิบัติตามกำหนดรู้ทุกข์เวทนา ตามความเป็นจริงย่อมรู้ชัดว่า มีเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีเรา ของเรา

๓) อุเบกขาเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นกลาง ไม่สุขไม่ทุกข์ เมื่ออุเบกขาเวทนาเกิดขึ้น ก็รู้ว่าไม่สุขไม่ทุกข์ คือ เฉยๆ

การพิจารณาเวทนาให้ละเอียดออกอีก เป็น ๕ อย่างคือ

๑) สุขเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเป็นสุขทางกาย

๒) ทุกขเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกาย

๓) โสมนัสเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเป็นสุขทางใจ

๔) โทมนัสเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางใจ

๕) อุเบกขาเวทนา ได้แก่ ไม่สุข ไม่ทุกข์ รู้สึกเฉยๆ

คัมภีร์พระอภิธรรมอธิบาย การพิจารณาเวทนา ๙ อย่าง คือ^{๑๓} เวทนาที่อิงกามคุณ(อามิส) หมายถึง ความพอใจกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ได้แก่

๑) เสวยสุขเวทนาอยู่ มีสติระลึกชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนา

๒) เสวยทุกขเวทนาอยู่ มีสติระลึกชัดว่า กำลังเสวยทุกขเวทนา

๓) เสวยอุเบกขาเวทนาอยู่ มีสติระลึกชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนา

๔) เสวยสุข^{๑๔} เวทนามีอามิส^{๑๕} อยู่ มีสติระลึกชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนามีอามิส

๕) เสวยทุกขเวทนามีอามิสอยู่ มีสติระลึกชัดว่า กำลังเสวยทุกขเวทนามีอามิส

๖) เสวยอุเบกขาเวทนามีอามิสอยู่ มีสติระลึกชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนามีอามิส

๗) เสวยสุขเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติระลึกชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส

๘) เสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติระลึกชัดว่า กำลังเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส

๙) เสวยอุเบกขาเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติระลึกชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนาไม่มีอามิส

พระองค์ตรัสสอนวิธีพิจารณา ยกขึ้นสู่วิปัสสนาต่อไปอีกว่า

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายนอกอยู่หรือพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่หรือ

^{๑๑} ที่. ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

^{๑๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๒ - ๓๐๓.

^{๑๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๓/๓๑๐.

^{๑๔} หมายถึงโสมนัสที่อาศัยกามคุณ เป็นไปทางทวาร ๖ (ที่.ม.อ. ๓๖๐/๓๔๐)

^{๑๕} เคาหิตโสมนัสเวทนา ๖ ที่อาศัยอามิส คือ กามคุณ ๕

ว่า ภิกษุณั้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า เวทนาเมื่ออยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ เท่านั้น ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ อย่างนี้แล

พระพุทธองค์ตรัสการพิจารณาเวทนาไว้อีกกว่า

ดูก่อนอัครศิเวสนะ ในสมัยใดเสวยสุขเวทนา สมัยนั้น ไม่เสวยทุกขเวทนา ไม่เสวยอทุกขมสุขเวทนาสมัยนั้นย่อมเสวยแต่สุขเวทนาเท่านั้น ดูก่อนอัครศิเวสนะ ในสมัยใดเสวยทุกขเวทนา ฯลฯ เสวยอทุกขมสุขเวทนา สมัยนั้น ไม่เสวยสุขเวทนา ไม่เสวยทุกขเวทนา สมัยนั้น ย่อมเสวยอทุกขมสุขเวทนาเท่านั้น ดูก่อนอัครศิเวสนะ แม้สุขเวทนาแล ก็ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา แม้ทุกขเวทนาแล ฯลฯ ดูก่อนอัครศิเวสนะ แม้ทุกขมสุขเวทนาแล ก็ไม่เที่ยง มีปัจจัยปรุงแต่งแล้ว ฯลฯ มีความดับไปเป็นธรรมดา ดูก่อนอัครศิเวสนะ อริยสาวกดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาอันเป็นสุขบ้าง ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาอันเป็นทุกข์บ้าง ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาอันเป็นอทุกขมสุขบ้าง เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนดเพราะคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้วย่อมรู้ชัดว่า เราหลุดพ้นแล้ว เธอย่อมทราบชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่พึงทำทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก

พระพุทธองค์ตรัสขันติสังวรว่า กายนี้มีทุกข์มาก มีโทษมาก โรคมักเกิดในกายนี้^{๙๖} เมื่อยังมีกายอยู่ก็จะมีเวทนาแน่นอน เวทนานี้มักเกิดจากการกระทบกันระหว่างรูปคือกายส่วนล่างที่กระทบกับพื้นหรือเกิดจากการคู้ขาเป็นเวลานาน แต่นักปฏิบัติไม่ควรกลัวต่อทุกขเวทนา เพราะขณะเกิดทุกขเวทนา ความฟุ้งซ่านจะมีน้อยลง เนื่องจากไม่มีผู้ใดรักผู้อื่นมากกว่าตน เวทนาจึงจัดว่า เป็นอารมณ์ที่ดีในการกำหนดรู้

พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญความอดทนต่อเวทนา อาทิเช่น ความเย็น ความร้อน ความหิว กระจาย สัมผัสของยุง เหลือบ ุง แดด ความเจ็บปวดที่รุนแรงทางกายที่อาจคร่าชีวิตได้^{๙๗} ฉะนั้น นักปฏิบัติจึงควรอดทนกำหนดเวทนามาก่อน พระพุทธองค์ยังตรัสสรรเสริญความอดทนว่า

“ดูกรสารีบุตร ภิกษุในศาสนาี้ ฉันทตอาหารแล้วนั่งขัดสมาธิ ตั้งกายตรง ดำรงสติมั่น ตั้งใจว่า ทราบที่จิตของเรายังไม่พ้นจากอาสวะ เราจักไม่ยกเลิกการนั่งคู้บัลลังก์นี้ ดูกรสารีบุตร ภิกษุผู้มีความอดทนเช่นนี้ พึงยังป่าสาละให้งดงาม”^{๙๘}

ในพระสูตรบางสูตร คำว่า สุขเวทนา คือ ความรู้สึกสบายทางร่างกาย ทุกขเวทนา คือ ความรู้สึกไม่สบายทางร่างกาย ความจริงร่างกายไม่อาจรู้สึกได้ด้วยตัวเอง เพราะเป็นรูปธรรมที่รู้อื่นๆ ไม่ได้ แต่อาศัยจิตที่ทำหน้าที่รู้สึก จิตที่ประกอบด้วยเวทนาเจตสิก แต่มีร่างกายเป็นฐานให้รู้สึกได้ และในพระสูตรเหล่านั้นพบคำว่าโสมนัสเวทนา และโทมนัสเวทนา ซึ่งกล่าวถึงความสบายใจและความไม่สบายใจ อย่างไรก็ตาม ในพระสูตรนี้สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นความรู้สึกทั้งทางกายและใจ

วิธีปฏิบัติ บุคคลทั่วไปในชีวิตประจำวันมักรับรู้รูปร่างสัณฐาน โดยใช้สมมุติบัญญัติสื่อสารตลอดเวลา ตั้งแต่เกิดจนเสียชีวิต หรือตั้งแต่ตื่นจนถึงเวลาหลับ ขณะที่การเจริญสติปัฏฐานเป็นแนวปฏิบัติที่ทวนกระแสกับทางโลกอย่างมาก เพราะมุ่งให้ระลึกถึงสภาวะธรรมที่เป็นปรมาตถ์โดยปราศจาก

^{๙๖} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๘๗.

^{๙๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔/๑๔-๑๕.

^{๙๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒./๔๕/๓๐๘.

ความเป็นเรา ไม่มีตัวเรา ของเรา บุรุษหรือสตรีอย่างแท้จริง และสามารถละถอนความตัณหาและทิฐิได้
คลายความยึดมั่นถือมั่นด้วยวิปัสสนาญาณ

นักปฏิบัติย่อมยังเห็นลักษณะพิเศษ ของรูปนามแต่ละอย่าง สภาวลักษณะ เช่น ธาตุดินมี
ลักษณะอ่อน-แข็ง การยกเท้ามีลักษณะเบา การย่างเท้ามีลักษณะผลัดดัน การเหยียบเท้ามีลักษณะหนัก
สุขมีลักษณะของความรู้สึกอารมณ์ที่น่าพอใจ ทุกข์มีลักษณะของความรู้สึกอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ ส่วน
อุเบกขามีลักษณะของความรู้สึกอารมณ์ปานกลาง การหยั่งเห็นเช่นนี้ เป็นการรู้เห็นลักษณะทั่วไป
สามัญญลักษณะ ของรูปนาม คือไตรลักษณ์

การหยั่งเห็นลักษณะพิเศษและลักษณะทั่วไป ของรูปนามนั้นเกิดขึ้นได้ด้วยการเจริญสติอย่าง
ต่อเนื่องสม่ำเสมอในกองรูป เวทนา จิต และสภาวธรรม โดยมุ่งทำลายกำแพงแห่งสมมุติบัญญัติที่ปิดกั้น
สภาวธรรมและไตรลักษณ์ เปรียบได้กับผู้ที่ต้องการแก่นไม้จำเป็นต้องถากเปลือกไม้และเนื้อไม้ก่อน จึง
ได้แก่นไม้ในที่สุด เปลือกไม้เหมือนสมมุติบัญญัติ เนื้อไม้เหมือนสภาวธรรม และแก่นไม้เหมือนไตรลักษณ์

๓.๓.๓ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

บาลีว่า “จิตเต จิตตานุปัสสี” แปลความว่า “พิจารณาเห็นจิตในจิต” การตามกำหนดเห็น
อาการของจิตอย่างหนึ่งในบรรดาอาการของจิตที่ปรากฏอยู่ คำว่า “จิต” หมายถึงธรรมชาติคิดอารมณ์,
ธรรมชาติรู้อารมณ์ เป็นนามซึ่งเป็นอารมณ์ที่ประณีตละเอียดอ่อนมากที่สุด รู้เห็นได้ยาก ขอบตกไปใน
อารมณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา มีความรวดเร็วมาก ไม่มีตัวตนเหมือนรูป เห็นได้ยากกว่า
อาการของรูป เพียงสามารถบอกได้ว่านามย่อมมีสภาพนุ่มไป หรือสามารถรับรู้อารมณ์ได้เท่านั้น รู้ได้
ทางมโนทวาร(ใจ) โดยการคิด นึก ในขณะที่เดียวกันจิตก็เป็นอารมณ์ของกัมมัญฐานด้วย คือจิตที่ฟุ้งซ่าน
สงสัย โลก โกรธ หลง อิจฉา ริษยา หดหู่ เชื่องซึม ไม่พอใจ เป็นต้น ในพุทธศาสนาวิธีที่จะรู้ความเป็นไป
ของนามได้ด้วยการตามกำหนดด้วยความตั้งใจ เมื่อตั้งสติตามกำหนดแล้ว กิเลสก็ไม่สามารถเข้ามาเจือ
จิตได้ ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “อิธ ภิกขเว ภิกขุ สราคํ วา จิตตุนติ ปชานาติ ฯลฯ
วิตโมหํ วา จิตตํ วิตโมหํ จิตตุนติ ปชานาติ...”^{๙๙}

แปลความได้ว่า “ ภิกขุในธรรมวินัยนี้ จิตมีราคะ^{๑๐๐} ก็รู้ชัดว่า ‘จิตมีราคะ’

^{๙๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๑/๒๕๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๔/๘๓.

^{๑๐๐} จิตที่เกิดพร้อมด้วยโลภะ ๘ อย่าง ที่ว่าจิตมีราคะ หมายความว่า จิตประกอบด้วยความกำหนัดยึดมั่นใจ
ได้แก่ โลกมุขจิต ๘ คือ

- (๑) โสทิส อสงขาริก จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจในการทำบาป ประกอบด้วย
มิจฉาทิฐิ ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด
- (๒) โสทิส สสงขาริก จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจในการกระทำบาป ประกอบด้วย
ด้วยมิจฉาทิฐิ มีสิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด
- (๓) โสทิว อสงขาริก จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจในการกระทำบาป ปราศจาก
มิจฉาทิฐิ ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด
- (๔) โสทิว สสงขาริก จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจในการกระทำบาป ปราศจาก
มิจฉาทิฐิ มีสิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด
- (๕) อุทิส อสงขาริก จิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขา ประกอบด้วยมิจฉาทิฐิ ไม่มี
สิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด
- (๖) อุทิส สสงขาริก จิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขา ประกอบด้วยมิจฉาทิฐิ มีสิ่ง
กระตุ้นเตือนให้คิด
- (๗) อุทิว อสงขาริก จิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขา ปราศจากมิจฉาทิฐิ ไม่มี

จิตปราศจากราคะ ^{๑๐๑}	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตปราศจากราคะ’
จิตมีโทสะ ^{๑๐๒}	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตมีโทสะ’
จิตปราศจากโทสะ ^{๑๐๓}	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตปราศจากโทสะ’
จิตมีโมหะ ^{๑๐๔}	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตมีโมหะ’
จิตปราศจากโมหะ	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตปราศจากโมหะ’
จิตหดหู่ ^{๑๐๕}	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตหดหู่’
จิตฟุ้งซ่าน ^{๑๐๖}	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตฟุ้งซ่าน’
จิตเป็นมหัคคตะ ^{๑๐๗}	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตเป็นมหัคคตะ’
จิตไม่เป็นมหัคคตะ ^{๑๐๘}	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตไม่เป็นมหัคคตะ’

สิ่งกระตุ้นเตือนให้คิด

(๘) อุทวิ สสงขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขา ปราศจากมิถุนาภิภูมิจิต มีสิ่ง

กระตุ้นให้คิด

^{๑๐๑} จิตที่เป็นกุศล และอพยากตจิตฝ่ายโลกิยะ ที่ว่า จิตปราศจากราคะ หมายถึงจิตที่ปราศจากโลภมูลจิต ๘ นั้น อันได้แก่

กุศลจิต และอพยากตจิตฝ่ายโลกิยะ กล่าวคือ กามาวจรกุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕

อรูปาวจรกุศลจิต ๔ (ทั้ง ๑๗ นี้ เป็นกุศลจิตฝ่ายโลกิยะ) กามาวจรกุศลวิบากจิต ๘ รูปาวจรวิบากจิต ๕ ออรูปาวจรวิบากจิต ๔ (ทั้ง ๑๗ นี้ เป็นอพยากตจิตฝ่ายโลกิยะ)

^{๑๐๒} ได้แก่จิต ๒ ดวงที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัส ที่ว่าจิตมีโทสะ หมายความว่าจิตประกอบด้วยความโกรธ ได้แก่โทสมูลจิต ๒ คือ (๑) โทมนัสสสทนต์ ปฏิฆสมปยุตต์ อสงขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับความเสียใจประกอบด้วยความขัดเคืองใจ ไม่มีสิ่งกระตุ้นให้คิดโกรธ (๒) โทมนัสสสทนต์ ปฏิฆสมปยุตต์ สสงขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับความเสียใจประกอบด้วยความขัดเคืองใจ มีสิ่งกระตุ้นเตือนให้คิดโกรธ

^{๑๐๓} ที่ว่าจิตปราศจากโทสะ หมายถึงจิตที่ปราศจากโทสมูลจิต ๒ นั้น อันได้แก่กุศลจิต และอพยากตจิตฝ่ายโลกิยะ

^{๑๐๔} ได้แก่จิต ๒ ดวง คือ จิตที่เกิดพร้อมด้วย วิจิกิจฉาดวง ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยอุทัจจะดวง ๑ แต่เพราะโมหะย่อมเกิดได้ในอกุศลจิตทั้งหมด ฉะนั้นแม้อกุศลจิตที่เหลือก็ควรได้ในบพว่าจิตมีโมหะนี้ จริงอยู่ อกุศลจิต ๑๒ (โลภมูล ๘ โทสมูล ๒ โมหมูล ๒) ทานประมวลไว้ในหมวด ๒ นี้เท่านั้น

ที่ว่าจิตมีโมหะ หมายความว่า จิตประกอบด้วยความหลงได้แก่โมหมูลจิต ๒ คือ (๑) อุปกุขา สทนต์ วิจิกิจฉาสมปยุตต์ จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยความลึกลับใจ (๒) อุปกุขา สทนต์ อุทัจจะสมปยุตต์ จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน

^{๑๐๕} ได้แก่จิตที่ตกไปในถิ่นมิทระ.

^{๑๐๖} ได้แก่จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุทัจจะ

^{๑๐๗} ได้แก่จิตที่เป็นรูปาวจร และ อรูปาวจร ที่ว่าจิตเป็นมหัคคตะ แปลว่า จิตถึงความเป็นใหญ่ ได้แก่ รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต

ก. รูปาวจรจิต ได้แก่จิตในรูปมณฑล ๑๕ คือ จิตในปฐมมณฑล ทุตติยมณฑล ตติยมณฑล จตุตถมณฑล และปัญจมณฑล (ทั้งฝ่ายกุศล วิบาก กิริยา ๓ x ๕ = ๑๕)

ข. อรูปาวจรจิต ได้แก่ จิตในอรูปมณฑล ๑๒ คือจิตในอากาसानัญญาตมณฑล วิญญาณัญญาตมณฑล อากิญจัญญาตมณฑล และเนวสัญญานาสัญญาตมณฑล (ทั้งฝ่ายกุศลวิบาก กิริยา ๓ x ๔ = ๑๒)

^{๑๐๘} ได้แก่จิตที่เป็นกามาวจร ที่ว่าจิตไม่เป็นมหัคคตะ หมายความว่าจิตไม่ถึงความเป็นใหญ่ คือจิตที่ไม่เป็นรูปาวจร และอรูปาวจร อันได้แก่กามาวจรจิต ๕๔ กล่าวคือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๑๘

กามาวจรโลกณจิต ๒๔

ก. อกุศลจิต ๑๒ ได้แก่ โลภมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒

ข. อเหตุกจิต ๑๘ ได้แก่

จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า^{๑๐๙} ก็รู้ชัดว่า ‘จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า’
จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า^{๑๑๐} ก็รู้ชัดว่า ‘จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า’

(ก) อกุศลวิบากจิต ๗ คือ

๑. จักขุวิญญาณ ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา
๒. โสตวิญาณ ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา
๓. ฆานวิญาณ ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา
๔. ชิวหาวิญาณ ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา
๕. กายวิญาณ ที่เกิดพร้อมกับทุกขเวทนา
๖. สัมปฏิจฉนจิต ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา
๗. สันตீรณจิต ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา

(ข) กุศลวิบากจิต ๘ คือ

๑. จักขุวิญญาณ ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา
๒. โสตวิญาณ ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา
๓. ฆานวิญาณ ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา
๔. ชิวหาวิญาณ ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา
๕. กายวิญาณ ที่เกิดพร้อมกับสุขเวทนา
๖. สัมปฏิจฉนจิต ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา
๗. สันตீรณจิต ที่เกิดพร้อมกับโสมนัสสเวทนา
๘. สันตี่รณจิต ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา

(ค) กิริยาจิต ๓ คือ

๑. ปัญจทวาราวชชนจิต ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา
๒. มโนทวาราวชชนจิต ที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา
๓. หสิตุปปาทจิต ที่เกิดพร้อมกับโสมนัสสเวทนา

ค. กามาวจรโสภณจิต ๒๔ คือ มหากุศลจิต ๘ มหาวิบากจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘

ซึ่งมีชื่อเหมือนกันทั้ง ๓ ประเภท คือ

(๑) โสญาณสี อสงขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วยญาณ
ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือน

(๒) โสญาณสี สสงขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วยญาณ
มีสิ่งกระตุ้นเตือน

(๓) โสญาณวิ อสงขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ปราศจากญาณ ไม่
มีสิ่งกระตุ้นเตือน

(๔) โสญาณวิ สสงขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ปราศจากญาณ มี
สิ่งกระตุ้นเตือน

(๕) อุญาณสี อสงขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับความวางเฉย ประกอบด้วย
ญาณ ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือน

(๖) อุญาณสี สสงขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับความวางเฉย ประกอบด้วย
ญาณ มีสิ่งกระตุ้นเตือน

(๗) อุญาณวิ อสงขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับความวางเฉย ปราศจากญาณ
ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือน

(๘) อุญาณวิ สสงขาริกิ จิตที่เกิดพร้อมกับความวางเฉย ปราศจากญาณ

มีสิ่งกระตุ้นเตือนที่ว่า จิตเป็นสอตุตตระ แปลว่า จิตที่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ได้แก่ กามาวจรจิตที่ว่า จิตเป็นอนุตตระ
แปลว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ได้แก่ ฌานาวจรจิต และอรุฌานาวจรจิต

^{๑๐๙} ได้แก่จิตที่เป็นกามาวจร

จิตเป็นสมาธิ ^{๑๑๑}	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตเป็นสมาธิ’
จิตไม่เป็นสมาธิ ^{๑๑๒}	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตไม่เป็นสมาธิ’
จิตหลุดพ้นแล้ว ^{๑๑๓}	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตหลุดพ้นแล้ว’
จิตไม่หลุดพ้น ^{๑๑๔}	ก็รู้ชัดว่า ‘จิตไม่หลุดพ้น’ ^{๑๑๕}

จิต เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์^{๑๑๖} คือรับอารมณ์อยู่เสมอ มีวจนัตถะว่า อารมณ์ จินตคติ จิตต์ ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ คือได้รับอารมณ์อยู่เสมอ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต^{๑๑๗}

หรืออีกนัยหนึ่ง จิตต์ กโรตติ จิตต์ ธรรมชาติใดทำความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้วิจิตร ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต^{๑๑๘} สิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งหมดที่วิจิตรพิสดารนั้น ก็เพราะอำนาจแห่งจิต คือจิตเป็นผู้ทำให้วิจิตรพิสดารขึ้น^{๑๑๙}

พระพุทธองค์ตรัสวิธีพิจารณา ยกขึ้นสู่วิปัสสนาว่า

การปฏิบัติเจริญสติกำหนดพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ ดังนั้นการเจริญสติกำหนดรู้พิจารณาอย่างมีสติอยู่เฉพาะหน้าว่า “จิตมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่ถูกค้นหาและทฤษฎีครอบงำ มีความรู้สึกไม่ยึดมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างนี้แล.

การเจริญวิปัสสนากำหนดพิจารณาจิต เป็นการสำรวจตัวเองด้านใน เพื่อกำหนดแนวทางที่ถูกตรงจริงๆ ของการปฏิบัติวิปัสสนา ภาวะที่จิตเป็นกุศลหรืออกุศล ถือเป็นภาวะธรรมดาในโลกียวิสัย จุดสำคัญอยู่ที่การกำหนดรู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงของกระแสจิต คือการตามดูกระบวนการทำงานของจิต ไม่ใช่การกั้นกระแสจิต เมื่อระคะ โทสะ สงสัย โมหะเกิดขึ้น จิตหดหู่ก็รู้ จิตมีระคะก็รู้ให้กำหนดรู้ตามสภาวะอาการเกิดตามเป็นจริงนั้นๆ จนกว่าจะดับไปสิ้นไปทั้งจิตคิดไปในอนาคต อดีต ปัจจุบัน

การปฏิบัติในข้อนี้ก็เพื่อจะกำจัดซึ่งความเห็นว่าเป็นของเที่ยง หรือบรรเทาเสียซึ่งความเที่ยงที่จะเข้าไปยึดไปถือความเที่ยงนั้น ไม่ว่าจะเป็ความเปลี่ยนแปลงอันใดที่เกิดขึ้นในชีวิต ผู้ปฏิบัติจะได้มองความเปลี่ยนแปลงนั้น โดยไม่รู้สึกเสียใจอะไร เพราะพิจารณาแล้วว่าในชีวิตของคนเราย่อมมีความเปลี่ยนแปลง แล้วก็มองดูด้วยสติว่ามันเป็นอย่างนี้เอง

^{๑๑๐} ได้แก่จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร แม้ในจิตเหล่านั้น จิตที่ชื่อว่า สอตุตระ ได้แก่จิตเป็นรูปาวจร จิตชื่อว่า อนุตตระ ได้แก่ จิตที่เป็นอรูปาวจร.

^{๑๑๑} ได้แก่อัปนาสมาธิหรืออุปะจารสมาธิ

^{๑๑๒} จิตไม่ตั้งมั่น ได้แก่ จิตที่เว้นจากสมาธิทั้งสอง

^{๑๑๓} ได้แก่จิตหลุดพ้นด้วยตทั้งควิมุตติและวิกขัมภณวิมุตติ

^{๑๑๔} ได้แก่ จิตที่เว้นจากวิมุตติทั้งสอง ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ ไม่มีโอกาสในบพนี้เลย.

^{๑๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔-๓๑๕.

^{๑๑๖} ดูรายละเอียด ขุ.ปฎิ.อ.(บาลี)๒/๖๒/๓๖

^{๑๑๗} ดูรายละเอียด ขุ.ป.อ.(บาลี)๑/๖๒/๑๐๘,อภิ.สง.อ.(บาลี)๑๒๗/๑๑๐

^{๑๑๘} ดูรายละเอียด อภิ.สง.อ.(บาลี).๑๑๐-๑๑๒,มจก.ล.(บาลี) ๒/๕๖/๔๓๒

^{๑๑๙} ดูรายละเอียด ขุ.อป.อ.(บาลี)๒/๔๘๗/๑๖๑

การบังคับใจ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

น สพฺพโต มโน นินฺวเรย มโน ยตตตมมาคคิ^{๑๒๐}

ยโต ยโต จ ปาปกิ ตโต ตโต มโน นินฺวเรยติ ฯ

บุคคลไม่ควรห้ามใจแต่อารมณ์ทั้งปวง ที่เป็นเหตุให้ใจมาถึง

๑ ความสำรวมบาปย่อมนำมาแต่อารมณ์ใดๆ บุคคลพึงห้ามใจแต่
อารมณ์นั้นๆ.^{๑๒๑}

อรรถกถาโมนินฺวเรณสูตร อธิบายว่า คำว่า ยโต ยโต จ ปาปกิ ได้แก่ อุกุศลย่อมนำมาแต่ธรรม
อะไรๆ บุคคลพึงห้ามใจเฉพาะธรรมนั้นๆ^{๑๒๒}

การปฏิบัติในข้อนี้ก็เพื่อจะกำจัดซึ่งความเห็นว่าเป็นของเที่ยง หรือบรรเทาเสียซึ่งความเที่ยงที่
จะเข้าไปยึดถือความเที่ยงนั้น ไม่ว่าจะเป็ความเปลี่ยนแปลงอันใดที่เกิดขึ้นในชีวิต ผู้ปฏิบัติจะได้มอง
ความเปลี่ยนแปลงนั้น

การกำหนดต้นจิต เป็นการกำหนดรู้นามที่เป็นใหญ่ในกองสังขาร ซึ่งทำหน้าที่สั่งการควบคุม
พฤติกรรมทั้งหมดของรูป เพื่อให้โยคีบุคคลรู้เท่าทันจิตที่ต้องการเปลี่ยนจากอิริยาบถหนึ่งไปสู่อีกอิริยาบถ
หนึ่ง ใจจะโน้มว่าต้องการขึ้นมาก่อน เช่น จิตอยากจะรู้ก็กำหนด“อยากจะรู้หนอๆ” จิตอยากจะเดินก็
กำหนด “อยากจะเดินหนอๆ” เป็นต้น ให้กำหนด ๓ ครั้งเพื่อให้เกิดความชัดเจนมากยิ่งขึ้น ถ้ากำหนดครั้ง
หรือสองครั้งก็น้อยไป หากกำหนดเกิน ๓ ครั้งก็มากเกินไปทำให้เสียเวลา

๕.๒.๔ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

บาลีว่า “ธมฺเมสุ ธมฺมาสุปฺปสฺสี” แปลว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คำว่า ธรรม
หมายถึงสภาพทรงไว้ซึ่งภาวะของตน ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน คำว่า “ธรรม” หรือ “ธัมมารมณ”
แปลว่า อารมณ์ที่เกิดขึ้นกับใจ หมายถึง การพิจารณาในขณะนั้นๆ ว่า มีธรรมอะไรเกิดขึ้นในจิตของตน ก็รู้ชัด
ในธรรมนั้นๆ การพิจารณาธรรมอันเป็นสภาวะโดยรวมทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งภายในและภายนอก
(รูปและนาม) ในการพิจารณากำหนดรู้สภาวะธรรมนั้น ต้องกำหนดรู้ไปตามลำดับตั้งแต่อย่างหยาบไป
จนถึงอย่างละเอียดที่สุด ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่ลึกซึ้งกว่าการเห็นกาย เวทนา และจิตอย่างใดอย่างหนึ่ง
ตามที่ได้ปฏิบัติมา ให้ความจริงแบบสัจจะคือ อริยสัจ การปฏิบัติไม่ใช่แค่ให้กำหนดรู้เรื่องสภาวะธรรมอัน
เป็นทุกข์ทั้งปวงเท่านั้น แต่ต้องมีการกำหนดรู้ทางดับทุกข์รวมไว้ด้วย

สติตั้งมั่นพิจารณาเนื่องๆ ซึ่งธรรม ๕ หมวด คือ นินฺวเรณ ๕ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗
อริยสัจ ๔^{๑๒๓} มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ กำจัดอภิชฌา และ
โทมนัสในโลกเสียได้^{๑๒๔} ในมหาสติปัฏฐานสูตร จำแนกสภาพธรรมออกเป็น ๕ หมวด คือ “อิธ ภิกขเว ภิกขุ
ธมฺเมสุ ธมฺมานุปฺปสฺสี วิหริตี ปญฺจสุ นินฺวเรณสุ ฯ ปุณ จปร...อุปาทานกฺขนฺเธสุ ฯ ปุณ จปร ..ฉสุ อชฺชตตฺติ
กพาหิเรสุ อายุตฺเทนสุ ฯ ปุณ จปร...สทฺตฺตฺสุ โพชฌนฺเกสุ ฯ ปุณ จปร ...จตุส อริยสจฺเจสุ.”^{๑๒๕}

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ นินฺวเรณ ๕ อยู่^{๑๒๖}...คือ อุปาทาน

^{๑๒๐} ม. ย. น มโน สยตตตมมาคคิ ฯ

^{๑๒๑} ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔/๒๗

^{๑๒๒} ส.ส.อ.(บาลี)๑/๒๔/๕๑.

^{๑๒๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖-๓๑๗.

^{๑๒๔} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๓๑/๑๐๓, ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๑๐.

^{๑๒๕} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๖/๒๖๐., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔.

^{๑๒๖} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๒/๒๕๕-๒๕๗., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖-๓๑๗.

ขั้นที่ ๕ อยู่^{๑๒๗} .. คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ อยู่^{๑๒๘} ...คือโพชฌงค์ ๗ อยู่^{๑๒๙} ..คือ อริยสัจ ๔ อยู่”^{๑๓๐}

๑) นีวรณธรรม ๕

ธรรมเป็นเครื่องกั้นหรือห้าม ไม่ให้บรรลुकุศลธรรม มีมาน เป็นต้น ซึ่งมีสภาวะธรรมดังนี้

๑. กามฉันทนีวรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลुकุศลธรรม ได้แก่ ความพอใจในกามคุณ อารมณ์

๒. พยาบาทนีวรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลुकุศลธรรม ได้แก่ การผูกพยาบาท จงล้างจงผลาญผู้อื่น

๓. ถีนมิทนีวรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลुकุศลธรรม มีอาการหดหู่และท้อถอยต่ออารมณ์ (ง่วงเหงา หาวนอน)

๔. อุทัจจกุกุจจนีวรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลुकุศลธรรม ได้แก่ ความฟุ้งซ่านและรำคาญในอารมณ์ (ใจตั้งอยู่ไม่ได้)

๕. วิจิกิจฉานีวรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลुकุศลธรรม ได้แก่ ความสงสัย ลังเลใจ ในสิ่งที่ควรเชื่อ (มีพระรัตนตรัย เป็นต้น)^{๑๓๑}

นีวรณ คือ เครื่องกั้นจิตไม่ให้บำเพ็ญกุศลชั้นสูง คือ ฌาน วิปัสสนา มรรคและผล บุคคลที่ถูกนีวรณครอบงำ ย่อมไม่รู้ประโยชน์ตนและผู้อื่นไม่อาจบรรลุสมาธิและปัญญา นีวรณ ๕ ประการ คือ

๑. กามฉันทะ คือ ความยินดีพอใจในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส สิ่งที่ชวนให้รักชกให้ใคร่ ยินดีกำหนด เป็นที่น่าชอบใจได้แก่ รูปสวย รูปหล่อ เสียงเพราะ กลิ่นหอม รสอร่อย และสิ่งที่สัมผัสอ่อนนุ่ม จิตที่ถูกนีวรณนี้ครอบงำ เพราะมีปัจจัยปรุงแต่งไปตามอารมณ์นั้นๆ เป็นธรรมเครื่องขวางกั้นการทำความดีมิให้บรรลุมรรคผลนิพพาน เป็นต้น^{๑๓๒}

๒. พยาบาท คือ สภาพจิตมีพยาบาทซึมซาบแผ่ไปอยู่ในดวงจิตเสมอ ทำให้จิตเกิดความไม่พอใจ ขัดเคืองใจ คิดประทุษร้าย คิดปองร้าย มีสภาพไม่สงบ เหมือนน้ำคลื่นน้ำในมหาสมุทร พายุฝุ่นคอยปิดกั้นกระแสแห่งบุญกุศลอยู่เสมอ คอยปิดกั้นคุณความดีอยู่เป็นนิจ^{๑๓๓}

๓. ถีนมิทชะ คือ ความง่วง สภาพจิตที่เซื่องซึม สติเบลอๆ หลงลืมเลื่อนลอย จิตไม่ผ่องใส เหมือนน้ำที่มีจอกแห่นปกลุม คอยกั้นกุศลธรรมอยู่เสมอ

ถีนมิทชะ พระพุทธองค์ทรงอธิบายความง่วงไว้ในสังยุตตนิกายกายสุต^{๑๓๔} ว่าเป็นความเบื่อหน่าย (อรรถ) ความเกียจคร้าน (ตณฺที) การบิดขี้เกียจ (วิขมภิตา) ความยินดีเฝ้ามั่นในรสอาหาร (ภตตสมมโท) และความหดหู่แห่งจิต (เจตโส ถีนตต) เป็นสภาวะที่จิตไม่เหมาะสมแก่การงานบำเพ็ญกุศล เพราะต้องการนอนเท่านั้น นักปฏิบัติควรกำหนดรู้ความง่วงว่า ง่วงหนอ เหตุเกิดของถีนมิทชะ คือ

^{๑๒๗} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๓/๒๕๗., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘-๓๑๙.

^{๑๒๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๔/๒๕๘., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙๓๒๑.

^{๑๒๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๕/๒๕๙., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑-๓๒๓.

^{๑๓๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๑๖-๓๑๗.

^{๑๓๑} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๓๕/๓๐๑,อง.นวก. (ไทย)๒๓/๖๔/๕๔๙, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๙๔๑/๕๙๕.

^{๑๓๒} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๕๙.

^{๑๓๓} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๒๐.

^{๑๓๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๓/๕๙.

โยนิโสมนสิการหรือการใส่ใจโดยไม่แยบคาย ในความเบื่อหน่ายเป็นต้นนั้นว่าเป็นสิ่งที่น่าพอใจ คือ ความพอใจในถิ่นมิถุนันเอง ในขณะที่นั้นพึงกำหนดรู้โยนิโสมนสิการนั้นว่ารู้หนอ โดยรู้ว่ามีสภาวะธรรมอย่างนี้ปรากฏขึ้นในจิต^{๑๓๕}

๔. อุทัจจกุกุจะ คือ ความจิตฟุ้งซ่าน เตือดร้อนใจ ครอบงำจิตมีสภาพไม่สงบนิ่ง สภาพอารมณ์และจิตแปรปรวนอยู่เสมอ ดิ้นรน ซัดส่าย เหมือนลูกคลื่นในมหาสมุทร

อุทัจจกุกุจะ เหตุเกิดของอุทัจจะกุกุจะ คือ โยนิโสมนสิการ หมายถึง การใส่ใจโดยไม่แยบคายในความไม่สงบใจว่า เป็นสิ่งที่น่าพอใจคือ ความพอใจในความไม่สงบใจนั่นเอง ในขณะที่นั้นพึงกำหนดรู้โยนิโสมนสิการนั้นว่ารู้หนอ โดยรู้ว่ามีสภาวะธรรมอย่างนี้ปรากฏขึ้นในจิต

วิธีที่ละความฟุ้งซ่านได้โดยเด็ดขาดด้วยการเจริญอหัตตมรรค พระอรหันต์จึงรู้เหตุไม่เกิดของความฟุ้งซ่าน คืออหัตตมรรค ส่วนความรำคาญใจจะได้โดยเด็ดขาดด้วยอนาคามิมรรค พระอนาคามีจึงรู้เหตุไม่เกิดของความรำคาญใจได้ คือ อนาคามิมรรค

๕. วิจิกิจฉา คือ ความสงสัยในพระรัตนตรัย สงสัยชั้น ๕ ในอดีต ปัจจุบันและชั้นในอนาคต สงสัยในพระธรรม คือ มรรคผลนิพพาน สงสัยในพระอริยสงฆ์ผู้บรรลุมรรค สงสัยในรูปนามด้วยเหตุจากอวิชา สงสัยในแนวทางการปฏิบัติหรือสงสัยในคำแนะนำของวิปัสสนาจารย์เป็นต้น^{๑๓๖} การที่จะตัดละวิจิกิจฉาได้โดยเด็ดขาดด้วยโสดาปัตติมรรค พระอริยบุคคลชั้นพระโสดาบันขึ้นไปถึงรู้เหตุไม่เกิดของความสงสัยได้เอง คือ โสดาปัตติมรรค

๒) อุปาทานชั้น ๕

การใช้สติปัญญาพิจารณาชั้นทั้ง ๕ และอุปาทานชั้น ว่าสักแต่ว่าชั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ชั้น ๕ เป็นอารมณ์ของอุปาทาน ฉะนั้นจึงเรียกว่า อุปาทานชั้น ๕ คือ

๑. รูปชั้น กอรูป คือ รูปร่างของมนุษย์และสัตว์มี ๒๘ แบ่งเป็น รูปที่เป็นใหญ่ ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด ๒๔ (อุปาทายรูป) ความเกิด ความดับแห่งรูป ขณะเห็นรูป เป็นต้น

๒. เวทนาชั้น กอเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุข หรือเป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ ความเกิดและดับแห่งเวทนาปรากฏขณะเห็นรูปรู้สึกดีใจ หรือเสียใจ เป็นต้น

๓. สัญญาชั้น กอสัญญา คือ ความจำได้ หมายถึง ความเกิด ความดับของสัญญาที่ย่อมปรากฏขณะรู้สิ่งที่เห็น เป็นต้น

๔. สังขารชั้น กอสังขาร คือ ความปรุงแต่งจิต เป็นสภาพที่เกิดกับใจ ปรุงแต่งใจให้ดีบ้าง ชั่วบ้าง หรือไม่ดีไม่ชั่ว ความเกิดแห่งสังขาร ความดับของสังขาร ปรากฏขณะสัมผัส ผัสสะขณะกระทบรูป เป็นต้น

๕. วิญญาณชั้น กอวิญญาณ ได้แก่ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์หรือรับอารมณ์อยู่เสมอความเกิดและดับแห่งวิญญาณปรากฏในขณะที่รู้เห็น เจตนาปรากฏ ตั้งใจ พอใจ เป็นต้น

ชั้น ๕ เป็นอารมณ์ของอุปาทาน ฉะนั้น จึงเรียกว่า อุปาทานชั้น ๕ คือ

๑. รูปชั้น ได้แก่ รูป ๒๘
๒. เวทนาชั้น ได้แก่ เวทนาเจตสิก ๑ ดวง
๓. สัญญาชั้น ได้แก่ สัญญาเจตสิก ๑ ดวง
๔. สังขารชั้น ได้แก่ เจตสิกที่เหลือ ๕๐ ดวง

^{๑๓๕}ที่.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๒๓.

^{๑๓๖}ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๕๓-๓๕๕, ตูรายละเอียดใน ที่.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๒๕.

๕. วิญญาณชั้น ๕ ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง

พระพุทธองค์ตรัสวิธีพิจารณาธรรม ยกขึ้นสู่วิปัสสนาว่า

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ เท่านั้น ไม่อาศัยค้นหาและทิวฏฐิอยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ อยู่อย่างนี้แล^{๑๓๗}

ในหมวดชั้น ๕ ก็กำหนดรู้อุปาทานชั้นว่าสิ่งมีชีวิต และไม่มีชีวิตในโลกที่เข้าใจกันว่าเป็นคน สัตว์ ฯลฯ ซึ่งเป็นความจริงในระดับสมมุติ แต่ความจริงในระดับลึกลงไปคือทุกๆ สรรพสิ่งล้วนเป็นเพียงชั้น ๕ ที่เป็นรูปและนามรวมกันเข้าเป็นกลุ่ม อุปมาเหมือนกับรถยนต์อันเป็นที่รวมส่วนประกอบหลายอย่าง เช่น ยาง ล้อ ที่นั่ง เครื่องยนต์ แบตเตอรี่ ตัวถังรถ เป็นต้นดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ณะมาร ท่านเห็นผิดเชื่อว่าสัตว์มีอยู่หรือ สมมติว่าสัตว์นี้เป็นเพียงกองสังขารล้วนๆ ในกองสังขารนี้จะหาตัวสัตว์ไม่ได้เลย^{๑๓๘}

ดังนั้น เมื่อสภาวะธรรมเกิดก็มีการกำหนดตามความเป็นจริง เป็นผู้กำหนดรู้ว่าชั้น ๕ ที่มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่แล้วก็ดับไปของชั้น เมื่อกำหนดพิจารณาอย่างนี้อย่างต่อเนื่อง ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายในชั้นทั้ง ๕ ก็เกิดคลายความยึดมั่นว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลกไม่เที่ยง บังคับบัญชาไม่ได้

๓) आयตน ๑๒

อายตนะ ๑๒ ว่าด้วยการตั้งสติกำหนดพิจารณา อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อัมมารมณฺ์ สักแต่ว่าอายตนะเป็นที่ต่อของชีวิต (คือระหว่างรูปกับรูป หรือระหว่างรูปกับนาม ให้ติดต่อกันเกิดความรู้ทางใจขึ้นได้) และเป็นที่ไหลมาของบุญและบาป ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นเพียงปรมาตถธรรม คือ ชั้น อายตนะ ๘๓๔^{๑๓๙} สัจจะเท่านั้น คือ

๑. รู้ชัดตา รู้ชัดรูป เครื่องร้อยรัด(สังโยชน์)อาศัยตาและรูปเกิดขึ้น รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิด การละ ดับไม่มี รู้ชัดด้วยเหตุนี้
๒. รู้ชัดหู รู้ชัดเสียง เครื่องร้อยรัด(สังโยชน์)อาศัยหูและเสียงเกิดขึ้น รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิด การละ ดับไม่มี รู้ชัดด้วยเหตุนี้
๓. รู้ชัดจมูก รู้ชัดกลิ่น เครื่องร้อยรัด(สังโยชน์)อาศัยจมูกและกลิ่นเกิดขึ้น รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิด การละ ดับไม่มี รู้ชัดด้วยเหตุนี้
๔. รู้ชัดลิ้น รู้ชัดรส เครื่องร้อยรัด(สังโยชน์)อาศัยลิ้นและรสเกิดขึ้น รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิด การละ ดับไม่มี รู้ชัดด้วยเหตุนี้ขณะที่ลิ้มรส
๕. รู้ชัดกาย รู้ชัดสัมผัส เครื่องร้อยรัด(สังโยชน์)อาศัยกายและสัมผัสเกิดขึ้น การเกิด การละ ดับไม่มี ก็รู้ชัดเหตุนี้

^{๑๓๗} ที.มหา.(บาลี)๑๐/๓๘๓/๒๕๗.

^{๑๓๘} ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๑๖๓.

^{๑๓๙} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๔-๓๐๕/๒๕๕.

๖. รู้ชัดใจ รู้ชัดธรรมารมณฺ์ เครื่องร้อยรัด(สังโยชน์)อาศัยใจและธรรมารมณฺ์เกิดขึ้น การเกิด การละ ดับไม่มี ก็รู้ชัดเหตุนั้น^{๑๔๐}

พระพุทธองค์ตรัสวิธีพิจารณาธรรม ยกขึ้นสู่วิปัสสนาว่า

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ธรรมมีอยู่ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิอยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ आयตนะ ๑๒ อยู่อย่างนี้แล^{๑๔๑}

อายตนะเหล่านี้ อาจจำแนกเป็น ๓ ประเภท ตามลักษณะที่ปรากฏดังต่อไปนี้

๑. ธาตุรับคือ อายตนะภายใน ๕ อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ที่เป็นรูปธรรม

๒. ธาตุกระทบ คือ อายตนะภายนอก ๕ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งสัมผัส ที่เป็นรูปที่อยู่ภายนอกมากระทบ พร้อมทั้งธรรมารมณฺ์ที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม

๓. ธาตุรู้ คือ อายตนะเป็นที่ต่อนามอันได้แก่จิตที่รู้อารมณ์ต่างๆ ที่มาสัมผัสเป็นต้น

การเจริญสติระลึกรู้อายตนะภายในและภายนอกนี้ ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติธรรมยังเห็นโลกทัศน์ภายในและภายนอกว่า ไม่ใช่ตัวตน มีเพียงกระบวนการเชื่อมโยงกันโดยความเป็นธาตุรับ ธาตุกระทบ และธาตุรู้ ปราศจากตัวตนไม่สามารถบังคับบัญชาได้เลย

ผู้ที่ไม่อาจแยกแยะขอบเขตของรูปนาม ในโลกภายในและภายนอก ย่อมหลงผิดปรุงแต่งสิ่งที่ใจรับรู้ตลอดเวลา ส่งผลให้กิเลสสั่งสมพอกพูนขึ้น แต่ผู้ที่กำหนดสติรู้ด้วยปัญญาพิจารณาอย่างถูกต้อง ย่อมไม่ทำปฏิกริยาปรุงแต่งด้วยความชอบหรือไม่ชอบ ส่งผลให้กิเลสอ่อนกำลังลง จนในที่สุดก็ถูกตัดละได้โดยเด็ดขาดด้วยมรรคญาณ ก็อาศัยการเจริญวิปัสสนากาวานานี้เอง

วิธีปฏิบัติในหมวดนี้พระพุทธองค์ตรัสสอนให้นักปฏิบัติกำหนดรู้ ตาทำหน้าที่เห็นรูป และสังโยชน์ ที่เกิดขึ้นในขณะที่เห็น ฯลฯ ความจริงแล้วการเจริญสติระลึกรู้ในขณะที่เห็น ก็คือการกำหนดรู้สภาวะเห็นเป็นหลัก โดยกำหนดว่าเห็นหนอ เพราะสามารถเห็นประจักษ์แก่ผู้ที่กำลังเห็นอยู่ สภาวะเห็นนี้ชื่อว่า จักขุวิญญาณจิต คือจิตที่รู้อารมณ์ทางตา อย่างไรก็ตาม เมื่อนักปฏิบัติกำหนดรู้สภาวะเห็นอยู่ อาจรับรู้รูปธรรมที่เนื่องด้วยการเห็น คือตา (จักขุทวาร) รูปที่เป็นสีต่างๆ (รูปารมณฺ์) ได้บ้าง ในขณะที่นั้นก็พึงกำหนดรู้รูปธรรมเหล่านี้อีกด้วย จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ตรัสระบุการกำหนดรู้สภาวะเห็นเป็นหลักไว้แก่ท่านพาทิยะว่า

คุณพาทิยะ เพราะเหตุนี้เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็น จักเป็นเพียงแต่เห็น เมื่อได้ยิน จักเป็นเพียงแต่ได้ยิน เมื่อรู้อารมณ์ทางจมูก ลิ้นกาย จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางจมูก ลิ้น กาย เมื่อรู้อารมณ์ทางใจ จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางใจ คุณพาทิยะ เธอพึงศึกษาอย่างนี้^{๑๔๒}

^{๑๔๐} คุรยลละเอียตโน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

^{๑๔๑} ที.ม.ห. (บาลี) ๑๐/๓๘๓/๒๕๗

^{๑๔๒} พุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๐๑.

๔) โปชฌงค์ ๗

โปชฌงค์ แปลว่า องค์แห่งธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ หรือ องค์แห่งการรู้แจ้งธรรมตามความเป็นจริง และคือธรรมที่เป็นองค์แห่งการรู้แจ้งอริยสัจทั้ง ๔ โดยรู้แจ้งว่า ทุกขสัจ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สมุทยสัจ เป็นธรรมที่ควรละ นิโรธสัจ เป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง และ มรรคสัจ เป็นธรรมที่ควรอบรม โปชฌงค์ มี ๗ คือ

๑. สติสัมโปชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความระลึกได้ เป็นการรับรู้สภาวะธรรมในปัจจุบันขณะ โดยปราศจากตัวตน เรา ของเรา บุรุษ สตรี ไม่มีสมมติบัญญัติ ที่ขึ้นอยู่กับบุคคลกาลเวลา หรือสถานที่ มีเพียงสภาวะธรรมทางกาย และสภาวะธรรมทางจิตเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปตามธรรมชาติ

เหตุเกิดของสติ คือโยนิโสมนสิการ หมายถึงสติที่สะสมไว้ด้วยการปฏิบัติธรรมในครั้งก่อนจะอำนวยผลให้เกิดสติในโอกาสต่อมา เพราะกุศลในอดีตย่อมเป็นเหตุที่มีกำลังทำให้กุศลอื่นเกิดขึ้นได้ในปัจจุบัน หรืออนาคตเหมือนการทำงานในเรื่องที่เคยทำมาแล้ว ย่อมทำได้คล่องแคล่วกว่าการทำงานที่ไม่เคยทำมาก่อน แม้เหตุเกิดของธรรมวิจัยเป็นต้นก็เหมือนกัน

เหตุที่ทำให้สติที่เกิดขึ้นแล้วเจริญไพบูลย์ขึ้นตามลำดับจนกระทั่งบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ผู้มีสติเพิ่มพูนจนเต็มบริบูรณ์เหตุเพิ่มพูนสติ ๔ ประการดังนี้

๑. เจริญสติและสัมปชัญญะอยู่เสมอ
๒. หลีกเหลี่ยงผู้ที่มีได้เจริญสติ
๓. คบหากับผู้ที่เจริญสติ
๔. น้อมใจในการเจริญสติสัมโปชฌงค์^{๑๔๓}

๒. ัมมวิจยสัมโปชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือการวิจัยธรรม ไม่ใช่การพิจารณาใคร่ครวญด้วยสุดมยปัญญาตามที่ตนได้สดับมา หรือด้วยจินตามยปัญญาที่ตรีกีนึกคิด แต่เป็นการรู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริงด้วยภาวนามยปัญญา ผู้ที่บรรลุวิปัสสนาญาณชั้นที่ ๔ แล้วย่อมรู้เห็นการเกิดดับอย่างชัดเจนเพราะสภาวะธรรมทางกายจะปรากฏชัดเจน เมื่ออัมมวิจยสัมโปชฌงค์

องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ คือ ความเลือกเฟ้นธรรมมี ภายใตจิตย่อมรู้ชัดว่าอัมมวิจยสัมโปชฌงค์มีอยู่ในจิต อัมมวิจยสัมโปชฌงค์ไม่มีภายในจิตย่อมรู้ชัดว่าอัมมวิจยสัมโปชฌงค์ไม่มีในจิตของเรา ความที่อัมมวิจยสัมโปชฌงค์ อันยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใดย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย เมื่อความเจริญบริบูรณ์ของอัมมวิจยสัมโปชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นด้วยประการใดย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ธรรมที่เป็นเหตุทำให้เกิดอัมมวิจย มี ๗ ประการดังนี้

๑. หมั่นมีการสอบถาม
๒. ขำระร่างกายให้สะอาด หรือบริเวณกุฏิสถานที่ปฏิบัติสะอาด
๓. การปรับปรุงอินทรียให้สม่ำเสมอ
๔. เว้นบุคคลมีปัญญาทราวม
๕. คบหากับผู้ที่มีปัญญา
๖. พิจารณาสอดส่องด้วยปัญญา อันลึกซึ้ง
๗. ความน้อมจิตไปในอัมมวิจยสัมโปชฌงค์

โดยนัยเดียวกันนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมสังเกตดู กำหนดรู้ชัดธรรมที่เป็นองค์ประกอบแห่งการตรัสรู้

^{๑๔๓}ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๕๘-๓๕๙, ดูรายละเอียดในที่.ม.อ. (ปาฐ) ๒/๒/๓๓๒๒.

อื่นๆ คือ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา เมื่อมีอยู่หรือไม่มีอยู่ในจิต และรู้ชัดเมื่อธรรมเหล่านั้นได้เกิดขึ้นแล้วเจริญขึ้นจนเต็มบริบูรณ์

๓. วิริยสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความเพียร เพียรจดจ่ออย่างแรงกล้า ตามสภาวะปัจจุบันด้วยสัมมัมปธาน ๔ ในทางกาย คือขณะปฏิบัติต้องตั้งกายให้ตรงเสมอ ในทางใจคือจดจ่อสภาวะปัจจุบัน ที่ตนรู้สึกว่ายชอบ,ไม่ชอบ นักปฏิบัติควรพยายามกำหนดให้รู้เท่าทันอารมณ์ตามความเป็นจริงในปัจจุบัน

ธรรมที่เป็นเหตุเกิดวิริยะ มี ๑๑ ประการ

๑. การพิจารณาเห็นภัยในอบาย
๒. การเห็นประโยชน์ของความเพียร
๓. การพิจารณาความเพียรเป็นทางดำเนินไปของพระอรหันต์ทั้งหลาย
๔. ความเคารพยำเกรงในภินชบาต^{๑๔๔}
๕. การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งธรรม
๖. การพิจารณาความยิ่งใหญ่ของพระศาสดา
๗. การพิจารณาความชาติเป็นใหญ่
๘. การพิจารณาสมพรหมจารีเป็นใหญ่
๙. การงดเว้นบุคคลเกียจคร้าน
๑๐. การคบหากับคนที่ปรารถนาความเพียร
๑๑. ความน้อมใจไปในวิริยสัมโพชฌงค์^{๑๔๕}

๔. ปิตีสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความอิมใจ มี ๕ ประการ คือ

- ๑) ขุพทกาศปิติ ปิติเล็กน้อย มีขนลุกทั่วร่างกายหรือน้ำตาไหล
- ๒) ขณิกาปิติ ปิติชั่วขณะ เป็นดุจสายฟ้าแลบ ปรากฏแม้ในขณะที่เพ่งหลับตาก็มี
- ๓) โอกันตिकाปิติ ปิติซึมซับ ปรากฏคล้ายคลื่นหรือกระแสไฟไหลแล่นในร่างกาย
- ๔) อุพเพกคาปิติ ปิติโลดโผน ทำให้กายลอยได้ (ไม่ใช่อภิิญญา)
- ๕) ผรณาปิติ ปิติซาบซ่าน ปรากฏความเย็นใจ ซาบซ่านทรวงอก ไป-มาทั่วร่างกาย

ปิติประเภทหลังมีกำลังกว่าประเภทแรก เมื่อกำหนดรู้เท่าทันจะสามารถยกจิตขึ้นสู่โลกุตตรธรรมได้

เมื่อปิตีสัมโพชฌงค์^{๑๔๖} องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ คือ ปิติความปลื้มใจมีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าปิตีสัมโพชฌงค์ มีอยู่ภายในจิตของเรา หรือปิตีสัมโพชฌงค์ไม่มีภายในจิตย่อมรู้ชัดว่าปิตีสัมโพชฌงค์ไม่มีในจิตของเรา ความที่ปิตีสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใดย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ความเจริญบริบูรณ์ของปิตีสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นไปด้วยประการใดย่อมรู้ชัดประการนั้น

ธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดปิติ^{๑๔๗} มี ๑๑ ประการ คือ

^{๑๔๔}ที่.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๓๘-๓๔๐. พระมหามิตตเถระ นึกถึงคุณค่าอาหารภินชบาต นั่งลงอธิษฐาน ความเพียรว่า เราไม่บรรลुพระอรหันต์จักไม่ออกจากถ้ำ.

^{๑๔๕}ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๕๙, ดูรายละเอียดใน ที่.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๓๖-๓๔๒.

^{๑๔๖}ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๕๙, ดูรายละเอียดใน ที่.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๔๒.

^{๑๔๗}ที่.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๔๒.

บทที่ ๕ วิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์

๑-๓. ระลึกถึงพระรัตนตรัย	๔. ระลึกถึงศีล
๕. ระลึกถึงการบริจาคทาน	๖. ระลึกถึงเทวดา
๗. ระลึกถึงความสงบจากกิเลส	๘. หลีกเลียงจากคนหยาบกระด้าง
๙. คบหากับคนนุ่มนวล	๑๐. พิจารณาพระสูตรที่น่าเลื่อมใส
๑๑. น้อมใจไปเพื่อให้เกิดความปิติปราโมทย์	

๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความสงบกายใจ มีสภาพสงบกิเลส ไม่มีกิเลสรบกวนใจให้เศร้าหมอง ไมโลภ ไมโกรธ ไม่หลง บางครั้งเหมือนอยู่คนเดียวในโลก เจียบสงบ ไม่กระวนกระวาย นักปฏิบัติสามารถครอบงำทุกขเวทนาที่ทำให้ร่างกายเจ็บปวด เราร้อนได้ เมื่อเป็นเช่นนี้จัดว่าเป็นกายปัสสัทธิ

เมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้คือ ปัสสัทธิ ความสงบกายสงบจิตมี ณ ภายในจิตย่อมรู้ชัดว่าปัสสัทธิสัมโพชฌงค์มี ณ ภายในจิตของเรา เมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิตย่อมรู้ชัดว่าปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ไม่มี ณ ภายในจิตของเรา ความที่ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์อันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วยความเจริญบริบูรณ์ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นด้วยประการใดย่อมรู้ชัดประการนั้น

เหตุเกิดขึ้นของปัสสัทธิ^{๑๔๘} มี ๗ ประการ คือ

๑. บริโภคอาหารอันประณีต	๒. ได้รับอุณหภูมิต่ำสบาย
๓. อยู่ในอิริยาบถที่สบาย	๔. มีความเพียรปานกลาง แต่พอดี
๕. หลีกเลียงจากบุคคลผู้มีกายเราร้อน	๖. คบหากับบุคคลผู้มีกายสงบเย็น
๗. น้อมใจไปเพื่อให้เกิดปัสสัทธิ	

๖. สมานิสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความที่จิตตั้งมั่น เป็นเอกัคคตา

เมื่อสมานิสัมโพชฌงค์ องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ คือ สมานิมืออยู่ในจิตย่อมรู้ชัดว่าสมานิสัมโพชฌงค์มีอยู่ในจิตของเรา หรือเมื่อสมานิสัมโพชฌงค์ไม่มีในจิตก็ย่อมรู้ชัดว่าสมานิสัมโพชฌงค์ไม่มีในจิตของเรา ความที่สมานิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ความเจริญบริบูรณ์ของสมานิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นด้วยประการใดย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

เหตุเกิดขึ้นของสมานิ^{๑๔๙} มี ๑๑ ประการ คือ

๑. ชำระร่างกายให้สะอาด	๒. ปรับอินทรีย์ ๕ ให้สม่ำเสมอ
๓. ฉลาดในอารมณ์กรรมฐาน	๔. ชมจิตที่ฟุ้งเกินไป
๕. ประคองจิตที่ห่อถอย	๖. ยกจิตที่หุดหู่ให้รุ่งเรือง
๗. วางเฉยในจิตที่สม่ำเสมอ	๘. หลีกเลียงผู้ไม่มีสมาธิ
๙. คบหาผู้มีสมาธิ	๑๐. พิจารณาฌานและวิโมกข์
๑๑. น้อมใจไปเพื่อให้เกิดสมาธิ	

๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความวางใจเป็นกลาง^{๑๕๐} ในการกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้อย่างสม่ำเสมอ ไม่ต้องปรับศรัทธากับปัญญา และ วิริยะกับสมาธิให้เสมอ

^{๑๔๘}ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๕๙, ตูรายละเอียดใน ที่.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๔๔.

^{๑๔๙}ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๕๙, ตูรายละเอียดใน ที่.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๔๕.

^{๑๕๐}ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑.

กัน เพราะอินทรียเหล่านั้นมีสภาวะสมดุลง่ายยิ่งหย่อนกว่ากันด้วยอำนาจโพชฌงค์ทั้ง ๖ ที่บำเพ็ญมาตั้งแต่นั้น เรียกว่าเป็นผลของโพชฌงค์ทั้ง ๖ ข้างต้น^{๑๕๑}

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้ คือ อุเบกขาความที่จิตมัธยัสถ์เป็นกลาง มีอยู่ในจิตย่อมรู้ชัดว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายในจิตของเรา เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มีในจิตย่อมรู้ชัดว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มีในจิตของเรา ความที่อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้น ความเจริญบริบูรณ์ของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมรู้ชัดด้วยประการนั้นดังนี้

ธรรมที่ทำให้เกิดอุเบกขา มี ๕ ประการ^{๑๕๒}

๑. วางตนเป็นกลางในสัตว์
๒. วางตนเป็นกลางในสังขาร
๓. เว้นบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขาร
๔. คบหาบุคคลผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์และสังขาร
๕. น้อมจิตไปในอุเบกขาสัมโพชฌงค์การตามรู้สภาวะธรรมสลับกัน

สรูป โพชฌงค์ ๗ นี้เป็นองค์แห่งการรู้แจ้งตามสภาวะปัจจุบัน ซึ่งเป็นการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา นักปฏิบัติจึงควรกำหนดปัจจุบันเจริญสติให้รู้เท่าทันสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ภายในกายกับจิต มีปัญญาเห็นเห็นสามัญญลักษณะมีความเพียร อิมใจ สงบใจ จิตตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบัน และมีความวางเฉย สามารถตามรู้สิ่งที่จิตรับรู้ได้อย่างสม่ำเสมอ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะสามารถประสบความสำเร็จในการปฏิบัติธรรม ตามสมควรแก่สัมมาปฏิบัติและบารมีธรรมอันตนสั่งสมมา

พระพุทธองค์ตรัสวิธีพิจารณาธรรม ยกขึ้นสู่วิปัสสนาว่า

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ธรรมมีอยู่ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิอยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ ๗ อยู่ อย่างนี้แล^{๑๕๓}

โพชฌงค์ ๗	ลักษณะ (ลกขณ)	หน้าที่ (รส)	อาการปรากฏ (ปัจจุภูฐาน)	เหตุใกล้ (ปทัฏฐาน)
๑. สติ	- การเฝ้าดูอย่างจริงจัง	- ระลึกรู้ตลอดเวลา ไม่หลงลืม	- ความเป็นเฉพาะหน้าต่ออารมณ์ - การป้องกันการโจมตีของกิเลส	- มีการจำได้แม่นยำ
๒. ัมมวิจยะ	- รู้จักลักษณะแท้จริง ของ	- ขจัดความมืด ทำ	- ความไม่สับสน	- ใช้ปัญญารู้เท่าทัน

^{๑๕๑} ๑) ปรมัตถโชติกะ หลักรัฐธรรมนูญพระธรรมิกะโท ; พระสัทธัมมโชติกะ ; อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ; โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ ; ๒๕๔๔

๒) อภิธัมมัตถวิภาวินี ปฐมภาค (กรุงเทพฯ) ; โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ; ๒๕๑๘

๓) คู่มือการศึกษาโพธิปักขิยธรรม; นายพิฑูรณวิวัลย์; กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ; ๒๕๒๘

^{๑๕๒} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๔๗.

^{๑๕๓} ที.มหา.(บาลี)๑๐/๓๘๓/๒๕๗

บทที่ ๕ วิปัสสนากาวานาในคัมภีร์

	สภาวะธรรมโดยการเลือกเฟ้นธรรม	ให้การรับรู้สว่างไสวตื่นตัว	ความไม่หลง	ความคิดที่จะแก้ปัญหา
๓. วิริยะ	- ความอดสาหะอย่าง ต่อเนื่องเผชิญกับความทุกข์ยากลำบาก	- คำจุนจิตที่อ่อนกำลัง	- ความมองอาจ กล้าหาญ เข้มแข็งของจิต	- มีความสดดสังเวชในเหตุใกล้
๔. ปิติ	- ความอึดใจ ปลาบปลื้มใจ	- ทำให้กายและใจเบาและว่องไวควรแก่การงาน	- ความเบากายและอาการตามร่างกายอื่นๆ (ปิติทั้ง ๕)	- มีเมตตา สัจญา และวิญญาณ
๕. ปัสสัทธิ	- การมีกายใจสงบ ความฟุ้งซ่านสงบระงับ	- สกัดกั้นความร่าร้อนกระวนกระวาย สับสนเสียใจ	- ความสงบเยือกเย็นของกายและใจ	- มีจิตเจตสิกและทำให้ปัสสัทธิเกิด
๖. สมานิ	- ความไม่ฟุ้งซ่านและจดจ่อกับอารมณ์จมสู่อารมณ์และสงบนิ่งอยู่	- รวมจิตเข้าด้วยกันควบคุมเจตสิกไม่ให้กระเจาย	- ความรู้สึกลงสงบสันติ	- ทำให้เกิดความสุขขึ้น
๗. อุเบกขา	- สภาวะจิตที่เสมอกัน ไม่มีสภาวะใดครอบงำ สภาวะอื่นมีอินทรีย์สมดุล	- เต็มในส่วนที่ขาดลดในส่วนที่เกิน ประคองจิตไม่ให้สุดโต่ง	- สภาวะที่สบายและเป็นกลางวางเฉยอยู่	- มีสัมปยุตตธรรมที่ประกอบกันขึ้น

โพชฌงค์เปรียบดังราชรถ ที่ต้องอาศัยซึ่งกันและกันในการขับเคลื่อนของยานไปสู่หนทางอันก้นดานของผู้เพนจร ต้องมีทรัพย์ติดตัวในการเดินทาง จึงจะเดินทางบรรลุถึงพระนิพพานได้อย่างสะดวกและรวดเร็ว

สติ คือ ผู้รักษายาน(รักษาจิต) -

ธัมมวิจย คือ พวงมาลัย (คอยบังคับจิตให้อยู่ในกุศล)

วิริยะ คือ ล้อ (ที่พาภพเพียรให้เราได้ถึงที่หมายด้วยหิริและโอตตัปปะ)

ปิติ คือ ที่นั่งของคนขับที่ให้ความสุขในการขับยาน (ให้ถึงที่หมายคือพระนิพพาน)

ปัสสัทธิ คือ ซี่ล้อได้แก่ กายและจิตที่เสริมความทนทานให้ล้อทนอยู่ได้ (ด้วยความสงบแห่งจิต)

สมานิ คือ ดุมล้อหรือเพลลา ที่เป็นตัวยึดซี่ล้อให้อยู่ได้ด้วยความตึงมั่นของจิต(ปัญญาญาณ)

อุเบกขา คือ วงล้อที่ต้องถูกบดทับถนนที่ทุระกันดานได้แก่ นิรวรรณไปได้ (พ้นจากทุกข์ในปฏิจจสมุปบาท)และของที่ต้องติดตัวไปในการเดินทางอีก ๗ อย่างคือ อริยทรัพย์ได้แก่ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ พหุสัจจะ จาคะและปัญญา^{๑๕๔}

๕) อริยสัจ ๔

อริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ มี ๔ อย่าง คือ^{๑๕๕}

^{๑๕๔} อู บัณติตาภิวังสะ พระกัมมัญญานาจริยะ, พระสว่าง ดิกขวิโร ปรับปรุงแปล, พระครูปลัดประจักษ์ สิริวัฒน์ โธ ทรจ, IN THIS VERY LIFE รู้แจ้งในชาตินี้, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมมิก จำกัด) ๒๕๔๘.

๑. ทุกขอริยสัง ความจริงอันประเสริฐ คือ ทุกข์ ได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความดับแค้นใจ การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ ว่าโดยย่อ อุปาทานขันธ์ เป็นทุกข์ พระพุทธองค์ตรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสังคือทุกข์ เป็นไฉนได้แก่ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ว่าโดยย่ออุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์”^{๑๕๖}

๒. ทุกขสมุทัยอริยสัง ความจริงอันประเสริฐ คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ตัณหาที่ผลิตเพลินยินดีอุปาทานขันธ์ ๕ ว่าเป็นสิ่งที่ตั้งามพอใจเป็นต้น

๓. ทุกขนิโรธอริยสัง ความจริงอันประเสริฐ คือความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป ความปล่อยวาง ความไม่ติดข้อง ความหลุดพ้น สงบ ปลอดภัยเป็นอิสระ คือ พระนิพพาน

นิโรธสัง คือ ความดับของทุกข์สังที่เป็นรูปนามทั้งหมด เมื่อนักปฏิบัติบรรลุมรรคญาณรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ดังพระพุทธพจน์ว่า “กตมณฺเฑ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ โย ตสฺสาเยว ตณฺหยา อเสสฺวิราคฺคินโรโธ จาโค ปฏฺิสิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย.” “ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัง คือ ทุกขนิโรธ ได้แก่ ความดับสนิทตัณหาทั้งหมดยุติความสละตัณหาทั้งหมดยุติความปล่อยตัณหาทั้งหมดยุติความวางตัณหาทั้งหมดยุติความไม่พัวพันตัณหาทั้งหมดยุติ”^{๑๕๗}

การละตัณหาของพระอริยบุคคลในแต่ละระดับมีความแตกต่างกัน^{๑๕๘} ดังนี้

๑. พระโสดาบันละตัณหาที่เป็นเหตุให้ก่อกรรมชั่วอันส่งผลให้ไปเกิด อบายและ ละตัณหาที่ผลิตเพลินในภพมากกว่า ๗ ชาติในกามภุมิ

๒. พระสกทาคามี ละกามตัณหาอย่างหยาบที่ผลิตเพลินในภพมากกว่า ๒ ชาติ

๓. พระอนาคามี ละกามตัณหาอย่างละเอียด

๔. พระอรหันต์ ละตัณหาที่ยินดีในรูปฌาน พร้อมทั้งรูปภพและอรุภพท่านเป็นเช่นกับคนซึ่งใจที่ร่ำรวยเป็นเศรษฐีและได้รับราชาภิเษก ต่อมาจึงไม่ยินดีในกิเลสที่เหมือนกับความเป็นคนซึ่งใจ

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง ความจริงอันประเสริฐ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ^{๑๕๙}

พระพุทธองค์ตรัสวิธีพิจารณาธรรม ยกขึ้นสู่วิปัสสนาว่า

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัณหาและทิฐิอยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ

^{๑๕๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔.

^{๑๕๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/๒๗๓.

^{๑๕๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๒๗๗.

^{๑๕๘} คู่มือการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน. วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, หน้า ๑๖๔.

^{๑๕๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖-๔๐๒/๒๖๐-๒๖๘.

พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ ๔ อยู่ อย่างนี้^{๑๖๐}

๕.๒.๕ อานิสงส์การเจริญสติปัฏฐาน ๔

ผู้เจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ย่อมบรรลุมรรคผลและนิพพาน เป็นพระอรหันต์ผู้ละกิเลสได้โดยสิ้นเชิง สามารถระงับความเศร้าโศกและความคร่ำครวญ ดับทุกข์ทางกายและโทมนัสทางใจ ในภพนี้ เมื่อได้ปรินิพพานแล้วก็ไม่กลับมาเวียนเกิดเวียนตายในภพใหม่ให้ได้รับทุกข์และโทมนัสอีก ท่านเป็นผู้บรรลุมรรคญาณ ๔ คือ โสตาปัตติมรรคญาณ สกทาคามิมรรค

ญาณ อนาคามิมรรคญาณและอรหัตตมรรคญาณ

ผู้มีจิตศรัทธา มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ เจริญสติปัฏฐานตามวิธีการดังกล่าวมา ทั้งในส่วนกายา นุปัสสนา เวทนนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ย่อมจะได้รับอานิสงส์ อย่างใดอย่างหนึ่ง ดังต่อไปนี้ คือ

๑. ถ้าเจริญสติปัฏฐานเป็นเวลา ๗ ปี จะพึงหวังได้ผลอย่างใดอย่างหนึ่งในสองอย่าง คือ บรรลุพระอรหันตผล (สำเร็จเป็นพระอรหันต์) หรือถ้ามิฉะนั้น ก็บรรลุอนาคามิผล (สำเร็จเป็นพระอนาคามิ) ในปัจจุบันชาตินี้

๒. ถ้าเจริญสติปัฏฐานเป็นเวลา ๖ ปี หรือ ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี ๑ ปี, ๗ เดือน ๖ เดือน ๕ เดือน ๔ เดือน ๓ เดือน ๒ เดือน ๑ เดือน, ๗ วัน ผู้นั้นก็จะพึงหวังผลอย่างใดอย่างหนึ่ง ในสองอย่าง เช่นเดียวกัน คือ ย่อมจะได้บรรลุพระอรหัตตผล หรือ อนาคามิผล ในปัจจุบันชาตินี้ ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียวที่เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อระงับความโศกและความรำไรราพัน เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอริยมรรค เพื่อเห็นแจ้งพระนิพพาน ทางสายเดียวนี้ คือสติปัฏฐาน ๔"^{๑๖๑}

สังเคราะห์สติปัฏฐาน ๔ ลงใน สมถกาวนา วิปัสสนากาวนา รูปและนาม ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

สติปัฏฐาน ๔	สมถกาวนา	วิปัสสนากาวนา	รูป	นาม
กายนุปัสสนา ๖				
๑. อานาปานปัพพะ	๑	๑	๑	
๒. อิริยาปถปัพพะ		๑	๑	
๓. สัมปชัญญปัพพะ		๑		๑
๔. ปฏิกูลปัพพะ	๑	๑	๑	
๕. ธาตุปัพพะ		๑	๑	
๖. นวสีวลิกาปัพพะ	๑		๑	
เวทนนานุปัสสนา ๙				
๑. สุขเวทนา	๑	๑		๑
๒. ทุกขเวทนา	๑	๑		๑
๓. อุเบกขาเวทนา	๑	๑		๑
๔. สุขเวทนาเจืออามิส	๑	๑		๑
๕. ทุกขเวทนาเจืออามิส	๑	๑		๑
๖. อุเบกขาเวทนาเจืออามิส	๑	๑		๑
๗. สุขเวทนาไม่เจืออามิส	๑	๑		๑
๘. ทุกขเวทนาไม่เจืออามิส	๑	๑		๑

^{๑๖๐} ที.มหา.(บาลี)๑๐/๓๘๓/๒๕๗

^{๑๖๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/ ๓๐๐/๒๓๓. ที.ม. (บาลี) ๑๐.๔๐๕.๒๘๒.

บทที่ ๕ วิปัสสนากาวนาในคัมภีร์

๙. อุเบกขาเวทนาไม่เจืออามิส	๐	๐		๐
จิตตานุปัสสนา ๑๖				
๑. จิตมีราคะ	๐	๐		๐
๒. จิตปราศจากราคะ	๐	๐		๐
๓. จิตมีโทสะ	๐	๐		๐
๔. จิตปราศจากโทสะ	๐	๐		๐
๕. จิตมีโมหะ	๐	๐		๐
๖. จิตปราศจากโมหะ	๐	๐		๐
๗. จิตหดหู่	๐	๐		๐
๘. จิตฟุ้งซ่าน	๐	๐		๐
๙. จิตเป็นมหัคคตะ	๐	๐		๐
๑๐. จิตไม่เป็นมหัคคตะ	๐	๐		๐
๑๑. จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า	๐	๐		๐
๑๒. จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า	๐	๐		๐
๑๓. จิตเป็นสมาธิ	๐	๐		๐
๑๔. จิตไม่เป็นสมาธิ	๐	๐		๐
๑๕. จิตหลุดพ้นแล้ว	๐	๐		๐
๑๖. จิตไม่หลุดพ้น	๐	๐		๐
ธัมมานุปัสสนา ๕				
๑. นีวรณปัพพะ ๕				
๑.๑ กามฉันทะ	๐	๐	๐	๐
๑.๒ พยาบาท	๐	๐		๐
๑.๓ ถีนมิตฺตะ	๐	๐		๐
๑.๔ อุทธัจจกุกกุจจะ	๐	๐		๐
๑.๕ วิจิกิฉณา	๐	๐		๐
๒. ชั้นธปัพพะ ๕				
๒.๑ รูป	๐	๐	๐	
๒.๒ เวทนา	๐	๐		๐
๒.๓ สัญญา	๐	๐		๐
๒.๔ สังขาร	๐	๐		๐
๒.๕ วิญญาณ	๐	๐		๐
๓. อายตนะปัพพะ ๑๒				
๓.๑ จักขายตนะ	๐	๐	๐	
๓.๒ โสตายตนะ		๐	๐	
๓.๓ ฆณายตนะ		๐	๐	
๓.๔ ชิวหายตนะ		๐	๐	
๓.๕ กายายตนะ		๐	๐	
๓.๖ มนายตนะ	๐	๐		๐
๓.๗ รูปายตนะ	๐	๐	๐	
๓.๘ สัทธายตนะ		๐	๐	
๓.๙ คันธายตนะ		๐	๐	
๓.๑๐ รสายตนะ		๐	๐	
๓.๑๑ โผฏฐัพพายตนะ		๐	๐	

บทที่ ๕ วิปัสสนากาวนาในคัมภีร์

๓.๑๒ อัมมายนนะ	๐	๐	๐	๐
๔. โขชฌกัปพะ ๗				
๔.๑ สติสัมโพชฌงค์	๐	๐		๐
๔.๒ อัมมวិทยสัมโพชฌงค์	๐	๐		๐
๔.๓ วิริยสัมโพชฌงค์	๐	๐		๐
๔.๔ ปีตีสัมโพชฌงค์	๐	๐		๐
๔.๕ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์	๐	๐		๐
๔.๖ สมานีสัมโพชฌงค์	๐	๐		๐
๔.๗ อุเบกขาสัมโพชฌงค์	๐	๐		๐
๕. สัจจกัปพะ ๔				
๕.๑ ทุกขอริยสัจ		๐		๐
๕.๒ ทุกขสมุทยอริยสัจ		๐		๐
๕.๓ ทุกขนิโรธอริยสัจ		๐		๐
๕.๔ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ		๐		๐

สรุป สงเคราะห์สติปัฏฐาน ๔ ลงใน สมถกาวนา วิปัสสนากาวนาและรูปนาม ได้ว่า

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า ในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๑๔ ปัพพะ อานาปานปัพพะ และ ปฏิกุลปัพพะ เป็นข้อปฏิบัติทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน สามารถทำให้เกิดอัปนาสมาธิ ซึ่งเป็นสมาธิระดับฌานหรืออุปปจารสมาธิ ซึ่งเป็นสมาธิที่เข้าไปเฉียดใกล้ต่อฌาน ส่วน นวสีวิธีกาปัพพะ เป็นสมถกรรมฐานล้วน ทั้ง ๓ ปัพพะนี้เป็นรูป ๓ ปัพพะ ที่เหลือเป็นวิปัสสนากรรมฐานล้วน คือ อิริยาปถปัพพะและธาตุปัพพะ เป็นรูป ส่วนสัมปชัญญูปัพพะ เป็นนาม^{๑๖๒}

ในเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๙ ปัพพะ เป็นได้ทั้งสมถกาวนาและวิปัสสนากาวนาเป็นนามทั้งหมด

ในจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๑๖ ปัพพะ เป็นได้ทั้งสมถกาวนาและวิปัสสนากาวนาเป็นนามทั้งหมด

ในอัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๕ ปัพพะ เป็นได้ทั้งสมถกาวนาและวิปัสสนากาวนา ๔ ปัพพะแรก คือ (๑) นิวรรณปัพพะ ๕ มีทั้งรูปและนาม (๒) ชันธปัพพะ ๕ มีทั้งรูปและนาม (๓) आयตนะปัพพะ ๑๒ มีทั้งรูปและนาม และ (๔) โขชฌกัปพะ ๗ เป็นนามทั้งหมด ส่วน (๕) สัจจกัปพะ ๔ เป็นวิปัสสนาล้วนๆ และเป็นนามทั้งหมด

๕.๓ อธิบายการเจริญวิปัสสนา ๔ แบบ

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า โส ฌานา วุฏฐหิตวา อสสาสปสสาเส วา ปริคคณาติ ฌานังคานิวา.^{๑๖๓} แปลว่า “ภิกษุผู้นั้นออกจากฌานนั้นแล้ว ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก หรือองค์ฌาน” ข้อความนี้กล่าวระบุถึงผู้บรรลุฌานด้วยการเจริญอานาปานสติแล้วเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือองค์ฌาน แต่ความจริงแล้วมิได้มุ่งแสดงว่า ถ้าไม่บรรลุฌานก็เจริญวิปัสสนาไม่ได้ เพราะธรรมที่เป็นกามาวจรควรเป็นอารมณ์ของสมถยานิกและวิปัสสนาสมถยานิก กำหนดรู้สัจฐานยาวสั้นของลมหายใจเข้าออกซึ่งจัดเป็นบัญญัติ ส่วนวิปัสสนายานิกกำหนดรู้สภาวะเคลื่อนไหวของลมหายใจที่กระทบ

^{๑๖๒} จำลอง ดิษยวณิช, วิปัสสนากรรมฐานและเขว่นอารมณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (เชียงใหม่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙), หน้า ๓๕-๓๖.

^{๑๖๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๗.

จุมก ซึ่งจัดเป็นโณฏฐัพพารมณอันเป็นการกระทบระหว่างวาโยธาตุกับปลายจุมกหรือริมฝีปากบน โดยโณฏฐัพพารมณนับเข้าในธรรมานุปัสสนา (โณฏฐัพพารมณเป็นปรมัตถ์)^{๑๖๔}

ในการเจริญวิปัสสนา จำแนกรูปแบบออกได้เป็น ๔ แบบ ดังนี้

๕.๓.๑ สมถปุพพังคัมวิปัสสนา

“สมถปุพพังคัม วิปัสสน ภาเวติ เจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า” วิปัสสนามีสมถะนำหน้า เรียกเต็มว่า สมถปุพพังคัมวิปัสสนาภาวนา^{๑๖๕} ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เป็นสมถะเกิดก่อน มีสภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น โดยความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาเกิดภายหลัง สมถะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง^{๑๖๖}

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงการเจริญสมถะเป็นบาทของวิปัสสนาว่า “โดยแท้จริงแล้ว บุคคลใดสมาธิ และวิปัสสนาไม่แก่กล้า เมื่อเธอนั่งเจริญวิปัสสนานาน ร่างกายย่อมล้าบากเหมือนไฟเผาอยู่ภายใน เหงื่อไหลออกจากรักแร้เหมือนมีควันพุ่งออกจากกระหม่อม จิตย่อมล้าบากทรมทรมาย เธอย่อมเข้าสมาบัติขั้นอีก ชมความล้าบากกายและใจนั้นแล้ว กระทำให้ทุเลาจนสบายแล้วเจริญวิปัสสนาอีก เมื่อเธอนั่งนานอีกความล้าบากเหมือนอย่างนั้นย่อมเกิดขึ้น เธอย่อมเข้าสมาบัติอีกกระทำเหมือนก่อน ความจริงการเข้าสมาบัติมีอุปการะมากแก่วิปัสสนา”^{๑๖๗}

ในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา อธิบายว่า บุคคลผู้เจริญพุทธานุสสติ หยั่งลงสู่สาครคือพระพุทธรูป ขำระมลทินที่มีอยู่ในจิตสันดานด้วยปิติ ซึ่งมีพระพุทธรูปเป็นอารมณ์ ดับความกระวนกระวายคือกิเลสแล้วเรียนจำพุทธรูปแต่ละบทๆ โดยนัยเป็นต้นว่า อิติปิ โส ภควา อรหัง ... แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นพระอรหันต์ เรียนจำพระคุณข้อหนึ่งพอประมาณแก้ปัญญาของตน ยังอุปะการสมาธิให้เกิดขึ้นแล้วเจริญวิปัสสนาซึ่งมีสมาธินั้นเป็นปทัฏฐาน พึงบรรลุความบริสุทธิ์^{๑๖๘}

ผู้เจริญวิปัสสนาที่ใช้สมถะนำหน้า ท่านเรียกว่า สมถยานิกบุคคล หมายถึง บุคคลผู้ได้รูปฌาน หรือ อรูปฌานมาก่อนแล้วจึงออกจากฌานนั้น ๆ แล้วยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาจนทำมรรค ผล ให้เกิดภายหลัง คือ ผู้บำเพ็ญสมถะก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาทีหลัง สมถะที่บำเพ็ญก่อนนี้ อาจได้เพียงอุปะการ หรือก้าวไปถึงอัปปนาสมาธิได้ ฌานสมาบัติก็ได้”^{๑๖๙}

ภิกษุผู้บรรลุฌานแล้วควรเข้าฌานบ่อยๆ เมื่อเกิดความชำนาญในการเข้าฌานแล้ว จึงยกองค์ฌาน (ปิติ, สุข) ขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ เจริญวิปัสสนา เพื่อให้ฌานเป็นบาทตามลำดับ เรียกว่าอนุปัทมวิปัสสนา เป็นการหยั่งเห็นธรรมตามลำดับสมาบัติและองค์ฌาน^{๑๗๐}

การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า อรรถกถาพระวินัยอธิบายว่า ผู้มีจิตตถฌานหรือปัญจฌานเกิดแล้ว ใครจะเจริญกรรมฐาน โดยวิธี สลลัทธิขณา(คือวิปัสสนา) และวิวิฏฐานา(คือมรรค) แล้วบรรลุปาริสุทธิ(คือผล)ในอานาปานสติภาวนานี้ต่อไป ย่อมทำฌานนั้นแลให้ถึงความเป็นวิสุตด้วยอาการ ๕ แคล้วคล่องแล้ว กำหนด

^{๑๖๔} พระญาณธชเถระ (เลตีสยาตอ), อานาปานที่ปณี, หน้า ๕๕.

^{๑๖๕} ดุรายละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓๕/๔๓๓ , ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๑๖๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒/๓๐๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๑๖๗} ม.อ. (บาลี) ๑/๓๑๘, บาลีว่า ยสฺส ทิ สมาธิ ตรุโณ วิปสฺสนํ ปญฺญูปตฺวา อติจิริํ นิสินฺนสฺส กายโย กิลมตี. อนโต อคฺคตี วย อญฺฐหตี. กจฺเจหิ เสทา มุจฺจนตี. มตฺถกโต อสุมฺวญฺญี วย อญฺฐหตี. จิตฺตํ ทยฺยตี วิปฺพนหตี. โส ปุณฺ สมปาตตี สมปาชฺชิตฺวา ตํ ปริทฺทวา มุทฺกํ กตฺวา สมสฺสาเสตฺวา ปุณฺ วิปสฺสนํ ปญฺญูปตฺตี. ตสฺส ปุณฺ อติจิริํ นิสินฺนสฺส ตเถว โหตี. โส ปุณฺ สมปาตตี สมปาชฺชิตฺวา ตเถว กโรตี. วิปสฺสนาย ทิ พหุปการาย สมปาตตี.

^{๑๖๘} ชินาลังการฎีกา. (แปล) หน้า ๗๐.

^{๑๖๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: ๒๕๕๒), หน้า ๓๓๑.

^{๑๗๐} ม.อ.อ. (บาลี) ๔/๕๘.

รูป-นามเจริญวิปัสสนา^{๑๗๑}

ถามว่า เริ่มตั้งอย่างไร? ตอบว่า อันโยคาวจรนั้นนอกจากสมาบัติแล้ว ย่อมเห็นได้ว่ากรัชกายและจิตด้วย เป็นสมุทัยแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะทั้งหลาย เปรียบเหมือนเมื่อเตาสูบของช่างทอง ถูกชักสูบลอย ลมอาศัยสูบและความพยายามที่ควรแก่การนั้นของบุรุษประกอบกัน ย่อมเข้าออกได้ฉับไฉนอัสสาสะปัสสาสะก็อาศัยกายและจิตประกอบกัน เข้าออกได้ฉับไฉนเหมือนกัน จากนั้นย่อมกำหนดลงได้ว่า ลมอัสสาสะปัสสาสะและกายด้วยเป็นรูป จิตและธรรมที่สัมปยุตกับจิตนั้น เป็นอรูป ครั้นกำหนดรูป-นามได้อย่างนี้แล้วก็หาปัจจัยของรูป-นามดู เมื่อหาเหตุเห็นเหตุปัจจัยแล้วก็ข้ามความสงสัยปรารภความเป็นไปแห่งรูป-นามในกาลทั้ง ๓ เสียได้ผู้ข้ามความสงสัยได้แล้ว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยพิจารณาเป็นกลาป ละวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ อันเกิดขึ้นในส่วนเบื้องต้นแห่งอุทฺถัพพยานุปีสสนาเสีย กำหนดเห็นปฏิบัติภาวนาอันพ้นจากอุปกิเลสแล้วว่าเป็นทาง ละการพิจารณาข้างเกิดแล้วก็ถึงกังคานุปีสสนาดูแต่ข้างดับ แล้วก็เบื่อหน่ายหายรักในสังขารที่ปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว เพราะเห็นแต่ข้างดับหาระหว่างมิได้ หลุดพ้นไปถึงอริยมรรค ๔ ตามลำดับ ตั้งอยู่ในอรรถผลถึงที่สุดแห่งปัจจเวกขณะ^{๑๗๒}

ในอังกุตรนิกาย นวกนิบาต กล่าวถึงการปฏิบัติของสมถยานิกว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้สังัดแล้วจากกามคุณ สงัด

แล้วจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ เธอย่อมหยั่งเห็นธรรมเหล่านั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในขณะที่เกิดปฐมฌานนั้นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เหมือนโรค เหมือนผี เหมือนหนาม ไม่ดีงาม เหมือนโรค เป็นสภาพอื่น(จากตัวตน) แตกสลาย ว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน”^{๑๗๓}

พระโสภณมหาเถระ(มหาสีสยาตอ) อธิบายรายละเอียดว่า ภิกษุผู้บรรลุปฐมฌานแล้ว ควรเข้าปฐมฌานก่อนจะเจริญวิปัสสนาเพื่อให้ฌานเป็นบาท เมื่อออกจากฌานแล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อมา แม้การหยั่งเห็นก็เป็นกรณีกำหนดรู้ขั้น ๕ ซึ่งปรากฏในปฐมฌานนั้น ผู้ที่บรรลุปฐมฌานอื่นหรืออรุปฌาน ก็ควรปฏิบัติตามนัยนี้เช่นเดียวกัน ผู้บรรลุฌานต้องเข้าฌานก่อนแล้วออกจากฌาน หลังจากนั้นจึงกำหนดรู้รูป-นามที่ปรากฏในฌานนั้นๆ มีสาธกเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคว่า “การหยั่งเห็นรูป-นามตามความเป็นจริง ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งความเห็น) ผู้ปฏิบัติฝ่ายสมถยานิกต้องการให้สำเร็จทิฏฐิวิสุทธินั้นพึงกำหนดองค์ฌานที่มีวิตกเป็นต้น และธรรม[มีผัสสะ สัญญา เจตนา จิตเป็นต้น] ที่ประกอบกับองค์ฌานนั้น โดยประเภทแห่งลักษณะและหน้าที่เป็นต้น เมื่อออกจากรูปฌานหรืออรุปฌานอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วยกเว้นแนวสัญญาณาสัญญาตายตนฌาน”^{๑๗๔}

การกำหนดรู้องค์ฌานและสัมปยุตธรรมคือ จิตพร้อมด้วยเจตสิก คือ การกำหนดสภาวะลักษณะที่เป็นลักษณะพิเศษของธรรมนั้นๆ และหน้าที่เป็นต้น มิใช่การรับรู้ชื่อ รูปร่างสัณฐานหรือจำนวน พระพุทธองค์จึงตรัสสอนให้กำหนดรู้รูปธรรมก่อนนามธรรม แต่ถ้านามธรรมปรากฏชัดในบางขณะ ก็อาจกำหนดนามธรรมได้เช่นกัน โยคาวจรไม่อาจกำหนดรูปธรรมและนามธรรมพร้อมกันได้ จึงทรงแสดงการกำหนดรู้หทัยรูปอันเป็นที่อาศัยของฌาน ดังมีสาธกว่า “อรุเป วิปัสสนาภินิวโส เยภุญเณน สมถยานิกสสุ โหติ.”^{๑๗๕} ฌานังคานิ ปริคคณหาติ อรุปมุขเณ วิปัสสนํ อภินิวิสฺสโต.”^{๑๗๖} “การเจริญวิปัสสนาในนามธรรม ย่อมมีแก่สมถยานิกเป็นส่วนใหญ่ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยมีนามธรรมเป็นหลักย่อมกำหนดรู้องค์ฌาน”

^{๑๗๑} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔., ๓๑/๕๓๕/๔๓๓.

^{๑๗๒} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๕๐๕ , ชุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๗.

^{๑๗๓} อง.นวก. (บาลี) ๒๓/๓๖/๓๔๗

^{๑๗๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๒๕๐.

^{๑๗๕} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๒/๕๑๙

^{๑๗๖} ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๗๖

บทที่ ๕ วิปัสสนากาวานาในคัมภีร์

หมายความว่า เมื่อกำหนดรู้นามธรรมเป็นหลักแล้ว แม้จะไม่กำหนดรูปธรรมก็จัดว่าได้กำหนดรูปและนามทั้งสองอย่างได้โดยปริยาย แม้วิปัสสนายานิกผู้กำหนดรูปเป็นหลักก็จัดว่าได้กำหนดรูปและนามทั้งสองโดยปริยายเช่นเดียวกัน เพราะรูป-นามก็มีลักษณะทั่วไปคือไตรลักษณ์เหมือนกัน ดังมีสาธกว่า รูปเป วิปัสสนากิ นิเวโส เภฏเยเน วิปัสสนายานิกสส. อสสาสปสสาเส ปริคคณาหติ รูปมฺเขเน วิปัสสนํ อภินิวิสนโต, โย “อสสาสปสสาสกมมิโก”ติ วุตโต.^{๑๗๗}

“การเจริญวิปัสสนาในรูปธรรม ย่อมมีแก่วิปัสสนายานิกเป็นส่วนใหญ่ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยมีรูปธรรมเป็นหลักซึ่งเรียกว่าผู้เพ่งลมหายใจเข้าออก ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก”

พระสมณยานิก เมื่อสำเร็จอรหัตผลเป็นพระอรหันต์แล้ว ท่านจัดแยกเป็น ๒ ประเภท ๑) พระปัญญาวิมุต คือ ท่านที่ได้ฌานสมาบัติเพียงขั้นรูปฌาน คือ ไม่เกินจตุตถฌาน ก่อนเจริญวิปัสสนากาวานา บรรลุอรหัตผลเป็นปัญญาวิมุต ๒) อุภโตภาควิมุตติ คือ ท่านที่ได้รูปฌานขั้นใดขั้นหนึ่ง หรือสัญญาเวทียนิโรธ ก่อนเจริญวิปัสสนากาวานา บรรลุอรหัตผลเป็นอุภโตภาควิมุตติ^{๑๗๘}

๕.๓.๒ วิปัสสนาปุพพังคสมถะ

สมถะมีวิปัสสนานำหน้า เรียกเต็มว่า วิปัสสนาปุพพังคสมถะกาวานา การเจริญสมถะโดยมีวิปัสสนานำหน้า^{๑๗๙}

กถํ วิปัสสนาปุพพคํ สมถํ ภาเวติ. อนิจฺจโต อนุปฺสสนญฺเณ วิปัสสนา ทุกฺขโต อนุปฺสสนญฺเณ วิปัสสนา อนตฺตโต อนุปฺสสนญฺเณ วิปัสสนา ตตฺถ ชาตานิ ฌมฺมานํ จ โวสฺสคฺคารมฺมณฺตา จิตฺตสฺส เอกคฺคตาอวิกฺโขโป สมาริ อิติ ปมํ วิปัสสนา ปจฺฉา สมโถ เตเน วุจฺจติ วิปัสสนาปุพพคํ สมถํ ภาเวติ.

วิปัสสนาปุพพคํ สมถํ ภาเวติ เจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า” มีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาอันเป็นวิปัสสนา เกิดก่อน สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านเป็นสมถ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมถะมีภายหลัง^{๑๘๐}

บางคนสำคัญว่า การเจริญวิปัสสนาต้องอาศัยสมถะเป็นบาทอย่างแน่นอน โดยต้องบรรลุฌานก่อนแล้วจึงมาเจริญวิปัสสนาได้ โดยอ้างข้อความในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคที่กล่าวถึงการเจริญอานาปานสติแบบสมถะ^{๑๘๑} และอ้างอิงสาธกจากคัมภีร์พระบาลีว่า “โส ฌานา วุญฺฐหิตฺวา อสสาสปสสาเส วา ปริคคณาหติ ฌานงฺคานิวา.”^{๑๘๒} “ภิกษุผู้นั้นออกจากฌานนั้นแล้ว ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือองค์ฌาน”

ความจริงแล้วข้อความข้างต้นกล่าวระบุถึงบุคคลผู้บรรลุฌานด้วยการเจริญอานาปานสติแล้วเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือองค์ฌาน มิได้มุ่งแสดงว่าถ้าไม่บรรลุฌานก็เจริญวิปัสสนาไม่ได้ เพราะธรรมที่เป็นกามาวจรเป็นอารมณ์ของสมณยานิกและวิปัสสนายานิกทั้งสองจำพวก แต่บุคคลทั้งสองนี้มีวิธีปฏิบัติต่างกัน สมถะกำหนดรู้สัณฐานยาวสั้นของลมหายใจเข้าออก ซึ่งจัดเป็นปัญญาปฏิบัติ ส่วนวิปัสสนากำหนดรู้สภาวะเคลื่อนไหวของลมหายใจที่กระทบจมูกหรือริมฝีปากบน โดยใฝ่รู้พุทพารมณฺ์นับเข้าในธรรมานุปัสสนามีสาธกในเรื่องนี้จากพระบาลีและอรรถกถาว่า “กาเยสุ กายณฺุตรราหิ ภิกฺขเว เอวํ วทามิ, ยทิทํ อสสาสปสสาสา.”^{๑๘๓} “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคคกกล่าวว่า ลมหายใจเข้าออกเป็นกองรูปอย่างหนึ่ง [วาโยธาตุ] ในกองรูป

^{๑๗๗} ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๗๖, วิสุทฺธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๒/๕๑๙.

^{๑๗๘} คูในอง.สตตก. (บาลี) ๒๓/๑๔/๙, อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๑๔/๒๐-๒๑.

^{๑๗๙} ตูรายละเอียดยใน ม.อุ.อ. (บาลี) ๑/๑๐๕, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๓๓๓.

^{๑๘๐} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔/๓๑๐, ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

^{๑๘๑} วิสุทฺธิ.(บาลี) ๑/๓๑๓

^{๑๘๒} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๗

^{๑๘๓} ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๑๔๙/๑๓๔

ทั้งหลาย” กล่าวคือเป็นกองวาโยธาตุ ในบรรดากองรูปเหล่านั้น ลมหายใจเข้าออกเป็นกองรูปอย่างหนึ่ง เพราะนับเข้าในโณภูฏัพพายตนะ”^{๑๘๔} เป็นกองรูป คือ วาโยธาตุที่นับเข้าในโณภูฏัพพายตนะในรูป ๒๕ ประการ มี จักขายตนะเป็นต้น^{๑๘๕}

การตามรู้รูป-นามที่ละอย่าง

โยคาวจรไม่อาจตามรู้รูปธรรมและนามธรรมพร้อมกันได้ เพราะทั้งสองอย่างมีลักษณะต่างกัน กล่าวคือรูปมีลักษณะไม่รับรู้อารมณ์ ส่วนนามมีลักษณะรับรู้อารมณ์ และจิตก็รับเอาอารมณ์อย่างเดียวในแต่ละขณะ ไม่อาจรับรู้เรื่องสองเรื่องในขณะเดียวกันได้ ดังมีสาธกว่า ควรหยังเห็นรูปในบางคราว ควรหยังเห็นนามในบางคราว เพราะไม่อาจหยังเห็นพร้อมกัน เนื่องจากรูปธรรมตรงกันข้ามกับนามธรรมโดยแท้ และไม่ประสงค์การหยังเห็นในเรื่องที่ต่างกัน”^{๑๘๖}

สรุปความว่า สมถยานิกพึงกำหนดรู้ธรรมที่ปรากฏชัดเมื่อออกจากฌานแล้ว อันได้แก่ นามธรรมคือมานจิตตูปบาทในปัจจุบันขณะนั้น, หทัยรูปอันเป็นที่ตั้งของจิต หรือรูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดจากจิต ส่วนวิปัสสนายานิกพึงกำหนดรู้รูป-นามในปัจจุบันขณะนั้นๆ เพียงต่างกันที่สมถยานิกเป็นผู้บรรลุฌานแล้ว จึงกำหนดรู้ฌานเป็นต้นได้ แต่วิปัสสนายานิกมิได้บรรลุฌาน จึงกำหนดรู้รูป-นามในขณะที่เห็นเป็นต้น

ในขณะที่เห็นเป็นต้นนั้น วิปัสสนายานิกพึงเจริญสติรู้เท่าทันสภาวะการเห็นซึ่งเป็นจิตและเจตสิก, รูปอันเป็นที่ตั้งของนามธรรมเหล่านั้น และสีที่พบเห็น แม้ในขณะที่ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส ก็มีนับเดียวกันนี้ ส่วนในขณะที่นึกคิด พึงรู้เท่าทันสภาวะคิดที่เป็นจิตและเจตสิก, รูปอันเป็นที่ตั้งของนามธรรมเหล่านั้น และรูปที่เกิดจากจิตที่คิดฟุ้งซ่าน โดยรับรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏชัดในขณะนั้นๆ ตามสมควร^{๑๘๗} ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยมี **รูปธรรม** เป็นหลักซึ่งเรียกว่าผู้เพ่งลมหายใจเข้าออก ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก” ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยมี **นามธรรม** เป็นหลัก ย่อมกำหนดรู้องค์ฌาน”^{๑๘๘}

๕.๓.๓ ยุคันท์ธสมถวิปัสสนา

สมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน เรียกเต็มว่า สมถวิปัสสนายุคันท์ธกาวานา การเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่ไปด้วยกัน^{๑๘๙}

คำว่า “ยุคันท์ธสมถวิปัสสนากาวานา” ยุค แปลว่า คู่ นท์ธ แปล เชือกเป็นเครื่องผูก

ความสัมพันธ์ของสมถกาวานาและวิปัสสนากาวานา เป็นไปในลักษณะของกิจ หรือหน้าที่ ที่เหมือนกัน เป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันและกัน ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ ดังมีอธิบายในคัมภีร์ ปฏิสัมภิทามรควา “โสฬสทิว อากาเรทิว สมถวิปัสสนัน ยุกนทิว ภาเวติ อารมมณญฺเณ โคจรญฺเณ ปหานญฺเณ ปริจจาคญฺเณ วุฏฺฐานญฺเณ วิมฺภฏฺฐานญฺเณ สนตฺตญฺเณ ปณฺนิตฺตญฺเณ วิมุตตญฺเณ อนาสญฺเณ ตรณญฺเณ อนิมิตตญฺเณ อปปณฺนิตฺตญฺเณ สุญฺยตฺตญฺเณ เอกรสมฺมญฺเณ อนตฺตวตฺตญฺเณ ยุกนทญฺเณ”^{๑๙๐}

ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอาการ ๑๖ อย่าง ได้แก่

๑. ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์	๒. ด้วยมีสภาวะเป็นโคจร
๓. ด้วยมีสภาวะละ	๔. ด้วยมีสภาวะสละ
๕. ด้วยมีสภาวะออก	๖. ด้วยมีสภาวะหลีกออก

^{๑๘๔} ม.อุ.อ. (บาลี) ๔/๑๐๐

^{๑๘๕} อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๙๕/๑๘๑, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๖๘-๖๙.

^{๑๘๖} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๒/๔๔๑

^{๑๘๗} ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๓/๓๒๖

^{๑๘๘} ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๗๖

^{๑๘๙} ตูรายละเอียดยใน ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๓-๖๕/๑๖๖-๑๖๗, ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๔๙๙-๕๐๐ .

^{๑๙๐} คูใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๕/๓๑๑-๓๑๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐-๔๒๔.

บทที่ ๕ วิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์

๗. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด	๘. ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต
๙. ด้วยมีสภาวะหลุดพ้น	๑๒. ด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ
๑๒. ด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม	๑๒. ด้วยมีสภาวะไม่มีนิमित
๑๓. ด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ	๑๔. ด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ
๑๕. ด้วยมีสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน	๑๖. ด้วยมีสภาวะเป็นคู่กันไม่ล่วงเลยกัน

เมื่อละอุทัจจะจึงมีสมาธิ คือ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน โดยมีนิโรธเป็นอารมณ์ เมื่อภิกษุ นั้นละอวิชชาจึงมีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นสภาพที่นิโรธเป็นอารมณ์ สมถะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์^{๑๙๑}

การเจริญสมถะและวิปัสสนาไปพร้อมกันนี้ มีอธิบายปรากฏในปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งปรากฏ ๑๖ ประการคือ อารมณ์ โจร การละ การสละ การออก การสลักออก เป็นธรรมละเอียด เป็นธรรมประณีต หลุดพ้น ไม่มีอาสวะ เป็นเครื่องข้าม ไม่มีนิमित ไม่มีปณิหิตะ เป็นสุญญตะธรรม มีกิจเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน **ไม่ล่วงเลยกันและกัน** ในขณะที่เจริญอยู่นั้นจะปรากฏสภาวะเหมือนกันไปดังนี้^{๑๙๒}

ไม่ล่วงเลยกันและกัน คือ หากสมถะล่วงเกินวิปัสสนาจิตพึงเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน เพราะสมถะเป็นไปในฝ่ายหดหู่ หากว่า วิปัสสนาล่วงเกินสมถะจิตพึงเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน เพราะวิปัสสนาเป็นไปในฝ่ายแห่งความฟุ้งซ่าน เพราะฉะนั้น สมถะเมื่อไม่ล่วงเกินวิปัสสนา ย่อมไม่ตกไปในความเกียจคร้าน วิปัสสนาไม่ล่วงเกินสมถะ ย่อมไม่ตกไปในความฟุ้งซ่าน สมถะเป็นไปเสมอย่อมรักษาวิปัสสนาจากการตกไปสู่ความฟุ้งซ่าน วิปัสสนาเป็นไปเสมอย่อมรักษาสมถะจากการตกไปสู่ความเกียจคร้าน สมถะและวิปัสสนาทั้ง ๒ มีกิจอย่างเดียวกัน ด้วยกิจคือ การไม่ล่วงเกินกันและกันด้วยประการฉะนี้ สมถะและวิปัสสนาเป็นไปเสมอไม่ล่วงเกินกันและกัน ย่อมทำประโยชน์ให้สำเร็จ ความที่สมถะและวิปัสสนานั้นเป็นธรรมคู่กันในขณะแห่งมรรคย่อมมีได้ เพราะเป็นธรรมคู่กันในขณะแห่งวิปัสสนาอันเป็นวุฏฐานคามินี^{๑๙๓}

ความสัมพันธ์ของสมถภาวนากับวิปัสสนาภาวนาในลักษณะนี้เป็นความสัมพันธ์ที่มีสภาวะเหมือนกัน ของผู้ปฏิบัติเจริญทั้งสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาไปด้วยกัน แต่ไม่ได้หมายความว่า จะกำหนดสภาวะไปพร้อมกัน พระอรธรรคถาจารย์ได้อธิบายถึงการเจริญสมถะและวิปัสสนาเป็นคู่ไว้ดังนี้

คำว่า “ยุคนทุธ ภาเวติ” ได้แก่ ย่อมเจริญทำให้คู่กันไป ในคำนี้ไม่ใช่สามารถที่จะเข้าสมาบัติด้วยจิตนั้นแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยจิตดวงนั้นนั้นแหละ แต่ภิกษุนี้เข้าสมาบัติได้เพียงใด ย่อมพิจารณาถึงสังขารทั้งหลายได้เพียงนั้น หมายความว่า ภิกษุเข้าปฐมฌาน ครั้นออกจากปฐมฌานนั้นแล้ว ย่อมพิจารณาสังขารทั้งหลายเป็นต้น จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ^{๑๙๔} สรุปรูปการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาตามความหมายของพระอรธรรคถาจารย์ หมายถึงการเข้ารูปฌานและอรุปฌาน เป็นการเจริญสมถภาวนา ออกจากรูปฌานและอรุปฌาน พิจารณาสังขารทั้งหลายให้เห็นไตรลักษณ์ เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนา นั้นหมายถึง การเจริญสมถะและวิปัสสนาเป็นคู่ ๆ^{๑๙๕}

การเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาควบคู่กัน มิใช่หมายความว่า ทำทั้งสองอย่างพร้อมกันทีเดียว เพราะเราไม่สามารถพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกันกับที่เข้าสมาบัติ คำว่า เจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กัน หมายความว่า เข้าสมาบัติถึงไหนก็พิจารณาสังขารถึงนั้น พิจารณาสังขารถึงไหน ก็เข้าสมาบัติถึงนั้น

^{๑๙๑} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๙.

^{๑๙๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๗๕.

^{๑๙๓} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๗/๒.

^{๑๙๔} ตูรายละเอียดใน ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๗/๒.

^{๑๙๕} ตูรายละเอียดใน อง.จตุกก.(บาลี)๒๑/๑๗๐/๑๗๙, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๗๐/๒๓๘

ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๕/๓๑๑-๓๑๕, ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐-๔๒๔.

บทที่ ๕ วิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์

กล่าวคือเข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้ว ก็เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้ว พิจารณาสังขารอีกเป็นต้น เจริญลักษณะนี้เรื่อยไปตามลำดับจนเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมบัติ ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนสมบัติ ก็พิจารณาสังขารอีก อย่างนี้เรียกว่าเจริญสมถะวิปัสสนาควบคู่กันไป^{๑๙๖} ในกรณีนี้มีปรากฏในอนุปทสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ สารีบุตรสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ ก็ธรรมในปฐมฌาน คือ วิตก (ความตรึก) วิจารณ์ (ความตรอง) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสุข) จิตตกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) ผัสสะ (ความถูกต้อง) เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความหมายรู้) เจตนา (ความตั้งใจ) วิญญาณ (ความรู้แจ้ง) ฉันทะ (ความพอใจ) อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้) อุเบกขา (ความวางเฉย) มนสิการ (ความใส่ใจ) เหล่านี้ สารีบุตรกำหนดตามลำดับบทยุติแล้ว ธรรมที่สารีบุตรรู้อัจฉแล้วเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป สารีบุตรนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้ว ย่อมดับไป เธอจึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลสพัวพันไม่ได้ หลุดพ้นแล้ว พราศได้แล้วในธรรมเหล่านั้น มีจิตที่ฝึกให้ปราศจากเขตแดนคือ กิเลสได้แล้วอยู่ สารีบุตรนั้นรู้ชัดว่า การสลัดทุกข์ที่สูง ๆ ขึ้นไป ยังมีอยู่ เธอมีความเห็นว่า การสลัดทุกข์มีได้เพราะการกระทำธรรมนั้นให้มากขึ้น^{๑๙๗}

พระสารีบุตรเถระท่านได้เจริญสมถภาวนาไปสู่วิปัสสนาภาวนาโดยเข้าปฐมฌานเป็นต้น แล้วออกจากฌานนั้นพิจารณาองค์ธรรมและธรรมที่สัมปยุตในฌานนั้นให้เห็นเป็นไตรลักษณ์แล้วก็พัฒนาจิตต่อไป จนถึงที่สุดคือเข้าสัญญาเวทิตนโรธแล้วออกจากสมาธินั้นพิจารณาธรรมที่ปรากฏอยู่นั้นให้เป็นไตรลักษณ์ถึงที่สุดคือพระนิพพานเป็นผู้ทำกิจแห่งพระศาสนาเพียงเท่านั้น

สรุป การเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาไปพร้อมกันนั้นไม่ได้หมายถึงการกำหนดไปพร้อมกันแต่หมายถึงการกำหนดไปตามลำดับจิตที่เป็นสมาธิ หมายความว่า ผู้ปฏิบัติแบบยุคนั้นทศภาวนา เมื่อเจริญสมาธิเข้าถึงอัปนาสมาธิเป็นฌานแล้วไม่ว่าจะเป็นรูปฌานหรืออรุณฌานก็เหมือนกันออกจากฌานนั้น ๆ มา กำหนดองค์ฌานหรือธรรมที่สัมปยุตด้วยฌานนั้นจนเห็นเป็นไตรลักษณ์ข้ามพ้นทั้งนิวรณ์ธรรมซึ่งเป็นปฏิปักษ์ของสมถภาวนาและข้ามพ้นอวิชชาซึ่งเป็นปฏิปักษ์ เป็นธรรมตรงกันข้ามกับอวิชชา เป็นที่สิ้นไปแห่งอัสวะกิเลสทั้งปวง

๕.๓.๔ ัมมทัจจวิคคหิตมานัส

คำว่า ัมมทัจจวิคคหิตมานัส เป็นศัพท์ที่นำเอาศัพท์หลายศัพท์มาสนธิต่อกันเข้าสมาส เชื่อมกันเข้า ตัดบทเป็น ัมม + อุทัจจ + วิคคหิต + มานัส

คำว่า อุทัจจจะ แปลว่า ความฟุ้งซ่าน ความคิดฟุ้งไปในอารมณ์ต่าง ๆ อย่างเพลิดเพลิน^{๑๙๘} มีวิเคราะห์ว่า อุทตตสส ภาโว อุทัจจ แปลว่า ภาวะแห่งการฟุ้งขึ้น (อุทตต+ณฺย ลบ ณ และสระหน้า แปลง ตย เป็น จจ)^{๑๙๙}

คำว่า วิคคหิต แปลว่า ถือเอา ซึ่งเป็นกิริยาของมานัส (ใจ)

^{๑๙๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๒๙.

^{๑๙๗} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๓-๙๗/๑๑๐-๑๑๕.

^{๑๙๘} พันตรี ป. หลง สมบุญ, พจนานุกรม มคอ - ไทย, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ อักษรการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๗.

^{๑๙๙} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๑๐๑

วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุทธัจจ (ความฟุ้งซ่านธรรม หรือตื่นธรรม)^{๒๐๐} พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า “ธมฺมุทฺตจจาวิคฺคหิตฺมานสํ โหติ” มีใจถูกอุทัจจจะในธรรมกันไว้ **ในเวลาที่ยึดตั้งมั่นสงบอยู่ใน** จิตย่อมกวัดแกว่ง หวั่นไหว เพราะโอภาส เพราะญาณ เพราะปีติ เพราะปัสสัทธิ เพราะสุข เพราะอิโมกข์ เพราะปักคหะ เพราะอุปปัฏฐาน เพราะอุเบกขา เพราะน้อมนึกถึงอุเบกขาและนิกัณติ^{๒๐๑} จากนั้น มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่มรรคก็เกิดแก่เธอ ...ในภายหลัง^{๒๐๒}

ใจอันยึดเอาความฟุ้งซ่านซึ่งเกิดขึ้นเพราะธมฺมุทฺตัจจ ๑๐ ประการ ที่เรียกว่า **วิปัสสนูปกิเลส** ๑๐ คือ โอภาส (แสงสว่าง) ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) ปักคหะ (การประคองไว้) อุปปัฏฐานะ (การเข้าไปตั้งไว้) อุเบกขา นิกัณติ (ความใคร่)

วิปัสสนูปกิเลส คือ กิเลสที่เข้ามาทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง มี ๑๐ ประการ ย่อมเกิดขึ้นแก่โยคาวจรผู้เริ่มปรารถนาวิปัสสนาเท่านั้น หากเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติทุกคนไม่ ปรากฏในวิสุทธิมรรคว่า

วิปัสสนูปกิเลสสา หิ ปฏิเวธปตฺตสส อริยสาวกสส เจว วิปปฏิปนฺนกสส จ นิกขิตตกมฺมฏฺฐานสส กุสฺตีตฺตปคฺคสส นุปฺปชฺชนตี สมนฺนาปฏิปนฺนกสส ปน ยุตฺตปฺปยุตฺตสส อารทฺทวิปสฺสกสส กุลฺปตฺตสส อุปฺปชฺชนตีเยว^{๒๐๓}

ความจริง วิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดขึ้นแก่ ๑) พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏิเวธแล้ว ๒) ผู้ปฏิบัติผิด (เริ่มต้นมาแต่ศีลวิบัติ) ๓) ผู้ละทิ้งกัมมัญฐาน ๔) บุคคลเกียจคร้าน (แม้ปฏิบัติถูกต้องมาแต่เริ่มต้น) แต่จะเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติโดยชอบ ประกอบความเพียรแล้ว ๆ เล่า ๆ ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนาแล้วเท่านั้น^{๒๐๔} วิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดขึ้นแก่บุคคล ๔ ประเภท เพราะผู้ปฏิบัติที่นั้นเกิดการบรรลุธรรมชั้นสูงกว่าจะเกิดวิปัสสนูปกิเลส หรือผู้ปฏิบัติผิดทางของวิปัสสนา และผู้ปฏิบัติที่นั้นละทิ้งกัมมัญฐาน ถึงจะไม่ ละทิ้งแต่ไม่ใส่ใจปฏิบัติจริงจัง

คำว่า ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนานั้น ไม่ได้หมายถึงผู้เริ่มลงมือปฏิบัติใหม่ ๆ แต่หมายถึงผู้ได้เห็นไตรลักษณ์พิจารณาอุปทานเห็นความเกิดดับว่า “สิ่งที่มีความดับไปเป็นธรรมดาตนเองเกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถึงความดับไป” เรียกว่า อารทฺทวิปสฺสโก (ผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา)^{๒๐๕}

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการมีโอภาสเป็นต้นไว้ในปฏิสัมภิทามรรคอันเกี่ยวเนื่องด้วยนิกัณติ (ความยินดี) หมายถึง อุปกิเลส ๙ ประการนั้นเมื่อประกอบด้วยนิกัณติ คือความยินดีด้วยเท่านั้นจึงถือว่าทำวิปัสสนาให้เศร้าหมองได้ท่านได้อธิบายว่า

คำว่า นิกัณติ อุปฺปชฺชนตี ได้แก่ นิกัณติที่ไม่อาจแม้กำหนดลงไปว่าเป็นกิเลส ที่มีอาการสงบ สุขุม ทำความอาลัยในวิปัสสนาอันประดับด้วยโอภาสเป็นต้นอย่างนี้ ย่อมเกิดขึ้น เมื่อวิปัสสนูปกิเลสมีญาณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งในวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลายเหล่านั้นเกิดขึ้นเหมือนโอภาส พระโยคาวจรคิดว่า ก็เมื่อก่อนนี้ ญาณ เห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลย ปีติ ปัสสัทธิ อิโมกข์ ปักคหะ อุปปัฏฐาน อุเบกขา นิกัณติ เห็นปานนี้ก็ไม่เคยเกิดขึ้นเลย เราเป็นผู้บรรลุมรรคผลแน่นอน แล้วถือเอาสิ่งไม่ใช่มรรคผลว่าเป็นมรรคผล วิปัสสนาวิถีย่อมไปผิดทาง พระโยคาวจรนั้นสละมูลกัมมัญฐานของตนแล้วนั่งยินดีวิปัสสนูปกิ

^{๒๐๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๔๒-๓/๔๔๕-๘.

^{๒๐๑} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๗/๓๑๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๔๒๖.

^{๒๐๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๕/๓๑๕-๓๑๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๕-๔๒๖.

^{๒๐๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๗๓๒/๓๐๔.

^{๒๐๔} พระพุทธโฆษาจารย์, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธมหาราชย์ (อาจ อาสนมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่บริษัท ประยูรพงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๖๑.

^{๒๐๕} พระพุทธโฆษาจารย์, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธมหาราชย์ (อาจ อาสนมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่บริษัท ประยูรพงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๖๐.

เลสที่เกิดขึ้นด้วยความยินดี (นิกัณติ) ในสภาวะนั้นนั่นแหละ จึงเป็นเหตุให้โอกาสเป็นต้นเป็น วิปัสสนูปกิเลส ไม่ใช่เพราะเป็นอกุศล^{๒๐๖}

วิปัสสนูปกิเลส ถ้านับเป็นวัตถุแล้ว จัดเป็น ๑๐ ประการ แต่ถ้านับอาการถือเอาอันนั้นจัดเป็น ๓๐ ประการ หมายความว่า การถือเอาวิปัสสนูปกิเลสอย่างหนึ่ง มีอาการ ๓ อย่าง ดังพระอรธกถาจารย์ท่านได้อธิบายไว้ว่า “อุปกิเลสเหล่านั้นมี ๑๐ อย่างด้วยสามารถแห่งวัตถุ แต่มี ๓๐ อย่างด้วยสามารถแห่งการถือเอา หมายถึง เมื่อพระโยคาวจรถือว่า โอกาสเกิดขึ้นแล้วแก่เรา ย่อมเป็นการถือเอาด้วยทิวฐิติ เมื่อถือว่า โอกาสน่าพอใจเกิดขึ้นแล้วหนอ ย่อมเป็นการถือเอาด้วยมานะ เมื่อยินดีโอกาส ย่อมเป็นการถือเอาด้วยตัณหา^{๒๐๗} นั้นเป็นลักษณะของผู้ปฏิบัติแบบธัมมัทธัจจ์”

ต้นเหตุแห่งธัมมัทธัจจ์ ๑๐ ประการนี้คืออุทธัจจะ แม้นิกัณติหรือความยินดีพอใจจะเป็นเหตุให้ตัณหา ทิวฐิติ และมานะเกิดขึ้น ซึ่งจัดเป็นอุปกิเลสโดยอ้อม แต่นิกัณติก็ถูกนับเนื่องเข้าเป็น ๑ ใน ๑๐ ของวิปัสสนูปกิเลส และถือเอาเป็นอุปกิเลสโดยตรง พึงสังเกตว่า ในขณะที่วิปัสสนาญาณกำลังดำเนินไปถึงแม้ว่าจะอยู่ในระดับจินตญาณก็ตาม เมื่อมีนิกัณติหรือความยินดีพอใจเกิดขึ้น แต่ผู้ปฏิบัติไม่ได้กำหนดรู้ อุทธัจจะ คือ ความกวัดแกว่งหรือความฟุ้งซ่านแห่งจิต เป็นเหตุให้การมนสิการถึงความเป็นพระไตรลักษณ์อย่างไรอย่างหนึ่งไม่ปรากฏ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกจึงกล่าวถึงอุทธัจจะในฐานะต้นเหตุแห่งวิปัสสนูปกิเลส เพราะทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง มีวิเสสลักษณะหรือลักษณะทิจตุกะ ดังต่อไปนี้^{๒๐๘}

๑. อวูปสมลกขณิ มีความไม่สงบเป็นลักษณะ หมายความว่า สภาพของอุทธัจจธรรมนี้ย่อมมีสภาพที่ซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอไม่สามารถสงบตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวได้ เปรียบเสมือนน้ำที่กระเพื่อมเพราะถูกแรงลมพัด ฉะนั้น ความคิดของบุคคลที่ถูก อุทธัจจะเข้าครอบงำอยู่ ย่อมซัดส่ายอยู่ตลอดเวลา เมื่อยังไม่อยู่ ย่อมปล่อยความคิดให้ไหลไปเรื่อย ๆ ไม่มีที่สิ้นสุด

๒. อนวภูฏานารส มีความไม่ตั้งมั่นเป็นกิจ หมายความว่า สภาพของอุทธัจจธรรมนี้ ย่อมไม่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งโดยความหนักแน่นมั่นคงได้มักซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ อยู่ตลอดเวลา เปรียบเสมือนธงชัยและธงผ้าที่ปลิวไปตามแรงลม ด้วยเหตุนี้ เมื่ออุทธัจจธรรมเกิดขึ้นครอบงำจิตใจของบุคคลใดแล้ว จิตของบุคคลนั้นย่อมไม่สามารถตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์หนึ่งอารมณ์ใดได้

๓. ภนตภาวปจจุปฐุจัน มีความพล่านไปเป็นอาการปรากฏ หมายความว่าสภาพของอุทธัจจจะย่อมฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ อยู่ตลอดเวลา ไม่สามารถสงบตั้งมั่นเป็นหนึ่งได้ เปรียบเสมือนขี้เถ้าที่ฟุ้งขึ้นเพราะถูกหินทุ้ม ด้วยเหตุนี้ บุคคลที่กำลังคิดฟุ้งซ่านอยู่ จึงไม่มีความสงบ คือ ไม่สามารถหยุดยั้งความคิดได้

๔. โยนิโสมนสิการปทภูฏาน มีความกระทำให้ไว้ในใจโดยแยกกายเป็นเหตุใกล้ให้เกิด หมายความว่า การที่บุคคลถูกอุทธัจจธรรมเข้าครอบงำ จนหยุดยั้งความคิดของตนไม่อยู่นั้น เป็นเพราะบุคคลนั้นขาดโยนิโสมนสิการ คือ การไม่พิจารณาสรรพสิ่งทั้งปวงที่ประสบพบเห็นโดยอุบายอันแยกกาย หรือไม่ใช่ปัญญาในการดำเนินชีวิต มักปล่อยจิตให้ไหลไปตามกระแสกิเลสและอารมณ์ที่มาปรากฏต่าง ๆ ซึ่งยั่วยู่ให้เป็นไป เมื่อถูกกิเลสครอบงำมากแล้ว ย่อมทำให้บุคคลนั้นขาดความยั้งคิดและขาดความรู้สึกรู้ตัว จึงทำให้อกุศลเกิดขึ้นอยู่เสมอ โดยมีความฟุ้งซ่านเป็นต้นเหตุ^{๒๐๙}

^{๒๐๖} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๗/๒.

^{๒๐๗} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๗/๒.

^{๒๐๘} พระมหาชินวัฒน์ จุกกวโร รวบรวมและเรียบเรียง, เจตสิกปริมัตถ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : สารการพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๓๒๒.

^{๒๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๒.

อาการของอุทัจจะ ในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย ธรรมบทได้กล่าวถึง พระภาคินยสังฆรักขิตเถระ ที่นั่งคิดเรื่องต่าง ๆ ในขณะที่นั่งถวายงานพัดหลวงลุงด้วยใบตาล เรื่องมีอยู่ว่า พระภาคินยสังฆรักขิตเถระ ท่านได้ผ้ามา ๒ ผืน จึงนำผืนที่ยาวที่สุดไปถวายหลวงลุง แต่หลวงลุงไม่รับเพราะท่านมีพอใช้แล้ว ทำให้ท่านภาคินยเยาะน้อยใจอยากจะลาสิกขา ในขณะที่กำลังถวายงานพัดให้กับหลวงลุงอยู่นั้น จึงคิดฟุ้งซ่านต่อไปว่าจะนำผ้าผืนที่ยาวที่สุดไปขาย แล้วซื้อแม่แพะมาเลี้ยง จะขายลูกแพะเลี้ยงชีวิตเก็บเงินแต่งงาน เมื่อภรรยาคลอดลูกจะพาลูกและภรรยามาหาหลวงลุง ในระหว่างที่นั่งเกวียนมากับภรรยา สองสามีภรรยาแย่งกันอุ้มลูก ภรรยาไม่ยอมส่งลูกให้อุ้มแต่ทิ้งลูกที่ร่อยลือเกวียน สามเณรภรรยาจึงใช้ตามปฏักตีภรรยา ในขณะที่ยกด้ามปฏักตีภรยานั้นปรากฏว่าได้ตีหัวหลวงลุง เพราะในขณะที่นั้นกำลังคิดฟุ้งซ่าน^{๒๑๐}

องค์ธรรมที่เกิดร่วมกับอุทัจจะ ในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก อัมมสังคณี ได้กล่าวถึงจิตฟุ้งซ่านว่า จิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยอุทัจจะ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีไผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผู้สละ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มีจลาสาธกปัปะมิจฉาวายามะ มีจลาสมาธิ วิริยผละ สมาธิผละ อหิริกผละ อโนตตปัปะผละ อุทัจจะ โมหะ อหิริกะ อโนตตปัปะ สมณะ ปคคาหะ และอวิกเขปะก็เกิดขึ้นด้วย^{๒๑๑}

ภาวะแห่งความฟุ้งซ่านชื่อว่า อุทัจจะ มีลักษณะคือความไม่สงบ อุปมาเหมือนน้ำกระเพื่อมเพราะถูกลมตี มีความไม่ตั้งมั่นในอารมณ์เป็นกิจ อุปมาเหมือนธงที่สะบัดเพราะถูกลมพัดมีความพลุ่งพล่านไปเป็นผลปรากฏ อุปมาเหมือนขี้เถ้าที่ฟุ้งขึ้นเพราะถูกก้อนหินปา มีอโยนิโสมนสิการเป็นเหตุใกล้^{๒๑๒}

อุทัจจะเป็นเหตุให้การมนสิการถึงความเป็นพระไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งไม่ปรากฏ เมื่อจิตกวัดแกว่ง หน่วนไหวอยู่เช่นนี้ ย่อมถึงความหลงใหล จิตภาวนาย่อมเคลื่อน ย่อมเสื่อม และย่อมถึงความเศร้าหมอง ฟุ้งสังเกตว่า ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ แสดงให้เห็นถึงสภาวะของจิตที่เป็นสมาธิอย่างแรงกล้า ถ้ากำลังสติไม่เพียงพอ การมนสิการหรือการกำหนดรู้อย่างจดจ่อและต่อเนื่องย่อมขาดช่วง อกุศลธรรมจึงเข้าครอบงำ ดังนั้น อโยนิโสมนสิการ ถือว่าเป็นเหตุใกล้แห่งอุทัจจะ มีความสัมพันธ์กันกับเหตุของการเกิดขึ้นของญาณ อันเป็นวิปัสสนูปกิเลส

(อโยนิโสมนสิการ คือ การตรึกถึงอกุศลวิตกอันเลวทราม คือกามวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับกาม) พยาบาทวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับพยาบาท) และวิหิงสชาติก (ความตรึกเกี่ยวกับวิหิงสา)^{๒๑๓} ได้แก่ การคิดฟุ้งซ่าน คิดเรื่องราวต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน การคิดฟุ้งซ่านทำให้มีอาการผลอสติ)

แนวทางการเจริญวิปัสสนาภาวนา

อัมมูทัจจวิคคหิตมานัส คือ วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยอัมมูทัจจ ได้แก่ ความฟุ้งซ่านธรรม หรือต้นธรรม (ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสพในระหว่างว่าเป็นนิพพาน) มุ่งไปที่สภาวะอัมมูทัจจ ที่เกิดขึ้นโดยภาวะพิสัจจรูป-นาม (ขั้น ๔) โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา คือ เริ่มจากการเจริญสุทวิปัสสนา^{๒๑๔} ก่อน คือ เจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ โดยมีได้เจริญญาณใดๆ มาก่อน การกำหนดรู้รูป-นาม (ขั้น ๕) อบรมอินทรีย์ให้เกิดวิปัสสนาขณิกสมาธิ ซึ่งมีอำนาจกำจัดนิวรณ์ได้เช่นเดียวกับอุปปจารสมาธิ^{๒๑๕} และเมื่อขณิกสมาธิมีกำลังกล้าแข็งมากขึ้นก็จะเกิดวิปัสสนา

^{๒๑๐} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๗/๔๑๒-๔๑๗.

^{๒๑๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๒๗/๑๒๓., อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๔๒๗/๔๖.

^{๒๑๒} พระพุทธทศตเถระ, อภิธัมมมาตาร, หน้า ๗๓-๗๔.

^{๒๑๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๑/๓๓๒., ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓๑/๒๔๔-๒๔๕.

^{๒๑๔} อง.จตุก.อ. (ไทย) ๒/-/๒๕๕,๓๕๕ , ชุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๔/๕๖๗.

^{๒๑๕} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/-/๓๖๘.

ปัญญาที่รู้เห็นรูป-นามอย่างชัดเจนโดยปราศจากสมมติบัญญัติใดๆ บรรลุถึงนามรูปปริจเฉทญาณ^{๒๑๖} เป็นต้น
ดังที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ได้อธิบายอัมมทัชจวารนิเทศ ไว้ว่า

(ภิกษุ) มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ เป็นอย่างไร

คือ เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง โภภาสย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงโอภาสว่า “โอภาสเป็น
ธรรม” เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุมีใจถูกอุทธัจจะนั้นกันไว้ ย่อมไม่รู้ชัด
ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริงไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกซ์ตามความเป็น
จริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูก
อุทธัจจะในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิด
แก่เธอ มรรคย่อมเกิดอย่างไร ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ภิกษุยอมละสังโยชน์ได้อย่างนี้ อนุสัยย่อมสิ้น
ไปอย่างนี้

เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ปิติ (ความอิ่มใจ) ย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิ
(ความสงบกายสงบใจ) ย่อมเกิดขึ้น สุข (ความสุข) ย่อมเกิดขึ้น อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) ย่อมเกิดขึ้น
ปัททหะ (ความเพียรที่พอดี) ย่อมเกิดขึ้น อุปลุกฐาน (สติแก่กล้า) ย่อมเกิดขึ้น อุเบกขา (ความมีใจเป็น
กลาง) ย่อมเกิดขึ้น นิกันติ (ความตั้งใจ) ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงนิกันติว่า “นิกันติเป็นธรรม” เพราะนึก
ถึงนิกันตินั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุมีใจถูกอุทธัจจะนั้นกันไว้อย่างนี้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏ
โดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกซ์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัด
ความปรากฏโดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทธัจจะใน
ธรรมกันไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ
มรรคย่อมเกิดอย่างไร ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ภิกษุยอมละสังโยชน์ได้อย่างนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่าง
นี้

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกซ์ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา โภภาสย่อมเกิดขึ้น ญาณย่อม
เกิดขึ้น ปิตีย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิย่อมเกิดขึ้น อุเบกขาย่อมเกิดขึ้น นิกันติย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงนิกันติว่า
“นิกันติเป็นธรรม” เพราะนึกถึงนิกันตินั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุมีใจถูกอุทธัจจะนั้นกันไว้ย่อม
ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตาม
ความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกซ์ตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า
มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ ฯลฯ ภิกษุยอมละสังโยชน์ได้อย่างนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้

เมื่อมนสิการรูปโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกซ์ โดยความเป็นอนัตตา เมื่อมนสิการเวทนา
ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ เมื่อมนสิการชราและมรณะโดยความไม่
เที่ยง ฯลฯ เมื่อมนสิการชราและมรณะโดยความเป็นทุกซ์ ฯลฯ เมื่อมนสิการชราและมรณะโดยความ
เป็นอนัตตา โภภาสย่อมเกิดขึ้น ญาณย่อมเกิดขึ้น ปิตีย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิย่อมเกิดขึ้น สุขย่อมเกิดขึ้น
อธิโมกข์ย่อมเกิดขึ้น ปัททหะย่อมเกิดขึ้น อุปลุกฐานย่อมเกิดขึ้น อุเบกขาย่อมเกิดขึ้น นิกันติย่อมเกิดขึ้น
ภิกษุนึกถึงนิกันติว่า “นิกันติเป็นธรรม” เพราะนึกถึงนิกันตินั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุมีใจถูก
อุทธัจจะนั้นกันไว้ ย่อมไม่รู้ชัดชราและมรณะซึ่งปรากฏโดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัด
ชราและมรณะซึ่งปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริงไม่รู้ชัดชราและมรณะซึ่งปรากฏโดยความ
เป็นทุกซ์ตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้ง
มั่นสงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ โดยความไม่เที่ยง มรรคก็เกิดแก่เธอ มรรคย่อม
เกิดอย่างไร ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ฯลฯ ภิกษุยอมละสังโยชน์ได้อย่างนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ ภิกษุมี
ใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้อย่างนี้

^{๒๑๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ ป.ธ.๙.), อริยวังสปฏิปทา, หน้า ๕๙.

บทที่ ๕ วิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์

จิตย่อมกวัดแกว่ง หวั่นไหว เพราะโอภาส เพราะญาณ เพราะปีติ เพราะปัสสัทธิ เพราะสุข เพราะ
อธิโมกข์ เพราะปัดคหะ เพราะอุปปุสฐาน เพราะอุเบกขาภิกษุณีนกำหนดฐานะ ๑๐ ประการนี้ด้วยปัญญา
แล้ว ย่อมเป็นผู้ฉลาดในอุทัจจะในธรรมและย่อมไม่ถึงความหลงใหล

จิตกวัดแกว่ง เศร้าหมอง จิตภาวนาย่อมเคลื่อน
จิตกวัดแกว่ง ไม่เศร้าหมอง จิตภาวนาย่อมเสื่อมไป
จิตบริสุทธิ์ ไม่เศร้าหมอง จิตภาวนาย่อมไม่เสื่อมไป
จิตไม่ฟุ้งซ่าน ไม่เศร้าหมอง จิตภาวนาย่อมไม่เคลื่อน

ด้วยฐานะ ๔ ประการนี้ ภิกษุย่อมรู้ชัดความที่จิตกวัดแกว่ง ฟุ้งซ่าน ถูก โอภาส เป็นต้นกันไว้ ด้วย
ฐานะ ๑๐ ประการนี้ ฉะนั้นแล^{๒๑๗}

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในลักษณะธัมมูทัจจ พระสารีบุตรเถระอธิบายไว้ว่า

“อาวุโส ภิกษุโน ธมฺมูทัจจจวิคคหิตมานสํ โทหิต โส อาวุโส สมโย ยนตํ จิตตํ อชฌตตตถเวว สนตัญญ
ติ สนนีสีหติ เอโกทิ โทหิต สมายิตติ ตสส มคโค สลยชาติ โส ตํ มคคํ อาเสวติ ภาเวติ พหุสิโรติ ตสส ตํ มคคํ
อาเสวโต ภาวยโต พหุสิโรโต สลโยชนานิ ปทียนติ อนุสยา พยนตี โหนติ”

ภิกษุผู้มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้ง
มั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อม
ละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป^{๒๑๘}

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายถึงโอภาสเป็นต้น เป็นเหตุทำให้ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาเศร้าหมองนั้นท่าน
ได้อธิบายไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า ข้อว่า อนิจจโต มนสิโรโต โอภาโส อุปปชชติ แปลว่า เมื่อภิกษุมนสิการโดย
ความเป็นสภาพไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น คือ เมื่อภิกษุตั้งอยู่ในอุทัญพพยานุปัสสนา พิจารณาเห็นสังขาร
ทั้งหลายบ่อย ๆ ด้วยอนุปัสสนา ๓ เมื่อวิปัสสนาญาณถึงความแก่กล้าเต็มที่แล้ว มีจิตบริสุทธิ์ด้วยการละกิเลส
ด้วยตทังคพหวน โอภาส ย่อมเกิดตามปกติด้วยอานาภาพแห่งวิปัสสนาญาณ เมื่อโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว ผู้
ปฏิบัติไม่ฉลาด คิดว่าก่อนหน้านี้ โอภาสเห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลย เราเป็นผู้บรรลุมรรคผลแน่แท้ จึง
ถือเอาสิ่งไม่ใช่มรรคผลว่าเป็นมรรคผล เมื่อเช่นนั้น วิปัสสนาวิถีย่อมไปผิดทาง ผู้ปฏิบัติทั้งวิปัสสนาวิถียของตน
นั่งนึกถึงความฟุ้งซ่าน หรือให้ความสำคัญโอภาสนั้นแหละด้วยความสำคัญอันเกิดจากตัณหาและทิฏฐิ^{๒๑๙}

ลักษณะของการเจริญก็มีฐานแบบธัมมูทัจจ เมื่อผู้ปฏิบัติถึงอุทัญพพยานุปัสสนาญาณแล้ว
ผู้ปฏิบัติจะต้องประสบสภาวะของจิตอย่างหนึ่งเรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส อันเป็นธรรมขวางกั้นจิตไม่ให้ผู้
ปฏิบัติดำเนินไปถูกทางของวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติจำต้องนึกถึง รู้ เห็น พิจารณา อธิษฐาน น้อมใจเชื่อด้วย
ศรัทธา ปรองคองความเพียรไว้ ตั้งสติไว้มั่น ตั้งจิตไว้มั่น รู้ชัดด้วยปัญญา เมื่อเป็นเช่นนั้น ผู้ปฏิบัติก็จะผ่าน
พ้นสภาวะซึ่งเป็นสภาวะอาจจะทำให้ผู้ปฏิบัติหลงทางไปได้ ลักษณะของผู้ปฏิบัติเกิดความฟุ้งซ่านเพราะ
วิปัสสนูปกิเลสนั้นมีปรากฏในปฏิสัมภิทามรรคว่า “เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น
ภิกษุนี้ถึงโอภาสว่า โอภาสเป็นธรรม เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทัจจะ ภิกษุผู้มีใจถูก
อุทัจจะนั้นกันไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดย
ความเป็นทุกซ์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง”^{๒๒๐}

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในวิธีที่ ๔ นี้ คือ เมื่อผู้ปฏิบัติกำลังมนสิการขั้นที่ ๕ อย่างหนึ่ง
อย่างใดโดยไตรลักษณ์ ก็จะมีโอภาส คือแสงสว่างขึ้นมา ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ (ความสงบเย็น) สุข

^{๒๑๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖-๗/๔๒๕-๔๒๗.

^{๒๑๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๒๑๙} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๙/๗/๒.

^{๒๒๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๒๕.

อธิโมกข์ (ความปลงใจหรือศรัทธาแก่กล้า) ปศุคาหะ (ความเพียรที่พอดี) อุပ္ปฐฐาน (สติชัดหรือสติกำกับอยู่) อุเบกขา (จิตเรียบเสมอเป็นกลาง) หรือ นิกันติ (ความตั้งใจ)^{๒๒๑} อย่างไม่อย่างหนึ่งขึ้นมา ผู้ปฏิบัตินึกถึงโอภาสเป็นต้นนั้นว่าเป็นธรรม คือเข้าใจว่าเป็นมรรค ผล หรือนิพพาน เพราะการนึกไปเช่นนั้น ก็จะเกิดความฟุ้งซ่าน ผู้ปฏิบัติมีใจถูกชักให้เขวไปด้วยอุทธัจจะแล้วก็จะไม่รู้ตามความเป็นจริงซึ่งสภาพที่ปรากฏอยู่ โดยภาวะเป็นของไม่เที่ยง โดยภาวะที่เป็นทุกข์ โดยภาวะที่เป็นอนัตตา ก็จะทำให้เนินซ้ำในการปฏิบัติได้

วิธีทั้ง ๔ นั้น ย่อให้สั้นเหลือเพียง ๒ คือ วิปัสสนามีสมณานำหน้า เรียกว่า “สมถยานิก” สมณะมีวิปัสสนานำหน้า เรียกว่า “วิปัสสนายานิก”^{๒๒๒}

พระอรหันต์กล่าวย่ำว่า ผู้ใดก็ตามไม่ว่าจะเป็นภิกษุหรือภิกษุณี ย่อมทำให้แจ้งอรหัตตผลในสำนักของเรา ด้วยมรรคครบทั้ง ๔ ประการหรือมรรคใดมรรคหนึ่งในมรรค ๔ ประการนี้ คือ

๑. ภิกษุ เจริญวิปัสสนาอันมีสมณานำหน้า เมื่อเธอเจริญวิปัสสนาอันมีสมณานำหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น เธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

๒. ภิกษุเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานำหน้า เมื่อเธอเจริญสมณะอันมี วิปัสสนานำหน้าอยู่มรรคเกิดขึ้น เธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

๓. ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคบคู่กัน เมื่อเธอเจริญสมณะและวิปัสสนาคบคู่กันอยู่มรรคเกิดขึ้น เธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

๔. ภิกษุมิใจถูกชักให้เขวไปด้วยธรรมอุจัจ แต่ครั้นถึงคราวเหมาะที่จิตนั้นตั้งแน่วสงบสนิทลงได้ในภายใน เต็มชัดเป็นสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่เธอ เธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ย่อมถูกละได้ อนุสัยสิ้นไป^{๒๒๓}

สมถปุพพังคมีวิปัสสนา

ภิกษุผู้บรรลุมานแล้ว ควรเข้าฌานก่อนจะเจริญวิปัสสนาเพื่อให้ฌานเป็นบาทตาม ลำดับสมาบัติและองค์ฌาน^{๒๒๔}

การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณานำหน้า^{๒๒๕} อรรถกถาพระวินัยอุทเทสยว่า ผู้มีจิตถูกมาน หรือ ปัญจกมานเกิดแล้ว ใครจะเจริญกรรมฐานโดยวิธีสลักขณา(คือวิปัสสนา) และวิวิฎฐานา (คือมรรค) แล้ว บรรลุปาริสุทธิ(คือผล) ในอานาปานสติภาวนานี้ต่อไป ย่อมทำฌานนั้นแลให้ถึงความเป็นวสีด้วยอาการ ๕ แคล้วคล่องแล้ว กำหนดนามรูปเริ่มตั้งวิปัสสนา

ถามว่า เริ่มตั้งอย่างไร? ตอบว่า อันโยคาวจรภิกษุนั้นออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมเห็นได้ว่า กรัชกายและจิตด้วย เป็นสมุทัยแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะทั้งหลาย เปรียบเหมือนเมื่อเตาสุบของช่างทอง ถูกชักสูบอยู่ ลมอาศัยสุบและความพยายามที่ควรแก่การนั้นของบุรุษประกอบกัน ย่อมเข้าออกได้ฉับใด ลมอัสสาสะปัสสาสะก็อาศัยกายและจิตประกอบกัน เข้าออกได้ฉับนั้นเหมือนกันจากนั้นย่อมกำหนดลง

^{๒๒๑} พุ.ป. (บาลี) ๓๑/๗/๓๑๗, พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๔๒๖.

^{๒๒๒} พุ.จุ.อ. (ไทย) ๖/-/-/๖๔๑

^{๒๒๓} อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘, พุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๓๔/๔๑๓, วิสุทธิติ.มหาฎีกา(บาลี)๓/๕๑๐.

^{๒๒๔} ม.อุ.อ. (บาลี) ๔/๕๘.

^{๒๒๕} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓๕/๔๓๓ , ๓๑/๒/๔๑๔.

ได้ว่า ลมอัสสาสะปัสสาสะและกายด้วยเป็นรูป จิตและธรรมที่สัมปยุตกับจิตนั้น เป็นอรูปรู

ครั้นกำหนดรูปรูปนามได้อย่างนี้แล้วก็หาปัจจัยของรูปนามดู เมื่อหาเหตุเห็นเหตุปัจจัยแล้วก็ข้ามความสงสัยปรารถนาความเป็นไปแห่งนามรูปในกาลทั้ง ๓ เสียได้ ผู้ข้ามความสงสัยได้แล้ว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยพิจารณาเป็นกลาง ละวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีโอกาสเป็นต้นอันเกิดขึ้นในส่วนเบื้องต้นแห่งอุทัยพยานุปัสสนาเสีย กำหนดเห็นปฏิปทาญาณอันพ้นจากอุปกิเลสแล้วว่าเป็นทาง ละการพิจารณาข้างเกิดแล้ว ก็ถึงภังคานุปัสสนาดูแต่ข้างดับ แล้วก็เบือนหน้าหายรักในสังขารทั้งปวงที่ปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัว เพราะเห็นแต่ข้างดับหาระหว่างมิได้ หลุดพ้นไปถึงอริยมรรค ๔ ตามลำดับ ตั้งอยู่ในอรหัตผล ถึงที่สุดแห่งปัจจุเวกขณะญาณ^{๒๒๖}

การเจริญวิปัสสนาด้วยนี้ปรากฏอยู่ในอานาปานสติสูตร มีทั้งหมด ๑๖ ขั้น คือ ผู้ปฏิบัติต้องเจริญอานาปานสติ ๔ ขั้นแรกให้ชำนาญเกิดเป็นนิสัยเสียก่อน จนเกิดเป็นสมาธิระดับอัปปนาขั้นต้นคือปฐมฌานเป็นอย่างน้อย^{๒๒๗} อันประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา^{๒๒๘} จึงจะเจริญภาวนาในขั้นต่อไปได้ เพราะการเจริญขั้นต่อไป คือ ขั้นที่ ๕ กำหนดรู้ปีติอันเป็นองค์หนึ่งของปฐมฌานเป็นอารมณ์ พระบาลีอานาปานสติภาวนาขั้นที่ ๕ คือ ปีติปฏิสเวที อสสสิสสามิติ สิกขติ. ปีติปฏิสเวที ปสสสิสสามิติ สิกขติ” แปลว่า เธอย่อมสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดปีติ ขณะหายใจออก เธอ่อมสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดปีติ ขณะหายใจเข้า^{๒๒๙} ฉะนั้น จึงเป็นไปได้เลยที่จะเจริญอานาปานสติขั้นที่ ๕ ได้ ถ้ายังไม่ได้เจริญอานาปานสติ ๔ ขั้นแรกให้เกิดองค์ฌาน คือ ปีติ เป็นต้นก่อน^{๒๓๐}

วิปัสสนาบุพพังคมสมณะ

สมาธิขั้นต้นก็สามารถนำมาเป็นเครื่องมือในการเจริญวิปัสสนาได้^{๒๓๑} จิตที่สงบชั่วขณะก็สามารถนำมาเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาได้ คัมภีร์มุลปิณฑาสฎีกากกล่าวว่ “ น หิ ขณิกสมาธิ วินา วิปสสนา สมภาวติ ”^{๒๓๒} แปลว่า หากขาดขณิกสมาธิ วิปัสสนาก็เกิดไม่ได้ คือ ต้องอาศัยขณิกสมาธิเป็นบาทจึงจะเจริญวิปัสสนาได้ เมื่อวิปัสสนาญาณสูงขึ้นตามลำดับ การเพ่งลักษณะอารมณ์ก็จะแนบแน่นขึ้นตามลำดับเช่นกัน เมื่อมรรคจิตเกิดขึ้นก็ย่อมบริบูรณ์พร้อมด้วยองค์ฌานทั้ง ๕ (วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา) จัดว่าเป็นปฐมฌานโสดาปัตติมัคคจิต สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค อรหัตตมรรคของสุกขวิปัสสกบุคคล ก็จัดเข้าเป็นปฐมฌานด้วยกันทั้งสิ้นตามที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาว่า วิปสสนานियเมเน หิ สุกขวิปัสสกสส อุปปนนมคโคปิ สmapตติลาภิโน ฌานํ ปาทกํ อกตวา อุปปนนมคโคปิ ปรมชฌานํ ปาทกํ กตวา ปกิณณกสงขาเร สมมสิตวา อุปปาทิตมคโคปิ ปรมชฌานานิโกว โหติ สพเพสุ สดตโพชฌงคานิ อฎฐ มคคังคานิ ปญจ ฌานงคานิ โหติ^{๒๓๓} ๗

มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุกขวิปัสสกโดยกำหนดวิปัสสนา ก็ดี, มรรคที่ไม่ทำฌานให้เป็นบาทเกิดขึ้นแก่ผู้ได้สมาบัติก็ดี, มรรคที่ภิกษุทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วพิจารณา สังขารเล็กๆ น้อยๆ ให้

^{๒๒๖} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๕๐๕ , ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๗.

^{๒๒๗} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๗๑/๒๖๗.

^{๒๒๘} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๘/๒๔๓.

^{๒๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๑/๙๕-๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๓๐-๑๓๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๗๗/๒๖๙.

^{๒๓๐} ดุรายละเอียดใน พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี. ศึกษาวิเคราะห์อานาปานสติภาวนาเฉพาะกรณีพุทธสาสิกขุ,วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย),๒๕๕๒.

^{๒๓๑} ดุรายละเอียดใน ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๑๒๘๘/๖๐๓

^{๒๓๒} ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๔๙/๒๕๗ , วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๓/๑๕.

^{๒๓๓} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑ /๓๒๔ , อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๔๔๓.

เกิดขึ้นก็ดี, ในมรรคทั้งหมดนั้น มี โภชณงค์ ๗ องค์มรรค ๘ องค์ฌาน ๕ อยู่ด้วย

แสดงว่า แม้มรรคที่เกิดขึ้นแล้วแก่ผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ ก็ย่อมประกอบด้วยองค์ปฐมฌาน คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา อย่างครบถ้วน ปกรณ์วิเสสวิสุทธีมรรคอธิบายวิธีการกำหนดอารมณ์ของผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ ว่า ลมหายใจในขณะที่ไม่ได้กำหนดรู้ก็ยังหยابอยู่ ต่อเมื่อกำหนดรู้สภาวะของมหาภูตรูป(อาการเย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น)จึงละเอียดลง แม้ลมหายใจในตอนที่กำหนดมหาภูตรูปนั้นก็นับว่ายังหยابอยู่ เมื่อกำหนดอุปาทารูป(รูปละเอียด)จึงละเอียดเข้า ลมหายใจในตอนที่กำหนดอุปาทารูปนั้นยังหยابอยู่ แม้เมื่อกำหนดรู้รูปทั้งสี่นั้นก็นับว่ายังหยاب ต่อตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งนามจึงละเอียดเข้า แม้ลมหายใจในตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งนามนั้นก็นับว่ายังหยاب ในตอนที่กำหนดปัจจัยของนามรูป จึงละเอียดเข้า การสังขารในตอนที่กำหนดปัจจัยนั้นเล่าก็นับว่ายังหยاب ต่อตอนที่เห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยจึงละเอียดเข้า แม้กายสังขารในตอนที่ได้เห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยนั้นก็นับว่ายังหยاب ถึงตอนที่เป็วิปัสสนาอันมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ จึงละเอียดเข้า ในทุรพลวิปัสสนา(วิปัสสนากำลั่งอ่อน)ก็นับว่ายังหยاب ในพลวิปัสสนา(วิปัสสนากำลั่งกล้า) จึงละเอียดเข้า^{๒๓๔}

การเจริญวิปัสสนาล้วนๆ ด้วยอานาปานสติภาวนา ปรากฏอยู่ในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๒๓๕} ในพระสูตรนี้เป็นการกำหนดรู้ขั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งในทุกขณะหายใจเข้า-ออก แบ่งออกเป็น ๔ หมวดคือ

๑) หมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การใช้สติกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก คือ พิจารณาลมหายใจเข้าออก โดยการติดตามพิจารณาลักษณะของการหายใจเข้าออกอย่างใกล้ชิด คือ เมื่อหายใจเข้าหรือออกสั้นยาวอย่างไร ก็ให้รู้อย่างแน่ชัด เปรียบเหมือนนายช่างกลึง หรือลูกมือของนายช่างกลึงผู้ชำนาญ เมื่อเขาชักเชือกกลึงยาว ก็รู้ชัดว่าเราชักเชือกกลึงยาว เมื่อชักเชือกกลึงสั้น ก็รู้ชัดว่าเราชักเชือกกลึงสั้น^{๒๓๖}

การเจริญกายานุปัสสนาในมหาสติปัฏฐานสูตรนั้นรวมไปถึงการกำหนดอิริยาบถใหญ่และอิริยาบถย่อย นอกจากการกำหนดอาการของลมหายใจเข้าออกแล้ว ผู้ปฏิบัติยังจะต้องกำหนดรู้อาการที่ปรากฏทั้งหลายอื่นอีกด้วย เช่น อาการเคลื่อนไหวของอิริยาบถต่างๆ มี ยืน เดิน นั่ง นอน การแลดู การเหยียดดู การคู้เอวไว้ ฯลฯ ในทุกขณะที่เคลื่อนไหว การทำกิจประจำวันต่างๆ ก็ต้องกำหนดรู้อยู่ทุกขณะเช่นเดียวกัน เช่น การกิน การดื่ม การเคี้ยว การนุ่งห่ม การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การดู การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัส^{๒๓๗}

ยิ่งไปกว่านั้น อาการที่ปรากฏทางนามธรรมอันได้แก่ เวทนา จิต และธรรมนั้น ให้กำหนดได้ทันทีที่สภาวะเหล่านี้ปรากฏแก่จิตชัดเจนกว่าอาการของลมหายใจเข้าออก^{๒๓๘}

๒) หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การใช้สติกำหนดรู้อาการของเวทนา คือ ขณะที่กำลังติดตามพิจารณาลมหายใจเข้าออกอย่างใกล้ชิดอยู่นั้น ถ้าเกิดมีเวทนาที่ปรากฏชัดเจนเข้าแทรกซ้อน ก็ให้กำหนดรู้ในเวทนานั้น ตามกำหนดดูอาการของสุขหรือทุกข์ที่กำลังเกิดขึ้นว่า อาการของสุขหรือทุกข์เป็นอย่างไร หรือเมื่อรู้สึกว่ามีสุขไม่ทุกข์ก็รู้ชัดแก่ใจ หรือสุขหรือทุกข์เกิดขึ้นจากอะไรเป็นมูลเหตุ เช่น เกิดจากเห็นรูป หรือได้ยินเสียง หรือได้กลิ่น หรือได้สัมผัส หรือได้สัมผัส ก็รู้ชัดแจ้ง หรือเมื่อรู้สึกเจ็บหรือปวด

^{๒๓๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๓๐๐ , วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๕๐๕ , พ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๗.

^{๒๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑ , ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕/๑๐๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐-๒๑๑.

^{๒๓๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๓ , ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๗/๑๐๓.

^{๒๓๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๘/๑๐๔.

^{๒๓๘} ดูรายละเอียดใน อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๓๘/๕๘.

หรือเมื่อย หรือเสียใจ แค้นใจ อิมใจ ฯลฯ ก็มีสติรู้กำหนดรู้ชัดว่า กำลังรู้สึกเช่นนั้นอยู่^{๒๓๙} เมื่อเวทนานั้นๆ ดับไปด้วยอำนาจการตามกำหนดรู้^{๒๔๐}แล้ว จึงกลับไปกำหนดกายานุปัสสนาอย่างเดิม

๓) หมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การใช้สติกำหนดรู้อาการที่ปรากฏทางวิญญาณ-ขันธ คือ ขณะที่กำลังติดตามพิจารณาลมหายใจเข้าออกอย่างใกล้ชิดอยู่นั้น ถ้าเกิดจิตมีอาการแตกต่างไปจากปกติ ปรากฏอย่างชัดแก่จิตเข้ามาแทรกซ้อน ก็ให้กำหนดรู้อารมณ์นั้นในทันทีว่า มีอารมณ์อย่างไร เช่น เมื่อจิตมีราคะ โทสะ โมหะ ความหดหู่ ความฟุ้งซ่าน ความสงบ ความไม่สงบ ฯลฯ ก็รู้ชัดว่า จิตมีอารมณ์อย่างนั้นๆ ตามความเป็นจริง^{๒๔๐} เมื่อจิตนั้นๆ ดับไปด้วยอำนาจการตามกำหนดรู้^{๒๔๐}แล้ว จึงกลับไปกำหนดกายานุปัสสนาอย่างเดิม

๔) หมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การใช้สติกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏ คือ ขณะที่กำลังติดตามพิจารณาลมหายใจเข้าออกอย่างใกล้ชิดอยู่นั้น ถ้าเกิดสภาวะธรรมอะไรๆ ก็ต้องกำหนดรู้ อาการนั้นๆ เมื่อเกิดความพอใจรักใคร่ ความพยาบาท ความหดหู่ท้อถอย ความฟุ้งซ่าน ราคะฉันทะ หรือ ความลึกลับสงสัย (ซึ่งเรียกว่า นิวรณ์) ก็ต้องกำหนดรู้ ได้ลึมรสหรือได้ถูกต้องสิ่งของ ก็ต้องกำหนดรู้ทันที หรือเมื่อเกิดความไม่พอใจ ความละอาย ความเมตตา ความคิด ความเห็น ความโลภ ความโกรธ ความริษยา ฯลฯ ก็กำหนดรู้เช่นเดียวกันตามความเป็นจริง^{๒๔๑} เมื่ออาการของความคิดนึก และความจำได้ หมายรู้^{๒๔๑}นั้นๆ ดับไปด้วยอำนาจการตามกำหนดรู้^{๒๔๑}แล้ว จึงกลับไปกำหนดกายานุปัสสนาอย่างเดิม

ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดรู้อาการของเวทนา จิต และธรรมได้ในทันทีที่อารมณ์นั้นนั้นปรากฏ ชัดเจนกว่าอาการของลมหายใจ โดยไม่ต้องมุ่งเพ่งแต่ลมหายใจอย่างเดียวจนกว่าจะได้ฉานเสียก่อนจึงจะต่อด้วยการกำหนดรู้เวทนา จิต ธรรมที่ปรากฏในองค์ฌานเพียงเท่านั้น เพราะการเจริญอานาปานสติ ด้วยการเพ่งลมเพียงอย่างเดียว^{๒๔๑}นั้นเป็นแบบของการเจริญอานาปานสติภาวนาที่ปรากฏในอานาปานสติสูตรโดยตรง

การกำหนดรู้อารมณ์ที่แตกต่างกันของพระสูตรทั้ง ๒ คือ การเจริญอานาปานสติตามนัยอานาปานสติสูตร ใน ๔ ชั้นแรก มีลักษณะการเจริญภาวนาแบบเพ่งอารมณ์ หนักไปในทางสติและสมาธิ คือมีสติเพ่งกำหนดรู้อยู่แต่ลมหายใจเท่านั้น โดยไม่ต้องใส่ใจต่ออารมณ์อื่นใดทั้งสิ้นจนจิตแน่วแน่ มีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว เป็นสมาธิจิตถึงขั้นอุปนาสมาธิ เมื่อถึงขั้นนี้จะเจริญฌานต่อไปจนถึงจตุตถฌาน (ปัญจมฌาน) หรือสมาบัติ ๘ เลยก็ได้ แล้วกลับมากำหนดรู้ที่องค์ฌานด้วยการตามเห็นพระไตรลักษณ์ของ ปิติ สุข เป็นต้น^{๒๔๒} กล่าวคือ การเจริญภาวนาในอานาปานสติสูตรนี้เป็นการเจริญวิปัสสนาของสมถะยานิกบุคคล^{๒๔๓}

^{๒๓๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๐๙.

^{๒๔๐} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๑๐.

^{๒๔๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

^{๒๔๒} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๒.

^{๒๔๓} การปฏิบัติ ๔ แบบ ๑) สมถปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนามีสมณะนำหน้า (เรียกเต็มว่า สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนาการเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า) ๒) วิปัสสนापुพพังคมสมณะ สมณะมีวิปัสสนานำหน้า (วิปัสสนापुพพังคมสมถภาวนาการเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้า) ๓) ยุคันทสมถวิปัสสนา สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน (การเจริญสมณะและวิปัสสนาควคู่ไปด้วยกัน) ๔) ธัมมทัจจวิคคหิตมานัส วิถีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุัจจัจ ดูในอง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘ .

๕.๔ ระดับสมาธิของผู้เจริญวิปัสสนา

สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต หรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอคือ “จิตตสเสกคคตา” หรือเรียกสั้นๆ ว่า “เอกคคตา” ซึ่งแปลว่าภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือการที่จิตกำหนดแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป

คัมภีร์อรรถกถาระบุความหมายจำกัดลงไปอีกว่า สมาธิ คือภาวะที่มีอารมณ์หนึ่งเดียวของกุศลจิต และไขความออกไปว่า หมายถึงการดำรงจิตและเจตสิก^{๒๔๔} ไว้ในอารมณ์หนึ่งเดียวอย่างเรียบร้อยสม่ำเสมอ^{๒๔๕} ในพระอภิธรรมปิฎกได้ให้ความหมายของคำว่าสมาธิไว้ว่า “ยา ตสมฺมึ สมเย จิตตสส ฐิติ สณฺฐิติ อวฺฐฐิติ อวิสาโร อวิกุเขโป อวิสาหฺมฺมานสตา สมโถ สมานินฺทริยํ สมาธิพลํ สมนาสสมาธิ อโย ตสมฺมึ สมเย สมนาสสมาธิ โหติ.” การตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมานินทริยํ สมาธิพละ ความตั้งใจชอบในสมยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า สมนาสสมาธิ มีในสมยนั้น^{๒๔๖}

สมาธิมี ๓ ประเภท คือ

- ๑) อุปะการสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นในอารมณ์บัญญัติ แต่ไม่ถึงระดับที่เป็นฌาน
- ๒) อัปปนาสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นแน่วแน่ในอารมณ์บัญญัติ ถึงระดับที่เป็นฌาน
- ๓) ขณิกสมาธิ ความที่จิตมีสติระลึกรู้อารมณ์ปรมาัตถ์(รูป-นาม, ชันธ ๕) ที่ละขณะๆ ตั้งมั่นต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาที่จิตรับรู้อารมณ์

สมาธิสองประการแรก คือ อุปะการสมาธิ และอัปปนาสมาธิ กล่าวไว้ตามสมถยานิก (ผู้เจริญสมถะแล้วอาศัยสมถะเป็นบาทของวิปัสสนา) ส่วนขณิกสมาธิกล่าวไว้ตามวิปัสสนายานิก (ผู้เจริญวิปัสสนาโดยตรง)

อุปะการสมาธิเป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหากุศล หากแต่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ทั้งนิเวรณต่างๆ ก็สงบเงียบ ดังนั้นผู้ที่เข้าถึงอุปะการสมาธินี้จึงเรียกว่า ได้อุปะการฌาน

อัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหัคคตกุศล มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ด้วย นิเวรณต่างๆ ก็ถูกปราบเป็นวิกขัมภนปราบด้วย องค์ฌานทั้งหลายเกิดมีกำลังแล้ว เพราะองค์ฌานทั้งหลายเกิดมีกำลังเมื่ออัปปนาสมาธิเกิดขึ้นแล้ว จิตตัดภวังค์วาระเดียวแล้วยอมตั้งอยู่ คือเป็นไปตามทางกุศลขวนะโดยลำดับตลอดทั้งคืนทั้งวันที่เดียว เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลังแข็งแรงลุกขึ้นจากที่นั่งแล้ว พึงยืนอยู่ทั้งวัน

ขณิกสมาธิเป็นสมาธิที่เกิดชั่วขณะ เมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมอยู่ ย่อมปรากฏขึ้น เมื่อจิตตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบันที่เป็นรูปนามอย่างต่อเนื่องปราศจากนิเวรณ ในขณะที่อินทริย ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา มีกำลังสม่ำเสมอแก่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ขณิกสมาธิใช้ในการเจริญวิปัสสนาเป็นความตั้งมั่นอยู่ชั่วขณะเมื่อจิตมีสติระลึกรู้อารมณ์ปรมาัตถ์

^{๒๔๔} พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตโต], พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรมพิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), ๓๒๕.

^{๒๔๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๐๕, นิท.อ. (บาลี) ๒/๙๙, ปฎิ.ส.อ. (บาลี) ๑๙ ในอกุศลจิต เอกคคตา หรือสมาธิก็เกิดขึ้นได้ ดังที่ อภิ.ส. ๓๔/๒๗๕-๓๓๗/๑๐๘-๑๒๗ แสดงการที่เอกคคตา สมานินทริย และมิจจาสมาธิ ประกอบพร้อมอยู่ในจิตที่เป็นอกุศล และอรรถกถาได้ยกตัวอย่างเช่น คนที่มีจิตแน่วแน่ในขณะที่เอาศัสตราฟาดฟันลงที่ร่างกายของสัตว์ไม่ให้ผิดพลาด ในเวลาตั้งใจลึกของเขา และในเวลาประพตีกาเมสุมิจจาจารเป็นต้น อย่างไรก็ตามเอกคคตาในฝ่ายอกุศลนี้มีกำลังน้อย อ่อนแอ ไม่เข้มแข็งทนทานเหมือนในฝ่ายกุศล เปรียบดังเอาน้ำรดในที่แห้งผก ฟุ้ง ผุนสบบลงชั่วเวลาสั้น ไม่นานที่ก็จะแห้งมีผุ่นขึ้นตามเดิม (ดู สงคณิ.อ. ๒๔๙, ๓๘๐, ๓๘๕), พระธรรมปิฎก [ป.อ. ปยุตโต], พุทธธรรม, ๘๒๔.

^{๒๔๖} อภิ. ส. (ไทย) ๓๔/๓๙/๓๐.

ส่วนอุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิใช้เป็นบาทฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนาของผู้เป็นสมถยานิก โดยในเบื้องต้นให้ผู้ปฏิบัติมีสติรู้อารมณ์บัญญัติอันใดอันหนึ่งที่ถูกจริต จนเกิดปฏิภาคนิมิตและรู้นิมิตนั้นต่อไปจนจิตมีอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ จิตจะมีความตั้งมั่น มีสติ ปราศจากกิเลสและอุปกิเลสอ่อน ควรแก่การงาน เมื่อจิตถอนออกจากอุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิแล้ว ก็เจริญวิปัสสนาด้วยจิตที่มีขณิกสมาธิต่อไป ส่วนอาการที่จิตเคลิบเคลิ้มลึ้มตัวและขาดสติ ไม่ใช่อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิอย่างที่พวกเราบางคนเข้าใจกัน เพราะจิตที่ขาดสติลึ้มเนื้อลึ้มตัว ใช้ในการเจริญวิปัสสนาไม่ได้ อย่างมากก็เป็นแค่มีจณาสมาธิเท่านั้น^{๒๔๗}

อรรถกถาพระสูตรกล่าวถึงบุคคลผู้ทำอัสวักขยญาณให้แจ้งหรือบรรลุนิพพาน แยกเป็น ๒ ประเภทใหญ่ๆ คือ สมถยานิก และวิปัสสนายานิก

๑) สมถยานิก คือ ผู้เจริญสมาธิมาก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนา ตามความหมายอย่างกว้างคือ ได้สมาธิระดับอุปจารสมาธิก่อน ความหมายอย่างแคบคือ ได้ฌานตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึง นิโรธสมาบัติ (รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทิตินิโรธหรือนิโรธสมาบัติ)

สมถสมาธิ ได้แก่อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ พังอยู่แต่อารมณ์บัญญัติอย่างเดียวโดยไม่ให้ย้ายอารมณ์ ถ้าย้ายไปก็เสียสมาธิ

๒) วิปัสสนายานิก คือ ผู้เจริญวิปัสสนาก่อนได้สมาธิภายหลังพร้อมกับการบรรลุอัสวักขยญาณ) แต่อย่างน้อยจะต้องมีสมาธิระดับขณิกสมาธิ เพื่อใช้ในการพิจารณา เมื่อพิจารณาจนวิปัสสนาญาณสูงขึ้น และเมื่อขณะบรรลุอัสวักขยญาณ สมาธิเต็มเปี่ยมได้ฌานที่ ๑ เป็นอย่างน้อย

วิปัสสนาขณิกสมาธิ มีอารมณ์เป็นปรมัตถ์(รูป,นาม) ตั้งสติกำหนดทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรากฏชัดในขณะปัจจุบัน เช่น การเห็น การได้ยิน การเจ็บ การปวด การคิด การนึก เป็นต้น อารมณ์ใดปรากฏชัดแจ้ง ก็ตั้งสติกำหนดอารมณ์นั้นจนได้สมาธิชั่วขณะหนึ่ง สมาธิชั่วขณะนี้แหละเรียกว่า ขณิกสมาธิ

หมายความว่า ขณิกสมาธินี้ใจสงบชั่วขณะๆ แต่เมื่อสมาธิกำลังแก่กล้าเข้าก็สามารถบรรลุถึงโลกุตตรอัปนาสมาธิได้ คือ มรรค, ผล, นิพพานได้ อุปมาเหมือนกับเม็ดยานี้มีขนาดเล็กมาก มีน้ำมันน้อยยังไม่พอใช้ แต่ว่าหลายเม็ดรวมกันแล้วก็ได้น้ำมันมาก ขอนี้ฉันใด วิปัสสนาขณิกสมาธิก็ฉันนั้น โยคีบุคคลมีจิตใจไปถึงที่ไหน ก็ตั้งสติกำหนดที่นั่น ได้ขณิกสมาธิเกิดขึ้นมาทันที ไม่เรียกว่า ใจฟุ้งซ่าน บางคนเข้าใจว่าวิปัสสนานี้ต้องตั้งสติกำหนดเพ่งอารมณ์อยู่อย่างเดียว ใจก็จะสงบมีสมาธิดี เมื่อมีอารมณ์อื่นเช่น การเห็น การได้ยิน การเจ็บ การปวด การคิด การนึก เป็นต้น แทรกเข้ามาก็ไม่ยอมกำหนดเพราะเกรงว่าถ้ากำหนดตาม ใจจะฟุ้งซ่านเสียสมาธิ การเข้าใจอย่างนี้เป็นการเข้าใจผิด เพราะสมาธินั้นเป็นสมถสมาธิ แสดงว่าผู้นั้นมิได้เข้าใจในวิปัสสนาขณิกสมาธิเลย

เมื่อขณิกสมาธิแก่กล้ามากขึ้น ความตั้งมั่นแห่งจิตเหมือนฌานในสมถภาวนาย่อมเกิดขึ้น แม้ อารมณ์ที่เป็นรูปนามจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพที่ปรากฏชัด ความตั้งมั่นก็คงอยู่อย่างนั้น ลำดับจิตที่เกิดขึ้นก่อนและลำดับจิตที่ภายหลังมีกำลังทัดเทียมกัน สมาธิดังกล่าวต่างจากฌานในสมถภาวนาคือฌานในสมถภาวนารับรู้อารมณ์บัญญัติอย่างเดียว ไม่ปรากฏความเป็นรูปนาม ทั้งปราศจากสภาวะของพระไตรลักษณ์ แต่สมาธิของวิปัสสนารับรู้อารมณ์ปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงได้บ้าง ทั้งปรากฏความเป็นรูปนาม เมื่อญาณแก่กล้าขึ้นก็จะหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ที่รู้เห็นความเกิดดับเป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์มหาภูทิกาวา ขณิกจิตเตกคคตาดิ ขมมตตภูฏิติโก สมาธิ. โสปี ทิ อารมมณเณ นิรนตริ เอกากาเรน ปวตตมโน ปฏิปกฺเขน อนภิวโต อปฺปิโต วีย จิตฺตํ นิจฺจลํ ฐเปติ.^{๒๔๘} “ความตั้งมั่นแห่งจิตชั่วขณะ มีความหมายว่า สมาธิที่ตั้งอยู่

^{๒๔๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ),วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๕๙.

^{๒๔๘} วิสุทธิตี. ฎี. (บาลี) ๑/๔๐๙

ชั่วขณะ โดยแท้จริงแล้ว สมานินันต์ดำเนินไปในอารมณ์ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง ไม่ถูกนิเวศน์ที่เป็นปฏิปักษ์กันครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนฌานสมาธิที่ยังลงแล้ว”

นอกจากสมาธิที่เป็นอุปจาระและอัปปนาแล้ว แม้วิปัสสนาขณิกสมาธิก็สามารถตั้งจิตไว้มั่นได้เช่นกัน ขณิกสมาธิมีกำลังมากเท่ากับอุปจารสมาธิ กำหนดอารมณ์อันหนึ่งกับอีกอันหนึ่งนั้น ระหว่างกลางอารมณ์ทั้งสองก็เลสนิเวศน์เข้าไม่ได้ เมื่อกำหนดติดต่อกันอยู่เรื่อยไป ขณะนั้นใจสงบที่ตั้งอยู่นานๆเหมือนกัน และเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าถึงอุท্থัพพยญาณ ภัทศญาณเป็นต้น วิปัสสนาขณิกสมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น มีกำลังมากคล้ายๆกับอัปปนาสมาธิ เพราะปราศจากปฏิปักษ์คือกิเลสนิเวศน์ ฉะนั้น ขณิกสมาธิคือการที่ใจสงบตั้งอยู่นานๆได้นี้ก็เรียกว่า จิตตวิสุทธิ^{๒๔๙}

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาภิภาวธิบายว่า สมถยานิกสส ทิ อุปจารอัปปนาเภท สมานี อิตรสส ขณิกสมาธิ อุกเขสมปิ วิโมกขมุขตตย วิภา น กทาจิปี โลกุตตราริทธิโม สมถวติ. เตนาท สมานินันเจว วิปัสสนนญ ภาวมาโนติ.^{๒๕๐} “โดยแท้จริงแล้ว การบรรลุโลกุตตรธรรมไม่มีแก่สมถยานิกโดยปราศจากสมาธิที่จำแนกเป็นอุปจาระและอัปปนา การบรรลุโลกุตตรธรรมย่อมไม่มีแก่วิปัสสนาขณิก โดยปราศจากขณิกสมาธิ และการบรรลุโลกุตตรธรรมย่อมไม่มีแก่บุคคลทั้งสอง โดยปราศจากหนทางสู่วิมอกข์ ๓ (อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา) ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สมานินันเจว วิปัสสนนญ ภาวมาโน(อบรมสมาธิและวิปัสสนาปัญญาอยู่)”

๕.๕ วิปัสสนาภูมิ ๖ ในสติปัฏฐาน ๔

การเจริญวิปัสสนาต้องอาศัยอารมณ์วิปัสสนาหรือภูมิแห่งปัญญา ที่เรียกว่าวิปัสสนาภูมิ เป็นพื้นที่ในการปฏิบัติ การเมื่อเราต้องการทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จลงได้ จะต้องมีความยึดเหนี่ยวหรืออุปกรณ์ในการทำงานนั้นๆ สภาวะที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ต้องเป็นสิ่งที่มียุติอยู่จริง ไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาวะของตน คือ เป็นปรมาัตถธรรม

ธรรมที่เป็นพื้นฐานของการปฏิบัติวิปัสสนา เรียกว่าวิปัสสนาภูมิ มี ๖ หมวด ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทริย ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุပ္บาท ๑๒ และเมื่อย่องลงแล้วก็ยังเป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนา เพราะโดยสรุปแล้วการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ที่พระพุทธองค์ได้ตรัสแสดงไว้นั้น ก็คือการกำหนดพิจารณาให้รู้สิ่งที่เป็นรูปกับนามโดยความเป็นปรมาัตถสัจจะ ขั้นตอนต้องพิจารณาให้เห็นรูปนามก่อน แล้วกำหนดดูจนเห็นปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปนาม ต่อจากนั้นจึงพึงให้เห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า รูปนามมีลักษณะที่ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ บังคับบัญชาว่ากล่าวให้เป็นไปตามใจชอบก็ไม่ได้ เมื่อเพ่งจนเห็นไตรลักษณ์ ก็จะได้ละความเห็นผิด เข้าใจผิด จำผิด ว่ารูปนามเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน ที่พึงบังคับบัญชาได้ ตลอดจนว่าเป็นสิ่งที่สวยงาม การเห็นผิดเข้าใจผิดเช่นนี้เรียกว่า วิปลาสธรรม คือเป็นสิ่งที่วิปลาสคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง

วิปลาสธรรม หรือ วิปลาสธรรม คือ เห็นวิปลาสคลาดเคลื่อนไปจากสภาพแห่งความเป็นจริง ซึ่งสภาพแห่งความเป็นจริงนั้น สิ่งทั้งหลาย เป็นอสุกะ ไม่สวยไม่งาม เป็นทุกขะ ไม่สุขไม่สบาย เป็นอนิจจะ ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนที่จะพึงบังคับบัญชาว่ากล่าวให้เป็นไปตามใจชอบได้ แต่ที่ทำให้เกิดวิปลาสไปโดย

ทิวฐิวิปลาส วิปลาสไปเพราะเห็นผิด

จิตตวิปลาส วิปลาสไปเพราะเข้าใจผิด

^{๒๔๙} จากหนังสือ **วิปัสสนาที่ปฏิบัติ** ภาวนาโดย หลวงพ่อภททันตระ อาสภมหาเถระ

^{๒๕๐} วิสุทธิ. ฐ. (บาลี) ๑/๑๗

สัญญาวิปลาส วิปลาสเพราะจำผิด

ทวิภูฏวิปลาส วิปลาสไปเพราะเห็นผิด ๔ ประการ คือ เห็นผิดว่าเป็นของสวยของงาม ว่าเป็นสุขสบาย ว่าเป็นของเที่ยงยั่งยืน ว่าเป็นตัวเป็นตน

จิตตวิปลาส วิปลาสไปเพราะเข้าใจผิด ๔ ประการ คือ เข้าใจผิดว่าสวยว่างาม ว่าสุขสบาย ว่าเที่ยงยั่งยืน ว่าเป็นตัวเป็นตน

สัญญาวิปลาส วิปลาสไปเพราะจำผิด ๔ ประการ คือ จำผิดว่าสวยว่างาม ว่าสุขสบาย ว่าเที่ยงยั่งยืน ว่าเป็นตัวเป็นตน

ดังนั้น จึงเป็นวิปลาสธรรม ๑๒ ประการด้วยกัน

ความกระทำให้ใจโดยแยบคายว่า ๑) สิ่งทั้งหลายเป็นอสุภะ ล้วนแต่ไม่สวยไม่งาม ๒) สิ่งทั้งหลายเป็นทุกข์ ล้วนแต่ไม่สุขไม่สบาย ๓) สิ่งทั้งหลายเป็นอนิจจัง ล้วนแต่ไม่เที่ยงไม่ยั่งยืน ๔) สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ล้วนแต่ไม่ใช่ตัวตนที่จะพึงบังคับบัญชาว่ากล่าวให้เป็นไปตามใจชอบได้ การทำใจโดยแยบคาย เช่นนี้เรียกว่า โยนิโสมนสิการ

โยนิโสมนสิการ ๔ อย่างนี้ เป็นธรรมที่ตัดทวิภูฏวิปลาส จิตตวิปลาส และสัญญาวิปลาส เมื่อตัดวิปลาสธรรมเหล่านี้ได้ ก็เป็นประโยชน์อันยิ่งใหญ่ เป็นไปเพื่อพระนิพพาน เหตุนี้ พระพุทธองค์ จึงได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า โยนิโสมนสิการโร ภิกขเว มหโต อตถาย สิวตตติ ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความกระทำให้ใจโดยแยบคาย ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่หลวง

และทรงแสดงว่า เป็นไปเพื่อปราบวิจิจิจฉา ความสงสัยที่ยังไม่เกิดขึ้น ก็ไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมอันตรธานไป ว่าเป็นธรรมที่สกัดกั้นอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ไม่ให้มีโอกาสเกิดขึ้นได้ ส่วนที่เกิดขึ้นแล้วก็ย่อมอันตรธานไป ว่าเป็นธรรมที่ยังกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ให้ได้เกิดขึ้น กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ให้ตั้งมั่นและเจริญยิ่งขึ้น ว่าเป็นไปเพื่อทำ สัมมาทวิภูฏที่ยังไม่เกิดขึ้น ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็ให้เจริญมั่นคงยิ่งขึ้น ว่าเป็นธรรมที่ยังโพชนงค์ อันเป็นองค์เครื่องตรัสรู้ ที่ยังไม่เกิดขึ้น ให้ได้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ให้ได้ถึงซึ่งความบริบูรณ์ ว่าเป็นไปเพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม เพื่อความไม่เสื่อมสลายเพื่อความไม่เสื่อมสูญอันตรธานไป ถ้าหากมีความประมาท ขาดโยนิโสมนสิการ เป็นโยนิโสมนสิการ ก็ยังให้ วิปลาสธรรม ๑๒ ประการนี้เกิดขึ้น เป็นเหตุให้ไม่รู้ความจริงของรูปของนามว่า เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ๓ อย่างนี้แหละที่เรียกว่า ไตรลักษณ์ แต่บุคคลทักๆ ไปไม่ใคร่แจ้งในไตรลักษณ์ เพราะว่า มีสิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์อยู่ มัวแต่เพลิดเพลิดในสิ่งที่ปิดบังนั้นเสีย จึงทำให้ไม่ได้มองและมองไม่เห็นไตรลักษณ์

สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ที่เกิดวิปลาส คือ มีความเห็นผิด เข้าใจผิด จำผิดขึ้นก็เพราะไม่แจ้งในไตรลักษณ์ ที่ไม่แจ้งในไตรลักษณ์ ก็เพราะมีสิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์อยู่ สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ คือ

๑. สันตติ ปิดบัง อนิจจัง สันตติ คือ ความสืบทอดของรูปนามที่เกิดขึ้นติดต่อกันอย่างรวดเร็ว เหลือเกิน จึงทำให้ไม่เห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของนามและของรูป ทำนองเดียวกับที่เห็นแสงไฟที่รูป ซึ่งแกว่งหมุนเป็นวงกลมอย่างรวดเร็ว ในที่มืดๆ จึงทำให้เห็นไปว่าแสงไฟนั้นติดกันเป็นพืด เป็นวงกลมไปเลย ฉะนั้น เมื่อไม่เห็นความเกิดดับ ก็ทำให้เข้าใจผิดไปว่ารูปนามนี้ไม่มีการเกิดดับ เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตนเราเขา เป็นของสวยงามน่าชื่นชมยินดี ต่อเมื่อได้กำหนดจนเกิดปัญญาเห็นความดับไปของนามของรูปอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งแล้ว จึงจะทำลายความวิปลาสที่เห็นว่าเที่ยงว่ายั่งยืน และประหามานะได้

๒. อิริยาบถ ปิดบังทุกข์ อันความทุกข์เวทนาทั้งหลาย ตามปกติเป็นส่วนมากนั้นเกิดจากอิริยาบถ เช่น นั่งมากก็เมื่อยเกิดทุกข์เวทนาขึ้นมาแล้วทนอยู่ไม่ได้ เดินมากก็เมื่อยทนอยู่ไม่ได้ ยืนมากก็ทน

ไม่ไหว แม้แต่นอนมากก็ลำบากนอนอยู่ไม่ได้นานเหมือนกัน อิริยาบถเก่าเป็นทุกข์นั้นย่อมรู้เห็นกันทั่วไปได้ โดยง่าย เมื่อนั่งนานก็เมื่อยทนไม่ได้จึงลุกเดิน ก็นึกว่าการเดินนั้นเป็นสุขสบายเพราะหายเมื่อย เดินนาน น้อยก็เหนื่อยทนไม่ได้ก็งีบนอน ก็นึกว่าการนอนนั้นเป็นสุขสบายเพราะหายเหนื่อย คือเห็นว่าอิริยาบถ ที่เปลี่ยนใหม่นั้นเป็นสุข เพราะขณะที่เปลี่ยนใหม่ๆ นี้ ทุกขเวทนายังไม่ทันเกิด แต่จริงอิริยาบถเก่าเป็น ทุกข์ อิริยาบถที่เปลี่ยนใหม่ก็จะเป็นทุกข์อีกเหมือนกัน รวมความว่า หนีทุกข์เก่าไปสู่ทุกข์ใหม่นั้นเอง อิริยาบถเก่านั้นเห็นทุกข์ได้ง่าย เพราะทุกขเวทนายากำลังมีอยู่ แต่อิริยาบถใหม่ก็สามารถพ้นทุกข์ไปได้ จะต้องสำแดงให้ทุกข์ปรากฏขึ้นมาอย่างแน่นอนไม่เรื้อรังช้า อิริยาบถเก่าที่กำลังมีทุกข์เวทนายอยู่ เป็นที่ตั้ง แห่ง โทมนัส อิริยาบถใหม่ที่นึกว่าเป็นสุขนั้นก็เป็นที่ตั้งแห่ง ตัณหา คือ อภิชฌา แต่ว่าการเจริญวิปัสสนา กัมมัฏฐานนั้น เพื่อกำจัดอภิชฌา และโทมนัส ทั้งสองอย่าง ที่กล่าวมานี้ เป็นการกล่าวถึงการเห็น ทุกขเวทนา ซึ่งผู้ที่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานย่อมจะเห็นทุกขเวทนา ก่อนเป็นเบื้องต้น เพราะทุกขเวทนา เป็นของหยาบ เห็นได้ง่าย ชั้นที่สอง จึงจะเห็นสังขารทุกข์ที่จะต้องถูกเบียดเบียนโดยความเกิดดับอยู่เป็น นิจ ต่อไปก็เห็น ทุกขลักษณะ คือ ความเกิดดับเป็นขั้นที่สาม และจะปรากฏทุกข์สัจ เป็นขั้นสุดท้าย ทุกขเวทนา เห็นได้ในอิริยาบถเก่า เห็นสังขารทุกข์ได้ในอิริยาบถใหม่ เห็นทุกขลักษณะได้เมื่อกำหนดนาม รูปจนสันตติชาติ และจะเห็นทุกข์สัจ ได้ในสังขารุ เบกขาญาณที่แก่กล้า มีกำลังพอที่จะอนุโลมให้เห็น อริยสัจ ทั้ง ๔ ได้ เมื่อเห็นทุกข์ ก็ทำลายวิปัสสนาธรรมที่เห็นว่าสุขว่าสบายนั้นได้ และประหาณตัณหา ลงได้

๓. ขนสัณญญา ปิดบังอนัตตา ขนสัณญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นก้อน เป็นแห่ง ความสำคัญว่า เป็นก้อนเป็นแห่งนั้น เป็นสิ่งที่ทำให้เห็นว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นคนเป็นสัตว์ ที่ว่าเป็นคนก็สำคัญเอาหมด ทั้งก้อนหมดทั้งแห่งนี้ว่าเป็นคน ถ้าย่อยก้อนนี้แห่งนี้ออกไปแล้ว ก็จะมีแต่ รูป เวทนา สัณญญา สังขาร วิญญูณ แทนนั่นเอง หากสิ่งที่เป็นคนเป็นตนเป็นตัวนั้นไม่มีเลย ถ้ายังถือทั้งก้อนทั้งแห่งว่าเป็นคนอยู่ ก็ ย่อมจะเข้าใจผิดไปว่าเป็นของเที่ยง เพราะยังยืนอยู่นับสิบๆ ปี เป็นสุข เป็นสาระ สวยงามน่ารักน่าใคร่ เมื่อเห็นอนัตตา ก็ทำลายวิปัสสนาว่า เป็นตัวเป็นตนบังคับบัญชาขึ้นได้ และประหาณทิวรรณลงได้ การ ทำลายสิ่งที่ปกปิดไตรลักษณ์ เพื่อให้เห็นไตรลักษณ์นั้น มีวิธีเดียว คือ การกำหนดเพ่งรูปนามตามวิธีที่ เรียกว่า เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ที่กำลังศึกษาอยู่บัดนี้

๑) ชั้น ๕

คำว่า “ชั้น” แปลว่า กอง เป็นที่รวมธรรมชาติทั้งปวงเข้าด้วยกัน มีปรากฏการณ์ร่วมกัน ๑๑ ประการ คือ ๑. เป็นสภาพที่เป็นมาแล้วในอดีต ๒. เป็นสภาพที่เป็นไปในอนาคต ๓. เป็นสภาพที่มีอยู่ใน ปัจจุบัน ๔. เป็นสภาพที่มีอยู่ภายใน ๕. เป็นสภาพที่มีอยู่ภายนอก ๖. เป็นสภาพที่หยาบ ๗. เป็นสภาพที่ ละเอียด ๘. เป็นสภาพที่ไกล ๙. เป็นสภาพที่ใกล้ ๑๐. เป็นสภาพเลว ๑๑. เป็นสภาพที่ประณีตของรูป รวม ๑๑ ประการนี้เป็นกองหนึ่ง

๑) รูปชั้น กองรูป ได้แก่ ธรรมชาติทั้งปวงที่มีปรากฏขึ้นมาแล้วก็ต้องสลายไปเสื่อมไปด้วยวิ โรธิปัจจัย คือปัจจัยที่ไม่ถูกกัน ได้แก่ ความร้อน ความเย็น เป็นต้น องค์ธรรม ได้แก่ รูป ๒๘^{๒๕๑)} (มหาภูต รูป ๔^{๒๕๒)}, อุปาทยรูป ๒๔^{๒๕๓)})

๒) เวทนาชั้น กองแห่งเวทนา มีหน้าที่เสวยอารมณ์ มี ๓ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา องค์ธรรม

^{๒๕๑} ติรยลละเอียด อภ.วิ.(บาลี)๓๕/๓๓/๑๔ , อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๓๓/๑๗ , วิสุทฺธิ.(บาลี)๒/๘๒

^{๒๕๒} ติรยลละเอียดใน ที.สี.(บาลี) ๙/๔๘๗/๒๑๘, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๘๗/๒๑๖

^{๒๕๓} ติรยลละเอียดใน อภ.สง.(บาลี) ๓๔/๕๘๔/๑๖๖-๒๓๘ , อภ.สง.(ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙

ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๒๕๔}

๓) สัญญาขั้น กงแห่งสัญญา มีหน้าที่จำอารมณ์ต่างๆ องค์ธรรม ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๒๕๕}

๔) สังขารขั้น กงแห่งสังขาร มีหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้คิดทำกุศล หรือให้ทำอกุศล และให้บำเพ็ญอุปปะทาน มี ๓ คือ ๑) ปุญญาภิสังขาร ให้ทำบุญซึ่งเป็นความดี ๒) อปุญญาภิสังขาร ปรุงแต่งจิตให้ทำอกุศล ๓) อเนญชาภิสังขาร ปรุงแต่งจิตให้คิดบำเพ็ญอุปปะทาน องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เว้นเวทนา, สัญญา) ที่ประกอบในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ตามสมควร^{๒๕๖}

๕) วิญญาณขั้น กงแห่งวิญญาณ มีหน้าที่รู้อารมณ์ ก็คือ จิต

ขั้น ๕ นี้เป็นปรมาตถธรรม ๓ คือ จิต เจตสิก และรูป เช่น อากาโรหยาจเข้าหายใจออกของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายเป็นต้น ตั้งแต่เกิดมาเคยหายใจเข้าออกอย่างไร เวลานี้ก็ยังเป็นเช่นนั้น และจะต้องเป็นเช่นนี้ต่อไปจนตลอดชีวิตทุกคนการปฏิบัติวิปัสสนาจึงให้กำหนดลมหายใจให้เป็นการตามรู้สภาวะ ครั้งแรกเริ่มรู้สึกเย็นที่จมูกซึ่งเป็นต้นลม กำหนดรู้ว่าโยธาตุลม คือรู้อาการเคลื่อนไปถึงทรวงอก ซึ่งเป็นฐานที่สองเป็นการกำหนดควาโยธาตุ ลมจะเลื่อนลงไปถึงท้อง ซึ่งเป็นฐานที่สาม ว่าโยธาตุนั้นจะกระทบท้องจนพองเห็นคือรู้ได้ด้วยใจแล้วก็กำหนดรูปพองที่ท้องก็ได้ เมื่อรู้สึกว่ายท้องพองเพราะลมกระทบก็รู้ผัสสะการกระทบถูกต้องของรูป เมื่อลมกลับออกจากท้องๆ ก็ยุบลง การรู้เพียงอาการเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปของพอง-ยุบ จึงจะเป็นวิปัสสนา เพราะอาการพอง-ยุบเป็นปรมาตถสภาวะเหมือนลมหายใจซึ่งเป็นไปตามธรรมชาติของขั้น แต่ถ้านั่งจ้องดูท้องว่าเมื่อไรจะพองจะยุบ หรือภาวนาว่าพอง ว่ายุบ อยู่เรื่อยไป โดยไม่จับปัจจัยของรูปนามและไม่ได้ปัจจุบัน ว่าไปเรื่อยๆ พงท้องเป็นนิमितก็เป็นสมณะเท่านั้น

อุปาทานขั้นเท่านั้น เป็นอารมณ์วิปัสสนา

คัมภีร์ฎีกา อภิธัมมัตถวิภาวินี อธิบายว่า ขั้นที่เป็นอารมณ์แก่อุปาทาน ชื่อว่าอุปาทานขั้น แต่เพื่อแสดงธรรมที่เป็นภูมิแห่งวิปัสสนา ธรรมที่มีอาสวะเท่านั้น ทรงแสดงว่าอุปาทานขั้น ๆ เหมือนอย่างว่า บรรดาธรรมมีรูปเป็นต้นนี้ มีอาสวะก็มี ไม่มีอาสวะก็มีฉันใด รูปจะเป็นฉันนั้นหาได้เพราะเป็นกามาวจรอย่างเดียว ๆ แต่บัณฑิตพึงเห็นรูปนั้นที่ทรงแสดงไว้ในขั้นทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งราสีของธรรมที่มีส่วนเหมือนกัน ส่วนรูปที่ทรงแสดงไว้ในอุปาทานขั้น โดยเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานและโดยอำนาจแห่งราสี^{๒๕๗}

๒) आयतने ๑๒

อายตนะ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา^{๒๕๘}

อายตนะเป็นเครื่องต่อที่สำคัญอันทำให้สัตว์ต้องเวียนว่าย ตายเกิดไม่มีที่สิ้นสุด และเมื่อเกิดมาแล้ว ก็อายตนะนี้เองเป็นปัจจัยให้ประพตติเป็นไปในเหตุที่จะให้เกิดทุกข์ หรือจะให้พ้นทุกข์ ขึ้นชื่อว่า

^{๒๕๔} ติสรายละเอียต อภิ.สง.(บาลี)๓๔/๖๐/๓๑, วิสุทฺธิ.(บาลี)๒/๑๐๑

^{๒๕๕} ติสรายละเอียต อภิ.สง.(บาลี)๓๔/๖๑/๓๒, วิสุทฺธิ.(บาลี) ๒/๑๐๓

^{๒๕๖} ติสรายละเอียต อภิ.สง.(บาลี)๓๔/๖๔/๓๒, วิสุทฺธิ (บาลี) ๒/๑๐๓

^{๒๕๗} ประโยค ๙ - อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา - หน้าที่ ๓๓๖

^{๒๕๘} ส.ส.(ไทย) ๘/๑

สัตว์แล้วจะไม่ต้องอาศัย อายุตนะเลยนั้น เป็นไม่มีอายุตนะ จำแนกโดยประเภทแห่งทวารก็มี ๖ เรียกว่า อชตตติกายตนะ เป็นอายุตนะภายใน จำแนกโดยประเภทแห่งอารมณ์ ก็มี ๖ เหมือนกัน เรียกว่า พาทิ รายตนะ เป็นอายุตนะภายนอก รวมอายุตนะมี ๑๒ คือ^{๒๕๙}

๑) จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่า อายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ จักขุทวาร เป็น เครื่องต่อ หรือต่อทางจักขุทวาร องค์กรธรรมได้แก่ จักขุปสาท เป็นรูปธรรม

๒) โสทายตนะ โสตะ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ โสตทวารเป็นเครื่อง ต่อ องค์กรธรรมได้แก่ โสตปสาท เป็นรูปธรรม

๓) ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ ฆานทวารเป็น เครื่องต่อ องค์กรธรรมได้แก่ ฆานปสาท เป็นรูปธรรม

๔) ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ ชิวหาทวารเป็นเครื่องต่อ องค์กร ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท เป็นรูปธรรม

๕) กายายตนะ กายะ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ กายทวารเป็น เครื่องต่อ องค์กรธรรมได้แก่ กายปสาท เป็น รูปธรรม

๖) รูปลายตนะ รูปรามณ์ ชื่อว่า อายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ จิตใจเป็นเครื่อง ต่อ โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึงทวาร องค์กรธรรมได้แก่ มโนทวาร เป็นนามธรรม (นามจิต)

๗) สัททายตนะ สัททารมณ์ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด เสียงเป็นเครื่อง ต่อ องค์กรธรรมได้แก่ สัททารมณ์ เป็น รูปธรรม

๘) คันธายตนะ คันธารมณ์ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ กลิ่นเป็น เครื่องต่อ องค์กรธรรมได้แก่ คันธารมณ์ เป็น รูปธรรม

๙) รสายตนะ รสารมณ์ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ รสเป็นเครื่องต่อ องค์กรธรรมได้แก่ รสารมณ์ เป็น รูปธรรม

๑๐) โผฏฐัพพายตนะ โผฏฐัพพารมณ์ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดคือ โผฏฐัพพะเป็นเครื่องต่อองค์กรธรรมได้แก่โผฏฐัพพารมณ์ ซึ่งมี ๓ คือ

ก. ปฐวีโผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ แฉ่ง อ่อน เป็นรูปธรรม

ข. เตโชโผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ ร้อน เย็น เป็น รูปธรรม

ค. วาโยโผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ หย่อน ตึง เป็น รูปธรรม

๑๑) มนายตนะ จิต ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ จิตใจเป็นเครื่องต่อ โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึงทวาร องค์กรธรรมได้แก่ มโนทวาร เป็นนามธรรม (นามจิต) ๑ ๒)

อัมมายตนะ สภาพธรรมต่างๆ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิดคือธรรมเป็นเครื่องต่อองค์กร ธรรมได้แก่ธรรม๖๙คือ

ก. สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม

ข. เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม (นามเจตสิก)

ค. นิพพาน ๑ เป็นนามธรรม (นามนิพพาน)^{๒๖๐}

^{๒๕๙} นายบุญมี เมธางกูร, นายวรรณสิทธิ์ ไวกยะเสวี .คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริเฉทที่๗ สมุจจยสังคหวิภาค,พิมพ์ครั้งที่๓ พิมพ์ที่เทพประทานการพิมพ์ หน้า ๑๐๑

^{๒๖๐} อภิ.วิ.(บาลี) ๓๕/๑๕๕/๗๙ ,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๕๕/๑๓๓ ,วิสุทธฺิ.(บาลี)๒/๑๒๕-๑๒๘

๓) ธาตุ ๑๘

อตตโน สภาว ธาเรตีติ ธาตุ ฯ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตนนั้น ชื่อว่า ธาตุ คือ สิ่งที่ทรงสภาพของตนไว้โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง หรือวิปริตไปเป็น อย่างอื่น เป็นต้นว่า สภาพที่ทรงไว้ซึ่งความแข็ง ก็เรียกว่า ปฐวีธาตุ สภาพที่ทรงไว้ซึ่งการรับรู้อารมณ์ ก็เรียกว่า วิญญานธาตุ เป็นสภาพที่มีอยู่เอง เป็นเอง ไม่มีสัตว์ มีบุคคลทำขึ้นหรือสร้างขึ้นมาเลย

พระผู้มีพระภาคทางแจกอายตนะออกไปเป็น ๗ ประการ ด้วยอำนาจแห่งวิญญานธาตุทั้ง ๗ แล้วจึงตรัสไว้ ๑๘ อย่างรวมกับอายตนะ ๑๑ ที่เหลือ^{๒๖๑} คือ

๑) จักขุธาตุ จักขุ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รูปารมณ์มากระทบได้ ได้แก่ จักขุประสาท

๒) โสตธาตุ โสตะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่สัททารมณ์มากระทบได้ องค์กรธรรม ได้แก่ โสตประสาท

๓) ฆานธาตุ ฆานะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่คันธารมณ์มากระทบได้ องค์กรธรรม ได้แก่ ฆานประสาท

๔) ชิวหาธาตุ ชิวหา ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รสารมณ์มากระทบได้ องค์กรธรรม ได้แก่ ชิวหาประสาท

๕) กายธาตุ กายะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่โณภูมัพพารมณ์มากระทบได้ องค์กรธรรม ได้แก่ กายประสาท

๖) รูปธาตุ รูปารมณ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับจักขุประสาทได้ องค์กรธรรม ได้แก่ สีต่างๆ

๗) สัทธาธาตุ สัททารมณ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับโสตประสาทได้ ได้แก่ เสียงต่างๆ

๘) คันธธาตุ คันธารมณ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับฆานประสาทได้ ได้แก่ กลิ่นต่างๆ

๙) รสธาตุ รसरมณ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับชิวหาประสาทได้ องค์กรธรรม ได้แก่ รสต่างๆ

๑๐) โณภูมัพพธาตุ โณภูมัพพารมณ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับกายประสาทได้ องค์กรธรรม ได้แก่ สัมผัสต่างๆ

๑๑) จักขุวิญญานธาตุ จักขุวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการเห็น ได้แก่ จักขุวิญญานจิต ๒

๑๒) โสตวิญญานธาตุ โสตวิญญาน ชื่อว่าธาตุ ทรงไว้ซึ่งการได้ยิน ได้แก่ โสตวิญญานจิต ๒

๑๓) ฆานวิญญานธาตุ ฆานวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้กลิ่น องค์กรธรรม ได้แก่ ฆานวิญญานจิต ๒

๑๔) ชิวหาวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้รส ได้แก่ ชิวหาวิญญานจิต ๒

๑๕) กายวิญญานธาตุ กายวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สัมผัส ได้แก่ กายวิญญานจิต ๒

^{๒๖๑} อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวีนิฎฐิกา - หน้า ที่ ๓๓๓๔

๑๖) มโนธาตุ จิต ๓ ดวง ชื่อว่ามโนธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรับรู้ปัญจารมณ้อย่างสามัญ องค์ธรรมได้แก่ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉันจิต ๒

๑๗) มโนวิญญาณธาตุ จิต ๗๖ ดวง ชื่อว่ามโนวิญญาณธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรับรู้ อารมณณ์เป็นพิเศษ องค์ธรรมได้แก่ จิต ๗๖ (เว้นทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ มโนธาตุ ๓)

๑๘) ธรรมธาตุ สภาวะธรรม ๖๙ ชื่อว่าธรรมธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะลักษณะของตนๆ องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน^{๒๖๒}

ธาตุ มี ๑๘ ก็ด้วยการเกิดขึ้นของวิญญาณ โดยอำนาจหรือความสามารถแห่งทวาร ๖ และ อารมณณ์ ๖ หมายความว่า ด้วยอำนาจแห่งอายตนะภายใน คือ ทวาร ๖ รับกระทบกับ อายตนะภายนอก คือ อารมณณ์ ๖ จึงทำให้เกิด วิญญาณ ๖ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญาณธาตุ ฆานวิญาณธาตุ ชิวหาวิญาณธาตุ กายวิญาณธาตุ และ มโนวิญญาณธาตุ เป็นหมวดๆ (คือเป็นชุด)

๔) อินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ แปลว่า เป็นผู้ปกครอง หมายความว่า สามารถทำให้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้น ต้องเป็นไปตามอำนาจของตน^{๒๖๓}

๑) จักขุอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเห็น องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท

๒) โสตอินทรีย์ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการได้ยิน องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาท

๓) ฆานินทรีย์ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้กลิ่น องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาท

๔) ชิวหาอินทรีย์ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้รส องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท

๕) กายินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการสัมผัส องค์ธรรมได้แก่ กายปสาท

๖) อิตถินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง ได้แก่ อิตถิภวารูป

๗) ปุริสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย ได้แก่ ปุริส ภวารูป

๘) ชีวิตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูปและนาม องค์ธรรมได้แก่ ชีวิตินทรีย์เจตสิก และชีวิตินทรีย์เจตสิก

๙) มนินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด

๑๐) สุขินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในสุขสหคตกายวิญญาณจิต ๑

๑๑) ทุกخينทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยทุกข์กาย องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ๑

๑๒) โสมนัสสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความพอใจ องค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒

๑๓) โทมนัสสินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒

๑๔) อุเบกخينทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณณ์เป็นกลาง องค์ธรรม เวทนาเจตสิกที่ในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕

๑๕) สัทธินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรมได้แก่ สัทธา

^{๒๖๒} อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๘๓/๑๐๒ , อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๘๓/๑๔๒ , วิสุทธิติ.(บาลี) ๒/๑๒๙

^{๒๖๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมะโชติกะ), หน้า ๑๑๔.

เจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑

๑๖) วิริยอินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเพียร ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕

๑๗) สตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการระลึกชอบ ได้แก่ สติเจตสิกที่ในโสภณเจตสิก ๙๑

๑๘) สมาธินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียว องค์ธรรมได้แก่ เอกัตตเจตสิกที่ในจิต ๗๒ (เวทนาวิริยจิต ๖๒ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)

๑๙) ปัญญินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙

๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามีตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้ องค์ธรรม ปัญญาเจตสิกที่ในโสตาปัตติมรรคจิต ๑

๒๑) อัญญินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนเคยรู้ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมรรคจิตเบื้องบน ๓ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓

๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในอรหัตตผลจิต ๑^{๒๖๔}

โดยภูมิ แบ่งเป็น ๔ คือ

๑. กามาวจรอินทรีย์ ได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์

๒. กามรูปอุปรูปโลกุตตรอินทรีย์ ได้แก่ ชิวิตินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกชินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์

๓. กามรูปโลกุตตรอินทรีย์ ได้แก่ โสมนัสสินทรีย์

๔. โลกุตตรอินทรีย์ ได้แก่ อัญญัตถัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์^{๒๖๕}

๕) อริยสัจ ๔^{๒๖๖}

อริยสัจ แปลว่า ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นพระอริยะ^{๒๖๗} เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะเหตุนี้ พึงทำความเพียรเพื่อรู้ชัดตามความเป็นจริง”^{๒๖๘} มีทั้งหมด ๔ ประการ คือ

๑. ทุกขอริยสัจ

ทุกข์ มีความหมายว่า บีบคั้น, อันปัจจัยปรุงแต่ง, ให้เร่าร้อน, ปรวนแปร^{๒๖๙} มีอรรถ ๔ ประการ คือ

^{๒๖๔} อภิ.วิ.(บาลี) ๓๕/๒๑๙/๑๑๘, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗, วิสุทฺธิ.(บาลี) ๒/๑๓๖

^{๒๖๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ), หน้า ๑๑๔.

^{๒๖๖} ดูรายละเอียด อภิ.วิ.(บาลี) ๓๕/๑๘๙/๑๑๙, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๙/๑๖๓, วิสุทฺธิ.(บาลี) ๒/๑๓๙

^{๒๖๗} วิกง.มูลฎี.(บาลี) ๑๘๙/๕๘

^{๒๖๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๗/๖๐๙ - ๖๑๐.

^{๒๖๙} อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๙๐

๑. ปิณฑโถ มีอรรถาภิธานอยู่เป็นนิจ
๒. สงขตโถ มีอรรถาภิธานต้องปรุงแต่งอยู่เนื่องๆ
๓. สนตปตโถ มีอรรถาภิธานเร้าร้อนอยู่ไม่วาย
๔. วิปริณามตโถ มีอรรถาภิธานไม่คงที่ แปรปรวนอยู่เสมอ^{๒๗๐}

ทุกขอริยสัง ตามนัยแห่งพระอภิธรรมแสดงว่า

องค์ธรรมได้แก่ โลกียจิต ๘๑, เจตสิก ๕๑ (เว้นโลกเจตสิก) , รูป ๒๘ รวมเป็นธรรม ๑๖๐ เป็นทุกข์ทั้งหมดเลย เป็นตา เป็นหู เป็นจมูก เป็นลิ้น เป็นกาย เป็นอวัยวะต่างๆ เป็นทุกข์ เป็นทุกข์สังจะ แสดงความเป็นทุกข์ คือทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้

ชาติทุกข์ ชราทุกข์ และมรณทุกข์ จัดเป็นทุกข์สัง เพราะเป็นทุกข์โดยอ้อม

ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ ก็จัดเป็นทุกข์สังเช่นเดียวกัน เพราะเป็นทุกข์โดยตรง

ความจริงแล้ว ชาติ เป็นต้น เกิดจากอุปาทานขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน ถ้าไม่มีอุปาทานขันธแล้วความเกิดเป็นต้นก็มีไม่ได้ ดังนั้น กล่าวโดยย่ออุปาทานขันธ ๕ ที่ปรากฏในขณะเห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ประจำสังขารที่แปรปรวนและเป็นที่ตั้งของชาติทุกข์ เป็นต้น^{๒๗๑}

ตามนัยแห่งพระสูตรแสดงว่า ทุกขอริยสัง ได้แก่

(๑) ชาติทุกข์ ความเกิดเป็นทุกข์ เพราะมีการเกิดในภพใหม่นั้นเป็นลักษณะ มีการประสิทธิประสาททุกข์ให้เป็นกิจ มีการตั้งอยู่ในภพนั้นเป็นเครื่องปรากฏ

(๒) ชราทุกข์ ความแก่ชราเป็นทุกข์ เพราะมีความเสื่อมหรือความห่อม คร่ำคร่าเป็นลักษณะ มีการนำเข้าหาความตายเป็นกิจ มีการสูญเสียความสวยงามเป็นเครื่องปรากฏ

(๓) มรณทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ เพราะมีการจืดหรือเคลื่อนไปเป็นลักษณะ มีการพลัดพรากหรือแตกสลายเป็นกิจ มีการปราศไปจากคติที่ตนได้อยู่เป็นเครื่อง ปรากฏ

(๔) โสภทุกข์ ความโสภคร่ำเป็นทุกข์ เพราะ มีการแผดเผาจิตใจให้เร้าร้อน ด้วยกิเลสเป็นลักษณะ มีการทำให้จิตใจกระสับกระส่ายเป็นกิจ มีการละห้อยละเหี่ยใจ เป็นเครื่องปรากฏ

(๕) ปริเทวทุกข์ การบ่นพร่ำรำพันเป็นทุกข์ เพราะมีการรำไรพร่ำบ่นเป็น ลักษณะ มีการประกาศคุณและโทษเป็นกิจ มีการกล่าวววกไปวนมาเป็นเครื่องปรากฏ

(๖) ทุกขทุกข์ ความไม่สบายกายเป็นทุกข์ เพราะมีการไม่แข็งแรง หรือ ไม่สะดวก ไม่แคล่วคล่องเป็นลักษณะ มีการทำให้ใจไม่สบายไปด้วย หรือมีความ วิตกกังวลเป็นกิจ มีความลำบากทางกายเป็นเครื่องปรากฏ ทุกข์นี้ได้แก่ ทุกขเวทนา อันมีชื่อเรียกว่า ทุกขทุกข์ ที่มีชื่อว่าทุกขทุกข์ เพราะเมื่อกล่าวโดยสภาพ ก็มีสภาพเป็นทุกข์ เมื่อกล่าวโดยชื่อ ก็มีชื่อเป็นทุกข์

(๗) โทมนัสทุกข์ ความเสียใจเป็นทุกข์ เพราะมีการเสียใจ น้อยใจ กลุ่มใจ เป็นลักษณะ มีการชอกช้ำใจเป็นกิจ มีการไม่เข้มแข็งรื่นเริงใจ หรือมีการหงอยเหงา เศร้าใจเป็นเครื่องปรากฏ

(๘) อุปายาสทุกข์ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ เพราะมีความคับแค้นแน่น ออกแน่นใจเป็นลักษณะ มีการทำให้สะอื้นและอัดอั้นตันใจเป็นกิจ มีการเดือดดาล เป็นเครื่องปรากฏ เพื่อให้เห็นความ

^{๒๗๐} ดูรายละเอียดใน สารัตถสมุจจัย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๕๓ - ๖๑.

^{๒๗๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), ตรวจชำระ, หน้า ๒๘๓

แตกต่างกันในระหว่าง โสกะ ปริเทวะ และอุปายาสะ จึงมี ข้ออุปมาว่า น้ำมันที่อยู่ในกะทะ ซึ่งตั้งอยู่บนเตาไฟที่ร้อนจัดจนน้ำมันเดือด ความเดือด ของน้ำมันนี้ อุปมาเหมือน โสกะเดือดพล่านจนน้ำมันล้นปากกะทะออกมา อุปมาดัง ปริเทวะ คือความเศร้า โสกะนั้นเพิ่มพูนมากขึ้น จนล้นออกมาทางปากถึงกับบนพรำพรำพันไปพลางร้องไห้ไป พลางน้ำมันที่เดือดพล่านจนล้นปากกะทะออกมานั้น กลับไม่ล้น เพราะงวดแห้งลงไปจนล้นออกไม่ได้ มีแต่จะเหือดแห้งไปจนถึงกับไหม้ไปเลยนั้น

(๙) อับปิเยหิ สัมปิโยโค ทุกโข การได้พบกับสิ่งที่ไม่ชอบใจเป็นทุกข์ เพราะมีการประสบกับอารมณ์ที่ไม่ต้องการเป็นลักษณะ มีการทำให้ชุ่มใจเป็นกิจ มีการทำให้ปราศจากสุขเป็นเครื่องปรากฏ

(๑๐) ปิเยหิ วิปปิโยโค ทุกโข การสูญเสียสิ่งที่รักเป็นทุกข์ เพราะมีการพลัด พრაจากสิ่งที่รักเป็นลักษณะ มีการยังความโศกให้เกิดขึ้นเป็นกิจ มีการฉิบหายจาก วัตถุอันเป็นที่รักเป็นเครื่องปรากฏ

(๑๑) ยัมปิจฉัง น ลภติ ตัมปิ ทุกขัง ความไม่สมปรารถนาเป็นทุกข์ เพราะมีการอยากได้วัตถุที่ไม่ควรได้เป็นลักษณะ มีการพยายามแสวงหาวัตถุนั้นเป็นกิจ มีการไม่สมประสงค์เป็นเครื่องปรากฏ

(๑๒) สังขิตเตน ปัญฺจูปาทานักขันธา ทุกขา รวมนยอดสรุปว่า อุปาทาน ชั้น ๕ นั้นแหละเป็นทุกข์เพราะอุปาทานชั้น ๕ เป็นเหตุให้ทุกข์ทั้ง ๑๑ ประการ ดังกล่าวแล้วนั้น อาศัยเกิด ถ้าไม่มีชั้น ๕ เลย ทุกข์ก็ไม่รู้ว่าจะอาศัยเกิดที่ไหนได้ เมื่ออุปาทานชั้น ๕ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนี้เป็นทุกข์ ดังนั้นผู้ที่ยินดีใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ชื่อว่ายินดีทุกข์ ชอบก็ ชื่อว่า ชอบทุกข์ รักก็ชื่อว่ารักทุกข์ แสวงหาชื่อก็ชื่อว่าแสวงหาทุกข์ เพราะว่าเป็น ไปเสียเช่นนี้ จึงไม่พ้นทุกข์ไปได้เลย สมกับคำที่ว่า ผู้ใดชอบทุกข์ ผู้นั้นไม่พ้นทุกข์ ผู้ใดไม่ชอบทุกข์ ผู้นั้นจึงจะพ้นทุกข์

๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ

สมุทัย แปลว่า ต้นเหตุหรือประมุขมา หมายถึง เป็นเหตุมอปปให้ซึ่งผล^{๒๗๒} ดังนั้น ทุกขสมุทัย จึงแปลว่า ต้นเหตุให้เกิดทุกข์ อันว่าต้นเหตุให้เกิดทุกข์นั้นคือ ตัณหา องค์กรธรรมได้แก่ โลกเจตสิก มีอรรถ ๔ ประการ^{๒๗๓} คือ

๑. อายุหนตโต มีอรรถว่ากระทำให้ทุกข์บังเกิดขึ้น
๒. นิทานตโต มีอรรถว่าเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์
๓. สงโยคตโตมีอรรถว่า ประกอบไว้ซึ่งทุกข์มิให้พ้นไป
๔. ปลิโพตโต มีอรรถว่า ให้กังวลอยู่แต่ในกองทุกข์

ตามนัยแห่งพระอภิธรรมแสดงว่า ได้แก่ โลกเจตสิกดวงเดียวเท่านั้น ส่วนนัยแห่งพระสูตรแสดงว่า สมุทยอริยสัจจ ได้แก่ อวิชชา และตัณหา อันเป็นการแสดงตามนัยแห่งปฏิจจสมุปปาท อวิชชาคือโมหะเป็นมูลเหตุแห่งอดีต ตัณหา คือโลภะเป็นมูลในปัจจุบัน

ตัณหา มี ๓ คือ

๑. กามตัณหา ได้แก่ ความยินดี ชอบใจ พอใจ และความปรารถนาในอารมณ์ ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส การสัมผัสถูกต้อง และความนึกคิด ความปรารถนา เช่นนี้ได้แก่ โลกเจตสิกที่ประกอบกับจิต ทั้ง ๘ ดวง

^{๒๗๒} อภ.วิ.อ.(บาลี) ๙๐, วิสุทฺธิ. (บาลี)๒/๑๔๐-๑๔๓

^{๒๗๓} ดูรายละเอียดใน สารัตถสมุจจัย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๕๓ - ๖๑.

๒. ภาวตัณหา ได้แก่ ความชอบใจติดใจในกามภพ คือ การได้เกิดเป็นมนุษย์และ เทวดา ๑, พึงพอใจในรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นรูปพรหม ๑, พึงพอใจในอรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นอรูปพรหม ๑, พึงพอใจในฉานสมบัติ คือ การได้รูปฉาน อรูป ฉาน ๑ และความพึงพอใจในกามคุณอารมณ์ที่ประกอบด้วยสัสสตทิวฐิ โดยยึดถือ ว่าไม่สูญหายไปไหน เป็นอย่างใดก็เป็นอยู่อย่างนั้น ๑ ความปรารถนา เช่นนี้ ได้แก่ โลกที่สหระคตด้วยสัสสตทิวฐิ^๔ ดวง

๓. วิภาวตัณหา ได้แก่ ความติดใจชอบใจในอุจเฉททิวฐิ คือติดใจว่าสัตว์ทั้งหลาย ตายไปแล้วก็สูญ กรรมและผลของกรรมก็สูญตามไปด้วยเหมือนกัน เช่นนี้ ได้แก่ โลกที่สหระคตด้วยอุจเฉททิวฐิ^๕ ดวง

๓. ทุกขนิโรธอริยสัง

นิโรธ มีความหมายว่า สลัดออก, อันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้, เป็นอมตะ นั่นก็คือ นิพพาน

นิพพาน มีอรรถ ๔ ประการ คือ

๑. นิสสรณตโถ มีอรรถว่า สลัดออกจากทุกข์ทั้งปวง
๒. อปฺลิโพตตโถ มีอรรถว่า มิได้กังวลอยู่ด้วยกองทุกข์
๓. อสงขตตโถ มีอรรถว่า มิได้มีสิ่งใดมาประชุมตกแต่ง
๔. อมตตโถ มีอรรถว่า ไม่มีการตายการเกิดสืบไปอีกเลย

นิโรธสัง หมายถึง นิพพาน เพราะนิพพานเป็นที่ดับสิ้นแห่งตัณหา ตัณหาเป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์ เมื่อดับตัณหาอันเป็นต้นเหตุลงได้แล้ว ผลคือทุกข์อันเป็นปลายเหตุก็มีไม่ได้โดยอยู่เอง เพราะผลย่อมมาจากเหตุ เมื่อเหตุดับผลก็ดับ เมื่อสิ้นทุกข์ ก็ถึงซึ่งความสุข

ลักษณะทิวคฺจะแห่งนิพพานแสดงไว้ว่า

สนฺติ ลกฺขณํ	มีความสงบจากเพลิงทุกข์ เป็นลักษณะ
อจฺจตุ รสา	มีความไม่แตกดับ เป็นกิจ
อนิมนิตฺต ปจฺจุปฺภูตฺตํ	ไม่มีนิमितเครื่องหมาย เป็นอาการปรากฏ
(วา) นิสสรณ ปจฺจุปฺภูตฺตํ	(หรือ) มีความออกไปจากภพ เป็นผล
ปทฺตฺตํ น ลภฺภติ	ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากเหตุจากปัจจัยทั้งปวง)

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง หนทางที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรมได้แก่ มัคคังคเจตสิก ๘ ดวง มีปัญญาเจตสิก เป็นต้น ที่ในมรรคจิต ๔

มรรคสัง คือ อริยมรรคมืองค์ ๘ อันมีสัมมาทิวฐิเป็นต้น ซึ่งหยั่งเห็นพระนิพพานโดยประจักษ์^{๒๗๔} มีอรรถ ๔ ประการ^{๒๗๕} คือ

๑. นียยานตโถ มีอรรถว่า เป็นเครื่องนำออกจากทุกข์
๒. เหตุวตโถ มีอรรถว่า เป็นเหตุดับเสียซึ่งกองทุกข์

^{๒๗๔} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๘๙.

^{๒๗๕} ดูรายละเอียดใน สารัตถสมุจจย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๕๓ - ๖๑.

๓. ทสสนตโถ มีอรรถว่า เป็นเครื่องให้เห็นพระนิพพาน

๔. อธิปัตยตโถ มีอรรถว่า เป็นใหญ่ในการให้สำเร็จกิจในอันที่จะดับทุกข์ทั้งปวง

มรรคอรียสัจ ได้แก่ อัญ्ञังคิกมรรค คือ มรรคมืองค์ ๘

๑. สัมมาทิฏฐิ หมายถึง มีปัญญาเห็นแจ้งอรียสัจ ๔ เห็นไตรลักษณ์ หรือเห็นปฏิจจสมุปบาท ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมคคจิต ๔ ประหารมิจฉาทิฏฐิ คือ อวิชชา(โมหะ)ตามกำลังแห่งมรรคนั้นๆ

๒. สัมมาสังกัปปะ หมายถึง ความนึกคิดในทางสละปลอดจากกาม ความนึกคิดปลอดจากพยาบาท และ ความนึกคิดปลอดจากการเบียดเบียน ได้แก่ วิตกเจตสิกที่ในมคคจิต ๔ ประหาร กามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก ตามกำลังแห่งมคค มิแต่การยกจิตขึ้นสู่อารมณฺ์ พระนิพพาน คือ มีวิตกในนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์

๓. สัมมาวาจา หมายถึงพูดคำสัตย์ พูดไม่ส่อเสียด พูดคำอ่อนหวาน พูดสิ่งมีสาระ ได้แก่ สัมมาวาจาวิรตีเจตสิกที่ในมคคจิต ๔ ประหารมิจฉา วาจา คือ วจีทุจจริต ๔ ตามกำลังแห่งมคค โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์

๔. สัมมากัมมันตะ หมายถึงไม่เบียดเบียนชีวิตสัตว์ทั้งหลาย ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติผิดในกาม ได้แก่ สัมมากัมมันตวิรตีเจตสิกที่ในมคคจิต ๔ ประหาร มิจฉากัมมันตะ คือ กายทุจจริต ๓ ตามกำลังแห่งมคค โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์

๕. สัมมาอาชีวะ หมายถึงเว้นมิจฉาชีพ ประกอบสัมมาอาชีวะ ได้แก่ สัมมาอาชีวะวิรตีเจตสิก ในมคคจิต ๔ ประหาร มิจฉาอาชีวะ คือมีความเป็นอยู่ที่ทุจจริต ๗ ประการ โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณฺ์

๖. สัมมาวายามะ หมายถึงเพียรระวังความชั่วไม่ให้เกิดขึ้น เพียรกำจัดความชั่วที่เกิดขึ้น ได้แก่ วิรียเจตสิกที่ในมคคจิต ๔ ประหารมิจฉาวยามะ คือความเพียรที่ผิดที่เป็นทุจจริต มิแต่เพียรถึงพระนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็น อารมณฺ์

๗. สัมมาสติ หมายถึงพิจารณาเห็นกายในกาย เวทนาในเวทนา จิตในจิต และในธรรม ได้แก่ สติเจตสิกที่ในมคคจิต ๔ ประหารมิจฉาสติ คือ ความ ปราศจากสติสัมปชัญญะ คงมิแต่สติที่ระลึกอยู่แต่พระนิพพาน โดยมีพระนิพพาน เป็นอารมณฺ์

๘. สัมมาสมาธิ หมายถึงฉาน ๔^{๒๗๖} ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในมคคจิต ๔ ประหารมิจฉาสมาธิ คือการขาดความตั้งใจมั่นโดยชอบ คงมิแต่ความตั้งใจมั่นแน่วแน่ในพระนิพพาน โดยมีพระนิพพาน เป็นอารมณฺ์

มรรคสัจ องค์กรธรรมได้แก่ เจตสิกธรรม ๘ คือ

๑) ปัญญาเจตสิก เรียกว่าสัมมาทิฏฐิ

๒) วิตกเจตสิก เรียกว่าสัมมาสังกัปป

๓ - ๕) วิรตีเจตสิก คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต และสัมมาอาชีโว

๖) วิรียเจตสิก คือ ความเพียร ได้แก่ สัมมาวายาโม

๗) สติเจตสิก คือระลึกอยู่ในสัมมาสติ ได้แก่ สติปฏิฐาน ๔

๘) เอกัคคตาเจตสิก คือสมาธิ ได้แก่ สัมมาสมาธิในมรรค ๘ คือต้องมีใจตั้งมั่นระลึกอยู่ในสติปฏิฐาน ๔ เท่านั้น สัมมาวายาโมก็เพียรระลึกอยู่ในสติปฏิฐาน ๔ ในมรรคมืองค์ ๘ นี้ต้องเนื่องกันไปทั้งหมด

^{๒๗๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

อริยมัคคนั้นแหละที่ได้ชื่อว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังจ เป็นข้อปฏิบัติไป สู่ธรรมที่ดับ ทุกข์ ให้สัตว์ที่ดับทุกข์โดยไม่มีเหลือ เป็นอริยสังจของจริงอันบริสุทธิ ไปจากข้าศึก เป็นของจริงที่พระ อริยเจ้าได้เข้าถึงแล้ว

พระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่า

๑. นี้ทุกข์อริยสังจ ควรกำหนดรู้ เราได้กำหนดรู้แล้ว
๒. นี้ทุกข์สมุททยอริยสังจ ควรละเสีย เราละได้แล้ว
๓. นี้ทุกขนิโรธอริยสังจ ควรทำให้แจ้ง เราได้ทำให้แจ้งแล้ว
๔. นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังจ ควรให้เจริญ เราได้ให้เจริญแล้ว^{๒๗๗}

ภิกษุทั้งหลาย ตราบใดที่ปัญญาอันรู้เห็นตามที่เป็นจริงในอริยสังจ ๔ เหล่านี้ของเรา ซึ่งมีรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ อย่างนี้ ยังไม่หมดจดแก่เรา ตราบนั้นเรายังไม่ประกาศตนว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมา สัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก ที่มีเวทดา มาร และพรหม ในเหล่าสัตว์มีสมณะ พราหมณ์ พร้อมด้วยเวทดาและมนุษย์,^{๒๗๘} ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า ‘ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ขาดนี้เป็นชาติสุดท้ายบัดนี้ภาพใหม่ไม่มีอีก’^{๒๗๙}

โดยสรุปอริยสังจ ๔ คือ ธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ ด้วยญาณทัสสนะตามที่ เป็นจริง หมายถึง สังขญาณ กิจจญาณ กตญาณ เหล่านี้ ญาณทัสสนะ ๓ รอบ ๑๒ อาการ หมายถึง สังขญาณ กิจจญาณ กตญาณ เกิดขึ้นเวียนไปในอริยสังจ ๔ ข้อ ข้อละ ๓ รอบ (๔ คูณ ๓ เท่ากับ ๑๒) รวมเป็น ๑๒ รอบ ดังนี้

- ก. (๑) นี้ทุกข์ (๒) ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ (๓) ทุกข์นี้กำหนดรู้แล้ว
- ข. (๑) นี้สมุททัย (๒) สมุททัยนี้ควรละ (๓) สมุททัยนี้ละแล้ว
- ค. (๑) นี้นิโรธ (๒) นิโรธนี้ควรทำให้แจ้ง (๓) นิโรธนี้ทำให้แจ้งแล้ว
- ง. (๑) นี้มรรค (๒) มรรคนี้ควรทำให้เจริญ (๓) มรรคนี้ทำให้ เจริญแล้ว^{๒๘๐}

๖) ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

ปฏิจจสมุปบาท แปลว่า การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกัน มีความหมายว่า เป็นธรรมที่เป็นเหตุ ให้เกิดผลต่อเนื่องกันไม่ขาดสายจึงทำให้ต้องวนอยู่ในสังสารวัฏ (ลำดับของขันธ ธาตุ อายตนะ ที่เป็นอยู่ โดยไม่ขาดสายนั้น เรียกว่าสังสารวัฏ)

ปฏิจจสมุปบาท มีลักษณะ รสะ ปัจจุปฏิฐาน และปทัฐาน ดังนี้
ชรามรณาทิน ธมมานิ ปจจยลกขโณ มีอุปการะแก่ปัจจุบุบันธรรมทั้งหลาย
เช่น ชรา มรณะ เป็นต้น เป็นลักษณะ
ทุกขานุพฺนธฺนโรโส มีการทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดในวัฏฏสงสารเนื่องๆเป็นกิจ

^{๒๗๗} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๒ - ๒๓.

^{๒๗๘} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒ - ๕๙๖.

^{๒๗๙} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖/๑๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๔.

^{๒๘๐} ส.ม.อ. ๓/๑๐๘๑/๓๘๐, สารตถ. ฎีกา ๓/๑๖/๒๑๙.

กมมคคปจจุปฏฐาโน

เป็นทางเวียนว่ายในวัฏฏสงสารที่นำกลัวหรือเป็นทางเดิน
ที่ไม่ถูกต้อง คือคดเคี้ยวและเป็นทางที่ตรงกันข้ามกับทาง
ไปพระนิพพานเป็นอาการปรากฏ

อาสาปทฏฐาโน

มีอาสวะเป็นเหตุใกล้

ปฏิจจสมุปบาท มี ๑๒ องค์ คือ

๑) อวิชชา ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญาคือ การไม่รู้ตามความเป็นจริงที่ควรรู้ รู้แต่
สิ่งที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริงที่ควรรู้ ได้แก่ โมหเจตสิก

๒) สังขาร ธรรมชาติที่ปรุงแต่งสังขตธรรมที่เป็นผลโดยตรง ได้แก่ เจตนาที่ในอกุศล และโลกีย
กุศล

๓) วิญญาณ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์เป็นพิเศษ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณ คือปฏิสนธิจิต ๑๙ และป
วัตติวิญญาณ คือ โลภียวิปากจิต ๓๒

๔) นามรูป ธรรมชาติที่โน้มไปในอารมณ์ ชื่อว่า นาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ประกอบกับ โลภีย
วิปากจิต ๓๒ ธรรมชาติที่สลายไป เพราะปัจจัยเป็นปฏิปักษ์ ชื่อว่า รูป ได้แก่ ปฏิสนธิกัมมชรูป, ปวัต
ติกัมมชรูป, จิตตชรูป

๕) สฬายตนะ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งวัฏฏสงสารที่ยืนยาวได้แก่ อหังการกายตนะ ๖

๖) ผัสสะธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ ได้แก่ ผัสสะเจตสิกที่ประกอบกับโลภียวิปากจิต ๓๒

๗) เวทนา ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนา ๖ ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสัมผัสผัสสะ มีจักขุ
สัมผัสสชาเวทนา เป็นต้น

๘) ตัณหา ธรรมชาติที่ติดใจซึ่งวัตถุสาม ได้แก่ โลกเจตสิกที่ในโลภยมูลจิต ๘

๙) อุปาทาน ธรรมชาติที่เข้าไปยึดมั่น ได้แก่ ตัณหาและทิวฐิที่มีกำลังมาก

๑๐) ภาวะ (กัมมภาวะ,อุปัตติภาวะ) ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้ผลเกิดขึ้น ชื่อว่า กัมมภาวะ ได้แก่
อกุศลเจตนา ๑๒ โลภียกุศลเจตนา ๑๗ ธรรมชาติที่เข้าไปเกิดในภพใหม่ด้วย ได้เกิดขึ้นเพราะอาศัยกรรม
ด้วย ชื่อว่า อุปัตติภาวะ ได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕, กัมมชรูป ๒๐

๑๑) ชาติ ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการปรากฏเกิดขึ้นของสังขารธรรมได้แก่ปฏิสนธิชาติ (การ
เกิดขึ้นครั้งแรกในภพใหม่)

๑๒) ชรา มรณะ และ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส ชรา ความเก่าแก่ของวิบาก
นามขันธ์ ๔ และนิพผันนรูป ชื่อว่า ชรา

มรณะ ความตาย คืออาการที่กำลังดับของ โลภียวิปาก และกัมมชรูป

โสกะ ความเศร้าโศก ได้แก่ โทมนัสเวทนาที่ประกอบด้วย โทสมูลจิต ๒ ซึ่งเกิดจากพยสนะ ๕
อย่าง

ปริเทวะ การร้องไห้รำพัน ชื่อว่า ปริเทวะ ได้แก่ จิตตชวิปปลาส สัททะที่เกิดขึ้นโดยมีการ
ร้องไห้รำพัน เพราะอาศัยพยสนะ ๕^{๒๘๑} อย่างไม่อย่างหนึ่งเป็นเหตุ

ทุกขะ เวทนาที่อดทนได้ยาก ชื่อว่า ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกข- เวทนาโทมนัส สภาพที่เป็นเหตุให้เป็นผู้มีใจ
คอไม่ดี ได้แก่ เจตสิกทุกข์คือ ทุกข์ใจ

^{๒๘๑} พยสนะ ๕ คือ ๑. ญาติพยสนะ ความพินาศแห่งญาติ ๒. โภคพยสนะ ความพินาศแห่งโภครทรัพย์ ๓.
โรคพยสนะ ความพินาศเพราะโรค ๔. สีสพยสนะ ความพินาศแห่งสีล ๕. ทิวฐิพยสนะ ความพินาศแห่งทิวฐิ ดูใน อภิ.วิ.
(บาลี) ๓๕/๙๔๒/๔๖๒, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๔๒/๕๙๖

บทที่ ๕ วิปัสสนากาวานในคัมภีร์

อุปายาส ความลำบากใจอย่างหนัก ชื่อว่า อุปายาส ได้แก่ โทสเจตสิก ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพยสนะอย่างใดอย่างหนึ่ง^{๒๘๒}

สังเคราะห์วิปัสสนาภูมิ ๖ ลงใน สติปัฏฐาน ๔ และ รูป-นาม

วิปัสสนาภูมิ ๖	สติปัฏฐาน ๔					
	กายา	เวทนา	จิตตา	ธัมมา	รูป	นาม
ขั้น ๕						
๑) รูปขั้น	๑			๑	๑	
๒) เวทนาขั้น		๑		๑		๑
๓) สัญญาขั้น			๑	๑		๑
๔) สังขารขั้น			๑	๑		๑
๕) วิญญาณขั้น			๑	๑		๑
อายตนะ ๑๒						
๑) จักขายตนะ	๑			๑	๑	
๒) โสตายตนะ	๑			๑	๑	
๓) ชานายตนะ	๑			๑	๑	
๔) ชิวหายตนะ	๑			๑	๑	
๕) กายายตนะ	๑			๑	๑	
๖) มนายตนะ			๑	๑		๑
๗) रूपายตนะ	๑			๑	๑	
๘) สัทธายตนะ	๑			๑	๑	
๙) คันธายตนะ	๑			๑	๑	
วิปัสสนาภูมิ ๖	สติปัฏฐาน ๔					
	กายา	เวทนา	จิตตา	ธัมมา	รูป	นาม
๑๐) รสายตนะ	๑			๑	๑	
๑๑) โผฏฐัพพายตนะ	๑			๑	๑	
๑๒) ธัมมายตนะ			๑	๑	๑	๑
ธาตุ ๑๘						
๑) จักขุธาตุ	๑				๑	
๒) โสตรธาตุ	๑				๑	
๓) ชานธาตุ	๑				๑	
๔) ชิวหาธาตุ	๑				๑	
๕) กายธาตุ	๑				๑	
๖) มโนธาตุ			๑			๑
๗) रूपธาตุ	๑				๑	
๘) สัทธาธาตุ	๑				๑	
๙) คันธธาตุ	๑				๑	
๑๐) รสธาตุ	๑				๑	

^{๒๘๒} ดูรายละเอียด อภ.วิ.(บาลี)๓๕/๒๒๕/๑๖๑ , อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๒๕/๒๑๙ , วิสุทธิ (บาลี) ๒/๑๖๖ , พระครูเกษมธรรมทัต(สุรศักดิ์ เขมรสี) , วิปัสสนาภูมิ , บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด กรุงเทพฯ ๑๐๙๐๐ กรกฎาคม ๒๕๔๘

บทที่ ๕ วิปัสสนากาวนาในคัมภีร์

๑๑) โผฏฐัพพธาตุ	๑				๑	
๑๒) ธรรมธาตุ			๑		๑	๑
๑๓) จักขุวิญญาณธาตุ			๑			๑
๑๔) โสทวิญญานธาตุ			๑			๑
๑๕) ฆานวิญญานธาตุ			๑			๑
๑๖) ชิวหาวิญญานธาตุ			๑			๑
๑๗) กายวิญญานธาตุ			๑			๑
๑๘) มโนวิญญานธาตุ			๑			๑
อินทริย์ ๒๒						
๑) จักขุอินทริย์	๑				๑	
๒) โสตินทริย์	๑				๑	
๓) ฆานินทริย์	๑				๑	
๔) ชิวหินทริย์	๑				๑	
วิปัสสนากัมมิ ๖	สติปัฏฐาน ๔					
	กายา	เวทนา	จิตตา	ธัมมา	รูปร	นาม
๕) กายินทริย์	๑				๑	
๖) อิตถินทริย์	๑				๑	
๗) บุริสสินทริย์	๑				๑	
๘) ชิวิตินทริย์	๑				๑	
๙) มนินทริย์			๑			๑
๑๐) สุขินทริย์		๑				๑
๑๑) ทุกขินทริย์		๑				๑
๑๒) โสมนัสสินทริย์		๑				๑
๑๓) โทมนัสสินทริย์		๑				๑
๑๔) อุเบกขินทริย์		๑				๑
๑๕) สัทธินทริย์				๑		๑
๑๖) วิริยินทริย์				๑		๑
๑๗) สตินทริย์				๑		๑
๑๘) สมาธินทริย์				๑		๑
๑๙) ปัญฺญินทริย์				๑		๑
๒๐) อัญญัตตัญญัสสามิตินทริย์				๑		๑
๒๑) อัญญินทริย์				๑		๑
๒๒) อัญญาตาวินทริย์				๑		๑
อริยสัจ ๔						
๑) ทุกขอริยสัจ				๑		๑
๒) ทุกขสมุทัยอริยสัจ				๑		๑
๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ				๑		๑
๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ				๑		๑
ปฏิจจนสมุปปาท ๑๒						
๑) อวิชชา				๑		๑
๒) สังขาร			๑			๑
๓) วิญญาน			๑			๑

บทที่ ๕ วิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์

วิปัสสนาภูมิ ๖	สติปัฏฐาน ๔					
	กาย	เวทนา	จิต	อัมมา	รูป	นาม
๔) นามรูป	๑		๑		๑	๑
๕) สหายตนะ	๑				๑	
๖) ผัสสะ				๑		๑
๗) เวทนา		๑				๑
๘) ตัณหา				๑		๑
๙) อุปาทาน				๑		๑
๑๐) ภพ	๑			๑	๑	
๑๑)ชาติ	๑			๑	๑	
๑๒) ชรามรณะ (โสกะ ... อุปายาส) ๑		๑			๑	

สรุป สงเคราะห์สติปัฏฐาน ๔ ลงใน วิปัสสนาภูมิ ๖ ได้ว่า

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ต้องมีอารมณ์ของวิปัสสนาอันได้แก่ วิปัสสนาภูมิ ๖ ซึ่งสงเคราะห์เป็นรูปนาม ดังที่ได้แสดงมาแล้ว ว่าโดยย่อแล้วมี ๒ อย่าง คือ

๑) รูปธรรม สิ่งที่ยืนให้รู้ หรือ สิ่งที่ถูกรู้

๒) นามธรรม สิ่งที่เขาไปรู้ หรือ สิ่งที่เขาไปกำหนดรู้

รูปธรรม นามธรรม (เว้นโลกุตตรธรรม) เป็นภูมิพื้นที่ที่ยืนให้วิปัสสนาเห็นแจ้งแทงตลอดทนต่อความพิสุจน์ วิปัสสนาจึงเอารูปนามเป็นกรรมฐาน เอาภูมิของวิปัสสนาเป็นกรรมฐานของวิปัสสนา รูปนามเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา รูปนามเป็นทางเดินของวิปัสสนา รูปนามยืนไว้ให้วิปัสสนาเพ่ง รูปธรรมได้แก่ รูปปรมาณู นามธรรม ได้แก่ จิตปรมาณูและเจตสิกปรมาณู

ส่วนวิปัสสนา ได้แก่ ปัญญาเจตสิกและสหชาติธรรม เพราะฉะนั้น รูปนามนี้มีใช้อื่นได้แก่ จิตเจตสิก และรูป นั่นเอง (ส่วนพระนิพพาน สงเคราะห์เข้าเป็นนามธรรมที่พ้นจากขั้นนี้)

๕.๖ สุตวิปัสสนา

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาแสดงถึงการเจริญวิปัสสนาหลังจากบรรลุฌานที่ ๔ โดยออกจากฌานแล้วกำหนดรู้ลักษณะสมหายใจ เวทนาหรือจิตในปัจจุบันขณะ หรือตามร่องค์ฌานที่ปรากฏชัดในฌานที่ตนบรรลุแล้ว แต่ถ้าโยคี^{๒๘๓} ผู้ปฏิบัติไม่อาจทำอย่างนั้นได้ ก็สามารถทำตามขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่ง

^{๒๘๓} โยคี หมายถึงผู้ประกอบความเพียรในกัมมัฏฐาน เป็นผู้ฉลาดเฉียบแหลมในการประกอบจิต ชมจิต ทำจิตให้รำไร จิตตั้งมั่น และวางเฉย

ประกอบจิต ให้ตั้งอยู่ด้วยอัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์

ชมจิต เมื่อจิตฟุ้งซ่านก็ชมด้วยปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมานิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์

ทำจิตให้รำไร ด้วยการพิจารณาสังเวควัตถุ ๘ ประการ (ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ทุกข์ในอบาย ทุกข์มี วัฏฏเป็นมูลในอดีต ทุกข์มีวัฏฏเป็นมูลในอนาคต ทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นมูลในปัจจุบัน) หรือด้วยการระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย

จิตตั้งมั่น ทำจิตให้เว้นจากความหุดหู่และฟุ้งซ่าน ด้วยผูกใจไว้กับวิริยะและสมาธิหรืออุچارสมาธิและ อปัณนาสมาธิ

วางเฉย พระโยคีรู้ความหุดหู่ ฟุ้งซ่านแห่งจิต จิตอภิมยในอารมณ์กสิณเป็นต้น หรือจิตสัมปยุตด้วยฌานแล้วไม่พึงชวนชวยในการประกอบจิต ชมจิต ทำจิตให้รำไร ควรกระทำการวางเฉยอย่างเดียว (ขุ.ม.อ.(บาลี)๒๑๐/๔๗๕-๔๘๐)

ต่อไปนี้เป็น

- เจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากตติยฌาน
- เจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากทุติยฌาน
- เจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากปฐมฌาน
- เจริญวิปัสสนาเมื่อบรรลุปจารสมาธิ
- เจริญวิปัสสนาตั้งแต่กำหนดรูป-นาม(เช่น พอง-ยุบ เป็นต้น)ที่ระงับความฟุ้งซ่านได้แล้วเป็นอารมณ์ นั่นคือตั้งแต่สมาธิระดับขณิกสมาธิ เป็นต้นไป

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า โส ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา อสสาสปฺสสาเส วา ปรีคณฺหาติ ฌานํจฺจกานี วา.^{๒๘๔} แปลว่า “ภิกษุนั้นออกจากฌานนั้นแล้ว ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก หรือองค์ฌาน” ข้อความนี้กล่าววาระถึงผู้บรรลุดมด้วย การเจริญอานาปานสติแล้วเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือองค์ฌาน แต่ความจริงแล้วมิได้มุ่งแสดวงว่า ถ้าไม่บรรลุดมก็เจริญวิปัสสนาไม่ได้ เพราะสัจฐานยาวสั้นของลมหายใจเข้าออกซึ่งจัดเป็นบัญญัติ เป็นอารมณ์ของสมถยานิก ส่วนวิปัสสนายานิก กำหนดรู้สภาวะเคลื่อนไหวของลมหายใจที่กระทบจุมูก ซึ่งจัดเป็นโณฏฐัพพารมณฺ์อันเป็นการกระทบระหว่างวาโยธาตุกับปลายจุมูกหรือริมฝีปากบน โดยโณฏฐัพพารมณฺ์นับเข้าในธรรมานุปัสสนา(โณฏฐัพพารมณฺ์เป็นปรมัตถ์)^{๒๘๕}

สุทฺธวิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญวิปัสสนาล้วนๆ ผู้ปฏิบัติจนเห็นแจ้งแล้วเรียกว่า สุขวิปัสสกบุคคล หรือ “วิปัสสนายานิก” บุคคล คือ แม้แต่จิตที่สงบชั่วขณะก็สามารถนำมาเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาได้^{๒๘๖} คัมภีร์มูลปณฺณาสุทฺธิกากล่าวว่ “ น หิ ขณิกสมาธิ ฺวินา วิปัสสนา สมภวตี”^{๒๘๗} แปลว่า หากขาดขณิกสมาธิ วิปัสสนาก็เกิดไม่ได้ คือต้องอาศัยขณิกสมาธิเป็นบาทจึงจะเจริญวิปัสสนาได้

เมื่อวิปัสสนาญาณสูงขึ้นตามลำดับ การเพ่งลักษณะอารมณ์ก็จะแนบแน่นขึ้นเช่นกัน เมื่อมรรคจิตเกิดขึ้นก็ย่อมบริบูรณ์พร้อมด้วยองค์ฌานทั้ง ๕ (วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา) จัดว่าเป็นปฐมฌานโสภาปตติมคฺคจิต สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค อรหัตตมรรคของสุขวิปัสสกบุคคล ก็จัดเข้าเป็นปฐมฌานด้วยกันทั้งสิ้นตามที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาว่

“วิปัสสนานियเมเน หิ สุขวิปัสสกสสุ อฺบุปฺพนมคฺโคปิ สมาปตฺติลาภีโน ฌานํ ปาทกํ อกฺต วา อฺบุปฺพนมคฺโคปิ ปจฺมชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา ปกิณฺณกสงฺขาราเร สมมสตีวา อฺบุปฺปาตีตมคฺโคปิ ปจฺมชฺฌานีโกว โหตี สพฺเพสุ สตฺต โทษณฺจฺจกานี อฺภูจฺจมคฺคจฺจกานี ปญฺจ ฌานํจฺจกานี โหตี”^{๒๘๘}

มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุขวิปัสสกโดยกำหนดวิปัสสนา ก็ดี, มรรคที่ไม่ทำฌานให้เป็นบาทเกิดขึ้นแก่ผู้ได้สมาบัติก็ดี, มรรคที่ภิกษุทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วพิจารณาสังขารเล็กๆ น้อยๆ ให้เกิดขึ้นก็ดี, ในมรรคทั้งหมดนั้น มีโทษณฺจ ๗ องค์มรรค ๘ องค์ฌาน ๕ อยู่ด้วย

แสดงว่า แม้มรรคที่เกิดขึ้นแล้วแก่ผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ ก็ย่อมประกอบด้วยองค์ปฐมฌาน คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา อย่างครบถ้วน

ในคัมภีร์อังกุตตรนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสถึงบุคคลผู้ควรรับทักษิณาทาน ๑๐ จำพวก บุคคลประเภทที่ ๔ คือผู้ที่บรรลุมรรคผลนิพพานด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาล้วน หรือที่เรียกว่าสุขวิปัสสก

^{๒๘๔} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๗.
^{๒๘๕} พระญาณธชฺเชระ (เลตีสยาดอ), อานาปานทีปนี, หน้า ๕๕.
^{๒๘๖} ดูรายละเอียดใน ชุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๑๒๘๘/๖๐๓
^{๒๘๗} ม.มู.ฎีกา (บาลี) ๑/๔๙/๒๕๗, วิสุทฺธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๓/๑๕.
^{๒๘๘} ชุ.ป.อ. (บาลี) ๑ /๓๒๔ , อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๔๔๓.

ประโยชน์จากการเจริญสุทธวิปัสสนา

ประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติสมาธิภาวนามีมากมาย จนยากที่จะอธิบายให้เห็นจริงได้ จนกว่าผู้นั้นได้ลงมือปฏิบัติจนได้เห็นผลจริงด้วยตนเอง พอกล่าวเป็นตัวอย่างเป็นได้ดังนี้

๑. ทำให้จิตใจเกิดความสงบเยือกเย็น^{๒๙๗} ความจำดี เรียนเก่ง
๒. ปิดประตูอบาย คือ เมื่อบรรลู่โสดาบันแล้ว ตั้งแต่ชาตินี้เป็นต้นไปจะไม่ตกนรก^{๒๙๘} ไม่เกิดเป็นเปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉานอีกเลย^{๒๙๙}
๓. เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาถึงสังขารูปกษายาณ (ญาณที่ ๑๑) จนแก่กล้าแล้ว ทำให้โรคบางอย่างหายได้ เช่น **โรคมะเร็ง โรคหัวใจ ต่อมไทรอย โรคเกี่ยวกับลมและเลือด**^{๓๐๐}
๔. เกิดปัญญาญาณ ที่จะใช้ในการแก้ปัญหาต่างๆ ในโลกได้
๕. แก้อาการพม่นต์ดำได้ เมื่อปฏิบัติจนถึงสังขารูปกษายาณแล้ว อาการพม่นต์จะหายไป

บทพิสูจน์..สมาธิช่วยให้เรียนเก่ง

- ๑) ดร. อาจอง ชุมสาย ณ อยุธยา นักวิทยาศาสตร์นาซา
- ๒) นายชนติ จันทโรตติชัชวาล สอบได้ที่ ๑ ชิวเคมีโอลิมปิก
- ๓) เด็กชายพศิน มนุรังษี เหรียญทองคณิตศาสตร์โอลิมปิก
- ๔) นายเจนวิทย์ วงศ์บุญสิน สอบได้ที่ ๑ ชิววิทยาโอลิมปิก
- ๕) ทันตแพทย์หญิงกุลธิดา รักศีลขันธุ์ ปริญาทันตแพทยศาสตร์บัณฑิต เกียรตินิยมเหรียญทองอันดับหนึ่ง จากคณะทันตแพทย์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เกรดเฉลี่ยสะสม 3.97
- ๖) คุณฐิติณาด ณ พัทลุง วิปัสสนาปลดหนักว่าหนึ่งร้อยล้านบาท
- ๗) ดร. ก้องภพ อยู่เย็น วิศวกรไทย ที่อายุน้อยที่สุดในองค์การ NASA

วิปัสสนารักษาโรคได้

- ๑) พระครูปลัดกิตติมงคลวัฒน์ วัดอุทยาน อ.บางกรวย จ. นนทบุรี หายจากไตวาย
- ๒) สามเณรธีรวิทย์ ยิ้มสวน หายจากมะเร็งน้ำเหลือง
- ๓) พันเอกวิโรจน์ ทสยันไชย หายจากมะเร็งที่หลังหู
- ๔) สัตยา นารายัน โกเอ็นก้า(S.N. Goenka) วิปัสสนารักษาโรคไมเกรน
- ๕) นางสมจิตร์ กาญจนกุล วิปัสสนาบำบัดอาการเจ็บคอเรื้อรัง
- ๖) รื่นจิตต์ สุขเมตต์ โรคมะเร็งในกระดูกหายได้เพราะเจริญกรรมฐาน
- ๗) ชิตรัตน์ อนุฤทธิ์ กรรมฐานบำบัดเนื้องอกไม่พึงปรารถนา
- ๘) พวงพิกุล ทิพย์สังวาล นิวโนงุ่นน้ำดี มีอาการอักเสบที่ไตและหัวใจ
- ๙) ชุมพล แส่นอาจโท ปฏิบัติกรรมฐานแก้กรรมหายจากโรคอัมพาต^{๓๐๑}

^{๒๙๗} ดูรายละเอียด อัง.อภฺรฐก.อ. (บาลี) ๓/๖๕-๖/๒๗๐-๒.

^{๒๙๘} ดูรายละเอียด ใน อัง.ทสก.(บาลี) ๒๔/๖๓/๕๕ , อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๓/๑๔๑.

^{๒๙๙} ดูรายละเอียดใน สัมมา.(บาลี) ๑๙/๑๐๐๖/๓๐๐ , สัมมา.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๖/๕๐๙.

^{๓๐๐} ดูรายละเอียดใน ..พินิจ รัตนกุล.ศ.ดร., **สวดมนต์ สมาธิ วิปัสสนา รักษาโรคได้**. พิมพ์ครั้งที่ ๓ นนทบุรี.

บริษัทเพชรรุ่งการพิมพ์จำกัด, ๒๕๔๗.

^{๓๐๑} พระเทพสิงหนุราชจารย์ (หลวงพ่อดัง ฐิตธมโม). กฎแห่งกรรม-ธรรมปฏิบัติ เล่ม ๑๗ กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๖.

พินิจ รัตนกุล. สวดมนต์ สมาธิ วิปัสสนา รักษาโรคได้. พิมพ์ครั้งที่ ๓ นนทบุรี. บริษัทเพชรรุ่งการพิมพ์จำกัด, ๒๕๔๗.

๑๑) สมာวิวิปัสสนารักษาโรคได้. รศ. ดร. พินิจ รัตนกุล, มหาวิทยาลัยมหิดล(ศาลายา) อ.พ
ทมณฑล จ.นครปฐม

๕.๗ การเจริญสุทธวิปัสสนา

การเจริญวิปัสสนาล้วนๆ ปรากฏอยู่ในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๓๐๒} ในพระสูตรนี้เป็นการกำหนดรู้
ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งในทุกขณะหายใจเข้า-ออก แบ่งออกเป็น ๔ หมวด คือ

๑) หมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การใช้สติกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก คือ พิจารณาลม
หายใจเข้าออก โดยการติดตามพิจารณาลักษณะของการหายใจเข้าออกอย่างใกล้ชิด คือ เมื่อหายใจเข้า
หรือออกสั้นยาวอย่างไร ก็ให้รู้อย่างแน่ชัด เปรียบเหมือนนายช่างกลึง หรือลูกมือของนายช่างกลึงผู้
ชำนาญ เมื่อเขาชักเชือกกลึงยาว ก็รู้ชัดว่าเราชักเชือกกลึงยาว เมื่อชักเชือกกลึงสั้น ก็รู้ชัดว่าเราชักเชือก
กลึงสั้น^{๓๐๓} ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคอธิบายวิธีการกำหนดอารมณ์ของผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ ว่า

ลมหายใจในขณะที่ไม่ได้กำหนดรู้ก็ยังหยابอยู่ ต่อเมื่อกำหนดรู้สภาวะของมหาภูตรูป(อาการ
เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น)จึงละเอียดลง แม้ลมหายใจในตอนที่กำหนดมหาภูตรูปนั้นก็นับว่า
ยังหยابอยู่ เมื่อกำหนดดูปหารูป(รูปละเอียด)จึงละเอียดเข้า ลมหายใจในตอนที่กำหนดดูป
หารูปนั้นยังหยابอยู่ แม้เมื่อกำหนดรู้รูปทั้งสี่นั้นก็นับว่ายังหยاب ต่อตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งนาม
จึงละเอียดเข้า แม้ลมหายใจในตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งอรูปล้วนนั้นก็นับว่ายังหยاب ในตอนที่กำหนด
ปัจจัยของนามรูป จึงละเอียดเข้า การสังขารในตอนที่กำหนดปัจจัยนั้นเล่าก็นับว่ายังหยاب ต่อ
ตอนที่เห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยจึงละเอียดเข้า แม้กายสังขารในตอนที่ได้เห็นนามรูปพร้อมทั้ง
ปัจจัยนั้นก็นับว่ายังหยاب ถึงตอนที่เป็วิปัสสนาอันมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ จึงละเอียดเข้า ใน
ทุพลวิปัสสนา(วิปัสสนากำลัให้อ่อน)ก็นับว่ายังหยاب ในทุพลวิปัสสนา(วิปัสสนากำลัให้อ่อน) จึง
ละเอียดเข้า^{๓๐๔}

การเจริญกายานุปัสสนาในมหาสติปัฏฐานสูตรนั้นรวมไปถึงการกำหนดอิริยาบถใหญ่และ
อิริยาบถย่อย นอกจากการกำหนดอาการของลมหายใจเข้าออกแล้ว ผู้ปฏิบัติยังจะต้องกำหนดรู้อาการที่
ปรากฏทั้งหลายอื่นอีกด้วย เช่น อาการเคลื่อนไหวของอิริยาบถต่างๆ มี ยืน เดิน นั่ง นอน การแลดู การ
เหยียดดู การคู้เอวไว้ ฯลฯ ในทุกขณะที่เคลื่อนไหว การทำกิจประจำวันต่างๆ ก็ต้องกำหนดรู้อยู่ทุก
ขณะเช่นเดียวกัน เช่น การกิน การดื่ม การเคี้ยว การนุ่งห่ม การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การดู การได้ยิน
การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัส^{๓๐๕}

ยิ่งไปกว่านั้นอาการที่ปรากฏทางนามธรรมอันได้แก่ เวทนา จิต และธรรมนั้น ให้กำหนดได้
ทันทีที่สภาวะเหล่านี้ปรากฏแก่จิตชัดเจนกว่าอาการของลมหายใจเข้าออก^{๓๐๖}

๒) หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติกำหนดรู้อาการของเวทนา คือ ขณะที่กำลังติดตาม
พิจารณาลมหายใจเข้าออก(หรืออาการท้องพอง-ยุบ)อย่างใกล้ชิดอยู่นั้น ถ้าเกิดมีเวทนาที่ปรากฏชัดเจน
เข้าแทรกซ้อน ก็ให้กำหนดรู้ในเวทนานั้น ตามกำหนดดูอาการของสุขหรือทุกข์ที่กำลังเกิดขึ้นว่า อาการ

^{๓๐๒} ที.ม. (ไทย)๑๐/๓๗๒/๓๐๑, ม.ม. (ไทย)๑๒/๑๐๕/๑๐๑, ส.ม. (ไทย)๑๘/๓๖๗/๒๑๐.

^{๓๐๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๓ , ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๗/๑๐๓.

^{๓๐๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๓๐๐ , วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๕๐๕ , พ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๗.

^{๓๐๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๘/๑๐๔.

^{๓๐๖} ดูรายละเอียดใน อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๓๘/๕๘.

ของสุขหรือทุกข์เป็นอย่างไร หรือเมื่อรู้สึกที่ไม่สุขไม่ทุกข์ก็รู้ชัดแก่ใจ หรือสุขหรือทุกข์เกิดขึ้นจากอะไร เป็นมูลเหตุ เช่น เกิดจากเห็นรูป หรือได้ยินเสียง หรือได้กลิ่น หรือได้สัมผัส ก็รู้ชัดแจ้ง หรือเมื่อรู้สึกเจ็บหรือปวด หรือเมื่อย หรือเสียใจ แค้นใจ อึดใจ ฯลฯ ก็มีสติรู้กำหนดรู้ชัดว่า กำลังรู้สึกเช่นนั้น อยู่^{๓๐๗} เมื่อเวทนานั้นๆ ดับไปด้วยอำนาจการตามกำหนดรู้^{๓๐๘}แล้ว จึงกลับไปกำหนดกายานุปัสสนาอย่าง เดิม

๓) หมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติกำหนดรู้อาการที่ปรากฏทางวิญญาณขันธ์ คือ ขณะที่ กำลังติดตามพิจารณาลมหายใจเข้าออกหรืออาการท้องพอง-ยุบ)อย่างใกล้ชิดอยู่นั้น ถ้าเกิดจิตมีอาการ แตกต่างไปจากปกติปรากฏอย่างชัดแก่จิตเข้ามาแทรกซ้อน ก็ให้กำหนดรู้อารมณ์นั้นในทันทีว่า มีอารมณ์ ใดอย่างใด เช่นเมื่อจิตมีราคะ โทสะ โมหะ ความหดหู่ ฟุ้งซ่าน ความสงบ ความไม่สงบ ฯลฯ ก็รู้ชัดว่า จิตมี อารมณ์อย่างนั้นๆ ตามความเป็นจริง^{๓๐๘} เมื่อจิตนั้นๆ ดับไปด้วยอำนาจการตามกำหนดรู้^{๓๐๘}แล้ว จึง กลับไปกำหนดกายานุปัสสนาอย่างเดิม

๔) หมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การใช้สติกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏ คือ ขณะที่กำลัง ติดตามพิจารณาลมหายใจเข้าออกหรืออาการท้องพอง-ยุบ)อย่างใกล้ชิดอยู่นั้น ถ้าเกิดสภาวะธรรมอะไร อยู่ก็ต้องกำหนดรู้^{๓๐๙}อาการนั้นๆ เมื่อเกิดความพอใจรักใคร่ ความพยายาม ความหดหู่ที่ถ้อย ความฟุ้งซ่าน ไร้ความพอใจ หรือความลึกลับสงสัย (เรียกว่านิรวณ)ก็ต้องกำหนดรู้ ได้ลึ้มรสหรือได้ถูกต้องสิ่งของก็ต้อง กำหนดรู้ทันที หรือเมื่อเกิดความไม่พอใจ ความละเอียด ความเมตตา ความคิด ความเห็น ความโลก ความโกรธ ความริษยา ฯลฯ ก็กำหนดรู้เช่นเดียวกันตามความเป็นจริง^{๓๐๙} เมื่ออาการของความคิดนึก และ ความจำได้หมายรู้^{๓๐๙}นั้นๆ ดับไปด้วยอำนาจการตามกำหนดรู้^{๓๐๙}แล้ว จึงกลับไปกำหนดกายานุปัสสนา อย่างเดิม

๕.๘ ทิฏฐิวิสุทธิในการกำหนดรูป-นาม

ทิฏฐิวิสุทธิ คือ ปัญญาที่มีความเห็นถูก รู้ถูกตามความเป็นจริงโดยปราศจากกิเลส คือ เห็น นามและรูปว่าไม่ใช่สัตว์ บุคคล เป็นสิ่งที่ไม่ใช่เจ้าของ ไม่อยู่ในอำนาจใด ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ การ เห็นเช่นนี้เป็นภวณูปัญญา ถ้าเพียงแต่คาดคะเนคิดนึก(สุตามยปัญญา) หรือการวิพากษ์วิจารณ์ (จิน ตามยปัญญา) จะเข้าถึงวิสุทธิไม่ได้เลย ทิฏฐิวิสุทธิเป็นผลที่เกิดจากการทำเหตุได้ถูกต้อง จึงควรศึกษาถึง เงื่อนไขการกำหนดนาม-รูปอันเป็นตัวกรรมฐานว่าจะพิจารณาอย่างไร จะโยนิโสมนสิการอย่างไร จึงจะ ถูกต้อง ถ้าทำเหตุถูกต้องตามควรแก่ผลแล้ว ผลนั้นก็จะเกิดขึ้นได้

๑) ทิฏฐิวิสุทธิในขณะกำหนดรู้รูปธรรม

ในการเจริญอานาปานสติ ลมหายใจประกอบด้วยรูปกลาป ๘ อย่าง คือ ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) ธาตุลม (วาโยธาตุ) สี (วิณณธาตุ) กลิ่น (คันธธาตุ) รส (รสธาตุ) และโอชา (สารอาหาร) ส่วนในเวลาที่มีเสียงเกิดขึ้นพร้อมกับลมหายใจก็มีรูปกลาป ๙ อย่าง เพิ่มเสียง (สัทธาธาตุ) อย่างไรก็ตาม ธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลมเป็นหลักสำคัญในการเจริญ สติระลึก^{๓๑๐}

^{๓๐๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๐๙.

^{๓๐๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๑๐.

^{๓๐๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

ธาตุดินมีลักษณะแข็งปรากฏชัดในรูปทั้งหมด เมื่อใช้มือสัมผัสวัตถุที่แข็งก็จะเข้าใจถึงสภาวะแข็งของธาตุดินขณะที่แสงจันทร์แสงอาทิตย์ปรากฏลักษณะอ่อนมีความแข็งน้อย ธาตุน้ำมีลักษณะเกาะกุมทำให้วัตถุที่แข็งอยู่รวมกันก่อตัวเป็นรูปร่างได้ (ทำให้วัตถุที่อ่อนไหลไปได้) ธาตุไฟมีลักษณะเย็นหรือร้อน ธาตุลมมีลักษณะหย่อนหรือตึงและปรากฏสภาวะเคลื่อนไหว

ลมหายใจเข้าออกนี้มีธาตุลมเป็นหลัก แต่มีธาตุดิน ธาตุน้ำ และธาตุไฟประกอบรวมกันในขณะตามรู้ลมหายใจตามวิปัสสนานัยควรรับรู้ธาตุทั้ง ๔ ให้ปรากฏลักษณะแข็งหรืออ่อน ไหลหรือเกาะกุม เย็นหรือร้อน หย่อน ตึง หรือเคลื่อนไหว การปฏิบัติดังนี้ส่งผลให้นักปฏิบัติกำจัดสักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดในตัวตน เพราะรู้ว่ากองลมที่เคลื่อนไหวกระทบอยู่ที่ปลายจมูก ไม่ใช่ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และไม่มีตัวเราของเรา บุรุษ หรือสตรีอยู่ในกองลมนั้น

ผู้ที่ตามรู้ลมหายใจเข้าว่าสั้นหรือยาวตามสมณัยมีเบื้องต้นคือปลายจมูกที่ปรากฏความเกิดขึ้น เบื้องปลายคือสะดือที่ปรากฏความดับไป ส่วนเบื้องกลางระหว่างปลายจมูกและสะดือไม่ปรากฏความเกิดขึ้นและดับไป แม้ในเวลาหายใจออกก็มีเบื้องต้นคือสะดือ เบื้องปลายคือปลายจมูก ส่วนเบื้องกลางคือระหว่างปลายจมูกและสะดือ การรับรู้พื้นฐานสั้นยาวของลมหายใจจัดเป็นการรับรู้บัญญัติ ไม่อาจทำให้กำจัดสักกายทิฏฐิได้

ทุกขณะนี้นักปฏิบัติเจริญสติระลึกรู้ลมหายใจจนกระทั่งปรากฏลักษณะของธาตุทั้ง ๔ ปัญญาที่รู้เห็นสภาวะธรรมอย่างแท้จริงย่อมเกิดขึ้นอยู่เสมอ สักกายทิฏฐิจะถูกกำจัดไปตลอดเวลา นักปฏิบัติจะรู้สึกว่ามีพื้นฐานสั้นยาว ไม่มีกองลมที่หายใจเข้าออก มีเพียงธาตุทั้ง ๔ ไม่ปรากฏชัดในแต่ละขณะเท่านั้นการรู้เห็นอย่างนี้เป็นทิฏฐิวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งความเห็นซึ่งเกิดขึ้นในขณะที่ตามรู้ลมหายใจตามวิปัสสนานัย นอกจากลมหายใจแล้วแม้อวัยวะส่วนอื่นๆ ของร่างกาย เช่น ผม ขน ก็จัดเป็นบัญญัติที่มีพื้นฐานสั้นยาวเป็นต้น ผู้ที่เข้าใจว่า ผมหรือขนมีอยู่จริง จัดว่าประกอบด้วยสักกายทิฏฐิอยู่เสมอ แต่ผู้ที่เจริญวิปัสสนาจนกระทั่งหยั่งเห็นสภาวะของธาตุทั้ง ๔ ย่อมกำจัดสักกายทิฏฐิได้ การรู้เห็นอย่างนี้เป็นทิฏฐิวิสุทธิซึ่งเกิดขึ้นในขณะที่ตามรู้ผมเป็นต้น

๒) ทิฏฐิวิสุทธิในขณะกำหนดรู้นามธรรม

ในขณะที่สติกำหนดลมหายใจเข้าออก จิตที่ตามรู้กองลมหรือธาตุทั้ง ๔ และนามธรรมคือสติ วิริยะ และปัญญาที่ประกอบรวมกับจิต จัดเป็นนามธรรม คือ สภาวะนุ่มไปสู่อารมณ์ หมายถึงมุ่งจะรับรู้ อารมณ์ มีคำอธิบายว่า

จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์ที่เป็นกองลมหรือธาตุทั้ง ๔ สติ คือการระลึกอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง วิริยะ คือความเพียรในการระลึกปัญญา คือการหยั่งเห็นสภาวะธรรมของอารมณ์ปัจจุบันตามความเป็นจริง

นักปฏิบัติพึงกำหนดรู้จิตเป็นหลัก เพราะสติ วิริยะ และปัญญาเกิดร่วมกับจิต เมื่อหยั่งเห็นสภาวะธรรมของจิตแล้วก็อาจหยั่งเห็นสภาวะธรรมของสติเป็นต้นได้ กล่าวคือ พึงรับรู้ที่ จิตที่ตามรู้กองลมหรือธาตุทั้ง ๔ เป็นเพียงนามธรรมที่รับรู้อารมณ์ได้ ไม่ใช่รูปธรรมที่ไม่อาจรับรู้อารมณ์ไม่ใช่บุคคล เรา เขา บุรุษ หรือสตรี การรู้เห็นอย่างนี้เป็นทิฏฐิวิสุทธิซึ่งเกิดขึ้นในขณะที่ตามรู้นามธรรม

เมื่อนักปฏิบัติเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนกระทั่งปรากฏว่ามีธาตุทั้ง ๔ และจิตที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะ ปราศจากความเป็นตัวเรา ของเรา พึงยังกังขาวิตรณวิสุทธิให้เกิดขึ้นด้วยการหยั่งเห็นปฏิจจนสมุปปาท คือสภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น คนทั่วไปไม่เข้าใจปฏิจจนสมุปปาทตามความเป็นจริง จึงคิดหาเหตุเกิดของธาตุทั้ง ๔ และจิต โดยมีลัทธิความเห็นต่างๆ และยึดมั่นว่ามีสภาพเที่ยง เป็นสุข และบังคับบัญชาได้ การน้อมไปในความเห็นผิดอย่างนี้แล้วจึงมีความสงสัยลังเลใจ ความสงสัยนี้จัดเป็น

วิจิตรจินดาโดยสามัญ ส่วนความสงสัยที่พบในพระสูตรว่า อโหสิ ฺนุ โข อนํ อตฺต- มทุธานํ (เราเคยเกิดในอดีตหรือ) จัดเป็นวิจิตรจินดาโดยพิเศษ^{๓๑๐}

ธาตุ ๔ ภายในร่างกายยังแบ่งเป็น ๔ อย่างได้ตามเหตุปัจจัย คือ

๑. ธาตุที่เกิดจากกรรม เกิดขึ้นโดยอาศัยกรรมเก่าในภพก่อนซึ่งปรากฏอยู่ที่ทั่วร่างกายเหมือนกระแสน้ำที่ไหลอย่างต่อเนื่อง

๒. ธาตุที่เกิดจากจิต เกิดขึ้นโดยอาศัยจิตแต่ละสภาวะๆ เช่น จิตที่โลภ จิตที่โกรธ จิตที่สงสัย หรือฟุ้งซ่าน หรือจิตที่เป็นกุศล เป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นในแต่ละขณะจิตนั้นๆ

๓. ธาตุที่เกิดจากอตุ เกิดขึ้นโดยอาศัยสภาวะเย็นร้อนภายในร่างกายในแต่ละวัน

๔. ธาตุที่เกิดจากอาหาร เกิดขึ้นโดยอาศัยอาหารที่บริโภคในแต่ละวัน

ส่วนจิตที่รับรู้ลมหายใจเกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์คือลมหายใจเข้าออกและหทัยวัตถุอันเป็นที่อาศัยของจิต จิตที่รับรู้ลมหายใจเข้ามิใช่จิตที่รับรู้ลมหายใจออกและจิตที่รับรู้ลมหายใจออกก็มิใช่จิตที่รับรู้ลมหายใจเข้า เหมือนแสงอาทิตย์ที่ต่างจากแสงจันทร์ นักปฏิบัติที่ยังเห็นเหตุปัจจัยของธาตุทั้ง ๔ และจิตที่รับรู้ธาตุเหล่านั้น จัดว่าได้เข้าใจปฏิจกสมุปบาท บรรลุถึงขาวัตถวิสุทธิตี่ข้ามพ้นความสงสัยสามารถล่วงพ้นความสำคัญผิดว่าเที่ยง เป็นสุข และบังคับบัญชาได้ ผู้ที่เจริญสติระลึกรู้ความเป็นรูปนามของธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม พร้อมทั้งจิตที่ตามรู้ธาตุเหล่านั้น เหตุเกิดของรูป ๔ อย่าง คือ กรรม จิต อตุ และอาหาร เหตุเกิดของนาม ๒ อย่าง คือ อารมณ์ และหทัยวัตถุ พึงเจริญวิปัสสนาต่อไป เพื่อให้ยังเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตาของสภาวะธรรมเหล่านั้น ดังข้อความว่า รูป อนิจจัง ขยภูเรน, ทุกข์ ภัยภูเรน, อนตตา อसारภูเรน.^{๓๑๑} “รูปไม่เที่ยง เพราะมีสภาพสิ้นไป เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว เป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร”^{๓๑๒}

๕.๙ การบริกรรมภาวนา

คำว่า บริกรรม มาจากคำบาลีว่า ปริกรรม หมายถึง การจัดแจง,การท่องบ่น,การบำเพ็ญ^{๓๑๓} เป็นการกระทำขั้นต้นในการเจริญสมถกัมมัฏฐาน คือกำหนดใจโดยเพ่งวัตถุ หรือนึกถึงอารมณ์ที่กำหนดนั้นซ้ำๆ อยู่ในใจ เพื่อทำใจให้สงบ^{๓๑๔}

บริกรรมภาวนา คือ กำหนดใจโดยเพ่งอารมณ์ เช่น นึกถึงพุทฺธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ ซ้ำๆ อยู่ในใจ คือสำรวมใจกำหนดอารมณ์กัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นคำบ้าง เป็นนิมิตรูปร่างบ้าง เช่น วงกสิณ พุทฺธโอ สัมมาอะระหัง พองหนอ-ยุบหนอ พระพุทฺธรูป มานึกภาวนาในใจซ้ำแล้วซ้ำเล่าจนกระทั่งจิตถูกดึงมาเกาะติดกับคำนั้นๆ หรือนิมิตนั้นๆ^{๓๑๕} มีหลักฐานที่เกี่ยวกับการใช้คำบริกรรมที่เป็นบัญญัติดังนี้ “ มนสา สุขฌาโย ลกขณปฏิเวธสส ปจฺจโย โหติ. ลกขณปฏิเวโธ มคคผลปฏิเวธสส ปจฺจโย

^{๓๑๐} ม.มู. (บาลี) ๑๒/๑๘/๑๑, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๕/๕๙.

^{๓๑๑} วิสุทธิต. (บาลี) ๒/๒๗๔.

^{๓๑๒} พระญาณธชเถระ (เลดีสยาตอ, อานาปานทีปนี, หน้า ๓๗-๔๐

^{๓๑๓} พระอุตรครณาธิการ(ชวินทนต์ สารคำ) รศ. ดร. จำลอง สารพัตนีก.พจนานุกรม บาลี-ไทย ISBN ๙๗๔-๘๗๕๓๙-๑-๓ ครั้งที่ ๓/๑๐/๒๕๓๘ หน้า ๓๓๖

^{๓๑๔} ป.อ. ประยูตโต. พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐๘.

^{๓๑๕} พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด พระธรรมกิตติวงศ์(ทองดี สุรเตโช,ราชบัณฑิต ครั้งที่ ๑/๒๕๔๘กรุงเทพฯ เลียงเชียง หน้า ๔๓๓

โหติ^{๓๑๖} การสาธยายทางจิต เป็นปัจจัยแก่การแห่งตลอดไตรลักษณ์ การแห่งตลอดไตรลักษณ์เป็นปัจจัย
แก่การแห่งตลอดมรรคผล

ในขุททกนิกายภูทกเถรคาถาภาวนา ได้แสดงวิธีบริกรรมไว้ว่า

ฝ่ายพระจูฬปันถก นั่งแลดูพระอาทิตย์ พลาญลูบผ้าท่อนั้นบริกรรมว่า “โรฆรณฺ รโรฆรณฺ”
เมื่อท่านลูบผ้าท่อนั้นอยู่ ท่อนผ้าได้เศร้าหมองแล้ว ลำดับนั้น จึงคิดว่า “ท่อนผ้านี้สะอาดแท้ๆ แต่อาศัย
อรรถภาพนี้ จึงละปกติเดิมเสีย กลายเป็นของเศร้าหมองอย่างนี้ไปได้ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ (ครั้น
แล้ว) เริ่มตั้งความสิ้นและความเสื่อม เจริญวิปัสสนา” พระศาสดา ทรงทราบว่าเป็น “จิตของพระจูฬปันถก
ขึ้นสู่วิปัสสนาแล้ว” จึงตรัสว่า “จูฬปันถก เธออย่าทำความเข้าใจเฉพาะท่อนผ้าท่อนั้นว่า ‘เศร้าหมองแล้ว
ติดธุลี ก็ธุลีทั้งหลายมีธุลีคืออโรคจะเป็นต้น มีอยู่ในภายในของเธอ เธอจงนำ (คือกำจัด) มันออกเสีย” ดังนี้
แล้ว ทรงเปล่งพระรัศมี เป็นผู้ที่มีพระรูปปรากฏจประทับนั่งตรงหน้า ได้ทรงภาสิตคาถาเหล่านี้ว่า ฯปะฯ
ในกาลจบคาถา พระจูฬปันถกบรรลุพระอรหัต พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลายแล้ว^{๓๑๗}

ในธัมมบทภาคที่ ๒ หน้าที่ ๑๒๑ กล่าวถึงการบริกรรมสาธยายไว้ว่า

“ภิกษุกล่าวว่” มหาอุบาสิกา พวกฉันทำการสาธยายอาการ ๓๒ เริ่มตั้งซึ่งความสิ้นและ
ความเสื่อมในอรรถภาพอยู่ อุบาสิกาจึงถามว่า ท่านเจ้าข้า การทำการสาธยายอาการ ๓๒ และการเริ่มตั้ง
ความสิ้นและความเสื่อมในอรรถภาพ ย่อมสมควรแก่พวกท่านเท่านั้นหรือย่อมสมควรแก่พวกดิฉันด้วยเล่า
ภิกษุตอบว่า มหาอุบาสิกา ธรรมนี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงห้ามแก่ใครๆ อุบาสิกาจึงเรียนว่า ถ้า
อย่างนั้น ขอพวกท่านจงให้อาการ ๓๒ และขอจงบอกการเริ่มตั้งซึ่งความสิ้นและความเสื่อมในอรรถภาพ
แก่ดิฉันบ้างเถิด ภิกษุพูดว่า มหาอุบาสิกา ถ้าอย่างนั้น ท่านจงเรียนเอา แล้วให้เรียนเอาทั้งหมด จำเดิม
แต่นั้น อุบาสิกานั้นก็ได้ทำการสาธยายซึ่งอาการ ๓๒ (และ) เริ่มตั้งไว้ซึ่งความสิ้นไปและความเสื่อมไปใน
ตน ได้บรรลุมรรค ๓ ผล ๓ ก่อนกว่าภิกษุเหล่านั้นทีเดียว

จะเห็นได้ว่าการบริกรรมก็คือการใช้สติกำหนดระลึกถึง ซึ่งหมายถึงการเจริญสติปัญญา ที่
พิจารณาดูสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีอยู่จริงจนเกิดปัญญารู้แจ้งขึ้นมาในสิ่งนั้นจริงๆ เช่น พระจูฬปันถก ที่บริกรรม
ลูบผ้าขาว จนเกิดปัญญาขึ้นในขณะที่จิตเดียวก็บรรลุอรหัตได้ แสดงให้เห็นว่า การบริกรรมด้วยจิตจดจ่อ
ต่อเนื่องในเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่มีอยู่ในปัจจุบันตามความเป็นจริงก็จะเกิดปัญญาแวบขึ้นมาประดุจสายฟ้า
แลบ และพิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนาม แล้วก็หลุดพ้นด้วยขณะจิตเดียวเท่านั้น เพราะว่าภิกษาที่
ทำบริกรรมในขณะที่เจริญก็มีฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง มีลักษณะคล้ายกับการท่องบ่นในใจ การสาธยาย
การใคร่ครวญ หรือการไตร่ตรอง การเพ่งวัตถุ หรือนึกถึงอารมณ์ที่ กำหนดนั้น ว่าข้าๆ อยู่ในใจ เป็นการ
เพิ่มวิริยะทางใจ คือทำให้จิตสงบจากนิวรณ์ โดยอาศัยการบริกรรมเป็นเครื่องช่วยให้รู้ตัวในขณะที่ปัจจุบัน
แล้วพัฒนาการ เกิดเป็นโยนิโสมนสิการอันเป็นตัวปัญญาพิจารณาเห็นความเสื่อมสิ้นดับสูญของสรรพสิ่ง
โดยความไม่มีอะไรเป็นแก่นสารเป็นเหตุให้ละอุปาทานชั้น ๕ เสียได้

ฉะนั้น คำบริกรรมจึงมีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนาเพราะเป็นบริกรรมภาวนาขั้นต้น
หรือขั้นเตรียม ในเวลาเริ่มปฏิบัติธรรมผู้ปฏิบัติอาจอาศัยคำบริกรรมเป็นเครื่องช่วยให้รู้ตัวทุกขณะ
แม้คำบริกรรมจะทำให้รับรู้คำบัญญัติเป็นอารมณ์ แต่ก็ช่วยให้จิตเกิดการกำหนดจดจ่อมากขึ้น
จัดเป็นขณิกสมาธิในวิปัสสนา เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นแล้วจนเห็นสภาวธรรมที่กำลังกำหนดอยู่

^{๓๑๖} อภ.อ. (บาลี) ๒/๒๔๓, วิสุทธ. (บาลี) ๑/๒๖๕.

^{๓๑๗} ธัมมบทภูทกเถรคาถา ๑ ยมกวคคาถา เล่มที่ ๑๗ จูฬปันถกเถรคาถา หน้า ๒๕๗. ขุททกนิกายภูทกเถรคาถา เสร
คาถาภาวนา เล่มที่ ๒๖ จูฬปันถกเถรคาถาภาวนา (ปรมตที่ปณี ๒) หน้าที่ ๓๐๕, ทุติโย ภาโค. พิมพ์ครั้งที่ ๓๑,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้าที่ ๘๐.

นั้นมีความเกิดดับอย่างรวดเร็วสามารถหยั่งเห็นรูปนามตามสภาวะธรรมนั้นๆ โดยความไม่เที่ยงเป็นต้นได้ ขณะต่อจากนั้นจะสามารถรู้รูปนามได้ชัดเจนในภายหลังนักปฏิบัติก็ไม่จำเป็นต้องใช้คาบิกรรมอีกต่อไปและสามารถยกจิตขึ้นสู่ไตรลักษณ์แห่งวิปัสสนาได้โดยลำดับ ฉะนั้นการบริกรรมดังกล่าวข้างต้นนี้ ถือว่ามีความสำคัญต่อการเจริญกัมมัฏฐาน เพราะสามารถช่วยทำให้จิตสงบปลอดจากนิเวศธรรมแล้วนำไปเกิดปัญญาเห็นความเป็นไตรลักษณ์ คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดังตัวอย่างที่อุบาสิกาก็ดีพระจุฬปันถกก็ดีได้ ใช้วิธีบริกรรมกำหนด, ไคร่ครวญหรือการบำเพ็ญมาแล้วนั้นเป็นวิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแบบ สมณปุพพังคมิวิปัสสนา คือวิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า หรือเรียกเต็มว่า สมณะปุพพังคมิวิปัสสนา การเจริญวิปัสสนา โดยมีสมณะนำหน้ามีผลต่อการเจริญวิปัสสนาทำให้ผู้บริกรรมสามารถเข้าถึงมรรคผลได้ โดยการยึดหรือจับเอาอารมณ์ที่เป็นวัตถุแห่งการพิจารณาวางไว้ต่อหน้า จึงทำให้การพิจารณาสืบค้นด้วยปัญญาดำเนินไปได้ชัดเจนเต็มที่ และเท่ากับเป็นพื้นฐานในการสร้างเสริมปัญญาให้เจริญบริบูรณ์ การกำหนดอารมณ์ต้องวางจิตให้เป็นกลางเหมือนเราดูละคร ร่างกายจิตใจจะแสดงอะไรออกมา เราเป็นเพียงผู้กำหนดรู้แล้วปล่อย อย่าไปอยากให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ แล้วเราจะเห็นความจริง^{๓๑๘} ประโยชน์ของการกำหนด คือ

๑. เพื่อละชื่อสมมติทางโลก
๒. เพื่อให้พ้นจากความเข้าใจผิดว่า มีสัตว์ บุคคล
๓. เพื่อให้จิตประกอบด้วยปัญญา คือการรู้จริงเรื่องรูปนาม
๔. ทำให้สมาธิแก่กล้า สติเกาะอยู่กับสิ่งที่กำหนดได้นาน
๕. สามารถปิดรูรั่ว สกัดกั้นกิเลสไม่ให้ไหลเข้าสู่จิต
๖. ทำให้เห็นการเกิดดับของรูปนามอยู่ตลอด ทำให้เห็นพระไตรลักษณ์ชัดแจ้ง^{๓๑๙}

๕.๑๐ การกำหนดรู้

ปริยญา แปลว่า การกำหนดรู้หรือทำความเข้าใจ หมายถึงการทำความเข้าใจสิ่งต่างๆ โดยครบถ้วนหรือรอบด้าน^{๓๒๐} แบ่งออกเป็น ๓ ชั้น

๑. ญาณปริยญา กำหนดรู้ขั้นรู้จัก คือรู้ตามสภาวะลักษณะ ได้แก่ รู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้นตามสภาวะของมัน เช่น รู้ว่านี่ คือ เวทนา เวทนาคือสิ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ นั่นคือ สัญญา สัญญาคือสิ่งที่มีลักษณะกำหนดจำได้หมายรู้ ดังนี้ เป็นต้น

๒. ตีรณปริยญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือ รู้ด้วยปัญญาที่ยังลึกซึ้งไปถึงสามัญญลักษณะ^{๓๒๑}ได้แก่รู้ถึงการที่สิ่งนั้นๆ เป็นไปตามกฎธรรมดาโดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่น เวทนาและสัญญานั้น ไม่เที่ยงมีความแปรปรวนเป็นธรรมดาไม่ใช่ตัวตน

๓. ปหานปริยญา^{๓๒๒} กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ รู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติด เป็นอิสระจากสิ่งนั้นๆ ได้ ไม่เกิดความผูกพันหลงใหล ทำให้วางใจวางทำที่และปฏิบัติต่อสิ่งต่างๆ ได้ถูกต้อง เช่น เมื่อรู้

^{๓๑๘} พระมหาทองมั่น สุทฺถจิตฺโต. คู่มือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ (ฉบับปรับปรุงใหม่). พิมพ์ครั้งที่ ๙, (จ.

เชียงใหม่ : ศูนย์ปฏิบัติธรรม ตามัง เถลิง เถลิงมราช ๖๐ ปี, ๒๕๔๙), หน้า ๓๒.

^{๓๑๙} พระมหาทองมั่น สุทฺถจิตฺโต. คู่มือการเจริญสติปัฏฐาน ๔ (ฉบับปรับปรุงใหม่). พิมพ์ครั้งที่ ๙, (จ.

เชียงใหม่ : ศูนย์ปฏิบัติธรรม ตามัง เถลิง เถลิงมราช ๖๐ ปี, ๒๕๔๙), หน้า ๓๓.

^{๓๒๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖,

(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๖๐, ๙๐๔.

ดูรายละเอียดใน ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖๒/๖๐, วิสุทธิมหาภูทิก. (บาลี) ๓/๒๓๐.

^{๓๒๑} ตีรณญฺเณ ญาณ แปลว่า ปัญญามีความหมายว่าไคร่ครวญ ได้แก่ ปัญญาที่มีการเข้าไคร่ครวญเป็นสภาวะหรือมีการพิจารณาเป็นสภาวะ.

ว่าสิ่งนั้นๆ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาแล้วก็จะละนิจจสัญญาเป็นต้น ในสิ่งนั้นได้ มีสติกำหนดรู้ชัดตามความเป็นจริง วางใจเป็นกลางไม่มีความยึดติด ปล่อยวางได้

พระพุทธองค์ทรงวางหลักในการกำหนดในขณะผัสสะไว้ดังนี้

ญาตปริยญา คือ การกำหนดรู้ผัสสะ คือรู้เห็นว่า นี่ตาสัมผัส นี่หูสัมผัส นี่จมูกสัมผัส นี่ลิ้นสัมผัส นี่กายสัมผัส นี่ใจสัมผัส นี่อริยจนสัมผัส นี่ปฏิขัมผัส ...นี่สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งเวทนาที่เป็นสุข นี่สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งเวทนาที่เป็นทุกข์ นี่สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งเวทนาเป็นทุกขมสุข ...นี่ผัสสะอันประกอบด้วยกุศลจิต นี่ผัสสะอันประกอบด้วยอกุศลจิต นี่ผัสสะอันประกอบด้วยอัพยาทจจิต นี่ผัสสะอันประกอบด้วยกามาวจรจิต นี่ผัสสะอันประกอบด้วยรูปาวจรจิต นี่ผัสสะอันประกอบด้วยอรูปาวจรจิต ...นี่ผัสสะเป็นของว่างเปล่า นี่ผัสสะเป็นของศีล นี่ผัสสะเป็นสมาธิ นี่ผัสสะเป็นโลกียะ นี่ผัสสะเป็นโลกุตตระ นี่ผัสสะเป็นอดีต นี่ผัสสะเป็นอนาคต นี่ผัสสะเป็นปัจจุบัน

ติรณปริยญา คือ การพิจารณาโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ ..โรค ดั่งหัวฝี ดั่งลูกศร ลำบาก อาหาร เป็นอย่างอื่น ไม่มีอำนาจ ชำรุด เสียด อุบาทว์ ภัย อุปสรรค หวันไหว แดกพัง ไม่ยั่งยืน ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่ซ่อนเร้น ไม่มีที่พึ่ง ว่าง เปล่า สูญ เป็นโทษ มีความแปรไปเป็นธรรมดา ไม่มีแก่นสาร มูลแห่งความลำบาก ดั่งเพชรฆาต ปราศจากความเจริญ มีอาสวะ เหตุปัจจัยปรุงแต่ง เหี้ยมทารุณ มีชาติเป็นธรรมดา มีชราเป็นธรรมดา มีพยาธิเป็นธรรมดา มีมรณะเป็นธรรมดา มีโสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสเป็นธรรมดา มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ...เหตุเกิดแห่งทุกข์ดับไป ชวนให้แช่มชื่น เป็นอาทินพ เป็นนิสสรณะ

ปหานปริยญา คือ การกำหนดละจากกิเลสโดยการบรรเทา ทำให้สิ้นไป ซึ่งฉันทะ ราคะในผัสสะ ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ฉันทาราคะในผัสสะใด ท่านทั้งหลายจงละฉันทาราคะนั้น ฉันทาราคะนั้นจักเป็นของอันท่านทั้งหลายละแล้ว มีมูลรากอันตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งดุจตาลยอดด้วน ถึงความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นในอนาคตเป็นธรรมดา โดยประการอย่างนี้”^{๓๒๓}

การเจริญปริยญาคือการเจริญวิปัสสนา

การเจริญวิปัสสนากับการทำปริยญากิจเป็นเรื่องเดียวกัน มีอรรถเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน แต่บุคคลส่วนใหญ่คุ้นกับการเจริญวิปัสสนา จึงขอนำเรื่องการเจริญวิปัสสนาในกายานุปัสสนาสติปัฏฐานมาวิเคราะห์ให้เห็นว่า เป็นการเจริญแบบเดียวกับการทำปริยญากิจ มีรายละเอียดต่อไปนี้^{๓๒๔}

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียรมีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้^{๓๒๕} ความสำคัญในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ กายะ กายานุปัสสี แปลว่า พิจารณาเห็นกายในกาย ข้อความนี้มีความหมายที่กว้างและลึกซึ้ง กล่าวได้ว่าเป็นหัวใจของการเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ผู้ใดเข้าใจข้อความนี้ได้ถูกต้อง ก็จะได้เข้าใจมหาสติปัฏฐานสูตร และบรรพอื่นๆ ได้ ซึ่งพระพุทธพจน์

^{๓๒๒} คำว่า ปหาน ปล่อยวาง แปลว่า ปัญญาในการละ หมายความว่า ปัญญาเป็นเครื่องละวิปลาสทั้งหลายมีนิจสัญญาวิปลาสเป็นต้น หรือธรรมชาติโดยอ้อมละนิจสัญญาวิปลาสเป็นต้นได้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ปหานปัญญา อีกอย่างหนึ่ง พระโยคิบุคคลย่อมละนิจสัญญาวิปลาสได้ด้วยญาณนั้น ฉะนั้น ปัญญานั้น จึงชื่อว่า ปหาน ญาณ คือ “ญาณเป็นเครื่องละนิจสัญญาวิปลาส” อีกอย่าง “คำว่า บริจจาคภูเจ ญาณ ญาณ ในอรรถ ว่าสละ ได้แก่ญาณมีการสละนิจสัญญาวิปลาสเป็นต้น เป็นสภาวะ ดูใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๒๑/๙๓.

^{๓๒๓} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖๒-๖๙/๕๕.

^{๓๒๔} เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๑๕.

^{๓๒๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

อธิบายคำว่า “พิจารณาเห็น” และคำว่า “ภายในภายใน”^{๓๒๖}”

ในการปฏิบัติกำหนดรู้ในอารมณ์ปัจจุบัน ย่อมกำหนดรู้ผัสสะทางตา หู จมูก ลิ้น กายหรือใจ เรียกว่า ได้แก่ รูปกับนามหรือชั้น ๕ นั้นเอง ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในขั้นที่จะทำให้เกิดวิสุทธิคือการพิจารณาโดยจับแ่งความหมายตามแนววิถีที่ท่านแสดงไว้ในพระบาลี เช่นว่า รู้อย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม จะเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบันก็ตาม ภายในหรือภายนอกก็ตาม ฯลฯ ล้วนแล้วไม่เที่ยงดังนี้ เป็นต้น หรือการพิจารณาเป็นหมวดๆ รวมเป็นกลุ่มๆ และความรู้ที่เกิดขึ้นในขั้นนี้ เรียกว่า สัมมสนญาณหมายความว่า ญาณที่พิจารณาหรือตรวจตรารูป-นามตามหลักของไตรลักษณ์

เมื่อมีการพิจารณาด้วยสัมมสนญาณไปจนญาณแก่กล้าขึ้น ก็เริ่มมองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลายไปของสิ่งทั้งหลาย พิจารณาเห็นความแปรปรวนในปัจจุบันขณะ ธรรมเหล่านี้ ไม่มีแล้วก็มีขึ้น มีขึ้นแล้วก็ดับหายไป การพิจารณาเห็นการเกิดและแตกสลายทั้งโดยปัจจัยเป็นขณะๆ ไป ก็เริ่มเกิดญาณขั้นต่อไปเรียกว่า อุทยัพพยานุปัสสนา^{๓๒๗} แต่ยังเป็นญาณใหม่ๆ อยู่ เรียกว่า ตรุณวิปัสสนา หรือ ตรุณวิปัสสนาญาณ(วิปัสสนาญาณอ่อนๆ) ผู้ที่เข้าถึงตรุณวิปัสสนานี้ เรียกว่า “อาร์ทวิปัสสก” (ผู้เริ่มเห็นแจ้งหรือผู้ได้เริ่มวิปัสสนาแล้ว) ซึ่งในตอนนี้อะไรวิปัสสนูปกิเลส เช่น โสภัส คือแสงสว่าง เป็นต้นก็จะเกิดขึ้น ชวนให้หลงผิดและติดใจ ถ้าหากรู้เท่าทันกำหนดแยกแยะว่าอะไรเป็นทางอะไรไม่ใช่ทางได้แล้ว ก็สามารถผ่านพ้นไปได้ ซึ่งจะเห็นได้ว่า การกำหนดในการเจริญสติได้แก่ญาณปริยญา การกำหนดรู้ในการพิจารณาได้แก่ตริณปริยญา และการกำหนดละเรียกว่าปหานปริยญา จะรวมอยู่ในความหมายของคำว่า อนุปัสสนาและสติปัญญา

๕.๑๑ วิปัสสนาจารย์สอบอารมณ์

๕.๑๑.๑ ความหมาย

คำว่า สอบ แปลว่า ตรวจ ทดลอง เปรียบเทียบ หรือไล่เสียงเพื่อหาข้อเท็จจริง หรือวัดให้รู้ว่ามีความรู้หรือความสามารถแค่ไหน^{๓๒๘}

คำว่า อารมณ์ แปลว่า สิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตโดยผ่านทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ^{๓๒๙} หรือสิ่งอันเป็นที่อันจิตหน่วงอยู่ หรือสิ่งสำหรับยึดเหนี่ยวของจิต แปลง่ายๆ ว่า สิ่งที่ถูกรู้ หรือสิ่งที่ถูกรับรู้นั่นเอง

สอบอารมณ์ จึงมีความหมายว่า ตรวจจสอบ ไล่เสียงหาข้อเท็จจริงจากประสบการณ์ทางจิตของผู้ที่เจริญวิปัสสนากรรมว่าก้าวหน้าไปถึงขั้นใดแล้ว และมีจุดไหนที่จะต้องปรับปรุงแก้ไขต่อไป

การสอบอารมณ์ หมายถึง การที่บุคคลได้รับการแต่งตั้งจากคณะกรรมการและพระสงฆ์ว่า มีคุณสมบัติที่จะทำหน้าที่สอบอารมณ์ ให้คำแนะนำวินิจฉัยประเมินผลเพื่อเพิ่มหรือลดลำดับขั้นของการปฏิบัติให้ถูกต้องและตรงกับสภาวะธรรมที่แท้จริงของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

การส่งอารมณ์ หมายถึง การนำเอาประสบการณ์อันเกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัญญา มาเล่าแก่ผู้มีหน้าที่รับฟัง เพื่อให้คำแนะนำที่ดีและวิธีการปฏิบัติที่ถูกต้องเหมาะสมตรงตามสภาวะธรรมของผู้ปฏิบัติ^{๓๓๐}

^{๓๒๖} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๓๑/๖๖๗, ดุรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๓.

^{๓๒๗} พระสารีบุตรมหาเถระ ชาวศรีลังกา รจนา, อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ. ๙. แปล สารัตถที่ปณี.ฎีกาพระวินัย, ภาค ๒ พระวินัย. สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๗๕/๓๔๘.)

^{๓๒๘} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ หน้า ๑๑๔๘-๙

^{๓๒๙} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ หน้า ๑๓๖๗

^{๓๓๐} พระมหาทองม่น สุทธจิตโต .คู่มือการเจริญสติปัญญา, วัดภักทันทะอาสาฬหาราม อ.บ้านบึง จ.ชลบุรี .

ในคัมภีร์พุทธศาสนาไม่ปรากฏคำนี้ แต่ปรากฏคำที่ใกล้เคียง คือ คำว่า แก้อารมณ์ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายพุทธพจน์ ว่า

ปณตเต อาสเนติ ปธานิกกิกขุ อตตโน วสนภูจฺจาเน โววิทฺตุ อาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต นิสิตฺตํ ยถาลาเภณ อาสนํ ปณฺญาเปตฺวาว ปธานํ กโรนฺติ, อณฺณํ อลฺภมาณาปฺราณปณฺณานิปี สนฺนริตฺวา อุปริ สงฺขารุํ ปณฺญาเปนฺติ.^{๓๓๑}

พุทธอาสน์ที่ปลุกได้ หมายความว่า ตั้ง เตียง แผ่นกระดาน แผ่นหิน หรือกองทรายที่ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรปลุกได้เพื่อเป็นที่ประทับของพระผู้มีพระภาคที่จะเสด็จมาให้โอวาท แก้อารมณ์กัมมัญฐานถึงที่อยู่ของตน ถ้าหาอาสนะนั้นไม่ได้ จะใช้ใบไม้เก่าๆ ปลุกก็ได้ โดยลาดสังขารไว้บน นี่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับภิกษุนักปฏิบัติ

พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อกุศล สุภัทโท) ครั้งหนึ่งลูกศิษย์ฝรั่งเข้าไปถามท่านว่า ทำไมจึงไม่มีการสอบอารมณ์กับอาจารย์ทุกวันเล่าครับ หลวงพ่อตอบว่า ถ้าท่านมีคำถาม เชิญมาถามได้ตลอดเวลา แต่ที่นี้เราไม่จำเป็นจะต้องมีการสอบอารมณ์กันทุกวัน ถ้าผมตอบปัญหาเล็กๆ น้อยๆ ทุกปัญหาของท่าน ท่านก็จะไม่มีทางรู้เท่าทันถึงการเกิดดับของความสงสัยในใจของท่าน เป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งที่ท่านต้องเรียนรู้ที่จะสำรวจตัวท่านเอง สอบถามตัวท่านเอง จงตั้งใจฟังพระธรรมเทศนาทุกๆ ครั้งแล้ว จงนำเอาคำสอนนี้ไปเปรียบเทียบกับการฝึกปฏิบัติของท่านเองว่าเหมือนกันหรือไม่ ต่างกันหรือไม่ ทำไมท่านจึงมีความสงสัยอยู่ใครคือผู้ที่สงสัยนั้น โดยการสำรวจตัวท่านนั้นจะทำให้ท่านเข้าใจได้^{๓๓๒}

ในคัมภีร์พุทธศาสนาไม่ปรากฏคำนี้ แต่ปรากฏคำที่ใกล้เคียง คือ คำว่า แก้อารมณ์ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายพุทธพจน์ ว่า

ปณตเต อาสเนติ ปธานิกกิกขุ อตตโน วสนภูจฺจาเน โววิทฺตุ อาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต นิสิตฺตํ ยถาลาเภณ อาสนํ ปณฺญาเปตฺวาว ปธานํ กโรนฺติ, อณฺณํ อลฺภมาณาปฺราณปณฺณานิปี สนฺนริตฺวา อุปริ สงฺขารุํ ปณฺญาเปนฺติ.^{๓๓๓} พุทธอาสน์ที่ปลุกได้ หมายความว่า ตั้ง เตียง แผ่นกระดาน แผ่นหิน หรือกองทรายที่ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรปลุกได้เพื่อเป็นที่ประทับของพระผู้มีพระภาคที่จะเสด็จมาให้โอวาท แก้อารมณ์กัมมัญฐานถึงที่อยู่ของตน ถ้าหาอาสนะนั้นไม่ได้ จะใช้ใบไม้เก่าๆ ปลุกก็ได้ โดยลาดสังขารไว้บน นี่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับภิกษุนักปฏิบัติ

๕.๑๑.๒ ความสำคัญ

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสาเหตุของการพยากรณ์มรรค ผล ไว้ ๕ ประการ คือ

๑. พยากรณ์มรรคผล เพราะโง่เขลา เพราะหลงงมงาย
๒. มีความปรารถนาชั่ว ถูกความปรารถนาครอบงำ จึงพยากรณ์มรรคผล
๓. พยากรณ์มรรคผล เพราะความบ้า เพราะจิตฟุ้งซ่าน
๔. พยากรณ์มรรคผล เพราะสำคัญว่าได้บรรลุ
๕. พยากรณ์มรรคผลโดยถูกต้อง^{๓๓๔}

การพยากรณ์มรรค ผล ด้วยความสำคัญผิดว่าได้บรรลุแล้ว ในธรรมที่ตนยังไม่บรรลุ คือเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุธรรมแล้ว ทั้งที่ยังไม่ได้บรรลุจริง ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

^{๓๓๑} อ.ฉก.อ.(บาลี) ๓/๕๕/๑๓๕, อ.ฉก.ฎีกา (บาลี) ๓/๕๕/๑๔๗.

^{๓๓๒} พระโพธิญาณเถระ(หลวงปู่ชา สุภัทโท), ๔๘ พระธรรมเทศนา. อักษรสยามการพิมพ์ ภาษีเจริญ

กรุงเทพฯ ๒๕๕๗. หน้า ๖๙๖.

^{๓๓๓} อ.ฉก.อ.(บาลี) ๓/๕๕/๑๓๕, อ.ฉก.ฎีกา (บาลี) ๓/๕๕/๑๔๗.

^{๓๓๔} อ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๓/๑๖๔.

“ถามว่า ความสำคัญผิดนี้ ย่อมเกิดแก่ใคร ย่อมไม่เกิดแก่ใคร.

ตอบว่า ความสำคัญผิดนี้ ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวก แก่บุคคลผู้ทุศีล แก่บุคคลผู้มีศีลที่มีกรรมฐานอันสละแล้ว

ความสำคัญผิดนี้ ย่อมเกิดแก่ผู้มีศีลบริสุทธิ์ ผู้ไม่ประมาทในกรรมฐาน ผู้กำหนดนามรูปข้ามความสงสัยได้ ผู้ยกนามรูปขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้วพิจารณาสังขาร, ผู้มีญาณ

อนึ่ง เมื่อมีความสำคัญผิด บุคคลผู้ได้สมณะอย่างเดียว(สุทธสมถลาภี) หรือผู้ได้วิปัสสนาอย่างเดียว(สุทธวิปัสสนาลาภี) ย่อมพักกรรมฐานไว้ในระหว่าง เพราะว่าเมื่อบุคคลนั้นไม่เห็นความปรากฏเกิดขึ้นแห่งกิเลสสิ้นเวลา ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง จึงสำคัญผิดว่า เราเป็นพระโสดาบัน หรือเป็นพระสกทาคามี หรือพระอนาคามี”

เมื่อเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุแล้ว เพราะกิเลสทั้งหลายถูกข่มไว้ด้วยกำลังสมาธิ สังขารทั้งหลายถูกกำหนดละด้วยกำลังวิปัสสนา ฉะนั้น กิเลสจึงไม่เกิดขึ้นสิ้น ๖๐ ปีบ้าง ๘๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง เมื่อไม่เห็นความเกิดขึ้นแห่งกิเลสสิ้นกาลนานอย่างนี้ จึงพักกรรมฐานไว้ในระหว่างด้วยเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุธรรมแล้ว^{๓๓๔}

มีเรื่องเล่าว่า พระมหาชีณาสพผู้มีปฏิสัมภีทาแตกฉานรูปหนึ่ง ชื่อธัมมทินนเถระอยู่ที่ตลิ่งนครวิหาร เป็นผู้ให้อาบาทแก่ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ วันหนึ่งท่านนั่งอยู่ในที่นั่งพักกลางวันของท่าน แล้วรำพึงถึงอาจารย์ว่า “กิจแห่งความเป็นสมณะของพระมหานาคเถระผู้อยู่ ณ อัจฉกวลิกวิหาร อาจารย์ของพวกเรา ถึงที่สุดแล้วหรือยังหนอ” ก็เห็นความที่พระมหานาคเถระนั้นยังเป็นบุรุษเป็นอยู่ และทราบด้วยว่า “เมื่อเราไม่ไป ท่านจักทำกาลกิริยาทั้งที่เป็นบุรุษเป็นแน่” จึงโลดขึ้นสู่เวหาด้วยฤทธิ์ ลอดลื่นไป ลงในที่ใกล้พระเถระผู้นั่งอยู่ ณ ที่นั่ง พักกลางวัน กราบแล้วแสดง อาริยวัตรแล้วนั่งลงข้างหนึ่ง แล้วถูกพระเถระทักว่า “อาวุโส ธัมมทินนนะทำไมจึงมาไม่ใช่เวลา” ก็เรียนว่า มาจะเรียนถามปัญหา

พระเถระอนุญาตว่า “ถามเกิด อาวุโส เราจักกล่าวแก่ให้” จึงถามปัญหาถึง ๑,๐๐๐ ข้อ พระเถระก็แก้ปัญหาที่ถาม ได้ไม่ข้องขัดเลย ที่นี้เมื่อเรียน สรรเสริญและถาม ว่าญาณของท่านเฉียบอย่างยิ่ง ธรรมอันนี้ ท่านได้บรรลุเมื่อไร พระเถระก็บอกว่า เมื่อ ๖๐ ปี นับแต่ปีนี้ถอยหลังไป จึงขอให้ท่านแสดงอภิญญาสมาธิให้ดูว่า ถ้ากระนั้นขอให้ท่านนิรมิตข้างขึ้นสักตัวหนึ่ง ท่านก็สร้างข้างสรรพเศวต (เผือกผ่องสรรพางค์) ขึ้น จึงกล่าว ต่อไปอีกว่า ที่นี้ขอให้ท่านทำมันให้เป็นอย่างข้างใบหูฝั่ง หางขี้ม้วนงวงไว้ในปาก ทำเสียงโกญจนาทอย่างน่ากลัว เล่นมาตรงหน้าท่าน พระเถระก็ทำอย่างทีขอให้ทำนั้น แล้วเห็นอาการอันน่ากลัวของข้างซึ่งเล่นมาโดยเร็ว ก็เกิดกลัว ตั้งท่าจะลุกหนี พระเถระชีณาสพจึงเหยียดมือยึดชายจีวรท่านไว้ แล้วเรียนว่า “ท่านอาจารย์ ขึ้นชื่อว่าความขลาดของพระชีณาสพหาไม่มี”

ในกาลนั้น ท่านจึงรู้ความที่ตนยังเป็นบุรุษ แล้วกล่าวว่า “อาวุโส ธัมมทินนนะ ขอเธอจงเป็นที่พึ่งพิงของฉันทด้วยเถิด” แล้วนั้นกระหย่ง คุกเข่าแทบเท้าพระชีณาสพ พระเถระชีณาสพจึงว่า “ท่านอาจารย์ กระผมมาก็ด้วยตั้งใจว่าจักเป็นที่พึ่งพิงของท่านนั้นแหละ ท่านอย่าคิดไปเลย” แล้วบอกกรรมฐานให้ พระเถระรับกรรมฐานแล้วขึ้นสู่ที่จงกรม ในอย่างเท่าที่ ๓ ก็ได้บรรลุผลเลิศคือพระอรหันต์ได้ขึ้นมาว่า พระเถระเป็นคนโสดจริต ภิกษุโยคาวจรทั้งหลายผู้เป็นคนทะนงชนิดนี้ ย่อมหวั่นไหวในเพราะโอภาส^{๓๓๖}

^{๓๓๔} พระอภิธรรมปิฎก วิกังค เล่ม ๒ ภาค ๒ - หน้าที่ ๙๐๕ (มหามกุฏา)

^{๓๓๖} มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก เล่ม๑๗ ภาค๑ หน้า๔๙๔. (มหามกุฏา)

ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ การมีพระวิปัสสนาจารย์หรือกัลยาณมิตร ผู้คอยให้คำแนะนำ ตักเตือนชี้แนะแนวทางการปฏิบัติที่ถูกต้อง ไม่ให้หลงเข้าใจผิดในสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น จนหยุดพักการปฏิบัติไปเสียก่อนด้วยเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุธรรมแล้ว จึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง

การส่ง-สอนอารมณ์กับพระวิปัสสนาจารย์ ก็เพื่อให้ทราบว่าผู้ปฏิบัติมีความเข้าใจในวิธีการปฏิบัติมากน้อยแค่ไหน เข้าใจและปฏิบัติถูกต้องหรือไม่ ถ้าปฏิบัติถูกต้องจะได้แนะแนวทางการปฏิบัติขั้นสูงต่อไป ถ้าปฏิบัติผิดจะได้แก้ไขให้ถูกต้อง และยังจะได้ทราบว่าผู้ปฏิบัติมีสภาวะจิตเป็นอย่างไร มีความก้าวหน้ามากน้อยแค่ไหน พระวิปัสสนาจารย์จะกำหนดให้ผู้ปฏิบัติส่งอารมณ์ทุกวัน (เว้นเฉพาะวันพระใหญ่ แต่ถ้าผู้ปฏิบัติใดมีสภาวะธรรมพิเศษ ท่านจะอนุญาตให้ส่งอารมณ์ได้) สำหรับผู้ปฏิบัติท่านใด ที่มีความก้าวหน้าช้าหรือเร็วกว่าปกติ อาจจะต้องส่งอารมณ์วัน ๒ ครั้งคือ ตอนเช้าและตอนเย็น

ในการสอบอารมณ์แต่ละครั้ง พระวิปัสสนาจารย์จะให้เวลาสำหรับการสอบอารมณ์อย่างเต็มที่ ผู้ปฏิบัติท่านใดที่ปฏิบัติถูกต้อง ท่านจะให้เพียรกำหนดต่อไป ผู้ปฏิบัติท่านใดที่ปฏิบัติผิดทาง ท่านจะแนะนำแก้ไขให้ทันที บางครั้งผู้ปฏิบัติมีความต้อติง ต้องการปฏิบัติตามความชอบใจของตนเอง พระวิปัสสนาจารย์จำเป็นต้องใช้ความแข็งกร้าว ก็เพื่อให้ผู้ปฏิบัติเกิดความสลัดใจ ละทิ้งการปฏิบัติที่ผิดทาง ด้วยการดูหรือพูดด้วยเสียงดัง สอดคล้องกับเรื่องของพระวักลิที่ถูกพระพุทธเจ้าขับไล่ออกจากสำนัก เพื่อให้เกิดความสลัดใจ สุตท้ายเมื่อท่านยอมลดทิฐิ แล้วปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า จึงบรรลุอรหัตตผล^{๓๓๗}

๕.๑๑.๓ พระวิปัสสนาจารย์

วิปัสสนาจารย์เป็นผู้ให้ความรู้แก่ผู้ปฏิบัติ ถือว่ามีความสำคัญเป็นอันดับหนึ่ง จึงต้องมีคุณสมบัติที่เหมาะสม ดังนี้

๑. เป็นพระภิกษุอยู่ในขั้นเถรภูมิ คือ มีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ พรรษาขึ้นไป
๒. ได้เรียนรู้และปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานดีและผ่านญาณมาโดยบริบูรณ์แล้ว
๓. เป็นผู้เชี่ยวชาญในวิชาครู ได้รับการถ่ายทอดวิชาจากโบราณจารย์
๔. แดกฉานในปริยัติ ปฏิบัติและปฏิเวธ ที่จะถ่ายทอดได้ถูกต้องตามพุทธวจนะ
๕. อธิบายธรรมที่ยากให้เข้าใจง่าย ธรรมที่ง่ายก็สามารถขยายความให้พิสดารได้
๖. ธรรมที่อยู่ไกลก็สามารถอธิบายให้ใกล้ได้ ธรรมที่อยู่ใกล้ก็สามารถขยายให้เห็นการณ์ไกล

ออกไป

๗. พุดถ้อยคำสั้นๆ กินใจความ พุดถ้อยคำมากๆ ก็ไม่กินใจความ
๘. สามารถแสดงธรรมโดยอุปมา อุปมัย และยกหลักฐานขึ้นได้
๙. มีเทคนิคในการดูสภาวะธรรมของผู้ฝึกได้แม่นยำ ปรับแต่งให้ก้าวหน้าต่อไปได้
๑๐. มีอินทรีย์สังวร^{๓๓๘}

๕.๑๑.๔ หลักการส่งและสอบอารมณ์

การส่งอารมณ์กรรมฐาน หมายถึง การที่ผู้ปฏิบัติกรรมฐานนำเอาปรากฏการณ์ ผล หรือสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในขณะที่กำลังเข้าอบรมฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมาบอกเล่าแก่ผู้ทำหน้าที่สอบอารมณ์ คือพระวิปัสสนาจารย์ได้รับฟัง

^{๓๓๗} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๓/๒/๔/๓๙๒-๓๙๔.

^{๓๓๘} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานัย, ครั้งที่ ๗, หน้า ๑๑-๑๖.

โยคีผู้ปฏิบัติควรเล่าประสบการณ์หรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับตัวเอง ในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ในแต่ละวันจนกว่าจะครบตามเวลาที่กำหนด เมื่อเล่าจบแล้วฟังคำแนะนำตักเตือนจากวิปัสสนาจารย์ เมื่อได้รับโอวาทจบแล้วให้โยคีฟังกราบด้วยเบญจางคประดิษฐ์ และกำหนดสติรู้ด้วยทุกครั้งทุกขั้นตอน แล้วจึงกำหนดสติ ทำลูก ทำย่น ทำเดิน กลับไปที่ห้องพักของตนโดยอาการสำรวม

การส่งอารมณ์ควรให้อยู่ในกรอบของสติปัญญา (กาย เวทนา จิต ธรรม) ฟังถือหลักการสำคัญ ดังต่อไปนี้^{๓๓๙}

๑) ผู้ปฏิบัติธรรมต้องมาให้ตรงเวลาที่กำหนดให้ไว้ เมื่อมาถึงให้กราบพระวิปัสสนาจารย์ ด้วยการกราบแบบมีสติ ให้ทำซ้ำๆ

๒) ผู้ปฏิบัติธรรมประณมมือบอกเล่าอาการต่างๆ ที่ตนปฏิบัติมาแก่พระวิปัสสนาจารย์ ผู้สอบอารมณ์กรรมฐาน พุดให้ตรงประเด็น ไม่พุดคุ้ยนอกเรื่องการปฏิบัติ

๓) ผู้ปฏิบัติธรรมให้บอกเล่าเฉพาะอารมณ์สภาวะธรรมที่ตนได้ประสบพบเห็นมาจริงๆ อย่านำเอาสิ่งที่ได้ยินได้ฟัง ได้อ่านมาบอกเล่า จะทำให้การวินิจฉัยสภาวะธรรมของพระวิปัสสนาจารย์ผิดพลาด

๔) เมื่อพระวิปัสสนาจารย์ให้คำแนะนำผู้ปฏิบัติธรรมต้องตั้งใจฟังแล้วนำไปปฏิบัติอย่างเคร่งครัด ถ้าไม่เข้าใจ หรือสงสัยอะไรให้ถามจนเข้าใจ

๕) ขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมนั่งรอส่งอารมณ์กรรมฐานอยู่ ให้เก็บสายตา อย่าปล่อยใจ ให้ ตั้งใจกำหนดอารมณ์กรรมฐานที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าตน เมื่อถึงเวลาของตน จึงค่อยพุด ไม่ต้องสนใจสภาวะธรรมหรือเรื่องของคนอื่น

๖) เวลาที่ผู้ปฏิบัติธรรมจะมาสอบอารมณ์ และกลับจากการสอบอารมณ์ ให้มาทีละคน ไม่ควรเดินคู่กันมา เพราะจะทำให้คุยกัน และไม่สมกับเป็นผู้ปฏิบัติธรรม

๕.๑๑.๕ ประโยชน์ของการสอบอารมณ์

การสอบอารมณ์นั้นโดยเนื้อหาแล้วก็คือ การให้คำแนะนำวิธีการปฏิบัติที่ถูกต้องให้กับโยคีผู้ปฏิบัติ ช่วยให้ผู้ปฏิบัติไม่หลงทางและเสียเวลาอยู่กับการปฏิบัติผิดพลาดเคลื่อนจากทางแห่งอริยมรรค แต่อาจารย์ผู้สอบอารมณ์นั้นจะต้องเป็นผู้บรรลุมรรคผลแล้วเท่านั้นการสอบอารมณ์นั้นจึงจะบังเกิดผลดีโดยส่วนเดียว หาโทษมิได้เลย เพราะเป็นผู้ที่รู้แจ้งเห็นจริงในแนวทางปฏิบัติ เพื่อนำตนเข้าสู่มรรค ผล นิพพานได้

แต่ในยุคปัจจุบัน จะให้ได้พระวิปัสสนาจารย์ผู้บรรลุมรรคผลนิพพานแล้วนั้นเป็นเรื่องยากจึงทำให้การสอบอารมณ์มีทั้งผลดีและผลเสีย ผลเสียที่จะเกิดขึ้นนั้นก็เนื่องมาจากความไม่เข้าใจถึงมรรควิธีที่ถูกต้อง เพราะพระวิปัสสนาจารย์ก็มีผู้ใช้รู้แจ้งเห็นจริงอย่างตลอดสาย ในแนวทางที่ตนเองสอนอยู่ ซึ่งจะส่งผลให้โยคีผู้ปฏิบัติเน้นซ้ำในการปฏิบัติอย่างไม่จำเป็น และเขวออกจากแนวทางที่ถูกต้องในบางครั้ง และที่สำคัญคือ ถ้าโยคีผู้ปฏิบัติเข้าใจได้ว่าพระวิปัสสนาจารย์ผู้นั้นยังไม่ได้บรรลุมรรคผล ก็จำทำให้ขาดความเชื่อถือและมั่นใจในแนวทางปฏิบัติที่ท่านสอน หรือว่า ถึงจะมีผู้ปฏิบัติตามอย่างตั้งใจ ก็มิได้มุ่งปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน เพราะเข้าใจว่าแม้แต่อาจารย์เองก็ไม่ได้บรรลุอะไรเลย

ท่านอัครมหาบัณฑิตภททันตโสภณเถระ มหาสี่สยาตอ กล่าวประโยชน์ของการสอบอารมณ์ไว้ดังนี้

๑. การใช้สติกำหนดรู้ของผู้ปฏิบัตินั้น ถ้าหากยังไม่ตรงต่อปัจจุบัน อาจารย์ผู้สอนจะได้ชี้แจงแนะนำให้กำหนดให้ถูกต้องตรงต่อปัจจุบัน

^{๓๓๙} คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ธรรมะภาคปฏิบัติ ๒, กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑, หน้า ๑๔๖.

๒. เมื่อผู้ปฏิบัติใช้สติกำหนดรู้ไม่ทัน เนื่องจากเคลื่อนไหวอริยาบถเร็วเกินไป อาจารย์ก็จะได้นแนะนำแก้ไขให้เคลื่อนไหวอริยาบถได้พอเหมาะกับสติที่จะกำหนดได้ทัน

๓. ถ้าการกำหนดรู้ของผู้ปฏิบัติยังกระทำไปโดยไม่ถูกต้อง อาจารย์ผู้สอนก็จะได้นแนะนำให้ทำโดยถูกต้อง

๔. เมื่อผู้ปฏิบัติขาดสติโดยพลั้งเผลอไป ไม่ได้กำหนดต่ออารมณ์นั้นๆ อาจารย์ผู้สอนก็จะแก้ไขให้สติของผู้ปฏิบัติคืนสติขึ้น

๕. ถ้าวิริยะกับสมาธิ และศรัทธากับปัญญาไม่เสมอกัน อาจารย์ผู้สอนก็จะแก้ไขให้เสมอกัน

๖. เมื่อการกำหนดรู้ในขั้นแรกของผู้ปฏิบัติกำหนดได้ดีแล้ว อาจารย์ผู้สอนก็จะได้นแนะนำเพิ่มเติมให้ดีขึ้นอีก^{๓๔๐}

๕.๑๑.๖ ตัวอย่างการสอบอารมณ์ในคัมภีร์

๑) ประวัติการสอบอารมณ์ของภิกษุ ๕๐๐ รูป โดยพระผู้มีพระภาคเจ้า

ภิกษุ ๕๐๐ รูปเรียนกรรมฐานในสำนักพระศาสดาแล้วเข้าไปสู่ป่าพากเพียร พยายามอยู่ ยังฉานให้เกิดขึ้นแล้วสำคัญว่า กิจบรรพชิตของพวกเราสำเร็จแล้ว เพราะกิเลสทั้งหลายไม่ฟุ้งขึ้น จึง(กลับ) มาด้วยหวังว่า "จักกราบทูลคุณที่ตนได้แล้วแต่พระศาสดา

ในเวลาที่เราเจอถึงขุมประตู่ชั้นนอก พระศาสดาตรัสกะพระอานนท์ว่า " อานนท์ ภิกษุเหล่านี้ยังไม่จำเป็นจะเข้ามาพบเรา ภิกษุเหล่านี้จะไปป่าช้าฝึบเสียก่อน กลับมาจากที่นั่นแล้วจึงค่อยเฝ้าเรา พระเถระไปแจ้งความนั้นแก่พวกเขาแล้ว พวกเขาก็ไม่พูดอะไรด้วยคิดเสียว่า" พระพุทธเจ้าทรงเห็นการณ์ไกล จักทรงเห็นเหตุการณ์ไกล จึงพากันไปสู่ป่าช้าฝึบแล้ว เมื่อเห็นศพในที่นั้นกลับได้ความเกลียดชังในซากศพที่เขาทิ้งไว้ ๑ วัน ๒ วัน ยังความกำหนดให้เกิดในสรีระอันสดซึ่งเขาทิ้งไว้ในขณะนั้น ในขณะที่นั้นก็รู้ว่าตนยังมีกิเลส พระศาสดาประทับนั่งในพระคันธกุฏินั้นเอง ทรงฉายพระรัศมีไป ดุจตรัสอยู่เฉพาะหน้าของภิกษุเหล่านั้น ตรัสว่า " ภิกษุทั้งหลาย การที่เธอทั้งหลายเห็นร่างกระดูก เช่นนั้น ยังความยินดีด้วยอำนาจระคะให้เกิดขึ้น ควรละหรือ?" ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ว่า

" กระดูกนี้เหล่าใด อันเขาทิ้งเกลื่อนกลาด ดุจ

น้ำเต้าในสารทกาล มีสีเหมือนนกกพิราบ ความยินดี

อะไรเล่าจักมีเพราะเห็นกระดูกเหล่านั้น^{๓๔๑}

ข้อคิดเห็น : พระพุทธเจ้าทรงทราบด้วยพระญาณว่า ภิกษุเหล่านี้ยังมีได้บรรลุมรรคผลใดๆ แต่ด้วยอำนาจสมาธิ ที่สงบขมกิเลสไว้ได้ชั่วคราว จึงทำให้เข้าใจผิดว่าพวกตนนั้นได้บรรลุแล้ว และวิธีที่จะทำให้ผิดภิกษุเหล่านี้ย่อมรับด้วยความเต็มใจว่าตนยังไม่ได้บรรลุโดยไม่มีข้อโต้แย้งใดๆ ก็โดยให้ภิกษุเหล่านี้เข้าไปพักในป่าช้า เพื่อจะได้ทดสอบตนเองว่ายังมีความยินดียินร้ายในอารมณ์ที่เข้ามากระทบอยู่หรือไม่ ในที่สุดก็ยอมรับว่าพวกตนยังไม่ได้บรรลุ ยังต้องปฏิบัติต่อไปอีก

ผลที่ได้จากการสอบอารมณ์ : ผลจากการที่พวกภิกษุไปพักในป่าช้า ทำให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้องว่า ตนยังไม่ได้บรรลุธรรมใดๆ เลย ทำให้เกิดความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธเจ้ามากยิ่งขึ้นว่าพระองค์ทรงรอบรู้ทุกอย่าง จึงเปิดใจพร้อมที่จะรับฟังคำสอนต่อไป และได้บรรลุความเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

^{๓๔๐} กัททันต อสภมทาเถระ, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามหลักสติปัฏฐาน ๔, กรุงเทพมหานคร : สำนักวิปัสสนามูลนิธิวิเวกอาศรม, ๒๕๔๑.

^{๓๔๑} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่ม ๑ ภาค ๒ ตอน ๓ - หน้า ๑๕๖

๒) ประวัติการสอบอารมณ์ของพระอนรุทธะ โดยพระสารีบุตรเถระ

พระอนรุทธะเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรถึงที่อยู่ได้สนทนาปราศรัยกับท่านพระสารีบุตรพอเป็นที่บันเทิงใจพอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วนั่ง ณ ที่สมควรได้ถามท่านพระสารีบุตรว่า

“ท่านสารีบุตร ขอโอกาส ผมตรวจดูทั่วโลก ๑,๐๐๐ โลกด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ ก็ผมเองบำเพ็ญเพียรไม่ย่อหย่อน ตั้งสติไม่หลงลืม กายก็สงบระงับ ไม่ระส่ำระสาย จิตตั้งมั่น มีอารมณ์เป็นหนึ่ง แต่เพราะเหตุไรเล่า จิตของผมจึงยังไม่พ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือนั่น”

ท่านพระสารีบุตรตอบว่า “ท่านอนรุทธะ การที่ท่านคิดเห็นอย่างนี้ว่า ‘เราตรวจดูโลก ๑,๐๐๐ โลกด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์’ นี้เป็นเพราะมานะของท่านเอง การที่ท่านคิดเห็นอย่างนี้ว่า ‘ก็เราบำเพ็ญเพียรไม่ย่อหย่อน ตั้งสติไม่หลงลืม กายก็สงบระงับ ไม่ระส่ำระสาย จิตตั้งมั่น มีอารมณ์เป็นหนึ่ง’ นี้เป็นเพราะความฟุ้งซ่านของท่านเอง

การที่ท่านคิดเห็นอย่างนี้ว่า “เพราะเหตุไรเล่า จิตของเราจึงยังไม่พ้นจากอาสวะ เพราะไม่ถือนั่น” นี้เป็นเพราะความรำคาญของท่านเอง ท่านอนรุทธะ เอาเถอะ ท่านจงละกรรม ๓ ประการนี้ ไม่มนสิการถึงกรรม ๓ ประการนี้แล้วน้อมจิตไปในอมตธาตุ^{๓๔๒}

ครั้งต่อมา ท่านพระอนรุทธะละกรรม ๓ ประการนี้ ไม่มนสิการถึงกรรม ๓ ประการนี้ น้อมจิตไปในอมตธาตุ หลีกออกไปอยู่คนเดียว ไม่ประมาท^{๓๔๓} มีความเพียรรูทศิกายและใจอยู่ ไม่นานนักได้ทำให้แจ้งที่สุดซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยม^{๓๔๔} อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ที่กุลบุตรออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป” ท่านพระอนรุทธะได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย^{๓๔๕}

ข้อคิดเห็น : การที่ปฏิบัติภาวนาจนได้อิทธิญา สามารถตรวจดูโลกธาตุได้ตั้ง ๑,๐๐๐ โลกธาตุด้วยตาทิพย์ ก็มีได้หมายความว่าหมดกิเลสแล้ว และอาจจะก่อให้เกิดผลเสียด้วยซ้ำไป เพราะจะทำให้ผู้ปฏิบัติเช่นนั้นพอกพูนมานะ และความฟุ้งซ่าน ให้อิงๆ ขึ้นไปจนตนเองไม่สามารถหาวิธีแก้ไขได้

ผลที่ได้จากการสอบอารมณ์ : เมื่อพระอนรุทธะปฏิบัติตามคำแนะนำของท่านพระสารีบุตรเถระ โดยการละกรรม ๓ ประการเสีย คือ มานะ ความฟุ้งซ่าน และความรำคาญ และน้อมจิตไปในพระนิพพาน ยึดสภาวะนิพพานเป็นอารมณ์ จึงทำให้ท่านได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

๓) ประวัติการสอบอารมณ์พระสมิทธิ โดยพระผู้มีพระภาคเจ้า^{๓๔๖}

ครั้งนั้น ท่านพระสมิทธิลึกลับเร้นอยู่ในที่สงัด เกิดความคิดคำนึงอย่างนี้ว่า เป็นลาภของเราหนอที่เราได้พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นพระศาสดาของเราเป็นลาภของเราหนอที่เราได้บวชในพระธรรมวินัย อันพระศาสดาตรัสไว้ดีแล้วอย่างนี้เป็นลาภของเราหนอที่เราได้เพื่อนพรหมจารี ผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม” ครั้งนั้นมารผู้มีบาปทราบความคิดคำนึงของท่านพระสมิทธิด้วยใจแล้ว เข้าไปหาท่านพระสมิทธิถึงที่อยู่แล้วทำเสียงดังน่าสะพรึงกลัว นำหวาดเสียวประดุจแผ่นดินจะถล่ม ที่ใกล้ท่านพระสมิทธิ

พระสมิทธิเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบ

^{๓๔๒} อมตธาตุ หมายถึงนิพพาน อ.อ.เอกก.อ. (บาลี)๑/๖๐๐-๖๑๑/๔๘๐; อ.จ.จตุกก.อ.(บาลี)๒/๔๘/๓๔๖

^{๓๔๓} ไม่ประมาท ในที่นี้หมายถึงไม่ละสติในกัมมัฏฐาน (ม.ม.อ. ๒/๘๒/๘๐)

^{๓๔๔} ประโยชน์ยอดเยี่ยม หมายถึง อรรถัตถผลหรืออริยผลอันเป็นที่สุดแห่งมคคพรหมจรรย์ (อ.จ.ท.อ.(บาลี) ๒/๕/๗,ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๘๒/๘๐)

^{๓๔๕} อ.จ.ท.ก.(ไทย) ๒๐/๑๓๑/๓๘๐.

^{๓๔๖} ส. ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๘/๒๐๓.

ทูลดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เป็นผู้ไม่ประมาทมีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ในที่ใกล้พระองค์ ณ ที่นี้ ข้าพระองค์หลีกเลี่ยงอยู่ในที่สงัดเกิดความคิดคำนึงอย่างนี้ว่า ‘เป็นลาภของเราหนอที่เราได้พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นพระศาสดาของเรา เป็นลาภของเราหนอที่เราได้บวชในพระธรรมวินัย อันพระศาสดาตรัสไว้ดีแล้วอย่างนี้ เป็นลาภของเราหนอที่เราได้เพื่อนพรหมจารี ผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม’ เสียงดังน่าสะพรึงกลัว นำหวาดเสียวประดุจแผ่นดินจะถล่ม ได้มีแล้วในที่ใกล้ข้าพระองค์”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “สมิทธิ นั้นมิใช่แผ่นดินจะถล่ม นั่นคือมารผู้มีบาปมาเพื่อลวงให้เธอหลงเข้าใจผิด เธอจึงไปเกิดสมิทธิ จงเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่ในที่นั่นเกิด” ท่านพระสมิทธิรับพระดำรัสแล้วลุกขึ้น ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคกระทำประทักษิณแล้วจากไป

แม้ในครั้งที่ ๒ ท่านพระสมิทธิเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ในที่นั่นนั่นเอง แม้ในครั้งที่ ๒ ท่านพระสมิทธิหลีกเลี่ยงอยู่ในที่สงัดเกิดความคิดคำนึงอย่างนี้ว่า ฯลฯ

แม้ในครั้งที่ ๒ มารผู้มีบาปทราบความคิดคำนึงของท่านพระสมิทธิด้วยใจจึงทำเสียงดังน่าสะพรึงกลัว นำหวาดเสียว ประดุจแผ่นดินจะถล่ม ณ ที่ใกล้ท่านพระสมิทธิ ท่านพระสมิทธิทราบว่ “นี่คือมารผู้มีบาป” จึงกล่าวกับมารผู้มีบาปด้วยคาถาว่า

เราออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตด้วยศรัทธา เราสู้สติและ

ปัญญาแล้ว อนึ่ง จิตที่ตั้งมั่นดีแล้ว ท่านบันดาลรูปร่าง

ให้น่ากลัวแค่นั้นก็ทำให้เราหวั่นไหวไม่ได้

ลำดับนั้น มารผู้มีบาปเป็นทุกข์เสียใจว่า “ภิกษุสมิทธิรู้จักเรา จึงหายตัวไป ณ ที่นั่นเอง”^{๓๔๗}

ข้อคิดเห็น : ในขณะที่กำลังปฏิบัติสมาธิภาวนาบางครั้งเกิดเหตุการณ์แปลกๆ ขึ้น เช่น เห็นนรก สวรรค์ ได้ยินเสียงฟ้าถล่ม รบกวณผู้ปฏิบัติธรรม ผู้ปฏิบัติธรรมที่ยังขาดประสบการณ์ในเรื่องเหล่านี้ก็จะเข้าไปยึดถึงสิ่งเหล่านี้เอามาเป็นสาระ จนทำให้เขวออกจากแนวทางที่ถูกต้อง บางคนถึงกับสะดุ้งกลัวเลิกปฏิบัติไปเลยก็มี แต่ถ้าหากได้กัลยาณมิตรผู้รู้จริงมาช่วยแนะนำ ก็จะทำให้เข้าใจสิ่งที่เกิดขึ้นได้อย่างถูกต้อง และสามารถแก้ไขสถานการณ์นั้นๆ ให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี

ผลที่ได้จากการสอบอารมณ์ : เมื่อพระสมิทธิรู้จากพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วว่า สิ่งที่เกิดขึ้นนั้นเป็นการกระทำของมารผู้มีบาป พอมารมาผจญอีกท่านก็เลยแสดงให้เห็นให้มารรู้ว่า ท่านรู้ความจริงทั้งหมดแล้ว มารจึงเสียใจที่ความจริงถูกเปิดเผย จึงเกิดความละอาย ไม่กล้ามารบกวนการปฏิบัติของท่านอีก

๔) ประวัติการสอบอารมณ์พระโสณ โดยพระผู้มีพระภาคเจ้า^{๓๔๘}

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์สมัยนั้น ท่านพระโสณะอยู่ที่ป่าสีตวันเขตกรุงราชคฤห์ ท่านพระโสณะหลีกเลี่ยงอยู่ในที่สงัดเกิดความคิดคำนึงในจิตดังนี้ว่า “ในบรรดาพระสาวกของพระผู้มีพระภาคที่ปรารถนาความเพียร เราก็คือรูปหนึ่ง แต่ใจของเรายังไม่หลุดพ้นจากอสวะโดยไมยึดมั่นถือมั่นแล้ว ทรัพย์สมบัติในตระกูลของเรามีอยู่ เราอาจใช้สอยทรัพย์สมบัติและบำเพ็ญบุญได้ ทางที่ดี เราควรบอกคืนสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์ใช้สอยทรัพย์สมบัติและบำเพ็ญบุญ”

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบด้วยพระทัยถึงความคิดคำนึงในจิตของท่านพระโสณะ จึงทรงหายไปจากภูเขาคิชฌกูฏ มาปรากฏพระองค์ที่ป่าสีตวันเหมือนบุรุษผู้มีกำลังเหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้า ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้ แม้ท่านพระโสณะก็ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วนั้น ณ ที่สมควร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับท่านพระโสณะดังนี้ว่า “โสณะ เธอหลีกเลี่ยงอยู่ในที่สงัด มีความคิด

^{๓๔๗} ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๘/๒๐๓

^{๓๔๘} อ.จ.ก.(ไทย) ๒๒/๕๕/๕๓๓

คำนึงในจิตตั้งนี้ว่า ‘ในบรรดาพระสาวกของพระผู้มีพระภาคที่ปรารถนาความเพียร เราก็เป็นรูปหนึ่ง แต่ โฉนจิตของเราจึงยังไม่หลุดพ้นจากอาสวะโดยไม่ยึดมั่นถือมั่นเล่า ทรมณ์สมบัติในตระกูลของเรามีอยู่ เรา อาจใช้สอยทรมณ์สมบัติและบำเพ็ญบุญได้ ทางที่ดี เราควรบอกคืนสิกขากลับมาเป็นศฤงคารให้สอยทรมณ์ สมบัติและบำเพ็ญบุญ’ มิใช่หรือ” ท่านพระโสณะทูลรับว่า “อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “โสณะ เธอเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร เมื่อตอนที่เธออยู่ครองเรือน เธอเป็นผู้เชี่ยวชาญในการดีดพิณมิใช่หรือ” ท่านพระโสณะทูลรับว่า “อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “โสณะ เวลาสายพิณของเธอตึงเกินไป พินของเธอมีเสียงใช้การ ได้หรือ” ท่านพระโสณะกราบทูลว่า “ใช้การไม่ได้ พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “โสณะ เธอเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร เวลาสายพิณของเธอหย่อนเกินไป พินของเธอมีเสียงใช้การได้หรือ” ท่านพระโสณะกราบทูลว่า “ใช้การไม่ได้ พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “โสณะ เธอเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร เวลาสายพิณของเธอไม่ตึง ไม่ หย่อนเกินไป ซึ่งอยู่ในระดับที่พอเหมาะ พินของเธอมีเสียงใช้การได้หรือ”

ท่านพระโสณะทูลรับว่า “ใช้การได้ พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โสณะ เช่นเดียวกัน ความเพียรที่ปรารถนาไปย่อมเป็นไปเพื่อความ พุ่งชาน ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ฉะนั้น เธอจงตั้งความเพียร ให้พอดี จงปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน และจงถือเอานิมิต^{๓๔๙} ในความเสมอกันนั้น” ท่านพระโสณะทูลรับ สสนองพระดำรัสแล้ว

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงสอนท่านพระโสณะด้วยพระโอวาทข้อนี้แล้วทรงหายไปจาก ป่าสตีวันต่อหน้าท่านพระโสณะมาปรากฏพระองค์ที่ภูเขาคิชฌกูฏเหมือนบุรุษผู้มีกำลังเหยียดแขนออก หรือคู้แขนเข้า ฉะนั้น

ครั้นต่อมา ท่านพระโสณะได้ตั้งความเพียรให้พอดี ปรับอินทรีย์ให้เสมอกันและถือเอานิมิตใน ความเสมอกันนั้น ได้หลีกไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาณ มีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่ ไม่นานนัก ก็ได้ทำให้ แจ่มประโชยณียอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่เหล่ากุลบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดย ชอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันแท้ รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้วทำ กิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป ท่านพระโสณะได้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง ในจำนวนพระอรหันต์ทั้งหลาย^{๓๕๐}

ข้อคิดเห็น : การปฏิบัติสมาธิภาวนาด้วยความเคร่งครัด และเข้มงวดจนเกิดไปบ้างครั้งทำให้ เหวอออกจากแนวทางที่ถูกต้อง การบรรลุผลนั้นมิใช่ได้มาด้วยกำลังความเพียรแต่อย่างเดียว แต่ต้อง อาศัยความสมดุลกับในระหว่างอินทรีย์ต่างๆ คือ ต้องมีความเสมอสอดคล้องกัน ระหว่างสมาธิ กับความ เพียร และ ศรัทธากับปัญญา ขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหนักไปทางใดทางหนึ่งก็ไม่ได้ โดยมีสติเป็นตัว ประคับประคอง เมื่อปฏิบัติดังนี้จึงจะประสบความสำเร็จได้

ผลที่ได้จากการสอบอารมณ์ : เมื่อพระโสณะเข้าใจสาเหตุว่าที่ตนยังไม่บรรลุธรรมนั้นก็เพราะ ปฏิบัติตั้งเกิดไป พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแนะนำให้ปฏิบัติในแนวทางสายกลาง โดยเปรียบด้วยสายพิณที่ ชิงไว้พอดี ดีดแล้วเกิดเสียงไพเราะ ชวนฟัง ท่านจึงเปลี่ยนมาตั้งความเพียรแต่พอดี ปรับอินทรีย์ให้พอสม เสมอกัน จนในที่สุดท่านก็ได้บรรลุผล นิพพาน เป็นพระอรหันต์ในที่สุด

^{๓๔๙} ถือเอานิมิต ในที่นี้หมายถึงเพิ่มพูนให้สมถณินิมิต วิปัสสนานิมิต มัคคินิมิต และผลนิมิตเกิดขึ้น (อง.ฉก.อ. (บาลี)๓/๕๕/๑๓๖, สารัตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๔๓/๓๕๓)
^{๓๕๐} อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๕๕/๕๓๓.

บทที่ ๖

วิปัสสนาญาณ มรรค ผล นิพพาน

๖.๑ วิสุทธิ ๗ และ ญาณ ๑๖

ผู้สนใจ : ศึกษารายละเอียดอย่างครบถ้วนได้ในหนังสือ “วิปัสสนาญาณ เล่ม ๑” เขียนโดย พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘),

๖.๑.๑ วิสุทธิ ๗

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มีผลที่เกิดขึ้นตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ วิสุทธิ ๗ กับญาณ ๑๖ ดังในธรรมาสนีสูตร ที่พระสารีบุตรถามท่านพระปุลณมณีนตานีบุตรว่า “ท่านประพาศติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเพื่อวิสุทธิ ๗ หรือ ?” ท่านพระปุลณมณีนตานีบุตรตอบว่า “เพื่ออนุपाทาปรินิพพาน แต่ดำเนินตามวิสุทธิ ๗ เป็นเป้าหมายตามลำดับ”^๑

วิสุทธิ แปลว่า ความหมดจด คือ ความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้นๆ หมายถึง ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ ยังไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดหมายคือ พระนิพพาน จำแนกเป็น ๗ ขั้น ดังนี้

- ๑) สีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล.
- ๒) จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต.
- ๓) ทิฏฐิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิฏฐิ.
- ๔) กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย.
- ๕) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นวาทหรือมิใช่ทาง.
- ๖) ปฏิพาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทาง ปฏิบัติ.
- ๗) ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ.^๒

ในคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคให้ความหมายวิสุทธิ ๗ ไว้ว่า

๑. สีลวิสุทธิ นาม สุปริสุทธิ ปาฏิโมกขสัรวาทิ จตฺตพิธิ สีล.^๓ สีล ๔ อย่าง มีปาฏิโมกขสังวรศีลเป็นต้น ที่บริสุทธิ์ดี ชื่อว่าสีลวิสุทธิ

๒. จิตตวิสุทธิ นาม สุขุปจจารา อฏฺฐ สมฺปาตติโย.^๔ สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปปจาร ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ

๓. นามรูปานํ ยาถาวทสสนํ ทิฏฺฐิวิสุทธิ นาม^๕ การเห็นนามและรูปโดยถ่องแท้ ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธิ

^๑ ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๗-๒๕๙/๒๗๗-๒๘๓.

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๔๒๗ - ๔๓๑.

^๓ วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๐๕.

^๔ เรื่องเดียวกัน.

^๕ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๐๖.

๔. เอตสเสว ปน นามรูปสส ปจยยปริคคหณน ตีสุ อทธาสุ กงขั วิตริตวา

จิตฺ ญาณํ กงขาวิตรณวิสุทฺธิ นาม.^๖ ส่วนญาณอันข้ามความสงสัยในอรรถา ๓ เสียได้ ด้วยการกำหนดจับปัจจัยของนามรูปนั้นแหละ แล้วแลตั้งอยู่ ชื่อว่าก้งขาวิตรณวิสุทฺธิ

๕. อยํ มคฺโค อยํ น มคฺโคติ เอวํ มคฺคณฺจ อมคฺคณฺจ ญตฺวา จิตฺ ญาณํ ปน มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม.^๗

ส่วนญาณอันรู้ธรรมที่เป็นทาง และธรรมที่มีใช้ทางว่า "นี้เป็นทาง นี้มีใช้ทาง" ดังนี้แล้วแลตั้งอยู่ ชื่อว่ามคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ

๖. อฏฺฐนฺนํ ปน ญาณานํ วเสน สิขาปฺตตฺตา วิปฺสสนา นวมนฺจ สจฺจจฺานุโลมิกญาณนฺติ อยํ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม.^๘

ส่วนวิปฺสสนาที่ถึงยอดด้วยอำนาจแห่งญาณ ๘ และญาณที่ ๙ คือ สัจจจฺานุโลมิกญาณ นี้แลชื่อปฏิบัติปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ

๗. โสตาปตฺติมคฺโค สกทาคามิมคฺโค อนาคามิมคฺโค อรหตฺตมคฺโคติ อิเมสุ ปน จตฺตุสุ มคฺเคสุ ญาณํ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม.^๙ เบื้องหน้าแต่อนุโลมญาณนี้ไปก็เป็นโคตรภูญาณ โคตรภูญาณนั้นไม่ชิตปฏิบัติปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ไม่ชิตญาณทสฺสนวิสุทฺธิทีเดียว เพราะเป็นญาณตั้งอยู่ในฐานเป็นอาริยชนแห่งมรรค เป็นอภิปุทฺธาภิธานอยู่ระหว่างวิสุทฺธิทั้ง ๒ นั้นนั่นเอง แต่เพราะยังตกในกระแสแห่งวิปฺสสนา จึงนับว่าเป็นวิปฺสสนาด้วย ส่วนญาณในมรรค ๔ นี้ คือ โสตาปตฺติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหตฺตมรรค ชื่อว่าญาณทสฺสนวิสุทฺธิ.^{๑๐}

๖.๑.๒ ญาณ ๑๖

ญาณ คือ ความรู้สึกตัวด้วยปัญญา, ความหยั่งรู้ด้วยปัญญาประจักษ์แจ้ง^{๑๑} ที่เกิดจากการเจริญวิปฺสสนาหรือสติปัฏฐานเพียงเท่านั้น

วิปฺสสนาญาณ ๑๖ คือ ลำดับญาณที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงแก่ผู้ปฏิบัติวิปฺสสนาล้วน หรือที่เรียกว่า การเจริญสุทฺธญาณิกวิปฺสสนาตามลำดับ มี ๑๖ ประการ ได้แก่

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ ปัญญาที่กำหนดจณฺรู้ เห็นรูป เห็นนามว่าเป็นคนละสิ่งคนละส่วน ซึ่งไม่ได้ระคนปนกัน จนแยกกันไม่ได้

๒. ปจยยปริคคหณญาณ ปัญญาที่กำหนดจณฺรู้เห็นเหตุถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดรูป เกิดนาม คือ รูปเกิดจาก กรรม จิต อุตุ อาหาร ส่วนนามเกิดจากอารมณ์ วัตถุ มนสิการ

๓. สัมมสนญาณ ญาณพิจารณานามรูป, ปัญญาที่กำหนดจณฺรู้เห็นไตรลักษณ์ คือ ความเกิดดับของรูปนาม แต่ที่รู้ว่ารูปนามดับไปก็เพราะ เห็นรูปนามใหม่เกิดสืบต่อแทนขึ้นมาแล้ว เห็นอย่างนี้เรียกว่า สันตติยังไม่ขาดและยังอาศัยจณตามยปัญญาอยู่ อีกนัยหนึ่งว่า สัมมสนญาณ เป็นญาณที่ยกูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์

^๖ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๒๐.

^๗ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๓๐.

^๘ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๗๔.

^๙ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๑๙ - ๓๒๐.

^{๑๐} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑ - ๒๐๗.

^{๑๑} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๒๐๕.

๔. อุท্থัพพญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจน โดยสันตติชาติ คือ เห็นรูปนามดับไปในทันทีที่ดับ และเห็นรูปนามเกิดขึ้นในขณะที่เกิด หมายความว่า เห็นทันทีในขณะที่เกิดและขณะที่ดับ, เป็นญาณที่เห็นรูปนามเกิดดับตามความเป็นจริง

อุท্থัพพญาณนี้ยังจำแนกได้เป็น ๒ คือ ตรุณอุท্থัพพญาณ เป็นญาณที่ยังอ่อนอยู่ และพลอุท্থัพพญาณ เป็นญาณที่แก่กล้าแล้ว

๕. ภัคญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นความดับแต่ฝ่ายเดียว เพราะความดับของรูปนามเป็นสิ่งที่ตื่นเด่นกว่าความเกิด

๖. ภยญาณ บ้างก็เรียกว่า ภัยตูปัญฐานญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่ารูปนามนี้เป็นภัยเป็นที่น่ากลัว เหมือนคนกลัวสัตว์ร้าย เช่น เสือ เป็นต้น

๗. อาทีนวญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่ารูปนามนี้เป็นโทษ เหมือนผู้ที่เห็นไฟกำลังไหม้ เรือนตนเองอยู่ จึงคิดหนีจากเรือนนั้น

๘. นิพพิทาญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่าเกิดเบื่อหน่ายในรูปนาม เบื่อหน่ายในปัญจขันธ์

๙. มุจจิตุกมยตาญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่าใครจะหนีจากรูปนาม, อยากรพ้นจากการครองรูปนาม ใครจะพ้นจากปัญจขันธ์ เปรียบดังปลาเป็นๆ ที่ใครจะพ้นจากที่ตอนที่แห้ง

๑๐. ปฏิสังขญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นเพื่อหาทางที่จะหนี หาอุบายที่จะเปลื้องตนให้พ้นจากปัญจขันธ์, เป็นญาณที่ขมุกขมื่น เพื่อให้พ้นจากการครองรูปนาม

๑๑. สังขารุเบกขาญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่า จะหนีไม่พ้นจึงเฉยอยู่ไม่ยินดียินร้าย , เป็นญาณที่พิจารณารูปนามด้วยอาการวางเฉย ดุจบุรุษอันเพิกเฉยในภริยาที่ทิ้งขว้างหย่าร้างกันแล้ว

๑๒. อนุโลมญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นให้คล้ายไปตามอริยสังขญาณนี้เรียกว่า สังขานุโลมิกญาณ ก็ได้, เป็นญาณที่รู้อารมณ์รูปนามเป็นครั้งสุดท้ายก่อนที่จะได้บรรลุมรรค ผล

๑๓. โคตรภูญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นพระนิพพาน ตัดขาดจากโคตรปุลุชนเป็นโคตรอริยชน , เป็นญาณที่ตัดโคตรปุลุชนให้ขาดออก เพื่อเข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล

๑๔. มรรคญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นพระนิพพาน และตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉทประหาม, เป็นญาณในอริยมรรค

๑๕. ผลญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นพระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันตสุข, เป็นญาณในอริยผล

๑๖. ปัจจเวกขณญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นใน มรรคจิต, ผลจิต, นิพพาน, กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่^{๑๒}

ญาณ ๑๖ แบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ^{๑๓}

๑. ญาณระดับต้น เป็นญาณเห็นรูป เห็นนาม ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ

๒. ญาณระดับกลาง เป็นญาณเห็นไตรลักษณ์ในรูปนาม ได้แก่อุท্থัพพญาณ

^{๑๒} ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑-๖๕/๗-๑๐๙, วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๖๒-๘๐๔/๒๕๐.

^{๑๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาบัญ เล่ม ๑**, พระคันธสาราภิกษุ แปลและเรียบเรียง, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.),ตรวจชำระ, หน้า ๖๙.

บริสุทธินี้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านได้กล่าวเตือนสติผู้รักษาสีลให้ระวังศีลประดุจเหมือนนกกะ
ต้อยตีวิดระวังไข่ (กิกิว อกุฑ) เหมือนจามรี ระวังขนหาง(จมรี ว พาลธิ) เหมือนมารดาระวังบุตร
สุดสวาท(ปิย ว ปุตุต) เหมือนคนตาบอดข้างเดียว ระวังนัยน์ตาอีกข้างหนึ่ง (นยน์ ว เอก) ^{๑๖}

ข. ระดับสมาธิ (อธิจิตตสิกขา)

อรรถกถาพระอภิธรรมอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการปหานปริยภูฐานกิเลสไว้ใน
พระสุตตันตปิฎก เพราะสมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสที่กลุ่มมจติ(ปริยภูฐานกิเลส) ^{๑๗}

๒) **จิตตวิสุทธิ** ความบริสุทธิ์ของจิตที่แนบอยู่กับการกำหนดรูปรูปนาม โดยไม่ฟุ้งซ่านไป
ตามอารมณ์อื่น จนพัฒนาคุณภาพและสมรรถภาพของจิตจนเกิดสมาธิ

จิตตวิสุทธิ นาม จิตตสส วินีวรณภาวาปาทนวเสน วิโสธนโต จิตตสีเสน นิททิฏฐตตา วิ
สุทตตตา จาติ วา กตวา ^{๑๘}. ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ เพราะชำระจิตให้หมดจด โดยมุ่งถึงความปราศจากนิวรณ์
และเพราะสมาธิจิตนั้นบริสุทธิ์แล้วด้วย

สมาธิ ๓ ประเภท ^{๑๙} คือ ๑.อุปจารสมาธิ สมาธิใกล้ฉาน ๒. อัปปนาสมาธิ สมาธิ แนบ
แน่น ๓. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ สมาธิสองประการแรก คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ กล่าวไว้
ตามสมถยานิก(ผู้เจริญสมถะแล้วอาศัยสมถะเป็นบาทของวิปัสสนา) ส่วนขณิกสมาธิกล่าวไว้ตามวิปัสสนา
ยานิก (ผู้เจริญวิปัสสนาโดยตรง)

เมื่อมีศีลบริสุทธิ์บริบูรณ์ดีแล้ว ชื่อว่ามีรากฐานมั่นคงที่จะทำสมาธิ เพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์อีก
ต่อไป แต่ถ้าศีลยังไม่บริสุทธิ์ มีขาด ต่างพร้อย ทะลุอยู่ ก็ยากที่จะทำให้บังเกิดมีสมาธิขึ้นมาได้ อนึ่ง
สมาธิที่เกิดจากศีลบริสุทธิ์นี้ มีกำลังมาก ดังปรากฏในปรินิพพานสูตร แสดงว่า พระศาสดาได้ตรัสไว้ว่า

ศีลปริภาวิโต สมาธิ มหปผล โหติ มหานิสัสสมาธิปริภาวิตา ปญญา
มหปผลา โหติ มหานิสสา ปญญาปริภาวิตัง จิตตัมสมมเทว อาสเวหิ วิมุจจติ. ^{๒๐}

สมาธิที่เจริญไว้ด้วยศีล ย่อมมีกำลังมากและมีผลานิสงส์มาก ปัญญาที่ได้
เจริญไว้ด้วยสมาธินั้น ย่อมมีกำลังมาก มีอานิสงส์มาก จิตใจที่ได้เจริญไว้ด้วย
ปัญญานั้น ย่อมหลุดพ้นจาก อาสวะ ทั้ง ๔ ได้โดยตนเอง

บาลีว่า อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ เจติ ทวิโรปสมาธิ จิตตวิสุทธินาม สมาธิทั้ง ๒ อย่าง คือ
อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ นี้ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ มีความหมายว่า จิตตวิสุทธิในทางสมถภาวนา หมายถึง
อุปจารสมาธิ คือ สมาธิที่แน่วแน่วจนจะหรือใกล้จะไดฉานเข้าไปแล้ว ตลอดจนถึงอัปปนาสมาธิ คือ
สมาธิที่แนบแน่นอย่างแน่วแน่งจนไดฉานนั้นด้วย ส่วนในทางวิปัสสนาภาวนา นับตั้งแต่ขณิกสมาธิที่เป็น
บาทของวิปัสสนา คือ มีสติรู้ทันปัจจุบันแห่งรูปนาม ไม่เผลอไปจากปัจจุบันธรรม ดังนั้น โลก โกรธ หลง
ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อรู้ทันปัจจุบันอยู่ทุกขณะอย่างมั่นคง เช่นนี้เรียกว่า ขณิกสมาธิ ขณะนี้จิตใจก็
บริสุทธิ์จากกิเลส จึงได้ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ เช่นเดียวกัน

^{๑๖} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๘๓/๑๑๓

^{๑๗} พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ ๔๙.

^{๑๘} อภิธรรมมตถสงคหปาลิยา สห อภิธรรมมกตวิภาวินีนาม อภิธรรมมตถสงคหฎีกา หน้าที่ ๒๖๘

^{๑๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๕๙.

^{๒๐} ที.ม.(บาลี)๑๐/๑๕๙ / ๘๖. ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๖/๙๖ .

ความสอดคล้องกันระหว่างวิสุทธิ ๗ ญาณ ๑๖ และปริยญา ๓

การสงเคราะห์ ญาณ ๑๖ วิสุทธิ ๕ และปริยญา ๓

ญาณ ๑๖	วิสุทธิ ๕ (ปัญญาวิสุทธิ)	ปริยญา ๓	อริยสังข์ ๔
๑.นามรูปปริจเฉทญาณ	ทิวฐีวิสุทธิ	ญาณปริยญา รอบรู้ว่ามีสิ่งใดเป็นเหตุ	ทุกขวิภูฐาน คือ กำหนด ทุกขสังข์
๒.ปัจจัยปริคคญาณ	กังขาวิตรณวิสุทธิ	สิ่งใดเป็นปัจจัย สิ่งใดเป็นผล	สมุทัยวิภูฐาน คือ กำหนดสมุทัยสังข์
๓.สัมมสนญาณ	มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	ตริณปริยญา สามารถไตร่ตรองถึงเงื่อนไข เกิดและเงื่อนไขของการ รับรู้อารมณ์	มัคควิภูฐาน คือ กำหนดมรรคสังข์
๔.ตรุณอุทยัพพญาณ			
๕.พลวอุทยัพพญาณ	ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ	ปหานปริยญา	
๕.ภังคญาณ			
๖.ภยญาณ			
๗.อาทีนวญาณ			
๘.นิพพิทาญาณ			
๙.มัญญิตุกัมมตาญาณ			
๑๐.ปฏิสังขารณญาณ			
๑๑.สังขารูปกชาญาณ			
๑๒.อนุโลมญาณ			
๑๓.โคตรญาณ			
๑๔.มัคคญาณ			
๑๕.ผลญาณ	ญาณทัสสนวิสุทธิ		
๑๖.ปัจจเวกขณญาณ			

ค. ระดับปัญญา (อธิปัญญาสิกขา)

อรรถกถาพระอภิธรรมอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการปหานอนุสัยกิเลสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก เพราะความที่ปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัยกิเลส^{๒๑}

๓) **ทิวฐีวิสุทธิ** ปัญญาที่มีความเห็นถูก หรือรู้ถูกตามความเป็นจริงโดยปราศจากกิเลส คือ เห็นนามและรูปว่าไม่ใช่สัตว์ บุคคล เป็นสิ่งที่ไม่ใช่เจ้าของ ไม่อยู่ในอำนาจใด ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ

นามรูปานัน ยถาวทสสนัน ทิวฐีวิสุทธิ นาม^{๒๒} ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นลักษณะเฉพาะของ

^{๒๑} พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้า ๔๙

^{๒๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๐๖.

สภาวะธรรมทางกาย(รูป)และทางใจ(นาม) ออกจากกันได้ตามความเป็นจริง คือรูปมีสภาพเปลี่ยนแปลง
ชำรุดทรุดโทรม นามมีสภาพนุ่มไปสู่อารมณ์ หรือรู้อารมณ์นั้นชื่อว่า ทิฐฐิวิสุทธิ (ความเห็นอันบริสุทธิ์)
มีบาลีอธิบายไว้ว่า ธมฺมานํ สามณฺณสกาโว ลกฺขณํ กิจฺจสมฺปตฺติโย รโส อุกฺกุชฺชานากาโร ผลณฺจ ปจฺจุปฺภฺจ
านนฺติ เอวํ วุตตํ ลกฺขณาทึนํ ผุสฺนลกฺขโณ ผุสฺโส กกฺขลลกฺขณา ปรีวตีอาทึนา วิตถารโต นมนลกฺขณํ
นามํ รูปนลกฺขณํ รูปนฺตืออาทึนา สงฺเขปโต จ ปรีคคฺโท ปจฺจตฺตลกฺขณาทิวเสณ ปรีจฉิซฺช คหณํ
ทุกฺขสจฺจวตฺถานํ ทิฐฐิวิสุทธิ นาม นามรูปโต อณฺโณ อตฺตา นาม นตฺถิตฺติ ทสฺสนโต ทิฐฐิ จ อตฺตทิฐฐิมลวิ
โสธฺนโต วิสุทธิ จาติ กตฺวา.^{๒๓}

การกำหนดรู้ลักษณะว่า ธรรมทั้งหลายมีลักษณะที่เสมอเหมือนกัน มีกิจและสมบัติเป็น
รส มีอาการที่ปรากฏและผลเป็นปัจจุภูมิตฐาน เป็นต้นว่าผัสสะมีการถูกต้องเป็นลักษณะ ธาตุดินมีความ
แข็งแ้งเป็นลักษณะ นามมีความนุ่มไปเป็นลักษณะ รูปมีความแปรผันเป็นลักษณะ คือกำหนดหมาย
เอาด้วยอำนาจลักษณะ มีลักษณะเฉพาะของตน ได้แก่การกำหนดทุกขสังข ซึ่งว่าทิฐฐิวิสุทธิ เพราะเห็น
ว่า "อตฺตาอึ้นจากนามรูปไปไม่มี" และเพราะชำระมลทินคืออตฺตทิฐฐิ

มีความหมายว่า

๑. พระโยคีที่เจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนถึงสีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิแล้ว ต่อจากนั้นก็
เป็นกำลังที่จะให้ถึงทิฐฐิวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์แห่งทิฐฐิ) และเป็นกำลังที่จะส่งให้ถึงนามรูปปัจจุภูมิตฐาน
คือ เห็นแ้งในรูปและนาม ซึ่งเป็นญาณที่ ๑ แห่งโสฬสญาณ

๒. ที่ว่าเห็นแ้งในรูปและนามนั้น มีบาลีว่า ลกฺขณฺรสฺส ปจฺจุปฺภฺจํ ปทฺฐานํ นามรูป
ปรีคคฺโท ทิฐฐิวิสุทธิ นาม การกำหนดรู้รูปนามด้วยสามารถ แห่งลักษณะ รส ปจฺจุปฺภฺจํ ปทฺฐานํ นั้น
ชื่อว่า ทิฐฐิวิสุทธิ คือจะต้องเห็นแ้งในลักษณะที่จตุกะแห่งรูปนาม จึงจะได้ชื่อว่า เห็นแ้งในรูปนาม

ลักษณะที่จตุกะ ของรูป (ตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท)

(๑) รูปนลกฺขณํ	มีการสลาย แปรปรวน เป็นลักษณะ
(๒) วิกัรณฺรสี	มีการแยกออกจากกันได้ (กับจิต) เป็นกิจ
(๓) อพฺยาทปจฺจุปฺภฺจํ	มีความเป็นอพยาศธรรม เป็นอาการปรากฏ
(๔) วิณฺญานปทฺฐานํ	มีวิณฺญาน เป็นเหตุไกล้

ลักษณะที่จตุกะของนามจิต (ตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท)

(๑) วิซฺชานนลกฺขณํ	มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ
(๒) ปุพฺพงคฺมรสี	เป็นประธานแก่เจตสิกและรูป เป็นกิจ
(๓) ปฐฺสนฺธิปจฺจุปฺภฺจํ	มีการสืบทอดระหว่างภพเก่ากับภพใหม่ เป็นอาการปรากฏ
(๔) สงฺขารปทฺฐานํ	มีสังขาร ๓ เป็นเหตุไกล้ (วา) วตถารมมณํ ปทฺฐานํ หรือ
มีวิตถุกกับอารมณ์ เป็นเหตุไกล้

ลักษณะที่จตุกะของนามเจตสิก (ตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท)

(๑) นมนลกฺขณํ	มีการนุ่มไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ
(๒) สมฺปโยคฺรสี	มีการประกอบกับจิต และประกอบกันเองโดยอาการ
เอกุปบาท เป็นต้น เป็นกิจ

^{๒๓} อภิธมฺมตถสฺสคฺคปาเลีย สห อภิธมฺมมถวิภาวินีนาม อภิธมฺมตถสฺสคฺคทฎีกา หน้าที่ ๒๖๘

(๓) อวินิพโยคปัจจุภูฐานัน มีการไม่แยกออกจากจิต เป็นอาการปรากฏ

(๔) วิญญาณปทภูฐานัน มีวิญญาณ เป็นเหตุใกล้

๓. ที่ว่ากำหนดรู้รูปนามด้วยสามารถแห่งลักษณะที่จิตขณะนั้น แม้จะรู้ไม่ครบหมดทั้ง ๔ ประการก็ตาม เพียงแต่รู้ยใดใน ๔ ประการนั้นสักอย่างเดียวกันได้ชื่อว่า รู้แล้ว แต่ว่าในลักษณะที่จิตขณะนี้ ปัจจุภูฐานัน คือ อาการปรากฏหรือผลปรากฏ เป็นการที่สำคัญกว่าเพื่อน จึงเป็นประการที่ควรจักต้องรู้โดยแท้

ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ

นามรูปปริจเฉทญาณ แปลว่า ปัญญาเห็นว่า อะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม รูปนามแท้จริงเป็นอย่างไร และสามารถแยกรูปแยกนามออกจากกันได้ ไม่ปะปนกันอย่างชัดเจน คือปัญญาแจ่มแจ้งรูปนาม^{๒๔} เรียกว่า สังขารปริจเฉทบ้าง นามรูปววัฏฐานบ้าง

เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏแต่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเท่านั้น แต่ถ้าศึกษาขุททก นิกาย ปฏิสัมภีทามรรค อันแสดงถึงวัตถุนานัตตญาณ โคจรนานัตตญาณ^{๒๕} จริยานานัตตญาณ ภูมินานานัตตญาณ และธัมมนานัตตญาณ ก็จะพบว่ามื่อรรถเดียวกัน^{๒๖}

ญาณนี้ กำหนดจนรู้เห็นรูปเห็นนามว่า เป็นคนละสิ่งคนละส่วน ซึ่งไม่ได้ระคนปนกันจนแยกกันไม่ได้ การรู้จักจำแนกรูปและนาม อันเป็นสิ่งที่ถูกรู้หรือเป็นอารมณ์เครื่องระลึกของสติออกจากจิตผู้รู้ หมายถึงความรู้จักรูปธรรม-นามธรรมว่า สิ่งที่มีอยู่ที่เป็นอย่างจริงก็มีแต่รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น

รูป คือ สิ่งที่รับรู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย ซึ่งได้แก่ สี เสียง กลิ่น รส สัมผัสต่างๆ ซึ่งมีการแตกดับหรือสลายอยู่เสมอ เป็นลักษณะ คัมภีร์อธิบายว่า ธรรมชาติโดยอ้อมแตกสลายเพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง เหตุนี้ ธรรมชาตินั้นเรียกว่ารูป^{๒๗}

นาม คือ สภาวะที่รับรู้ทางใจและความรู้สึกนึกคิดต่างๆ มีการน้อมไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิตและ เจตสิกด้วยกัน มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ นามขันธ์ ๔ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์

คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภีทาทธิบายว่า ธรรมชาติโดยอ้อมรู้อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่านาม คือ น้อมไปสู่อารมณ์^{๒๘}

เนื้อหาสาระของญาณนี้ มีอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า อตตัตตัตตที่แท้จริงไม่มีเลย เมื่อว่าโดยปรมาตตธรรม(ความจริงแท้) มีแต่เพียงรูปนามเท่านั้น ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงญาณนี้ก็จะเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยตนเองว่า อตตัตตัตตเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ยึดมั่นว่า มีอัตตัตตัตต (เป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา) ตามหลักพระพุทธศาสนา ความเห็นเช่นนี้ถือว่า เป็นทิวฐิวิสุทธิ คือ มีความเห็นที่บริสุทธิ์

^{๒๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), ลำดับโสฬสญาณ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๕๑.

^{๒๕} ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๖๗/๑๑๒.

^{๒๖} ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๗๓/๑๒๓.

^{๒๗} อังคุตรนิกาย เอกนิบาต เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ ๓๓ (มหามกุฏ)

^{๒๘} ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ หน้าที่ ๒๔๘ (มหามกุฏ)

สภาวะของญาณนี้ : เป็นญาณที่รู้ความเป็นจริงของธรรมชาติทั้งปวงว่า เป็นเพียง รูปกับนาม เท่านั้น คือ มองเห็นความต่างกันของธรรมชาติ ๒ อย่าง คือ เห็นรูปก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง เห็นนามก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง เช่นว่า เห็นว่า การเคลื่อนไหวก็เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ที่ไม่สามารถจะรับรู้อะไรได้ด้วยตัวเอง ไม่สามารถจะรับรู้อารมณ์ได้ เป็นเพียงแต่ธรรมชาติที่เกิดขึ้นมาแล้ว ก็สลายตัวไป จัดว่าเป็นรูปธรรม ส่วนตัวที่เข้าไปรู้ เป็นธรรมชาติที่สามารถจะรับรู้อะไรได้ จัดเป็นนามธรรม สภาวะที่เห็นความต่างกันของธรรมชาติ ๒ อย่างนี้ คือ เห็นว่า รูปก็อย่างหนึ่ง เห็นว่า นามก็อย่างหนึ่ง อย่างนี้เรียกว่า สามารถแยกรูปแยกนามได้ เห็นรูปเห็นนามต่างกัน ไม่ว่าจะเห็นทวารอื่นก็ตาม ขณะที่เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง มากกระทบกาย มีสติรู้ทัน ก็เห็นว่า เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง นั่นก็เป็นแต่ธรรมชาติที่มากกระทบแล้วก็สลายไป ไม่สามารถจะรับรู้อะไรได้ ส่วนตัวจิตใจเป็นตัวที่เข้าไปรู้ได้ เป็นธรรมชาติ ชนิดหนึ่ง เป็นนามธรรม หรือลมหายใจที่เข้า ออก กระพโพรงจุก หายใจเข้าเย็น หายใจออกร้อน เป็นตัวที่ไม่สามารถจะไปรับรู้ อะไรได้ มีหน้าที่กระทบแล้วก็สลายไป เป็นรูปธรรม ส่วนตัวจิตใจที่เข้าไปรับรู้ลมหายใจ สามารถที่จะรับรู้ อะไรได้ ก็ไปรับรู้ลมหายใจ เป็นนามธรรม เห็นลมหายใจเป็นเพียงสภาวะอย่างหนึ่ง เห็นจิตที่เข้าไปรู้ลมหายใจก็เป็นสภาวะอีกอย่างหนึ่ง อย่างนี้เรียกว่า มีปัญญาแยกสภาวะรูปนามได้ ก็จะทำให้เข้าใจว่า ในชีวิตนั้นมันไม่มีอะไร ในเนื้อแท้จริงๆ แล้วมีแต่รูปกับนามเกิดขึ้นเท่านั้น ปราศจากความเป็นสัตว์ เป็นบุคคล ในขณะที่จิตไปสัมผัสรูปนามนั้น ก็ไม่มีสัตว์บุคคล ตัวตนอะไรต่ออะไร

๔) **กังขาวิตรณวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญา เป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย ได้แก่ ความบริสุทธิ์เพราะหายสงสัย (เกี่ยวกับกาลทั้ง ๓ คือ อดีต อนาคตและปัจจุบัน) คือ ขณะที่พิจารณาอยู่พบเพียงเหตุและผล ที่ล่วงมาแล้วก็เพียงเหตุและผล ต่อไปก็มีเพียงเหตุและผลเท่านั้น ความรู้นี้กำหนดเป็นขั้นตรึงปริยญา คือ รู้สามัญญลักษณะของไตรลักษณ์

เอตสเสว ปน นามรูปสส ปจฺจยปริคฺคหณฺณ ตีสุ อทฺธาสุ กงฺขิ วิตฺติวฺวา จิตฺ ญาณิ กงฺขาวิตรณวิสุทธิ นาม.^{๒๙} ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของกาย(รูป) กับใจ(นาม) เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือ ทั้งรูปและนามเป็นเหตุ เป็นผลซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะ”^{๓๐} รู้แจ้งปัจจัยแห่งรูปและนาม ละอเหตุกทิกฺขุ เห็นผิดว่าไม่มีเหตุ ละวิสมเหตุกทิกฺขุ ยึดในเหตุที่ไม่เหมาะสม ละกงฺขามลทิกฺขุ หมั่นหมองเพราะสงสัย เป็นญาตปริยญา

กังขาวิตรณวิสุทธิ บริสุทธิ์หมดความสงสัยได้ เพราะเมื่อกำหนดนาม-รูปจนเข้าใจมากขึ้นแล้ว ก็รู้ว่า นาม-รูปเหล่านั้นเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุปัจจัย(ปัจจัยปริคฺคหณฺณ) คือรูปอันใดเกิดขึ้น (อิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอน) ก็รู้ว่าเกิดขึ้นเพราะเหตุใด(เพราะมีจิตเป็นตัวรู้และสั่งงาน) นามอันใดเกิดขึ้น(ความรู้สึกชอบหรือชัง) ก็รู้ว่าเกิดขึ้นด้วยเหตุอะไร (เพราะมีการกระทบอารมณ์ตามทวารทั้ง ๖ เป็นต้น) ไม่เกี่ยวกับการสร้างหรือการตลบั่นดาลให้เกิดขึ้น สามารถตัดสินใจได้ว่าแม้ชาติก่อนตนก็เกิดด้วยเหตุปัจจัย ปัจจุบันก็เกิดมาได้ด้วยเหตุปัจจัย มีบาลีแสดงไว้ว่า นามรูปปจฺจ กฺกิสฺสนนฺธิยิ ตาว อวิชฺชาตณฺหาอุปาทานกมฺมเหตุวเสน นิพฺพตฺตติ ปวตฺตยจฺจ รูปิ กมฺมจิตฺตอตุอาหฺรปจฺจยวเสน นามจฺจ จกฺขุรูปาทินิสฺสยารมฺมณาทีปจฺจยวเสน ..ตีสุ อทฺธาสุ นามรูปปวตฺตติยา ปจฺจกฺขาทีสิทฺธสฺส กมฺมาทีปจฺจยสฺส ปริคฺคหณฺณ สมฺมุตฺตจฺจวตฺถานัน

^{๒๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๖๓, โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสิสยาตอ), **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๕๖.

^{๓๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๖๓, เรื่องเดียวกัน. หน้า ๕๖.

กษาวีตรณวิสุทธินาม โอลีสึ นุ โข อหมตีตมทธานนตืออาทิกาย โสฬสวธิาย สตุลริ กงขาติอาทิกาย อฏฐวิราย จ กงขาย วิตรณโต อติกกมนโต กงขาวิตรณา อเหตุวิสมเหตุทฎฐิมลวิโสธนโต วิสุทธิ จาติ กตวา.^{๓๑}

การกำหนดปัจจัยมีกรรมเป็นต้น โดยความประจักษ์ แห่งความเป็นไปของนามรูปในกาลทั้ง ๓ ด้วยอำนาจปัจจัยที่ทั่วไปและไม่ทั่วไป คือ นามและรูป เกิดในปฏิสนธิกาล ด้วยอำนาจแห่งเหตุคือ อวิชชา ตัณหา อุปทานและกรรม ก่อน แต่ในปวัตติกาล รูปเกิดด้วยอำนาจแห่งปัจจัยคือกรรม จิต ฤตุและอาหาร, ส่วนนามเกิดด้วยอำนาจแห่งปัจจัยมีนิสสยปัจจัยและอาร์มมณปัจจัยมีจักขุกับรูปเป็นต้น..ได้แก่ การกำหนดสมุทยสังข์ ชื่อว่าก้งขาวิตรณวิสุทธิ เพราะข้าม คือก้าวล่วงความสงสัย ๑๖ อย่าง มีอาทิว่า ในอดีตกาลนานไกล เราได้มีไหมหนอและความสงสัย ๘ อย่าง เป็นต้นว่าความสงสัยในพระศาสนา และชื่อว่าวิสุทธิ เพราะชำระมลทินคือทฎฐิ ที่เห็นว่านามรูปทั้ง ๒ นี้ ไม่มีเหตุและมีเหตุไม่เหมือนกัน^{๓๒}

มีความหมายว่า เมื่อโยคีได้เจริญวิปัสสนากรรมฐานถึง**ทฎฐิวิสุทธิ** คือถึงนามรูปปริจเฉท ญาณ เห็นแจ้งในรูปธรรมนามธรรมตามความเป็นจริง แล้วตั้งอยู่ในวิสุทธินั้น โดยไม่เสื่อมถอย อันตรายต่างๆ มีนิวรรณ์และนิมิตรร้ายทั้งหลายไม่อาจกล้ำกรายได้ เพราะอำนาจที่มีอินทรีย์และพลังแก่กล้า คือ **สัทธา**เชื่อต่อการปฏิบัติแน่นอน **วิริยะ**พากเพียรปฏิบัติวิปัสสนายิ่งขึ้น **สติ**ระลึกทันต่อปัจจุบันแห่งรูปนามทุกขณะ **สมาธิ**มั่นคงไม่เผลอจากรูปนาม **ปัญญา**รู้เห็นรูปนามแจ่มชัดยิ่งขึ้น ด้วยกำลังอันยิ่งใหญ่แห่งธรรม ๕ ประการนี้ ทำให้พระโยคีแจ้งในปัจจัยที่เกิดของรูปนาม คือแจ้งว่า ปัจจัยที่ให้เกิดรูปนั้น ได้แก่ กรรม จิต อตุ อาหาร ปัจจัยที่ให้เกิดนามนั้น ได้แก่ อารมณ วัตถ มนสิการ

อีกนัยหนึ่งแสดงโดยละเอียดออกไปตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาทว่า ปัจจัยให้เกิดรูปนั้นได้แก่ อวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร ปัจจัยให้เกิดจิต(นาม)นั้นได้แก่ อวิชชา ตัณหา กรรม และนามรูป (นามรูปในที่นี้ หมายถึงเจตสิกกับกัมมชรูปเท่านั้น) ปัจจัยให้เกิดเจตสิก นั้นได้แก่ อวิชชา ตัณหา กรรม และ ผัสสะ เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ก็หมดสิ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ คือ รู้ว่ารูปนามปัจจุบันนี้ มีความหมายเป็นอยู่อย่างนี้ อดีตที่ล่วงมาแล้วก็ภพก็ชาติก็เป็นมาอย่างนี้ ต่อไปในอนาคตอีกก็ภพก็ชาติ ก็จักต้องเป็นไปอย่างนี้อีก รวมหมดความสงสัย ๑๖ ประการ คือ

ก. ความสงสัยอดีตกาล ๕ นัย คือ

๑. โอลีสึ นุ โข เราเคยได้เกิดหรือ ?
๒. นนุ โข โอลีสึ เราไม่เคยเกิดหรือ ?
๓. กิ นุ โข โอลีสึ เราได้เกิดเป็นชาติใด ?
๔. กถิ นุ โข โอลีสึ เราได้เกิดประการใด ?
๕. กิ หุตวา กิ โอลีสึ เราได้เกิดเป็นใคร ?

ข. ความสงสัยอนาคตกาล ๕ นัย คือ

๑. ภวิสสามิ นุ โข เราจะได้เกิดหรือ ?
๒. นนุ โข ภวิสสามิ เราจะไม่ได้เกิดหรือ ?
๓. กิ นุ โข ภวิสสามิ เราจะได้เกิดชาติใด ?
๔. กถิ นุ โข ภวิสสามิ เราจะเกิดด้วยประการใด ?
๕. กิ หุตวา กิ ภวิสสามิ เราจะเกิดเป็นใคร แล้วจะเกิดต่อไปเป็นใครอีก?

^{๓๑} อภิธมมตถสงคหปาเลีย สห อภิธรรมมถวิภาวินีนาม อภิธมมตถสงคหฎฐิกา - หน้าที่ ๒๖๙.

^{๓๒} อภิธมมตถสงคหบาสิ และอภิธมมตถวิภาวินีนฎฐิกา - หน้าที่ ๔๒๗.

ค. ความสงสัยปัจจุบันกาล ๖ นั้นนั้น คือ

๑. อหิ นุโข อสมิ เรานี้เป็นตัวเราหรือ ?
๒. นนุ โข อสมิ เรานี้ไม่ใช่ตัวเราหรือ ?
๓. กิ นุโข อสมิ เรานี้เป็นอย่างไรเล่า ?
๔. กถิ นุโข อสมิ เรานี้เป็นประการใด ?
๕. อหิ นุโข สตุโต เรานี้เป็นสัตว์หรือ ?
๖. กุโต อาคโต กุหิ คามิ ภวิสสติ^{๓๓} เรามาจากไหนและจะไปไหนอีกเล่า ?

ส่วนความสงสัยอีก ๘ ประการ คือ

๑. พุทฺเธ กงฺขติ ความสงสัยต่อพระพุทธเจ้า ?
๒. ฌมฺเม กงฺขติ ความสงสัยในพระธรรม ?
๓. สงฺฆเ กงฺขติ ความสงสัยต่อพระสงฆ์ ?
๔. สิภฺยา กงฺขติ ความสงสัยต่อข้อปฏิบัติศาสนา ?
๕. ปุพฺพนฺเต กงฺขติ ความสงสัยต่ออดีตกาล ?
๖. อปรนฺเต กงฺขติ ความสงสัยต่ออนาคตกาล ?
๗. ปจฺจุปฺนเน กงฺขติ ความสงสัยในปัจจุบัน ?
๘. อธิ ปจฺจยตา ปฏิจฺจสมฺบุพฺปนเน กงฺขติ ความสงสัยปฏิจฺจสมฺบุพฺปา^{๓๔}

เมื่อผู้เจริญภาวนาบริบูรณ์ด้วยศีลสมาธิและความรู้ปรมาตม์แล้ว นับว่าพ้นจากความสงสัย กำหนดรู้ปัจจัยของรูปนาม รู้กัมมวิภังค์และวิปากวิภังค์ ซึ่งมี ๑๒ อย่างคือ กรรมและวิปาก ให้ผลตามคราว (๔) คือในภพนี้, ภพหน้า, ภพสืบๆ ต่อไป, และอโหสิกรรม ให้ผลตามลำดับหนักเบา (๔) คือกรรมหนัก, กรรมเคยชิน, กรรมเมื่อจวนเจียนจะตาย, และกรรมสักแต่ทำไปของพระอรหันต์ และ

ให้ผลตามกิจ (๔) คือกรรมแต่งให้เกิด, กรรมสนับสนุน, กรรมบีบคั้น และกรรมตัดรอน ก็เป็นอันว่า ได้พ้นกัฏฐาวิตตรณวิสุทธิแล้ว การรู้เช่นนี้ เรียกว่า ญาณปริยญา คือรู้เหตุปัจจัยของรูปนามแล้ว แต่ยังไม่ถึงวิปัสสนา ญาณนั้นตั้งแต่มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (ที่ ๕) เป็นต้นไปจนถึงญาณทัสสนวิสุทธิ (ที่ ๖) อาศัยปัญญาแต่ฝ่ายเดียว ที่เห็นพระไตรลักษณ์อย่างชัดเจน (เป็นตริณปริยญา) ต่อจากนี้ผู้เจริญภาวนาพึงอาศัยสติปัญญา ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม ในวิปัสสนาภูมิ ๖ ดำเนินการขัดเกลากิเลสของตนๆ ตามแนวโพธิปักขิยธรรม เพื่อความบริสุทธิ์และเพื่อความพ้นทุกข์จากสังสารวัฏฏ์

พระโยคีผู้ถึงแล้วซึ่งกัฏฐาวิตตรณวิสุทธิ คือปัจจัยปริคคหญาณ ย่อมพ้นจากความสงสัย ๒ ประการ คือ สงสัยในพระพุทธศาสนาและสงสัยในปัจจัยแห่งรูปนาม ปัจจัยปริคคหญาณสามารถละอเหตุกทิกฺขณิ (ความเห็นผิดว่าไม่มีเหตุ) ละวิสมเหตุกทิกฺขณิ (เห็นผิดโดยยึดถือเหตุที่ไม่เหมาะ ไม่สมควร) และละกัฏฐามลทิกฺขณิ (ความหม่นหมองอันเกิดจากความสงสัยเหล่านี้) เสียได้ ผู้ที่ข้ามพ้นความสงสัย คือได้ปฏิบัติจนได้แจ้งกัฏฐาวิตตรณวิสุทธิ เป็นวิสุทธิที่ ๔ ในวิสุทธิทั้ง ๗ ซึ่งตรงกับ ปัจจัยปริคคหญาณ อันเป็นญาณที่ ๒ แห่งโสฬสญาณ

^{๓๓} วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี) ๒/๔๒๓.

^{๓๔} วิสุทธิ. (ไทย) สมเด็จพระพุทธเจ้าจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๑๐๐๐

ญาณที่ ๒ ปัจจัยปริศคหญาณ

ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของรูป กับนาม เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือทั้งรูปและนามเป็นเหตุ เป็นผลซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะ

ปัจจัย แปลว่า เหตุและผล ปริศคห แปลว่า กำหนดรู้ ญาณ แปลว่า ปัญญา “ปัจจัยปริศคหญาณ^{๓๕}” แปลว่ามีปัญญากำหนดรู้ทั้งเหตุและผล เหตุคือสิ่งที่เกิดก่อน ผลคือสิ่งที่เกิดทีหลัง เช่น รูปเกิดก่อน นามเกิดทีหลัง นามเกิดก่อน รูปเกิดทีหลัง เป็นต้น

บางที่เรียกว่า ธรรมัญญิตินิยามบ้าง ยถาภูตญาณบ้าง สัมมาทสสนะบ้าง^{๓๖} และผู้ประกอบด้วยญาณขั้นนี้ พระอรธกถาจารย์เรียกว่าเป็น “จุฬโสภาบัน” คือ พระโสภาบันน้อย เป็นผู้มึคติในทางก้าวหน้าที่แน่นอนในพระพุทธศาสนา

เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏแต่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แต่ถ้าศึกษาคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทามรรค ก็จะพบว่า เนื้อหาสาระของญาณนี้ตรงกับธรรมัญญิตินิยาม(ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม)^{๓๗} ที่ท่านพระสารีบุตรได้นำปฏิจจนสมุพบาทมาจำแนกไว้ ผู้ปฏิบัติตามถึงญาณนี้จะทราบถึงสรรพสิ่งล้วนเกิดมาตามเหตุปัจจัยตามหลัก ปฏิจจนสมุพบาท สำหรับผู้ปฏิบัติที่เคยนับถือในพระเจ้าผู้สร้างโลก(God) เมื่อปฏิบัติมาถึงญาณนี้ ก็จะปฏิเสธเรื่องนี้โดยสิ้นเชิง

สภาวะของญาณนี้ : คือ เห็นเหตุปัจจัยของรูป-นาม คือจะเห็นว่ารูป- นามนี้เป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน มีความเกี่ยวข้องเป็นปัจจัยกัน เช่น ขณะที่การก้าวไปๆ การคู้ การเหยียด การเคลื่อนไหวต่างๆ เป็นไปเพราะว่ามีธรรมชาติอย่างหนึ่งเป็นตัวเหตุปัจจัย คือมีจิต จิตปรารถนาจะให้ กายเคลื่อนไหว กายก็เคลื่อนไหวไป จิตปรารถนาจะยืน กายก็ยืน จิตปรารถนาจะเดิน กายก็เดิน จิตปรารถนาจะนอน กายก็นอน คือลมก็ไปผลัดกันให้กายนั้นเป็นไป อย่างนี้เรียกว่า นามเป็นปัจจัย ให้เกิดรูป นามคือจิตใจเป็นปัจจัยให้เกิดรูป รูปที่ก้าวไป รูปที่เคลื่อนไหว เกิดขึ้นมาได้ เพราะว่าจิตเป็นปัจจัย

ส่วนรูปบางอย่าง รูปเป็นปัจจัยให้เกิดนาม เช่น เสียงมากระทบประสาทหู เสียงเป็นรูป เมื่อกระทบประสาทหู ซึ่งเป็นรูปด้วยกัน ก็เกิดการได้ยินขึ้น เกิดการรับรู้ทางหูขึ้น ก็จะมองเห็นว่ามันเป็นเหตุปัจจัยกัน เสียงมากระทบจึงเกิดการได้ยินขึ้น เรียกว่ารูปเป็นปัจจัยให้เกิดนาม เย็น ร้อน อ่อนแข็ง อ่อนตึงเป็นรูป มากระทบกายก็เกิดการรับรู้ซึ่งเป็นนามเกิดขึ้น เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมมีความเพียร ดูรูปนาม เห็นความเป็นเหตุเป็นปัจจัยของรูปนามอยู่เสมอก็จะก้าวขึ้นสู่ญาณที่ ๓

ผู้ประกอบด้วยญาณนี้ ชื่อว่า จุฬโสภาบัน คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวไว้ว่า อิมินา ปน (ปัจจัยปริศคห)ญาณน สมนนาคโต วิปัสสโก พุทธสาสเน ลทสสาโส ลทชปติภูมฺโฐ นียตคตฺติโก จุฬโสภาปนโน นาม โหติ^{๓๘}

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา อธิบายอีกว่า “อปริหีนกงขาวิตรณวิสุทธิโก วิปัสสโก โลภียาหิ สีสสมาธิปณฺญาสมปทาหิ สมนนาคตตฺตา อุตฺตริ อปฺปฏิวิชฺฌนโต สุกฺติ-ปฺรายโน โหตีติ วุตฺตํ “นียตคตฺติโกติ ตโต เอว จุฬโสภาปนโน นาม โหติ”^{๓๙}

^{๓๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี(โชดก ญาณสิริ), ลำดับโสฬสญาณ, หน้า ๕๙.

^{๓๖} ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๓๑/๒๒๗/๓๘๓.

^{๓๗} ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๔๕/๗๐.

^{๓๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๗๑.

^{๓๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๒/๔๒๔.

ผู้เจริญวิปัสสนาที่กำลังก้าวหน้าในกัณฑ์ชาวิตถอนวิสุทธิ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลสมาธิ ปัญญาที่บริสุทธิ์แล้ว แต่ยังไม่ถึงขั้นหลุดพ้น(เพราะเป็นโลกิยะ) ถึงแม้จะยังไม่บรรลุคุณธรรมพิเศษใดๆ ขึ้นไปก็ตาม แต่ก็เป็นผู้มีสุคติภาพเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “นียตคตฺติโก” (เป็นผู้มีคติภาพที่แน่นอนคือชาติต่อไป ๑ ชาติไม่ตกอบายภูมิ)และด้วยเหตุที่เป็นผู้มีคติภาพที่แน่นอนนี้ จึงได้ชื่อว่า “เป็นพระจุฬโสดาบัน”

๕) มรรคามรรคญาณทัสสนวิสุทธิ ความเห็นอันบริสุทธิ์ ที่เกิดรู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือสามารถตัดสินใจได้ว่า การยินดีในแสงสว่างนั้นเป็นทางผิด เพียงแต่กำหนดเท่านั้นจึงจะเป็นทางถูก ญาณจึงจะแจ่มชัดขึ้นอีก^{๔๐} ดังคัมภีร์ฎีกาแสดงไว้ว่า

ตโต ปจฺจยปริคคหโต ปรี ตถา ปริคคหิตเสสุ ปจฺจตตลกขณาทิวตถานวเสน ปจฺจยวตถานวเสน จ ปริคคหิตเสสุ โลกุตตรวชเชสุ ติฏฐิมิปริยาปนเนสฺสู นามรูปเปสฺสู อตฺตาทิภทฺทินเนสฺสู ขนธาทินยมารพภ ปญฺจกขณธจวารณพารมณณทวารูปวตตตมมาทิวเสน อาคตฺ ขนธาทินยมารพภ กลापวเสน ปินฺทวเสน สจฺจิปิตฺวา ย อตฺตเต ชาติ รูปี ตํ อตฺตเตยว นิรุทฺธิ ยํ อนาคเต ภวิสสตี รูปี ตมปิ ตตเถว นิรุชฺฉิสสตี ยํ ปจฺจูปฺปนํ ตํ อนาคตํ อปฺปตฺวา เอตเถว นิรุชฺฉิสสตี๓ ตถา อชฺฉตตพทิตฺธาสุขุมโอรุทฺทินปณฺธิตฺรูปาทโย ตสฺมา อนินฺจํ อตฺตาทิวเสน น อิจฺฉิตพฺพิ อนุปนฺนตพฺพิ ขยตฺเถน ขยคฺมนโต ทุกฺขํ ภัยตฺเถน ภัยกรณโต อนตฺตา อสารถฺเถน อตฺตสารถฺธาภิภาเวนาคี จ จกฺขุ อนินฺจํ ฯเปฯ มโน รูปี ฯเปฯ ธมฺมา จกฺขุวิญญานํ ฯเปฯ มโนวิญญานํ อนินฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาทิ อาทินา อตฺตาทิตุทฺธานวเสน อตฺตาทิสนฺตทานวเสน อตฺตาทิกขณวเสน จ สมมสนฺนาณน หุตฺวา อภาวอุทฺทพฺพยปฏิปฺพนวสวตตนาการสงฺขาทลกขณตฺตยสมมสนวสฺป-ปวตฺเตน กลापสมมสนฺนาณน ลกขณตฺตยํ สมมสนฺตสฺส ปริมชฺชนตฺสฺส ...โอรุทฺทาทิสฺสู นวสุ อุปนฺนเนสฺสู น วต เม อิตฺโต ปุพฺเพ เอรุโรโป โอรุทฺทโส อุปนฺนปุพฺพิตฺตาทินา นเยน ตตถ อลยํ กุรฺมามาสุชฺชมตฺตนา รูปีนฺกนฺตี จาคี โอรุทฺทาทิสฺสู ทสฺสู วิปฺสสนฺนูปกิเลสฺสู อุปนฺนเนสฺสู น วต เม เอรุโรปา โอรุทฺทาทโย อุปนฺนปุพฺพาท อทฺธา มคฺคปฺปตฺโตสฺมี ผลปฺปตฺโตสฺมีตี อคฺคเหตุวา อิม โอรุทฺทาทโย ตมฺหามาตฺตตฺตตาย น มคฺโค อถ ไซ วิปฺสสนาอุปกิเลสา เอรุ ตพฺพินิมฺมุตฺตํ ปน วิถีปฏิปฺปนํ วิปฺสสนาญาณํ มคฺโคตี เอรุ มคฺคลกขณตฺสฺส วตถานํ นิจฺฉยํ มคฺคามคฺคตฺสฺส ชานนโต ทสฺสนโต อมคฺเค มคฺคสญฺญาวิโรธนโต จ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทธิ นาม.

ต่อจากการกำหนดปัจจัย การที่โยคีผู้ปรารถนาวิปัสสนา กำหนดในนามรูปที่ตนกำหนดด้วยการกำหนดลักษณะเฉพาะและด้วยการกำหนดปัจจัย อันนับเนื่องใน ๓ ภูมิ เว้นโลกุตตร-ภูมิ ซึ่งแตกต่างกัน โดยความต่างแห่งอดีตเป็นต้น คือปรารภณัยมีชั้น ๕ เป็นต้น ที่มาแล้วด้วยอำนาจชั้น ๕ ทวาร ๖ อารมณ ๖ และธรรมที่เป็นไปในทวาร ๖ เป็นต้น ย่นย่อเป็นหมวดหมู่ แล้วพิจารณาไตร่ตรองดูไตรลักษณ์ด้วยสัมมสนญาณ ที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาหมวดซึ่งเป็นไป ด้วยอำนาจการพิจารณาไตรลักษณ์ที่นับว่า “มีแล้ว หามีไม่” รูปที่เกิดแล้วในอดีต ก็ดับไปแล้วในอดีตนั่นเอง แม้รูปที่จักมีในอนาคต ก็จักดับไปในอนาคตนั้นเหมือนกัน รูปที่เป็นปัจจุบันยังไม่ถึงอนาคต จักดับลงในปัจจุบันนี้เหมือนกัน ธรรมทั้งหลายมีรูปภายใน รูปภายนอก รูปละเอียด รูปหยาบ รูปเลว และรูปประณีตเป็นต้น ก็เหมือนกัน เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง คือไม่ควรปรารถนา ไม่พึงถือกันว่า เที่ยง มีอตฺตา เป็นต้น เพราะสิ้นไปหมดไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะอรุทว่าน่ากลัว เพราะทำให้กลัว ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่มีแก่นสาร คือไม่มีสาระแก่นสารเป็นต้น . . .เมื่อเกิดวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง มีโอกาสเป็นต้น ก็ไม่ทักท้อเอาว่า โอกาสเป็น

^{๔๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๘/๒๔๕.

ต้นเห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลย เราจะเป็นผู้ได้บรรลุมรรคผลแน่นอนแล้ว ดังนี้ กำหนดวินิจฉัยลักษณะอย่างนี้ว่า “โอภาสเหล่านี้ไม่ใช่มรรค เพราะเป็นเหตุที่ตั้งแห่งตณหาและมานะ โดยที่แท้ก็คือตัววิปัสสนูปกิเลสนั่นเอง” ปัญญาญาณที่ดำเนินไปสู่วิถีที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลสมีโอภาสเป็นต้นนั้น จึงจะเป็นมรรค ชื่อว่ามคคาคคมุขญาณทัสสนาวิสุทธิ เพราะรู้ คือเพราะเห็นทางและมีใช้ทาง และเพราะชำระความสำคัญผิดในที่มีใช้ทางว่าเป็นทางให้หมดจด.^{๔๑}

อธิบายในทางปฏิบัติว่า เมื่อพระโยคีผู้ประกอบความเพียร เจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนถึงปัจจยปริคคหญาณ เห็นปัจจยแห่งรูปนามดังกล่าวแล้ว โดยไม่เสื่อมถอย ต่อจากนั้นด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์และพละเป็นปัจจยส่งให้ก้าวขึ้นสู่สัมมสนญาณ เห็นรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ เป็นอนิจจังเพราะอรรถว่าไม่เที่ยง ตั้งอยู่ไม่ได้ ต้องสิ้นไป ไม่ยั่งยืน ไม่มั่นคง, เป็นทุกข์เพราะอรรถว่าทนอยู่ไม่ได้ ต้องแตกดับไป, เป็นอนัตตาเพราะอรรถว่า ไม่เป็นไปตามอำนาจผู้ใด บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่เป็นแก่นสาร แม้สัมมสนญาณจะเห็นไตรลักษณ์ก็ดี แต่การเห็นในญาณนี้ยังนับว่าหยาบอยู่ ยังไม่แน่ชัดทีเดียว เพราะต่อเมื่อเห็นรูปนามใหม่เกิดขึ้นมาแล้ว จึงได้เกิดปัญญารู้ขึ้นมาว่ารูปนามเก่านั้นดับไปแล้ว เรียกว่า **สันตติยังไม่ขาด** คือ ในขณะที่รูปนามดับไป ก็ไม่ทันได้เห็นในขณะที่ดับไปในทันทีที่ดับนั้น ต่อเมื่อมีรูปนามเกิดมาสืบต่ออีกนั้นปรากฏแล้ว จึงจะรู้ว่ารูปนามเก่าดับไปแล้ว อันเป็นความรู้ที่ยังอาจอาศัยจินตามยปัญญาอยู่ สัมมสนญาณนี้สงเคราะห์ลงใน **มรรคามรรคญาณทัสสนวิสุทธิ** ซึ่งเป็นวิสุทธิลำดับที่ ๕

อนึ่ง ในการพิจารณาไตรลักษณ์นี้ มีวิธีพิจารณาอยู่ ๔ แบบ ชื่อ กลาปสัมมสนนัย อัทธาสัมมสนนัย สันตติสัมมสนนัย และขณะสัมมสนนัย

๑. พิจารณารูปนามโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดย กลาปสัมมสนนัย นั้นเป็นการพิจารณาทั้งกลุ่มทั้งก้อน จับเอาโดยส่วนรวม เช่นถ้าพิจารณาเป็นขั้นก็กำหนดให้รู้ในขั้นที่ ๕ ไปจนไตรลักษณ์ปรากฏ ถ้าพิจารณาอายตนะก็กำหนดรู้ในอายตนะ ๑๒ ถ้าพิจารณาธาตุก็กำหนดรู้ใน ธาตุ ๑๘ ถ้าพิจารณาทวาร ก็กำหนดรู้ในทวารทั้ง ๖ หรือพิจารณาอารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ ตณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ หรือ ๓๒ โภจภูต หรือ โลกียอินทรีย์ ๑๙ หรือ ธาตุทั้ง ๓ คือ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ หรือภพทั้ง ๙ อย่างไรก็ดีอย่างหนึ่งจนไตรลักษณ์ปรากฏ ปัญญาของพระโยคีที่เกิดขึ้นในขณะที่พิจารณาอยู่ในกลาปสัมมสนนัย นี้แหละชื่อว่า สัมมสนญาณ การพิจารณาแบบนี้ เป็นวิธีที่ง่ายที่สุด

๒. พิจารณารูปนาม โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดย **อัทธาสัมมสนนัย** เป็นการกำหนดรู้รูปนามที่เกิดขึ้นในภพก่อนว่า รูปนามที่เคยเกิดในภพก่อนนั้น เดียวกันก็ไม่มีแล้ว ล้วนเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รูปนามที่กำลังเกิดอยู่ในภพนี้ ก็ไม่ไปเกิดในภพหน้า ย่อมดับไปในภพนี้เท่านั้น ล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รูปนามที่จะเกิดในภพหน้า ก็ย่อมดับอยู่ในภพหน้านั้น ไม่ได้ติดตามไปในภพต่อๆ ไปอีก ล้วนแต่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เช่นเดียวกันทั้งสิ้น ปัญญาของพระโยคีที่เกิดขึ้นในขณะที่พิจารณาอยู่ใน อัทธาสัมมสนนัยนี้ ชื่อว่า สัมมสนญาณ การพิจารณาแบบนี้ เป็นวิธีที่ละเอียดกว่าแบบกลาปสัมมสนนัย

๓. พิจารณารูปนามโดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดย **สันตติสัมมสนนัย** เป็นการกำหนดรู้รูปนามที่เกิดติดต่อกันเป็นระยะๆ เช่น รูปที่เกิดอยู่ในขณะนอน เมื่อลุกขึ้นนั่ง รูปเหล่านั้นก็หาได้ติดตามมาด้วยไม่ ย่อมดับไปในขณะตื่นนอนนั่นเอง รูปที่เกิดอยู่ในขณะนั่ง เมื่อยืนขึ้นแล้ว รูปนั้นก็ไม่ได้

^{๔๑} อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวินิฉายิกา - หน้าที่ ๔๒๘.

ตามมา คงดับไปในขณะนั้นนั่นเอง รูปที่เกิดอยู่ในขณะอื่น เมื่อเดินแล้ว รูปนั้นก็ไม่ได้ตามมา คงดับไป
ในขณะอื่นนั่นเอง ซึ่งล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นต้น

ฝ่ายเวทนา ในขณะที่กำลังสบายอยู่ แล้วความไม่สบายเกิดขึ้น ความรู้สึกสบายนั้นก็ดับ
ไป ไม่ได้ตามมา เมื่อมีความรู้สึกที่ไม่สบายอยู่ ครั้นเปลี่ยนเป็นสบายขึ้นมาอีก ความรู้สึกไม่สบายก็ดับไป
ในขณะนั้นเอง ไม่ได้ตามมา ล้วนแต่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาอย่างนี้ เป็นต้น

ฝ่ายสัญญา ความจำในขณะที่เห็นรูปอารมณ์อยู่ ครั้นได้ยินเกิดขึ้น ก็มาจำในเสียงนั้น
ความจำในรูปอารมณ์ก็ดับไป และเมื่อมีการได้กลิ่นเกิดขึ้น ความจำในสัทอารมณ์ก็ดับไป มาจำกลิ่นนั้น
เสีย ล้วนแต่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ฝ่ายสังขาร ในเวลาที่พอใจชอบใจอยู่ เมื่อมีความไม่พอใจเกิดขึ้น ความชอบใจพอใจนั้นก็
ดับไป หรือกำลังมีความไม่ชอบใจอยู่ กลับมีความเมตตากรุณาขึ้น ความไม่ชอบใจนั้นก็ดับไป ซึ่งล้วนแต่
เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ฝ่ายวิญญาณ ในเวลาที่รู้รูปอารมณ์อยู่ มีความรู้ในสัทอารมณ์เกิดขึ้น ความรู้ในรูปอารมณ์
นั้นก็ดับไป และขณะที่รู้สัทอารมณ์อยู่นั้น หากว่ามีความรู้ในคันธอารมณ์เกิดขึ้น ความรู้ในสัทอารมณ์นั้นก็
ดับไป ล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปัญญาของพระโยคีที่เกิดขึ้นในขณะที่พิจารณาอยู่ใน สันตติ
สัมมสนนัยนี้ ชื่อว่า สัมมสนญาณ การพิจารณาแบบนี้เป็นวิธีที่ละเอียดกว่า อธิษฐานสัมมสนนัยขึ้นไปอีก

๔. พิจารณารูปนามโดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดย**ขณะสัมมสนนัย** เป็นการ
พิจารณาความเกิดขึ้นและดับไปของรูปหนึ่งต่ออีกรูปหนึ่ง การเกิดขึ้นและดับไปของจิตดวงหนึ่งต่อจิตอีก
ดวงหนึ่ง อย่างไม่ขาดสาย ซึ่งล้วนแต่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยกันทั้งสิ้น ปัญญาของพระโยคีที่
เกิดขึ้นในขณะที่พิจารณาอยู่ใน ขณะสัมมสนนัยนี้ ชื่อว่า สัมมสนญาณ เช่นเดียวกัน การพิจารณาแบบนี้
เป็นวิธีที่ละเอียดที่สุดแล้ว สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้นสามารถพิจารณาได้ การ
เห็นไตรลักษณ์นั้นย่อมประจักษ์ในขณะที่รูปนามดับ เพราะว่าดับไปจึงเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ถ้าเที่ยงอยู่ก็
ไม่ดับ เพราะว่าดับไปจึงเป็นทุกขัง ทนอยู่ไม่ได้ ถ้าทนอยู่ได้ก็ไม่ดับ และเพราะว่าดับไปจึงเป็นอนัตตา
บังคับบัญชาให้คงอยู่ก็ไม่ได้ ถ้าบังคับบัญชาได้ก็ไม่ให้ดับไปได้ แต่ว่าสัมมสนนัยนี้เห็นความเกิดของรูป
นามที่เกิดใหม่ขึ้นมาแทนแล้ว จึงได้รู้ว่ารูปนามเก่านั้นดับไปแล้ว เป็นการรู้ได้โดยอนุโลมด้วยอาศัยจิน
ตามยปัญญาเข้ามาช่วย ไม่ได้ประจักษ์ในขณะที่ดับ ดังนั้นจึงกล่าวว่า สัมมสนญาณเป็นญาณที่ยากรูปนาม
ขึ้นสู่ไตรลักษณ์ สามารถละสมุหคาคาหะ(การยึดเรายึดเขา)เสียได้

ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณที่ ๑ ปัจจยปริคคหญาณ ญาณที่ ๒, จนถึงสัมมสนญาณ
ญาณที่ ๓,นี้ ล้วนแต่ยังเป็นญาณที่ต้องอาศัยจินตามยปัญญาเข้าช่วยอยู่ทั้ง ๓ ญาณ และนับแต่อุทกยัพพ
ญาณ เป็นต่อไป ไม่ต้องอาศัย จินตามยปัญญา เข้ามาช่วยอีกเลย

เมื่อโยคีปฏิบัติถึงสัมมสนญาณ ที่สังเคราะห์ในมรรคามรรคญาณทัสสนวิสุทธิแล้ว และตั้งมั่น
ในการพิจารณาเห็นรูปนามที่เกิดใหม่ ซึ่งทำให้เกิดปัญญา รู้เห็นว่ารูปนามเก่านั้นดับไปแล้ว ที่เรียกว่า
สันตติยังไม่ขาดนั้นต่อไป โดยไม่ทอดทิ้ง ด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์และพลังก็จะเป็นปัจจัยให้เห็นชัดขึ้น
จนเห็น**ในขณะที่ดับ** โดยรูปนามใหม่ยังไม่ทันเกิดขึ้นมาแทน และเห็น**ในขณะที่เกิด**ของรูปนามใหม่นั้น
ด้วย อันเป็นการเห็นทั้งความดับของรูปนามเก่า และเห็นความเกิดของรูปนามใหม่ จึงเรียกว่า เห็นทั้ง
ความเกิดและความดับ เห็นอย่างนี้เรียกว่าเห็นอย่าง**สันตติชาติ** ได้ชื่อว่าเป็น**อุทกยัพพญาณ** เป็นญาณที่
ประจักษ์แจ้งไตรลักษณ์โดยชัดเจน

ญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ

อดีตอนาคตปัจจุปนนานา ธมมานิ สงฺขิปิตวา วุตถาเน ปญฺญา สมมสฺเสน. ฌ
าณิ.^{๕๒} ปัญญาผู้แจ้งในขณะที่กำหนดสภาวะลักษณะของรูป-นาม โดยอาการ ๓ อย่าง คือ โดยความ
เป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา

สัมมสน แปลว่า พิจารณา ญาณ แปลว่า ปัญญา

สัมมสนญาณ^{๕๓} แปลว่า ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นรูปนามเป็นไตรลักษณ์ เพราะเหตุว่า
มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ

๑. อนิจจัง	ลักษณะความแปรปรวนไม่ยั่งยืน ความไม่เที่ยง
๒. ทุกขัง	ลักษณะความบีบคั้น ความทนได้ยาก เป็นทุกข์
๓. อนัตตา	ลักษณะความไม่ใช่ตัวตน

ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นไตรลักษณ์ คือ ความเกิดดับของรูปนาม แต่ที่รู้อารูปนามดับไปก็
เพราะ เห็นรูปนามใหม่เกิดสืบต่อแทนขึ้นมาแล้ว เห็นอย่างนี้เรียกว่า สันตติยังไม่ขาดและยังอาศัย
จินตามยปัญญาอยู่ อีกนัยหนึ่งว่า สัมมสนญาณ เป็นญาณที่ยกรูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์ รู้อารูปนามทั้ง
ปวงนั้นปรากฏเป็นคราวๆ เมื่อถูกรู้และรูปนามทั้งปวงนั้นล้วนหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุ
ปัจจัย ตกอยู่ใต้กฎไตรลักษณ์

เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๕)
และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ คือ ผู้ปฏิบัติรู้ว่า รูปนามดับไป และเห็นรูปนามใหม่
เกิดขึ้นสืบต่อกันไป แต่สันตติ(ความสืบต่อ)ยังไม่ขาด เพราะเป็นเพียงความรู้ด้วยจินตญาณ(ความ
นึก พิจารณา)หลักฐานในคัมภีร์สัทธัมมปกาสินี : อิทานิ ยสฺมา เภฏฐา สรฺุเปณ นามรูปวุตถาณญาณิ
น วุตฺตํ, ตสฺมา ปญฺจธา นามรูปุปเภทํ ทสฺเสตุ อชฺมตตวตถาเน ปญฺญาวตถฺุณานตเต ญาณนฺติอาทีนึ
ปญฺจ ญาณานึ อุทฺทึฏฐานึ^{๕๔} ปัญญาญาณที่ประจักษ์แจ้งการเกิดดับสืบต่อกันอย่างรวดเร็วของ
นามธรรมและรูปธรรม แยกออกเป็น ๔ นัย คือ

๑) กลาสัมมสนนัย เห็นชัดถึงรูปอดีต ปัจจุบัน อนาคต รูปภายใน,นอก,หยาบ-ละเอียด,ใกล้,
ไกล รูปเลว-ประณีต ทั้งหมดเป็นอนิจจังสิ้นไปถ่ายเดียวไม่มีกลับ

๒) อัชธานสัมมสนนัย เห็นรูปนามในอดีตไม่เป็นปัจจุบัน รูปนามปัจจุบันไม่เป็นอนาคต รูป
ภายในไม่เป็นรูปภายนอก ฯลฯ เป็นต้น มีเหตุปัจจัยกันอยู่ ปัจจุบันดี อนาคตดี ปัจจุบันชั่ว อนาคต
ชั่ว อุปมาเหมือนดวงตรา เมื่อประทับลงในกระดาษ รูปตราปรากฏอยู่ แต่ดวงตราหาติดกระดาษไม่

๓) สันตติสัมมสนนัย พิจารณาเห็นรูปร้อนหายไปรูปเย็นเกิด รูปเย็น-ดับรูปร้อนเกิด รูปนาม
ไม่เที่ยงเป็นอนัตตา

๔) ขณสัมมสนนัย เห็นความเกิดดับกันอยู่เรื่อยไป ไม่ว่าจะยืน เดิน นั่งนอน และเห็นว่า ชั้น
๕ เกิด เพราะ อวิชชาเกิด ชั้น ๕ ดับ เพราะอวิชชาดับ

ตั้งแต่ญาณ ๑ ถึงญาณ ๓ นี้เรียกว่า “ญาตปริญญา” คือ ปัญญาที่ประจักษ์ลักษณะของ
นามธรรมและรูปธรรมที่ปรากฏโดยสภาพไม่ใช่ตัวตน เป็นพื้นฐานให้น้อมพิจารณา ลักษณะของรูป
นามอื่นเพิ่มขึ้น

^{๕๒} ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๕/๑, โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสีสยาตอ), หลักการปฏิบัติ วิปัสสนา
กรรมฐาน, หน้า ๘๓.

^{๕๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี(โชดก ญาณสิริ), ลำดับโสฬสญาณ, หน้า ๖๑.

^{๕๔} ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๓๖.

สภาวะของญาณนี้ : เป็นญาณที่เห็นไตรลักษณ์ คือ เห็นอนิจจัง ความไม่เที่ยงของรูป-นาม เห็นทุกขัง คือ ความทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ของรูป-นาม เห็นอนัตตา ความบังคับบัญชา ไม่ได้ของรูปนาม แต่ว่าการเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในญาณที่ ๓ นี้ ยังเอาสมมุติบัญญัติมาปน ยังมีสมมุติบัญญัติ(ปัญญาที่เกิดจากการฟัง) มาเอาจินตมยปัญญา(ความตรึกนึกคิด)มาปนอยู่ด้วย ยังไม่บริสุทธิ์ในความเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ทำให้รู้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่ยังมีสมมุติบัญญัติ มีปัญญาที่ได้จากการได้ฟัง จากการคิดพิจารณาขึ้นมา ก็เกิดเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาขึ้น เมื่อผู้ปฏิบัติ ได้ทำความเพียร กำหนดดูรูปนามเรื่อยไปก็จะก้าวขึ้นสู่ญาณที่ ๔

ญาณที่ ๔ ตรุณอุทฺทพยญาณ

ปัจจุบันน่าน ฌมมานัน วิปริณามานุปัสสนา ปณฺญา อุทฺทพฺพยานุปัสสนา ญาณุ ปณฺญาที่เห็นสภาวะความเกิด-ดับของรูปนามตามความเป็นจริง โดยไม่ขาดสาย^{๕๕}

อุปาทกถกคานุปัสสนาวสปปวตฺตํ ญาณุ อุทฺทพฺพญาณุ ญาณุที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาความเกิดขึ้น และความดับไปแห่งสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า อุทฺทพฺพญาณุ องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิก ที่ใหม่หากุศลญาณสัมปยุตจิต^{๕๖}

อุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณุ หมายความว่า ปัญญาที่เห็นเนืองๆ ในความแปรผันของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย^{๕๗} คือรูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะแห่งความเกิดของรูปนั้น เป็นอุทฺทพะ(ความเกิดขึ้น) ลักษณะแห่งความแปรผันเป็น วยะ(ความดับไป) ปัญญาเห็นเนืองๆ เป็นญาณ เวทนาที่เกิดขึ้นแล้ว ..สัญญาที่เกิดขึ้นแล้ว...สังขารที่เกิดขึ้นแล้ว... วิญญาณที่เกิดขึ้นแล้ว...จักขุที่เกิดขึ้นแล้ว... ฯลฯ ภาที่ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะแห่งความเกิดของภพนั้น เป็น อุทฺทพะ (ความเกิดขึ้น) ลักษณะแห่งความแปรผันเป็นวยะ (ความดับไป) ปัญญาเห็นเนืองๆ เป็นญาณ^{๕๘}

ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจน โดยสันตติชาติ คือ เห็นรูปนามดับไปในทันทีที่ดับและเห็นรูปนามเกิดขึ้นในขณะที่เกิด หมายความว่า เห็นทันทีในขณะที่เกิดและขณะที่ดับ อุทฺทพฺพญาณุนี้ยังจำแนกได้เป็น ๒ คือ ตรุณอุทฺทพฺพญาณุ(ญาณที่ยังอ่อนอยู่) และพลอุทฺทพฺพญาณุ(ญาณที่แก่กล้าแล้ว) รู้ว่ารูปนามและปฏิภพของจิตต่อรูปนามที่จิตไปรู้เข้า ล้วนแต่เกิดดับต่อเนื่องกันไป

ลักษณะของญาณนี้ตามที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ผู้ปฏิบัติได้ดำเนินมาถึงญาณนี้แล้วย่อมเห็นสภาวะลักษณะ ดังนี้

รูปที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นปัจจุบัน ลักษณะความเกิดขึ้นแห่งรูปนั้น ชื่อว่า ความเกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันไป(แห่งรูปนั้น) ชื่อว่า ความเสื่อม ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ ชื่อว่า อนุปัสสนาญาณ

เวทนาที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ สัญญาที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ สังขารที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ วิญญาณที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ ภาที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิด(แห่งภพนั้น) ชื่อว่า ความ

^{๕๕} พุ.ป. (บาลี) ๓๑/๖/๑.,

^{๕๖} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัยวรวรรณ, วิปัสสนากรรมฐาน, หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอภิธรรมิกโท, หน้า ๑๑๕ - ๑๑๖.

^{๕๗} พุ.ป. (บาลี) ๓๑/๖/๑.

^{๕๘} พระพุทธโฆสเถระจรรยา, สมเด็จพระพุทธอาจารย์ แปล, วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๐๒๔.

เกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันไป (แห่งภพนั้น) ชื่อว่า ความเสื่อมไป ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ ชื่อว่า อนุปัสสนาญาณ ^{๔๙}

ในทางปฏิบัติ ปัญญาที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและความดับไป ชื่อว่า อุท্থัพพญาณ มี ๒ อย่าง คือ

๑. ตรุณอุท্থัพพญาณ คือ อุท্থัพพญาณอย่างอ่อนที่ยังมีวิปัสสนูปกิเลส เกิดปะปนอยู่ เรียกว่า มรรคามรรคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ อยู่ในระหว่างวินิจฉัยว่า ทางหรือมิใช่ทาง

๒. พลวอุท্থัพพญาณ คือ อุท্থัพพญาณอย่างแก่ปัญญาที่เห็นความเกิดดับของรูปนามผ่านอุปสรรคอันตราย คือ ผ่านวิปัสสนูปกิเลสไปได้ดำเนินไปตามมรรคปฏิบัติโดยตรง โดยพิจารณาเห็นความเกิดดับต่อไป

เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ชุตถนิกาย ปฏิสัมภทามรรค (ญาณที่ ๖) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ญาณนี้แบ่งออกเป็น ๒ ช่วง ญาณช่วงที่ ๑ เป็นญาณระดับอ่อน(ตรุณะ) ช่วงที่ ๒ เป็นญาณระดับแก่ (พลวะ) ในระดับอ่อนผู้ปฏิบัติกำหนดรู้สถานะต่างๆ ของรูปนามแล้วเห็นชัดว่าสถานะดับหายไปเร็วขึ้นกว่าเดิม แม้แต่เวทนาที่เกิดขึ้น เมื่อกำหนดไปก็หายเร็วขึ้น สภาวะจิตก็เป็นสมาธิที่ดี ในญาณระดับนี้ ผู้ปฏิบัติมักจะเห็นสภาวะที่แปลกๆ มีภาพปรากฏให้เห็น มีแสงสว่างเข้ามาปรากฏอยู่บ่อยๆ (โอภาส) เนื่องจากผู้ปฏิบัติไม่เคยเห็นแสงสว่าง เช่นนี้มาก่อน ก็อาจจะเอาใจใส่ดู หรืออาจจะเข้าใจผิดว่า ตนเองได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ก็เป็นไปได้ ภาวะเช่นนี้เรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส ซึ่งเป็นเหตุให้วิปัสสนาเศร้าหมอง

ญาณระดับนี้ การมี*กัลยาณมิตร*ที่ดีเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับผู้ปฏิบัติมาก เพราะถ้าผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดพลาด(ไม่มีผู้ชี้ทางให้) อาจคิดว่าตนเองได้บรรลุ มรรค ผล นิพพาน ก็จะพลาดโอกาสที่จะได้ผลการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในระดับสูงต่อไป การปฏิบัติในขั้นนี้ จะเป็นเครื่องทดสอบว่าผู้ปฏิบัติได้ปฏิบัติถูกหรือไม่ ในความเป็นจริง ผู้ปฏิบัติในขั้นนี้ยังไม่สามารถกำหนดให้เห็นไตรลักษณ์ได้แจ่มแจ้ง เพราะจิตมักจะถูกวิปัสสนูปกิเลสเข้าครอบงำอยู่เสมอ เมื่อผู้ปฏิบัติได้กัลยาณมิตรก็จะสามารถฟันฝ่าเอาชนะวิปัสสนูปกิเลสได้ ทำให้การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานดำเนินต่อไปได้ ค ร ู้ น ปฏิบัติมาถึงญาณระดับอุท্থัพพญาณอย่างแก่(พลวะ) ผู้ปฏิบัติจึงจะสามารถกำหนดรูปนามเห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง ญาณนี้เมื่อสมาธิมากขึ้น นึกอยากจะเห็นอะไรก็เห็นหมด จะมีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้นย่อมจะเป็นนิมิตมาให้เห็นได้ทั้งนั้น ฉะนั้นต้องระวังให้มากอย่าอยากเห็นเป็นอันขาด เพราะจะทำให้วิปัสสนารั่วและจะเสียปัจจุบันธรรม ทางนั้นเป็นสมณะไม่ใช่วิปัสสนา

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐

ในขณะที่ยังอ่อน ญาณนี้ก็จะทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลสขึ้น ที่จะทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง วิปัสสนูปกิเลส คือกิเลสที่จะทำให้วิปัสสนาเศร้าหมองคือทำให้วิปัสสนาไม่เจริญขึ้นจะไม่ก้าวหน้า จะหยุดชะงัก ^{๕๐} ทำให้ผู้ปฏิบัตินั้นหลงติดอยู่ในวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น **วิปัสสนูปกิเลสนี้จะเกิดขึ้นกับผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนาเท่านั้น** ^{๕๑} เพราะทำให้จิตของผู้บำเพ็ญภาวนาหวั่นไหว และไม่เข้าถึงสภาวะที่ไม่สามารถบำเพ็ญความเพียรวิปัสสนาต่อไปได้ เพราะเข้าใจผิดคิดว่าตนได้สำเร็จแล้ว ลึนกิเลสเป็นพระอรหันต์แล้ว อันเป็นเหตุให้ได้รับความอึดอึดใจ ขาดความเพียรที่จะ

^{๔๙} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗.

^{๕๐} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑.

^{๕๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑.

ปฏิบัติต่อไป แต่ถ้ามีอุปนิสัย วาสนา บารมี มาแต่อดีตชาติ คือเป็นบุคคลที่ควรบรรลุมรรคผล เพราะปฏิสนธิด้วยไตรเหตุ และสามารถพาตนให้ผ่านพ้นวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ได้ วิปัสสนาญาณ ก็ดำเนินไปตามแนวทางแห่งนามรูป มีอาการเกิดดับชัดเจนและจะชัดเจนยิ่งขึ้นซึ่งเป็นสัญญา ลักษณะแสดงว่า ผู้ประกอบความเพียรวิปัสสนานั้นได้ บรรลุถึงอุทยัพพญาณอย่างแก่เต็มที่แล้ว วิปัสสนูปกิเลสนี้จะไม่เกิดขึ้นแก่

๑. พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏิเวธแล้ว
๒. ผู้ปฏิบัติผิด (เริ่มต้นมาแต่ศีลวิบัติ)
๓. ผู้ละทิ้งกรรมฐาน
๔. บุคคลเกียจคร้าน (แม้ปฏิบัติถูกต้องมาแต่เริ่มต้น)^{๕๒}

แต่จะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิบัติชอบ พากเพียร ไม่ท้อถอย ผู้เริ่มปรารภวิปัสสนาแล้ว เท่านั้น ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดญาณแก่กล้าถึงตรุณอุทยัพพญาณแล้ว เป็นที่แน่นอนที่ต้องเกิดวิปัสสนูปกิเลส อันเป็นอมรรค (ไม่ใช่ทางที่ให้ถึงความบริสุทธิ์หมดจด) วิปัสสนูปกิเลสนั้นมี ๑๐ อย่าง ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

โอภาเส เจว ญาณे ज	ปีติया ज विकम्पति
पसुसथिया सुखे जेव	येहि जित्तं पवेरति
ओहिमोके ज पक्काहे	उपगुणाने ज गम्पति
उपेकखवชखनयणज	उपेकखय निगन्धिया. ^{๕๓}

โยคาวจรหวั่นไหวอยู่ในเพราะโอภาส ในเพราะญาณ และในเพราะปีติด้วย ในเพราะปัสสัทธิและในเพราะสุขด้วยเหมือนกัน ซึ่งเป็นเหตุหวั่นไหวของจิตและหวั่นไหวอยู่ในเพราะอหิมอกข์ ในเพราะปคคาหะและในเพราะอุปฺภูฐานด้วย ทั้งในเพราะอววิชชูปกขาและในเพราะนิกันตด้วย

อธิบาย

๑. โอภาส แสงสว่าง เกิดความสว่างขึ้นในใจ จิตใจของบุคคลนั้น จะรู้สึกเกิดความพอใจกับสิ่งอัศจรรย์ในใจ ที่มันปรากฏขึ้น มีความสว่างในจิตในใจขึ้น มีเหมือนเป็นแสงสว่างอยู่ทั่วตัว เกิดความยินดี พอใจ เมื่อเกิดความ ยินดี พอใจ รูปนามก็มองไม่เห็น ไม่เห็น รูปนาม เพราะมัวติดอยู่กับแสงสว่างเหล่านั้น เรียกว่ามี นิกันติ

โยคีผู้ปฏิบัติเข้าใจว่าได้มรรคผลนิพพานแล้ว เป็นเหตุให้วิปัสสนาญาณก้าวออกไปนอกทางที่ถูกต้อง ละทิ้งอารมณ์ของวิปัสสนาเดิมกลับขึ้นชมวิปัสสนโนภาส ด้วยอำนาจตัณหา มานะ และทิฏฐิ แสงสว่างในวิปัสสนานี้มีกำลังของความสว่างไสวไม่เท่ากัน สำหรับผู้ปฏิบัติบางท่าน ๑) ส่องสว่างเพียงฐานบัลลังก์เท่านั้น ๒) ส่องสว่างตลอดภายในห้อง ๓) ส่องสว่างภายนอกห้องด้วย ๔) ส่องสว่างไปทั่ววิหารทั้งหมด ๕) ส่องสว่างไปตลอด ๑ คาจตุ ๖) ส่องสว่างไปตลอดครึ่งโยชน์ ๗) ส่องสว่างไปตลอด ๑ โยชน์ ๘) ส่องสว่างไปตลอด ๒ โยชน์ ๙) ส่องสว่างไปตลอด ๓ โยชน์ ฯลฯ ๑๐) ส่องสว่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันตั้งแต่พื้นปฐพีขึ้นไปจนถึงพรหมโลก ชั้นอกนิษฐ์ ๑๑) แต่ของพระพุทธเจ้าส่องสว่างไปหมื่นโลกธาตุ

^{๕๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖-๗/๔๒๕-๔๒๖.

^{๕๓} ขุ.ปฎิ. (บาลี) ๓๑/๗/๓๑๗.

ตัวอย่าง ความแตกต่างกันของวิปัสสนาภาส ท่านกล่าวไว้ว่า พระเถระ ๒ รูป นั่งอยู่ภายในเรือนมีฝา ๒ ด้าน ณ จิตตลบรรพต วันนั้นเป็นวันอุโบสถข้างแรมมีเมฆหนาทึบในราตรีกาล ในคืนนั้นพระเถระรูปหนึ่งกล่าวว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดอกไม้ ๕ สี บนสีหาสนะในลานพระเจดีย์กำลังปรากฏแก่กระผมอยู่”

พระเถระอีกรูปหนึ่งกล่าวว่า “อาวุโส ยังไม่อัศจรรย์เลย เพราะว่าในขณะนี้เต่าและปลาทั้งหลายที่ห่างออกไป ๑ โยชน์ ในมหาสมุทร กำลังปรากฏแก่กระผมอยู่”

โดยส่วนมากวิปัสสนูปกิเลส นี้มักเกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวณา แบบสมถวิปัสสนา คือเจริญสมถมาก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาภายหลัง เพราะว่ากิเลสที่ถูกข่มไว้ด้วยอำนาจของสมาธิไม่สามารถกำเริบได้ จึงทำให้ผู้ที่ได้สมถวิปัสสนานั้นเกิดความคิดว่า “ได้เป็นพระอรหันต์” เหมือนกับท่านพระมหานาคเถระ ที่อยู่ในอุจจิงกวาสิก พระมหาทตตเถระ ที่อยู่ในหังกนกะ พระจุฬสมณเถระที่อยู่ในิงกเปณณกปธานฆระ^{๕๔}

๒. ญาณะ ความรู้ เกิดความรู้แก่กล้าขึ้น มีความรู้สึกว่าตัวเองนั้นรู้อะไรทะลุปรุโปร่งไปหมด จะคิด จะนึก จะพิจารณาอะไร มันเข้าใจไปหมด ในขณะที่ผู้ปฏิบัติกำลังปฏิบัติเทียบเคียงไตร่ตรองรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายอยู่นั้น ญาณมีกระแสอันปราดเปรียวแหลมคมแก่กล้าชัดแจ้ง ก็บังเกิดขึ้น ประดุจดั่งวงรีของพระอินทร์ที่ทรงชัศออกไป ญาณนี้ ท่านมหาสีสยาตออธิบายไว้ว่าการเห็นประจักษ์รูปนามที่เกิดตัวอย่างรวดเร็วทางทวาร ๖ เหมือนใช้คมมีดตัดลูกฟักหรือหั่นมะเขือเทศให้ขาดเพียงครั้งเดียว ญาณนี้เป็นปัญญาที่รู้เห็นลักษณะของรูปนามอย่างชัดเจน และเข้าใจพระไตรลักษณ์ของรูปนามได้อีกด้วยโดยมิได้ใคร่ครวญตามที่เคยได้ยินมา แต่เป็นการรู้เห็นโดยประจักษ์จากโลกทัศน์ภายในกายตน ทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าเป็นนิพพาน หรือทำให้ยินดีพอใจ (นิกันตี) ส่งผลให้การเจริญสติไม่ต่อเนื่องและรูปนามไม่ชัดเจน จัดเป็นวิปัสสนูปกิเลส แม้วิปัสสนูปกิเลสที่เหลือก็เช่นกัน^{๕๕}

๓. ปีติ มีความอิมเอบใจอย่างมาก จิตใจมีความปลื้มอกปลื้มใจ ปรากฏในขณะที่ปฏิบัติธรรมเมื่อเกิดขึ้นแล้ว มี ๕ อย่าง คือ

ขุททกาปีติ	ความอิมใจเล็กน้อย
ขณิกาปีติ	ความอิมเอบที่เพิ่มพูนทุกขณะ
โอกันติกาปีติ	ความอิมเอบอิมชานเซ็น
อุพเพงคาปีติ	ความอิมเอบอิมโลดแล่น
ผรณาปีติ	ความอิมเอบอิมซาบซาณ

ปีติ อิมเอบอย่างมากจนก็เกิดความยินดีพอใจในปีติเหล่านี้ วิปัสสนาก็ไม่เจริญ

๔. ปัสสัทธิ ความสงบอย่างแรงกล้า จิตใจมีความสงบอย่างมาก มีความนิ่ง ความสงบ ลงไปอย่างมาก ปราศจากความซัดส่ายฟุ้งซ่าน ในขณะที่ปัสสัทธิปรากฏมีสภาวะธรรมบางอย่างเกิดร่วมคือ

ลหุตา ความเบาของกายและใจ โดยผู้ปฏิบัติธรรมมักรู้สึกว่าร่ากายเบาสบาย

^{๕๔} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย รวบรวม, **วิปัสสนากรรมฐาน**, หลักสูตรชั้นมัธยม-อภิธรรมิกโท, หน้า ๑๒๐ - ๑๒๑.

^{๕๕} พระโสภณมหาเถระ(มหาสีสยาตอ) รจนา, พระคันธสาราภิวังศ์ แปล, **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, (นครปฐม : หจก. ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๐), หน้า ๒๔๖.

มุกตา ความอ่อนของกายและใจโดยปราศจากความกระด้าง สามารถตั้งจิตไว้ในอารมณ์ที่ต้องการจะกำหนดรู้ได้ชัดเจน และต้องการปฏิบัติด้วยความสงบไม่ต้องการพบกับบุคคลหรืออารมณ์หยาบๆ

กัมมัฏฐตา ความเหมาะสมในกิริยาของกายและใจ โดยสามารถปฏิบัติได้นานหนึ่งหรือสองชั่วโมงด้วยการนั่งบัลลังก์เดียวไม่ขยับและปราศจากความเจ็บปวด อีกทั้งไม่มีความฟุ้งซ่านหรือการขาดสติกำหนดรู้

ปาคุญญตา ความคล่องแคล่วของกายและใจ โดยร่างกายเป็นปกติไม่ขาดกำลังและจิตกำหนดรู้ได้คล่องแคล่วเหมือนสาธยายบทสวดมนต์

อุชุกตา ความเที่ยงตรงของกายและใจ โดยปราศจากความสนใจสิ่งที่ไม่ดี ความต้องการจะปกปิดโทษ หรือมாயาสาไถยที่สร้างทำเป็นคนดีมีคุณธรรม^{๕๖} เกิดความพอใจ เกิดความยินดีพอใจในความสงบ ที่จริงความสงบมันเป็นเรื่องดี แต่มันไปเสียที่เกิดความยินดีพอใจ ตัวความ ยินดีพอใจ เป็นโลภะ มักจะเกิดขึ้น ถ้ารู้ไม่ทัน

๕. สุขะ ความสุขอย่างแก่กล้า คือ ความสบายใจ ใจเย็นสบายมาก เป็นสุขที่ประกอบด้วยวิปัสสนา ในขณะที่ผู้ปฏิบัติบำเพ็ญวิปัสสนากำลังปฏิบัติอยู่นั้น ความสุขอันประณีตยิ่งก็บังเกิดขึ้นท่วมท้นไปทั่วสรรพากายเป็นสุขท่วมท้นหัวใจ ไม่สามารถจะบรรยายให้ถูกต้องได้ เพราะเป็นสุขที่มีรสอันล้ำลึกแปลกประหลาด เป็นสุขที่ประเสริฐกว่าสุขธรรมดาที่มนุษย์พบเห็น^{๕๗} แต่เป็นการรู้เห็นโดยประจักษ์จากโลกทัศน์ภายในกายตน ทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าเป็นนิพพาน หรือทำให้ยินดีพอใจ(นิกัณฑ์)เป็นโลภะ ส่งผลให้การเจริญสติไม่ต่อเนื่องและรูปนามไม่ชัดเจน จัดเป็นวิปัสสนูปกิเลส

๖. อธิโมกข์ ตัดสินใจเชื่อ หรือศรัทธาที่สัมปยุตต์ด้วยวิปัสสนา เป็นความผ่องใสยิ่งของจิตและเจตสิกที่เป็นศรัทธาที่มีกำลังกล้าพาให้คิดไปใหญ่โต เช่น คิดถึงคนทั้งหลายอยากให้เขาได้เข้ากรรมฐานอย่างตนบ้าง เช่น คนที่รักใคร่ชอบพอ บิดามารดา อุปัชฌายจารย์ ศรัทธานี้มีความรุนแรงมาก ขนาดแม้ว่าท่านผู้มีพระคุณเหล่านั้นได้ตายไปแล้วก็แทบจะไปชนกระดูกท่านเหล่านั้นมาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเหมือนตนบ้างเที่ยว เมื่อนึกใกล้เข้ามาถึงอาจารย์ผู้ให้กรรมฐานแก่ตนในปัจจุบันก็เกิดศรัทธาในตัวท่าน นึกถึงบุญคุณของท่านตลอดจนบุญคุณของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง เชื่อถืกลงไป แล้วก็ติดใจในความเชื่อถืเหล่านั้น ไม่เห็นรูปนาม อีกเหมือนกัน

๗. เกิดปัดคะ ความเพียรอย่างแรงกล้า ผู้ปฏิบัติจะเกิดความเพียรอย่างมาก เป็นความเพียรที่สัมปยุตต์ด้วยวิปัสสนา ซึ่งเป็นความเพียรที่ไม่ตั้งเกินไป ไม่หย่อนเกินไป ประคับประคองไว้เป็นอย่างดี พยายามในการปฏิบัติอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย เกิดความขยันขึ้นเป็นพิเศษจนทำให้ตนเองแปลกใจว่า เหตุใดตนจึงได้มีวิริยะมากไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อยในการปฏิบัติเช่นนี้ และเมื่อมีการไม่ดีก็จะเข้าใจตนเองผิดไปว่าได้มรรคผลนิพพานแล้ว ทำให้ไม่มีคิดจะปฏิบัติวิปัสสนาต่อไป

๘. อุปัญญานะ เกิดสติแก่กล้า มีความรู้สึกว่าสตินี้คล่องว่องไวเหลือเกิน ที่จะกำหนดรู้

^{๕๖} พระโสภณมหาเถระ(มหาสิสยาตอ) ोजना, วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๒๕๑.

^{๕๗} วิชาการ อภิธรรมโชติศึกษาวิทยาลัย รวบรวม, วิปัสสนากรรมฐาน, หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาอักษรมิกโท, หน้า

สภาวะธรรมต่างๆ อารมณ์ต่างๆ ที่มากกระทบในส่วนต่างๆ จุดต่างๆ สติมีความรับรู้ไว้มาก เป็นสติที่ปรากฏชัดเหมือนรูปนามในปัจจุบันขณะเข้ามาหาจิตหรือจิตที่กำหนดเข้าไปหารูปนาม สติที่ทำให้อารมณ์ปรากฏชัดเจนนี้อาจทำให้สภาวะรูปนามที่แม้จะละเอียดก็เป็นสิ่งที่ประจักษ์ชัดเจนแก่ผู้ปฏิบัติ จนเกิดความพอใจในสติที่มีสติระลึกรู้ได้เท่าทัน ที่จริงสติเป็นเรื่องดี เป็นสิ่งที่ควรเจริญให้เกิดขึ้น แต่มันไปเสียตรงที่มีนิกันติ คือมีความยินดีพอใจในสติที่เกิดขึ้น วิปัสสนาก็ก้าวไปไม่ได้

๙. อุเบกขา ความเฉย จิตใจมีความเฉยมาก ไม่รู้สึกดีใจเสียใจ ใจมีความเฉย เป็นกลางในสังขารทั้งปวง และอาวัชชูปกขา คือความเป็นกลางที่เกิดขึ้นในมโนทวาร อุเบกขาทั้งสองนี้เกิดแก่ผู้ซึ่งเริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนา และเมื่ออุเบกขาดำเนินไปสู่ปฏิบัตินี้ถึงอารมณ์ใด อุเบกขานั้นก็จำดำเนินไปอย่างแก่กล้าแหลมคมไม่ยินดียินร้ายต่อทุกสิ่งเหมือนคนไม่มีกิเลส ไม่สะดุ้งสะเทือนต่ออารมณ์ทุกชนิดเป็นอุเบกขาที่มีกำลังแรงกล้า แม้จะมีอารมณ์ใดมากกระทบก็ไม่หวั่นไหววางเฉยเสียได้ทุกประการ อุเบกขานี้แท้จริงเป็นของดี แต่ถ้าไม่มนสิการให้ดี มีตัณหา มานะ ทิฐฐิเข้ามาแทรก ก็กลายเป็นวิปัสสนูปกิเลส วิปัสสนาก็เจริญไม่ได้

๑๐. นิกันติ ความยินดีติดใจในสภาวะญาณ เมื่อเกิดกับผู้ปฏิบัติแล้วย่อมยึดมั่นความยินดีพอใจด้วยตัณหา มานะ และทิฐฐิ ทำให้วิปัสสนาไม่เจริญก้าวหน้าต่อไปเป็นที่เข้าใจว่า สิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นเหล่านี้ ที่จริงเป็นเรื่องดี ปิติก็ดี ความสุขก็ดี ความสงบก็ดี ความรู้สดีก็ดี มันเป็นเรื่องดีเกิดขึ้นมา แต่มันเสียตรงที่มีนิกันติ คือความเข้าไปยินดีติดใจ ทำให้การเจริญวิปัสสนานั้น ไม่ก้าวหน้า ไปติดอยู่แค่นั้น

วิปัสสนูปกิเลส ๙ ประการแรก ตั้งแต่ โอภาส ถึงอุเบกขานั้น แม้ว่าจะเกิดปรากฏขึ้นมาแล้ว ถ้านิกันตียังไม่เข้าร่วมด้วย คือ ไม่ชอบใจ ติดใจ เพลิดเพลินไปด้วย ก็ไม่เป็นอุปกิเลสของวิปัสสนา ต่อเมื่อยินดีพอใจอยู่ โดยเข้าใจเสียว่าตนเองสำเร็จมรรค ผลแล้ว เป็นปัจจัยให้เกิดกิเลส เป็นที่อาศัยแห่งคาหธรรม คือ ตัณหา มานะ ทิฐฐิ และเป็นช่องให้ออกุศลธรรมเหล่าอื่นเกิดขึ้นอีกมากมาย ผู้มีปัญญาอย่าอ้อมพิจารณาองค์ประกอบของวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๙ และองค์วิปัสสนูปกิเลสอื่นๆ อีก ๑ คือ นิกันติว่า สักแต่เกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เช่นนี้แล้ว วิปัสสนาก็ไม่เศร้าหมอง แต่จะเจริญขึ้นตามลำดับ

วิปัสสนูปกิเลสเป็นอันตรายของวิปัสสนาโดยแท้ แต่จะบังคับบัญชามิให้เกิดขึ้นก็ไม่ได้ เมื่อเจริญถึงตรุณอุทยัพพญาณ วิปัสสนูปกิเลสย่อมเกิดขึ้นตามธรรมชาติคู่กับวิปัสสนา จะเรียกว่าเป็นสหายของวิปัสสนาก็ได้ วิธีที่จะผ่านวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ไป จะทำอย่างไร? ผู้ปฏิบัติก็ต้องมีความแยบคายในการพิจารณาถึงลักษณะความยินดีพอใจที่เกิดขึ้น สังเกตให้ออกกว่าขณะนี้เกิดความพอใจ เช่น เกิดความสงบ มีความรู้สึก พอใจในความสงบอยู่ ก็ให้รู้ทันว่า นี่ลักษณะของความพอใจ เกิดปิติ และเกิดความพอใจในปิติ ก็รู้ว่า นี่พอใจๆ เกิดสติ เกิดปัญญา แล้วพอใจ ก็รู้เท่าทันความพอใจ ถ้าเกิดการที่เข้าไปรู้เท่าทันลักษณะของความพอใจได้ ความพอใจนั้นก็พลบหน้าไป ก็กลับเป็นปกติขึ้น ก็จะก้าวขึ้นสู่อุทัพพญาณอย่างแก่

พระโยคีผู้ที่ไม่ประกอบด้วยสพาย ๗ (โดยเฉพาะกัลยาณมิตร คืออาจารย์ผู้สอบอารมณ์) แล้ว ก็ยากที่จะล่วงพ้นไปได้ เพราะชอบใจติดใจเพลิดเพลินในวิปัสสนูปกิเลสนี้เสีย อุปมาเหมือนการเดินทางไกลและกันดาร เมื่อเดินไปพบศาลาพักร้อนข้างทาง ก็แวะเข้าไปพักผ่อนหลับนอนเสีย ไม่เดินทางต่อไป ก็ไม่บรรลุถึงจุดหมายปลายทาง ด้วยเหตุนี้วิปัสสนูปกิเลสจึงเป็นเครื่องเศร้าหมองเป็นอันตราย เป็นอมรรค(มิใช่ทางแห่งวิปัสสนา) ส่วนทางของวิปัสสนานั้น คือ การเห็นแจ้งใน

รูปธรรมกับนามธรรมโดยลักษณะทั้ง ๓ คือ ไตรลักษณ์ เห็นแต่เกิดขึ้นแล้วดับไปในอุท্থัพพญาณ นั้น จึงจะพ้นอำนาจของวิปัสสนูปกิเลส

เมื่อพระโยคีผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานจนเกิดญาณแก่กล้า เป็นพลวิปัสสนาในอุท্থัพพญาณแล้ว พ้นจากอำนาจของวิปัสสนูปกิเลส ไม่ติดไม่ข้องอยู่เลย เพราะมาวินิจฉัยว่ามีไช้ทางเลย เป็นสังขารธรรมที่เกิดขึ้นทำให้วิปัสสนาเศร้าหมองเท่านั้น เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเป็นธรรมดา เป็นอันว่าถึง**มรรคามรรคญาณทัสสนวิสุทธิ** เป็นความบริสุทธิ์ในข้อที่รู้ว่าทางหรือมิใช่ทาง อุปมาเหมือนผู้เดินทางมาถึงทาง ๒ แพร่ง วินิจฉัยแล้วรู้ว่า ทางนี้เป็นทางที่ถูก ปลอดภัย ควรเดิน ทางนั้นเป็นทางที่ผิด มีอันตราย ไม่ควรเดิน จึงมุ่งหน้าไปตามทางที่ถูกต้อง คือ พิจารณาไตรลักษณ์แห่งรูปนาม โดยการกำหนดเพ่งความเกิดดับด้วยความพากเพียรต่อไป

สรุป ในอุท্থัพพญาณนี้ จำแนกได้เป็น ๒ คือ ตรุณอุท্থัพพญาณ และพลอุท্থัพพญาณ ตรุณอุท্থัพพญาณนี้แหละที่วิปัสสนูปกิเลสเกิด **ตรุณอุท্থัพพญาณ** ที่ยังมีวิปัสสนูปกิเลสเกิดปะปนอยู่ด้วยนั้น เรียกว่า **มรรคามรรคญาณทัสสนวิสุทธิ** คือ กำลังอยู่ในระหว่างวินิจฉัยว่าทางหรือมิใช่ทางกันแน่ ต่อเมื่อวินิจฉัยได้เด็ดขาดแล้วว่า วิปัสสนูปกิเลสเป็นอมรรค(หาใช่ทางไม่) ก็เจริญอุท্থัพพญาณต่อไป อุท্থัพพญาณที่ไม่มีวิปัสสนูปกิเลสเกิดปะปนด้วยนั้น ชื่อว่า**พลอุท্থัพพญาณ** เป็นอุท্থัพพญาณที่พ้นจากอำนาจแห่งวิปัสสนูปกิเลสแล้วเช่นนี้ จึงเป็น**ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ**

พิเศษ : อธิบาย ปิติ

ปิติ หมายถึง ความเต็มต่าในใจ ความอึดใจด้วยอำนาจสมาธิ^{๕๘} ความอึดใจโดยรู้สึกสบายใจ ขาบชานไปทั่วขุมขน น้ำตาไหล ตัวโยก ตัวลอยเหมือนอยู่บนชิงช้า หรือเียนวาบตามร่างกาย^{๕๙} ความอึดใจที่ปรากฏในขณะปฏิบัติธรรม^{๖๐} คือ สภาวะทำกายกับจิตให้เอบอึด คือให้เกิดความเพลิดเพลนเจริญใจ อีกนัยหนึ่ง คือ สภาวะทำความเพลิดเพลนให้เจริญตั้งดอกปทุมที่แย้มบานดีแล้ว^{๖๑}

ลักษณะ,กิจ,ปรากฏ,เหตุใกล้ชิด ของปิติ^{๖๒}

๑) ลักษณะของปิติ มีความอึดใจ มีความชื่นชมยินดีในอารมณ์ ปลอดปล้มใจ, มีสภาพชื่นชมยินดี,

๒) กิจของปิติ สภาวะทำให้อึดเอบ มีความอึดกายและใจ ความขาบชานไปทั่วร่างกาย ความยินดี

๓) ผลปรากฏของปิติ มีความฟูกายฟูใจ การครอบงำซึ่งสิ่งรบกวนจิตใจ ทำให้กายและใจเบาและว่องไวควรแก่การงานเป็นหน้าที่ มีความเบากาย และอาการตามร่างกายอื่นๆ (ปิติทั้งห้า)

^{๕๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์ครั้งที่ ๑๐**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด ๒๕๔๖), หน้า ๑๔๔.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน หน้า ๓๗.

^{๖๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ) ोजना, **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, หน้า ๒๔๖.

^{๖๑} พระอนุรุทธะและพระญาณชระจนา, พระคันธสาราภิงค์ แปล, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, หน้า ๒๖๔-๒๖๕.

^{๖๒} อภิ.อ. (บาลี) ๑/๑๖๔, วิสุทธฺิ. (บาลี) ๑/๑๕๕.

๔) เหตุใกล้ชิดของปีติมีนามชั้นทั้ง ๓ คือ เวทนา สัญญา วิญญูญาณ ความร่าเริง^{๖๓} เหตุเกิดของปีติ ๑. เกิดจากราคะ ๒. เกิดจากศรัทธา ๓. เกิดจากความไม่ติดื้อด้าน ๔. เกิดจากวิเวก ๕. เกิดจากสมาธิ ๖. เกิดจากโพชฌงค์^{๖๔}

ปีติมี ๕ ประเภท คือ

- ๑) ขุททกาศปีติ ความเอิบอิมเล็กน้อย
- ๒) ขณิกาปีติ ความเอิบอิมเพิ่มพูนทุกขณะ
- ๓) โลกกันติกาปีติ ความเอิบอิมซาเซ็น
- ๔) อุพเพงคาศปีติ ความเอิบอิมโลดแล่น
- ๕) ผรณาปีติ ความเอิบอิมซาบซา่าน^{๖๕}

๑. ขุททกาศปีติ^{๖๖}

ก) ความหมาย ปีติเล็กน้อย^{๖๗} ความเอิบอิมเล็กน้อย^{๖๘}

ข) ลักษณะ เยือกเย็น^{๖๙} มีอาการคันยุบยิบเหมือนมดไต่ ไรไต่ตามใบหน้าหรือตามร่างกาย บางครั้งอาจมีน้ำตาซึม เขม่นตามตัว ตัวสั่นเหมือนคนปลุกพระ พอขนชูชันน้ำตาไหล มีลักษณะเกิดอาการขนลุกเนื้อหนังสั่น^{๗๐} มีความอึดอ้อมใจมีร่างกายสดชื่น เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวก็หายไป เป็นความอึดเอิบใจเล็กๆ น้อยๆ มีสีขาวย่างๆ^{๗๑} เยือกเย็น ขนลุก มีนตึง หนัก หนักหัวพองสยองเกล้า ปฐวีธาตุ ๒๐

๒ ขณิกาปีติ

ก) ความหมาย ปีติชั่วขณะ^{๗๒} ความเอิบอิมเพิ่มพูนทุกขณะ^{๗๓}

ข) ลักษณะ มีอาการขนลุกตามร่างกาย ทำให้รู้สึกแปลบๆ เป็นขณะๆ ดุจฟ้าแลบ มีลักษณะคล้ายกับขุททกาศปีติ^{๗๔} แต่มีความชัดเจนดีกว่าและบ่อยกว่า เป็นความอึดใจในทุกๆ ขณะ จิตเลยทีเดียว ในคัมภีร์ต่างๆ เช่น อรรถกถาธรรมบทได้กล่าวถึงลักษณะของปีตินี้ไว้ว่า^{๗๕} ปีติที่

^{๖๓} พระปณติตาภิวังศ์ พระกัมมัฏฐานาจารย์ยะ, **รู้แจ้งในชาตินี้**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๒๕๐.

^{๖๔} พระอุปติสสเถระ รัตน, พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษ ของ พระเอฮารา พระโสมเถระ และพระเขมินทเถระ, **วิมุตติมรรค**, หน้า ๘๘.

^{๖๕} อภิ.อ. (บาลี) ๑/๑๖๔., วิสุทฺธิ. (แปล) ๑/๑๕๕, วิสุทฺธิ. (แปล) ๒/๓๐๗.

^{๖๖} อภิ.อ. (บาลี) ๑/๑๖๔.

^{๖๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ความอึดใจ,ความต็มต่า**, ข้อ(๒๑๘) หน้า ๑๙๗.

^{๖๘} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, , **คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค**, หน้า๑๐๓๔.

^{๖๙} พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฑฺโฒ ภิกขุ), **ปรมัตถธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป นิพพาน)**พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด ๒๕๔๙) หน้า ๑๕๓.

^{๗๐} โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต(มหาสิสยาตอ), **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน**, จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๑๔๙-๑๕๑.

^{๗๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ.๙), **คู่มือสอบอารมณกรรมฐาน**, (มปท, ๒๕๓๓), หน้า ๖๓.

^{๗๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**, หน้า ๑๙๗

^{๗๓} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, **คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค** , หน้า ๑๐๓๔.

^{๗๔} พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต(มหาสิสยาตอ), **จำรูญ ธรรมดา แปล, หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน**,หน้า๑๔๙-๑๕๑

^{๗๕} ขุ.ธ.อ. ๘/๔๕

บังเกิดภายในใจของบุคคลผู้ฟังธรรม แสดงธรรมหรือสอนธรรม ย่อมทำให้เกิดความอิมเอิบใจ ทำให้น้ำตาไหล เกิดขนลุกชู่ อย่างนี้เป็นปิติที่สามารถ ทำที่สุดแห่งสังสารวัฏ มีนิพพานเป็นจุดหมาย เพราะฉะนั้น จึงเป็นปิติเยี่ยมยอดกว่าปิติทั่วๆ ไป เพราะเป็นปิติ ที่ยินดีในธรรมนั่นเอง เกิดขึ้นและดับในทันที เหมือนกับละอองน้ำในเวลากลางคืน^{๗๖} ท่านนาคเสน^{๗๗} ผู้ที่ร้องไห้เพราะมารดาเสียชีวิต กับผู้ที่ร้องไห้เพราะเกิดความรักในพระธรรมนั้น ต่างกันอย่างไรรึ? และน้ำตาของใครเป็นยา ของใครไม่เป็นยา ขอรับ มหาบพิตร น้ำตาของคนทีร้องไห้เพราะเสียใจ เนื่องด้วยมารดาของคนเสียชีวิตนั้นเป็นน้ำตาที่ไม่สะอาด ร้อนระอุไปด้วยราคะและโทสะ ไม่เป็นยา ส่วนน้ำตาของคนทีร้องไห้เพราะซึ่งในธรรมนั้นเป็นน้ำตาที่สะอาด มีความเย็น มีความอิมเอิบโสมนัส เป็นน้ำตาที่จัดเป็นยาด้วยหลักฐานจากบาลีและอรรถกถาดังที่ยกมานี้ ชี้ให้เห็นว่า แม้ปิตินี้ก็สามารถทำให้คนร้องไห้น้ำตาไหลได้เช่นกันเกิดในจักขุทวารดุจสายฟ้าแลบ^{๗๘} เป็นประกายดังดีเหล็กไฟ เป็นดังปลาตอด ดังเส้นเอ็นชัก แสบทั่วกาย กายแข็ง ดังแมลงเม่าจับไต่ตามตัว ร้อนตามตัว หัวใจสั่น ไหว สีแดงๆ ต่างๆ เกิดในจักขุทวาร^{๗๙} ต่างๆ ขนลุกขนชันบ่อยๆ แต่ไม่นานนัก คັນยุบยิบคล้ายมดไต่ไรคลานตามหน้า ตามตัว เตโชธาตุ ๔

๓. โลกนตีกาปิติ

ก) ความหมาย ความอิมเอิบอิมช่าเซ็น^{๘๐}

ข) ลักษณะ ปิติซึมซับ^{๘๑} มีอาการตัวโยก โคลงเคลง หมุน คลื่นไส้อาเจียน ปิติเป็นระลอกหรือ^{๘๒} ปิติเป็นพักๆ ให้อารมณ์ชุ่มฉ่ำมาๆ ในกายดุจคลื่นซัดต้องฝั่ง มีลักษณะอิมเอิบใจที่ท่วมทับจิตใจ^{๘๓} ดุจคลื่นที่ซัดเข้าฝั่งมหาสมุทร คือทำท่าจะล้นไปทั่วร่าง กายแต่ก็ไม่ล้น เกิดขึ้นในกายอย่างรวดเร็วและรุนแรงมาก ไหว^{๘๔} เอน โยกโคลง สะบัดหน้า,มือ,เท้า มีอาการตัวสั่น บางคนสั่นมาก บางคล้ายเตียงจะคว่ำ คลื่นไส้อาเจียนออกมาจริงๆ ก็มี ดุจลูกคลื่นกระทบฝั่ง ดุจถูกลูกบอลก่อกัด สั่นระรัวดุจไม้ปักในน้ำไหล สีเหลืองอ่อน สีดอกผักตบ การโยกไป โยกมา อาโปธาตุ ๑๒ เหมือนน้ำมันที่ซึมผ่านร่างกายโดยไม่ซึมกระจายออกไป^{๘๕}

^{๗๖} พระอุปติสเถระ รัตน, พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษ ของ พระเอฮารา พระโสมเถระ และพระเขมินทเถระ, **วิมุตติมรรค พิมพ์ครั้งที่ ๖**, หน้า ๘๙.

^{๗๗} มิลินท. (บาลี) ๒/๖/๖.

^{๗๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙). **คู่มือสอบอารมณกรรมฐาน**, หน้า ๖๓.

^{๗๙} พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฒโฆภิกขุ), **ปรมัตถธรรม ๔** หน้า ๑๕๓.

^{๘๐} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ๘ พุทธศักราช ๒๔๔๖ - ๒๕๔๖, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า ๑๐๓๔.

^{๘๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รัตน, **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, หน้า ๒๔๙.

^{๘๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ความอิมเอิบ, ความดื่มด่ำ**, หน้า ๑๙๗ ข้อ(๒๑๘), วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑๘๒.

^{๘๓} โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต(มหาสิสยาตอ) รัตน, **จำรูญ ธรรมดา แปล, (หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน)**, หน้า ๑๔๙ - ๑๕๑.

^{๘๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙). **คู่มือสอบอารมณกรรมฐาน**, หน้า ๖๔.

^{๘๕} พระอุปติสเถระ รัตน, พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษ ของ พระเอฮารา พระโสมเถระ และพระเขมินทเถระ, **วิมุตติมรรค**, หน้า ๘๙.

๔. อุพเพงคาปิติ

ก) ความหมาย ความเอิบอิมโลดแล่น^{๘๖}

ข) ลักษณะ ปิติโลดโผน^{๘๗} มีอาการตัวเบาคล้ายจะลอย บางคนอาจลอยขึ้นจากพื้นจริงๆ บางทีมีมีอาการลอยขึ้นลอยลง ปิติโลดลอย^{๘๘} เป็นอย่างแรงรู้สึกใจฟูแสดงอาการหรือทำการบางอย่างโดย มิได้ตั้งใจ เช่น เปล่งอุทาน เป็นต้น หรือให้รู้สึกตัวเบาลอยขึ้นไปในอากาศ มีลักษณะทำให้ร่างกายลอยขึ้น^{๘๙} อาจจะเป็นบางส่วน หรือทั้งร่างเลยก็แล้วแต่แรงปิติ อุทาหรณ์ของบุคคลผู้เคยเกิดปิติเช่นนี้มาแล้วก็มีพระเถระรูปหนึ่งในเกาะลังกา กำลังทำใจให้เลื่อมใสพระเจดีย์อยู่ ณ ที่ไกลก็ปรากฏว่าเกิดปิติ แล้วตัวเองก็ลอยขึ้นสู่อากาศ ถูกพัดไปที่เจดีย์ด้วยอำนาจของอุพเพงคาปิตินี้ นอกจากนี้ยังมีสตรีอีกท่านหนึ่งก็เกิดปรากฏการณ์เช่นนี้เหมือนกันซึ่งเรื่องนี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ แม้ในสมัยปัจจุบันนี้ ผู้ที่เจริญสติปัญญาแล้วเกิดปิติเช่นนี้ก็มี ในบางราย กายส่วนใดส่วนหนึ่งลอยขึ้นก็มี และบางรายในเวลาเกิดปิติเช่นนี้ นิ้วมือหรือนิ้วเท้าไหวเอนโดย ธรรมชาติก็มี มีอยู่ท่านหนึ่งขณะที่นั่งกำหนดอยู่นั้นปรากฏว่าตัวลอยขึ้นประมาณหนึ่งฟุตได้ มิใช่เป็นเพียงครั้งเดียว แต่เป็นอยู่หลายครั้งที่เดียว ปรากฏการณ์เช่นนี้เป็นเพราะอำนาจปิตินั่นเอง กายสูงขึ้น^{๙๐} ตัวเบา ตัวลอย คันยุบิบดจโรไต่ตามหน้า ตามตัว ลงท้อง ท้องเดิน เป็นบิด สับหงกไปข้างหน้าบ้าง ไปข้างหลังบ้าง คล้ายคนผลัก คล้ายคนจับศีรษะหมุนไป หมุนมา ปากงับๆ บ้าง อ้าปากบ้าง หุบปากบ้าง ไหว โยคะโคลง โอนไปมาดุจลมพัดต้นไม้ กายหกคะเมนถลาไป กายกระโดดขึ้น ปลิวไป กายกระตุกกระตักยกแขน ยกเท้า กายเงื่อมไปมาข้างหน้าบ้าง ข้างหลังบ้าง มีสีไข่มุกซ์ สีขี้ม สีขุน วาโยธาตุ ๖ ปิติแผ่ไปทั่วจิตใจและไม่นานก็หายไป เหมือนสมบัติของคนยากจน^{๙๑}

๕. ฃรณาปิติ

ก) ความหมาย ความเอิบอิมซาบชาน^{๙๒}

ข) ลักษณะเป็นต้น มีอาการเสียวตามร่างกาย หรือร้อนเย็นวูบวาบตามร่างกาย ปิติซาบชาน^{๙๓} ให้รู้สึกเย็นแผ่เอิบอาบไปทั่วสรรพางค์ ปิติที่ประกอบด้วยสมาธิ ท่านมุ่งเอาข้อนี้ มีลักษณะอิมเอิบไปทั่วสรรพางค์กาย^{๙๔} เป็นปิติที่เยือกเย็นมากทำให้ร่างกายมีความสบายมาก^{๙๕} ทำให้ปิติชรูปปรากฏไปทั่วทั้งกาย และในขณะที่เกิดฃรณาปิตินี้จะรู้สึกเหมือนกับลูกฟุตบอลที่อัด

^{๘๖} พระพุทธโฆสเถระ ฐนา, , คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า๑๐๓๔.

^{๘๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ฐนา, วิปัสสนาญ เล่ม ๒, หน้า ๒๔๙.

^{๘๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๘๒.

^{๘๙} โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต(มหาสีสยาตอ), จำรูญ ธรรมดา แปล, หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๑๔๙ - ๑๕๑.

^{๙๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙). คู่มือสอบอารมณกรรมฐาน, หน้า ๖๔.

^{๙๑} พระอุปติสเถระ ฐนา, พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษ ของ พระเอฮารา พระโสมเถระ และพระเขมินทเถระ, วิมุตติมรรค, หน้า ๘๙.

^{๙๒} พระพุทธโฆสเถระ ฐนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อจ อาสภมหาเถร) ๘ พุทธจิกายน ๒๔๔๖ - ๒๕๔๖, , หน้า๑๐๓๔.

^{๙๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า ๒๕๔.

^{๙๔} โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต(มหาสีสยาตอ), จำรูญ ธรรมดา แปล, หลักการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๑๔๙ - ๑๕๑

^{๙๕} พระญาณธชะ, พระคันธสาราภิวังศ์. อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๒๘๒.

ลมเข้าไปเต็มที คือไม่มีอาการแพบในช่วงที่ปิตินี้เกิด จะมีความสงบมาก อาการทางกายหรือวาจา จะสงบไปโดยอัตโนมัติ บางครั้งถึงกับไม่ต้องการแม้กระทั่งจะกระพริบตาเลยทีเดียว เพราะต้องการแต่จะรับรสของปิตีอย่างเดียวเท่านั้น แผ่ชานเยือกเย็นไปทั่วร่างกาย^{๙๖} สงบเป็นพักๆ คั่น ยุบๆ ตามตัว ชึมๆ ไม่อยากลืมตา ไม่อยากเคลื่อนไหวร่างกาย ชูจากปลายเท้าถึงศีรษะ จากศีรษะ ถึงปลายเท้า กายเย็นดุจอาบน้ำ ดุจถูกน้ำแข็ง สีคราม สีเขียว ใบตองอ่อน สีแก้วมรกต มีอาการ ยิบๆ แยกๆ เหมือนไรไต่หน้า อากาศธาตุ ๑๐ แผ่ซึมไปทั่วร่างกาย เหมือนก้อนเมฆหนาที่บที่เต็ม ไปด้วยเม็ดฝน^{๙๗} ในขณะนั้นผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องการอยู่นิ่งๆ อย่างต่อเนื่อง เพียงต้องการเสพรส ของปิตีอย่างสงบละเอียดจนกระทั่งไม่ต้องการแม้จะกระพริบตาหรือลืมตาดูสิ่งภายนอก^{๙๘}

ความต่างกันระหว่างปิตีกับสุข

แม้ในจิตบางดวง เช่น ปฐมฌานจิตเป็นต้น จะไม่มีการแยกกันระหว่างปิตีกับสุขก็ตาม แต่ ความยินดีที่เกิดขึ้นเพราะได้อิฏฐารมณ์ จัดเป็นปิตี การเสวยรสแห่งอารมณ์ที่ได้มานั้น จัดเป็นสุข ปิตีมีในจิตใด ในจิตนั้นก็มีความสุขด้วย แต่สุขมีในจิตใด ในจิตนั้นก็ไม่มีปิตีเสมอไป ปิตีสังเคราะห์เข้าไป ในสังขารชั้น สุขสังเคราะห์เข้าไปในเวทนาชั้น เปรียบเหมือนเมื่อคนสิ้นเสบียงในทางทุรกันดาร ในขณะที่ได้เห็นหรือได้ข่าวซึ่งป่าไม้หรือน้ำ ปิตีย่อมเกิด ในขณะที่เข้าไปถึงร่มเงาป่าไม้หรือ รับประทานน้ำแล้ว สุขย่อมเกิด นักศึกษาพึงเข้าใจว่า ปิตีและสุขนี้ท่านกล่าวหมายเอาโดยเป็นสิ่งที่ ปรากฏในสมัยนั้น^{๙๙}

องค์แห่งฌาน ๕

ปฐมฌานประกอบด้วยองค์ ๕ ด้วยอำนาจความบังเกิดขึ้นแห่งองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. วิตก ธรรมชาติที่ยกจิตสู่อารมณ์
๒. วิจารณ์ ธรรมชาติที่พิจารณาอารมณ์
๓. ปิตี ธรรมชาติที่ทำให้เอิบอิม
๔. จิตเตกัคคตา ความมีอารมณ์อย่างเดียวของจิต^{๑๐๐}

วิตก ยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ วิจารณ์ ตามผูกพันจิตไว้ในอารมณ์ ปิตี เป็นที่เกิดแห่งประโยชน์ สมบัติของจิตซึ่งมีประโยชน์อันวิตกและวิจารณ์ให้ถึงพร้อมแล้วด้วยความไม่ฟุ้งชาน ย่อมทำให้จิตเอิบ อิม สุข ย่อมทำสัมปยุตธรรมให้เจริญและถัดมา เอกัคคตา อันความยกขึ้น ความตามผูกพัน ความ เอิบอิมและความเจริญเหล่านี้ย่อมตั้งจิตนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมที่เหลือไว้ใน อารมณ์อันเป็นเอกภาพ อย่างสม่าเสมอ โดยถูกต้อง

๖) ปฏิปทาญาณทัตสนวิสุทธิ ปัญญาที่เข้าถึงความรู้สึกในทางที่ถูก ตรงสู่พระนิพพานโดย ถูกต้องแล้ว หมายถึง อารมณ์อันเป็นปฏิปทาที่ถูกต้อง ตัณหาแลทิฏฐิไม่สามารถเข้าไปในอารมณ์นั้นได้ อารมณ์ของวิปัสสนา คือ ไตรลักษณ์ในนาม-รูป เป็นตัวถูกรู้ ส่วนปัญญาเป็นตัวรู้อารมณ์ไตรลักษณ์นั้น ความรู้เช่นนี้เป็นปัจจัยแก่วิปัสสนาญาณเบื้องสูงต่อไปถึงโคตรภูญาณ บาลีอภิธรรมอธิบายว่า

^{๙๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน**, หน้า ๖๕.

^{๙๗} พระอุปติสสเถระ วจนา, พระเทพโสภณ (ประยูร ธมมจิตโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษ ของ พระเอฮารา พระโสมเถระ และพระเขมินทเถระ, **วิมุตติมรรค**, หน้า ๘๙.

^{๙๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) วจนา, **วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๒**, หน้า ๒๔๙.

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๔-๒๕๕.

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๗-๘.

ขนธำณ อุกุทยณจ วยณจ ขานนภี อุกุทยพพยณณณ อุกุทย มุณจิจิตวา ภงคตตทานุเปกขิ ภงคณณณ ภงควเสณ อุกุญจิตาน สีสหาทีน วีย ภายิตพพการานุเปกขภี ภยณณณ ตถานุเปกขิตาน อาทิตตขรสุส วีย อาทินวการานุเปกขภี อาทินวณณณ ทิณฐาทินเวสุ นิพพินทวนวเสณ ปวตตตี นิพเพทณณณ ซาลาทิตโต มจ ฉาทิกโก วีย เตหิ เตหิ เตณุมิกธมเมหิ มุณจิจุกมยตาวเสณ ปวตตตี มุณจิจุกมยตาวณณณ มุณจณุปายสมปา ทนตถิ ทิณฐาทินเวสุปี สมุททสุกณณี วีย ปุนปุนี สมมสนวสปวตตตี ปฏิสงขานุปัสสนาณณณ จตตภริโย ปุ ริโส วีย ทิณฐาทินเวสุ เตสุ สงขารesu อุกุเปกขนาการปวตตตี สงขารุเปกขานณณณ อนิจจาทิลกขณวิสยตาย เณฐจา ปวตตทานิ อณุณนั วิปัสสนาณณณณ อุกุทธิ มคคกขณณณ อธิคนตพพานิ สตตตีโสโพธิปุกขियธมมานณจ อณุโลมโต มคควีถียิ โคตรภูโต ปุพเพ ปวตตตี สัจจณุโลมิกณณณสงขาทิ นวมิ อณุโลมณณณณติ อิมานิ นว ณณณณณ ณณณทสสนวิสุทฐิยา ปฏิปทาภาวโต ติลกขณขานนตเถณ ปจจกขโต ทสสนตเถณ ปฏิปกขโต วิ สุทฐตตา จ ปฏิปทาณณณทสสนวิสุทฐิ นาม ๖

ญาณที่รู้ความเกิดและความดับของขันธทั้งหลาย ชื่อว่าอุกัทยัพพญาณ ญาณที่ปล่อย ความเกิด เฟ่งเพียงความดับ ชื่อว่าภังคญาณ

ญาณที่เฟ่งอาการของขันธที่ปรากฏด้วยอำนาจแห่งภังคะ(ความดับ) เป็นของน่ากลัว ดุจคน มองดูอาการของราชสีห์เป็นต้นที่น่ากลัวฉะนั้น ชื่อว่าภยญาณ

ญาณที่เฟ่งอาการที่เป็นโทษแห่งขันธที่ตนเห็นโดยอาการน่ากลัวดุจคนเห็นโทษแห่งเรือนไฟ ใหม่ ชื่อว่าอาทินวญาณ

ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเบื่อหน่ายในขันธซึ่งมีโทษที่ตนเห็นแล้ว ชื่อว่านิพพิทญาณ

ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเป็นผู้ต้องการจะพ้นไปจากธรรมที่เป็นไปใน ๓ ภูมิ นั้นๆ เหมือนสัตว์มีปลาเป็นต้น ต้องการพ้นจากเครื่องดักข่ายเป็นต้นฉะนั้น ชื่อว่ามุณจิจุกมยตาญาณ

ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาบ่อยๆ ในขันธ แม้ที่มีโทษอันตนเห็นแล้ว เพื่อยังอุปาย แห่งการพ้นให้ถึงพร้อม ดุจนางนกสมุทฺร(นกกาน้ำ) ฉะนั้น ชื่อว่าปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

ญาณที่เป็นไปโดยอาการคือเพิกเฉยในสังขารเหล่านั้น ซึ่งมีโทษที่ตนเห็นแล้วเหมือนบุรุษมี ภรรยาที่ตนหย่าขาดแล้ว ชื่อว่าสังขารุเปกขญาณ

ญาณที่ ๙ กล่าวคือ สัจจณุโลมิกญาณ ที่เป็นไปในมรรควิธีก่อนโคตรภูญาณ โดยอนุโลมแก่ วิปัสสนาญาณ ๘ ที่เป็นไปแล้วในหนหลัง เพราะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นเป็นอารมณ์ และแก่โพธิปุกขिय ธรรม ๓๗ ที่จะพึงบรรลุในขณะแห่งมรรคในเบื้องต้น ชื่อว่าอนุโลมญาณ รวมเป็น ๙ ประการ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทฐิ เพราะเป็นปฏิปทาแห่งความบริสุทธิ์ของญาณทัสสนะ โดยอรรถว่า รู้ไตร ลักษณ์ โดยอรรถว่าเห็นโดยประจักษ์และเพราะบริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นข้าศึก.^{๑๐๑}

วิปัสสนาปัญญาตั้งแต่อุกัทยัพพญาณที่ปราศจากอุปกิเลสจนถึงอนุโลมญาณจัดเข้าอยู่ใน ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทฐิ ดังนั้น วิสุทฐิขั้นนี้จึงประกอบด้วยวิปัสสนาญาณลักษณะต่างๆ รวม ๑๐ ญาณ ได้แก่ อุกัทยัพพญาณที่ปราศจากวิปัสสนูปกิเลส ภังคญาณ ภยญาณ อาทินวญาณ นิพพิทาญาณ มุณจิจุกมยตาญาณ ปฏิสังขานุญาณ สังขารุเปกขญาณ และอนุโลมญาณ

บุคคลผู้กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยไม่ท้อถอย ไม่ยึดถือนิमितต่างๆ พ้นแล้ว จากนิวรรณ์ทั้ง ๕ และปราศจากวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการ อันเป็นอันตรายของวิปัสสนานั้นมา รบกวณ เมื่อนั้นวิปัสสนาญาณ ก็จะเจริญแก่กล้าขึ้นในวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ อันได้แก่ อุกัทยัพพญาณ ภังค

^{๑๐๑} อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวีนิฎฐิกา - หน้า ๔๓๑

ญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกมยตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารุเบกขาญาณ และ อนุโลมญาณ ตามลำดับ ญาณทั้ง ๙ นี้ เมื่อกล่าวโดยวิสุทธิทั้ง ๗ แล้ว เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ อันเป็นวิสุทธิลำดับที่ ๖ เป็นความบริสุทธิ์หมดจดโดยมีปัญญารู้ว่า การปฏิบัติดังนี้เป็นทางที่จะดำเนินไป ให้บรรลุถึง ญาณทัสสนวิสุทธิแล้ว ความหมายของแต่ละญาณแห่งวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ นั้น มีดังนี้

ญาณที่ ๔ พลวอุทยัพพญาณ

อุทยัพพญาณอย่างแก่ ญาณที่เห็นรูปนามอย่างชัดเจนทุกขณะกำหนด ซึ่งผู้ปฏิบัติจะพ้นไป จากอำนาจของวิปัสสนูปกิเลส อารมณ์จะแจ่มใสประกอบด้วยวิปัสสนาญาณที่บริสุทธิ์ผุดผ่อง สามารถกำหนดรูป นาม ที่เกิดดับได้อย่างรวดเร็ว โดยปราศจากการคำนึงถึงแสงสว่างเป็นต้นนั้น ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนาม มีความบริสุทธิ์ของการเห็น เห็นรูปเกิดขึ้น ดับไป เกิดขึ้น ดับไป ไม่ว่าจะเป็ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ กำหนดไป ตรงไหน เห็น แต่ความเกิดดับไปหมด เสียงดังมากกระทบหูได้ยิน กำหนดรู้ก็เห็นมันเกิดดับไปเลย ใจที่คิดนึก กำหนดรู้เห็น ความเกิดดับไป เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง มากกระทบกำหนดรู้ถึงความเกิดดับไป ทันที ไม่ว่าจะอารมณ์ส่วนไหนก็ตามที่ปรากฏอยู่ เห็นความเกิดขึ้นดับไปอย่างรวดเร็ว นี่เป็นญาณที่ ๔ จากนั้น ถ้าผู้ปฏิบัติทำความเพียรต่อไปไม่ลดละ พังดูรูป-นามที่เกิด-ดับ อยู่อย่างนั้นเรื่อยไป ก็จะ ขึ้นสู่ญาณที่ ๕

ญาณนี้ เป็นญาณที่แจ้งไตรลักษณ์ ด้วยการพิจารณาจนเห็นความเกิดดับของรูปนาม **เมื่อเห็นอนิจจัง** เพราะรูปนามนี้ดับไปๆ สันตติก็ไม่สามารถที่จะปิดบังไว้ให้คงเห็นเป็นนิจจังไปได้ ดังนั้น จึงประหามานะเสียได้ **เมื่อเห็นทุกขัง** เพราะรูปนามนี้ดับไปๆ อริยาบถก็ไม่สามารถที่จะปิดบังไว้ให้ คงเห็นเป็นสุขไปได้ ดังนั้นจึงประหาม **ตัณหา** เสียได้ **เมื่อเห็นอนัตตา** เพราะรูปนามนี้ดับไปๆ ขณ สัญญาที่ไม่สามารถที่จะปิดบังไว้ให้คงเห็นเป็นอัตตาไปได้ ดังนั้นจึงประหาม **ทิฏฐิ** เสียได้

อุทยัพพญาณ นี้เท่ากับอารมณ์ ๓ ญาณข้างต้นรวมกันมาเป็นปัจจัย ให้เกิด อุทยัพพญาณ กล่าวคือ นามรูปปริจเฉทญาณเป็นญาณที่ทำให้เกิดปัญญาเห็นรูปและนาม ว่าเป็นคนละสิ่งคนละส่วน ปัจจัยปริคคทญาณเป็นญาณที่ทำให้เกิดปัญญาเห็นปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปและเกิดนาม สัมมสนญาณเป็น ญาณที่เห็นการเกิดของรูปนาม จึงได้เกิดปัญญารู้ขึ้นมาว่ารูปนามก่อนนี้นั้นได้ดับไปแล้ว ครั้นถึง อุทยัพพญาณนี้จึงทำให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งทั้งความเกิดและความดับของรูปนาม และต่อไปก็จะ เป็นภังคญาณ เป็นญาณที่เห็นแต่ความดับของรูปนามแต่ฝ่ายเดียว

ญาณที่ ๕ ภังคญาณ

ปัญญาที่ประจักษ์แจ้งความไม่มีสาระของการเกิดขึ้นและดับไปของสภาพธรรมที่ปรากฏ เป็น “ปหานปริญญา” คือ ปัญญาที่รอบรู้เพิ่มขึ้นละคลายความยินดีในนามรูป เห็นโทษของนามรูป เพิ่มขึ้น ละวิปลาสเสียได้ คือ ละความเห็นว่ายิ่ง ว่าสุข ว่าเป็นตัวตน ว่าสวย ว่างาม

สภาวะของญาณนี้ : ในภังคญาณนี้ ผู้ปฏิบัติจะเห็นแต่ฝ่ายดับ คือ เห็นรูป-นามนั้นดับไป ดับ ไป อย่างรวดเร็ว เพราะรูป-นามเกิดดับรวดเร็วดีมาก เมื่อญาณแก่กล้า ความรู้สติปัญญาแก่กล้า เข้า ไปทันกับรูป-นามที่ดับเร็ว มันก็เลยเห็นแต่ดับๆๆ เห็นแต่ฝ่ายดับไป ความดับแห่งรูปนามเป็นที่น่า หวาดกลัวและสะเทือนใจซึ่งผิดกับความเกิด เพราะความเกิดนั้นนอกจากไม่เป็นที่น่าหวาดกลัวแล้ว ยังก่อให้เกิดกิเลส เช่น ตัณหา เป็นต้น ด้วยเข้าไป การเห็น ก็เห็นความดับของรูปธรรมนามธรรม ทั้ง

ที่เป็นภายในทั้งที่เป็นภายนอกด้วยกล่าวคือ รูปที่เป็นอารมณ์ซึ่งเป็นธรรมภายนอกนั้นก็ดับไปๆ รูปที่รับอารมณ์ที่มากกระทบ มีจักขุประสาท เป็นต้น ซึ่งเป็นธรรมภายในนั้นก็ดับไปๆ นามคือ จิตเจตสิกที่ธรรมภายในอันเป็นตัวรู้ก็ดับไปๆ เช่นเดียวกัน ล้วนแต่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยกันทั้งนั้น ความดับเป็นสิ่งสะเทือนใจ จึงทำให้จิตใจจดจ่อเห็นแต่ความดับชัดขึ้นเด่นขึ้นทุกที จนเกิดปัญญาารู้ เห็น ว่ารูปนามนี้ไม่เป็นแก่นสาร หาสาระมิได้ ทำให้คลายความกำหนัด คลายความยึดมั่น ดังที่ในวิสุทธิมรรคได้แสดงอานิสงส์แห่งภังคญาณนี้ไว้ถึง ๘ ประการ คือ

๑. ภาววิสุทธิอุปทาน สละละเอียดซึ่งสัสสตวิสุทธิ (คลายความใคร่ในภพ)
๒. ชีวิตนิกนติปริจจาคะ สละละเอียดซึ่งความยินดีในชีวิต
๓. สทา ยุตตปุยุตตตา มีความเพียรบำเพ็ญกรรมฐาน ตลอดกาลเป็นนิจ
๔. วิสุทธาชีวิตา ประพฤติเลี้ยงชีวิตด้วยความบริสุทธิ์ ปราศจากโทษ
๕. อุตสุกอุปทาน สละละเอียดซึ่งความขวนขวายในการแสวงหาเครื่อง อุปโภค บริโภค และบริหารต่างๆ โดยตั้งอยู่ในความมักน้อย
๖. วิตถลยตา ปราศจากความหวาดกลัว มิได้สะดุ้งตกใจกลัวต่ออันตรายต่างๆ
๗. ขนติโสระจปฏิกลาโก มีความอดทน อดกลั้น และว่าง่ายสอนง่าย มิได้กระด้างกระเดื่อง
๘. อรติริตีสหนตา อดกลั้นได้ซึ่งความกระสันและความยินดี มิได้ลุอำนาจแห่งความกระสันและความยินดี

ภังคญาณที่เห็นแต่ความดับของรูปนามนี้ สามารถละ **สัสสตวิสุทธิ** ความเห็นผิดว่ามีความเที่ยงไม่ผันแปรเป็นอย่างอื่นเลย

ญาณที่ ๖ ทยตูปัญฐานญาณ

ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่ารูปนามนี้เป็นภัย เป็นที่น่ากลัว เหมือนคนกลัวสัตว์ร้าย เช่น เสือ เป็นต้น ผู้ปฏิบัติจะเห็นว่า ภพชาติทั้งปวง(คือการที่จิตเข้าไปอิงอาศัยอารมณ์ต่างๆ นั้น) เป็นของไม่ปลอดภัย เนื่องจากอารมณ์ทั้งปวงล้วนแต่เกิดดับ

ว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๘) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สาระสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติมักเห็น(ภาพนิมิต)สภาพของร่างกายที่มีแต่เพียงกระดูกขาวโพลน กระบอกตากวางโบ๋ นำเกลียดน่ากลัวยิ่งนักจนเกิดความรู้สึกที่ว่า ไม่อยากได้รูปนามอีกต่อไป เพราะถ้าได้มาอีก รูปนามก็จะตกอยู่ในสภาพเช่นนี้อยู่ต่อไป

สภาวะของญาณนี้ : เมื่อถึงญาณนี้ ผู้ปฏิบัติจะเห็นรูป-นามที่มันดับไปอย่างรวดเร็ว และต่อเนื่อง จนเกิดความรู้สึกขึ้นในใจว่า เป็นภัยเสียแล้ว ก่อนนั้นเคยหลงใหล แต่ตอนนี้รู้สึกว่าเป็นภัยคือรูป-นามที่ประกอบเป็นชีวิต เป็นอัตภาพ เป็นชีวิตจิตใจ ซึ่งดูไปแล้วเป็นแต่รูป-นาม จะเห็นว่ามีมันดับอยู่อย่างนี้ ย่อยยับต่อหน้าต่อตา ไม่ว่าส่วนไหนมันก็ดับไปหมด สิ่งที่ปรากฏให้รู้ดับไป ตัวที่รู้ดับไป ตัวผู้รู้ดับไป มีแต่อาการดับไป ดับไป จนรู้สึกว่าเป็นภัย ไม่ใช่สิ่งที่น่าอภิมภัยเสียแล้วในชีวิตนี้

เป็นญาณที่ได้รับอารมณ์ สืบเนื่องมาจากภังคญาณ ที่เห็นรูปนามดับไปๆ ไม่เป็นแก่นสาร หาสาระมิได้ ก็เลยเกิดมีความรู้สึกขึ้นมาว่า สังขารรูปนามนี้เป็นภัยอย่างแน่นอน เพราะสิ่งใดที่น่ากลัวน่าหวาดเสียว สิ่งนั้นย่อมเป็นอันตราย เป็นทุกข์ เป็นภัย เมื่อมีความรู้สึกเช่นนี้จับจิตจับใจโดยอำนาจแห่งภาวณา ก็ทำให้มองเห็นภัยในความเกิดขึ้นของสังขารร่างกาย อันมีรูปมีนามนี้ ที่เป็นไป

ในกำเนิด ๔, ในคติ ๕, ในวิญญานฐิติ ๗ และในสัตตาวาส ๙ เหล่านั้นว่าล้วนแต่ยากแล้ว นำ
หวาดเสียว เต็มไปด้วยอันตรายและภัยพิบัติ สังขารทั้งหลายที่เป็นมาแล้วในอดีต ที่กำลังเป็นอยู่ใน
ปัจจุบัน แม้แต่ที่จะเป็นไปในอนาคต ก็ต้องมีความย่อยยับดับไปอย่างนี้เหมือนกัน ที่รู้ดังนี้เป็นการรู้
ตามความเป็นจริงแห่งสภาวธรรม ด้วยภาวนามยปัญญา ขณะที่รู้ดังนี้อยู่ตราบใด ตัณหา คือตัว
สมุทัย ก็เกิดร่วมด้วยไม่ได้ เป็นการทำให้ตัณหานั้นหยุดชะงักอยู่ ไม่กำเริบขึ้นมาได้ตราบนั้น แต่
ว่าความยินร้าย ความกลัว คือ โทสะ อาจอาศัยแอบแฝงเกิดขึ้นได้ ภัยญาณหรือภัยตูปัญฐานญาณ
ซึ่งเป็นญาณที่เห็นารูปนามนี้เป็นภัย จึงละ สกเขยอภยสัญญา สัญญาที่ไม่แจ้งในภยนั้นได้

ญาณที่ ๗ อาทิวญาณ

ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นารูปนามนี้เป็นโทษ เหมือนผู้ที่จะเห็นไฟกำลังไหม้เรือนตนอยู่ จึงคิด
หนีจากเรือนนั้น ในระหว่างที่อิงอาศัยอารมณ์นั้น จิตไม่ได้มีความสุขจริง เพราะภพชาติที่พึ่งล้วน
แต่มีทุกข์มีโทษในตัวเอง

เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทามรรค (ญาณที่ ๘) และ
คัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติจะเห็น (ภาพนิมิต) ร่างกายที่ค่อยๆ พองขึ้น
อืดที่บริเวณท้อง ลำตัว แขน หลังมือ หลังเท้า เป็นต้นสักระยะหนึ่งอาการพองอืดก็จะค่อยๆ ยุบลง
ตามปกติ

สภาวะของญาณนี้ : ผู้ปฏิบัติจะเกิดความรู้สึกว่า นาม-รูปนี้เป็นโทษ ในขณะที่เห็นารูปนามดับ
ไป ดับไป เกิดความรู้สึกว่าเป็นโทษ นอกจากจะเห็นภัยแล้ว ยังรู้สึกว่าเป็นโทษอีก ญาณนี้ได้อารมณ์
ต่อเนื่องมาจาก ภัยญาณ ที่เห็นารูปนามเป็นภัย จึงเกิดปัญญาเห็นว่า รูปนาม คือสังขารนี้เป็นโทษ ซึ่ง
สิ่งใดที่เป็นภัยสิ่งนั้นย่อมเป็นโทษ นี่เป็นไปอย่างธรรมดาตามธรรมชาติ การเห็นโทษในที่นี้เห็นถึง ๕
ประการ คือ

๑. เห็นความเกิดขึ้นของสังขารที่ตนปฏิสนธิมา ว่าเป็นโทษ
๒. เห็นความเป็นไปของสังขารในระหว่างที่ตั้งอยู่ในภพ และคติที่ตนได้นั้น ว่าล้วนแต่เป็น
โทษ
๓. เห็นกรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดขึ้นมานั้นเป็นโทษ มิใช่คุณ
๔. เห็นความเสื่อมความสิ้นไปของสังขาร ว่าเป็นโทษ
๕. เห็นว่าการที่จะต้องไปเกิดอีกนั้น เป็นโทษ

ด้วยอำนาจของปัญญาที่ค่อยๆ แก่กล้าขึ้นมาเป็นลำดับ จึงทำให้เห็นว่า รูปนามสังขารนี้เป็น
โทษ เป็นสิ่งร้าย ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่าชื่นชมยินดีเลย แม้แต่สติและปัญญา ที่ทำให้เห็นเช่นว่านี้ ก็ยังถือ
ว่า ญาณคือปัญญาก็เพียงสักแต่ว่ารู้ สติที่ระลึกก็เพียงแต่อาศัยระลึก ไม่อิงอาศัยตัณหา(ความอยาก)
ไม่อิงอาศัยทิฏฐิ(ความเห็นผิด) มาปรุงแต่งให้เกิดความยินดีในสติปัญญาที่ทำให้รู้แจ้งถึงปานนี้ ไม่ถือ
ว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งในสังขารนี้เป็นคุณเลย ล้วนแต่เป็นโทษทั้งนั้น

เมื่อเห็นโทษของสังขาร ก็ทำให้เกิดปัญญาขึ้นมาว่า ถ้าไม่มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ไม่มีขันธ
อายตนะ ธาตุ ไม่มีรูปนาม ไม่มีสังขารเลย ก็จะปลอดภัย ไม่มีโทษ ปัญญาที่คิดจะให้พ้นจากทุกข์
โทษภัยทั้งหลายนี้แหละ คืออาทิวญาณ เป็นปัญญาที่ริเริ่มจะให้พ้นทุกข์ บ่ายหน้าไปหาสันติสุข
น้อมใจไปสู่พระนิพพาน ซึ่งจะไม่ต้องกลับมาเวียนในสังสารวัฏฏอีกอารมณ์ของอาทิวญาณนี้ จึง
แยกได้เป็น ๒ นัย นัยหนึ่งเห็นโทษของสังขาร อันเป็นธรรมในสังสารวัฏฏ อีกนัยหนึ่งเห็นคุณของ
พระนิพพาน อันเป็นธรรมที่พ้นจากสังสารวัฏฏ อารมณ์ทั้ง ๒ นี้จะว่าต่างกันเป็นข้าศึกกันก็ได้

เพราะเมื่อเห็นโทษของสังขารมากเท่าใด ก็พอใจในการที่จะพ้นโทษมากเท่านั้น หรือเห็นคุณในการพ้นโทษมากเท่าใด ก็ยิ่งมีความอยากที่จะจากสังขารที่มีโทษมากเท่านั้น แต่จะว่าอารมณ์ทั้ง ๒ นี้ เหมือนกันและช่วยอุปการะแก่กันก็ได้ เพราะความมุ่งหมายของอารมณ์ทั้ง ๒ นี้ มุ่งไปสู่ความพ้นจากสังสารวัฏฏ์เหมือนกัน และต่างก็เป็นปัจจัยอุปการะให้เกิดปัญญาแก่กล้า จนนำออกจากสังสารวัฏฏ์ได้เช่นเดียวกัน ที่คิดจะพ้นทุกข์ ก็เพราะเห็นทุกข์เห็นโทษของสังขาร ถ้าหากว่ายังเห็นสังขารรูปนามทั้งหลายเป็นของดี เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตนอยู่ ก็จะติดอยู่ในตัณหา ติดอยู่ในกองทุกข์ ซึ่งจะนำไปสู่สังสารทุกข์อีกไม่มีที่สิ้นสุด จะพ้นทุกข์ได้ก็ต่อเมื่อใช้ปัญญาพิจารณาทุกข์ให้เห็นทุกข์ แล้วอาศัยทุกข์นั้นแหละไต่ไปตามความทุกข์ ไม่ใช่เพ่งสุข อาศัยสุข ดำเนินไปตามทางที่สุขสบาย ซึ่งกลับจะติดแน่นอยู่ในสุข ไม่มีวันที่จะพ้นทุกข์ไปได้เลย อาทิวนญาณ ปัญญาที่เห็นว่ารูปนามนี้ล้วนแต่เป็นโทษนั้น สามารถละ**อัสสารทัสสุญา**(ความทรงจำที่น่าชื่นชมยินดี)นั้นได้

ญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ

ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่า เกิดเบื่อหน่ายในรูปนาม เบื่อหน่ายในปัญจขันธ์ จิตคลายความเพติดเพลินพึงพอใจในภพชาติต่างๆ

ว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค(ญาณที่ ๘) และคัมภีร์วิสุทธิมรรคสาระสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติจะรู้สึกเบื่อหน่ายต่อรูปนาม เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาล้วนๆ มิใช่เกิดขึ้นเพราะนึกคิดเอาเอง

สภาวะของญาณนี้ : เมื่อเห็นรูปนามเป็นภัยและเป็นโทษด้วยประการต่างๆ ทั้งพิจารณาเห็นข้าเห็นชากอยู่อย่างนี้ ก็ยิ่งเห็นภัย เห็นโทษชัดขึ้น ก็เป็นธรรมดาที่จะต้องเกิดความเบื่อหน่ายต่อรูปนามทั้งปวง การเบื่อหน่ายต่อรูปนาม มีชื่อว่า นิพพิทาญาณ นี่เป็นการเบื่อหน่ายอันเกิดจากปัญญาที่เห็นแจ้งถึงภัยและโทษ ของสังขารรูปนามทั้งปวง มิใช่เบื่อหน่ายในอารมณ์อันไม่เป็นที่น่ารักที่น่าชื่นชมยินดี หรืออารมณ์ที่ไม่ชอบใจ อันเนื่องด้วยโทสะ เพราะความเบื่อหน่ายอันเนื่องมาจากโทสะนั้นเป็นการเลือกเบื่อหน่าย สิ่งใดที่ไม่ชอบก็เบื่อหน่าย แต่สิ่งใดที่ยังชอบอยู่ก็ไม่เบื่อหน่าย เวลาอึดก็เบื่อหน่าย แต่เวลาหิวก็ไม่เบื่อหน่าย เช่นนี้เป็นต้น แต่ว่าการเบื่อหน่ายด้วยปัญญา เป็นการเบื่อหน่ายต่อสิ่งทั้งปวง มิใช่เลือกเบื่อบ้างไม่เบื่อบ้าง เหมือนอย่างเนื่องด้วยโทสะ นิพพิทาญาณนี้เบื่อหน่ายต่อสังขารรูปนามในทุกๆ ภูมิ มิใช่เลือกเบื่อหน่ายเฉพาะอบายภูมิ แต่ภูมิในสวรรค์ ไม่เบื่อหน่าย ที่เบื่อหน่ายสังขารรูปนามในทุกๆ ภูมิ ก็เพราะสังขารรูปนามไม่ว่าจะอยู่ในภูมิไหน ก็เป็นภัยเป็นโทษทั้งนั้น

เมื่อเบื่อหน่ายในรูปนาม จึงปลงใจระมัดเข้มในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งเป็นเครื่องนำออกจากสังสารทุกข์ มุ่งไปสู่สันติสุข คือพระนิพพาน

นิพพิทาญาณ เป็นปัญญาที่เบื่อหน่ายต่อสังขารรูปนามนี้ สามารถละ**อภิติสัญญา**(ความทรงจำที่น่าเพติดเพลิน)เสียได้

อนึ่ง **ภยญาณ**ปัญญาที่เห็นสังขารรูปนามว่าเป็นภัย **อาทีนวญาณ**ปัญญาที่เห็นสังขารรูปนามว่าเป็นโทษ และ**นิพพิทาญาณ**ปัญญาที่เห็นสังขารรูปนามว่าเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย รวม ๓ ญาณนี้เป็นสภาพเดียวกัน เป็นอรรธอันเดียวกัน

ดังมีบาลีว่า “ยา จ ภยตูปภูฐานปญญา ยถจ อาทีนวญาณํ ยา จ นิพพิทา อิเม ธมมา เอกตธา พยณชนเมวนาม” ภยญาณที่ได้เห็นเป็นภัยก็ดี อาทีนวญาณที่ได้เห็นเป็นโทษก็ดี นิพพิทาญาณที่

เป็อนายกัถึ รวม ๓ ประการนี้ เป็อนสภาพเด็วกัน เป็อนอรรธเด็วกัน ต่างกันแต่ชื่อ พยัณณะเท่านั้น

ญาณที่ ๙ มุญจิกัณยตาญาณ

อิมินา ปน นิพพทาณาณน อมสสุ กุลปุตตสสุ นิพพินทนตสสุ อุกกณจนตสสุ อนนริมนตสสุ สพพทวโยนคตวิญญาณภูจิสตตาวาสคเตสุ สเภทเกสุ สงขารesu สงขารesu เอกสงขารเปจิจิตตํ น สชชติ น ลคคตติ น พชฌติ, สพพสสมา สงขารคตา มุจจิกัณยํ นิสสริตุกัณยํ โหติ ฯลฯ

เม็อกุลบุตรเป็อนายกัเอ็อมระอาไมยินต็อยุ่ดว้ยนิพพิทาณาณนี้ จิตไม่ช็องไม่เกาะ ไม่ติดอยุ่ใน สัังขาร ซึ่งมีความแตกตบที่ค่านึนไปอยุ่ในภพ ๓ ก่านึน ๔ คตติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ ทังหมดแม็อยางหนึ่ง เป็อนจิตที่ปรารณานาจะพันสลัตออกไปจากสัังขารทังปวง.^{๑๐๒}

ว่าตามช็อ ญาณนี้ปรากฎทังในคัมภีร์ปฏิสัณนัทาธรรม (ญาณที่ ๙) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สาระสาคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติจะอยากหลุดพันจากรูป-นาม บางคร้งผู้ปฏิบัติเกิดอาการคััน อยางรุนแรง บางคร้งก็เกิดทุกขเวทนาอยางแรงกล้า จนอยากหนีไปให้พันจากรูปนาม แต่กัไม่ได้หนี ไปไหน ยังคงเจริญวิปัสสนากรรมฐานต็อไปอิก

ความรู้ที่ปรารณานาจะปลดเปล็อง(สัังขาร)ออกไปเส็ย คือ ความรู้ที่ปรารณานาจะปลดเปล็อง (สัังขารทังหลาย)ไปเส็ย เพราะในเวลานั้นทุกขเวทนาชนิดต่างๆ กัปรากฎชัันในกายของโยคิผู้นั้นดว้ย และความไม่ต็องการจะอยุ่ในอริยาบถอันหนึ่งอันเด็วนานๆ กัปรากฎชัันโดยมากดว้ย ถึงแม็ ความคิดเหล่านัันจะไม่เกิดชััน แต่ความไม่สะดวกสบายของสัังขารทังหลายกัปรากฎชัตเจ็นยัังชััน เพราะฉะนั้น ในระหวางที่กัหนดอยุ่ระยะๆ นั้น บุคคลผู้ปฏิบัติผู้นั้นจะปรารณานาอยุ่อยางนี้ว่า

๑. ทำไฉน ฉัันจะพันจากอริยาบถนี้ไปเส็ยได้โดยเร็ว ดัังนี้บ้าง
๒. ทำไฉน ฉัันจึงจะบรรลุสถานที่สงบของสัังขารทังหลายเหล่านััน ดัังนี้บ้าง
๓. ทำไฉน ฉัันจึงจะสลัตสัังขารทังหลายนัี้ออกไปเส็ยโดยสิ้นเชิง ดัังนี้บ้าง

อนัึ่ง ในเวลานั้น จิตที่กัหนดของโยคิผู้นั้นจะปรากฎคล้ายกับว่าหลบหลัีกออกไป (คือ คล้าย กับปรารณานาจะหลบหนีไปเส็ยให้พัน) จากอารมณ์ที่ตนกัหนดทุกๆ คร้งที่โยคิกัหนดอยุ่^{๑๐๓}

สภาวะของญาณนี้ : มีความรู้สึกใคร่จะหนีให้พัน เม็อมันเป็อแล้วกัใคร่จะหนี มีความรู้สึก อยากจะหนีไป เหมือนบุคคลที่อยุ่ใน กองเพลิง มันก็อยากจะไปให้พันจากกองเพลิงเหล่านััน จากนั้น เม็อเพ็ยรพยายามต็อไปก็จะชัันญาณที่ โยคิบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดปัญญากัถึงกับมี ความเป็อนายกัต็อรูปรณนามธรรมอันเป็อนสัังขารธรรม ตัังหน้าเจริญภาวนาต็อไปโดยปราศจาก ความท็องถอย มีความเป็อนายกัในรูปนามยัังชััน กัเกิดความมุงหมาย ที่จะให้พันสิ่งที่ไม่ดี สิ่งชััว เป็อนภัย เป็อนโทษ น่าเป็อนายกั คือสัังขารรูปนาม ที่มุงจะให้พันจากสัังขารรูปนาม ที่จะหนีจาก สัังขารรูปนามนี้แหละเร็ยกว่า มุญจิกัณยตาญาณ การพันจากรูปนาม การหนีจากรูปนาม ก็คือ การ พันจากทุกขัโทษภัยนัันเอง เป็อนความมุงมั่นที่จะพันอยางแรงกล้า อันเกิดจากปัญญาที่เร็ยกว่า ภาวนามยปัญญา ไม่ใช่นัีกจะพันอยางเล็อนลอย โดยไม่ได้มีการเจริญภาวนาแต่อยางใด มุญจิกัณย

^{๑๐๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๓๒๖, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเร็ยบเร็ยง, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ธนาเพลส จักัด, ๒๕๔๘), ๗๕๖/๑๐๙๑

^{๑๐๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) อัคคมหาบัณตติ วจนา, วิสุทธินาฎานกถา, ธนิต อยุ่โพธิ์ แปล, ๒๕๑๗, หน้า ๖๙-๗๐.

ตาญาณปัญญาที่ใครจะหนีจากรูปนามนี้ สามารถละ**อมุญจิตุกามภาวะ**(การติดการข้องอยู่ในกามภาวะ)ได้ คือ

ภพ ๓ ได้แก่ กามภพ รูปภพ อรูปภพ

กำเนิด ๔ ได้แก่ อณทชะ ชลาพุชะ สังเสทชะ โอปปาติกะ

คติ ๕ ได้แก่ นรก สัตว์เดรัจฉาน เปรต มนุษย์ เทวดา

วิญญานฐิติ ๗ ได้แก่ มนุษย์และเทวดาชั้นกามาวจร เป็นสัตว์จำพวกที่มีร่างกายต่างกันมีปฏิสนธิต่างกัน จึงเรียกว่า นานัตตกายนานัตตสัญญา พรหมชั้นปฐมฌานและสัตว์ในอบายภูมิ เป็นสัตว์จำพวกที่มีร่างกายต่างกัน แต่มีปฏิสนธิเหมือนกัน จึงเรียกว่า นานัตตกายเอกตตสัญญา

พรหมชั้นทุติยฌานมีร่างกายเหมือนกันแต่ปฏิสนธิต่างกัน จึงเรียกว่า เอกตตกายนานัตตสัญญา

พรหมชั้นตติยฌานและเวทฬปلاميร่างกายและปฏิสนธิเหมือนกัน จึงเรียกว่า เอกตตกายเอกตตสัญญา แม้พรหมชั้นสุทธาวาสก็นับเข้าในข้อนี้

อากาสนัญญาตนพรหม ชื่อว่า อากาสนัญญาตนสัญญา

วิญญานัญญาตนพรหม ชื่อว่า วิญญานัญญาตนสัญญา

อากิญจัญญาตนพรหม ชื่อว่า อากิญจัญญาตนสัญญา

สัตตาวาส ๙ คือ วิญญานฐิติ ๗ ที่เพิ่มอัญญาตนพรหมและเนวัญญาตนพรหมเข้าไป

เมื่อผู้ปฏิบัติรู้สึกเบื่อหน่ายต้องการพ้นไปจากภพ ๓ ก็จัดว่าวิปัสสนาญาณในระดับนี้สมบูรณ์แล้ว เพราะกำเนิด ๔ เป็นต้นเป็นเพียงคำไวพจน์ของภพ ๓ เท่านั้น บางท่านอาจอนุมานรู้โดยพิจารณาถึงกำเนิด ๔ และคติ ๕ เป็นต้น^{๑๐๔}

โยคีผู้ที่ต้องการจะพ้นไปจากสังขารด้วยมุญจิตุกัมมตาญาณ จึงต้องกลับมากำหนดรู้สังขารอีก การกำหนดดังกล่าวเรียกว่า ปฏิสังขานญาณ คือปัญญากำหนดรู้^{๑๐๕}

ญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขานญาณ

ปฏิสังขาน แปลว่า พิจารณาซ้ำอีก คือ ปัญญาที่ไตร่ตรองมองหาอุบายให้พ้นจากรูปนามซ้ำอีก เพื่อสละสังขารโดยยกเข้าสู่พระไตรลักษณ์ด้วยการรู้เห็นลักษณะ ๔๐ อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ปรากฏชัดอันได้แก่ อนิจจลักษณะ ๑๐^{๑๐๕} ทุกขลักษณะ ๒๕^{๑๐๖} และอนัตตลักษณะ ๕^{๑๐๗} กล่าวโดยย่อเป็นการเห็นประจักษ์พระไตรลักษณ์คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน^{๑๐๘}

เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค (ญาณที่ ๙) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติได้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจนที่สุดกว่าทุกญาณที่ผ่านการหยั่งรู้ไตรลักษณ์ มีประโยชน์มาก เพื่อจะได้ยกจิตขึ้นสู่ไตรลักษณ์ต่อไป

^{๑๐๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๓๐๔-๓๐๖.

^{๑๐๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๓๑๐-๒.

^{๑๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๓-๕.

^{๑๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๖ - ๓๔๔.

^{๑๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๙.

สภาวะของญาณนี้ : มุญจิตุกมยตาญาณ เป็นญาณที่ปรารถนาจะพ้น จากสังขารรูปนาม ส่วนญาณนี้เป็นญาณที่หาอุปายให้พ้นจากรูปนาม หาทางหนีให้พ้นจากสังขาร เมื่อปรารถนาจะพ้น จากสังขารรูปนาม ก็พยายามเจริญภาวนาโดยไม่ยั้งหยุด ด้วยการเพ่งไตรลักษณ์ เพ่งความเกิดดับ ของรูปนาม ก็เกิดปัญญาแจ้งขึ้นมาเองว่า จะต้องหาอุปายอย่างไรอย่างหนึ่ง และดำเนินการตาม อุปายนั้น จึงจะพ้นได้ ปัญญาที่นี้แหละเรียกว่า ปฏิสังขานญาณ^{๑๐๙}

ปฏิสังขานญาณ คือ การเห็นสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่เป็นสิ่งมีอยู่ตลอดไป โดยเป็นสิ่งมี ชั่วคราว โดยเป็นสิ่งถูกกำหนดลงไว้ด้วยความเกิดและความเสื่อม โดยเป็นสิ่งต้องพังทลาย โดยเป็น สิ่งมีชั่วขณะ โดยเป็นสิ่งไหว(ไปมา) โดยเป็นสิ่งที่ต้องการแตกสลาย โดยเป็นสิ่งไม่คงทน โดยเป็นสิ่งมี ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งไม่มีแก่นสาร โดยเป็นสิ่งต้องเสื่อม โดยเป็นสิ่งถูกปรุงขึ้น โดยเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา^{๑๑๐}

ปฏิสังขานญาณ คือ การเห็นสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ โดยเหตุทั้งหลายว่า โดยถูกบีบคั้นอยู่ เนื่องนิตย์ โดยเป็นที่สิ่งทนยาก (คือทนอยู่ไม่ได้) โดยเป็นที่ตั้งของทุกข์ โดยเป็นโรค โดยเป็นแผลฝี โดยเป็นลูกศร โดยเป็นของชั่วร้าย โดยเป็นอาหาร โดยเป็นอุบาทว์ โดยเป็นภัย โดยเป็นอุปสรรค โดยไม่มีที่ต้านทาน โดยไม่มีที่กำบัง โดยไม่มีที่พึ่ง โดยเป็นโทษ โดยเป็นมูลของความลำบาก โดยเป็น ผู้ฆ่า โดยเป็นสิ่งเป็นไปกับอาสวะ โดยเป็นเหยื่อมาร^{๑๑๑} โดยเป็นสิ่งมีชาติเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมี ชราเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีพยาธิเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีมรณะ เป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีโสกะเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีอุปายาสเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีความ เศร้าหมองเป็นธรรมดา ย่อมเห็นได้โดยเป็นของไม่งาม อันเป็นบริวารแห่งทุกขลักษณะโดยเหตุ ทั้งหมดเช่นว่า โดยเป็นสิ่งไม่งาม โดยเป็นสิ่งมีกลิ่นเหม็น โดยเป็นสิ่งน่ารังเกียจ โดยเป็นสิ่งปฏิกุล โดยเป็นสิ่งมีใช้กำจัด (ความปฏิกุล) ได้ด้วยการตบแต่ง โดยเป็นสิ่งน่าเกลียด โดยเป็นสิ่งน่าขยะแขยง

ปฏิสังขานญาณ คือ การเห็นสังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา โดยเป็นสิ่งไม่ใช่ตัวตน โดยเหตุ ทั้งหมดว่า โดยเป็นฝ่ายอื่น โดยเป็นของว่าง^{๑๑๒} โดยเป็นของเปล่า โดยเป็นของสูญ โดยเป็นของไม่มี ใครเป็นเจ้าของ โดยเป็นของไม่มีใครเป็นใหญ่ โดยเป็นของไม่อยู่ในอำนาจใคร สังขารทั้งหลาย ชื่อว่า ผู้เห็นตามความเป็นจริงดังกล่าวมานั้น ได้ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้ว เพราะเหตุไร จึงกำหนดสังขาร ทั้งหมดอย่างนั้น การกำหนดอย่างนั้น เพื่อทำวิธีแห่งการปลดปล่อยให้สำเร็จ

ปฏิสังขานญาณ ปัญญาที่ไตรตรองมองหาอุปายให้พ้นจากรูปนามนี้สามารถละ อปฏิสังขาน การยึดโดยไม่ไตรตรองนั้นได้

ญาณที่ ๑๑ สังขารุเพกขานญาณ

จิตที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความเกิด..ความเป็นไป..นิमित..กรรม..ปฏิสนธิ...คติ...ความบังเกิด ...ความอุบัติ...ความเกิด..แก่..เจ็บ..ตาย...เศร้าโศก...รำพัน...คับแค้นใจ...พิจารณาและดำรงมั่นอยู่ว่า สิ่งเหล่านี้เป็นทุกข์ เป็นภัย เป็นอามิส เป็นสังขาร และเพ่งเฉยสังขารเหล่านั้น จึงชื่อว่า สังขารุเพกขาน ญาณ^{๑๑๓}

^{๑๐๙} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๖๐.

^{๑๑๐} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๕๕.

^{๑๑๑} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๕๖.

^{๑๑๒} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๒/๑๕๗.

^{๑๑๓} ตูรายละเอียดยใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๕/๘๖-๘๘,

ในอรรถกถาให้ความหมายไว้ว่า จิตที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณา และดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่า สังขารุเปกขาญาณ^{๑๑๔} อันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือเมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามเป็นจริงว่า มันก็เป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้น เป็นธรรมดา จึงวางใจเป็นกลางทำเฉยได้ ไม่ยินดียินร้าย ไม่ขัดใจติดใจในสังขารทั้งหลาย แต่นั่นก็มองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงโน้มโน้มที่จะมุ่งเล่นไปยังนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารทั้งหลาย ญาณข้อนี้จัดเป็นลิขापัตตวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอด และเป็นวุฏฐานคามินีวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่เชื่อมถึงมรรคอันเป็นที่ออกจากสิ่งที่ยึดหรือออกจากสังขาร

องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ในมหากุสลญาณสัมปยุตตจิต ไม่ใช่อุเบกขาเวทนาเจตสิก สังขารุเปกขาญาณนี้อาจเกิดพร้อมกับเวทนาที่เป็นโสมนัสก็ได้ หรือเกิดพร้อมกับเวทนาที่เป็นอุเบกขาก็ได้^{๑๑๕}

อนึ่ง มุญจितุกมยตาญาณปัญญาที่ใคร่หนีจากรูปนาม ปฏิสังขานญาณปัญญาที่ไตร่ตรองมองหาอุบายหนีจากรูปนาม และสังขารุเปกขาญาณปัญญาที่วางเฉยต่อรูปนาม รวม ๓ ญาณนี้ พยัญชนะต่างกันจริง แต่ว่าอรรถเหมือนกัน คือจะหนีจากรูปนาม ดังมีบาลีว่า ยา จ มุญจितุกมยตา ยา จ ปฏิสังขานุปัสสนา ยาจ สงขารุเปกขา อิเม ธมมา เอกตถา พยัญชนเมวานานิ มุญจितุกมยตาญาณ ปฏิสังขานญาณและสังขารุเปกขาญาณ ทั้ง ๓ ญาณนี้ มีอรรถเดียวกัน แต่ชื่อพยัญชนะนั้นต่างกัน

เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ปฏิสัมภทามมรรค(ญาณที่ ๙) และคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคสาระสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติจะมีจิตใจสงบวางเฉยไม่มีทุกขเวทณารบกวน และสามารถกำหนด สภาวะต่างๆ ได้ดียิ่ง ผู้ปฏิบัติได้เห็นคุณค่าของการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเป็นอย่างมาก

สภาวะของญาณนี้ : ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่า จะหนีไม่พ้นจึงเฉยอยู่ไม่ยินดียินร้าย ดุจบุรุษอันเพิกเฉยในภริยาที่ทิ้งขว้างหย่าร้างกันแล้ว จิตเป็นกลางต่ออารมณ์ เพราะเห็นแล้วว่ามันเป็นของเกิดดับ และหนีมันไม่ได้ ยิ่งพยายามไปปฏิเสธมัน ยิ่งเป็นทุกข์มากขึ้น จิตจึงไม่ปฏิเสธอารมณ์เป็นกลางต่ออารมณ์ มีลักษณะวางเฉยต่อรูป-นาม คือ เมื่อกำหนดรู้ หาทางหนี หนีไม่พ้น ยิ่งไงก็หนีไม่พ้น ก็ต้องดูเฉยอยู่ การที่ดูเฉยอยู่นี้ทำให้ สภาวะจิตเข้าสู่ความเป็นปกติ ในระดับสูง ไม่เหมือนบุคคลทั่วไป บุคคลทั่วไปเวลาเห็นทุกข์เห็นโทษเห็นภัยนี้ สภาวะของจิตใจจะตื่นรน ไม่ต้องการจะกระสับกระส่ายตื่นรน แม้แต่ในวิปัสสนาญาณก่อนหน้าสังขารุเปกขาญาณ ก็ยังมีลักษณะความตื่นรนของจิต คือยังมีความรู้สึกอยากจะหนี อยากจะพ้น สภาวะของจิตยังไม่อยู่ในลักษณะที่ปกติ ยังหลุดพ้นไม่ได้ แต่เมื่อดูไปจนถึงแก่กล้า แล้วไม่มีทาง ก็ต้องวางเฉยได้ ซึ่งในขณะที่เห็นความเกิดดับเป็นภัยเป็นโทษน่าเบื่อหน่ายอยู่อย่างนั้นก็ยังวางเฉยได้ แม้จะถูกบีบคั้นอย่างแสนสาหัส แทบจะขาดใจก็วางเฉยได้ เป็นความวางเฉยต่อสังขาร โดยประจักษ์แจ้งความเกิดดับของรูปนามในขณะที่เจริญวิปัสสนากรรมฐาน องค์ธรรมได้แก่**ปัญญาเจตสิก** ที่ในมหากุสลญาณสัมปยุตตจิต หาใช่อุเบกขาเวทนาเจตสิกไม่

สังขารุเปกขาญาณนี้อาจเกิดพร้อมกับเวทนาที่เป็นโสมนัสก็ได้ หรือเกิดพร้อมกับเวทนาที่เป็นอุเบกขาก็ได้ ที่ว่า ญาณนี้วางเฉยต่อสังขารรูปนามนั้น มีคำอธิบายเป็น ๒ นัย นัยหนึ่งนั้นว่า เพราะมีความปรารถนาที่จะหนีให้พ้นจากรูปนาม ไตร่ตรองมองหาอุบายที่จะให้พ้นจากรูปนาม ก็เกิดปัญญารู้เห็นขึ้นมาว่า รูปนามนี้เป็นวิบากที่เกิดมาจากเหตุจากปัจจัย ต่อเมื่อทำให้เหตุปัจจัยหมดสิ้นไป

^{๑๑๔}ดูรายละเอียดใน ข.ป.(ไทย) ๓๑/๕๔/๘๖.

^{๑๑๕}คู่มือการศึกษากัมมัฏฐานสังคหวิภาค พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙, หน้า ๑๖๙.

เสียก่อน รูปนามอันเป็นวิบากจึงจะไม่เกิดขึ้น แต่ว่า ณ บัดนี้มีรูปนามอยู่แล้ว จะเบื่อหน่ายอยากหนีสักเพียงไรก็ยังไม่พ้น จำต้องวางเฉย ไม่ยินดีในร่าย คือ ไม่มีอภิขณาและโทมนัสในสังขารรูปนาม แต่ก็ไม่ละเลยในการพยายามต่อการเพ่ง ความเกิดดับของรูปนาม ซึ่งมาถึงตอนนี้ ไตรลักษณ์คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏชัดมาก

อีกนัยหนึ่ง คือ ปัญญาที่ได้พิจารณาเห็นความจริงมาแล้วแต่ในญาณต้นๆ นั้น มีกำลังแก่กล้าขึ้น เห็นความไม่เป็นสาระ ไม่เป็นแก่นสาร วางเปล่าจากตัวตน โดยอาการ ๑๒ คือ

๑. เห็นเบ็ญจขันธ์มีใช้สัตว์	๒. มีใช้บุคคล
๓. มีใช้ชีวะ	๔. มีใช้อัตตะ
๕. ไม่มีตัวตน	๖. ไม่ใช่เรา
๗. มีใช้ของเรา	๘. มีใช้ของผู้อื่น
๙. มีใช้หญิง	๑๐. มีใช้ชาย
๑๑. มีใช้สิ่งที่ยั่งยืน	๑๒. มีใช้สิ่งที่ควรชื่นชมยินดี

เหตุนี้จึงวางเฉยต่อรูปนาม รวมความว่า เมื่อประจักษ์เห็นปานนี้ จึงไม่มีความยินดีในร่ายต่อสังขารรูปนาม ตลอดจน**คหาธรรม** คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ดังนี้ ก็เลสจึงไม่มีกำลังพอที่จะเหนี่ยวรั้งจิตใจให้กลับมาชื่นชมยินดีในสังขารรูปนาม อันจะต้องวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ์นี้อีก มีใจตั้งไปสู่ นิพพานที่สงบสงัดปราศจากนิमितทั้งหลาย สังขารุเบกขาญาณปัญญาที่วางเฉยต่อสังขารนี้ สามารถละอนุpekขณะ (การยึดถือโดยไม่วางเฉย)เสียได้

สภาวะลักษณะของสังขารุเบกขาญาณ

สังขารุเบกขาญาณ คือ ปัญญาที่เกิดจากการพิจารณากำหนดรู้รูปนามเป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ วางเปล่าจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา แล้ววางเฉยมีสติกำหนดได้ดี มีสภาวะลักษณะ ดังนี้^{๑๑๖}

๑) เห็นความเกิดขึ้นของรูปนาม ว่าเป็นทุกข์ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๒) เห็นความเป็นไปของรูปนามที่เกิดขึ้นมาแล้ว ว่าเป็นทุกข์ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๓) เห็นนิमित คือเครื่องหมายของรูปนามที่บอกให้รู้ว่า ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ ว่าเป็นทุกข์ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๔) เห็นการสังสมกรรมเพื่อให้เกิดอีก ว่าเป็นทุกข์แล้วเกิดความเบื่อหน่ายอยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๕) เห็นคติทั้ง ๕ ว่าเป็นทุกข์แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้ พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๖) เห็นปฏิสนธิ ว่าเป็นทุกข์ แล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้ พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

^{๑๑๖} อ่างแล้ว หน้า ๘๖-๘๘, วิปัสสนากรรมฐาน, โชติกะวิทยาลัย, หน้า ๑๖๕-๒๑๑.

๒๕) เห็นความบังเกิดขึ้นของขั้นที่ ๕ ว่าสังขารคือผู้ปรุงแต่ง แล้วเกิดความเบื่อหน่าย
อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๒๖) เห็นการเกิดเป็นไปของผลกรรม ว่าสังขารคือผู้ปรุงแต่ง แล้วเกิดความเบื่อหน่าย
อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๒๗) เห็นโสภะ,ปริเทวะ,อุปายาสะ ว่าสังขารคือผู้ปรุงแต่ง แล้วเกิดความเบื่อหน่าย
อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก แล้ววางเฉย

๒๘) เห็นความเกิดขึ้นของรูปนามตั้งแต่ชาติจนถึงอุปายาสะ เพราะถูกความเสื่อม ๕
ประการ คือ ความเสื่อมญาติ เสื่อมทรัพย์ เป็นต้น ถูกครอบงำเป็นไปด้วยเหยื่อล่อให้หลงติดอยู่ใน
วิภวัญญะแล้วเกิดความเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้น จึงกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ซ้ำแล้ว ซ้ำอีกแล้ววางเฉย

๒๙) เห็นความเกิดขึ้นของรูปนามตั้งแต่ชาติจนถึงอุปายาสะ ว่าเป็นสังขารผู้ปรุงแต่งให้
ได้รับความทุกข์ ความเดือดร้อนนานาประการ แล้ววางเฉย

๓๐) เห็นว่าสังขารและอุปেকขาทั้ง ๒ ก็เป็นสังขารแล้ววางเฉย

๓๑) จิตของบุคคล เมื่อถึงสังขารูปเอกชาญาณแล้ว จะมีอาการ ดังนี้^{๑๑๗}

ตารางที่ ๓ แสดงถึงจิตของบุคคลเมื่อถึงสังขารูปเอกชาญาณแล้ว

จิตของปุถุชน	จิตของพระเสขบุคคล	จิตของพระอเสขบุคคล
๑) ย่อมยินดีเพลิดเพลินใน สังขารูปเอกชาญาณ	๑) ย่อมยินดีเพลิดเพลินใน สังขารูปเอกชาญาณ	๑) ย่อมเห็นแจ้ง สังขารูปเอกชาญาณ
๒) ย่อมเห็นแจ้ง สังขารูปเอกชาญาณ	๒) ย่อมเห็นแจ้ง สังขารูปเอกชาญาณ	๒) ย่อมพิจารณา สังขารูปเอกชาญาณ แล้วเข้าผลสมาบัติ
	๓) ย่อมพิจารณา สังขารูปเอกชาญาณ แล้วเข้าผลสมาบัติ	๓) เมื่อวางเฉยต่อสังขารแล้ว ย่อมอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่อง อยู่คืออนิมิตตวิโมกข์ ^{๑๑๘} หรือ อัมปณิหิตวิโมกข์ ^{๑๑๙} หรือสุญญตวิโมกข์ ^{๑๒๐}

๓๒) จิตของปุถุชนและของพระเสขบุคคล เมื่อถึงสังขารูปเอกชาญาณแล้ว จะมีลักษณะ
เหมือนกัน ๔ ประการ คือ

ตารางที่ ๔ แสดงถึงจิตของปุถุชนและพระเสขบุคคล เมื่อถึงสังขารูปเอกชาญาณแล้ว

^{๑๑๗}ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๕/๘๘-๘๙.

^{๑๑๘}อนิมิตตวิโมกข์ แยกเป็น อนิมิตต + วิโมกข์, อนิมิตต คือ ไม่มีเครื่องหมาย วิโมกข์ คือ พันวิเศษจากกิเลส
ทั้งหลาย, อนิมิตตวิโมกข์ องค์ธรรมได้แก่ อริยมรรค ซึ่งทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้วเป็นไปโดยอาการไม่มีนิมิตคือ
ไม่มีนิจจนิมิต ไม่มีฐวนิมิต และไม่มีอัตตนิมิต.

^{๑๑๙}อัมปณิหิตวิโมกข์ แยกเป็น อัมปณิหิต + วิโมกข์, อัมปณิหิต คือ ไม่มีที่ตั้ง วิโมกข์ คือ พันวิเศษจากกิเลส
ทั้งหลาย, อัมปณิหิตวิโมกข์ องค์ธรรมได้แก่ อริยมรรค ซึ่งทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ โดยอาการไม่มีที่ตั้งแห่งกิเลส
ตัณหา ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น.

^{๑๒๐}สุญญตวิโมกข์ แยกเป็น สุญญต + วิโมกข์, สุญญต คือ วางเปล่า วิโมกข์ คือ พันวิเศษจากกิเลสทั้งหลาย,
สุญญตวิโมกข์ องค์ธรรมได้แก่ อริยมรรค ซึ่งทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ โดยอาการว่างเปล่าคือ ว่างเปล่าจาก ราคะ
โทสะ โมหะ เป็นต้น.

บทที่ ๖ ญาณ มรรค ผล นิพพาน

จิตปุถุชน	จิตพระเสขบุคคล
๑) เสร้าหมองเพราะยินดีต่อสังขารูปกขาญาณ	๑) เสร้าหมองเพราะยินดีต่อสังขารูปกขาญาณ
๒) เป็นอันตรายต่อภาวนา	๒) เป็นอันตรายต่อภาวนา
๓) เป็นอันตรายต่อปฏิเวธ คือ เป็นสิ่งที่จะมาตัดรอนต่อการรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔	๓) เป็นอันตรายต่อปฏิเวธ คือ เป็นสิ่งที่จะมาตัดรอนต่อการรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔
๔) เป็นปัจจัยต่อการปฏิสนธิในภพชาติต่อไปอีก	๔) เป็นปัจจัยต่อการปฏิสนธิในภพชาติต่อไปอีก

๓๓) จิตของปุถุชน พระเสขบุคคล^{๑๒๑} พระอเสขบุคคล^{๑๒๒} เมื่อถึงสังขารูปกขาญาณแล้ว มีสภาวะเหมือนกัน คือ เห็นพระไตรลักษณ์ ก็เห็นแจ้งสังขารูปกขาว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาเหมือนกัน

๓๔) จิตของปุถุชน เสขบุคคล อสเสขบุคคล เมื่อถึงสังขารูปกขาญาณแล้ว มีสภาวะต่างกัน คือ สังขารูปกขาของปุถุชนกับเสขบุคคล เป็นกุศล สังขารูปกขาของพระอเสขบุคคล เป็นอภัยกฤต

๓๕) สังขารูปกขาญาณของบุคคล มีความต่างกัน คือ^{๑๒๓}

ตารางที่ ๕ แสดงถึงความต่างกันของสังขารูปกขาญาณบุคคล

ปุถุชน	เสขบุคคล	อเสขบุคคล
๑) ปราภภูชัตติ แต่รู้ได้ดี เฉพาะ ในเวลาเจริญวิปัสสนา	๑) ปราภภูชัตติ คือรู้ได้ดีแม้ไม่ได้เจริญวิปัสสนา	๑) ปราภภูชัตติ คือรู้ได้ดีตลอดไป เพราะท่านละความยินดีใน ร้าย ได้หมดแล้ว
๒) เจริญวิปัสสนาต่อไป เพราะ ยังไม่ถึงที่สุด	๒) เจริญวิปัสสนาต่อไป เพราะ ยังไม่ถึงที่สุด	๒) ทำวิปัสสนาสำเร็จแล้ว ละกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว จบพรหมจรรย์แล้ว
๓) พิจารณาเพื่อละสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สิลัพพตปรามาส เพื่อให้ได้ โสตาปัตติมรรค	๓) พิจารณาเพื่อให้ได้มรรค ผล เบื้องสูงขึ้นไป จนถึง อรหัตต มรรค อรหัตตผล	๓) พิจารณาเพื่ออยู่เป็นสุข ใน ภาพปัจจุบัน เพราะท่าน ละกิเลสได้หมดทุกอย่างแล้ว

๓๖) สังขารูปกขาญาณที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะและวิปัสสนา ดังนี้^{๑๒๔}

ตารางที่ ๖ แสดงถึงสังขารูปกขาญาณที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะและวิปัสสนา

สังขารูปกขาญาณที่เกิดด้วยอำนาจสมณะมี๘	สังขารูปกขาญาณที่เกิดจากวิปัสสนา ๑๐
---------------------------------------	-------------------------------------

^{๑๒๑} พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี.

^{๑๒๒} พระอรหันต์.

^{๑๒๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๖/๙๐-๑.

^{๑๒๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๖/๙๑-๓.

บทที่ ๖ ญาณ มรรค ผล นิพพาน

๑) ปัญหาที่พิจารณาหาทางแล้งวางเฉยนิวรรณ์ ๕ เพื่อให้ได้ปฐมฌาน	๑) ปัญหาที่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามจนถึงอุปายาสะ เพื่อให้ได้โสดาปัตติมรรค แล้งวางเฉย
๒) ปัญหาที่พิจารณาหาทางแล้งวางเฉยวิตก วิจาร เพื่อให้เกิดทุติยฌาน	๒) ปัญหาที่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามจนถึงอุปายาสะเพื่อให้ได้โสดาปัตติผลสมาบัติ แล้งวางเฉย
๓) ปัญหาที่พิจารณาหาทางแล้งวางเฉยปิติ เพื่อให้ได้ตติยฌาน	๓) ปัญหาที่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามจนถึงอุปายาสะ เพื่อให้ได้สกทาคามีมรรคแล้งวางเฉย
๔) ปัญหาพิจารณาหาทางแล้งวางเฉยสุข เพื่อให้ได้จตุตถฌาน	๔) ปัญหาที่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามจนถึงอุปายาสะเพื่อให้ได้สกทาคามีผลสมาบัติ แล้งวางเฉย
๕) ปัญหาพิจารณาหาทางแล้งวางเฉยรูปสัญญา ปฏิขสัญญา นานัตตสัญญา เพื่อให้ได้ อากาสาณัญจายตนฌาน	๕) ปัญหาที่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามจนถึงอุปายาสะ เพื่อให้ได้อานาคามีมรรค แล้งวางเฉย
๖) ปัญหาพิจารณาหาทางแล้งวางเฉย อากาสาณัญจายตนสัญญา เพื่อให้ได้ วิญญาณัญจายตนฌาน	๖) ปัญหาที่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามจนถึงอุปายาสะเพื่อให้ได้อานาคามีผลสมาบัติ แล้งวางเฉย
๗) ปัญหาพิจารณาหาทางแล้งวางเฉย วิญญาณัญจายตนสัญญา เพื่อให้ได้ อากิญจัญญายตนฌาน	๗) ปัญหาที่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามจนถึงอุปายาสะ เพื่อให้ได้อรหัตตมรรคแล้งวางเฉย
๘) ปัญหาพิจารณาหาทางแล้งวางเฉย อากิญจัญญายตนสัญญา เพื่อให้ได้ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน	๘) ปัญหาที่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูปนามจนถึงอุปายาสะเพื่อให้ได้อรหัตตผลสมาบัติ แล้งวางเฉย
	๙) ปัญหาที่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูป นาม เพื่อให้ได้สุญญตวิหการสมาบัติ แล้งวางเฉย
	๑๐) ปัญหาที่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นของรูป นาม เพื่อให้ได้อนิมิตตวิหการสมาบัติ แล้งวางเฉย

อุปมาของสังขารูปกขาญาณ

สังขารูปกขาญาณโดยสภาวะลักษณะ สามารถอุปมาได้ ดังนี้

๑) อุปมาด้วยค้ำคาว^{๑๒๕}

คือ มีค้ำคาวตัวหนึ่งจับแอบอยู่ที่ต้นมะขางต้นหนึ่ง ที่มีกิ่ง ๕ กิ่ง โดยตั้งใจว่าจะได้กินดอกกินผลของมัน ครั้นไปจับที่กิ่งที่ ๑ - ๒ - ๓ - ๔ - ๕ ก็ไม่มีอะไร ไม่พบอะไรให้กินได้เลย จึงได้ทอดอาลัยในต้นไม้นั้นว่า ต้นไม้นี้ไม่มีดอกไม้มีผลอะไร ที่ควรถือเอาได้เลย แล้วบินขึ้นไปเกาะ

^{๑๒๕} พระพุทธโฆสเถระ รจนา, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า ๑๐๘๒-๑๐๘๗, ฝ่ายวิชาการอภิปรรคมหาบัณฑิตวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ที่ มูลนิธิสังฆมณฑล, หน้า ๑๙๙-๒๐๐.

ที่กึ่งตรงยอดโผล่ศีรษะระหว่างคาคบแห่งนาคข้างบนแล้วบินไปในอากาศ จึงบินขึ้นไปเกาะต้นที่มีผล
อื่นๆ จึงเปรียบเทียบกับการปฏิบัติดังนี้

ตารางที่ ๗ แสดงถึงอุปมาด้วยค่างคาว

อุปมา	เปรียบเทียบ
๑) ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา	ค่างคาว
๒) อุปาทานขั้นทั้ง ๕	ต้นมะขามมี ๕ กิ่ง
๓) การยึดมั่นขั้น ๕	การแอบจับอยู่ที่กิ่งทั้ง ๕ ของค่างคาว
๔) ผู้ปฏิบัติเห็นขั้นที่ ๑ ไม่เห็นมีอะไรที่ควรยึดมั่นจึงพิจารณาขั้นที่ ๒ - ๓ - ๔ - ๕ ก็ไม่พบอะไรอีก	ค่างคาวนั้นไปจับกิ่งที่ ๑ ไม่เห็นมีอะไรจึงบินไปจับกิ่งที่ ๒ - ๓ - ๔ - ๕ ก็ไม่เห็นมีอะไรอีกฉนั้น
๕) มุญจิจุกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ และสังขารูปกษายาณ	ค่างคาวนั้นสละความอาลัยทอดธุระในต้นไม้นั้นว่า ต้นไม้นี้ไม่มีดอกผลอะไรเลย
๖) อนุโลมญาณ	การบินขึ้นข้างบนเกาะที่กึ่งตรงยอดของค่างคาว
๗) โคตรภูญาณ	การชะงักศีรษะแลดูเบื้องบนของค่างคาว
๘) มรรคญาณ	การบินไปในอากาศของค่างคาว
๙) ผลญาณ	การบินไปจับอยู่ที่ต้นไม้มิมีผลต้นอื่นของค่างคาว
๑๐) ปัจจเวกขณญาณ	การแลดูทางมาของค่างคาว

๒) อุปมาด้วยงูเห่า^{๑๒๖}

คือ มีบุรุษคนหนึ่งอยากจะได้ปลาเป็นอาหารจึงเอาสุ่มๆ ลงไปในน้ำแล้วม ตามไป เผอิญไปถูกงูเห่าเข้าจึงจับคองูภายในน้ำไว้ได้นี้กระหึ่มอยู่ในใจว่า เราจับปลาใหญ่ได้ ครั้นยกขึ้นมาดูจริงๆ จึงรู้ว่า เป็นงูเห่า เพราะเห็นดอกจัน เขาหวาดกลัวมากเห็นโทษในการจับ เพราะเกรงจะถูกงูกัดตาย ต้องการปล่อยให้พ้นไปจากตัวโดยเร็ว จึงหาอุบายปล่อยคือจับหางงูคลายขนดจากแขนของตนแล้วยกงูขึ้นแกว่งไปวนมาอยู่ ๒ - ๓ รอบ ทำให้งูดิโรยอ่อนกำลังก่อนแล้วจึงโยนไป ตัวเองก็รีบขึ้นมาสู้อบบึงยืนดูทางมาโดยหมายว่า เราพ้นจากปากงูเห่าแล้ว อุปมานี้เปรียบเทียบกับญาณต่างๆ ได้ดังนี้คือ

ตารางที่ ๘ แสดงถึงอุปมาด้วยงูเห่า

อุปมา	เปรียบเทียบ
๑) ผู้ปฏิบัติได้อัตภาพมาเป็นคนตั้งแต่ต้น รู้สึกรู้สึกว่ามีความยินดี	ตอนที่บุรุษนั้นจับงูเห่าได้แล้วเข้าใจว่าเป็นปลาแล้วดีใจมาก
๒) นามรูปปริจเฉทญาณ, ปัจจยปริคคหญาณ, สัมมสนญาณ อุทัยพพยญาณ, ภัทศญาณ, ภยญาณ	บุรุษนั้นดึงงูออกมาจากสุ่มแลเห็นจึงรู้ว่า เป็นงูแล้วกลัว
๓) อาทีนวญาณ	บุรุษคนนั้นเห็นโทษของงูว่าถ้าถูกงูตัวนั้นกัดก็จะต้อง

^{๑๒๖} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชารัฐกิจภัณฑ์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๘๓, ฝ่ายวิชาการ อภิรธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ที่ มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, หน้า ๒๐๐-๒๐๑.

บทที่ ๖ ญาณ มรรค ผล นิพพาน

	มีอันตรายแก่ชีวิต
๔) นิพพิทาญาณ	บุรุษนั้นเห็นทุกข์โทษอันจะเกิดขึ้นเพราะถูกงัดแล้ว เบื่อหน่าย ไม่อยากให้งูอยู่ในมือของตนอีก
๕) มุญจितุกัมยตาญาณ	บุรุษนั้นอยากจะทำปล่อยงูให้พ้นไปจากตัว
๖) ปฏิสังขยาญาณ	บุรุษนั้นทำอุบายเพื่อปล่อยงู
๗) สังขารุเปกขาญาณ	บุรุษนั้นจับงูแกว่งทำให้หมด กำลังลง จนไม่สามารถจะเอี้ยว มากัดเขาได้ ใจก็วางเฉยอยู่
๘) อนุโลมญาณ	บุรุษนั้นกำลังจะปล่อยงูและแนใจมั่นใจว่า ตนต้องพ้นอันตรายโดยอุบายอย่างนี้
๙) โคตรภูญาณ	การปล่อยงูให้พ้นจากมือของบุรุษนั้นแล้วรีบไปยืนอยู่ขอบบึง
๑๐) มรรคญาณ	การยืนอยู่ขอบบึงของบุรุษนั้น
๑๑) ผลญาณ	การไปยืนอยู่ในที่ไม่มีภัยยืนอยู่ในที่ปลอดภัย ยืนอยู่ในที่ไม่มีอันตรายแล้ว
๑๒) ปัจจเวกขณญาณ	การแลดูทางมาของบุรุษ

๓) อุปมาด้วยเรือน^{๑๒๗}

คือ เมื่อเจ้าของเรือนรับประทานอาหารอิ่มหน้าสำราญแล้ว ก็พากันขึ้นสู่ที่นอนแล้วนอนหลับไปอย่างสบาย แต่เรือนถูกไฟไหม้ พอตื่นขึ้นมาเห็นไฟแล้ว หวาดกลัวคิดหาทางออกว่า ถ้าออกไปไม่ให้ถูกไฟไหม้เป็นความดีของเราจึงพิจารณาตรวจตราดู เมื่อเห็นหนทางแล้ว ก็ออกไปยืนอยู่ในที่เกษมโดยเร็วพลัน ข้อนี้มีอุปมาเปรียบเทียบกับการปฏิบัติธรรม คือ

ตารางที่ ๙ แสดงถึงอุปมาด้วยเรือน

อุปมา	เปรียบเหมือน
๑) การถือขันธุ์ ๕ ว่าของเราของบุคคล ผู้โง่เขลาเบาปัญญา	การรับประทานอาหารแล้วนอนหลับไป
๒) ภยญาณ อาทินวญาณ นิพพิทาญาณ	เจ้าของเรือนตื่นขึ้นเห็นไฟแล้วกลัว
๓) มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารุเปกขาญาณ	การอยากพ้นจากไฟแล้วรีบหาหนทางออกไปจนเห็นลู่ทางวางใจได้ว่าจะต้องปลอดภัยโดยอุบายนี้แน่ จึงเบาใจไม่ร้อนใจเหมือนก่อน
๔) อนุโลมญาณ	การแลเห็นทางและแนใจว่าทางนี้ปลอดภัยแน่นอน
๕) โคตรภูญาณ	การออกจากเรือน
๖) มรรคญาณ	การวิ่งไปโดยเร็ว

^{๑๒๗} พระพุทธโฆสเถระ รจนา, สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๘๓-๑๐๘๔, ฝาเย็บวิชาการอภิศธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ที่ มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, หน้า ๒๐๑-๒๐๒.

๗) ผลญาณ	การยืนอยู่ในที่ปลอดภัย
๘) ปัจจเวกขณญาณ	การดูแลทางมาของตน

๔) อุปมาด้วยโค^{๑๒๘}

โคของชวานาคคนหนึ่ง เมื่อเจ้าของนอนหลับไปในเวลากลางคืนทำลายคอกหนีไป พอตอนใกล้สว่างเจ้าของโคไปที่คอกและดูไม่เห็นรู้ว่าโคหนีไป ออกติดตามรอยเท้าโคไปพบโคของหลวง เข้าใจว่าเป็นโคของตัวจึงจับจูงมา พอเวลาสว่างจำได้ว่าโคนี้มีไซของตัวเป็นโคของหลวงรู้สึกว่าจะคิดว่าถ้าพวกราชบุรุษยังไม่ได้จับเราว่าเป็นโจร ยังไม่ให้เราถึงความฉิบหายเพียงใดเราจักหนีไปเพียงนั้น จึงทิ้งโคแล้วหนีไปโดยเร็วหยุดอยู่ที่พื้นภัย ในข้อนี้ มีอุปมาเปรียบกับข้อปฏิบัติ ดังนี้

ตารางที่ ๑๐ แสดงถึงอุปมาด้วยโค

อุปมา	เปรียบเทียบ
๑) การยึดมั่นขั้นที่ ๕ ว่า เรา ของเรา ของปุถุชน	การจับโคของหลวงโดยเข้าใจผิดคิดว่าโคของตน
๒) นามรูปปริจเฉทญาณ, ปัจจยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ อุทยัพพญาณ ภัคญาณ	การจำได้ว่า เป็นโคของหลวง
๓) ภยญาณ อาทีนวญาณนิพพิทาญาณ	เวลากลับเห็นโทษและเกิดความเบื่อหน่ายของชายคนนั้น
๔) มุญจितุกัมมตาญาณ ปฏิสังขญาณ สังขารุเปกขญาณ	ความอยากหนีของชายนั้นหาทางหนีแล้วเดินจากไปเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้น
๕) อนุลอมญาณ	การเตรียมเดินตรงไปตามทางของชายนั้น เพราะรู้แน่แล้วว่าต้องไปทางนี้
๖) โคตรภูญาณ	การสละโค
๗) มรรคญาณ	การหนีไป
๘) ผลญาณ	การหนีไปยืนอยู่ในที่ปลอดภัย
๙) ปัจจเวกขณญาณ	การดูทางมาของตน

๕) อุปมาด้วยยักษิณี^{๑๒๙}

บุรุษคนหนึ่งได้อยู่ร่วมกันกับนางยักษิณี นางยักษิณีนั้นครั้งเวลากลางคืน พอรู้ว่าผัวหลับแล้วก็ไปสู้อาข้าฝัดบิกันเมื่อมนุษย์อยู่ ชายผู้เป็นผัวตื่นขึ้นคิดว่านางนี้ไปไหนจึงออกติดตามไป พบนาง

^{๑๒๘} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงษ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๘๔, ฝ่ายวิชาการ อภิศรรมโศติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ที่ มูลนิธิสังฆมโศติกะ, หน้า ๒๐๒-๒๐๓.

^{๑๒๙} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงษ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๘๔-๑๐๘๕.

กำลังกินเนื้อมนุษย์อยู่รู้ว่าเป็นมนุษย์จึงกลัวแล้วรีบหนีไปโดยเร็วหยุดยั้งในที่เกษมปลอดภัย ในข้อ
นั้น มีการเปรียบเทียบกับญาณในการปฏิบัติดังนี้

ตารางที่ ๑๑ แสดงถึงอุปมาด้วยยักษ์ณี

อุปมา	เปรียบเทียบ
๑) การยึดมั่นขั้น ๕ ว่า เรา ของเรา	บุรุษนั้นได้อยู่ร่วมกันกับนางยักษ์ณี
๒) นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจัยปริคคห- ญาณ สัมมสนญาณ อุทยัพพญาณ ภังคญาณ	การเห็นนางยักษ์ณีเคียงกินเนื้อมนุษย์อยู่ในป่าช้า จึงรู้ ว่านี่เป็นนางยักษ์ณี
๓) ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ	เวลากลับนางยักษ์ณีเห็นโทษและเบื่อหน่ายนางยักษ์ณี
๔) มุญจितุกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารุเปกขาญาณ	เวลาต้องการหนีหาทางหนีแล้วทำใจเฉยอยู่
๕) อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ	การละนางยักษ์ณี
๖) มรรคญาณ	การหนีไปโดยเร็ว
๗) ผลญาณ	การหยุดยั้งในที่พ้นภัย
๘) ปัจจเวกขณญาณ	การยืนแลดูทางมาของตน

๖) อุปมาด้วยเด็ก^{๑๓๐}

คือ หญิงนางหนึ่งรักลูกมาก นั่งอยู่บนปราสาทได้ยินเสียงเด็กร้องระหว่างถนนระแวงว่าใคร
เบียดเบียนลูกของเรา จึงรีบลงมาโดยเร็วอุ้มเอาเด็กของคนอื่นไป โดยเข้าใจผิดคิดว่าเป็นลูกของตน
พอนางรู้ว่านี่เป็นลูกของคนอื่น จึงมีความเกรงกลัวมากเหลียวดูข้างโน้นข้างนี้คิดว่า อย่าทันให้ใครๆ
กล่าววว่า เราขโมยเด็กแล้วรีบวางเด็กลงในที่นั้นวิ่งขึ้นไปบนปราสาทโดยเร็วแล้วนั่งอยู่ ในข้อนั้น มี
การเปรียบเทียบกับญาณในการปฏิบัติ ดังนี้

ตารางที่ ๑๒ แสดงถึงอุปมาด้วยเด็ก

อุปมา	เปรียบเทียบ
๑) การถือขั้น ๕ ว่า เรา ของเรา	การที่หญิงนั้นยึดถือบุตรคนอื่นว่าเป็นบุตรของตน
๒) นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจัยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ อุทยัพพญาณ ภังคญาณ	การรู้ว่านี่เป็นบุตรของคนอื่น
๓) ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ	ความเกรงกลัว
๔) มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารุเปกขาญาณ	การดูแลทางโน้นทางนี้
๕) อนุโลมญาณ	การเริ่มวางทารกไว้ในที่นั้น
๖) โคตรภูญาณ	เวลาวางเด็กแล้วกำลังอยู่ระหว่างถนน

^{๑๓๐} พระพุทธโฆสเถระ รัตนา, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์วิสุทธิ
มรรค, หน้า ๒๐๔-๒๐๕.

๗) มรรคญาณ	การขึ้นสู่ปราสาท
๘) ผลญาณ	การขึ้นไปนั่งบนปราสาทแล้ว
๙) ปัจจเวกชนญาณ	การดูแลทางมาของตน

เพราะฉะนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติได้รู้เห็นด้วยวิปัสสนาญาณอย่างนี้แล้วจิตย่อมถอยกลับจากภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ มีแต่ความวางเฉย มีแต่ความสะอาดสะอ้าน มีแต่ความปฏิภูลเกิดขึ้นจิตจะไม่หวนกลับมาเพติดเพลินยินดีในภพ กำเนิดเป็นต้นอีก มีแต่จะโน้มเอียงไปสู่พระนิพพานโดยส่วนเดียวดุจดุจดหยาดน้ำตกไปจากใบบัว ฉะนั้น

๗) อุปมาด้วยความหิว, ระหาย, หนาว, ร้อน, ความมืดและยาพิษ

อุปมาด้วยความหิว, ระหาย, หนาว, ร้อน, ความมืดและยาพิษ เปรียบเหมือนผู้ตั้งอยู่ในภูฐานคามินีวิปัสสนาแล้ว เป็นผู้โน้มไปสู่โลกุตตรธรรมเพียงอย่างเดียว^{๑๓๑}

ผลของสังขารเปกขาญาณ

เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาซ้ำแล้วซ้ำอีก ก็จะปรากฏผล ดังนี้^{๑๓๒}

- ๑) ละความกลัว ละความยินดี วางเฉยในรูปนาม
- ๒) ไม่ยึดเอาถือเอาว่า รูปนามเป็นเรา ของเรา ตัวตน
- ๓) ไม่หวนไปยินดีในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ อีกต่อไป
- ๔) เมื่อมีสติที่มีกำลังแก่กล้า ก็เลสครอบงำไม่ได้
- ๕) วางเฉยในรูป รส กลิ่น เสียง เป็นต้น
- ๖) ไม่ใส่ใจอารมณ์บัญญัติ
- ๗) ไม่สังสมทุกข์ พยายามตัดรากถอนโคนทุกข์อย่างเต็มที่
- ๘) สภาวะของสังขารเปกขาญาณยิ่งนานก็ยิ่งละเอียด ประณีตยิ่งๆ ขึ้นไป และนุ่มนวลไป

อยู่ด้วยอนุปัสสนา ๓ จนกว่าจะเข้าถึงวิโมกขมุข ๓^{๑๓๓}

ยอดของวิปัสสนา

ยอดของวิปัสสนา คือ ธรรมดาเจตีย์ต้องมียอดฉั่นใด วิปัสสนาก็มียอดฉั่นนั้น ยอดของวิปัสสนามี ๒ ประการ คือ^{๑๓๔}

- ๑) สิกขาปัตตตะ วิปัสสนาที่ถึงยอดสูงสุด ได้แก่ สังขารเปกขาญาณที่มีสภาวะลักษณะครบองค์ ๖ คือ

๑.๑) ภยญจ นนทิลจ วิปฺปหยาจ สพฺพสงฺขารเสสุ อุทาสีโน โหติ มชฺฌติโตสามารถละความกลัวและความยินดีในการวางเฉยต่อปวงสังขาร

๑.๒) เนว สุขฺโม โหติ น ทุมฺมโน อุเปกฺขโก วิหริติ สโต สมฺปชาโน, ไม่ดีใจและไม่เสียใจ (หากแต่มีสติสัมปชัญญะ) ในการวางเฉยต่อปวงสังขาร

^{๑๓๑} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ วจนา, สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและ เรียบเรียง, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า ๑๐๘๕-๑๐๘๗.

^{๑๓๒} ดูรายละเอียดใน ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, (ทางไปรษณีย์ชุดที่ ๑๐), พิมพ์ที่ มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, หน้า ๖๘-๙.

^{๑๓๓} ความหลุดพ้นจากกิเลส มี ๓ ประเภทคือ ๑. สุธมฺมวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นอนัตตาแล้วถอนความยึดมั่นได้มองเห็นความว่าง ๒. อนิมิตตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจัง แล้วถอนนิमितได้ ๓. อัปปณฺหิตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นทุกข์ แล้วถอนความปรารถนาได้.

^{๑๓๔} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ที่มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, หน้า ๑๙๔-๑๙๕.

๑.๓) สงขารวิจिनเน มชมตตํ หุตฺวา สงฺขารेषุ วีย เตสํ วิจินเนปิ อุทาสินี หุตฺวา ติวริชานุปัสสนาวเสน ติญฺจติ, มีจิตเป็นกลางในการกำหนดรูปนามนั้น กำหนดได้ง่ายโดยไม่จำต้องขมกเขมมัน

๑.๔) สนตัญฺจนา ปญฺญา ญาณสส สนตानวเสน ปวตติมาห, แนวน้อยอยู่นาน คือ มีปัญญาเห็นรูปนามเกิดดับเป็นไปติดต่อกันได้ดี

๑.๕) สุปฺปกฺเค ปิฏฺฐิ วชฺชิตฺยมานํ วีย, ยิงนานยิ่งละเอียดสุขุม ดุจร้อนแบ่ง

๑.๖) จิตตํ ปฏฺฐิตฺติ ปฏฺฐิกฺกฺติ ปติวฏฺกฺกฺติ น สมฺปสริยติ. พ้นจากอารมณ์ที่ฟุ้งซ่าน คือไม่ฟุ้งซ่าน

เมื่อมีสภาวะลักษณะครบทั้ง ๖ แล้วผู้นั้นก็มีหวังที่จะได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน อย่างแน่นอน

๒) วุฏฺฐานคามินี^{๑๓๕} วิปัสสนาที่ออกจากนิมิต จากวัตถุที่เป็นเหตุให้ยึดมั่นถือมั่น ได้แก่ ชั้น ๕ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

ญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ

ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจจ์ คือเมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลายไม่เพ่งแล้วโน้มโน้ม แล่นมุ่งตรงสู่นิพพาน

ว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค(ญาณที่ ๔๑) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติจะพิจารณารูปนามว่า เป็นไตรลักษณ์ ตั้งแต่อุทกัพพยานุปัสสนาญาณ (ญาณที่ ๔) ถึงสังขารุเพกขญาณ (ญาณที่ ๔๑) เหมือนพระมหากษัตริย์ทรงสดับการวินิจฉัยคดีของตุลาการ ๘ ท่านแล้ว มีพระราชวินิจฉัยอนุโลมตามคำวินิจฉัยของตุลาการทั้ง ๘ ท่านนั้น ดังนั้น สัจจानุโลมิกญาณ จึงตรงกับขันติญาณ (ญาณที่ ๔๑) ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ดังที่ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๒๐๑ ประการมาจำแนกเป็นขันติญาณ เช่น รูปที่รู้ชัดโดยความไม่เที่ยง รูปที่รู้ชัดโดยความเป็นทุกข์ รูปที่รู้ชัดโดยความเป็นอนัตตา รูปใดๆ ที่พระโยคาวจรรู้ชัดแล้ว รูปนั้นๆ พระโยคาวจรย่อมพอใจ เพราะฉะนั้นปัญญาที่รู้ชัด จึงชื่อว่าขันติญาณ (ญาณในความพอใจ)

เมื่อผู้ปฏิบัติเพียรเจริญวิปัสสนาต่อไป “พิจารณาชั้น หรือรูปนามนั้น โดยเห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อนุโลมตามญาณทั้ง ๘ คือตั้งแต่ อุทกัพพญาณอย่างแก่มาจนถึงสังขารุเพกขญาณนี้^{๑๓๖} ตอนนั้นนับว่าได้เข้าถึงอนุโลมญาณ นับเป็นญาณที่ ๑๒ วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ คือตั้งแต่อุทกัพพญาณอย่างแก่ มาจนถึงอนุโลมญาณนี้ เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์หมดจดแห่งข้อปฏิบัติและความเห็นในทางปฏิบัติถูก เป็นวิสุทธิข้อที่ ๖ ในวิสุทธิ ๗^{๑๓๗}

ลำดับวิถีจิต อนุโลมญาณนี้นั้นเป็นญาณเริ่มแรกที่จะเข้าสู่มรรค ผล และเป็นญาณสุดท้ายที่ได้ชั้น ๕ เป็นอารมณ์ คือเป็นความรู้เห็นของจิตดวงแรกในมรรควิถีจิต ๗ ดวง มรรควิถีจิตนั้น มีเป็นธรรมนิยามดังนี้ คือ

^{๑๓๕} วุฏฐานคามินี คือ วิปัสสนาที่ให้ถึงมรรค, วิปัสสนาที่เจริญแก่กล้าถึงจุดสุดยอด ทำให้เข้าถึงมรรค (มรรคชื่อว่าวุฏฐานะโดยความหมายว่า เป็นที่ออกไปได้จากสิ่งที่ยึดติดถือมั่น หรือออกไปพ้นจากสังขาร), วิปัสสนาที่เชื่อมต่อไปให้ถึงมรรค.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒๖-๑๑๒๗.

^{๑๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗๑.

ขณะที่ผู้ปฏิบัติพิจารณาชั้น ๕ ด้วยสังขารเปกขาญาณอันแก่กล้าได้ที่และมีอินทรีย์ ๕ เกิดขึ้นสมดุลงาม่าเสมอกันแล้วนั้น มหากุศลจิตญาณสัมปยุต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งจะเกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์ คือ ชั้น ๕ นั้น

ขณะจิตที่ ๑ เรียกว่าปริกรรม ขณะจิตที่ ๒ เรียกว่าอุปะจาระ ขณะจิตที่ ๓ เรียกว่า อนุโลม ขณะจิตที่ ๔ เรียกว่าโคตรภู ครั้นแล้ว มรรคจิตก็เกิดขึ้น ๑ ขณะ นับเป็นขณะจิตที่ ๕ แล้วผลจิตก็เกิดขึ้น ๒ ขณะนับเป็นขณะจิตที่ ๖ และที่ ๗ แล้วก็ตกภวังค์ไป^{๑๓๘}

ขณะจิต ๗ ขณะคือ ปริกรรม อุปะจาระ อนุโลม โคตรภู มรรค ผล ผล เรียกว่า จิตขั้นสู่มรรควิธี มี ๗ ดวง เป็นธรรมนิยามเช่นนี้ ครั้นแล้วภวังคจิตก็เกิดขึ้นต่อไป ต่อจากภวังคจิต กามาวจรกุศลจิตญาณสัมปยุตก็เกิดขึ้นพิจารณามรรค ผล นิพพานที่ได้ผ่านมาแล้ว และพิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ในที่นี้พึงทราบลำดับญาณในมรรควิธีดังนี้

“ขณะที่จิตเป็นปริกรรม อุปะจาระ อนุโลม อันเป็นเบื้องต้นของมรรควิธีนั้น ญาณที่เกิดรวมในขณะปริกรรม อุปะจาระ และอนุโลม ๓ ขณะนี้ รวมเรียกว่า อนุโลมญาณ”^{๑๓๙} นับเป็นญาณที่ ๑๒

สภาวะของญาณนี้ : ปัญญาที่พิจารณารูปนามอนุโลมตามญาณต่ำ และญาณสูง (อุทฺทัพพญาณ ภัทฺถญาณ ภยญาณ อาทินวญาณ นิพพิทาญาณ มุญฺจิตกัมมยตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารเปกขาญาณ และอนุโลมญาณ ตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัญญา สัมมปปธาน เป็นต้น) โดยสภาวะแล้ว ได้แก่ ความรู้ครั้งสุดท้าย ก่อนที่จะเข้าสู่โคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณ โดยอาการ ๓ อย่าง คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ญาณนี้ไตรลักษณ์ปรากฏชัดมากๆ เป็นญาณที่เป็นไปตามอำนาจกำลังของอริยสังข ที่จะสอดคล้องต่อไปในโลกุตตรญาณ

เมื่อโยคีบุคคลครุ่นคิดจะหนี หาอุบายหนี เมื่อหนียังไม่พ้น ก็เฉยอยู่ก่อน แต่ยังเฟื่องความเกิดดับโดยไม่ลดละ ก็จะถึงอนุโลมญาณนี้โดยเกิดปัญญาขึ้นมาเองว่า ต้องอนุโลม(คล้อยตาม)อริยสังข จึงจะหนีพ้น ก็อริยสังข คือ ทุกขสังข สมุทฺยสังข นิโรธสังข และมรรคสังขนั้น มีญาณกำกับไว้ สังขละ ๓ ญาณ ได้แก่ สังขญาณ กิจจญาณ และ กตญาณ

สังขญาณ ได้แก่ ปัญญาที่รู้แจ้งว่า ทุกข์ คือรูปนามที่เป็นโลกีย สมุทฺย คือ ตัณหา นิโรธ คือ นิพพาน และมรรค คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ รู้อย่างนี้ เป็นการรู้ตามความเป็นจริง จึงได้เรียกว่า สังขญาณ

กิจจญาณ ได้แก่ ปัญญาที่รู้แจ้งว่า ทุกข์พึงกำหนดรู้ สมุทฺยพึงละ นิโรธพึงทำให้แจ้ง มรรคพึงเจริญ รู้อย่างนี้เป็นการรู้ตามหน้าที่การงาน จึงได้เรียกว่ากิจจญาณ

กตญาณ ได้แก่ ปัญญาที่รู้แจ้งว่า ทุกข์ที่พึงกำหนดรู้นั้นก็กำหนดจนรู้แล้ว สมุทฺยที่พึงละนั้นก็ได้ละแล้ว นิโรธที่พึงทำให้แจ้งนั้นก็ได้แจ้งแล้ว และมรรคที่พึงเจริญนั้น ก็ได้เจริญจนเป็นสมังคีแล้ว รู้อย่างนี้เป็นการรู้ตามการกระทำจึงได้เรียกว่า กตญาณ

ทุกขสังข ได้แก่ รูปนาม ดังนั้นปัญญาที่เห็นแจ้งในรูปนาม ก็ได้ชื่อว่ากำหนดรู้ทุกข์แล้ว ในขณะที่กำหนดดูรูปนามอยู่ ขณะนั้นตัณหาก็ไม่มีมาเกิดร่วมด้วย ก็ได้ชื่อว่า ละสมุทฺยแล้ว เพราะตัณหานั้นละได้ด้วย การเห็นทุกข์ ยิ่งเห็นรูปนามเป็นทุกข์มากเพียงใด ก็ละตัณหาได้มากเพียงนั้น ละตัณหาได้มากเท่าใด ก็ใกล้ที่จะแจ้ง นิโรธมากยิ่งขึ้นเท่านั้น เพราะนิโรธเป็นธรรมที่ดับตัณหา ครั้น

^{๑๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓๖.

^{๑๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒๕.

ตัณหาดับสิ้นเมื่อใด เมื่อนั้นก็แจ้งนิโรธ ขณะที่ทำกิจเพื่อแจ้งนิโรธ ขณะนั้นก็ทำกิจให้มรรคัสัจเจริญขึ้นด้วย เพราะว่ามีมรรคัสัจเป็นมรรคาที่ให้ถึงนิโรธ แจ้งนิโรธขณะใด ขณะนั้นมรรคัสัจก็สมบูรณ์อย่างพร้อมเพรียง หรือจะกล่าวว่ามีมรรคัสัจเป็นสมังคีเมื่อใด เมื่อนั้นก็แจ้งนิโรธ กล่าวอย่างย่อที่สุดก็ว่า **เห็นทุกข์ ตัณหากับดับ นิโรธก็แจ้ง มรรคก็เป็นสมังคี** ในญาณทั้ง ๓ คือ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ นั้น สัจจญาณ และกิจจญาณเป็นญาณในโลกีย ส่วน กตญาณ เป็นญาณในโลกุตตรโลกียญาณทั้ง ๒ สมบูรณ์มาแต่สังขารุเบกขาญาณแล้ว ดังนั้น อนุโลมญาณนี้จึงกล่าวว่าเป็นปัญญาที่แจ้งในการคล้อยตาม อนุโลมตามอริยสัจ และเป็นญาณที่สามารถละ สัจจปฏิโลมคาหะ การยึดโดยไม่คล้อยตามสัจจะนั้นเสียได้

ในทางปฏิบัติ เมื่อพระโยคีผู้ประกอบความเพียร เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ตั้งอยู่แล้วในวิปัสสนาญาณทั้งปวง ที่กล่าวมาโดยบริบูรณ์ ถึงแล้วซึ่งความห่างไปแห่งยาง คือ ตัณหาที่มีผลอันไพบุลย์ รอบรู้ในสภาวะรูปธรรมนามธรรมโดยถูกต้อง มีความสุกรอบ ดุจผลไม้ที่สุกงอมใกล้จะหล่นจากชั้วฉะนั้น จิตมหากุศลที่ประกอบด้วยวิปัสสนาญาณ ย่อมแจ้งเฉพาะรูปธรรมนามธรรมที่ดับไปๆ มีลักษณะเป็นอนิจจัง ตั้งอยู่ไม่ได้บ้าง เห็นรูปนามดับไปๆ เป็นทุกขัง ทนอยู่ไม่ได้บ้าง เป็นรูปนามดับไปๆ เป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้บ้าง อย่างใดอย่างหนึ่งมาเป็นอารมณ์ตามควรแก่บารมีที่ได้สร้างสมมาแต่ปางก่อน ถ้าบุญญาธิการแต่ปางก่อนแรงด้วยศีล ย่อมประจักษ์อนิจจัง แรงด้วยสมาธิย่อมประจักษ์ทุกขัง และแรงด้วยปัญญา ย่อมประจักษ์อนัตตา ดังที่กล่าวแล้วแต่ต้นตอน อนุปัสสนา

เมื่อวิปัสสนาญาณตั้งอยู่แก่กล้าฉะนี้แล้ว ด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์และพละ ก็จะส่งให้ขึ้นสู่อุโลมญาณตามกำลังแห่งอริยสัจ คือจะไปจากข้าศึกอย่างจริงจังเด็ดขาด เป็นความจริงที่ประเสริฐยอดเยี่ยมในวิปัสสนากรรมฐาน ด้วยอาการที่ก้าวขึ้นสู่ **มรรควิถิ** อันเป็นวิถีจิตทางมโนทวาร มีมโนทวาราวชชนจิตเป็นจิตนำวิถีเป็นดวงแรก เกิดขึ้นขณะหนึ่ง เพื่อเป็นปัจจัยให้เกิดชวนจิตต่อจากนั้น ถ้าเป็น**มันทบุคคล** ผู้มีปัญญารู้ชา ชวนจิตดวงที่ ๑ ก็เกิดขึ้น เป็นจิตมหากุศลญาณสัมปยุตต ดวงใดดวงหนึ่งในจำนวน ๔ ดวง จะเป็นโสมนัสเวทนาหรืออุเบกขาเวทนามากก็ตาม เห็นรูปนามดับไปๆ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เรียกจิตดวงนี้ว่า **บริกรรมชวนะ** ครั้นบริกรรมชวนจิตดับไปแล้ว^{๑๔๐}

ชวนจิตดวงที่ ๒ ก็เกิดขึ้น เป็นอย่างเดียวกับชวนจิตดวงที่ ๑ แต่เรียกจิตดวงนี้ว่า **อุปจารชวนะ** เมื่ออุปจารชวนจิตดับไปแล้ว

ชวนจิตดวงที่ ๓ ก็เกิดขึ้น เป็นอย่างเดียวกับชวนจิตดวงที่ ๒ และดวงที่ ๑ นั้น เรียกจิตดวงนี้ว่า อนุโลมชวนะ อนุโลมจิต หรือ อนุโลมชวนจิต

เมื่ออนุโลมจิตดับไปแล้ว ชวนจิตที่เกิดต่อไปอีก ๔ ขณะ ก็เป็น โคตรภู มรรค ผล ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

ชวนจิต ๓ ดวง คือ บริกรรมชวนะ อุปจารชวนะ และอนุโลมชวนะนี้แหละที่เรียกว่า **อนุโลมญาณ** อนุโลมญาณนี้บ้างก็เรียกว่า **สัจจานุโลมิกญาณ** แปลว่า ญาณที่อนุโลมตามอริยสัจ แต่ถ้าโยคินั้นเป็น **ติกขบุคคล** คือ ผู้มีปัญญาไว ก็ไม่มีบริกรรมชวนะ คงมีแต่อุปจารชวนะ และอนุโลมชวนะรวม ๒ ขณะ เท่านั้น^{๑๔๑}

^{๑๔๐} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ ๖๗

^{๑๔๑} พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิกาย เล่ม ๖ - หน้าที่ ๖๕๓

วฏฐานคามินี

วิปัสสนา สิกขปตตะตา สาธุโลมา อุเปกขณา วฏฐานคามินี นาม
วิปัสสนาติ วุจจติ ฯ

วิปัสสนาที่ถึงแล้วซึ่งความเป็นยอด เป็นไปกับด้วยอนุโลมญาณ วาง
เฉยในสังขารนั้น เรียกชื่อว่า วฏฐานคามินี

คำว่า วฏฐานคามินี แปลว่า เป็นที่ตั้งของการออก เป็นเครื่องออก เป็นทางออก คือออกจาก
วิปัสสนาญาณ อันหมายถึง ออกจากกิเลส ออกจากทุกข์ ออกจากสังขารวิภูฏ ออกจากสังสาร
ทุกข์ด้วย และที่ว่า ถึงแล้วซึ่งความเป็นยอดนั้น หมายความว่า ถึงที่สุดแห่งวิปัสสนาญาณ คือปัญญา
ที่เห็นการเกิดดับของรูปนามแต่เพียงแค่นี้ ผละออกจากการเห็นรูปนามเกิดดับในตอนนั้น ทั้งอารมณ์
ไตรลักษณ์ที่ญาณนี้แหละ เพราะญาณต่อไป คือโคตรภูญาณนี้มีพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว สังขาร
รुเบกขาญาณ และอนุโลมญาณ รวมทั้ง ๒ ญาณนี้แหละ เป็นวิปัสสนาที่ถึงแล้วซึ่งความเป็นยอด จึง
มีชื่อว่า วฏฐานคามินี เป็นเครื่องออก เป็นที่ตั้งแห่งการออกจากทุกข์ ดังมีบาลีกล่าวว่า

ยา สิกขาปตตะตา สา สาธุโลมา สงขารุเปกขณา วฏฐานคามินีวิปัสสนาติ จ
ปวุจจติ. สังขารุเบกขาญาณอันใด เข้าถึงกำลังอันยอดเยี่ยม สังขารุเบกขาญาณ
พร้อมทั้งอนุโลมญาณอันนั้น ท่านเรียกว่า วฏฐานคามินีวิปัสสนา

ตโต ปรี โคตรภูจิตตํ นิพพานามาลมพิตวา ปุถุชนโคตตมภิกาวนติ อริย
โคตตมพิสมโณตถจ ปวตตติ. ต่อจาก อนุโลมญาณไป โคตรภูมิจิตตํ ซึ่งกระทำ
นิพพานให้เป็นอารมณ์ และครอบงำเสียซึ่งโคตรปุถุชน ยังจิตให้ไปสู่ความเป็น
อริยะะ ย่อมเกิดขึ้น

ญาณที่ ๑๓ โคตรภูญาณ

ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นพระนิพพาน ตัดขาดจากโคตรปุถุชนเป็นโคตรอริยชน เมื่อจิตหมด
ความอยาก (ไม่มีตัณหา) จิตก็ปล่อยวางอารมณ์ทั้งปวง ถอยเข้าหาจิตผู้รู้อย่างอัตโนมัติ

เมื่อว่าโดยชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๑๐) และใน
คัมภีร์วิสุทธิมรรค สาระสำคัญของญาณนี้ก็คือ สภาวะจิตของผู้ปฏิบัติได้มีนิพพานเป็นอารมณ์ ข้าม
พ้นโคตรปุถุชน บรรลุถึงอริยชน โดยไม่หวนกลับมาอีก ความจริงญาณนี้ แม้มีนิพพานเป็นอารมณ์
แต่ก็ไม่สามารถที่จะทำลายกิเลสได้หมด เปรียบเหมือนบุรุษที่มาเข้าเฝ้าพระราชินี ได้เห็นพระราชินี
แล้วแต่ที่ไกล เมื่อมีคนมาถามว่า คุณได้เห็นพระราชินีหรือยัง เขาก็ตอบว่า ยัง เพราะเขายังไม่ได้เข้า
เฝ้า และทำกิจในราชสำนักได้เสร็จสิ้นฉันใดก็ฉันนั้น

สภาวะของญาณนี้ : มีหน้าที่โอนโคตรจากปุถุชนก้าวสู่ความเป็นอริยะ ในขณะนั้น จะทั้ง
อารมณ์ที่เป็นรูปนาม ไปรับนิพพานเป็นอารมณ์ แต่ว่าโคตรภูญาณยังเป็นโลกียะอยู่ ตัวมันเองเป็น
โลกียะ แต่ไปมีอารมณ์เป็นนิพพาน แล้วจากนั้นก็เกิดมรรคญาณขึ้นมา เป็นญาณที่ตัดขาดจาก
การรู้ครั้งสุดท้าย ได้แก่อารมณ์และจิตที่รู้ทั้งหมดดับไป สงบไป เงียบไปหมด สังขารทั้งหลายดับไป
ดังบาลีว่า

โคตรภูจิตตํ นิพพานํ อาลมพิตวา ตโต ปรี ปุถุชนโคตตํ อภิกาวนตํ
อริยตตณํ สมโพชฌมาหนํ อภิ สมโณตถจ ปวตตติ

บทที่ ๖ ญาณ มรรค ผล นิพพาน

เบื้องหน้าแต่นั้น โคตรภูจิตจึงหวังเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์
ครอบงำเสียซึ่งโคตรปุณฺณ บรรลุถึงความ เป็นพระอริยบุคคล อันนำมาซึ่ง
ความตรัสรู้ มรรค ผล นิพพาน

มีความหมายว่า เมื่อจิตของพระโยคีตั้งอยู่แล้วในอนุโลมญาณ ต่อจากนั้นก็ก้าวขึ้นสู่โคตรภู
ญาณ ทำหน้าที่โอนจากโคตรปุณฺณ ที่หนาแน่นไปด้วยกิเลส ไปสู่โคตรอริยชนที่ห่างไกลจากกิเลส
กล่าวโดยวิถีจิต เมื่ออนุโลมขณะ ซึ่งมีไตรลักษณ์ คือความเกิดดับแห่งรูปนามเป็นอารมณ์นั้นดับไป
แล้ว ก็เป็นปัจจัยให้เกิดโคตรภูจิต ยึดหวังพระนิพพานเป็นอารมณ์ นำมาซึ่งปัญญาที่รู้ยิ่งในสันติ
ลักษณะ คือ พระนิพพาน ตามลำดับแห่งวิถีจิตที่ชื่อว่า มรรควิถี ดังภาพนี้

มรรควิถี ของ มันทบุคคล ผู้รู้ช้า

			กามชวณะ มหากุสลญาณสัมปยุตต ๔	อัปนาชวณะ โลกุตตรจิต ๘	
		โน	บริ อุป อนุ โค	มรรค ผล ผล	

มโน บริ อุป อนุ มีไตรลักษณ์แห่งรูปนามเป็นอารมณ์ โค มรรค ผล ผล มีนิพพานเป็น
อารมณ์

			อนุโลมญาณ	โคตรภูญาณ	มรรคญาณ	ผลญาณ	
น	ท	มโน	บริ อุป อนุ	โค	มรรค	ผล ผล	ภ

มรรควิถีของติกขบุคคล ผู้มีปัญญาไว

			กามชวณะ มหากุสลญาณสัมปยุตต ๔	อัปนาชวณะ โลกุตตรจิต ๘	
น	ท	มโน	อุป อนุ โค	มรรค ผล ผล ผล	ภ

มโน อุป อนุ มีไตรลักษณ์แห่งรูปนาม โค มรรค ผล ผล ผลมีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็น
อารมณ์

			อนุโลมญาณ	คตรภูญาณ	รรคญาณ	ลญาณ	
		โน	ป อนุ	ค	รรค	ล ผล ผล	

อักษรย่อ น=ภวังคจลณะ, ท=ภวังคุปัจเฉทนะ, มโน=มโนทวาราวชชณะ, บริ=ปริกรรม, อุป=
อุปจาระ, อนุ=อนุโลม, โค=โคตรภู, ภ=ภวังค

โคตรภูจิต แม้ว่าจะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ แต่ก็ยังปราบกิเลสให้เป็นสมุจเฉทไม่ได้ เพราะ
จิตยังเป็นโลกียจิตอยู่ หาใช่โลกุตตรจิตไม่ เหตุนี้จึงเรียกโคตรภูจิตว่าเป็น **เอกภูฐาน** คือ ออกได้แต่
ส่วนเดียว ออกจากอารมณ์ที่เป็นสังขาร ออกจากอารมณ์ที่เป็นโลกียธรรม ไปมีอารมณ์เป็น
โลกุตตรธรรม คือ พระนิพพาน แต่อีกส่วนหนึ่งคือจิตยังหาได้ออกจากโลกียจิต เป็นโลกุตตรจิตไม่
ยังคงเป็นโลกียจิตอยู่ตามเดิม

คตรภูญาณ เป็นญาณที่ ๑๓ แห่งโสหสญาณนั้น ตั้งอยู่ระหว่างปฏิปทาญาณ ทัสสนวิสุทธิตก
ญาณทัสสนวิสุทธิต แต่สงเคราะห์เข้าในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิต อันเป็นวิสุทธิตที่ ๖ เพราะโคตรภู

ญาณนี้ แม้ว่าโคตรภูจิตจะมี พระนิพพาน ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม เป็นอารมณ์ก็จริง แต่ว่าจิตยังเป็นโลกียจิตอยู่

๗) **ญาณทัสสนวิสุทธิ** ปัญญาในมรรคญาณที่เห็นแจ้งพระนิพพาน เป็นปัญญาขั้นสูงสุดของการเจริญวิปัสสนาจนเห็นอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ครบถ้วน คือ ตั้งแต่วิสุทธิที่ ๑ ถึงวิสุทธิที่ ๖ นั้นรู้อริยสัจจ์เพียง ๒ สัจจะ คือรู้ทุกข์สัจจ์กับสมุทัยสัจจ์ ส่วนญาณทัสสนวิสุทธิเป็นโลกุตตรวิสุทธิ เพราะรู้แจ้งอริยสัจจ์ครบทั้ง ๔ ทั้งนี้ วิสุทธิแต่ละวิสุทธิจะเป็นปัจจัยแก่กันและกันตามลำดับ ไม่มีการข้ามขั้นตั้งแต่วิสุทธิที่ ๑ ถึงวิสุทธิที่ ๗

ในลำดับต่อจากโคตรภูจิต มรรคจิตย่อมเกิดขึ้น ๑ ครั้งรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ปัญญาที่เกิดร่วมกับมรรคจิตนี้ชื่อว่ามรรคญาณและชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ หลังจากนั้นจึงเกิดผลจิต ๒ ครั้งเว้นบริกรรมรับเอาพระนิพพานนั้นแหละเป็นอารมณ์ ส่วนผู้มีปัญญามากจะเกิดอนุโลมชวนจิต ๒ ครั้งแล้วเกิดผลจิต ๓ ครั้งต่อจากมรรค ในเวลาเข้าผลสมาบัติ ผลชวนจิตย่อมเกิดได้มากไม่มีกำหนด ปัญญาที่เกิดร่วมกับผลจิตนี้ชื่อว่า ผลญาณ

อนึ่ง ความดับสังขารอันเป็นอารมณ์ของมรรคผลนี้เหมือนกับการหลุดพ้นจากสังขารแล้วแล่นเข้าสู่ความดับสังขาร ไม่ใช่การรู้อารมณ์ของจิตทั่วไปที่เป็นคนละส่วนกับอารมณ์เหมือนในกาลก่อน ดังนั้น มรรคจิตและผลจิตจึงได้ชื่อว่า อปัณา คือ ธรรมที่บรรลुพระนิพพาน หรือธรรมที่เหมือนแล่นเข้าสู่พระนิพพาน ต่อจากผลจิต ๒ หรือ ๓ ครั้งก็เกิดภวังคจิตตามสมควร หลังจากนั้นจึงเกิดปัจจเวกขณวิถีสั่งทำหน้าที่พิจารณา มรรค ผล นิพพาน ก็เลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่เกิดขึ้นหลายรอบตามสมควรต่อไป

ระยะการเกิดขึ้นของโคตรภูจิต มรรคจิต และผลจิตที่ปรากฏในมรรควิธีรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์นี้ใช้เวลาเพียงชั่วขณะหนึ่ง ดังนั้นจิตทั้ง ๓ ดวงจึงไม่ปรากฏแก่ผู้บรรลุธรรมในลักษณะของจิตคนละดวงแต่ปรากฏโดยความเกิดขึ้นว่า

- การสละทิ้งสังขารคือรูปนามที่ตนกำหนดรู้และสังขารคือการกำหนดรู้ ย่อมปรากฏ
- การดำรงอยู่ชั่วขณะเหมือนแล่นเข้าสู่สภาพดับสังขาร ย่อมปรากฏ
- การพิจารณาที่เรียกว่าปัจจเวกขณวิถีสอดคล้องต่อการบรรลุสภาพดับสังขารแล้วเหมือนคนที่ตื่นจากการหลับสนิทแล้ว หรือคนที่ไต่ลื่นขึ้นจากน้ำในขณะนั้นผู้ที่ได้ศึกษาหลักธรรมเป็นอย่างดีย่อมเข้าใจว่า

- สภาพที่บรรลุความดับสังขารเป็นครั้งแรก คือ โคตรภูจิต
- สภาพดับสังขารที่ดำรงอยู่ชั่วขณะ คือ มรรคจิต
- สภาพดับสังขารก่อนจะเกิดการพิจารณาด้วยปัจจเวกขณวิถีสื่อผลจิต
- สภาพพิจารณา คือ ปัจจเวกขณวิถีสัจจิต

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ยถา หิ มหามาตีกัม ลงฺขิตฺวา ปฺรตีเร ปตฺติภฺรฺตฺตา ตุกาโม ปุริโส เวเคน ธาวิตฺวา มาติกาย โอรฺมตีเร รุกฺขสาขาย พฺนฺธิตฺวา โอลฺมพิตํ รชฺชฺช วา ยภฺรฺตฺตี วา คเหตุ วา อุลลฺงฺขิตฺวา ปฺรตีเรนิพนฺโปกฺนปฺพการกาโย หุตฺวา ปฺรตีเรสฺส อฺุปริภาคํ ปตฺโต ตํ มุญฺจิตฺวา เวธมาโน ปฺรตีเร ปตฺติวฺวา สณฺนิกํ ปตฺติภฺรฺตฺตาติ, เหวเมวายํ โยคาวจโรปิ ภาวโยนิคตฺติภฺรฺตฺตีนิวาसानํ ปฺรตีเรภูเต นิพฺพานเ ปตฺติภฺรฺตฺตาตูกาโม อุกฺทพฺพยานุสฺสสนาทีนา เวเคน ธาวิตฺวา อตฺตภาวรุกฺขสาขาย พฺนฺธิตฺวา โอลฺมพิตํ ฐปฺรชฺชฺช วา เวทนาทีสุ อญฺญตรทณฺฑํ วา อนิจฺจนฺติ วา ทุกฺขนฺติ วา อนตฺตาติ วาติ อนุโลมวาชฺชนเณน คเหตุวาทํ อมฺฤตฺตมาโนว ปฐฺเมเน อนุโลมจิตฺเตเน อุลลฺงฺขิตฺวา หุตฺติเยเน ปฺรตีเรนิพนฺโปกฺนปฺพการกาโย วิย นิพฺพานนิพนฺ

โปกมพฬารมานโส หุตฺวา ตติเยน ปรีทิสฺส อุปฺริภาคํ ปตฺโต วย อิทานิ ปตฺตพฺพสฺส นิพฺพานสฺส อาสนโน หุตฺวา ตสฺส จิตฺตสฺส นิโรธเณ ตํ สงฺขารารมฺมณํ มุญฺจิตฺวา โคตรกฺขจิตฺเตน วิสงฺขารเ ปรีทฺรภูเต นิพฺพานเ ปตฺติ. เอการมฺมเณ ปน อลฺทธาเสวนตฺย เวธมาโน โส ปฺริโส วย น ตาว สฺขปฺติภฺนฺนฺโต โหติ, ตโต มคฺคญา เณน ปตฺติภฺนฺนฺตฺติ. ^{๑๔๒}

๑. อุปมาว่าบุรุษผู้ต้องการจะกระโดดข้ามคูน้ำใหญ่แล้วไปยืนอยู่อีกฝั่งหนึ่ง จึงวิ่งมาโดยเร็ว แล้วจับเส้นเชือกที่ผูกห้อยอยู่กับกิ่งไม้หรือยันไม้ค้ำแล้วกระโดดขึ้นโน้มตัวไปยังฝั่งตรงข้าม เมื่ออยู่เหนือ ฝั่งแล้วจึงปล่อยเส้นเชือกหรือไม้ค้ำไปและชวนเขตกกลางบนฝั่งนั้น แล้วค่อยๆ ทรงตัวยืนขึ้นฉับใด

๒. แม้ท่านผู้ปฏิบัติธรรมนี้ก็ฉับนั้นเหมือนกัน มีความต้องการจะดำรงอยู่ในพระนิพพานซึ่งเป็นฝั่งตรงกันข้ามของภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ จึงวิ่งมาเร็วด้วยญาณมี อุทัยพพญาณเป็นต้น แล้วจับเส้นเชือกคือรูปที่ผูกห้อยไว้กับกิ่งไม้คืออตภาพหรือยันไม้ค้ำมีเวทนาขันธ เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์หรือไม่ใช่ตัวตนด้วยอาวัชชนจิตที่อยู่หน้าอนุโลมญาณ ยังไม่ ละเส้นเชือกคือรูปหรือไม้ค้ำคือเวทนาเป็นต้นด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๑ (บริกรรม) แล้วเป็นผู้มีใจโน้มเอียง โอนไปสู่พระนิพพานด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๒ (อุปะการะ) ดุจบุรุษผู้มีกายโน้มเอียงโอนไปยังฝั่งข้างโน้น [ของ คูน้ำ] เป็นผู้อยู่ใกล้พระนิพพานที่ตนจะพึงถึงด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๓ (อนุโลม) ดุจบุรุษที่กระโดดไปถึง ส่วนเบื้องบนของฝั่งโน้น แล้วละอารมณ์คือสังขารเมื่ออนุโลมจิตดวงที่ ๓ นั้นดับลง แล้วตกลงไปในพระ นิพพานที่ดับสังขารซึ่งเป็นฝั่งโน้นด้วยโคตรกฺขจิต แต่เพราะยังไม่มีความคุ้นเคยในอารมณ์พระนิพพาน เพียงครั้งเดียว จึงยังหวั่นไหวไม่ตั้งมั่นได้ดีเมื่อแรกรับ เหมือนบุรุษผู้ชวนเขายืนนั้น ต่อจากนั้นจึงตั้งมั่นด้วย มรรคญาณคำอุปมาอุปไมยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถานี้ชัดเจนเข้าใจง่าย

ญาณที่ ๑๔ มรรคญาณ

ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพาน และตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉทประหาณ สติ สมาธิ ปัญญา และธรรมฝ่ายการตรัสรู้ทั้งปวง รวมลงที่จิตดวงเดียวเป็นมรรคสมังคี กำลังของมรรคแหวก มโนวิญญานซึ่งห่อหุ้มปิดบังธรรมชาติอันบริสุทธิ์ออก

ว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามมรรค (ญาณที่ ๑๖) และคัมภีร์ วิสุทธิมรรค สาระสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติได้เสวยนิพพานเป็นอารมณ์เป็นครั้งแรก เห็นแจ้ง นิโรธสังด้วยปัญญาของตนเอง รูปนามดับไปในญาณนี้ หมดความสงสัยในพระรัตน-ตรัยโดยสิ้นเชิง มีศีล ๕ มั่นคงเป็นนิจ กิเลสดับไปในญาณนี้ แม้มีโลภะ โทสะ โมหะ อยู่ แต่จางหายไปได้เร็วพลัน สามารถปิดบทยุณีได้อย่างเด็ดขาด

สภาวะของญาณนี้ : มรรคญาณนี้เป็นโลกุตตรญาณ จะทำหน้าที่ประหาณกิเลสระดับอนุสัย กิเลส ทำหน้าที่รู้ทุกข์ ละเหตุแห่งทุกข์ แจ้งนิโรธ ความดับทุกข์ เจริญตนเองเต็มที่ คือองค์มรรค ๘ มีการประชุม พร้อมกัน ทำหน้าที่ละอนุสัยกิเลสแล้วก็ดับลง มีนิพพานเป็นอารมณ์ มีคาถาแสดงไว้ว่า

ตสเสวนนตฺร มคฺโค จตฺสจฺจตฺถ สาธโก ทุกฺขสจฺจปฺริชานํ ชหิ ทุกฺขสโมทโย .

สจฺฉิกุพฺพนฺโต นิโรธํ ตณฺหุ ปจฺเฉทนํ ปทํ มคฺคสจฺจ- วิกาวาย อปฺเปติ อปฺปนฺตตมํ.

ในลำดับแห่งโคตรกฺขจิตนั้นแหละ อริยมรรคจึงยังอรรถแห่งอริยสังจ ๔ ให้ สำเร็จ กำหนดรู้ทุกขสังจ ๑ ละสมุทยสังจ ๑ กระทำนิโรธสังจ (อันเป็นธรรม เครื่องถึงความเข้าไปตัดต้นหา) ให้แจ้ง ๑ ย่อมถึงซึ่ง อับปนาวิธิ อันอุดมด้วยการ

^{๑๔๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๒.๓๕๔

เจริญ มรรคสังข ๑

อธิบายว่า มรรคญาณเป็นปัญญาที่เกิดขึ้นในจิตที่มีชื่อว่ามรรคจิต ซึ่งเกิดต่อจากโคตรภู โดยอาศัยได้ปัจจัยจากโคตรภูจิต ดังที่ได้กล่าวแล้วในโคตรภูญาณข้างต้นนี้ มรรคญาณ มีนิพพานเป็นอารมณ์เช่นเดียวกับโคตรภูญาณ แต่จิตเป็นโลกุตตร จิต เพราะออกจากกิเลส พ้นจากกิเลส เหตุนี้มรรคญาณ จึงได้ชื่อว่า อุกาโตภูฐาน แปลว่า ออกทั้ง ๒ ข้าง คือ ออกจากอารมณ์ที่เป็นโลกียและออกจากกิเลสด้วย เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปริวัฏฏ ๓ หมุนรอบทั้ง ๑๒ ประการในอริยสังขธรรมทั้ง ๔ คือ

๑. ทุกขสังข ได้แก่ รูปนามอันเป็นตัวทุกข์ ก็ได้กำหนดจนแจ้งว่า ทุกขนี้มีอยู่จริง (สังขญาณ), ทุกขนี้ควรกำหนดรู้(กิจญาณ) และได้ทำการกำหนดจนรู้แจ้งในทุกขแล้ว (กตญาณ)

๒. สมุทยสังข ได้แก่ ตัณหา อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็ได้กำหนดจนแจ้งว่า ตัณหานี้มีอยู่จริง ตัณหานี้ควรละ และได้ทำการละตัณหาแล้ว

๓. นิโรธสังข ได้แก่ นิพพาน ซึ่งเป็นความดับสิ้นแห่งทุกข์ ก็ได้กำหนดจนแจ้งแล้วว่า ความดับสิ้นแห่งทุกข์นี้มีจริง ธรรมที่ดับสิ้นแห่งทุกข์นี้ควรทำให้แจ้ง และได้ทำการจนแจ้งในความดับสิ้นแห่งทุกข์แล้ว

๔. มรรคสังข ได้แก่ อัญ्ञังคิกอริยมรรค คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับสิ้นแห่งทุกข์นั้น ก็ได้กำหนดจนแจ้งแล้วว่า ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับสิ้นแห่งทุกข์นี้มีจริง เป็นธรรมที่ควรเจริญ และได้ดำเนินการจนเจริญเป็น สมังคี คือ พร้อมเพรียงกันเป็นอันดีแล้ว

ปริวัฏฏ ๓ หมุนรอบทั้ง ๑๒ ประการนี้ ได้กล่าวมาแล้วในคู่มือปริเฉทที่ ๗ นั้น ขอให้ดูทบทวนประกอบอีกด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่ง มรรคญาณ คือ มรรคจิตนี้ มีกิจ ๔ ประการ ได้แก่

ปริญาณกิจ สามารถรู้ทุกขสังข

ปหานกิจ สามารถประหาณ สมุทยสังข

สังขิกิริยกิจ สามารถเห็น นิโรธสังข และ

ภาวนากิจ สามารถเจริญอัญ्ञังคิกมรรคจนเป็นสมังคี

กิจ ๔ ประการนี้ มีข้ออุปมาว่าเหมือนประทีป ซึ่งทำกิจ ๔ อย่างเหมือนกัน คือ ทำให้ใสให้หม้ ประหาณความมืด แสดงความสว่าง และทำให้น้ำมันหมด มรรคญาณ ที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกนี้ เรียกว่า ปฐมมรรค หรือ โสตาปัตติมรรคญาณ เป็นมรรคจิตดวงแรกที่เพิ่งเกิดขึ้นในสังสารวัฏฏของบุคคลนั้น และจะไม่เกิดซ้ำขึ้นอีกเลยจนกระทั่งดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน แม้มรรคจิตจะเกิดเพียงขณะเดียว ก็สามารถประหาณกิเลสชนิดที่นอนเนื่องอยู่ในจิตตสันดานที่เรียกว่า อนุสยกิเลสได้เป็นสมุจเฉท สามารถปิดประตูอบายทั้ง ๔ ได้ ทั้งยังสามารถตัดวัฏฏะให้เกิดในกามสุคติอีกอย่างมากเพียง ๗ชาติเท่านั้น ก็ดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน

ขณะที่จิตเป็นโคตรภูนั้น เป็นเวลาที่เริ่มดับวับลงไป เพราะได้นิพพานคือความดับเป็นอารมณ์ จิตจึงดับวับไป ต่อจากนั้นมรรคจิตก็เกิดรับนิพพานที่โคตรภูจิตรับแล้วนั้นเป็นอารมณ์ต่อไปชั่วขณะ จิตหนึ่ง ญาณที่เกิดร่วมกับมรรคจิตนั้น เรียกว่า มรรคญาณ^{๑๔๓} นับเป็น ญาณที่ ๑๔

ครั้นแล้ว ผลจิต ก็เกิดขึ้น รับนิพพานเป็นอารมณ์ต่อจากมรรคจิตอีก ๒ ขณะ ญาณที่เกิดร่วมกับผลจิตนั้น เรียกว่า ผลญาณ^{๑๔๔} นับเป็นญาณที่ ๑๕

^{๑๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓๕.

^{๑๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓๖.

ครั้นแล้วผลจิตก็ดับ ภาวจิตเกิดสืบต่อแล้ว กามาวจรกุศลจิตญาณสัมปยุต ก็เกิดขึ้น พิจารณามรรคผลเป็นต้น ญาณที่เกิดร่วมกับกามาวจรกุศลจิตญาณสัมปยุตนั้น เรียกว่า ปัจจเวกขณญาณ^{๑๔๕} อันเป็นญาณที่ ๑๖

มรรคญาณนั้นได้ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ อันเป็นวิสุทธิข้อสุดท้ายในวิสุทธิ ๗ ด้วยประการฉะนี้

ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ผู้ปฏิบัติธรรมกรรมฐาน ได้ชื่อว่า บรรลุอรियมรรค อริยผล ได้เห็นแจ้งพระนิพพานชั้นโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผลแล้ว

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ผู้ปฏิบัติมาจนได้บรรลุถึงนิพพานนั้นต้องผ่านญาณ ๑๖ ญาณหรือวิสุทธิ ๗ อย่างมาโดยลำดับ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระพุทธองค์จึงตรัสว่าวิสุทธิ ๗ ประการ คือ สีลวิสุทธิ จิตวิสุทธิ ทิณฺณวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ ส่งผู้ปฏิบัติให้ถึงพระนิพพาน ดุจรถ ๗ ผลัด^{๑๔๖} ฉะนั้นแล

ปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรค/ผลสูงขึ้น

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกรรมฐาน ประสงค์จะบรรลุอรियมรรคอริยผลเบื้องสูงขึ้นไป ก็ปฏิบัติโดยทำนองเดียวกันนี้ ต่างแต่เริ่มต้นปฏิบัติไปตั้งแต่อุทฺทพฺพญาณเท่านั้น เพราะพระโสดาบันบุคคลนั้น ได้รู้แจ้งขั้น ๕ พร้อมทั้งเหตุปัจจัย และเห็นขั้น ๕ เป็นพระไตรลักษณ์มาโดยชอบอย่างไม่แปรผันแล้ว จึงไม่ต้องพิจารณานามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจัยปริคคทญาณ และสัมมสนญาณ อันเป็นญาณเบื้องต้นของวิปัสสนาญาณซ้ำอีก

การที่ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลเบื้องสูงขึ้นไป ต้องกลับมาเจริญวิปัสสนา เพื่อให้ผ่านญาณไปตามลำดับเหมือนกับการปฏิบัติครั้งแรกก็จริงแต่ลักษณะและคุณภาพของญาณนั้นๆ มีความละเอียดประณีต และสามารถกำจัดกิเลสได้ดีและมากขึ้นไปกว่ากันโดยลำดับของแต่ละขั้น เช่น มีสติสัมปชัญญะปรากฏชัด และสุขุมลึกซึ้งกว่ากัน โดยเฉพาะญาณใน ๔ มรรค คือ โสดาปัตติมรรค ญาณ สกทาคามีมรรคญาณ อนาคามีมรรคญาณ และอรหัตมรรคญาณ มีกำลังประหามันกิเลสได้มากกว่ากัน คือ

โสดาปัตติมรรคที่ ๑ ละกิเลสชนิดที่เป็นเหตุให้เกิดในอบายภูมิได้สิ้นเชิง หมายความว่า พระโสดาบันบุคคลย่อมไม่ไปเกิดในอบายภูมิอีกต่อไป

สกทาคามีมรรคที่ ๒ ละกิเลสอย่างหยาบ โดยเฉพาะที่แสดงออกมาทางกาย วาจา ได้สิ้นเชิง

อนาคามีมรรคที่ ๓ ละกิเลสชนิดเบาบางได้สิ้นเชิง

อรหัตมรรคที่ ๔ ชั้นสูงสุด ละกิเลสอย่างละเอียด ซึ่งแทรกซึมอยู่ในจิตสันดานได้โดยสิ้นเชิง หมายความว่า พระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้มีเหตุหลุดพ้นจากกิเลสทุกประเภททุกชนิด เป็นผู้มิมีขันธสันดานบริสุทธิหมดจดอย่างสมบูรณ์ดังนั้น ท่านจึงไม่มีกิเลสอันเป็นเชื้อให้ต้องเกิด แก่ เจ็บ ตายในภพทั้งหลายอีกเมื่อดับขันธทั้ง ๕ อันเป็นวิบากขันธครั้งสุดท้ายแล้วก็ปรินิพพาน ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป

^{๑๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓๗.

^{๑๔๖} ดูรายละเอียดใน ภัทเทกรัตตสูตร ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒-๒๗๕/๓๑๙-๓๒๓.

การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน อันเป็นวิธีเข้าถึงพระรัตนตรัยด้วยวิปัสสนาวิธีนี้ แสดงให้เห็นถึงการได้เห็นอริยสัจ ๔ ไปในตัว กล่าวคือ เมื่อผู้ปฏิบัติได้บรรลุอริยมรรคแล้วนั้น มรรคจิตย่อมได้ นิพพานเป็นอารมณ์

นิพพานนั้นก็ ได้แก่ นิโรธสัจ นั่นเอง ดังนั้น ผู้ได้บรรลุมรรคญาณจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เห็นแจ้ง นิโรธสัจด้วยมรรคญาณ หรือมรรคปัญญา

อธิบายว่า ปัญญาเจตสิกที่เกิดร่วมกับมรรคจิตนั้น เป็นตัวสัมมาทิฐิเป็นองค์ธรรมของ อริยมรรคที่ ๑, และในขณะที่มรรคจิตเดียวกันนั้น มีวิตกเจตสิกอันเป็นสัมมาสังกัปปะ เป็นองค์ อริยมรรคที่ ๒, มีสัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะเจตสิก อันเป็นองค์อริยมรรคที่ ๓ - ๔ - ๕, มีวิริยะ สติ และ เอกัคคตาเจตสิก อันเป็นตัวสัมมาวิริยะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ องค์อริยมรรคที่ ๖ - ๗ - ๘ เกิดร่วมกันประกอบพร้อมกัน โดยมีนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวกัน องค์อริยมรรค ๘ ประการนี้เป็น มรรคสัจ ดังนั้น ผู้ได้บรรลุมรรคญาณนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เห็นแจ้งมรรคสัจ

ชั้น ๕ อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานที่ผู้ปฏิบัติพิจารณามาตั้งแต่ต้นจนถึงอนุโลม ญาณเป็นที่สุดนั้นเป็นตัว ทุกขสัจ ผู้บรรลุมรรคญาณนั้นจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เห็นแจ้ง ทุกขสัจ

ตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดชั้น ๕ นั้นเป็น สมุทัยสัจ ผู้บรรลุมรรคญาณจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เห็น แจ้งสมุทัยสัจ

สรุปว่า ผู้ปฏิบัติธรรมกรรมฐาน จนได้บรรลุถึงมรรคญาณแล้ว ชื่อว่าได้เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ด้วยมรรคญาณ หรือมรรคปัญญา ด้วยประการฉะนี้แล^{๑๔๗}

ญาณที่ ๑๕ ผลญาณ

ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นพระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันติสุข

เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค(ญาณที่ ๑๒) และคัมภีร์วิสุทธิ มรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติถึงญาณนี้แม้กิเลสจะถูกประหารไปได้อย่างเด็ดขาดด้วย มรรคญาณ แต่อำนาจของกิเลสก็ยังเหลืออยู่ เช่นเดียวกับที่เอาน้ำไปรดไอร้อนที่เหลืออยู่ในพื้นที่ไฟ ใหม่ แต่ไฟนั้นดับแล้ว การประหารกิเลสด้วยผลญาณก็มีนัยเช่นนี้

สภาวะของญาณนี้ : ผลญาณเป็นโลกุตตรญาณ เกิดขึ้นมา ๒ ขณะ เป็นผลของมรรคญาณ ทำหน้าที่รับนิพพานเป็นอารมณ์ ๒ ขณะ แล้วก็ดับลง มีบาลีแสดงไว้ว่า

เทว ตีณิ ผลจิตตานิ ปวตติตวา นรุชฌเร ตโต ภาวค ปาโต ว ตม ผลุปตติโต ปรี ภาวคณตุ วิจฉินทิตวา ปญจ ญาณานิ ตีณิ วา ปัจจเวกขณ ญาณานิ ปวตตุนติ ยถารหิ เยส อูปตติยา เจส ผลปตตทาริโย มุนิ.

ผลจิตเป็นไป ๒-๓ ขณะแล้วย่อมดับไป แต่นั่นจึงเป็นภวังคบาท (ปาต=ตก) ก็อริยะ นักปราชญ์นี้บรรลุซึ่ง อริยผล เพราะความบังเกิดขึ้นแห่งผลจิตใด เบื้องหน้าแต่ความบังเกิดขึ้นแห่ง ผลจิตนั้น ญาณ ๕ หรือ ปัจจเวกขณญาณ ๓ จึงตัดกระแส ภวังคชาตแล้ว ย่อมเป็นไปตามควร

มีความหมายว่า เมื่อมรรคญาณ ซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์นั้นเกิดขึ้นขณะจิตหนึ่ง ทำการ ประหารกิเลสให้สิ้นไป ตามควรแก่อำนาจแห่งมรรคนั้นแล้ว ก็ดับลงและเป็นปัจจัยให้เกิดผลญาณ ซึ่งได้แก่ ผลจิตเกิดติดตามขึ้นมาในทันทีโดยไม่มีระหว่างคั่น ดังนั้นจึงเรียกว่า อากาลิโก ผลญาณนี้ เป็นวิบากจิต เสวยวิมุตตिसุข ตามที่มรรคจิตได้ทำไว้ให้แล้ว ถ้าเป็นผู้ที่ตรัสรู้ซ้ำที่เรียกว่า มันทบุคคล

^{๑๔๗} วิสุทธิมรรค มงคลที่ปณี ภาค ๑/๑๑๐๒.

ผลจิตก็เกิดเพียง ๒ ขณะ ถ้าปัญญาไวตรัสรู้เร็ว เป็น ดิกขบุคคล ผลจิตก็เกิดถึง ๓ ขณะ ผลจิตที่เกิดภายหลัง ปฐมมรรคนี้ เรียกว่า โสตาปัตติผลจิต เป็นโสตาปัตติผลบุคคล หรือพระโสดาบัน มีภพชาติที่จะเป็นไปในกามสุคติภูมิอีก ๗ ชาติ เป็นอย่างช้า ก็จะถึงที่สุดแห่งทุกข์ คือเข้าสู่ปรินิพพาน เมื่อผลจิตเกิดครบถ้วนตามจำนวนที่ควรเกิด (คือ ๒ หรือ ๓ ขณะ) แล้วก็ป้อนสันต์วิถิจิตที่เรียกว่า มรรควิถิจิต ซึ่งมี อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ มรรคญาณ และผลญาณ รวม ๔ ญาณด้วยกัน ครั้นจบมรรควิถิจิตแล้วก็ป้อนวิถิจิตตามควร จึงเป็น ปัจจเวกขณญาณต่อไป

คัมภีร์อรรถกถา^{๑๔๘} อธิบายว่า ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุไร พระอริยเจ้าเหล่านั้นจึงเข้าสมาบัติ?

ตอบว่า เพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เหมือนอย่างว่า พระราชาทั้งหลายเสวยสุขในราชสมบัติ เทวดาทั้งหลายเสวยทิพย์สุข ฉนฺได พระอริยเจ้าทั้งหลายก็ฉนฺไดนั้น ย่อมกำหนดกาลว่า จักเสวยโลกุตตรสุข จึงเข้าผลสมาบัติในขณะที่ต้องการ.

ถ้ามว่า ก็ผลสมาบัตินั้น เข้าอย่างไร หยุดอย่างไร ออกอย่างไร?

ตอบว่า ก่อนอื่นการเข้าผลสมาบัตินั้นมี ๒ อย่าง คือ ไม่มนสิการอารมณ์อื่นจากพระนิพพาน และมนสิการถึงพระนิพพาน เหมือนดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ท่านผู้มีอายุ ปัจจัยแห่งการเข้าเจโตวิมุตติสมาบัติ อันไม่มีนิमित มี ๒ อย่าง คือ การไม่มนสิการถึงนิमितทั้งปวง และการใส่ใจถึงธาตุที่หาไม่มีได้.

ก็ในที่นี้ มีลำดับการเข้าผลสมาบัติดังต่อไปนี้ พระอริยสาวกผู้ต้องการผลสมาบัติ ไปในที่ลับ หลีกเร้นอยู่ พึงพิจารณาสังขารด้วยอุทัพพญาณเป็นต้น. เมื่อท่านมีวิปัสสนาญาณโดยลำดับ อันดำเนินไปอย่างนี้ จิตย่อมเป็นอัปนาในนิโรธด้วยอำนาจผลสมาบัติ ในลำดับโคตรภูญาณมีสังขารเป็นอารมณ์. ก็ผลจิตเท่านั้นเกิดมรรคจิตไม่เกิดแม้แก่พระเสกขบุคคล เพราะท่านน้อมไปในผลสมาบัติ^{๑๔๙}

การเข้าผลสมาบัติ เป็นการเข้าอยู่ในอารมณ์พระนิพพาน ที่ได้มาจากอริยผล ญาณอันบังเกิดแล้วแก่ตนเพื่อเสวยโลกุตตรสุข ซึ่งเป็นความสงบสุขที่พึงเห็น ประจักษ์ได้ในปัจจุบัน

พระนิพพานที่เป็นอารมณ์ของผลสมาบัตินั้นมี ๓ อาการคือ

๑. อนิมิตตนิพพาน หมายถึงว่า ผู้ที่ก้าวขึ้นสู่มรรคผลนั้น เพราะเห็นความ ไม่เที่ยง อันปราศจากนิमितเครื่องหมาย คือ อนิจจัง โดยบุญญาธิการแต่ปางก่อน แรงดด้วยสิล เมื่อเข้าผลสมาบัติ ก็คงมีอนิมิตตนิพพาน เป็นอารมณ์

๒. อัปนิหิตนิพพาน หมายถึงว่า ผู้ที่ก้าวขึ้นสู่มรรคผลนั้น เพราะเห็นความ ทนอยู่ไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไป อันหาเป็น ปณิธิ ที่ตั้งไม่ได้ คือทุกขัง โดยบุญญาธิการ แต่ปางก่อนแรงดด้วยสมาธิ เมื่อเข้าผลสมาบัติ ก็คงมีอัปนิหิตนิพพาน เป็นอารมณ์

๓. สุญญตนิพพาน หมายถึงว่า ผู้ที่ก้าวขึ้นสู่มรรคผลนั้น เพราะเห็นความ ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ อันเป็นความว่างเปล่า คืออนัตตา โดยบุญญาธิการ แต่ปางก่อนแรงดด้วยปัญญา เมื่อเข้าผลสมาบัติ ก็คงมี สุญญตนิพพาน เป็นอารมณ์

บุคคลที่เข้าผลสมาบัติได้ต้องเป็นพระอริยบุคคล คือเป็นพระโสดาบัน พระ สกทาคามี พระ อนาคามี หรือ พระอรหันต์ ส่วนปุถุชนจะเข้าผลสมาบัติไม่ได้เลย เป็นอันขาด

พระอริยเจ้าที่จะเข้าผลสมาบัติ ก็เข้าได้เฉพาะอริยผลที่ตนได้ ที่ตนถึงครั้ง สุดท้ายเท่านั้น แม้

^{๑๔๘} ขุททกนิกายกฺกเถรา อุตฺตมวณฺณนา (ปรมตฺถทีปนี) - หน้าที่ ๕๐

^{๑๔๙} ขุททกนิกายกฺกเถรา อุตฺตมวณฺณนา (ปรมตฺถทีปนี) - หน้าที่ ๕๐

อริยผลที่ตนได้และผ่านพ้นมาแล้วก็ไม่สามารถจะเข้าได้ กล่าวคือ

พระโสดาบัน ก็เข้าผลสมบัติได้แต่ โสดาปัตติผล

พระสกทาคามี ก็เข้าผลสมบัติได้แต่ สกทาคามีผล เท่านั้น จะเข้าโสดา ปัตติผล ซึ่งถึงแม้ว่าตนจะเคยได้เคยผ่านเคยพ้นมาแล้ว ก็หาได้ไม่

พระอนาคามี ก็เข้าผลสมบัติได้แต่เฉพาะ อนาคามีผล

พระอรหันต์ ก็เข้าผลสมบัติได้แต่ อรหันต์ผลโดยเฉพาะเช่นกัน

ญาณที่ ๑๖ ปัจจเวกขณญาณ

ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นใน มรรคจิต,ผลจิต,นิพพาน, กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่

ว่าโดยชื่อ ญาณนี้ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทามรรค (ญาณที่ ๑๔) และในคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติได้พิจารณากิเลสที่ตนละได้และที่ตนยังละไม่ได้สำหรับกิเลสที่ยังละไม่ได้ ผู้ปฏิบัติก็จะมุ่งหน้าเจริญวิปัสสนากรรมฐานเพื่อที่จะได้บรรลุคุณธรรมที่สูงขึ้นไป จนกว่าจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์

สภาวะของญาณนี้ : ญาณพิจารณา มรรค ผล นิพพาน เป็นญาณพิจารณา เหมือนคนที่ผ่านเหตุการณ์อะไรมา ก็จะกลับพิจารณาสิ่งที่ผ่านมา แต่ญาณนี้ พิจารณามรรคที่ตนเองได้ พิจารณาผลที่ตนเองได้ พิจารณาพระนิพพาน และถ้าคนมีหลักปริยัติ ก็จะพิจารณากิเลสอันใด ที่ละ ไปได้แล้ว กิเลสอันใดที่ยังเหลืออยู่ และถ้าคนไม่มีหลักปริยัติก็พิจารณาแค่ มรรค ผล นิพพาน ในระหว่างที่ ญาณ ก้าวขึ้นสู่อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณนี้ ท่านก็อุปมาให้ฟัง เหมือนกับ บุคคลที่จะก้าวกระโดดข้ามฝั่ง ฝั่งมันอยู่ไกล ก็โหนเถาวัลย์ ก็ต้องอาศัยกำลังที่วิ่งมาอย่างแรง วิ่งมาด้วยความไว แล้วก็เหินยวเอาเถาวัลย์โยนตัวขึ้นไป ในขณะที่โยนตัวขึ้นไป ก็เหมือนเป็นอนุโลมญาณ คล้อยไป พอข้ามไปถึงฝั่งหนึ่งก็ปล่อยเถาวัลย์นั้น ในขณะที่ปล่อยนั้นเหมือนกับ โคตรภูญาณ คือปล่อยอารมณ์ที่เป็นโลกียะ ได้แก่รูปนาม ไปรับนิพพานซึ่งเป็นโลกุตตระเป็นอารมณ์ แล้วก็ตกลงถึงพื้น ในขณะที่ตกลงถึงพื้น เหมือนเป็นมรรคญาณ แล้วพอดั้งหลักได้ ก็เป็น ผลญาณ เกิดขึ้น หลังจากนั้นก็พิจารณา แต่ว่าในสภาวะธรรมของโลกุตตระ มันเป็นธรรมที่พ้นโลก ผู้ปฏิบัติที่เข้าถึงแล้ว ก็ไม่สามารถนำมาแสดง ให้แจ่มแจ้งได้ เพราะมัน เป็นเรื่องที่รู้ได้เฉพาะตน บุคคลอื่นที่ยังเข้าไม่ถึงจะไม่สามารถจะทำความเข้าใจได้อย่างลึกซึ้ง เพราะว่าความคิดความอ่านของปุถุชน ก็จะมีความรู้สึกที่อยู่ในโลก เป็นไปในโลกนี้ มันจะมีขอบเขตของการนึกคิด ความเข้าใจอยู่ในโลก ส่วนสภาพโลกุตตระธรรมที่พ้นโลกนั้น ปุถุชนจะคิดไปไม่ถึงเลย จะไม่สามารถจะทำความเข้าใจได้อย่างถ่องแท้

นี่ก็เป็นการแสดงลำดับความเป็นไปพอสังเขปของวิปัสสนาญาณ ที่ทำให้บรรลุความเป็นอริยบุคคล ผ่านญาณ ๑๖ รอบที่ ๑ ก็ได้สำเร็จเป็นโสดาบัน กิเลสยังไม่หมด แต่ว่าตัดออกไปได้บางส่วน แต่ส่วนไหนที่ตัดขาดไปแล้ว จะไม่เกิดขึ้นในจิตใจอีกเลย เช่น ความสงสัยจะไม่เกิดขึ้นอีกเลย ความโลภที่ประกอบไปด้วยความเห็นผิด หมดไปเลยจากจิตใจ จะมีเห็นอย่างถูกต้อง เข้าใจอย่างถูกต้อง แต่ว่าก็ยังมีความโลภบางอย่าง มีโทษบางอย่าง แต่ว่าไม่รุนแรงถึงขนาดที่จะกระทำอกุศลกรรม ชนิดที่จะนำไปสู่อบาย โสดาบันนี้ ศีล ๕ จึงบริสุทธิ์ จะไม่ล่วงศีล ๕ เป็นเด็ดขาด แต่ก็ยังมีความโลภ ยังมีความโกรธ แต่ว่าไม่มีความอาฆาตมาดร้าย ไม่มีความตระหนี่ นี่เป็นลักษณะของ

โสดาบัน ก็เท่ากับทำลายภพชาติ ไปมากมาย การที่จะเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไปก็จะเกิดอย่างมาก ๗ ชาติ ก็จะสำเร็จเป็นอรหันต์ ถึงแม้จะขาดความเพียร เกิดไปๆ ๗ ชาติยังงี้ก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วก็ปรินิพพาน ก็พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด แต่ถ้าหากบุคคลได้เพียรพยายามต่อไป สามารถที่จะดำเนินผ่านญาณ ๑๖ อีกรอบหนึ่ง ก็ลักษณะ เดียวกัน ผ่านญาณ ๑๖ รอบที่ ๒ ก็เป็นสกทาคามีบุคคล ผ่านญาณ ๑๖ รอบที่ ๓ ก็เป็นอนาคามีบุคคล ผ่านญาณ ๑๖ รอบที่ ๔ ก็หมดสิ้นกิเลส เป็นพระอรหันต์ เป็นอเสขบุคคล ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป พ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง

ปัจจเวกขณะญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณาให้รู้เห็นตามสภาพธรรมที่เป็นจริงนี้ เป็นมโนทวารวิถี มีมโนทวาราวชขันจิตเป็นจิตนำวิถี แล้วมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง สำหรับพระเสกขบุคคล หรือ มหาภิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง สำหรับพระอเสกขบุคคล ดวงใดดวงหนึ่งก็เกิดทำกิจขวนะ ๗ ขณะ พิจารณาให้เกิดปัจจเวกขณะญาณ

- ก. ให้แจ้งในมรรคจิตที่ตนได้ประสบมาเมื่อก็นี้อย่างหนึ่ง
- ข. ให้แจ้งในผลจิตอย่างหนึ่ง
- ค. ให้แจ้งในพระนิพพานอย่างหนึ่ง
- ง. ให้แจ้งในกิเลสที่ละแล้วอย่างหนึ่ง
- จ. ให้แจ้งในกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่อย่างหนึ่ง

การพิจารณามรรค ผล นิพพาน รวม ๓ ประการนี้ จะต้องมีแน่นอน ส่วนลำดับแห่งการพิจารณานั้น ไม่มีกำหนดกฎเกณฑ์ว่าจะต้องพิจารณา มรรคก่อน หรือผลก่อน หรือนิพพานก่อน จะพิจารณาอะไรก่อนก็ได้ แต่ข้อสำคัญนั้นต้อง พิจารณาครบทั้ง ๓ ประการนี้ อย่างแน่นอน สำหรับการพิจารณากิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่รวม ๒ ประการนี้ จะพิจารณาได้เฉพาะพระอรียเจ้าที่ได้ศึกษาพระปริยัติ ผู้ที่ไม่ได้ศึกษาพระปริยัติก็ไม่มีความรู้พอที่จะพิจารณาได้ ดังนั้นการพิจารณา ๒ ประการหลังนี้ จึงกล่าวว่าไม่แน่นอน บ้างก็พิจารณา บ้างก็ไม่พิจารณา อนึ่งการพิจารณากิเลสที่ยังคงเหลืออยู่นั้นเฉพาะผู้ที่บรรลุมรรคจิตครั้งที่ ๔ สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ก็ไม่ต้องมีการพิจารณา เพราะพระอรหันต์ไม่มีกิเลสเหลืออยู่เลย จึงคงพิจารณาเพียง ๔ ประการ คือ มรรค ผล นิพพาน และกิเลสที่ละแล้วเท่านั้น รวมปัจจเวกขณะวิถี ที่เกิดภายหลังมรรควิถีนั้น ถ้าคิดจำนวนอย่างเต็มที่ ก็ได้ ๑๙ ประการ คือ

- ปัจจเวกขณะวิถีที่เกิดภายหลัง โสดาปัตติมรรควิถีนี มี ๕ ประการ
- ปัจจเวกขณะวิถีที่เกิดภายหลัง สกทาคามีมรรควิถีนี มี ๕ ประการ
- ปัจจเวกขณะวิถีที่เกิดภายหลัง อนาคามีมรรควิถีนี มี ๕ ประการ
- ปัจจเวกขณะวิถีที่เกิดภายหลัง อรหัตตมรรควิถีนี มี ๔ ประการ

มรรคญาณและผลญาณเบื้องต้น

ในวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖ ที่กล่าวมาแล้วนี้ แสดงถึงการเกิดขึ้นของมรรคญาณเป็นครั้งแรกที่เรียกว่า โสดาปัตติมรรคญาณหรือปฐมมรรคเท่านั้น ยังมีมรรคญาณ ผลญาณ เบื้องบนอีก ดังมีคาถาที่แสดงไว้ว่า

ฉัพพี สุทธิกุกเมเนว ภาเวตพโพ จตุพพิโต
ญาณทสสนวิสุทธิ นาม มคโค ปวฺจจติ ฯ
อริยมรรคทั้ง ๔ จะพึงมีขึ้นโดยต่อจากลำดับ

แห่งวิสุทธิทั้ง ๖ นี้ เรียกว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ

ญาณทัสสนวิสุทธินั้น ได้แก่ มรรคญาณโดยตรงแต่ญาณเดียวเท่านั้นเอง และมรรคญาณก็มีถึง ๔ ชั้น คือ

๑. **ปฐมมรรค** ได้แก่ โสตาปัตติมรรคญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดโสตาปัตติผลญาณ โดยไม่มีระหว่างกัน สำเร็จเป็นพระโสดาบัน

๒. **ทุติยมรรค** ได้แก่ สกทาคามิมรรคญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดสกทาคามิผลญาณ โดยไม่มีระหว่างกัน สำเร็จเป็นพระสกทาคามี

๓. **ตติยมรรค** ได้แก่ อนาคามิมรรคญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดอนาคามิผลญาณ โดยไม่มีระหว่างกัน สำเร็จเป็นพระอนาคามี

๔. **จตุตถมรรค** ได้แก่ อรหัตตมรรคญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดอรหัตตผลญาณ โดยไม่มีระหว่างกัน สำเร็จเป็นพระอรหันต์

มรรคญาณทั้ง ๔ นี้เรียกว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ อันเป็นวิสุทธิลำดับที่ ๗ ซึ่งเป็นลำดับสุดท้าย ย่อมเกิดขึ้นภายหลังจากปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

การเจริญวิปัสสนาเพื่อให้บรรลุถึงมรรคญาณเบื้องต้น

ผู้ที่ผ่านปฐมมรรคเป็นพระโสดาบันแล้ว เจริญวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้บรรลุถึงมรรคญาณเบื้องต้น คือ ทุติยมรรค เป็นพระสกทาคามีต่อไปนั้น ให้เริ่มกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ ความเกิดดับของรูปนามตามนัยแห่งอุทยัพพญาณ อันเป็นวิปัสสนาญาณต้นแห่งวิปัสสนาญาณ ๙ นั้นทีเดียว ต่อจากนั้นก็กำหนดพิจารณาไปตามลำดับญาณ จนกว่าจะบรรลุถึงมรรคญาณ ผลญาณและปัจจเวกขณะญาณ อันเป็นญาณสุดท้าย ผู้ที่ผ่านทุติยมรรคเป็นพระสกทาคามีแล้วก็ดี ผู้ที่ผ่านตติยมรรคเป็นพระอนาคามีแล้วก็ดี เจริญวิปัสสนากรรมฐานเพื่อให้บรรลุถึงมรรคญาณเบื้องต้น ก็ให้ถึงเริ่มต้นที่อุทยัพพญาณ เช่นเดียวกันกล่าวถึง วิถีจิต มรรควิถีของพระโสดาบัน ที่บรรลุสกทาคามิมรรคก็ดี มรรควิถีของพระสกทาคามีที่บรรลุถึงอนาคามิมรรคก็ดี และมรรควิถีของพระอนาคามีที่บรรลุถึง อรหัตตมรรคก็ดี เหมือนกับมรรควิถีของดี เหตุบุคคลที่บรรลุโสตาปัตติมรรค ดังที่ได้แสดงไว้ข้างต้นนั้นทุกประการ ผิดกันนิดหนึ่งตรงที่ว่า โคตรภูนั้นไม่เรียก โคตรภู แต่เรียกว่า **โวทาน** เท่านั้นเอง ที่ไม่เรียกโคตรภู เพราะไม่ต้องเปลี่ยนโคตรใหม่ ด้วยว่าเป็นโคตรอริยเหมือนกันอยู่แล้ว และที่เรียก **โวทาน** ซึ่งแปลว่าบริสุทธิ์ หรือผ่องแผ้วนั้น มีความหมายว่า พระสกทาคามีมีธรรมที่บริสุทธิ์กว่า ผ่องแผ้วกว่า พระโสดาบัน พระอนาคามี ก็มีธรรมที่บริสุทธิ์ยิ่งกว่า ผ่องแผ้วยิ่งกว่าพระสกทาคามี ส่วนพระอรหันต์นั้น เป็นผู้ที่ชาวสะอาดบริสุทธิ์หมดจดผ่องแผ้วด้วยประการทั้งปวง

อนึ่ง ข้อความที่ว่าผู้เจริญเพื่อให้บรรลุถึงมรรคญาณ ผลญาณ เบื้องต้นให้เริ่มที่ อุทยัพพญาณที่เดียวนั้น เพราะเหตุว่า เป็นผู้ผ่านปฐมมรรคแล้ว เป็นพระโสดาบันแล้ว เป็นผู้ที่มีมันในศีล ๕ แน่นอน จึงชื่อว่าเป็นผู้มีศีลวิสุทธิแล้ว เป็นผู้มีสมาธิแล้ว จึงผ่านญาณต่างๆ มาได้โดยตลอดรอดฝั่ง จึงได้ชื่อว่ามีจิตตวิสุทธิแล้ว เป็นผู้ที่ได้ผ่าน นามรูปปริจเฉทญาณมาแล้ว เคยประจักษ์แจ้งในรูปนามมาแล้ว จึงได้ชื่อว่า มี ญาณวิสุทธิ แล้ว เป็นผู้ที่ได้ผ่าน ปัจจัยปริคคหญาณมาแล้ว รู้แจ้งในปัจจัยที่ให้เกิดรูปเกิดนามมาแล้ว หมดความสงสัยในรูปนาม หมดความสงสัยในพระพุทธานุภาพ จึงได้ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ แล้ว ทั้งยัง

ได้ผ่าน สัมมสนญาณ ที่ยกอุปมาขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยเห็นความเกิดของรูปนาม จึงอาศัยจินตญาณทำให้รู้ว่ารูปนามก่อนนั้นดับไปแล้ว ซึ่งเป็นส่วนเดียวในการเห็นทั้งความเกิดและความดับ ญาณนี้จึงได้ชื่อว่า มรรคามรรคญาณทัสสนวิสุทธิ อันเป็นญาณที่ไตรตรองว่าใช่ทางที่ชอบ หรือมิใช่กันแน่ ดังนั้นจึงให้เริ่มที่อุทัยพพยญาณ อันเป็นญาณต้นที่ตัดสินได้เด็ดขาดแล้วว่า นี่เป็นปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ นี่เป็นทางปฏิบัติอันถูกต้องแล้วที่จะให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ ที่ตัดสินได้เด็ดขาด เช่นนี้เพราะ

๑. อุทัยพพยญาณ เป็นญาณที่ปราศจากความวิปลาสคลาดเคลื่อนแล้ว

๒. เป็นญาณที่ไม่ได้อาศัยปริยัติมาเป็นเครื่องให้รู้ แต่เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากปฏิบัติ คือ การปฏิบัติที่ถูกต้องอย่างแท้จริง

๓. เป็นญาณที่ประจักษ์ในขณะที่เกิดขณะดับ อย่างที่เราเรียก รู้ทันปัจจุบัน ไม่ได้อาศัยกาลเวลาอย่างสัมมสนญาณมาเป็นเครื่องให้รู้

๔. เป็นญาณที่รู้แจ้งชัดจริงอย่างที่เรียกว่า ประจักษ์สิทธิ โดยไม่ได้อาศัยจินตญาณอย่างสัมมสนญาณ

๕. เป็นญาณต้นของวิปัสสนาญาณในชั้นโลกีย์

กิเลสที่พระอรีย์ประหาณ

กิเลส คือธรรมที่เศร้าหมองและเร่าร้อน เมื่อเกิดพร้อมกับนามธรรมรูปธรรมใด ก็ทำให้นามธรรมและรูปธรรมนั้นๆ เศร้าหมองและเร่าร้อนไปด้วย กิเลสจัดได้เป็น ๓ ชั้น คือ

ก. วิตกมกกิเลส เป็นกิเลสที่ก้าวล่วงออกมาถึงภายนอก ก้าวล่วงออกมาทางกาย ทางวาจา จนถึงกับลงมือกระทำการด้วยกาย ด้วยวาจาตามอำนาจแห่งกิเลสนั้นๆ แล้ววิตกมกกิเลสนี้ระงับไว้ได้ด้วย สीलวิสุทธิ อันเป็นการระงับยับยั้งไว้ได้เพียงชั่วคราวชั่วขณะที่ยังคงรักษาสีลนั้นๆ อยู่ การระงับยับยั้งเช่นนี้ เรียกว่า **ตทังคปหาน** เป็นการยับยั้งไว้ได้ชั่วคราว จิตที่ยังเป็นมหากุสลอยู่กิเลสเหล่านั้นก็ไม่สามารถก่อให้เกิดกายทุจริต หรือ วจีทุจริตได้ในขณะนั้น

ข. ปริยภูฐานกิเลส เป็นกิเลสที่ลุกขึ้นมาครอบงำจิตใจแล้ว เกิดขึ้นในมโนทวาร คือ คิดอยู่ในใจ แต่ไม่ถึงกับก้าวล่วงออกมาทางกายหรือทางวาจา ตัวเองย่อมรู้ว่ากิเลสเหล่านั้นๆ เกิดขึ้นในใจแล้ว ส่วนผู้อื่นนั้นบางทีก็รู้ บางทีก็ไม่รู้ ปริยภูฐานกิเลส ช่มไว้ได้ด้วยจิตตวิสุทธิ อันหมายถึง สมาธิ คือ ฌาน การระงับด้วยการช่มไว้เช่นนี้เรียกว่า **วิขัมภนปหาน** ช่มไว้ได้นาน トラบเท่าที่ฌานยังไม่เสื่อม

ค. อนุสยกิเลส มักจะเรียกกันว่า อนุสัยกิเลส เป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน ยังไม่ได้ลุกขึ้นมาครอบงำจิตใจ ซึ่งผู้อื่นและแม้แต่ตนเองก็ไม่สามารถรู้ได้ อนุสยกิเลสนี้ต้องประหาณด้วย ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ปัญญาในมรรคญาณ อันหมายถึงมรรคจิต ซึ่งมรรคจิต สามารถประหาณได้จนหมดสิ้นสูญเชื้อโดยสิ้นเชิง ที่เรียกว่า **สมุจเฉทปหาน** การยับยั้ง การช่ม

การประหาณนี้จัดได้เป็น ๕ ประการ เรียกว่าประหาณ ๕ วิมุตติ ๕ ดังนี้

ปหาน ๕	วิมุตติ ๕	ได้แก่
ตทังคปหาน (สีล)	ตทังควิมุตติ	พ้นชั่วคราว
วิขัมภนปหาน (สมาธิ)	วิขัมภนวิมุตติ	พ้นด้วยการช่มไว้
สมุจเฉทปหาน (มรรค)	สมุจเฉทวิมุตติ	พ้นเด็ดขาด

บทที่ ๖ ญาณ มรรค ผล นิพพาน

ปฏิบัติสัทธาปทาน (ผล) นิสสรณปทาน (นิพพาน)	ปฏิบัติสัทธาวิมุตติ นิสสรณวิมุตติ	พ้นสนิท พ้นเลย
--	--------------------------------------	-------------------

พระอริยชั้นใด ประทานกิเลสอะไรได้บ้างนั้น ดังนี้

กล่าวโดยอกุลสลจิต ๑๒

พระโสดาบัน ประทาน โลกมุสลจิตที่เป็นทวิภูคตสัมปยุตต ๔ ดวง และโมหมุสลจิตที่สัมปยุตตด้วย วิจิกิจฉา ๑ ดวง

พระสกทาคามี ไม่ได้ประทานอกุลสลจิตที่เหลือนั้นเป็น สมุจเฉท เพิ่มขึ้นอีก เป็นแต่ได้กระทำให้อกุลสลที่เหลือนั้นเบาบางลง ซึ่งเรียกว่า ตนุกรปทาน

พระอนาคามี ประทานโทสมุสลจิตทั้ง ๒ ดวงลงได้อีก พระอรหันต์ ประทานอกุลสลจิตที่เหลืออีก ๕ ดวง คือ โลกมุสลจิตที่เป็นทวิภูคตสัมปยุตต ๔ ดวง และโมหมุสลจิตที่เป็นอุทัจจสัมปยุตต อีก ๑ ดวง

กล่าวโดยอกุลสลกรรมบถ ๑๐

พระโสดาบัน ประทาน ปาณาติปาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉฉาจาร มุสาวาท และมิฉฉาปฏิญญิต พระสกทาคามี ไม่ได้ประทานอกุลสลกรรมบถ ที่เหลือนั้นเป็น สมุจเฉทเพิ่มขึ้นอีกเป็นแต่ได้กระทำอกุลสลกรรมบถ ที่เหลือนั้นให้เบาบางลงไป ซึ่งเรียกว่า ตนุกรปทาน

พระอนาคามี ประทาน ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา และพยาบาท ลงได้อีก

พระอรหันต์ ประทานอกุลสลกรรมบถที่เหลืออีก ๒ คือ สัมผัสปลาล และ อภิขณา

กล่าวโดยสังโยชน์ ๑๐

	ตามนัยแห่งพระอภิธรรม	ตามนัยแห่งพระสูตร
พระโสดาบัน ประทาน	ทวิภูคตสังโยชน์ สีลัพพตปรามาส วิจิกิจฉาสังโยชน์ อิสสาสังโยชน์ มัจฉริยสังโยชน์	ทวิภูคตสังโยชน์ สีลัพพตปรามาส วิจิกิจฉาสังโยชน์
พระอนาคามี ประทาน	กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์	กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์
พระอรหันต์ ประทาน	ภวราคสังโยชน์ มานสังโยชน์ อวิชชาสังโยชน์	รูปราคสังโยชน์ อรูปราคสังโยชน์ มานสังโยชน์ อูจัจจสังโยชน์ อวิชชาสังโยชน์

ส่วนพระสกทาคามี ไม่ได้ประทานสังโยชน์ที่เหลือจากพระโสดาบันนั้นเป็นสมุจเฉทเพิ่มขึ้นอีก เป็นแต่ได้กระทำให้สังโยชน์ที่เหลือนั้นเบาบางลง อย่างที่เรียกว่า ตนุกรปทาน

ฉานลาภบุคคลเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

๑. ฉาน แปลว่า การเพ่งอารมณ์ การเพ่งอารมณ์มี ๒ ประการ ซึ่งอัฐสุธาณีอรรถกถา แสดงว่า ฉานนตฺติ ทูริฉิ ฉานํ อารมฺมณฺุปนฺนิชฺฌานํ ลกฺขณฺุปนฺนิชฺฌานนฺตฺติ

อันว่า ฌาน นั้นมี ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน อย่างหนึ่ง และลักขณูปนิชฌาน อีกอย่างหนึ่ง

ตตถ อภฺรฺรฺ สฺมาปตฺตํ โย ปฺรฺหฺมวິกฺกิตฺตํ อารมฺมณูปนิชฌานนฺติ สงฺขยํ คตฺตา ในฌาน ๒ อย่างนั้น สมาบัติ ๘ จัดเข้าใน อารัมมณูปนิชฌาน เพราะเป็นผู้เข้าไปเพ่งซึ่งอารมณ์ มี ปฐวีกสิณ เป็นต้น

วิปัสสนาณคฺคผลานิ ปน ลกฺขณูปนิชฌานํ นาม แต่ว่า วิปัสสนาญาณ มรรคญาณ ผลญาณ ทั้ง ๓ นี้ ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน

ตตถ วิปัสสนาอนิจฺจาทิลกฺขณสฺส อุปนิชฌานโต ลกฺขณูปนิชฌาน ในฌานทั้ง ๓ นั้น วิปัสสนาญาณ ที่ได้ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปกำหนดรู้แจ้งไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น

วิปัสสนาย กตฺถกฺกจฺจสฺส มคฺเคน อิชฌนโต มคฺโต ลกฺขณูปนิชฌาน มรรคญาณที่ได้ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะเป็นผู้ทำให้กิจที่รู้แจ้งไตรลักษณ์ของวิปัสสนาญาณสำเร็จลง

ผลํ ปน นิโรธสจฺจํ ตถลกฺขณํ อุปนิชฌายตฺติ ลกฺขณูปนิชฌานํ นาม ส่วนผลญาณ ที่ได้ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปรู้แจ้งลักษณะอันแท้จริงของนิโรธสัจจ

๒. มีอธิบายความแตกต่างกันระหว่าง อารัมมณูปนิชฌาน กับลักขณูปนิชฌาน เพื่อให้เข้าใจง่าย ๆ ดังนี้ คือ

กล่าวโดยอารมณ์ อารัมมณูปนิชฌาน มีสมถกรรมฐาน เช่น ปฐวีกสิณ คือ บัญญัติ เป็นต้น เป็นอารมณ์ ส่วนลักขณูปนิชฌานนั้น วิปัสสนาญาณ มีวิปัสสนากรรมฐาน คือ รูปนาม ไตรลักษณ์ สังขตธรรมเป็นอารมณ์ มรรคญาณ ผลญาณมีสังขตธรรม คือนิพพาน เป็นอารมณ์

กล่าวโดยองค์ธรรม อารัมมณูปนิชฌาน มีวิตก วิจาร์ ปิติ เวทนา เอกัคคตา ที่ประกอบกับมหัคคตมานทั้ง ๙ เป็นองค์ธรรม ส่วน ลักขณูปนิชฌาน ก็มี วิตก วิจาร์ ปิติ เวทนา เอกัคคตา ที่ประกอบกับมหากุสลจิต มรรคจิต ผลจิต เป็นองค์ธรรม

๓. ผู้บรรลุมรรค ผล นิพพาน นั้นมีอยู่ ๒ จำพวกด้วยกัน คือ สุขขวิปัสสกจำพวกหนึ่ง และ ฌานลาภีบุคคลอีกจำพวกหนึ่ง

สุขขวิปัสสกบุคคล นั้น เป็นผู้มีวิปัสสนาญาณอันแห่งแล้งจากโลกียฌาน คือ พระอริยบุคคล จำพวกนี้ไม่ได้เจริญสมถภาวนาจนเกิดฌานจิตมาก่อนเลย เริ่มเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างเดียวจนเป็นพระอริยบุคคล

ฌานลาภีบุคคล นั้น หมายถึงผู้ที่ได้เจริญสมถภาวนาจนเกิดฌานจิต มีปฐมฌานเป็นต้นมาก่อนแล้ว เป็นฌานลาภีบุคคลมาแล้ว จึงได้มาเจริญวิปัสสนาภาวนาอีก จนเป็นพระอริยบุคคล

๔. ที่จะกล่าวต่อไปนี้ ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า ผู้ที่ได้ฌานแล้ว มาเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างไร จึงได้เป็นพระอริยบุคคล

๕. ฌานลาภีบุคคล ที่บำเพ็ญเพียรเจริญวิปัสสนาภาวนา จนเกิดมรรคจิต ผลจิตนั้น มีวิธีที่เจริญภาวนาเป็น ๓ วิธี คือ

ก. ปาทกฌานวาท หมายถึง ถ้อยการเข้าฌานที่เป็นบาทเบื้องต้นแห่งการเจริญภาวนานั้น เป็นสำคัญ

ข. สัมมสติฌานวาท หมายถึง ถ้อยการพิจารณาฌานเป็นสำคัญ

ค. บุคคลัชฌายสยวาท หมายถึง ถือความประสงค์ของฉานลาภีผู้เจริญภาวนานั้นเป็นสำคัญ

๖. ปาทกฉานวาท คือ ก่อนที่ฉานลาภีบุคคลจะเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น ได้เข้าฉานก่อน จะเป็นฉานชั้นใดก็ได้แล้วแต่ ทั้งนี้เพื่อให้สมาธิมีกำลังดีขึ้น ฉานที่เข้าก่อนนี้เรียกว่า ปาทกฉาน เมื่อออกจากปาทกฉาน ก็พิจารณารูปนามต่อไปจนแจ้งไตรลักษณ์ และบรรลุถึงมรรคถึงผล ข้อที่สำคัญที่ปาทกฉาน ถ้าเข้าปฐมฉานเป็นปาทกฉาน มรรคจิตผลจิตที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกนี้ก็เรียกว่าปฐมฉานโสตาปัตติ มรรคปฐมฉานโสตาปัตติผลสำเร็จเป็นปฐมฉานโสตาบันบุคคล

ถ้าเข้าทุติยฉาน ตติยฉาน จตุตถฉาน หรือ ปัญจฉาน เป็นปาทกฉาน มรรคจิตที่เกิดขึ้นเป็นปฐมมรรค ก็เรียกไปตามขั้นของฉาน เช่น ทุติยฉานโสตาปัตติมรรค ตติยฉานโสตาปัตติมรรค เป็นต้น ทำนองเดียวกับปฐมฉานโสตาปัตติมรรคจิตนั้น แม้มรรคจิตผลจิตเบื้องสูง คือ สกทาคามีมรรค-ผล อนาคามีมรรค-ผล อรหัตตมรรค-ผล ก็เป็นไปในทำนองเดียวกับปฐมมรรคจิตดังกล่าวแล้วนี้แหละ ข้อสำคัญถือนั้นที่เป็นปาทกฉานนั้นเป็นใหญ่ เมื่อออกจากปาทกฉานแล้ว จะพิจารณาองค์ฉานโดยความจริง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาก็ได้ หรือจะพิจารณาสังขารธรรม รูปนามที่นอกจากองค์ฉาน โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ได้ เพราะถือนั้นเป็นบาทเบื้องต้นนั้นเป็นใหญ่เป็นสำคัญ

๗. สัมมสิตฉานวาท คือ ฉานลาภีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนานั้น พิจารณาฉาน ที่ตนเคยได้มาแล้ว จะเป็นฉานชั้นใดก็ตาม พิจารณาฉานนั้น โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จะเข้าฉานก่อนก็ได้ หรือจะไม่เข้าฉานก่อนก็ได้ ไม่ถือการเข้าฉานเป็นสำคัญ แต่ถือการพิจารณาฉานนั้นเป็นใหญ่ เช่น เข้าปัญจฉาน ครั้นเวลาที่พิจารณาโดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น มาพิจารณาปฐมฉาน มรรคจิตที่เกิดขึ้นก็เป็นปฐมฉานมรรคจิต หาใช่ปัญจฉานมรรคจิตไม่ โดยทำนองเดียวกัน เวลาเข้านั้นเข้าทุติยฉาน แต่เวลาพิจารณากลับไปพิจารณาจตุตถฉาน มรรคจิตที่เกิดขึ้นก็เป็น จตุตถฉานมรรคจิต

๘. บุคคลัชฌายสยวาท มุ่งหมายถึง ความปรารถนา ความประสงค์ ความปรารถนา ของฉานลาภีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนานั้นเป็นใหญ่เป็นสำคัญ เช่น ปรารถนาคติฉานมรรคจิต ก็จะต้องเจริญภาวนาอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๒ อย่างนี้ คือ

ก. ต้องเข้าตติยฉาน ซึ่งเป็นขั้นที่ตรงตามความประสงค์ของตน เมื่อออกจากตติยฉานแล้ว จะพิจารณารูปนามที่เป็นกามธรรม โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาก็ได้

ข. จะไม่เข้า ตติยฉาน ก็ได้ แต่ต้องพิจารณาองค์ฉานของตติยฉาน โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จึงจะตรงกับขั้นที่ตนปรารถนา พิจารณาไปจนมรรคจิตเกิด มรรคจิตนั้นก็เป็น ตติยฉานมรรคจิต

๙. คัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้กล่าวถึงเรื่อง อริยมรรค ประกอบด้วยกำลัง ๒ ประการไว้ว่า ที่นี้จะจำแนกในพระสมายโศคะ คือ พระอริยมรรค อันประกอบด้วยกำลัง ๒ ประการ จึงออกจาก นิमित และปวัตติได้ กำลัง ๒ ประการนั้น คือ พระสมถะ ๑ และพระวิปัสสนา ๑ สมถะนั้นคือ สมาธิวิปัสสนาผลนั้นคือ ปัญญา ขณะเมื่อพระโลกุตตรมรรคญาณบังเกิดนั้น พระสมถะกับพระวิปัสสนา มีกำลังเสมอกัน จะยิ่งหย่อนกว่ากันอย่างไรโลกียภาวนา หาบมิได้ แท้จริงกาลเมื่อพระโยคาวจรเจ้า จำริญโลกียสมาบัติทั้ง ๘ นั้น ยิ่งด้วยกำลังพระสมถะ กาลเมื่อพิจารณาสังขารธรรมด้วยอนิจจานุปัสสนา เป็นอาทินั้น ยิ่งด้วยกำลังพระวิปัสสนา ครั้นถึงขณะเมื่อพระอริยมรรคญาณบังเกิดนั้น กำลัง ๒ ประการ มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นเอกรส มีกิจเสมอกัน เหตุสภาวะบมิได้ล่วงซึ่งกัน เหตุตั้งนั้น อันว่ากิริยาอันประกอบด้วย ผละทั้ง ๒ ประการ ก็มีในพระอริยมรรคญาณทั้ง ๔ ด้วยประการฉะนี้

๑๐. ขอย้อนกลับมากล่าวถึงสุขขวิปัสสกบุคคล ผู้มีวิปัสสนาญาณอันแห่งแล้งจากโลภียณาน เป็นผู้ที่ไม่เคยได้เจริญสมถภาวนาจนบรรลุถึงฉานธรรมเลย บุคคลจำพวกนี้เวลาเจริญวิปัสสนาภาวนา จึงไม่สามารถกำหนดเพ่งฌานได้ ได้แต่กำหนดเพ่งรูปนามที่เป็นกามธรรมเพียงอย่างเดียว ถึงกระนั้นเมื่อ มรรคจิตเกิดขึ้น ก็ย่อม บริบูรณ์ และพร้อมมูล ด้วยองค์ฌานทั้ง ๕ เหตุนี้จึงจัดว่าเป็น ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิตเสมอไป สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค อรหัตตมรรค ของสุขขวิปัสสกบุคคล ก็จัดเข้าเป็น ปฐมฌานด้วยกันทั้งสิ้น

ดังมีหลักฐานใน อัญญาสาลินีอรรถกถา แสดงไว้ว่า **วิปัสสนานิยามเนน สุขขวิปัสสกสสุ อูปปน นมคโคปิ ปฐมฌานานิโก โหติ ฯ** ตามธรรมเนียมของวิปัสสนา มีหลักอยู่ว่า มรรคที่เกิดขึ้นแก่ผู้ที่เจริญ วิปัสสนาภาวนาล้วนๆ ก็ย่อมประกอบด้วยปฐมฌาน

๑๑. พระอริยที่เป็นสุขขวิปัสสกบุคคล เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า **ปัญญาวิมุตติ** นั้นมีจำนวน มากกว่า พระอริยที่เป็นฉานลาภีบุคคล เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า **เจโตวิมุตติ** นั้นมากมาย ดังใน สังยุตตพระ บาลี แสดงไว้ว่า **อิเมสํ ทิ สาริปุตฺต ปญฺจนํ ภิกฺขุสฺตานํ สญฺญิ ภิกฺขุ เตวิชชา สญฺญิ ภิกฺขุ ฉหาภิญญา สญฺญิ ภิกฺขุ อุกฺโกตภาควิมุตฺตา อถ อิตเร ปญญาวิมุตฺตา** ดูกร สาริปุตฺร ในพระภิกษุ ๕๐๐ องค์, ๖๐ องค์ เป็นเทววิชชบุคคล, ๖๐ องค์เป็นฉหาภิญญาบุคคล, ๖๐ องค์เป็นอุกโกตภาควิมุตติบุคคล เหลื่อนอกนั้น ทั้งหมดเป็นปัญญาวิมุตติบุคคล ดังนั้นจึงได้กล่าวว่า ผู้ที่ก้าวขึ้นสู่มรรคผลเพราะเห็นอนิจจัง และเพราะ เห็นอนัตตตามีมากกว่าผู้ที่เห็นทุกขัง เพราะผู้ที่เห็นทุกขังเป็นผู้ที่บุพพาธิการแต่ปางก่อนยังด้วยสมาธิ

เทววิชชบุคคล หมายถึง พระอรหันต์ผู้มีวิชา ๓ คือ บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ทิพพจักขุญาณ และ อาสวักขยญาณ

ฉหาภิญญาบุคคล หมายถึง พระอรหันต์ ผู้มีอภิญญา หรือ วิชา ๖ คือ บุพเพนิวาสานุสสติ ญาณ ทิพพจักขุญาณ อาสวักขยญาณ เจโตปริยญาณ ทิพพโสตญาณ และอิทธิวิธญาณ

อุกโกตภาควิมุตติบุคคล หมายถึง พระอรหันต์ ผู้เป็นฉานลาภีบุคคลด้วย คือ มีฌานด้วย บ้าง ก็เรียกว่าเจโตวิมุตติบุคคล

ปัญญาวิมุตติบุคคล หมายถึง สุขขวิปัสสกพระอรหันต์ คือ พระอรหันต์ผู้แห่งแล้งจากฌาน ผู้ไม่ได้ฌาน

ญาณ ๑๖ วิสุทธิตี ๗ ปรับเข้ากันได้ดังนี้

สีลวิสุทธิ จตุปาริสุทธิสีล	๑. ปาฏิโมกขสังวรสีล ให้ตั้งอยู่ในสีล ๒. อินทริยสังวรสีล สำรวมระวังอินทริยทั้ง ๖ ๓. อาชีวปาริสุทธิสีล มีความเป็นอยู่โดยบริสุทธิ์ ๔. ปัจจัยสันนิสสิตสีล พิจารณา ก่อนบริโภค
จิตตวิสุทธิ	ขณิกสมาธิ ไม่เผลอไปจากปัจจุบันธรรม
ทิฏฐิวินิสุทธิ	นามรูปปริจเฉทญาณ กำหนดแจ้งในรูปและนาม ละ สักกายทิฏฐิ เห็นผิดว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นญาติปริยญา
กังขาวิตรณวิสุทธิ	ปัจจัยปริคคทญาณ รู้แจ้งปัจจัยแห่งรูปและนาม ละ อเหตุกทิฏฐิ เห็นผิดว่าไม่มีเหตุ ละ วิสมเหตุกทิฏฐิ ยึดในเหตุที่ไม่เหมาะสม ละ กังขามลทิฏฐิ หม่นหมองเพราะสงสัย เป็น ญาติปริยญา
มรรคามรรคญาณทัสสนวิสุทธิ	สัมมตสนญาณ เห็นความเกิดของรูปนาม

บทที่ ๖ ญาณ มรรค ผล นิพพาน

	<p>ละสมุหทัยคะหาหะ การยึดเรา ยึดเขา เป็น ญาตปริยญา ตรุณอุทัยัพพญาณ เห็นทั้งความเกิดและความดับของรูปนาม แต่ยังมีวิปัสสนูปกิเลสสามารถบวณอยู่ ละ อมัคเคมรรคสัจญา สัจญาที่เข้าใจผิดเป็น ตีรณปริยญา</p>
ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ	<p>พลวอุทัยัพพญาณ เห็นทั้งความเกิดและความดับของรูปและนาม โดยปราศจากวิปัสสนูปกิเลสแล้ว ละ อุกเฉททิฏฐิ เห็นผิดว่าตายแล้วสูญ เป็น ตีรณปริยญา ภังคญาณ เห็นแต่ความดับของรูปนาม ละ สัสสตทิฏฐิ เห็นผิดว่าเที่ยง เป็น ปหานปริยญา ภยญาณ เกิดปัญญาารู้แจ้งว่า รูปและนามนี้เป็นภัย ละ สกเยอภยสัจญา สัจญาที่ไม่แจ้งในภัย เป็น ปหานปริยญา อาทินวญาณ เกิดปัญญาารู้แจ้งว่า รูปและนามนี้เป็นโทษ ละ อัสสาทสัจญา สัจญาที่ยินดี เป็น ปหานปริยญา นิพพิทาญาณ เกิดปัญญาเบื่อหน่ายในรูปนาม ละ อภิริตติสัจญา สัจญาที่เพลิดเพลิน เป็น ปหานปริยญา มญฺญจิตฺตมยตาญาณ ออกจากพันจากรูปนาม ละ อมฺญฺจิตฺตคามภาวะ การข้องอยู่ในกาม เป็น ปหานปริยญา ปฏิสังขญาณ หาอุบายที่จะให้พ้นจากรูปนาม ละ อปฏิสังขาน การยึดโดยไม่ไตร่ตรอง เป็น ปหานปริยญา สังขารุเบกขาญาณ วางเฉยต่อรูปนาม ละ อนุเปกขณะ การยึดโดยไม่วางเฉย เป็น ปหานปริยญา อนุโลมญาณ คล้อยตามให้เห็นอริยสัจจ ละ สัจจปฏิโลมคาหะ การยึดโดยไม่คล้อยตามสัจจจะเป็น ปหานปริยญา</p>
จัดเป็นปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ โดยปริยาย	โคตรภูญาณ ปัญญาแจ้งในพระนิพพาน เป็น ปหานปริยญา
ญาณทัสสนวิสุทธิ	มรรคญาณ ปหานกิเลสเป็นสมุจเฉท เป็น ปหานปริยญา
จัดเป็น ญาณทัสสนวิสุทธิ โดยอนุโลม	ผลญาณ เสวยอารมณ์พระนิพพานตามมรรค ปัจจเวกขณญาณ พิจารณามรรคผล นิพพาน และกิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่ยังคงเหลือ

บทที่ ๖ ญาณ มรรค ผล นิพพาน

วิปัสสนาญาณ๑๖	วิสุทธิ ๗	อารมณ์	ปริญญากิจ
๑.นามรูปปริจเฉทญาณ	ทวิภูตวิสุทธิ	รูปนามเป็นอารมณ์	ญาณปริญาณ
๒.ปัจจัยปริคคหญาณ	กังขาวิตรณวิสุทธิ	รูปนามเป็นอารมณ์	ญาณปริญาณ
๓.สัมมสนญาณ	มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	รูปนามเป็นอารมณ์	ญาณปริญาณ
๔.อุท্থัพพญาณ	มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	มีไตรลักษณ์ในรูปนามเป็นอารมณ์	ตริณปริญาณ
๕.กังคญาณ	ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	มีไตรลักษณ์ในรูปนามเป็นอารมณ์	ปทานปริญาณ
๖.ภยญาณ	ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	มีไตรลักษณ์ในรูปนามเป็นอารมณ์	ปทานปริญาณ
๗.อาทีนญาณ	ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	มีไตรลักษณ์ในรูปนามเป็นอารมณ์	ปทานปริญาณ
๘.นิพพิทาญาณ	ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	มีไตรลักษณ์ในรูปนามเป็นอารมณ์	ปทานปริญาณ
๙.มฺหุจิตุกัมมตาญาณ	ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	มีไตรลักษณ์ในรูปนามเป็นอารมณ์	ปทานปริญาณ
๑๐.ปฏิสังขญาณ	ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	มีไตรลักษณ์ในรูปนามเป็นอารมณ์	ปทานปริญาณ
๑๑.สังขารุเปกขญาณ	ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	มีไตรลักษณ์ในรูปนามเป็นอารมณ์	ปทานปริญาณ
๑๒.อนุโลมญาณ	ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	มีไตรลักษณ์ในรูปนามเป็นอารมณ์	ปทานปริญาณ
๑๓.โคตรภูญาณ	ญาณทัสสนวิสุทธิ	มีนิพพานเป็นอารมณ์	ปทานปริญาณ
๑๔.มัคคญาณ	ญาณทัสสนวิสุทธิ	มีนิพพานเป็นอารมณ์	ปทานปริญาณ
๑๕.ผลญาณ	ญาณทัสสนวิสุทธิ	มีนิพพานเป็นอารมณ์	ปทานปริญาณ
๑๖.ปัจจเวกขณญาณ	ญาณทัสสนวิสุทธิ	มีนิพพานเป็นอารมณ์	ปทานปริญาณ

ตาราง เปรียบเทียบญาณ ๑๖ วิสุทธิ ๗ และอารมณ์ปริญญากิจ^{๑๕๐}

จากตารางที่แสดงการเปรียบเทียบวิปัสสนาญาณ ๑๖ กับวิสุทธิ ๗ นั้น เป็นการจำแนกแจกธรรม ที่จัดแสดงเน้นว่าญาณใดในโสฬสญาณทั้ง ๑๖ ข้างต้น ที่จัดเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาหรือการปฏิบัติวิธีการเรื่องปัญญาในการดับทุกข์ ซึ่งได้จำแนกตั้งแต่ญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ จนถึงญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ รวม ๑๐ ญาณนี้ เรียกว่า วิปัสสนาญาณ เพราะสัมมสนญาณนั้นเริ่มเห็นไตรลักษณ์แล้วบางแห่งก็จัดว่า วิปัสสนาญาณ มีเพียง ๙ คือนับตั้งแต่ญาณที่ ๔ อุท্থัพพญาณ จนถึงญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ เพราะอุท্থัพพญาณเป็นญาณแรกที่อยู่เห็นไตรลักษณ์ด้วยปัญญาชนิดที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญา

^{๑๕๐} ดูรายละเอียดใน **วิปัสสนาบัญ เล่ม ๒** โดยพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสะยาตอ) พระพรหมโมลี ตรวจชำระ พระคันธสารากวีวงศ์ แปลและเรียบเรียง พิมพ์ครั้งที่ ๑ กรุงเทพฯ: หจก. ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด. และแนะนำแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนา วิสุทธิ ๗ โดยอุบาสิกาแนบ มหานิรานนท์. พิมพ์ครั้งที่ ๖ กรุงเทพฯ: หจก.ทิพย์วิสุทธิ.

๖.๒ ปริยญา ๓

ปริยญา หมายถึง ปัญญาเป็นเครื่องรู้ ในสัทธัมมปกาสินีอรรถกถาขุททกนิกาย ปุณฺณสุมิตฺตมรรค ท่านกล่าวว่า ปริยญา มาจาก ปัญญา เพราะท่านอธิบายว่ามาจาก ปริ ศัพท์ ที่แปลว่า ซึมซาบไปรอบ คือ ความรู้ที่ซึมซาบไปด้วยสามารถแห่งสามัญญลักษณะมีอนิจลักษณะเป็นต้น หรือด้วยสามารถแห่งการเข้าถึงกิจของตน^{๑๕๑}

ปริยญา ๓^{๑๕๒} แปลว่า การกำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจ หมายถึง การทำความเข้าใจสิ่งต่างๆ โดยครบถ้วน หรือรอบด้าน แบ่งเป็น ๓ ชั้นคือ^{๑๕๓}

๑. ญาณปริยญา กำหนดรู้ ขั้นรู้จัก คือ รู้ตามสภาวะลักษณะ ได้แก่รู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้นตามสภาวะของมัน เช่น รู้ว่านี่คือเวทนา เวทนาคือ สิ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ นี่คือสัญญา สัญญา คือ สิ่งที่มีลักษณะกำหนดได้หมายรู้ ดังนี้เป็นต้น (รู้ว่าเป็นอะไร)

๒. ตีรณปริยญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือ รู้ด้วยปัญญาที่ยังลึกซึ้งไปถึงสามัญญลักษณะ ได้แก่ รู้ถึงการที่สิ่งนั้นๆ เป็นไปตามกฎธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่นว่า เวทนาและสัญญานั้น ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ไม่ใช่ตัวตนเป็นต้น (รู้ว่าเป็นอย่างไร)

๓. ปหานปริยญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ รู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติด เป็นอิสระจากสิ่งนั้นๆ ได้ ไม่เกิดความผูกพันหลงใหล ทำให้วางใจวางท่าที และปฏิบัติต่อสิ่งต่างๆ ได้ถูกต้อง เช่น เมื่อรู้ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วก็จะนิจจสัญญาเป็นต้นในสิ่งนั้นๆ ได้ (รู้ว่าจะทำอย่างไร)

ดังนั้น ปริยญา ๓ ถ้าหากจะเริ่มนับลำดับญาณตั้งแต่ ญาณปริยญา คือ รู้จักสภาวะ ญาณที่ ๑ นามรูปปริเฉทญาณถึง ปจจยปริคคญาณ ถ้าหากเทียบวิสุทธิก็คือ เริ่มจาก ทิฏฐิวิสุทธิถึงกังขาวิตรณวิสุทธิ เป็นจุดเริ่มต้น

ตีรณปริยญา คือรู้สามัญญลักษณะ หรือหยั่งรู้ถึงไตรลักษณ์ วิสุทธิข้อที่ ๕ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ อุทฺยัพพญาณนุปัสสนา หรือเรียกอีกอย่างว่า ตรุณวิปัสสนาญาณ (วิปัสสนาญาณอ่อนๆ)

ปหานปริยญา คือ รู้ถึงขั้นละความหลงผิด ถอนตัวเป็นอิสระได้ วิสุทธิข้อที่ ๖ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอดด้วยอำนาจวิปัสสนาญาณ ๘ กับวิปัสสนาญาณ ๙ คือเริ่มตั้งแต่ อุทฺยัพพญาณถึง โคตรภูญาณ

ส่วนญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ คือความรู้ในอริมรรค ๔ หรือมรรคญาณ ๑๔ และผลญาณ ๑๕ ก็เกิดขึ้นในลำดับถัดไปตามขั้นของความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้น อันเป็นการบรรลุจุดหมายสูงสุดแห่งวิสุทธิหรือไตรสิกขา ในการปฏิบัติธรรมก็อาศัยปริยญาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา^{๑๕๔} ซึ่งเป็นการปฏิบัติควรกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบัน^{๑๕๕} หรือการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ลำดับจากนั้นจะเกิดอนุโลมญาณ^{๑๕๖} และโคตรภูญาณ^{๑๕๗} ต่อจากนั้นก็เกิดมรรคญาณ^{๑๕๘} ผลญาณ เมื่อ

^{๑๕๑} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๒๑/๙๒.

^{๑๕๒} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๖๒,๖๖,๘๒๖/๔๘-๕๑,๔๐๖.; พ.จ. (ไทย) ๓๐/๓๑๗,๓๒๓/๑๒๑-๑๒๓, พ.อ. (ไทย) ๔๕/๖/๕๐,๓๓-๓๗,๙๔-๙๖,๓๔๔,๕๘๔,๖๕๑, พ.ปฏิ.อ. (ไทย) ๖๘/๒๐.

^{๑๕๓} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๖๒/๖๐., วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒๓๐.

^{๑๕๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๐ - ๑๓๙.

^{๑๕๕} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๓๙ - ๑๕๒.

^{๑๕๖} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๔๗ - ๓๕๖.

^{๑๕๗} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๕๙ - ๓๖๐.

^{๑๕๘} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๖๓ - ๓๘๐.

กำหนดต่อไปอีก พิจารณากิเลสที่ละแล้ว และที่ยังเหลืออยู่พิจารณานิพพาน (เว้นพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่) เรียกอีกชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ^{๑๕๙} (๑๖) ซึ่งเป็นอันจบ กระบวนการ บรรลุ มรรคผลนิพพาน

เพราะฉะนั้น การศึกษาปริยญา ๓ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาหลักสติปัฏฐาน ๔ เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ก็อาศัยข้อมูลขั้นปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อุนฎีกา และคัมภีร์ปกรณ์วิเสสต่างๆ มีคัมภีร์วิสุทธิมรรค เนตติฎิปปนิเป็นต้น ก็อาศัยข้อมูลเหล่านี้ไว้เป็นพื้นฐาน เพื่อจะนำเป็นหลักในการวิเคราะห์สภาวะธรรม นำไปเป็นแนวทางแห่งการปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง ให้มีความสอดคล้องกับหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เพื่อจรจรโลงไว้ซึ่งหลักธรรม คำสอน ปฏิบัติตามพระธรรมและวินัยอันมีไตรสิกขา ๓ และปริยญา ๓ ซึ่งมีอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เอามาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อผู้ปฏิบัติเอง และบุคคลที่ศึกษาค้นคว้า เอาไปแนะนำ และปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง ตามหลักการกระบวนการ วิธีแห่งหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เพื่อความเจริญมั่นคงในทางพระพุทธศาสนาสืบต่อไป

ความหมาย

ญาณปริยญา หมายถึง กำหนดรู้ด้วยให้เป็นสิ่งอันควรรู้แล้ว, กำหนดขั้นรู้จัก, กำหนดรู้ตามสภาวะลักษณะ คือ ทำความรู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้นโดยตรง พอให้ชื่อว่าได้เป็นอันรู้จักสิ่งนั้นแล้ว เช่นรู้ว่านี่คือเวทนา เวทนาคือสิ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ เป็นต้น

ตรีนปริยญา หมายถึง กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา, กำหนดรู้ขั้นพิจารณา, กำหนดรู้โดยสามัญลักษณะ คือ ทำความรู้จักสิ่งนั้นพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่นเวทนาไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ไม่ใช่ตัวตนไม่ใช่ตน เป็นต้น

ปหานปริยญา หมายถึง กำหนดรู้ด้วยการละ, กำหนดรู้ถึงขั้นละได้, กำหนดรู้โดยตัดทางมิให้ฉันทราคะเกิดมีในสิ่งนั้น คือ รู้ว่าสิ่งนั้นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาแล้ว ละนิจจสัญญาเป็นต้น ในสิ่งนั้นเสียได้^{๑๖๐}

ปริยญา^{๑๖๑} ๓ นี้ เป็นโลกียะ มีชั้น ๕ เป็นอารมณ์ เป็นกิจในอริยสัจจข้อที่ ๑ คือทุกข์แต่ในทางปฏิบัติจัดเข้าในวิสุทธิข้อ ๓ ถึง ๖ คือตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณถึง ปัจจยปริคคญาณ เป็นภูมิแห่งญาณตั้งแต่กลาปสัมมสนญาณถึงอุทยัพพยานุปัสสนา เป็นภูมิแห่งตรีนปริยญา ตั้งแต่ ภังคานุปัสสนาขึ้นไป เป็นภูมิแห่งปหานปริยญา

ปริยญาทั้ง ๓ ดังที่กล่าวนี้ ญาณปริยญาอย่างเดียวที่พระโยคีได้ปฏิบัติบรรลุแล้วมีอยู่ ส่วนตรีนปริยญาและปหานปริยญา ก็สามารถบรรลุได้ด้วยเพราะ สังขารปริเฉทและปัจจยปริคคญาณสำเร็จได้ เมื่อมีการเจริญสติเข้าสู่การปฏิบัติที่ถูกทาง กำหนดอย่างต่อเนื่องตรีนปริยญา และปหานปริยญาก็จะเกิดขึ้นตามลำดับ ของสภาวะธรรมชั้นสูงๆ ต่อไป

ในบาลีสัมมณญาณ ได้กล่าวว่า ปัญญาที่กำหนดโดยสังเขปธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีตอนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่าสัมมสนญาณ (ญาณในการพิจารณา) ชื่อว่ารูปในอดีต ปัจจุบันและอนาคต

^{๑๕๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๓๖๑-๓๖๔.

^{๑๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๙๒.

^{๑๖๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต.), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, ข้อ ๙๑. หน้า ๑๑๒. ดูรายละเอียดใน ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕๕-๖๒/๖๒-๖๙.

รูปใกล้รูปไกลที่เกิดขึ้นเพราะ อวิชชาเป็นบ่อเกิด แต่เมื่อโยคีมีการกำหนด ก็สามารถดับสังขารได้ ดับอวิชชาได้ ความรู้ย่อมเกิดขึ้นชื่อว่า ญาณ เพราะอรรถ รู้ได้ ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า รู้ทั่ว เหตุนี้จึงกล่าวว่ ปัญญาในอันกำหนดโดยสังเขปธรรมทั้งหลาย

กล่าวถึงเรื่องกิจ ๔ มีปัญญาเป็นต้น ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในกัจจกัณฐกสูตรว่า ปัญญา มี ๓ อย่าง ต่างกันโดยชื่อ แต่โดยความหมายนัยเดียวกัน แต่จะแปลตรงที่

ญาณปัญญา ความกำหนดรู้ที่แสดงไว้ว่า อภิญญาปัญญา (ปัญญารู้ถึงอภิญญาธรรม) แปลว่า ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่พระโยคาวจรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งแล้ว ธรรมทั้งหลายนั้นก็เป็นที่ชื่อว่าเธอรู้แล้ว^{๑๖๒} หรือความรู้ยิ่งซึ่งนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยเป็นภูมิหนึ่งโดยเฉพาะแห่งญาณปัญญานั้น^{๑๖๓}

ศีรณปัญญา เป็นความกำหนดรู้ที่ท่านแสดงขึ้นต้นว่า “ปัญญาปัญญา (รู้ปัญญาธรรม) ชื่อว่าญาณ โดยอรรถว่าวิจารณ์^{๑๖๔}” เมื่อโยคีกำหนดรู้แล้วธรรมทั้งหลายนั้นๆ ก็เป็นอันชื่อว่า เธอวิจารณ์แล้วโดยพิสดารตามนัย (พระพุทธวจนะ)ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลายสิ่งทั้งปวงพึงกำหนดรู้ สิ่งทั้งปวงพึงกำหนดรู้เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นสิ่งทั้งปวงกำหนดรู้^{๑๖๕}” ชื่อว่า ศีรณปัญญา (รู้ด้วยการวิจารณ์)

ส่วนปหานปัญญานั้น (ปัญญารู้ละพหัตถ์พหุธรรม ชื่อว่าญาณ โดยอรรถว่าสละได้เป็นการกำหนดรู้ด้วยการละได้ตั้งแต่ภังคานุปัสสนา จนถึงมรรคญาณเป็นภูมิแห่งปหานปัญญาและปัญญาทั้ง ๓ เป็นกิจแห่งมรรคญาณด้วยกัน

ปัญญา ๓ สงเคราะห์เข้าในวิปัสสนาภูมิ ๖

วิปัสสนาภูมิ ๖	ปัญญา ๓ (Pariṅkā)		
	ญาณปัญญา	ศีรณปัญญา	ปหานปัญญา
(๑) ชั้น ๕ (Five Aggregates)	กำหนดขั้นรู้ในชั้น ๕ เป็นอารมณ์ เป็นภูมิวิปัสสนา	กำหนดพิจารณาชั้น ๕ อยู่ในไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ เป็นภูมิวิปัสสนา	กำหนดหยั่งรู้ถึงขั้น ๕ ละถอนความรู้สึกทำลายทิฐิวิปลาดได้
(๒) อายตนะ ๑๒ (Sense-Fields)	กำหนดขั้นรู้ในสิ่งที่มากระทบทางอายตนะ ๑๒ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา	ชั้นกำหนดพิจารณาเห็นอายตนะ ๑๒ เป็นพระไตรลักษณ์ เป็นภูมิวิปัสสนา	กำหนดขั้นละถอนอายตนะ ๑๒ การกำหนดรู้ขั้นละได้ถอนได้เป็นภูมิวิปัสสนา
(๓) ธาตุ ๑๘ (Elements)	กำหนดขั้นรู้สภาวะธาตุ ๑๘ เป็นอารมณ์เป็นภูมิวิปัสสนาฯ โดยความเป็นสภาวะธาตุนั้น	กำหนดพิจารณาธาตุ ๑๘ เห็นเป็นไตรลักษณ์เอาพิจารณาธาตุเป็นอารมณ์ภูมิวิปัสสนา	การกำหนดละถอนธาตุ ๑๘ ได้ ละได้เอามาเป็นอารมณ์ภูมิของวิปัสสนา กำหนดละได้
(๔) อินทรีย์ ๒๒ (Faculties)	กำหนดรู้ถึงความเป็นใหญ่ในอินทรีย์ ๒๒ เป็นภูมิของวิปัสสนา	การพิจารณาอินทรีย์ ๒๒ พระไตรลักษณ์ที่ปรากฏเป็นภูมิวิปัสสนา	การละกิเลสด้วยการกำหนดพิจารณาในอินทรีย์
(๕) สัจจะ ๔ (The Four Noble Truths)	ขั้นกำหนดรู้หรือริยสัจ ๔ เข้าใจหลักของทุกข์ควรกำหนดรู้	ขั้นกำหนดพิจารณาอริยสัจ ๔ ในไตรลักษณ์ที่ปรากฏเป็นภูมิ	การละกิเลสด้วยการกำหนดพิจารณาในอริยสัจ ๔

^{๑๖๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖.

^{๑๖๓} เรื่องเดียวกันหน้า ๒๕๗.; มหาภูติกถาอธิบายว่า เพราะไม่เป็นวิสัยแห่งปัญญาอื่น.

^{๑๖๔} เรื่องเดียวกันหน้า ๒๕๗.; ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒๘.

^{๑๖๕} เรื่องเดียวกันหน้า ๒๕๗.; ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๓.

บทที่ ๖ ญาณ มรรค ผล นิพพาน

(๖) ปฏิจจสมุปป บาท ๑๒ (TheDependent Origination)	กำหนดรู้ปฏิจจ- สมุปบาท ๑๒	การพิจารณาปฏิจจสมุปป บาท ๑๒ ด้วยพระไตร ลักษณ์ที่ปรากฏเป็นภูมิ	การละกิเลสด้วยการ กำหนดพิจารณา ในปฏิจจสมุปปบาท ๑๒
---	------------------------------	---	---

สรุป ปริญา ๓ สามารถสงเคราะห์เข้าในวิปัสสนาภูมิ ๖ ได้ โดยขั้นแรกมีการกำหนดรู้ใน
วิปัสสนาภูมิทั้งหมด โดยขั้นที่ ๒ โดยการกำหนดพิจารณาวิปัสสนาภูมิทั้งหมด และโดยขั้นที่ ๓ โดยการ
กำหนดเจริญสติกำหนดละ หรือถอนวิปัสสนาภูมิทั้งหมดออกเสียได้

กล่าวโดยสรุป คือ ปริญา ๓ นั้นเอง เพราะเป็นปัญญาที่สามารถกำหนดรู้ในวิปัสสนาภูมิ
ทั้ง ๖ อันจะเป็นแนวทางแห่งการปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ คือ มรรค ผล นิพพาน
เป็นเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

การสงเคราะห์ปริญา ๓ ในญาณ ๑๖

โสฬสญาณ (ญาณ ๑๖)	ปริญา ๓ Pariṅkā		
	ญาณปริญา	ศีรณปริญา	ปหานปริญา
๑) นามรูปปริจเฉท ญาณ	กำหนดรู้รูป-นาม(กาย + ใจ)	การพิจารณารูป – นาม อยู่ ในขอบเขตของไตรลักษณ์	การละรูป-นามด้วยการ กำหนดพิจารณานามรูป
๒) ปัจจัยปริคคห ญาณ	กำหนดรู้เหตุปัจจัยของ นาม-รูป	การพิจารณาเหตุปัจจัยของ นามรูปอยู่ในขอบเขตของ ไตรลักษณ์	การละเหตุปัจจัยของนามรูป ด้วยการกำหนดพิจารณา นามรูป
๓) สัมมสนญาณ	กำหนดรู้รูป-นามโดย ไตรลักษณ์	การพิจารณารูป-นามโดย ไตรลักษณ์	การละจากไตรลักษณ์ที่ ปรากฏตามเป็นจริงด้วยการ กำหนดพิจารณาไตรลักษณ์
๔) อุทยัพพญาณ	กำหนดรู้ความเกิดดับ แห่งรูปนาม	การพิจารณารูปนามที่เกิด ดับตามไตรลักษณ์	ขั้นกำหนดรู้แจ้งเบญจขันธ์ ย่อมละจากเบญจขันธ์
๕) ภัททญาณ	กำหนดรู้แจ้งเห็นความ ดับของสังขารทั้งปวง	การพิจารณาเห็นความดับ สังขารทั้งปวงอยู่ในไตร ลักษณ์	ขั้นกำหนดรู้แจ้งความดับ สังขารทั้งปวงย่อมละได้ถอน ได้
๖) ภยญาณ	กำหนดรู้แจ้งสังขารเป็น ของน่ากลัว	การพิจารณาเห็นสังขารที่ เป็นไตรลักษณ์เป็นของน่า กลัว	ขั้นกำหนดรู้พิจารณาสังขาร ย่อมละสังขารได้
๗) อาทีนวญาณ	กำหนดเห็นสังขารที่น่า กลัวเป็นโทษ	การพิจารณาเห็นโทษของ สังขารอยู่ในไตรลักษณ์	ย่อมละสังขารที่เป็นโทษ
๘) นิพพิทาญาณ	กำหนดสังขารเป็นสิ่งที่ เบื่อหน่าย	การพิจารณาเห็นความเบื่อ หน่ายสังขารอยู่ในไตร ลักษณ์	ละความเบื่อหน่ายคลาย ความยึดมั่นในสังขาร
๙) มุญจितุกัมมตา ญาณ	กำหนดทางหนีไปจาก สังขาร	การพิจารณาทางพ้นจาก สังขารด้วยไตรลักษณ์	การหาทางละจากสังขาร
๑๐) ปฏิสังขญาณ	กำหนดพิจารณาสังขาร	การพิจารณารู้สังขารด้วย ไตรลักษณ์	การพิจารณาละสังขาร
๑๑) สังขารุเบกขา ญาณ	กำหนดสังขารด้วย ความวางเฉย	การพิจารณาสังขารที่อยู่ใน ไตรลักษณ์ด้วยการเพ่งดูอยู่	การละจากความวางเฉยใน สังขารด้วยการมุ่งสู่พระ นิพพาน

บทที่ ๖ ญาณ มรรค ผล นิพพาน

๑๒) อนุโลมญาณ	กำหนดรู้สังขารด้วย อริยสัจ ๔	การพิจารณาอริยสัจ ๔ อยู่ในไตรลักษณ์	การละสังขารในอริยสัจมุ่งสู่พระนิพพาน
๑๓) โคตรญาณ	กำหนดรู้การข้ามจากโคตรปุถุชน	การพิจารณาในโคตรแห่งอริยะ	การละจากความเป็นปุถุชน
๑๔) มรรคญาณ	กำหนดรู้การละกิเลส	การพิจารณากิเลสที่ละ	การละจากกิเลส
๑๕) ผลญาณ	กำหนดรู้ผลของมรรค	การพิจารณารู้ในมรรค	กำหนดผลสำเร็จของอริยบุคคลจิตหลุดพ้นด้วยวิโมกข์ ๓
๑๖) ปัจจเวกขณญาณ	กำหนดรู้ในมรรคและผล	การพิจารณากิเลสที่เหลืออยู่	การละกิเลสที่เหลืออยู่และนิพพาน

สรุป ปริญา ๓ ซึ่งเป็นแนวทางแห่งการปฏิบัติที่ถูกต้อง ตามพระพุทธานุศาสนายุทธศาสตร์ เป็นแนวทางแห่งการปฏิบัติมุ่งตรงเข้าสู่ความเป็นอริยบุคคลขั้นต้นตั้งแต่พระโสดาบันไปจนถึงพระอรหันต์ ถึงแม้ว่า ผู้ปฏิบัติจะมีได้บรรลุธรรมในขั้นสูง แต่ก็จะเป็นเชื่อเป็นอุปนิสัยติดตัวไปในกายภาคหน้า อย่างน้อยก็จะเป็นการฝึกฝนอบรมกาย วาจา และใจให้ตั้งอยู่ในไตรสิกขา ๓ มีศีล สมาธิ และปัญญา เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ สังคมมนุษย์ก็จะอยู่กันอย่างมีความสุข อันเนื่องมาจากผลการปฏิบัติที่รับแนวทางของปริญา ๓ นำมาซึ่งความเจริญในทางพระพุทธานุศาสนายุทธศาสตร์ และการดำเนินวิถีชีวิตที่ดีงามต่อไป

ปริญา ๓ สงเคราะห์ ในวิสุทธิ ๗

วิสุทธิ ๗	ปริญา ๓		
	ญาณปริญา	ศีลปริญา	ปหานปริญา
๑) ศีลวิสุทธิ			เป็นปรมาศีล คือขั้นละ
๒) จิตตวิสุทธิ			กำหนดขั้นละจิตวิปลาส
๓) ทิณฺณวิสุทธิ	กำหนดรู้รูปนาม ^{๑๖๖} ตามเป็นจริง	การพิจารณาเห็นรูปนามอยู่ในไตรลักษณ์	กำหนดขั้นละความเห็นผิดในรูปนาม
๔) กังขาวิตรณวิสุทธิ ^{๑๖๗}	กำหนดรู้การข้ามพ้นความสงสัยในรูปนาม	กำหนดขั้นพิจารณาเหตุปัจจัยของรูปนาม อยู่ในไตรลักษณ์	กำหนดขั้นละพ้นความสงสัยในรูปนาม
๕) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	กำหนดขั้นรู้เห็นทางที่ถูกต้อง	กำหนดขั้นพิจารณาเห็นหนทางด้วยพระไตรลักษณ์	กำหนดขั้นละรู้เห็นแนวทางที่ถูกต้องว่าใช้ทางมิใช่ทาง
๖) ปฏิทาญาณทัสสนวิสุทธิ	กำหนดหยั่งรู้ในข้อปฏิบัติด้วยความบริสุทธิ์	กำหนดหยั่งรู้พิจารณาข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่ความบริสุทธิ์	กำหนดหยั่งรู้ข้อปฏิบัติและมุ่งสู่พระนิพพาน
๗) ญาณทัสสนวิสุทธิ	กำหนดหยั่งรู้ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์	กำหนดหยั่งรู้พิจารณาเห็นความบริสุทธิ์ด้วยญาณปัญญา	กำหนดหยั่งการละกิเลสที่ละได้แล้วและที่ยังเหลืออยู่มุ่งสู่มรรคผลนิพพาน

^{๑๖๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๗๙ - ๘๐.

^{๑๖๗} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๙๕ - ๑๓๐.

สรุป ปริญา ๓ ที่สังเคราะห์เข้าในวิสุทธิ ๗ เริ่มตั้งแต่ทวิภูมิจิตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งความเห็นรูปรูปนามตามความเป็นจริง จนถึงญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งปัญญาหยั่งรู้ในพระนิพพาน ความจริงวิสุทธิ ๗ นี้เป็นขั้นตอนแห่งการปฏิบัติที่ตรงถูกต้องตามหลักแห่งไตรสิกขา และเชื่อมโยงเข้าสู่วิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นข้อปฏิบัติธรรมที่จะทำให้สรรพสัตว์บรรลุวิสุทธิหมดจด มุ่งตรงเข้าสู่มรรคผลนิพพาน

๖.๓ นิพพาน

๖.๓.๑ นิยามและความหมาย

นิพพาน แปลว่า ดับหรือสภาวะที่ดับเย็น^{๑๖๘} คัมภีร์อรรถกถาพระวิงค์ กล่าวชื่อเรียกพระนิพพานไว้หลายประการว่า ความจริง พระนิพพานมีอย่างเดียวเท่านั้น แต่พระนิพพานนั้น มีชื่อเรียกแทนพระนิพพานเป็นอนันต์ เช่น อเสสโต วิราโค(ความส่ารอกโดยไม่เหลือ) นิโรธ(ความดับ) จาโค(ความสละ) ปฏินิสสัคโค(ความสละคืน) มุตติ(ความพ้น) อนาลโย(ความไม่มีอาลัย) รากุขโย(ความสิ้นราคะ) โทสกุขโย(ความสิ้นโทสะ) โมหกุขโย(ความสิ้นโมหะ) ตณกุขโย(ความสิ้นตัณหา) อนูปปาโท(ความไม่เกิดขึ้น) อปฺปวตฺตํ (ความไม่เป็นไป) อนิมิตฺตํ(ความไม่มีเครื่องหมาย) อปฺปณฺหิตํ (ความไม่มีที่ตั้ง) อนายุหนํ(ความไม่พยายาม) อปฺปฏิสฺสนฺธิ(ความไม่มีปฏิสนธิ) อปฺปฏิวตฺติ(ความไม่กลับเป็นไป) อคติ(ความไม่มีคติ) อชาตํ(ความไม่เกิด) อชรี(ความไม่แก่) อพฺยาธิ(ความไม่เจ็บ) อมตํ(ความไม่ตาย) อโสภํ(ความไม่มีโสภ) อปริเทวํ(ความไม่มีปริเทวะ) อนุปายาสํ(ความไม่มีอุปายาส) อสํกิฏฺฐํ(ความไม่เศร้าหมอง)^{๑๖๙} คัมภีร์อรรถกถา ธรรมคือพระนิพพานเป็นของลึกซึ้ง

ทุทฺทโส อันบุคคลเห็นได้ยาก

ทฺรานุโพโส อันบุคคลตรัสรู้ตามด้วยยาก

สนฺโต เป็นของสงบระงับ

ปณฺโฑ เป็นของประณีต

อตกฺกาจโร ไม่เป็นที่เกี่ยวข้องแห่งการตรึก คือบุคคลจะนึกคาดคะเน เอาเองไม่ได้

นิปฺโปณ เป็นของละเอียด

ปณฺฑิตเวทนีโย เป็นของอันบัณฑิต คือพระอริยเจ้าจะพึงรู้^{๑๗๐}

ความหมายของพระนิพพาน^{๑๗๑}

คัมภีร์อรรถกถาพระวิงค์ อธิบายว่า พระนิพพาน เรียกว่า "ธรรมเป็นที่ส่ารกราคะ" เพราะเหตุว่าราคะมาถึงพระนิพพานนั้นแล้ว ย่อมปราศไป คือไม่มี.

พระนิพพาน เรียกว่า ธรรมเป็นที่สร้างเมา เพราะเหตุว่าความเมาทั้งหลาย มีความเมาด้วยอำนาจมานะ และความเมาในบุรุษเป็นต้นมาถึงพระนิพพานนั้นแล้ว ย่อมเป็นอันสร้างไปไม่เป็นความเมา คือสาบสูญไป.

พระนิพพาน ทรงเรียกว่า ธรรมเป็นที่คลายความกระหายเพราะเหตุว่า ความกระหายในกาม

^{๑๖๘} ชุ.จุฬ(บาลี) ๓๐/๖๗/๒๕๒ , ชุ.จุฬ(ไทย) ๓๐/๖๗/๒๕๒

^{๑๖๙} พระอภิธรรมปิฎก วิงค์ เล่ม ๒ ภาค ๑ - หน้าที่ ๓๕๖

^{๑๗๐} ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๗/๔๐๗

^{๑๗๑} พระวินัยปิฎก มหาวิงค์ เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ 725

แม้ทั้งปวง มาถึงพระนิพพานนั้นแล้ว ย่อมถึงความคลายไป

พระนิพพาน ทรงเรียกว่า ธรรมเป็นที่เพิกถอนอาลัย เพราะเหตุว่า อาลัยคือเบญจกามคุณ มาถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมถึงความเพิกถอนไป เพราะเหตุว่า วิภวภูมิจึง ๓ ภูมิ มาถึงพระนิพพานนั้นแล้ว ย่อมขาดเด็ดไป.

พระนิพพาน ทรงเรียกว่า ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา, ธรรมเป็นที่บาราศราคะ ธรรมเป็นที่ดับ เพราะเหตุว่า ตัณหา มาถึงพระนิพพานนั้นแล้ว ย่อมถึงความสิ้นไป ย่อมบาราศไป และย่อมดับไปโดย ประการทั้งปวง.

พระนิพพานนั้น ทรงเรียกว่า **นิพพาน** เพราะเหตุว่าออกไป คือเล่นออกหลุดพ้น จากตัณหา ซึ่งได้ไฉนว่า วาณะ เพราะผูกคือล้าม ได้แก่เย็บเชื่อมกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญานฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ ไว้

ขณะที่จิตของผู้เจริญวิปัสสนาข้ามโคตรปุกุณหน่วงเอานิพพานเป็นอารมณ์นั้น *มรรคญาณ* ก็ทำหน้าที่ประหารสังโยชน์ที่นอนเนื่องอยู่ในจิตสันดาน ตามลำดับขั้นของมรรคจิตนั้นๆ ดังพุทธพจน์ว่า

๑. ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นโสดาบัน เพราะละสังโยชน์ ได้ ๓ อย่าง ไม่มีทางตกต่ำ มีความ แน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ^{๑๗๒} ในวันข้างหน้า

๒. ภิกษุเป็นสกทาคามี เพราะละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง บรรเทาราคะโทสะและโมหะให้เบา บางได้ มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์

๓. ภิกษุ(เป็นอนาคามี)ไปบังเกิดเป็นโอบปาติกะ^{๑๗๓} เพราะละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ ๕ อย่าง ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนี้อีก

ภิกษุ(เป็นพระอรหันต์ เพราะสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐)ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะแล้ว เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึง อยู่ในปัจจุบัน^{๑๗๔}

สังโยชน์ ๑๐

คัมภีร์อังคตตรนิกาย อธิบายว่า สังโยชน์ หมายถึง กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์, ธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้ กับทุกข์ มี ๑๐ อย่างคือ สักกายทิฏฐิ , วิจิกิจฉา,สีลัพพตปรามาส,กามฉันทะหรือกามราคะ, พยาบาท หรือปฏิฆะ, รูปราคะ, อรูปราคะ, มานะ, อุทธัจจะ, อวิชชา^{๑๗๕}

พระโสดาบันละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้ พระสกทาคามีทำสังโยชน์ที่ ๔ และที่ ๕ ให้เบาบาง พระอนาคามีละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้ พระอรหันต์ละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐^{๑๗๖}

วิปัสสนาญาณละสังโยชน์ได้อย่างไร

คัมภีร์อรรถกถาธัมมสังคณี อธิบายว่า ละสักกายทิฏฐิได้ด้วยกำหนดแยกนามรูป (นามรูป ปริจเฉทญาณ) ละทิฏฐิที่เห็นว่านามรูปไม่มีเหตุหรือมีเหตุไม่เสมอกันได้ด้วยการกำหนดรู้ปัจจย(ปัจจย ปริคคหญาณ) ละความสงสัยได้ด้วยกัขาวิตรณญาณในกาลอื่นอีกของปัจจยปริคคหญาณนั้น ละความ

^{๑๗๒} สัมโพธิ หมายถึงเอาสกทาคามีมรรค อนาคามีมรรคและอรหัตตมรรค ที.สี.อ.(บาลี)๓๗๓/๒๘๑

^{๑๗๓} โอบปาติกะ หมายถึงสัตว์ที่เกิดและเติบโตเต็มที่ทันที และเมื่อจืด (ตาย) ก็หายวับไปไม่ทิ้งซากศพ เช่น เทวดาและสัตว์นรก เป็นต้น ดูใน ที.สี.อ.(บาลี)๑๗๑/๑๔๙

แต่ในที่นี้หมายถึงพระอนาคามีที่เกิดในภพชั้นสุทธาวาส ๕ ชั้น แล้วดำรงภาวะอยู่ในขั้นนั้นๆ ปรินิพพานสิ้น กิเลสในภพชั้นสุทธาวาสนั่นเอง ไม่กลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก ดูใน อง.ติก.อ.(บาลี) ๒/๘๗-๘๘/๒๘๒-๒๘๓

^{๑๗๔} ดูรายละเอียดใน ที.สี.(บาลี) ๙/๓๗๓/๑๕๖ ,ที.สี.(ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖

^{๑๗๕} ดูที่มา อง.ทสก.(บาลี) ๒๔/๑๓/๑๔ ,อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, ม.ม.อ.(บาลี) ๑/๖๗/๑๗๔-๑๗

^{๑๗๖} ดูที่มา อง.ทสก.(บาลี) ๒๔/๑๓/๑๔ , อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑

ยึดถือว่า เรา ของเราได้ด้วยกลาปสัมมสนญาณ ละความสำคัญในสิ่งที่ไม่ใช่ทางว่า เป็นทางได้ด้วยการกำหนดทางและไม่ใช่ทาง(มคคามัคคญาณทัสสนะ) ละความเห็นว่ายตายแล้วสูญด้วยการเห็นความเกิด(อุทฺทัพพญาณ) ละความเห็นว่ายเที่ยงด้วยการเห็นความเสื่อม(ภังคญาณ) ละความเห็นในสิ่งที่มีภัยว่าไม่มีภัยได้ด้วยความเห็นว่ามีภัย(ภยญาณ) ละความสำคัญในสิ่งที่ชอบใจด้วยการเห็นว่าเป็นสิ่งมีโทษ(อาทีนวญาณ) ละความสำคัญว่าน่าชอบใจยิ่งได้ด้วยนิพพิทานุปัสสนาญาณ ละความเป็นผู้ไม่ปรารถนาจะหลุดพ้นด้วยมัจจุจตุกัมยตาญาณ ละความไม่ว่างเฉยในสังขารได้ด้วยสังขารุเปกขาญาณ ละธรรมฐิติ(ปฏิจางสมุปปาท)ได้ด้วยอนุนุโลมญาณ ละความเป็นปฏิโลมได้ด้วยพระนิพพาน และละความยึดถือนิमितคือสังขารได้ด้วยโคตรภูญาณ นี้ชื่อว่า การละตัวของค์ของวิปัสสนาญาณนั้นๆ^{๑๗๗}

๖.๓.๒ สภาวะนิพพาน

พระพุทธเจ้าทรงเปล่งอุทานปรารภพระนิพพานว่า “ในนิพพาน ไม่มีดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีดวงดาวส่องแสง ไม่มีดวงอาทิตย์ส่องแสง ไม่มีดวงจันทร์ส่องแสง และไม่มีความคิด”^{๑๗๘}

ความเกิดขึ้นแห่งนิพพานไม่ปรากฏ ความเสื่อมไม่มี ความเป็นอย่างอื่นของนิพพานนั้นก็ไม่มีปรากฏ นิพพานจึงเป็นสภาวะเที่ยง มั่นคง แน่นแท้ มีความไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา รวมความว่า สภาวะนั้นอันอะไรนำไปไม่ได้ ไม่กำเริบ^{๑๗๙}

นิพพาน เป็นธรรมเกษม เป็นที่ปกป้อง เป็นที่หลีกเลี่ยง เป็นที่พึ่ง ที่อาศัย ที่ปลอดภัย ที่ไม่จุติที่ไม่ตาย ที่ดับเย็น^{๑๘๐}

นิพพาน เป็นสภาวะไม่แก่ ไม่ตาย เย็นสนิท^{๑๘๑}

นิพพาน คือ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวงเป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท^{๑๘๒}

นิพพานนี้ ไม่แก่ ไม่ตาย เป็นทางดำเนินถึงความไม่แก่และไม่ตาย ไม่มีความเศร้าโศก ไม่ถูกข้าศึกเบียดเบียน ไม่พลาด ไม่มีภัย ไม่มีความเดือดร้อน^{๑๘๓} นิพพานนี้ พระอริยเจ้าเป็นจำนวนมากบรรลุแล้ว อมตนิพพานนี้อันผู้พยายามโดยแยบคายพึงได้ในวันนี้แหละ แต่ผู้ไม่พยายามอาจหาได้ไม่

คัมภีร์อรรถกถา อธิบายว่า นิพพาน มาจากคำว่า นิ ซึ่งแปลว่า พ้นจาก และคำว่า วาน แปลว่า ตัณหา ดังนั้น คำว่า นิพพาน จึงแปลว่า ธรรมที่พ้นจากตัณหา^{๑๘๔}

เมื่อกล่าวโดยสามัญลักษณะ สภาพของนิพพานมีเพียง ๑ คือ อนัตตลักษณะ เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่ว่างเปล่า ปราศจากตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่มีการเกิดแก่ เจ็บ ตาย แต่นิพพานไม่มีอนิจจลักษณะ เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่เที่ยง มั่นคง ยั่งยืน ไม่แปรผัน และนิพพาน ไม่มีทุกขลักษณะ เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่ทนอยู่ได้ ด้วยว่า ไม่มีการเกิด ไม่มีการดับ และด้วยเหตุที่นิพพานเป็นสิ่งที่ว่าง

^{๑๗๗} อภ.สง.อ.(บาลี)๑/๑๑๘๔/๔๑๐

^{๑๗๘} ชุ.อุ.(บาลี) ๒๕/๑๐/๑๐๔ , ชุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๗ , ชุ.อุ.อ.(บาลี)๑๐/๑๐๒

^{๑๗๙} ชุ.จุฬ.(บาลี) ๓๐ /๑๒๐/๒๓๗ , ชุ.จุฬ.(ไทย) ๓๐ /๑๒๐/๓๙๑

^{๑๘๐} ชุ.จุฬ.(บาลี) ๓๐/๖๗/๑๕๒ , ชุ.จุฬ.(ไทย) ๓๐/๖๗/๒๕๒

^{๑๘๑} ชุ.จ.อ.(บาลี) ๒/๖๐

^{๑๘๒} ชุ.มหา.(บาลี) ๒๙/๖/๑๔ , ชุ.มหา.(ไทย) ๒๙/๖/๒๕

^{๑๘๓} ชุ.เถรี (บาลี)๒๖/๕๑๔/๓๔๕ , ชุ.เถรี (ไทย)๒๖/๕๑๔/๖๓๙

^{๑๘๔} ชุ.ปฎิ.อ.(บาลี)๒/๖๒/๙๖ , ๒/๘๖๙/๑๔๖ , อภ.สง.อ.(บาลี)๑/๑๕๕๘/๔๖๔

เปล่า จึงมีสภาพที่ทนอยู่ หรือดำรงคงอยู่ในสภาพที่ว่างเปล่านั้นตลอดไป ไม่มีอะไรที่จะมาปรุงแต่งให้กลายเป็นไม่ว่างได้

วิเสสลักษณะของนิพพาน มีเพียง ๓ ประการ คือ

สนฺติ ลกฺขณา มีความสงบสัจจากกิเลสและขันธ ๕^{๑๘๕} เป็นลักษณะ

อจฺจุตฺ รัสสา มีความไม่แตกดับ^{๑๘๖} เป็นกิจ

อนิมิตฺต ปจฺจุปฺภูตฺตนา ไม่มีนิมิตเครื่องหมายเป็นอาการปรากฏ

(วา)นิสฺสรณ ปจฺจุปฺภูตฺตนา (หรือ) มีความออกจากภพ เป็นผล

ปทฺถุชฺฌานํ น ลพฺภติ ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (นิพพานพ้นจากเหตุปัจจัย)^{๑๘๗}

สภาวะนิพพาน มีความหมาย ๕ ประการ ดังนี้ คือ

๑. ปทํ แปลว่า นิพพานเป็นธรรมชาติชนิดหนึ่ง que เข้าถึงได้ และมีอยู่โดยเฉพาะ ไม่คลุกเคล้าด้วยโลภีธรรม^{๑๘๘}

๒. อจฺจุตํ แปลว่า นิพพาน เป็นธรรมไม่มีความเกิด และไม่มีความตาย ไม่มีแตกดับ^{๑๘๙}

๓. อจฺจนฺตํ แปลว่า ธรรมที่เที่ยง คือก้าวล่วงขันธ ๕ ที่เป็นอดีต และ อนาคต หมายความว่า เป็นธรรมที่พ้นจากกาลทั้ง ๓ ได้แก่ นิพพาน

๔. อสงฺขตํ แปลว่า นิพพาน ไม่ได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย หมายความว่า นิพพานนี้ไม่ใช่ จิต เจตสิก รูป เพราะ จิต เจตสิก รูป นั้นเป็น ธรรมที่เกิดขึ้นโดยมีปัจจัยปรุงแต่ง สภาวะธรรมที่ปราศจากการปรุงแต่ง ชื่อว่า อสงฺขตะ ได้แก่ นิพพาน^{๑๙๐}

๕. อนุตฺตรํ แปลว่า นิพพาน เป็นธรรมที่ประเสริฐอย่างที่ไม่มึธรรมใดๆ จะเทียมเท่า^{๑๙๑}

๖.๓.๓ จำแนกนิพพาน

นิพพาน มี ๑ คือ สันติลักษณะ

พระนิพพาน เมื่อโดยสภาวะลักษณะแล้วมีอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ หมายถึง สงบจากกิเลสและขันธ ๕ ทั้งหลายที่กล่าวว่ พระนิพพานว่าโดยสภาวะลักษณะของตนแล้ว มีอยู่อย่างเดียวนั้น ไม่เหมือนกับวัตถุสิ่งของที่มีสิ่งเดียว แต่มีเจ้าของหลายๆ คน ฉะนั้น จะใช้สิ่งของนั้นพร้อมๆ กันไม่ได้ จำเป็นต้องผลัดกันใช้ทีละคน ส่วนพระนิพพานหาเป็นเช่นนั้นไม่ พระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อปรินิพพานแล้วย่อมได้เข้าถึงสันติสุขด้วยกันทั้งสิ้น แสดงให้เห็นว่า “นิพพาน” คือ สภาวะสันติสุข

นิพพาน จำแนกโดยปริยายแห่งเหตุ มี ๒ คือ สอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่เป็นไปกับขันธ ๕ คือ วิบาก และ กัมมชรูป

^{๑๘๕} ชุ.มหา.อ.(บาลี)๑๓๗/๔๓๘ , ชุ.อป.อ. (บาลี)๑/๕๐๔/๓๓๘

^{๑๘๖} ชุ.จุ.อ.(บาลี)๕๕/๓๔

^{๑๘๗} ชุ.ปฎิ.(บาลี)๓๑/๑๐/๒๐

^{๑๘๘} ชุ.เถร.อ.(บาลี) ๒/๙๘๐/๔๐๗

^{๑๘๙} ชุ.อป.อ.(บาลี) ๑/๒๖๖/๒๗๖

^{๑๙๐} ชุ.อป.อ.(บาลี) ๑/๕๐๓/๓๓๘

^{๑๙๑} อัง.ทสก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๑๓-๑๑๖/๔๓๙

ที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ หมายความว่า วิบาก และกัมมชรูป ที่วนเวียนอยู่ในวัฏสงสารเหล่านี้ ย่อมเกิดเกี่ยวเนื่องกันกับกิเลสอยู่เสมอ ครั้นเมื่อพระอรหันต์มรรคประหารกิเลสทั้งหลายหมดสิ้นไปโดยไม่มีเหลือแล้วแต่วิบากและกัมมชรูป ซึ่งเป็นผลของกิเลสเหล่านั้นยังเหลืออยู่ ฉะนั้นวิบากและกัมมชรูปนี้แหละ จึงได้ชื่อว่า อุปาทิเสส เมื่อว่าโดยบุคลาธิษฐานแล้ว ก็ได้แก่ร่างกายของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่นั้นเอง ในข้อที่ว่า นิพพานที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยวิบากและกัมมชรูปนั้น ไม่เหมือนกับที่เกิดพร้อมด้วย เจตสิกมุ่งหมายว่า วิบากและกัมมชรูปที่ยังเหลืออยู่เป็นให้รู้ถึงพระนิพพาน อนึ่ง สอุปาทิเสสนิพพาน จะเรียกว่า ทิฏฐธัมมนิพพาน ก็ได้เพราะอรหันต์ทั้งหลายผู้เข้าไปสู่แจ้งพระนิพพานนั้น ยังมีชีวิตอยู่ ยังไม่ได้นิพพาน

๒. อุปาทิเสสนิพพาน หมายความว่า นิพพานที่ไม่มีชั้น ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปเหลืออยู่ ได้แก่นิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว ดังแสดงวจนัตถะว่า นตถิ อุปาทิเสโส ยสฺสาติ อุปาทิเสโส ชั้น ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปที่เหลือไม่มีนิพพานใด ฉะนั้นนิพพานนั้นชื่อว่า อุปาทิเสส เมื่อว่าโดยปริยายแห่งเหตุแล้ว นิพพานมี ๒ อย่างนั้น หมายความว่า วิบากและกัมมชรูป ยังคงเหลืออยู่และไม่เหลือ ทั้ง ๒ นี้ เป็นเหตุให้รู้ถึงสภาวะของพระนิพพาน ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงแสดงว่า พระนิพพานมี ๒ ตามเหตุดังกล่าวมานั้น แต่ก็เป็นการแสดงโดยปริยายไม่ใช่โดยตรงทีเดียว

อุปาทิเสสนิพพาน จะเรียกว่า สัมปรายิกนิพพานก็ได้ เพราะพระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อปรินิพพานแล้ว จึงเข้าถึงนิพพานนั้น

นิพพาน จำแนกโดยอาการที่เข้าถึง มี ๓ คือ อนิมิตตนิพพาน อปฺปณฺหิตนิพพาน และสุญญตนิพพาน

๑. อนิมิตตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้นไม่มีเครื่องหมาย รูปร่าง สันฐาน สีสังวรณะอย่างใดเลย

ธรรมดารูปชั้นนั้น ย่อมมีรูปกายเกิดร่วมกันอยู่ ฉะนั้น รูปร่างสันฐาน สีสังวรณะ จึงปรากฏได้ ส่วนนามชั้น ๔ แม้ว่า รูปร่างสันฐาน สีสังวรณะ ปรากฏไม่ได้เหมือนรูปชั้นก็จริง แต่ความเกิดสืบต่อกันของนามชั้นทั้ง ๔ นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและปรจิตตาวิชานอภิญญาลาภบุคคลทั้งหลาย ย่อมเห็นได้ด้วยปัญญา คล้ายกันว่า นามชั้น ๔ เหล่านั้นมีรูปร่างสันฐาน ฉะนั้น จึงมีนิมิตเครื่องหมาย ส่วนความเป็นอยู่ของพระนิพพานไม่เป็นเช่นนั้นแต่ประการใดเลย ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า อนิมิตตนิพพาน^{๑๙๒}

๒. อปฺปณฺหิตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัวตณหา ที่เป็นตัวต้องการอยู่ในนิพพานนั้น อธิบายว่า สังขตธรรมทั้งหลายที่เป็นรูปก็ตาม นามก็ตาม ต้องมีสภาพปณฺหิตตะ คือ มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะหรือตณหา ทั้ง ๒ อย่างนั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้ง ๒ อย่าง แม้ว่า โลกุตตรจิตเจตสิกเหล่านี้ จะไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะและไม่มีตัวตณหากี่จริง แต่ก็ยังไม่พ้นจากความปณฺหิตธรรม เพราะต้องเกิดอยู่กับบุคคล ส่วนนิพพานนั้นไม่ได้เกิดอยู่ภายใน เป็นธรรมภายนอกโดยส่วนเดียว ฉะนั้น จึงชื่อว่า อปฺปณฺหิตตะ

๓. สุญญตนิพพาน หมายความว่า ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้นสูญสิ้นจากกิเลสและชั้น ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่แล้ว ผู้มนสิการโดยความเป็นอนัตตาย่อมนำจิตออกไปสู่^{๑๙๓}นิพพานซึ่งเป็นความดับ

^{๑๙๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ปฎิ.(บาลี)๓๑/๒๒๓/๒๗๕ , ขุ.ปฎิ.(ไทย)๓๑/๒๒๓/๓๗๗ ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๗๘/๓๒๓

ด้วยอำนาจแห่งสัญญาตวิโมกข์^{๑๙๓} ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จนเห็นไตรลักษณ์ คือ อนัตตาเห็นความไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ อันเป็นความว่างเปล่า เช่นนี้แล้ว และเพ่งอนัตตาต่อไปจนบรรลุ มรรคผล มีนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นอนัตตานั้น มีชื่อว่า สัญญาตนิพพาน^{๑๙๔}

นิพพานจำแนกไปตามมัคคจิต มี ๔ คือ มีโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค

นิพพานจำแนกตามการนับความดับแห่งขันธ์มี ๕ คือ ความดับแห่งรูปขันธ์ แห่งเวทนาขันธ์ แห่งสัญญาขันธ์ แห่งสังขารขันธ์ แห่งวิญญาณขันธ์

นิพพานจำแนกตามการนับความดับแห่งอารมณ์ทวาร มี ๖ คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

๖.๓.๔ นิพพานัน ปรหม์ สุขิ พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง

นิพพานว่างเปล่าจากกิเลส เมื่อไม่มีกิเลสแล้ว ก็เป็นสุขอย่างยิ่ง เป็นสุขพิเศษนอกจากสุขเวทนา เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า นิพพานัน ปรหม์ สุขิ พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง จึงเป็นปัญหาต่อไปว่า สุขจะมีได้อย่างไรในพระนิพพาน เพราะพระนิพพานไม่มีการเสวยอารมณ์

ในพระสูตรตปิฎก เล่ม ๒๓ ข้อ ๓๔ หน้า ๕๐๐ แก่ไว้ว่า ความที่ไม่เสวยอารมณ์นั้นแหละเป็นความสุขที่แท้จริง เป็นสุขอย่างยิ่ง เพราะสุขที่เสวยอารมณ์นั้น เป็นสุขที่ไม่เที่ยง ก็คือเป็นทุกข์นั่นเอง ดังนั้น สุขเวทนา ซึ่งเป็นสุขที่ได้จากการเสวยอารมณ์ จึงได้ชื่อว่า วิปริณาม ทุกข เพราะความสุขนั้นจะต้องวิปริตผันแปรไปเป็นทุกข์อย่างแน่นอน ส่วนสุขในนิพพาน ไม่ใช่สุขเวทนา แต่เป็น สันติสุข จึงไม่มีวันที่จะผันแปรไปเป็นอื่น

ท่านพระอุทายีได้กล่าวกับท่านพระสารีบุตรดังนี้ว่า “ท่านสารีบุตร ก็นิพพานนี้ไม่มีเวทนา จะเป็นสุขได้อย่างไร”

พระสารีบุตรกล่าวว่า ผู้มีอายุ นิพพานที่ไม่มีเวทนานั้นแลเป็นสุข เพราะกามคุณ ๕ คือ รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกายอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัด

ผู้มีอายุ สุขโสมนัสที่อาศัยกามคุณ ๕ ประการเกิดขึ้น เรียกว่ากามสุข ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สัตตจากาม บรรลุมาน ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัญญาณมสิการที่ประกอบด้วยกามยังฟุ้งขึ้น ข้อนั้นเป็นความบีบคั้นแก่ภิกษุนั้น ทุกข์ซึ่งเกิดขึ้นแก่คนผู้มีสุขเพียงเพื่อความบีบคั้นกังวล แม้ฉันทสัญญาณมสิการที่ประกอบด้วยกามเหล่านั้น ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมฟุ้งขึ้นแก่ภิกษุนั้น ข้อนั้นเป็นความกตสันแก่ภิกษุนั้น ความกตสัน พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าทุกข์ โดยปริยายนี้แล พึงทราบว่าเป็นสุขได้อย่างไรเล่า^{๑๙๕}

๖.๓.๕ การล้างบาปด้วยมรรคญาณ

ชาวพุทธหลายคนมีความเชื่อฝังใจว่า การล้างบาปไม่มีในพุทธศาสนาอย่างแน่นอน บุญและบาปนำมาลบล้างกันไม่ได้เด็ดขาด โดยยึดแนวคิดว่าการล้างบาปก็คือการสараภาพความผิดแล้ว

^{๑๙๓} ขุ.ปฎิ.(บาลี)๓๑/๒๒๘/๒๗๔ , ขุ.ปฎิ.(ไทย) ๓๑/๒๒๘/๓๘๖ , ขุ.ปฎิ.อ.(บาลี) ๑/๗๘/๓๒๓รายละเอียดใน ขุ.ปฎิ.(บาลี)๓๑/๒๒๘๔/๒๗๕ , ขุ.ปฎิ.(ไทย)๓๑/๒๒๔/๓๗๗

^{๑๙๔} ุรรายละเอียดใน ขุ.ปฎิ.(บาลี)๓๑/๒๒๓/๒๗๕ , ขุ.ปฎิ.(ไทย)๓๑/๒๒๔/๓๗๗ ขุ.ปฎิ.อ.(บาลี) ๑/๗๘/๓๒๓

^{๑๙๕} อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๔/๕๐๐

บาปทั้งหมดก็จะหลุดหายไปอย่างที่ทำกันในศาสนาคริสต์ แต่โดยความเป็นจริงแล้ว พระพุทธเจ้าหาได้ทรงปฏิเสธการล้างบาปไม่ พระองค์กลับทรงตรัสย้ำถึงวิธีการล้างบาปที่ถูกต้อง มิใช่เพียงแค่ปากพูด หรืออาบ น้ำ^{๑๙๖} นั่นคือ ทรงตรัสรับรองว่า บาป สามารถล้างได้โดยการชำระล้างที่กิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดบาปนั้นๆ อีกทีหนึ่ง..ด้วย**มรรคญาณ**^{๑๙๗} ซึ่งเป็นการล้างบาปที่แท้จริง ในเรื่องนี้ปรากฏข้อความในพระคัมภีร์มากมาย

อังกุตตรนิกาย ทุกนิบาต ทุติยโสเจยยสูตร ปรากฏข้อความว่า ภิกษุทั้งหลาย ผู้มีกายสะอาด มีวาจาสะอาด มีใจสะอาด ไม่มีอาสวะเป็นผู้สะอาด ถึงพร้อมด้วยความสะอาดบัณฑิตทั้งหลายเรียกว่าเป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว^{๑๙๘}

อังกุตตรนิกาย ทสกนิบาต โธวนสูตร^{๑๙๙} ปรากฏข้อความว่า ผู้มีสัมมาทิฐิ ย่อมล้างมิจฉาทิฐิได้ ล้างบาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉาทิฐิเป็นปัจจัยได้ และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึง ความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาทิฐิเป็นปัจจัย

พระสุตตันตปิฎกขุททกนิกาย สุตตนิบาต สภยสูตร^{๒๐๐} ปรากฏข้อความว่า บุคคลผู้ชำระล้างบาปได้ทั้งหมด ทั้งภายในและภายนอก ในอายตนะทั้งหมด^{๒๐๑} ไม่กลับมาสู่ตัณหาและทิฐิ^{๒๐๒} ในเทวดาและมนุษย์ผู้ยังท่องเที่ยวอยู่ในภพ ๓ บัณฑิตเรียกผู้นั้นว่า **ผู้ล้างบาปได้แล้ว**

ขุททกนิกาย เถรคาถา วักกิลเถรคาถา^{๒๐๓} ปรากฏข้อความว่า เราได้เสวยบาป -กรรมที่เราทำไว้ในชาติอื่นๆ แต่ปางก่อน บัดนี้ เราจะลอยบาปนั้นเสียตรงนี้ เราได้มีความเห็นอย่างนี้มาแต่เดิม เรานั้นครั้งฟังพระวาทจาสุภาสิต อันเป็นบทที่ประกอบด้วยเหตุผลแล้ว ก็ได้พิจารณาเห็นเนื้อความตามความเป็นจริง ได้อย่างถ่องแท้ โดยแยกคาย **ล้างบาปได้หมดแล้ว** เป็นผู้ไม่มีมลทิน หมดจดสะอาด บริสุทธิ์ เป็นทายาทของพระพุทธเจ้า เป็นบุตรพุทธโอรส เราก้าวลงสู่กระแสน้ำคือมรรคอันมีองค์ ๘ ลอยบาปได้หมดแล้ว จึงบรรลุวิชาชา ๓ ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว

ขุททกนิกาย เถรีคาถา ปุณณาเถรีคาถา^{๒๐๔} ปรากฏข้อความว่า “พราหมณ์กล่าวด้วยภาษิตเหล่านี้ว่า ฉันทขอถึงพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ ผู้คนที่ ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก ขอสมทานาศิล ข้อ

^{๑๙๖} ดูรายละเอียด ที่มาได้ที่ ม.ม.๑๒/๗๙/๖๘

พระปุณณาเถรีกล่าวภาษิตเหล่านี้ว่า ใครหนอช่างไม่รู้ มาบอกความนี้แก่ท่านซึ่งไม่รู้ ว่า คนจะพ้นจากบาปกรรมได้ก็เพราะการอาบน้ำ ถ้าเช่นนั้นพวกบ เท่า งู จระเข้ และสัตว์เหล่าอื่น ที่เที่ยวหากินอยู่ในน้ำทั้งหมดก็คงพากันไปสวรรค์แน่แท้ คนฆ่าแกะ คนฆ่าสุกร ชาวประมง พรานเนื้อ โจร เพชฌฆาต และคนที่ก่อบาปกรรมอื่นๆ แม้เหล่านั้น ก็คงพ้นจากบาปกรรมได้เพราะการอาบน้ำ..ละสิ พระสุตตันตปิฎกขุททกนิกาย ปุณณาเถรีคาถา (ไทย)๒๖/๒๔๐/๕๙๔

^{๑๙๗} บทว่า นิพหตปาปํ ความว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า เป็นผู้มีบาปอันล้างเสียแล้ว เพราะเป็นผู้ล้าง คือชำระบาปทั้งปวง ที่เกิดขึ้นในอายตนะแม้ทั้งปวงกล่าวคือ ภายในและภายนอก ด้วยสามารถอารมณ์ภายในและภายนอก ด้วย**มรรคญาณ** อังอิง..ขุ.ม.อ. ๑๔/๑๗๓

^{๑๙๘} อัง.ติก.(แปล) ๒๐/๑๒๒/๓๖๘

^{๑๙๙} อัง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๐๗/๒๕๐

^{๒๐๐} ขุ.สุตต(ไทย) ๒๕/๕๒๕/๖๒๒

^{๒๐๑} ขุ.สุ.อ. ๒/๕๒๗/๒๕๓)

^{๒๐๒} ขุ.สุ.อ. ๒/๕๒๗/๒๕๓

^{๒๐๓} ขุ.เถร(ไทย) ๒๖/๓๔๘/๓๙๘

^{๒๐๔} ขุ.เถรี (ไทย) ๒๖/๒๕๑/๕๙๕

นั่นจะเป็นประโยชน์แก่ฉัน เมื่อก่อน ฉันเป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระพรหม วันนี้ ฉันเป็นพราหมณ์จริง ฉันได้วิชา ๓ มีความสวัสดี จบเวท และเป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว”

ขุททกนิกาย มหานิทเทส คุหฺฏฐกฺกสูตรนิตเทส^{๒๐๕} ปรากฏข้อความว่า บัณฑิตทั้งหลาย เรียกบุคคลผู้เป็นมุนีทางกายเป็นมุนีทางวาจา เป็นมุนีทางใจ ผู้ไม่มีอาสวะว่า เป็นมุนีผู้สมบูรณ์ด้วยโมเนยธรรม ล้างบาป^{๒๐๖}ได้แล้ว

๖.๓.๖ การแก้กรรมในพุทธศาสนา

หลายคนเข้าใจผิดว่า ศาสนาพุทธสอนแต่เรื่องกรรมเก่า และให้ทำใจยอมจำนนอยู่กับอดีต โดยไม่คิดหาหนทางแก้ไข แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ วิกฤตของบาปกรรมต่างๆ ที่เคยทำไว้ในอดีตนั้น สามารถปรับปรุงแก้ไขได้ด้วยกรรมปัจจุบัน แม้ไม่สามารถกลับไปแก้ไขผลล้าของอกุศลกรรมที่เป็นต้นเหตุได้ แต่สามารถสร้างกรรมปัจจุบันเพื่อปันทอน/หลีกเลี่ยง/เจือจางวิกฤตของอกุศลกรรมนั้นให้อ่อนกำลังลงได้ คนที่ทำบาปกรรมแล้วกลับสำนึกผิด อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญา มีคุณงามความดีที่เคยทำมากมาย บาปกรรมที่คนเช่นนี้ทำจะไม่ปรากฏผลให้เห็น มักปรากฏแต่ผลบุญที่เขาเคยทำไว้มากมาย ปรากฏหลักฐานในคัมภีร์พระไตรปิฎก โลกผลสูตร^{๒๐๗} ว่า ...

ภิกษุทั้งหลาย ถ้ามีคนกล่าวว่า ใครทำบาปอะไรไว้ เขาก็ต้องรับผลกรรมอย่างนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ การประพฤติพรหมจรรย์(การสร้างคุณงามความดี)ของเขาจะไม่เกิดประโยชน์อะไรเลย โอกาสที่เขาจะบำเพ็ญเพียรให้ถึงความพ้นทุกข์ย่อมเป็นไปได้หรือไม่ล่ะ?

ส่วนผู้ใดฟังกล่าวอย่างนี้ว่า บุคคลนี้ทำกรรมที่ต้องเสวยผลไว้อย่างใดๆ เขาต้องเสวยผลของกรรมนั้น อย่างนั้นๆ เมื่อเป็นเช่นนั้น การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ย่อมมีได้ โอกาสที่เขาจะบำเพ็ญเพียรให้ถึงความพ้นทุกข์ย่อมเป็นไปได้ ภิกษุทั้งหลาย คนบางคนในโลกนี้ทำบาปกรรมเพียงเล็กน้อย บาปกรรมนั้นก็ส่งผลให้เขาไปตกนรก ส่วนคนบางคนทำบาปกรรมเล็กน้อยเหมือนกันอย่างนั้น แต่บาปกรรมนั้นให้ผลเพียงเล็กน้อย ปรากฏแต่กุศลกรรมที่เคยทำมาให้ผล บุคคลเช่นไรเล่า? ที่ทำบาปกรรมแม้เล็กน้อย บาปกรรมนั้นก็ส่งผลให้เขาไปตกนรกเลยทีเดียว บุคคลเช่นนี้ก็คือคนที่ทำผิดแล้วแต่ไม่สำนึกผิด)ไม่อบรมศีล ไม่อบรมจิต ไม่อบรมปัญญา มีคุณงามความดีน้อย ไม่มียศศักดิ์บารมี ยากจนแร้นแค้น บาปกรรมที่คนแบบนี้ทำ แม้เป็นบาปกรรมเล็กน้อย บาปกรรมนั้นก็พาเขาเข้าสู่นรก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเช่นไรเล่าทำบาปกรรมเล็กน้อยเช่นนั้นเหมือนกัน แต่บาป กรรมนั้นให้ผลเล็กน้อยแต่ในชาตินี้(ไม่ส่งผลให้ถึงกับไปตกนรก) บุคคลเช่นนี้ ก็คือคนที่ทำบาป กรรมแล้ว(กลับสำนึกผิด) อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญา มีคุณงามความดีที่เคยทำมากมายมียศศักดิ์บารมี มีทรัพย์สมบัติมาก บาปกรรมที่คนเช่นนี้ทำมักไม่ค่อยปรากฏผลให้เห็น(มักปรากฏแต่ผลบุญที่เขาเคยทำไว้มากมาย) เปรียบเหมือนก้อนเกลือที่เราใส่ลงในขันน้ำใบน้อย เธอทั้งหลายคิดว่าน้ำผสมเกลือนั้นจะเป็นอย่างไร? น้ำผสมเกลือในขันนั้นก็จะเค็มจัดจนดื่มไม่ได้ เพราะก้อนเกลือที่ใส่ลงไปใช้ไหม? ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า “ใช่พระเจ้าข้า น้ำในขันนั้นจะเค็มจัดจนดื่มไม่ได้”

พ. “เพราะเหตุไร น้ำนั้นจึงเค็มจัดจนดื่มไม่ได้?”

^{๒๐๕} ขุ.มหา(ไทย)๒๙/๑๔/๗๐ , ขุ.อิติ. ๒๕/๖๗/๒๘๒, ขุ.จู. ๓๐/๒๑/๗๗

^{๒๐๖} ล้างบาป หมายถึงล้างบาปด้วยมคฺคญาณ (ขุ.ม.อ. ๑๔/๑๗๓)

^{๒๐๗} อัง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๐๑ /๓๓๖

ภิก. “เพราะในชั้นนั้นมีน้ำนิดเดียว น้ำจึงไม่สามารถละลายเกลือให้เจือจางหายเค็มได้พระเจ้าข้า”

พ. “ภิกษุทั้งหลาย ก็เปรียบเหมือนกับการใส่ก้อนเกลือลงในแม่น้ำคงคา เธอทั้งหลายคิดว่าก้อนเกลือนั้นจะทำให้แม่น้ำคงคาเค็มจนดื่มไม่ได้หรือเปล่า?”

ภิก. “หามิได้ พระเจ้าข้า”

พ. “เป็นเช่นนั้น เพราะไร”

ภิก. “เพราะในแม่น้ำคงคานั้น มีห้วงน้ำมากมายมหาศาล ฉะนั้นห้วงน้ำใหญ่่นั้นจึงไม่กลายเป็นน้ำเค็มเพียงเพราะผสมกับก้อนเกลือเพียงเล็กน้อย พระเจ้าข้า”

พ. “ก็เหมือนกันแหละ ภิกษุทั้งหลาย คนบางคนในโลกนี้ ทำบาปกรรมเพียงเล็กน้อย บาปกรรมนั้นก็ส่งผลให้เขาไปตกนรก ส่วนคนบางคนทำบาปกรรมเล็กน้อยเหมือนกันอย่างนั้น แต่บาปกรรมนั้นให้ผลเพียงเล็กน้อย ปรากฏแต่กุศลกรรมที่เคยทำมาให้ผล

ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนในโลกนี้ที่ถูกจำคุกเพราะขโมยของเพียงนิดหน่อยก็มี ถูกจำคุกเพราะขโมยของมากมายมหาศาลก็มี ส่วนบุคคลบางคนในโลกนี้ ขโมยของอย่างนั้นเหมือนกันแต่ไม่ถูกจำคุกก็มี บางคนคดีโกงสมบัติมหาศาลแต่ไม่ถูกจองจำก็มี บุคคลเช่นไรเล่า ถูกจำคุกเพียงเพราะขโมยของเพียงเล็กน้อย ภิกษุทั้งหลาย คนบางคนในโลกนี้ เป็นคนขัดสนยากจนแร้นแค้น(ไม่มีเส้นสายหรือคุณงามความดีแก่สังคม) เมื่อไปเที่ยวขโมยของแม้เพียงเล็กน้อย เขาก็จะถูกลงโทษถึงขั้นติดคุกได้ บุคคลเช่นไรเล่าแม้ไปขโมยของเช่นนั้นเหมือนกัน แต่กลับไม่ติดคุก(ทั้งที่ถูกจับได้) ภิกษุทั้งหลาย คนบางคนในโลกนี้เป็นคนมั่งคั่ง มีทรัพย์สิ้นเหลือเฟือ มีโศภะมากมาย (ช่วยเหลือสังคมมากมาย) คนเช่นนี้แม้เคยขโมยของอย่างนั้นเหมือนกัน แต่เขาย่อมไม่ถูกจองจำติดคุก(...อาจเพราะเสียค่าปรับแทน).....^{๒๐๘}

กรรมเก่า กรรมใหม่ และการดับแห่งกรรม

“กรรมเก่าเป็นไฉน คือ จักขุ พึงเห็นว่าเป็นกรรมเก่า อันปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งแล้วสำเร็จด้วยเจตนา เป็นที่ตั้งแห่งเวทนา หู จมูก ลิ้น กาย ใจก็เช่นกัน พึงเห็นว่าเป็นกรรมเก่า อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว สำเร็จด้วยเจตนา เป็นที่ตั้งแห่งเวทนา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า กรรมเก่า.

กรรมใหม่เป็นไฉน คือ กรรมที่บุคคลทำด้วย กาย วาจา ใจ ในบัดนี้ นี้เราเรียกว่า กรรมใหม่.

ความดับแห่งกรรมเป็นไฉน คือ นิโรธที่ถูกต้องวิมุตติ เพราะความดับแห่งกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม นี้เราเรียกว่า ความดับแห่งกรรม.

หลักปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งกรรม ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ คือ สัมมาทิฐิ ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑ สัมมาวายามะ ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า ปฏิปทาอันให้ถึงความ ดับแห่งกรรม ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมเก่า กรรมใหม่ ความดับแห่ง กรรมและปฏิบัติอันให้ถึงความดับกรรม เราได้แสดงแล้ว แก่ท่านทั้งหลาย ด้วยประการดังนี้แล^{๒๐๙}

ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสนั้นก็หมายความว่า วิบากของบาปกรรมต่างๆ ที่เคยทำไว้ในอดีตนั้น สามารถปรับปรุงแก้ไขได้ด้วยกรรมปัจจุบัน แม้ไม่สามารถกลับไปแก้ไข ลบล้างอกุศลกรรมที่เป็นต้นเหตุ

^{๒๐๘} อัง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๐๑ /๓๓๖

^{๒๐๙} พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค เล่ม ๔ ภาค ๑ - หน้าที่ 275

ได้ แต่สามารถสร้างกรรมปัจจุบันเพื่อเจือจางวิบากของอกุศลกรรมนั้นให้อ่อนกำลังลงได้ ด้วยการอบรมศีล อบรมจิตและเจริญปัญญา นั่นก็คือการเจริญวิปัสสนาภาวนานั้นเอง

๖.๓.๗ มรรคญาณล้างบาปได้อย่างไร

กรรมลบล้างไม่ได้ แต่หลีกเลี่ยงผลกรรมได้^{๒๑๐} อดีตล่วงพ้นไปแล้ว การกระทำทุกอย่างที่กระทำไปด้วยเจตนา ไม่ว่าจะชั่วหรือดีก็ตาม ก็เป็นอันได้กระทำไปแล้ว และผลกรรมนั้นจะต้องย้อนกลับมาหาตัวผู้กระทำในที่สุด แต่เวลาที่กรรมให้ผลนั้นไม่แน่นอนว่าจะช้าหรือเร็ว จะเป็นปัจจุบันหรืออนาคต ถ้าหากกรรมที่ได้กระทำก่อนหน้านั้นยังให้ผลไม่หมด หรือกรรมที่กระทำในปัจจุบัน มีวิบากแรงกว่าก็จะทำให้กรรมนั้นมีผลช้า เมื่อเป็นเช่นนี้หนทางที่จะหลีกเลี่ยงผลกรรมก็พอมีทาง๒๑๑ ซึ่งขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้กระทำเองว่า มีฝีมือในการหลีกเลี่ยงมากน้อยแค่ไหน มีเส้นชัยอยู่ที่อนุปาติเสสนิพพาน(ดับขันธปรินิพพาน) ถ้าในระหว่างนี้เขามุ่งมั่นทำเฉพาะบุญกุศลอบรมสติปัญญาให้ปราดเปรื่องอยู่ตลอดเวลา จนถึงขณะจิตสุดท้าย หลังตายก็จะไปเกิดในภพดีๆ ได้ และหากเขาทำได้เช่นนี้ทุกภพทุกชาติ ไม่มีวัฏหลงระเรีงกับความทุกข์เล็กๆน้อยๆ ที่เกิดขึ้นชั่วครั้งชั่วคราว อันเป็นผลพลอยได้จากการเร่งทำบุญ เขาก็มีโอกาสเข้าถึงเส้นชัยได้ก่อนที่บาปจะตามมาทัน

เปรียบเทียบเหมือน โจรผู้ร้ายที่ได้ก่อคดีอาญาไว้ แล้วหลบหนีการจับกุมได้ตลอด ๒๐ ปี มีความสามารถในการหลบหลีกเจ้าหน้าที่ตำรวจ เมื่ออายุครบ ๒๐ ปี คดีความก็เป็นอันหมดอายุไป กฎหมายไม่อาจลงโทษเขาได้อีกต่อไป บาปที่เราทำไว้ก็เช่นกัน หากเราเข้าถึงอนุปาติเสสนิพพานได้แล้วก็ไม่สามารถนำมาให้ผลได้อีกต่อไป^{๒๑๒} แต่โดยมากยากที่จะเป็นเช่นนั้น มักถูกวิบากกรรมตามมาทันเสียก่อน หลายคนหลายท่านพยายามวิ่งหนี**เอาจิตรอด**สุดชีวิต ต้องถึงกับฝ่าฝืนหลุดลุ่ยกว่าจะเข้าถึงอนุปาติเสสนิพพาน เข้าสู่ที่ปลอดภัยได้

ตัวอย่างเช่น พระองค์สิมมาเถระ กว่าท่านจะพ้นฝ่าอุปสรรคเข้าสู่เส้นชัยได้ ถูกกรรมเก่าไล่กวาดจับวนเวียนจะทันอยู่แล้ว หรืออาจจะถูกกรรมเก่าจับติดชายผ้าถุงแล้ว แต่ท่านก็ยังพยายามดิ้นรนเต็มที่ ถึงกับถอดผ้าถุงออกแล้ววิ่งล่อนจ้อนต่อไป จนเข้าสู่เส้นชัยจนได้ เมื่อเข้าสู่เส้นชัยแล้ววิบากกรรมก็มิอาจส่งผลได้อีก ไม่ต้องชดใช้กรรมใดๆ อีกต่อไป^{๒๑๓} กรรมที่เคยทำไว้จะกลายเป็น**โหลกรรม**ไป(ดูรายละเอียดในคัมภีร์อิทธิธรรมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๕ เรื่องกัมมจตุกกะ)

คัมภีร์มโนรถปुरुณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เอกก-ติกนิบาต หน้า ๑๓๒ อธิบายว่า ในเวลาที่กุศลกรรมให้ผล อกุศลกรรมอย่างหนึ่งจะตั้งขึ้นตัดรอนกรรมนั้นให้ตกไป ถึงในเวลาที่อกุศลกรรมให้ผล กุศลกรรมอย่างหนึ่ง ก็จะตั้งขึ้นตัดรอนกรรมนั้นแล้วให้ตกไป นี้ชื่อว่า**อุปจเฉทกรรม** ในบรรดาอุปจเฉทกรรมที่เป็นกุศล และอกุศล กรรมของพระองค์สิมมาเถระได้เป็นกรรมตัดรอนอกุศล

พระมหาเถระอีกรูปหนึ่ง ท่านมีบุญบารมีมากกว่าพระองค์สิมมาเถระหลายเท่าตัว และทั้งนี้สามารถเข้าถึง**สุปาติเสสนิพพาน**ได้แล้ว แต่ท่านก็ยังถูกกรรมเก่าตามมาทันจนได้ ผู้นั้น คือ พระมหา

^{๒๑๐} ดูรายละเอียดในพระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๔ หน้า ๑๑

^{๒๑๑} ดูรายละเอียดใน พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๓ หน้า ๗๙

^{๒๑๒} ดูรายละเอียดในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๔ ข้อ ๒๑๙ หน้า ๓๖๕

^{๒๑๓} ดูรายละเอียดใน พระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๑ ข้อ ๒๓๔ หน้า ๓๙๗

โมคคัลลานะ^{๒๑๔} ผู้เฝ้าประตูขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่กรรมของท่านมีพลังอำนาจถึงเพียงนี้ เนื่องจากในอดีตก่อนท่านได้ฆ่าพ่อแม่ของตนเอง ซึ่งเป็นหนึ่งในอนันตริยกรรม ๕ ประการที่จัดว่าเป็นกรรมชั่วที่หนักที่สุด กรรมที่ท่านได้ทำนั้นส่งผลให้ท่านแทบเอาจิตไม่รอดทั้งๆ ที่ท่านสั่งสมบุญกุศลมาเป็นจำนวนมหาศาลถึงขนาดที่สามารถส่งท่านเข้าสู่พระนิพพานได้ แต่ถึงกระนั้นก็ยังต้านแรงบาปแทบไม่ไหว ท่านเข้าสู่สุภาทิเสสนิพพานได้แล้วกรรมก็ยังตามมารังควาญอยู่ คือ ทั้งที่ท่านบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์แล้ว ได้รับสรรเสริญจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า เป็นผู้มืฤทธิ์กว่าพระอรหันต์ทั้งปวงก็ยังถูกพวกโจรทำร้ายทุบตีร่างกายจนแหลกละเอียด เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย แต่ก็ยังดีที่บาปตามมาทันขณะที่ท่านก้าวเข้าสู่เส้นชัยได้ครึ่งตัวแล้ว จึงทำให้ผลกรรมร้ายที่ท่านได้แต่ร่างกายเท่านั้น ไม่อาจทำให้จิตท่านหวั่นไหวได้

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “บัณฑิตทั้งหลายเรียกบุคคลผู้เป็นมุนีทางกายเป็นมุนีทางวาจาเป็นมุนีทางใจ ผู้ไม่มีอาสวะว่า เป็นมุนีผู้สมบูรณ์ด้วยโมเนยยธรรม ล้างบาปได้แล้ว”^{๒๑๕}

พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ทุติยโสเจยยสูตร ปรากฏข้อความว่า ผู้มีกายสะอาด มีวาจาสะอาด มีใจสะอาด ไม่มีอาสวะเป็นผู้สะอาด ถึงพร้อมด้วยความสะอาด บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่าเป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว^{๒๑๖}

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า บทว่า นินหาตปาปกัม ความว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า เป็นผู้มีบาปอันล้างเสียแล้ว เพราะเป็นผู้ล้างคือชำระบาปทั้งปวงที่เกิดขึ้นในอายตนะแม้ทั้งปวง ด้วย**มรรคญาณ**^{๒๑๗}

มรรคญาณ คือ ญาณที่ทำหน้าที่ประหารกิเลส หรือจะกล่าวว่าล้างกิเลส ก็ได้ เป็นญาณลำดับขั้นที่ ๑๔ ในวิปัสสนาญาณ ๑๖^{๒๑๘} ที่เกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน ซึ่งแบ่งความสามารถในการประหารกิเลสออกเป็น ๔ ชั้น ดังนี้

^{๒๑๔} ติรยลลเยียดในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๒ ข้อ ๖๐ หน้า ๓๙๐

^{๒๑๕} ติรยลลเยียดใน คัมภีร์พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๙ หน้า ๗๐

^{๒๑๖} อัง.ติก. (แปล) ๒๐/๑๒๒/๓๖๘

^{๒๑๗} อังอิง...ขุ.ม.อ.(บาลี) ๑๔/๑๗๓

^{๒๑๘} สภาวญาณ ๑๖ ที่รวบรวมมาจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา วิสุทธิมรรค มีอรรถดังนี้

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้ เห็นนามว่าเป็นคนละสิ่งคนละส่วน ซึ่งไม่ได้ระคนปนกัน จนแยกกันไม่ได้

๒. ปัจจยปริคคหญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นเหตุถึงปัจจัยให้เกิดรูป เกิดนาม คือ รูปเกิดจาก กรรมจิต อุตุ อาหาร ส่วนนามเกิดจาก อารมณ วัตถุ มนสิการ

๓. สัมมสนญาณ ญาณพิจารณานามรูป, ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นไตรลักษณ์ คือ ความเกิดดับของรูปนาม แต่ที่รู้ว่ารูปนามดับไปก็เพราะ เห็นรูปนามใหม่เกิดสืบต่อแทนขึ้นมาแล้ว เห็นอย่างนี้เรียกว่า สันตติยังไม่ขาดและยังอาศัยจินตามยปัญญาอยู่ อีกนัยหนึ่งว่า สัมมสนญาณ เป็นญาณที่ยกนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์

๔. อุทยัพพญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจน โดยสันตติขาด คือ เห็นรูปนามดับไปในทันทีที่ดับ และเห็นรูปนามเกิดขึ้นในขณะที่เกิด หมายความว่า เห็นทันทั้งในขณะที่เกิดและขณะที่ดับ, เป็นญาณที่เห็นรูปนามเกิดดับตามความเป็นจริง

อุทยัพพญาณนี้ยังจำแนกได้เป็น ๒ คือ ตรุณอุทยัพพญาณ เป็นญาณที่ยังอ่อนอยู่ และพลวอุทยัพพญาณ เป็นญาณที่แก่กล้าแล้ว

๕.๕.๑ โสตาปัตติมรรคญาณ ทำหน้าที่ประหารสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตป
รามาส (มิจฉาทิฏฐิ และวิจิกิจฉา) ได้เด็ดขาด^{๒๑๙} ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าเป็น
พระอริย -บุคคลชั้นโสตาบัน เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย ๔ คือ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปรต
อสุรกาย มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ คือมรรค ๓ เบื้องสูง ได้แก่ สกทาคามิมรรค
อนาคามิมรรค อรหัตตมรรคในวันข้างหน้า เมื่อเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือ มนุษย์ก็เกิดได้
ไม่เกิน ๗ ครั้ง^{๒๒๐}

๕.๕.๒ สกทาคามิมรรคญาณ ทำหน้าที่ประหารสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตป
รามาสได้โดยเด็ดขาดสิ้นเชิง พร้อมกับบรรเทาโรคะโทสะและโมหะให้เบาบางได้ ผู้ปฏิบัติ
วิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าเป็นพระสกทาคามี เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย ๔ คือ นรก กำเนิด
สัตว์ดิรัจฉาน เปรต อสุรกาย มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ คือมรรค ๓ เบื้องสูง ได้แก่
อนาคามิมรรค อรหัตตมรรคในวันข้างหน้า เมื่อเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือ มนุษย์ก็เกิดได้
เพียง ๑ ครั้ง^{๒๒๑}

๕. ภัยคุณญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นความดับแต่ฝ่ายเดียว เพราะความดับของรูปนามเป็นสิ่งที่ตื่นตื่น
กว่าความเกิด

๖. ภัยคุณญาณ บ้างก็เรียกว่า ภัยคุณญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่ารูปนามนี้เป็นภัย เป็นที่น่ากลัว
เหมือนคนกลัวสัตว์ร้าย เช่น เสือ เป็นต้น

๗. อาทีนญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่ารูปนามนี้เป็นโทษ เหมือนผู้ที่เห็นไฟกำลังไหม้เรือนตนเอง จึง
คิดหนีจากเรือนนั้น

๘. นิพพิทาญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่าเกิดเบื่อหน่ายในรูปนาม เบื่อหน่ายในปัญจขันธ์

๙. มุญจितกมยตาญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่าใครจะหนีจากรูปนาม, อยากรพจากการครองรูปนาม
ใครจะพ้นจากปัญจขันธ์ เปรียบดังปลาเป็นๆ ที่ใครจะพ้นจากที่ตอนที่แห้ง

๑๐. ปฏิสังขยาญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นเพื่อหาทางที่จะหนี หาอุบายที่จะเปลื้องตนให้พ้นจากปัญจ
ขันธ์, เป็นญาณที่ขมกขม่น เพื่อให้พ้นจากการครองรูปนาม

๑๑. สังขารเบกขาญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่า จะหนีไม่พ้นจึงเฉยอยู่ไม่ยินดียินร้าย, เป็นญาณที่
พิจารณาอุปนามด้วยอาการวางเฉย ดุจบุรุษอันเพิกเฉยในภริยาที่ทิ้งขว้างหย่าร้างกันแล้ว

๑๒. อนุโลมญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นให้คล้ายไปตามอริยสังขญาณนี้เรียกว่า สังขานุโลมิกญาณ ก็
ได้, เป็นญาณที่รู้อารมณ์รูปนามเป็นครั้งสุดท้ายก่อนที่จะได้บรรลุ มรรค ผล

๑๓. โคตรภูญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นพระนิพพาน ตัดขาดจากโคตรปุถุชนเป็นโคตรอริยชน, เป็น
ญาณที่ตัดโคตรปุถุชนให้ขาดออก เพื่อเข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล

๑๔. มัคคญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นพระนิพพาน และตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉทประหาณ, เป็น
ญาณในอริยมรรค

๑๕. ผลญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นพระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันติสุข, เป็นญาณในอริยผล

๑๖. ปัจจเวกขณญาณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นใน มัคคจิต, ผลจิต, นิพพาน, กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่
ยังคงเหลืออยู่, ป. (แปล) ๓๓/๑-๖๕/๗-๑๐๙, วิสุทฺธิ. ๒/๖๖๒-๘๐๔/๒๕๐

^{๒๑๙} อัง.ทสก.(แปล) ๒๔/๑๓/๒๑

^{๒๒๐} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๒๒, อภิ.ปิณจ.อ. (บาลี) ๓๑/๕๓

^{๒๒๑} ที.สิล.(ไทย)๙/๓๗๓/๑๕๖

๕.๕.๓ อนาคามีมรรคญาณ ทำหน้าที่ประหารสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส พร้อมทั้ง รากะโทสะ โมหะได้โดยเด็ดขาดสิ้นเชิง ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าเป็นพระอนาคามี^{๒๒๒}

๕.๕.๔ อรหัตตมรรคญาณ สามารถประหารสังโยชน์กิเลสที่ผูกมัดใจทั้งหมดได้โดยเด็ดขาด^{๒๒๓} ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าบรรลอรหัตต์โดยสมบูรณ์ นับว่าเป็นผู้ล้างบาปได้แล้วเพราะไม่มีกิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดบาป และไม่มีกิเลสให้ถือกำเนิดในภพใหม่อีกต่อไป^{๒๒๔} พระอรหัตต์นั้นไม่มีการเวียนเกิด เวียนตาย และภพใหม่ก็ไม่มีอีก^{๒๒๕} เมื่อไม่เกิดอีกก็ไม่แก่ ไม่ตายอีกต่อไป^{๒๒๖}

๖.๔ พระอริยบุคคล

พระอริยบุคคล คือ บุคคลที่เจริญวิปัสสนาภาวนาจนบรรลุมรรคญาณในขั้นต้นได้เป็นอย่างดีน้อย คือ นับตั้งแต่พระโสดาปัตติมรรคขึ้นไป แบ่งออกเป็น ๔ จำพวก คือ

๖.๔.๑. พระโสดาบัน

คำว่า โสดาบัน แปลว่า ถึงกระแสพระนิพพาน^{๒๒๗} หมายความว่า ผู้ที่บรรลุถึงความเป็นพระโสดาบันแล้วจักมุ่งหน้าไปตามกระแสนิพพานจนบรรลุความเป็นพระอรหัตต์ ไม่มีวันตกต่ำ เมื่อจุติสิ้นอายุขัยแล้ว จักไม่ปฏิสนธิ คือเกิดในอบายภูมิมีนรกเป็นต้นอีกเลย^{๒๒๘} เพราะประหัตถอกุศลกรรมบถ ๕ ประการคือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉฉาจาร มุสาวาท และมีฉาภิภูมิจได้โดยเด็ดขาด เป็นสมุจเฉท

โสดาบัน มี ๓ ประเภท

๑. เอกพิชิตโสดาบัน พระโสดาบันมีพิชิตกำเนิดอีกเพียงครั้งเดียว จะเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาอีกเพียงชาติเดียวก็จะบรรลุเป็นพระอรหัตต์^{๒๒๙}

๒. โกลังโกลโสดาบัน คือ พระโสดาบันผู้ยังต้องเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาอีก ๒ ถึง ๖ ชาติ จึงจะบรรลุเป็นพระอรหัตต์^{๒๓๐}

๓. สัตตักขัตตุปรมโสดาบัน คือ พระโสดาบันผู้ต้องเกิดอีกถึง ๗ ชาติจึงจะบรรลุเป็นพระ

^{๒๒๒} อัง.ติก.อ. ๒/๘๘/๒๔๓

^{๒๒๓} หมายถึงกิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ ประการ คือ ๑) สักกายทิฏฐิ ๒) วิจิกิจฉา ๓) สีลัพพตปรามาส ๔) กามฉันทะหรือกามราคะ (๕) พยาบาทหรือปฏิฆะ (๖) รุปราคะ (๗) อรูปราคะ (๘) มานะ (๙) อุทธัจจะ (๑๐) อวิชชา อัง.ทสก.(แปล) ๒๔/๑๓/๒๑

^{๒๒๔} พุ.อิตติ.(ไทย)๒๕/๔๔/๓๙๔

^{๒๒๕} พุ.มหา.(ไทย)๒๙/๓๘/๑๓๘

^{๒๒๖} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๐

^{๒๒๗} อัง.ทสก.อ. ๓/๖๓-๖๔/๓๕๓

^{๒๒๘} อัง.ติก.อ.๒/๘๗/๒๔๒

^{๒๒๙} เกิดอีกครั้งเดียวก็จักบรรลุอรหัตตผล (ส.ม.อ.๓/๔๙๔/๓๑๓)

^{๒๓๐} หมายถึงผู้ไปจากตระกูลสู่ตระกูล คือเกิดในตระกูลสูงอีก ๒-๓ ครั้ง หรือเกิดในสุคติภพอีก ๒-๓ ครั้ง ก็จักบรรลุอรหัตตผล (ส.ม.อ. ๓/๔๙๔/๓๑๓)

อรหันต์^{๒๓๑}

ที่แตกต่างกันเช่นนี้ เป็นเพราะอินทรีย์แก่กล้ายิ่งหย่อนกว่ากัน^{๒๓๒}

๖.๔.๒. พระสกทาคามี

คำว่า สกทาคามี แปลว่า กลับมาอีกครั้งเดียวหรือครั้งหนึ่ง^{๒๓๓} คือ ผู้ที่บรรลุเป็นพระสกทาคามีจะกลับมาเกิดในกามภูมิ ได้แก่มนุษย์โลกอีกครั้งเดียวเท่านั้น^{๒๓๔} พระสกทาคามีนี้ ละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน ไม่ได้ละเพิ่มอีกแต่ประการใด เพียงแต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลงเท่านั้น

พระสกทาคามี คือ พระอริยะบุคคลที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานครบ ๑๖ ญาณในรอบแรกแล้ว ยังเพียรกำหนดวิปัสสนากรรมฐานต่อ วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นอย่างละเอียดอ่อนแจ่มแจ้งกว่าสภาวะญาณที่เคยผ่านมาแล้ว และติดตามด้วยวาทานะแทนโคตรภูญาณ เพราะท่านเป็นอริยะบุคคลแล้วหลังจากนั้นบรรลุถึงพระสกทาคามีมรรค และเมื่อบรรลุเข้าสู่มรรคญาณที่ ๒ แล้ว กิเลสที่มีอยู่จะเบาบางจากเดิมที่มีอยู่ในทันที แต่ไม่สามารถละสัญญาชนที่เหลือน้อยให้ตัวใดตัวหนึ่งขาดหายโดยสิ้นเชิง แต่กิเลสของท่านเบาบางกว่าพระโสดาบันอย่างมาก ดำรงฐานะเป็นพระสกทาคามีบุคคล

พระสกทาคามี ๕ จำพวก คือ

๑. อธิ ปตฺวา อธิ ปรินิพพายี ผู้ที่บรรลุเป็นพระสกทาคามีในมนุษย์โลก เมื่อหมดอายุขัยแล้วเกิดในมนุษย์โลกอีก จนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ และดับขันธปรินิพพานในโลก

๒. ตตฺถ ปตฺวา ตตฺถ ปรินิพพายี ผู้ที่บรรลุเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก เมื่อหมดอายุขัยแล้วก็เกิดในเทวโลกอีก จนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ และดับขันธปรินิพพานในเทวโลก

๓. อธิ ปตฺวา ตตฺถ ปรินิพพายี ผู้ที่บรรลุเป็นพระสกทาคามีในมนุษย์โลก เมื่อหมดอายุขัยแล้วไปเกิดในเทวโลก จนบรรลุเป็นพระอรหันต์และดับขันธปรินิพพานในเทวโลก

๔. ตตฺถ ปตฺวา อธิ ปรินิพพายี ผู้ที่บรรลุเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก เมื่อหมดอายุขัยแล้วก็มาเกิดในมนุษย์โลก จนบรรลุเป็นพระอรหันต์ และดับขันธปรินิพพานในมนุษย์โลก

๕. อธิ ปตฺวา ตตฺถ นิพพตฺติตฺวา อธิ ปรินิพพายี ผู้ที่บรรลุเป็นพระสกทาคามีในมนุษย์โลก เมื่อหมดอายุขัยแล้วไปเกิดในเทวโลก พอหมดอายุขัยในเทวโลกแล้ว ก็กลับมาเกิดในมนุษย์โลกอีก จนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ และดับขันธปรินิพพานในมนุษย์โลก^{๒๓๕}

สำหรับคำว่า สกทาคามีที่แปลว่า กลับมาครั้งเดียว หรือกลับมาอีกครั้งหนึ่งนั้น น่าจะหมายถึงพระสกทาคามีจำพวกที่ ๕ นี้ ความเป็นอยู่ของพระสกทาคามีนี้ ไม่แตกต่างกับพระโสดาบันมากนัก เพราะยังมีครอบครัพลูกหลานอยู่ เพียงแต่มีกิเลสที่เบาบางกว่าพระโสดาบันเท่านั้น

คุณวิเศษที่พระสกทาคามีได้รับมีดังนี้

๑. สามารถเข้าผลสมาบัติตามฐานของพระสกทาคามีได้

๒. จะไม่ไปเกิดในอบายภูมิ คือ เตธฺฉฉาน เปรต อสุรกายและสัตว์นรกอีกเลย เพราะกิเลสที่จะก่อให้เกิดอกุศลกรรมที่ร้ายแรงที่ต้องให้ไปเกิดในอบายภูมิ ย่อมไม่มีอีกแล้ว

^{๒๓๑} ส.ม.อ.๓/๔๙๔/๓๑๔

^{๒๓๒} ม.ม.อ.(บาลี)๒/๒๔๘/๒๖, อัง.ท.ก.อ. ๒/๔๙/๕๕, อัง.ส.ต.ก.อ. ๓/๑๔/๑๖๒

^{๒๓๓} ผู้กลับมาสู่กามภพอีกครั้งเดียวด้วยสามารถปฏิสนธิ (ขุ.ป.อ. ๒/๑๕๑/๗๘)

^{๒๓๔} ที.สีล.(ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖

^{๒๓๕} ดูรายละเอียดใน อภิธมมฎฐกถา ปณจปรณณณนา (ปรมตถทีปนี) - หน้าที่ 73

๓. จะเกิดในภพมนุษย์ หรือ สวรรค์ หรือ พรหม ตามบุญกุศลหรือตามกำลังสมาธิของแต่ละท่าน

๔. จะมาเกิดในภพมนุษย์อย่างมากที่สุดเพียง ๑ชาติ ก็จะมีบรรลุปะเป็นพระอรหันต์ดับขันธนิพพาน

๖.๔.๓. พระอนาคามี

คำว่า อนาคามี แปลว่า ไม่กลับมาอีก^{๒๓๖} หมายความว่า ผู้ที่บรรลุปะเป็นพระอนาคามีในมนุษย์โลกหรือเทวโลก เมื่อหมดอายุขัยแล้ว จะไปเกิดในพรหมโลก และดับขันธปรินิพพานในพรหมโลกนั้น จักไม่กลับมาเกิดในมนุษย์โลกหรือเทวโลกอีก

พระอนาคามีบุคคล คือ พระอริยะบุคคลที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานครบ ๑๖ ญาณในรอบแรกแล้ว ยังเพียรกำหนดวิปัสสนากรรมฐานต่อ จนวิปัสสนาญาณบังเกิดขึ้น มีอินทรีย์แก่กล้าเป็นทวีคูณจนบรรลุปะเข้าสู่มรรคที่ ๒ และที่ ๓ ได้ คือ ตั้งแต่ญาณที่ ๔ อุทัพพญาณจนญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ ซึ่งวิปัสสนาญาณนั้นเกิดขึ้นอย่างละเอียดอ่อนแจ่มแจ้งกว่าสภาวะญาณที่เคยผ่านมาแล้ว และติดตามด้วยวิเวก วิทามะแทนโคตรญาณ เพราะท่านเป็นอริยะบุคคลแล้ว ก็บรรลุปะถึงพระอนาคามีมรรค และเมื่อบรรลุปะเข้าสู่มรรคญาณที่ ๓ แล้ว กิเลสที่มีอยู่จะเบาบางจากเดิมที่มีอยู่ในทันที และสามารถละสังขโยชน์ที่เหลืออยู่ได้อีก ๒ สังขโยชน์อย่างสิ้นเชิง ได้แก่ กามราคะสังขโยชน์ และปฏิฆะสังขโยชน์ ก็คือละกามและโทสะได้อย่างเด็ดขาด ดำรงฐานะเป็นพระอนาคามีบุคคล

กล่าวโดยสังขโยชน์ ละได้อีก ๒ คือ กามราคะสังขโยชน์ และปฏิฆะสังขโยชน์ ขณะที่พระอรหันต์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิสังขโยชน์ วิจิกิจฉาสังขโยชน์ และสีลัพตปรามาสสังขโยชน์

กล่าวโดยอกุศลกรรบาถ ละได้อีก ๓ คือ ปิสุณวาจา ผรุสวาจา และพยาบาท
ความเป็นอยู่ของพระอนาคามีนี้ มีความเป็นอยู่แบบสันโดษ ไม่มีครอบครัว รักษาศีล ๘ เป็นประจำ เมื่อหมดอายุขัยแล้วจะไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ซึ่งเป็นชั้นที่สูงที่สุดในพรหมโลก อันเป็นที่อยู่เฉพาะของผู้ที่บรรลุปะเป็นพระอนาคามีเท่านั้น

พระอนาคามี ๕ ประเภท คือ

๑. *อันตรราปรินิพพายี* สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ปรินิพพานภายในอายุครั้งแรกของสุทธาวาสภูมิพรหมโลกที่สถิตอยู่^{๒๓๗}

๒. *อุปะหัจจปรินิพพายี* สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ปรินิพพานภายในอายุครั้งหลังของสุทธาวาสภูมิพรหมโลกที่สถิตอยู่^{๒๓๘}

๓. *อสังขารปรินิพพายี* สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ปรินิพพานในพรหมโลกที่สถิตอยู่โดยสะดวกสบายไม่ต้องใช้ความเพียรมาก^{๒๓๙}

๔. *สสังขารปรินิพพายี* สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ปรินิพพานในพรหมโลก โดยต้องพยายามอย่างแรงกล้า^{๒๔๐}

^{๒๓๖} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๖

^{๒๓๗} สัม.อ. (บาลี) ๓/๑๘๔/๒๑๐, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓

^{๒๓๘} สัม.อ. (บาลี) ๓/๑๘๔/๒๑๐, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓

^{๒๓๙} สัม.อ. (บาลี) ๓/๑๘๔/๒๑๐, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓

^{๒๔๐} สัม.อ. (บาลี) ๓/๑๘๔/๒๑๐, อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓

๕. อุทธังโสตอกนิฏฐคามิ ไปเกิดในสุทธาวาสพรหมโลก ชั้นต่ำที่สุด (อวิหาสุทธาวาสพรหมโลก) แล้วจึงจุติไปเกิด ชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ คือ อวิหา อตปปา สุตัสสา สุตัสสี และสำเร็จเป็นพระอรหันต์ปรินิพพานในอกนิฏฐพรหมโลก^{๒๔๑}

ที่แตกต่างกันเช่นนี้ เป็นเพราะอินทรีย์แก่กล้ายิ่งหย่อนกว่ากัน จึงทำให้ความมุ่งมั่นในการบรรลุเป็นพระอรหันต์นั้น เนินนานกว่ากัน^{๒๔๒}

คุณวิเศษที่พระอนาคามีได้รับมีดังนี้

๑. สามารถเข้าผลสมาบัติตามฐานของพระอนาคามีได้ แต่ท่านที่เคยฝึกสมาธิถึงฌานที่ ๔ ท่านสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ หรือบางท่านบังเกิดมีวิชา ๓ อภิญญา ๕ สามารถสำแดงฤทธิ์เดชได้

๒. ถ้ายังไม่บรรลุเป็นพระอรหันต์จะไปเกิดใน พรหมโลก ชั้นสุทธาวาสพรหม อย่างเดียว จะไม่มาเกิดในมนุษย์โลกนี้อีกเลย แล้วจะบรรลุเป็นพระอรหันต์ชั้นรันิพพานบนสุทธาวาสพรหมนั้น ชั้นสุทธาวาสพรหม เป็นชั้นของพระพรหมที่เป็นที่จุติของพระอนาคามีอริยะบุคคลในพระพุทธศาสนาอย่างเดียวเท่านั้น ซึ่งสามารถแบ่งลำดับชั้นในสุทธาวาสพรหมได้อีก ๕ ชั้น จากลำดับล่างไปสู่ชั้นสูง ดังนี้ ๑. ชั้นอวิหาภูมิ ๒. ชั้นอตปปาภูมิ ๓. ชั้นสุตัสสาภูมิ ๔. ชั้นสุตัสสีภูมิ ๕. ชั้นอกนิฏฐกาภูมิ^{๒๔๓} ซึ่งพระอนาคามีท่านจะไปจุติตามชั้นต่างๆ ตามกำลังพละ ๕ ของท่านที่เด่นชัด

๖.๔.๔. พระอรหันต์

คำว่า อรหันต์ แปลว่า ผู้ควรแก่การบูชาอันวิเศษ เพราะเป็นผู้ควรแก่ทักษิณาอันเลิศ^{๒๔๔} ได้ชื่อว่า ชีนาสพ เพราะเป็นผู้ที่หมดกิเลสอาสวะแล้ว^{๒๔๕} เป็นผู้สิ้นภพสิ้นชาติแล้ว เป็นผู้พ้นจากสังสารวัฏฏ์ ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป^{๒๔๖}

พระอริยะบุคคลที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานครบ ๑๖ ญาณในรอบแรกแล้ว ยังเพียรกำหนดวิปัสสนากรรมฐานต่อ จนวิปัสสนาญาณบังเกิดขึ้น มีอินทรีย์แก่กล้าเป็นทวิคุณจนบรรลุเข้าสู่มรรคที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ได้ คือ ตั้งแต่ญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณจนญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ ซึ่งวิปัสสนาญาณนั้นเกิดขึ้นอย่างละเอียดอ่อนแจ่มแจ้งเป็นที่สุดด้วยบารมีที่เต็มบริบูรณ์ และติดตามด้วยโฆทานะ โฆทานะ แทนโคตรภูญาณ เพราะท่านเป็นอริยะบุคคลแล้ว ก็บรรลุถึงพระอรหันต์มรรค สามารถตัดกิเลสทั้งหมดได้สิ้นเชิง และเมื่อบรรลุเข้าสู่มรรคญาณที่ ๔ แล้ว กิเลสที่ตัดขาดโดยอรหันต์มรรคได้แก่สัณเฑาะฐที่เหลืออยู่ ๕ อย่างคือ

๖. รูปราคะสัณเฑาะฐ คือความยินดีในรูปภพ
๗. อรูปราคะสัณเฑาะฐ คือความยินดีในอรูปภพ
๘. มานะสัณเฑาะฐ คือความถือตัว
๙. อุทธัจจะสัณเฑาะฐ คือความที่จิตฟุ้งไป ไม่สามารถตั้งอยู่อารมณ์เดียวได้นาน

^{๒๔๑} ส.ม.อ.(บาลี) ๓/๑๘๔/๒๑๐, อ.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒

^{๒๔๒} ส.มหา.(ไทย) ๑๙/๔๘๕/๒๙๖, ม.ม.อ.(บาลี)๑/๖๙/๑๗๗, อ.ต.ก.อ.(บาลี) ๒/๘๘/๖๒

^{๒๔๓} ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๘๔/๒๑๐, อ.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓

^{๒๔๔} วิ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘, วินยฎฺเฐกถา (สมนตปาสาทิกา ๑) - หน้าที่ 137

^{๒๔๕} ที.ปา.อ.(บาลี) ๑๑๖/๔๘

^{๒๔๖} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๗, ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒๘/๙๐

๑๐. อวิชชาสัญญาโยชน์ คือสภาพไม่รู้ ความมืดหลงของจิต หรือ โง่ หรือ โมหะ

พระอรหันต์มี ๓ ประเภทคือ

๑. พระอรหันต์ ที่ตรัสรู้อุত্তตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วยพระองค์เอง และสามารถโปรดเวไนยสัตว์ให้พ้นทุกข์ คือให้ถึงมรรคผลนิพพานได้ด้วย เพราะทรงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วย อาสยานุสยญาณ ญาณที่สามารถ รู้อัยยาศัยของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย อินทริยปโรปริยัตติญาณ ญาณที่สามารถรู้อินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายว่า ยิ่งหรือหย่อนเพียงใด และสัพพัญญูตถุญาณ ญาณที่สามารถรอบรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง อันได้พระนามว่าพระสัพพัญญู

๒. พระอรหันต์ปัจเจกพุทธเจ้า เป็นพระอรหันต์ที่ตรัสรู้ได้ด้วยพระองค์เองเหมือนกัน แต่ไม่สามารถโปรดสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้ เพราะไม่ถึงพร้อมด้วยญาณ ๓ ประการ เหมือนพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้านี้จะบังเกิดมิได้ เฉพาะในยุคที่ว่างจากพระพุทธศาสนาเท่านั้น ที่เรียกว่าสุญญกัป

๓. พระอรหันต์ที่ตรัสรู้เองไม่ได้ ต้องอาศัยคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทำตามคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงสามารถตรัสรู้ได้ อันได้ชื่อว่า ออนุพุทธะ พระอรหันต์ออนุพุทธะนี้ มี ๒ ประเภท

๓.๑ *ปัญญาวิมุตติ* สำเร็จพระอรหันต์ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานล้วนๆ ไม่ได้บำเพ็ญสมณธรรมฐานมาก่อนเลย เรียกว่า สุขขวิปัสสกพระอรหันต์ คือ ผู้ปฏิบัติทำให้ฌานแห่งแล้ง (ไม่สามารถทำการสังคายนาพระไตรปิฎกได้ เพราะมีแต่ฌานละกิลเลส แต่มิได้มีฌานหยั่งรู้ในการระลึกชาติผู้ใดได้)^{๒๔๗}

๓.๒ *เจโตวิมุตติ* เป็นผู้ปฏิบัติสมณธรรมฐานได้มานานก่อน แล้วเจริญวิปัสสนากรรมฐานต่อจนสำเร็จพระอรหันต์^{๒๔๘} หรือ ผู้ที่ปฏิบัติเฉพาะวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อได้มรรคผลนั้นพร้อมกับได้วิชา ๓ อภิญญา ๖ ปฏิสัมภทา ๔ วิโมกข์ ๘ สามารถแสดงฤทธิ์ได้

การได้มาซึ่งฌานนั้น ได้มา ๒ ประเภทด้วยกันคือ

๑. เป็นผู้ที่เจริญสมถกัมมัฏฐานจนได้ฌาน อันนี้เรียกว่า ปฏิปทาสิทธิฌาน ได้ฌานด้วยการปฏิบัติ จากนั้นมาเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

๒. เป็นผู้ที่ไม่ได้เจริญสมถกัมมัฏฐาน แต่เมื่อเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน จนบรรลุถึงอหัตตมัคคญาณอหัตตผลญาณ ด้วยอำนาจแห่งบุญญาธิการที่ได้สั่งสมมาแต่ปางก่อน เมื่อบรรลุถึงซึ่งอหัตตมัคคญาณ ก็ถึงพร้อมซึ่งฌานด้วย คือ ได้ฌานด้วย อย่างนี้เรียกว่ามัคคสิทธิฌาน ได้ฌานด้วยอำนาจแห่งมรรค จนถึงบได้อภิญญาด้วยก็มี บางองค์ก็ได้ฌาน ไม่ได้อภิญญาเลยก็มี

สำหรับพระอรหันต์ที่ได้อภิญญาด้วยนั้น มี ๒ จำพวก คือ

๑. เตวิชไซ์ พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓ คือ

๑.๑ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้

๑.๒ ทิพพจักขุญาณ หรือจตุปปาตญาณ ตาทิพย์ รู้จุดคือการตาย และปฏิสนธิคือการเกิดของสัตว์ทั้งหลาย

^{๒๔๗} อัง.สตุตต.อ.(บาลี)๓/๑๔/๑๖๑, ม.มู.อ. (บาลี) ๑/๖๙/๑๗๗, อัง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๖๒.

^{๒๔๘} อัง.สตุตต.อ.(บาลี)๓/๑๔/๑๖๐, อัง.นวก.อ. (บาลี)๓/๔๕/๓๑๖ ,ที.ม.อ. (บาลี)๑๓๐/๑๑๓.

๑.๓ อาสวัภยญาณ รู้วิชาที่ทำให้สิ้นกิเลสอาสวะ สำหรับอาสวัภยญาณนี้เป็น ญาณที่เป็นญาณทั่วไปแก่พระอรหันต์ทุกองค์ แม้พระอรหันต์ที่ไม่ได้ญาณก็ต้องมี^{๒๔๙}

๒.ฉฬภิญโญ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ หรือ วิชา ๖ คือ

๒.๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

๒.๒. ทิพพจักขุหรือจตุปปาตญาณ

๒.๓. อาสวัภยญาณ

๒.๔. ปรจิตตวิชานนญาณ หรือเจโปริยญาณ รู้จิตใจ ผู้อื่น

๒.๕. ทิพพโสตญาณ หูทิพย์

๒.๖. อิทธีวิธี แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้^{๒๕๐}

อีกนัยหนึ่ง พระอรหันต์นั้นแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทคือ

๑. พระอรหันต์ที่ไม่มีปฏิสัมภิทาญาณ

๒. พระอรหันต์ที่มีปฏิสัมภิทาญาณ ปฏิสัมภิทาญาณนี้ คือ ความถึงพร้อมด้วยปัญญาอัน แดกฉาน มี ๔ ประการคือ

๒.๑. อัตถปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาแตกฉานในผลทั้งปวง

๒.๒. อัมมปฏิสัมภิทาญาณ สปัญญาแตกฉานในเหตุทั้งปวง

๒.๓. นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาแตกฉานในภาษา คือ รู้จักใช้ถ้อยคำหรือภาษาในการ อธิบายขยายความแห่งเหตุและผล ให้ผู้ฟังรู้และเข้าใจได้อย่างแจ่มแจ้งลึกซึ้งโดยถ้วนถี่

๒.๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณคือมีปัญญาร่องไว ไหวพริบ เฉียบแหลม คมคาย ในการโต้ตอบอัตถปฏิสัมภิทาญาณ อัมมปฏิสัมภิทาญาณ และนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ได้อย่างถูกต้องคล่องแคล่ว ชัดแจ้งโดยฉับพลันทันที^{๒๕๑}

วิโมกข์ ๘ คือ ๑. ผู้มีรูปย่อมนเห็นรูปทั้งหลาย^{๒๕๒} ๒. ผู้หนึ่งมีความสำคัญในอรุปรภายใน เห็นรูปภายนอก^{๒๕๓} ๓. บุคคลย่อมน้อมใจไปว่า สิ่งนี้งามที่เดียว^{๒๕๔} ๔. เพราะลวงเสียซึ่งรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะปฏิขสัญญาดับไป เพราะไม่ใส่ใจซึ่งนันทตสัญญา บุคคลย่อมน้อมเข้าถึงซึ่งอากาศนัญญาตนะ ด้วยมนสิการว่า อากาศหาที่สุดมิได้ ดั่งนี้อยู่ ๕. เพราะลวงเสียซึ่งอากาศนัญญาตนะโดยประการทั้งปวง บุคคลย่อมน้อมเข้าถึงวิญญาณัญญาตนะด้วยมนสิการว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้ ๖. เพราะลวงเสียซึ่งวิญญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง บุคคลย่อมน้อมเข้าถึงอากิญจัญญาตนะด้วยมนสิการว่า ไม่มีอะไร ดั่งนี้อยู่ ๗. เพราะลวงเสียซึ่งอากิญจัญญาตนะ บุคคลย่อมน้อมเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนะอยู่ ๘. เพราะลวงเสียซึ่งเนวสัญญานาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง บุคคลย่อมน้อมเข้าถึงสัญญาเวทยิตนิโรธอยู่^{๒๕๕}

^{๒๔๙} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๑๙๗, พ.ปฏิ. (ไทย) ๓๑/๕๓๔/๔๓๒, วิสุทธิติ.ฎีกา (บาลี) ๓/๕๑๐

^{๒๕๐} ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๘/๒๓๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔.

^{๒๕๑} ออง.จตุกก.(แปล) ๒๑/๑๗๒/๒๔๒-๒๔๓.

^{๒๕๒} หมายถึงได้รูปตามโดยเจริญกสิณที่กำหนดวัตถุในกายของตน เช่น สีส้ม เห็นรูปทั้งหลาย หมายถึงเห็นรูปตาม ๔ (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๒๙/๑๑๒-๑๑๓)

^{๒๕๓} หมายถึงเห็นรูปทั้งหลายมีนัลกสิณเป็นต้นด้วยญาณจักขุ ที.ม.อ. ๑๒๙/๑๑๒-๑๑๓)

^{๒๕๔} หมายถึงผู้เจริญวิมลกสิณ กำหนดสีที่งาม (ที.ม.อ. บาลี ๑๒๙/๑๑๒-๑๑๓)

^{๒๕๕} ที.มหา.(ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕

๖.๕ ปัจจุบันนี้มีพระอรหันต์อยู่อีกหรือไม่

ตอบว่า : ถ้าหากว่าเดี๋ยวนี้ยังมีผู้ปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ กันอยู่ พระอรหันต์ก็ยังมีอยู่ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ตราบใดที่ยังมีผู้เจริญมรรคมืองค์ ๘ อยู่ ตราบนั้นโลกนี้ก็จะไม่ว่างจากพระอรหันต์”^{๒๕๖}

พระอรรถถาจารย์ท่านได้อธิบายขยายความในข้อนี้ว่า ในยุคแรกคือ นับตั้งแต่ครั้งพุทธกาล สมัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงมีพระชนม์อยู่จนถึง พ.ศ. ๑๐๐๐ เป็นยุคของพระอรหันต์ผู้ได้ปฏิสัมภิทาญาณ

ในยุคที่ ๒ นับตั้งแต่ พ.ศ. ๑๐๐๑ ถึง พ.ศ. ๒๐๐๐ เป็นยุคของพระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖

ในยุคที่ ๓ นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๐๑ ถึง พ.ศ. ๓๐๐๐ เป็นยุคของพระอรหันต์ผู้ได้วิเศษ ๓

ในยุคที่ ๔ นับตั้งแต่ พ.ศ. ๓๐๐๑ ถึง พ.ศ. ๔๐๐๐ เป็นยุคของพระอรหันต์สุขขวิปีสสกะ

ในยุคที่ ๕ นับตั้งแต่ พ.ศ. ๔๐๐๑ ถึง พ.ศ. ๕๐๐๐ เป็นยุคพระอนาคามี^{๒๕๗}

ถ้าพิจารณาตามคำอธิบายนี้ ก็ตอบได้ทันทีว่า เดี่ยวนี้ยังมีพระอรหันต์อยู่ เพราะเป็นยุคที่ ๓ ซึ่งเป็นยุคของพระอรหันต์ผู้ได้วิเศษ ๓

^{๒๕๖} คูรายละเอียด ที.มหา.(ไทย)๑๐/๒๑๔/๑๖๒, ที.ม.อ. (บาลี) ๒๑๔/๑๙๖.

ขุพุทธกนิทายฎีกถา เถรคาถาถนถนา (ปรมตถที่ปนี ๒) - หน้าที ๕๙๖ (มหามกฏฐา)

บรรณานุกรม

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

(๑) พระไตรปิฎก :

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก, ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ .พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

มหามกุฏราชวิทยาลัย.พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปลชุด๑๑ เล่ม, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

(๒) ปกรณวิเสส อรรถกถา และฎีกา :

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา.กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒.

_____ .ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฎีกา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๔.

_____ .ปกรณวิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาปกรณวิเสส. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๔.

_____ .วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภคคอกุฎกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

_____ .ทีฆนิกาย สุมงควลลิตินิ สีสกขนธวคคอกุฎกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒.

_____ .ทีฆนิกาย สุมงควลลิตินิ มหาวคคอกุฎกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๓.

_____ .มชฌมินิกาย ปปลงจสุทนี มูลปณณาสกอกุฎกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน ๒๕๓๓.

_____ .มชฌมินิกาย มชฌมปณณาสกอกุฎกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๓.

_____ .สยุตตินิกาย สารตลปปกาลินิ สคาถวคคอกุฎกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๓.

_____ .องคตตินิกาย มโนรณปุรณิ ทุกาทินิปาตอกุฎกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

_____ .ขุททกนิกาย ธมมปทฎกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๔๕.

_____ .ขุททกนิกาย ปรมตถทีปนี สุตตนิปาตอกุฎกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๔.

_____ .ขุททกนิกาย เอกกนิปาตชาตอกุฎกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน,

๒๕๓๔.

_____ .ชุตทกนิกาย สหุทธมปฺปชฺโชติกา มหานิทฺเทศอฏฺฐกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
วิญญูณ, ๒๕๓๔.

_____ .ชุตทกนิกาย สหุทธมปฺปชฺโชติกา จุฬนิตฺเทศอฏฺฐกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
วิญญูณ, ๒๕๓๔.

_____ .มิลินทปฺลยหอฏฺฐกถา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรง
พิมพ์วิญญูณ , ๒๕๔๑.

_____ .วิสุทธิมคฺคปกฺรณ. กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์วิญญูณ ,๒๕๓๙.

_____ .อิทธิธรรมปิฎกปฺลยจปฺกณอฏฺฐกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ,
๒๕๓๔.

_____ .อิทธิมุตตสงคฺโห. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๒.

_____ .อิทธิมุตตวิภาวินีฎีกา .กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ , ๒๕๔๒.

_____ .มหามกุฏราชวิทยาลัย .อิทธิมุตตวิภาวินียา ปฺลยจิกา นาม อตฺตโยชนา. กรุงเทพมหานคร
: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๓๗.

_____ . อิทธิมุตตสงคฺหปาลิยา สห อิทธิมุตตวิภาวินีนาม อิทธิมุตตสงคฺหฎีกา.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๓๘.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ

_____ .จำลอง ดิษยวณิช.จิตวิทยาของการดับทุกข์, เชียงใหม่ : กลางเวียงการพิมพ์, ๒๕๔๔.

_____ .วิปัสสนากรรมฐานและชาวอารมณ์ . เชียงใหม่ : โรงพิมพ์แสง ศิลป์ , ๒๕๔๓.
_____ .ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์. กรรมฐานประจำวัน. กรุงเทพมหานคร : พัฒนวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๐.
_____ .ธรรมสภา . ชีวิต การงาน หลักธรรมของพุทธศาสนา, กรุงเทพฯ : จัดพิมพ์โดย ธรรมสภา
และ สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๕.

_____ .บุญมี เมธางกูร และ สมพร ศรีวราทิพย์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๙.
พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๐.

_____ .พระคันธसारากิวงส์ ,อภิธรรมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี.พิมพ์ครั้งที่ ๒ ,กรุงเทพฯ : ไทย
รายวันการพิมพ์ . พฤษภาคม ๒๕.

_____ .พระญาณธชเถระ(แลตีสยาตอ),อานาปานทีปนี, พระคันธसारากิวงส์ แพลและเรียบเรียง. โรง
พิมพ์ไทยรายวันการพิมพ์ จอมทอง กรุงเทพฯ, ๒๕๔๙.

_____ .พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตโต). ตื่นกันเสียที จากความเท็จของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ.๑.
กรุงเทพฯ :บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖.

_____ . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพฯ: บริษัทสื่อตะวันจำกัด,
๒๕๔๕.

_____ . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์.กรุงเทพฯ:บริษัทด้านสุทธาการพิมพ์
จำกัด,๒๕๓๑.

_____ .พระไตรปิฎกสิ่งทีชาวพุทธต้องรู้. กรุงเทพฯ:บริษัท เอส. อาร์.
พรินตติ้งแมสโปรดักส์จำกัด, ๒๕๔๖.

- _____ . พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม. กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์การศาสนา,๒๕๔๒.
- _____ . ศาสนาและเยาวชน. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.
- พระธรรมธีรราชฆานูณี(โชดก ญาณสิทธิ), คู่มือสอบอารมณักรรณฐานวิชาครู, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๓)
- พระภาวนาวิสุทธิคุณ, คู่มือวิปัสสนาจารย์สภาวธรรมของผู้ปฏิบัติ, (กรุงเทพฯ : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๓๓),
- พระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙). การฝึกจิตหรือจิตตภาวนา และลำดับญาณ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หู ที. พรินต์ติ้ง, ๒๕๒๗.
- _____ . คู่มือสอบอารมณักรรณฐานวิชาครู. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๓.
- พระเทพสิทธิมนูณี ญาณสิทธิเถร (โชดก ญาณสิทธิ). วิปัสสนาญาณโสภณ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : บริษัท ศรีอนันต์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๖.
- พระธรรมธีรราชฆานูณี(โชดก ญาณสิทธิ). คำถาม-คำตอบ เรื่องวิปัสสนากรรมฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๘.
- ____. เตือนสติผู้ปฏิบัติธรรมการเจริญสติปฎิฐาน ๔.กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๓๙.
- ____. ลำดับโสฬสญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ บริษัท ช.โฆษิตพิพัฒน์ จำกัด, ๒๕๔๓.
- ____ . เพชรในดวงใจ. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙.
- ____. วิธีสมาทาน และ วิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน.พิมพ์ครั้งที่ ๒๗. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๒.
- ____. วิปัสสนากรรมฐาน ภาค๑ เล่ม ๑ ว่าด้วยวิปัสสนากรรมฐานทั่วไป. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด , ๒๕๔๘.
- ____. วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๒ ว่าด้วยวิปัสสนากรรมฐานทั่วไป. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด , ๒๕๔๘.
- ____. วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ ว่าด้วยมหาสติปฎิฐาน. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด , ๒๕๔๘.
- ____. หลักปฏิบัติ สมณะและวิปัสสนากรรมฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖.
- พระมหาสีสยาดอ อัครมหาบัณฑิต อัมมาจารย์ยะ. ปิดประตูอบาย ทางไปสู่นิพพาน คู่มือสอบอารมณักรรณฐาน วิชาครู วิสุทธิ และลำดับญาณ. แปลรวบรวมโดย พระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙). สำนักวัดมหาธาตุ. พระนคร พ.ศ. ๒๔๙๖- ๒๖๙๗.ที่ระลึกงานฉลองสมณศักดิ์-พัทยศ พระราชาคณะชั้นสามัญที่ พระสุพรหมยานเถระฝ่ายวิปัสสนาธุระ (พระอาจารย์ทอง สิริมจฺคโล) ๕ ธันวาคม ๒๕๓๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๓.
- ____. วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา(ภาคปฏิบัติ). แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. กองทุนธรรมจักร พิมพ์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐.
- พระราชพรหมอาจารย์ (พระอาจารย์ทอง สิริมจฺคโล). ที่ระลึก ไหว้โอกาสพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๔๘ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ให้พระราชพรหมอาจารย์ วัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร เป็นพระราชาคณะชั้นเทพ ในราชทินนามที่ พระเทพสิทธิอาจารย์ วิ.. เชียงใหม่ : คณะศึกษานูศิษย์พิมพ์, ๒๕๔๘.

- ____. คู่มือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในแนวสติปัฏฐาน ๔. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. เชียงใหม่ : ๒๕๔๘.
- ____. ธรรมจากหลวงปู่ ๘. เชียงใหม่ : หจก.โรงพิมพ์ข้างเผือก, ๒๕๔๙. พระธรรมธีรราช มหามุนี(โชดก ญาณสิทธิ). ลำดับโสฬสญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : บริษัท ช. โฆสิตพิพัฒน์ จำกัด, ๒๕๔๓.
- ____. ทางสายเอก (ฉบับสมบูรณ์). พิมพ์ครั้งที่ ๖. เชียงใหม่ : หจก.โรงพิมพ์ข้างเผือก, ๒๕๔๗.
- พระภาวนาวิสุทธิคุณ. คู่มือวิปัสสนาจารย์สภาวะธรรมของผู้ปฏิบัติ. กรุงเทพฯ : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๓๓.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) พระพุทธศาสนาในเอเชีย. กรุงเทพฯ ; ธรรมสภา, ๒๕๔๐.
- พระราชธรรมนิเทศ,(ระแบบ จิตญาโณ). ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ. มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- พระราชพรหมอาจารย์ (พระอาจารย์ทอง สิริมงคล). คู่มือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในแนวสติปัฏฐาน ๔. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. เชียงใหม่ : ๒๕๔๘.
- ____. ธรรมจากหลวงปู่ ๘. เชียงใหม่ : หจก.โรงพิมพ์ข้างเผือก, ๒๕๔๙. พระธรรม- ธีรราชมหา มุนี(โชดก ญาณสิทธิ). ลำดับโสฬสญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : บริษัท ช.โฆสิตพิพัฒน์ จำกัด, ๒๕๔๓.
- ____. คู่มือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามแนววิปัสสนาวงศ์พระอรหันตะ. เชียงใหม่ :โรงพิมพ์ บริษัท กลางเวียงการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๒.
- พระภิกษุเกษมสาระ. ชกใต้เข็มขัด ธรรมเนียมปฏิบัติเผด็จการพม่า. มปท. พิมพ์ครั้งที่ ๑,๒๕๔๐.
- พระมหาอุทัย ธมฺมาโร. พระพุทธศาสนาและโบราณคดีในเอเชีย. กรุงเทพฯ: เพื่ออักษร.,๒๕๑๖.
- พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตญาโณ). ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา เล่ม ๖ พระพุทธศาสนา ในลังกา พม่า มอญ .กรุงเทพฯ: การศาสนา. ๒๕๓๐
- พินิจ รัตนกุล.ศ.ดร., สวดมนต์ สมาธิ วิปัสสนา รักษาโรคได้. พิมพ์ครั้งที่ 3 นนทบุรี. บริษัทเพชรรุ่งการพิมพ์จำกัด, 2547
- วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑,๒,๓,๖, . กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ครั้งที่ ๕ . โรงพิมพ์ หจก.ทิพยวิสุทธิ์ , ๒๕๔๔
- วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี , คู่มือศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉท ๙ ,มูลนิธินานนท นيرانนท์ ,พิมพ์ที่ หจก.ทิพยวิสุทธิ์ กรุงเทพฯ พ.ศ.๒๕๔๔
- เสถียร โพธิ์นันทะ. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ เล่ม ๒ กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.๒๕๓๕.
- STEPHEN HAWKING.(๑๙๘๘).A BRIEF HISTORY OF TIME แปลโดย รอฮีม ปรามาส (๒๕๔๖).ประวัติย่อของกาลเวลา.พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์มติชน.

(๒) ภาษาอังกฤษ

Bhaadantacariya Buddhaghosa. **Visuddhimagga(The path of Purification)** Translated by Bhikkhu Nanamoli, penang, Malasia : The Penang Buddhist Association. 1999.

Mahasi Sayadaw. *The Satipatthana Vipassana Meditation*, Yangon (Myanmar) :
Buddha Sasana Nuggaha Organization. 1992.

Sayadaw U Pandita. *In This Very Life* (Second Edition) Kandy : Buddhist Publication
Society. 1993.

_____. *On the Path to Freedom*. Buddhist Wisdom Center, Penang : Unique
Printing System. 1995.

Upatissa. *The Path of Freedom (Vimuttimaggā)* Translated from the Chinese by Rev.
N.R.M. Ehara, Soma Thera, & Kheminda Thera, Kandy, Sri Lanka : **Buddhist
Publication Society**. 1995.

(๓). วิทยานิพนธ์

พระครูประคุณสรกิจ (สุชาติ ชีโนรส). “การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากัมมัฐานตาม-แนวทางของสำนัก
วิปัสสนาวิเวกอาศรม”. **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

พระมหาเข้มทอง ตนต์ปาโล (ฤทธิ์สื่อไกร). “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของพระครู
โพธิสารคุณ ประยงค์ อุปลวณโณ”. **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระมหานงค์ อัมไพ. “คำสอนเรื่องกฎแห่งกรรมกับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของคุณแม่สิริ กริน
ชัย”. **วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์,
๒๕๔๖.

พระมหาบุรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก), “การศึกษาอิทธิพลของอายตนะ สี่ที่มีต่อการพัฒนา-คุณภาพ
ชีวิต”. **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี (พรหมจันทร์). “ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติอานาปานสติภาวนา
เฉพาะกรณีคำสอนพุทธทาสภิกขุ”. **ปริญญา พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชา
วิปัสสนาภาวนา**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๑.

_____. ศึกษาวิเคราะห์สติปัฏฐาน ๔ และหลักปฏิบัติวิปัสสนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธ
ศาสนาเถรวาท, ๒๕๕๓

พระมหาปรีชา สมจิตโต (สัปปพันธ์). “การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร”.
วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหา มกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๕

พระมหาสุธน ยสสีโล (ผลชอบ). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิปัสสนากัมมัฐานในพระพุทธานุชา”.
วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต ศาสนศึกษามหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาม
กุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

พระมหาสุเนตร สุเนตโต (แก้วขวาน้อย). “การศึกษาความพึงพอใจต่อการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน
ของนิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาเขตนครราชสีมา”. **วิทยานิพนธ์
ครุศาสตร์มหาบัณฑิต** บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๔๗.

- พระมหาสุวัฒน์ สุวฑฒโน (จันทะคัต). “การศึกษาเรื่องสติในฐานะองค์ธรรมเพื่อการพัฒนาชีวิตตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- พระมหาไสว คายสูงเนิน. “ผลการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีต่อการควบคุมอารมณ์” **วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๗.
- พรรณราย รัตน์ไพฑูรย์. “การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชฆณี (โชดก ญาณสิทธิ)” **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- แม่ชีระวีวรรณ งานวิสุทธิพันธ์. “การศึกษาสภาวะธรรมเบื้องต้นของผู้เข้าปฏิบัติธรรมวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ณ สำนักวิปัสสนาธรรมฐานวัดพระธาตุศรีจอมทอง วรวิหาร”. **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- ยุพกานต์ ตัณฑเกตุร. “ธรรมที่เป็นอุปสรรคในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน”. **วิทยานิพนธ์ ศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.